

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2026-5/3
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2026

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots,
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Karimov Ravshanbek Allayarovich, PhD, k.i.x.
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD

Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.
Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent
Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna, f.f.f.d., dots.
Omonov Mamatqobil Ismoilovich, b.f.d., dots.
Pazilov Abduvayit, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD, dots.
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimjanovich, b.f.d., dos.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durдона Sidiqovna, f.f.d.
Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№5/3 (138), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2026 y. – 384 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA TARIX FANLARI

Abdumuxtorov M. Mustaqillik yillarida Namangan viloyat musiqali drama teatrining rivojlanishi	6
Abduraximova M.M., Madraximov Z.Sh. Ahmad al-Fargʻoniy – buyuk astronom olim	8
Alimova M.M. 1925-1941 yillarda Buxoro viloyati sanoatining rivojlanishi	10
Ashirov B.M. Oʻrta Osiyodagi mukofotlash tizimining qadimiy anʼanalari va ularning Xiva xonligiga taʼsiri	13
Axmedov E.K. Qarshi shahri va atrofidagi tarixiy-madaniy hamda siyosiy jarayonlar	15
Babadjanov B. Xalqimizning mustaqillik yoʻlidagi kurashlari	18
Babadjanov B. OʻzMTDP ning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati	21
Babadjanov B. Oʻzbekistonning siyosiy-ijtimoiy rivojlanishida “Milliy tiklanish” demokratik partiyasining roli	23
Baratova D.B. Oʻzbekistonda aniq fanlar rivojida ziyolilarning oʻrni	24
Baxronov N.B. Chashma ayyub ziyoratgohi haqida tarixiy manbalar tahlili	27
Bekmurodov Z.Z. Mustaqillik yillarida yoshlarga oid davlat siyosati	29
Berdiyev J.P. Qashqadaryo vohasi toponimlarining qoʻshni vohalardagi joy nomlari bilan aloqador jihatlari	31
Boboqulova X.E. Jahon tajribasi prizmasida Oʻzbekiston uchinchi sektori shakllanishining tarixiy asoslari	34
Bokiyev B.U. Oʻzbekiston yozuvchilar uyushmasining tashkil topishi va ilk faoliyat bosqichi (1934-1940 yillar)	38
Bokiyev B.U. Mustaqillikning dastlabki yillarida Oʻzbekiston ziyolilar faoliyatini yaxshilash uchun amalga oshirilgan chora-tadbirlar	40
Boltaboyev M.A. Oʻzbekiston SSRda oʻtkazilgan yer-suv islohoti jarayonida vaqflarning tugatilishi	42
Daminov J.A. Rus harbiy sharqshunoslarining Surxon vohasi hududlaridagi ekspeditsiyalari toʻgʻrisida	44
Daminova M. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkistonda davriy matbuotning shakllanishi	47
Ergashev H.E. Buxoro Amirligining siyosiy-maʼmuriy boshqaruv tizimiga doir ayrim mulohazalar	49
Ergasheva N.K. Climate change and its impact on the environment	52
Ergashov U.O. Milliy tarix va maʼnaviy tiklanish konsepsiyasi	53
Haqberdiev R.Sh. Oʻzbekistonda sogʻliqni saqlash tizimi islohotlarining huquqiy asoslari va rivojlanish bosqichlari (1991–2025)	55
Jumanazarov X.S. Turkiston oʻlkasida hukumatning tabiblar faoliyatiga munosabati	57
Jumaniyazova F.J. Mudofaa fondiga mahsulot yigʻish harakatiga oid ruknlarning viloyat davriy nashrlarida aks ettirilishi	61
Jumayeva D. Oʻzbek jurnalistikasining rivojida jadid namoyondalarining oʻrni: M. Behbudiyning jurnalistik faoliyatini oʻrganish	63
Jurayev X.P., Akramova N.A. Turkiston oʻlkasida qishloq xoʻjaligiga oid qonunlar va oʻzgarishlar	66
Kamaritdinov M., Qodirova N.M. Markaziy Osiyoda XIX asrda Rossiya imperiyasi ekspansiyasining tarixi	69
Komolov D.P., Hasanov A.N. Qarshi tumanining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlari tarixi	71
Komolov D.P., Rizvonov Sh.M. Oʻzbekistonda soliq idoralarining tashkil etilish tarixi va huquqiy asoslari	74
Mamasaidov L.P. XX asrning 70-80-yillarda maorif sohasidagi oʻzgarishlar	77
Mansurova N.B. Zardushtiylik dini kelib chiqishi	80
Maxmudov D.A., Ruziyev B.G., Quchqarov Q.Q. Temuriylar davri madaniy merosi va uning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga taʼsiri	83
Mirzajonov Gʻ.T. Turkiston jadidlarining maʼrifatparvarlik harakatidan harbiy-siyosiy harakat darajasiga koʻtarilishi tarixiy tahlili	85
Mixliyeva G.Z. Huquqiy davlat qurishda inson erkinligi va masʼuliyatining oʻrni	87
Murtazova S.B., Qobilova F. Koson tumani tarixi: oʻtmishi, buguni va rivojlanish istiqbollari	90
Murtazova S.B., Qurbonova I.A. Oʻzbekiston teatr sanʼati: tarixiy rivojlanish, buguni va kelajagi	93
Nazarov U.S. Buxoro hunarmandchiligi tarixshunosligi va uni oʻrganish manbalari	95
Nomazova S.B. Surxondaryo vohasi dostonchilik anʼanalari tarixi	97
Nomazova S.B. Turkiy xalqlar dostonchilik anʼanalarini tarix fani nuqtai nazaridan oʻrganish: Karl Rayxl tadqiqotlari misolida	100
Norqoʻchqarov X.E. Tarixchi olim Shadmon Hayitov tadqiqotlarida ikkinchi jahon urushi sabab muhojirga aylangan oʻzbeklar taqdiri haqida	103
Oripov B.O. Kaliningrad eksklav hudud sifatida vujudga kelishining tarixiy sabablari va bosqichlari	105
Panjiyeva D.B. XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asr boshlarida Buxoro amirligining Rossiya bilan savdo munosabatlari tarixi	108
Polvonova F.O. Amir Temur davlatining xalqaro diplomatik munosabatlari	110
Qambarova O.K. XIX asr II yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda tashqi savdo tizimining shakllanishi va uning iqtisodiy ahamiyati	112
Rahmonkulova O.A. Sovet hokimiyatining xotin-qizlar masalasidagi siyosati	114
Rajabov D., Jumaniyazova F.J. Tarix va turizm uygʻunligidagi ullahevli qalʼasi	116
Rasulova I.A. BXSr dagi sovet hokimiyati kuch ishlatuvchi idoralari faoliyatiga doir mulohazalar	119
Rasulova S.Ch. Turon zamin bronza davri xalqlari mafkuraviy qarashlarida zoolatriyaning shakllanishi	122
Raximova I.X. XIX asr 40-yillarida Usmonli imperiyasi inqirozi va Yevropa davlatlarining diplomatik raqobatlashi	124
Raxmatillayev J.B. Oʻzbekistonda harbiy islohotlar: milliy armiya tashkil etilishi	127
Rayimov F.U. Markaziy Osiyoda Rossiya va Britaniya imperiya taʼsiri: XIX – XX asr boshlarida hududiy strategiyalar	129
Roʻziyev D.A. Sovet davrida Qashqadaryo vohasida chorvachilik mahsulotlari yetishtirish dinamikasi	132

Sadullayev B., Matqurbanov F. Reviving lost history through virtual archaeology: 3d visual reconstruction of the Darvozaqir i site	134
Saidova Ch.D. O'zbekistonda tashqi savdo sohasiga oid meyoriy hujjatlar yaratilish tarixi	140
Sattarov F.R. Bundahishn — zardushtiylikda yaratilish konsepsiyasi	143
Shirinova F.I. Mustaqillikning ilk yillari maktabgacha ta'lim tizimidagi yutuqlar va foydalanilmagan imkoniyatlar	145
Temirova F.X. Mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatining ijtimoiy sohadagi hamkorliklari	148
Tolibov N.A., Tolibova M.X. O'zbekiston geografiya jamiyati tarixi	150
Toshmurodova S.Q. O'zbekistonda sport va olimpiya harakatining shakllanishi: tarixiy-nazariy asoslar	152
Toshpo'latov B., Mahmudov B. Gavharshodbeginning temuriylar davrida tutgan siyosati	155
Tursunova M.S. Mustaqillik yillarida Sirdaryo viloyatining rivojlanishida xorijiy qo'shma korxonalarning ahamiyati	157
Tuxtaxunov I. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda kadrlar siyosati	159
Urinboyev X.B. Global o'zgarishlar sharoitida ma'naviy barqarorlik va xalqaro hamkorlik masalalari	161
Usanova Z.B. Mustaqillik yillarida Surxondaryo viloyatida kichik va xususiy tadbirkorlikda iqtisodiy islohotlarning amalga oshirilishi	163
Usmonova H.X. Sovet davri gender siyosatining xorijiy tadqiqotlarda yoritilishi	166
Xidirov A. O'zbekistonda fond birjasi va qimmatli qog'ozlar bozori rivojlanishining huquqiy asoslari	168
Xidirova G.S. XIX-XX asrlarda Qashqadaryo vohasidagi bekliklar aholisining joylashuvi va etnik tarkibi	171
Xolov Sh.O. Turk xoqonligida harbiy strategiyaning o'rni	174
Xolova Sh.Sh. O'zbekiston hududida mikrovohalar o'rganilishining tarixshunosligi masalalari	176
Xosiyatov X.O. Global turizm sharoitida muzeylarning raqobatbardoshlik omillari	180
Xosiyatov X.O. Ochiq osmon ostidagi muzeylarning turistik salohiyati	182
Xudoyqulova N.I. Ibn Sino ilmiy merosining falsafiy va tabiiy-ilmiy ahamiyati	184
Xujanazarov A.Z. Surxondaryo viloyatida tibbiy kadrlar bilan ta'minlash: muammolar va chora-tadbirlar	186
Yunusov M. Arxeologik merosni muhofaza qilishning ilmiy-nazariy va tashkiliy asoslari	189
Yusupova M.O'., Ilyosov I. Madaniy meros va turizm: iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy ta'sirlar tahlili	193
Yusupov A.A. Cultural-educational and socio-political activities of the jadids of the Fergana valley	195
Yusupova X.M. Toshkent vohasi Markaziy Osiyoning iqtisodiy-madaniy aloqalar tizimida: ilk va rivojlangan o'rta asrlar misolida	197
Yusupov Z.U. Ikkinchi jahon urushdan keyingi yillarda Namanganda sovet mafkurasi va madaniy hayot	200
Абсетеорова У.К. Қорақалпоқлар турмушига экологик муаммоларнинг таъсири ва уларни ҳал этиш йўллари	202
Азатов А.Е. Шимолий Хоразм – Куйи Амударё худудида танга-пул тизими ва бозор муносабатлари	205
Бабожонов Д.К. Оллакулихон даврида Хива шаҳрида қурилган тарихий меморий обидаларни музейлаштириш жараёнлари	211
Давлетов С.Р., Таджиева У.Р. Теоретико-методологическое значение междисциплинарного подхода в экологической истории	214
Зияев О.К. Книга деяний Ардашира сына Папака как источник по раннесасанидской идеологии и историографии	217
Исмаилов У. Палеоэкология Амударьинско-Аральской бассейновой зоны и климатические условия первобытного периода в Хорезмском оазисе	220
Каримов М.М. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистонда олий таълим тизимида халқаро алоқаларни ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари	222
Кенжаева Н.С. А.П. Федченконинг Помир ва Помиролди минтақаларида олиб борган тадқиқотлари	224
Курбанова З.И. Поминальные обряды узбеков Каракалпакстана	228
Махмудов Қ.А. Ибн Ҳиббон яшаган давр (IX-X аср)да Хуросон ва Мовароуннаҳрда илмий муҳит	232
Расулова С. Роль трансформационных процессов в освещении истории Древнего Турана	235
Сайдуллаева Д. Сиёсий партияларнинг жамоатчилик билан алоқаларида халқаро тажриба ва инновацион усулларнинг қиёсий таҳлили	237
Толибов Н.А. Ўзбекистонда география соҳасидаги илмий тадқиқотлар тарихи	240
Эгамбердиев Ф.П. О.А.Сухарева Марказий Осиё халқлари этнографиясининг тадқиқотчиси	242
PEDAGOGIKA FANLARI	
Abdug'ulomova D.K., Jabborova Sh.B. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida sotsiologiyistik kompetentlikni shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari	245
Abdug'ulomova D.K., Jabborova Sh.B. Chet tili o'qituvchilarini tayyorlashda zamonaviy yondashuvlarning roli: kommunikativ, konstruktiv va sotsiokultural qarashlar	248
Axmedova A.A., Tadjibayeva M.R. Zoom platformasida og'zaki shakldagi nazoratlarni o'tkazish bo'yicha baholash mezonlarini ishlab chiqish	251
Azamatova Sh.T. Zamonaviy amaliy mashg'ulotlarni tashkil etishning innovatsion metodikasi	253
Azizova M.A. The role of short videos in building vocabulary knowledge and improving spoken communication skills	256
Baxtiyorova Sh.Q. O'zbekistonda turli mutaxassisliklardan xorijiy tilni sohada ishlatilishi bo'yicha bilimlarni baholash test tizimini yaratilish zaruriyatlari	258
Begov F.R. The central role of motivation in technology-mediated learning	260
Boqijonova S.T. Talabalarning yozma tarjima kompetensiyasini baholash usullari	262
Boynazarova M.D. Developing writing competence through CLIL in primary education	265
Dadajonova K.R., Yunusova H.R. Pedagogik diskursda konseptual metaforalarning kognitiv-didaktik funksiyalari va ularning ta'lim jarayonidagi ahamiyati	268
Ergasheva L. Xorijiy til o'qitishda kontekstni tushunishni rivojlantirish: sun'iy intellekt va kompyuter lingvistikasi nuqtai nazaridan	269

Ergashev U.A. Zamonaviy ta'lim va yoshlar tafakkurining falsafiy talqini	271
Ergashev U.A. Virtual madaniyatning yoshlar identikligiga ta'siri	273
Ganiyev S.T. Tarix mashg'ulotlarida mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantirishga doir o'quv topshiriqlaridan foydalanishning mavjud holati	275
Haydarova D.E. O'quvchilarda badiiy asar namunolari orqali milliy va umummadaniy kompetensiyalarni rivojlantirish metod va usullari	277
Inomxo'jaeva S.M. Globalizatsiya jarayonida milliy axloqiy qadriyatlarning saqlanishi muammosi	280
Islomov U. The influence of prior language learning experience on anxiety levels of technical students	282
Isroilova B.B. Using a communicative cognitive method to develop listening abilities in students of non-linguistic fields	284
Jienbaeva A. Designing and evaluating a flipped classroom-based english curriculum for intermediate efl learners	286
Karimova M.X., Omonova F. Talabalarda ko'rish o'tkirligining funksional o'zgarishlari va uning tahlili	288
Kaxxarova Sh.Sh. The role of artificial intelligence in foreign language teaching	291
Kholmuradova L. Multilingual communication as a new approach to language acquisition	293
Mamadaminova M.A. Bolalar neyroxirurgiyasi fanini o'qitishda simulyatsion ta'limning imkoniyatlari	296
Maxsudbekova N.D. Linguistic representation of cultural values in uzbek and english discourse	298
Mirzoyeva M.A. Oliy ta'lim tizimida genetika fanini o'qitish jarayonida kasus-metodning pedagogik samaradorligi	300
Muminova R.N. Innovative methods of teaching biology	303
Nafetdinov Sh.Sh., Muxammadova G.N. O'simlikshunoslik fanidan "Kungaboqar o'simligi" mavzusini o'rganishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish	305
Nazarova F.I. Talaba-yoshlarga ta'lim-tarbiya berishda axborot kommunikatsion texnologiyalarning o'rni	309
Nazarov S.U., Xaydarova Sh.E. Sport science tizimida sport fiziologiyasining o'rni va ahamiyati	311
Paxriddinova D.Q. O'zbekistonda millatlararo totuvlik va bag'rikenglikning huquqiy asoslari	314
Rustamov A.A., Izomova S.N. Zoologiya darslarida qushlar sinfi mavzusini o'qitish jarayonida bo'lajak pedagoglarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish	316
Sabirova N.K. Artificial intelligence and personalized learning in esp education	320
Saidova M.A. Pedagogical challenges and opportunies in delivering remote and hybrid simultaneous interpreting courses	322
Salimov D.U., Yusupova S.A. Enhancing speaking fluency through integrated reading, listening, and retelling activities in efl secondary classrooms: a classroom-based study	325
Sayfullayeva S.H. Tibbiyot yo'nalishi talabalariga "Tibbiy biologiya" fanidan "Irsiy kasalliklar" mavzusini o'tishda foydalaniladigan yangi ped texnologiyalar	327
Sobirova O.H. The impact of student-centered teaching strategies on language learning outcomes	330
Sulaymonova M.O'., Qobulova B.B. Ekologik madaniyatni shakllantirishda oilaning va bolalar psixologiyasining roli	332
Temirbekova Sh.M. Using ai tools in english classrooms: enhancing language learning and engagement	335
Usmonova Z. Developing intercultural communicative competence of tourism students through a linguocultural approach	337
Xakimov O.B. Ijrochilik mahoratini rivojlantirishning ijodiy jihatlarini ilmiy asoslash	340
Xo'jamova Y.A., Abdulkakova S.S. O'zbekistonda ingliz tilini o'qitishda sotsiopragmatik kompetensiyaning rivojlanishi: 11 interferensiyasi va muloqot strategiyalari tahlili	342
Xoliqjonova I.M., Sotvaldiyeva X.M. The psycholinguistic role of code-switching in english language acquisition in a bilingual context	344
Xomidova N.N. Oliy ta'limda CLIL texnologiyasini amaliy qo'llash istiqbollari	346
Xudoyqulova N.I. Tibbiy ta'lim tizimida biologik tafakkurni rivojlantirish darajalari va mezonlari	349
Yokubova N.N. The role of blended learning in enhancing socio-cultural competence among university students in Uzbekistan	351
Ziyayeva M.U., Olimjonova S.B., Burhoniddinova F.M. The role of artificial intelligence in enhancing english pronunciation skills	353
Алленова И.В., Ташева У.Т. Геймификация как эффективный инструмент мотивации и обучения при изучении русского языка как иностранного (РКИ)	356
Байматова М.А. Способы повышения мотивации учащихся при изучении русского языка	358
Галиуллов М.А. Лингводидактический потенциал и классификация разминочных упражнений в структуре драма-педагогического подхода	361
Жабборов Б.И., Усмонова Г.И. Использование биологической терминологии в повышении качества и эффективности обучения на занятиях по биологии	364
Ибрагимова Б.Т., Собирова З.М. Психолингвистические основы развития языковой рефлексии: когнитивный подход к обучению грамматике	366
Кобилова М.Г., Гафурова Д.Х. Использование онлайн-платформ в образовательной деятельности: повышение качества и эффективности обучения	368
Комилова Б.О. Возрастные физиологические особенности зрительной и слуховой памяти	370
Раджапова Н.Б. Русский язык как средство профессиональной коммуникации в техническом ВУЗе	374
Утемуратова З.А. Современные технологии развития профессиональной лексической компетенции студентов строительных специальностей в цифровой образовательной среде	377
Фахриддинова Г.Ш., Гафурова Д.Х. Формирование грамматической компетенции при изучении русского языка в билингвальной среде	379
Шейхмамбетов С.Р. Инновационная педагогика в цифровой образовательной экосистеме: направления, инструменты, вызовы	381

UO'K 908

MUSTAQILLIK YILLARIDA NAMANGAN VILOYAT MUSIQALI DRAMA TEATRINING RIVOJLANISHI

M.Abdumuxtorov, o'qituvchi, Namangan davlat texnika universiteti, Namangan

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik davrida Namangan viloyat musiqali drama teatrining rivojlanish bosqichlari, ijodiy faoliyati va repertuar siyosati tahlil etiladi. Istiqlolning dastlabki yillaridan boshlab teatr san'atiga davlat miqyosida e'tibor kuchaygani, milliy qadriyatlar va tarixiy mavzularni sahnalashtirishga ustuvor ahamiyat berilgani yoritiladi.

Kalit so'zlar: mustaqillik davri, teatr san'ati, Namangan teatri, repertuar, dramaturgiya, milliy qadriyatlar, sahna asarlari, rejissorlik, aktyorlik mahorati, madaniyat, ijodiy faoliyat, festival, komediya, tarixiy asarlar.

Аннотация. В данной статье анализируются этапы развития, творческая деятельность и репертуарная политика Наманганского областного музыкально-драматического театра в период независимости. Освещается усиление внимания к театральному искусству на государственном уровне с первых лет независимости, а также приоритетное значение постановок, основанных на национальных ценностях и исторической тематике.

Ключевые слова: период независимости, театральное искусство, Наманганский театр, репертуар, драматургия, национальные ценности, сценические постановки, режиссура, актерское мастерство, культура, творческая деятельность, фестиваль, комедия, исторические произведения.

Abstract. This article analyzes the stages of development, creative activity, and repertoire policy of the Namangan Regional Musical Drama Theatre during the period of independence. It highlights the increased state-level attention to theatrical art from the early years of independence, as well as the priority given to staging works based on national values and historical themes.

Keywords: Independence period, theatrical art, Namangan theatre, repertoire, dramaturgy, national values, stage productions, directing, acting skills, culture, creative activity, festival, comedy, historical works.

Kirish. Istiqlolning ilk yillaridan boshlab milliy teatr san'ati ravnaqiga g'amxo'rlik davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Mustamlakachilik siyosati sababli paytlar shakllanib va rivojlanib borayotgan jadid teatr va dramaturgiyasi sobiq sho'ro tuzimi tomonidan parchalanib konfirqa mafkurasiga bo'ysindirildi va yetmish yil mobaynida milliylikdan ayro yashab keldi. Hozirgi madaniyatimizning ko'zgusi bo'lgan teatr san'atini har qanday chaqiriq yoki shoirlarsiz, sof san'at taraqqiyoti nuqtai nazaridan o'rganish, tahlil etish imkoniyati tu'gildi. Agar biz o'zbek teatr san'atini o'n yilliklar ko'lamida oladigan bo'lsak, birinchi o'n yillikda teatrlarimiz eski tuzum qoliplaridan holos bo'lib, mafkuraviy bo'shliqni milliy tamoyillar bilan to'ldirishga, shuningdek, o'ziga hos milliy hususiyatlarni saqlagan holda jahon sahna san'atida kuzatilayotgan jarayonlarga uyg'un sahna asarlari yaratishga intildi[1].

Tahlil va natijalar. Bu davrda teatrlar repertuarlaridan asosan tarixiy mavzu hamda komediya san'atiga mansub spektakllar o'rin egalladi. Zero, ijtimoiy-siyosiy tuzumlar o'rganishi davrida aynan mana shu ikki yo'nalishga ehtiyoj ko'proq bo'ladi. Hozirda tomoshabinlar ma'naviyatini yuksaltirishga hizmat qiluvchi sahna asarlari yaratish teatr ijodkorlarining asosiy vazifalariga aylandi. Istiqlolning dastlabki yillarida yuqorida qayd etilgan vazifalar Namangan viloyat A.Navoiy teatrining ham zimmasiga yuklangan edi. Mustaqillikdan so'ng teatr repertuarida ijtimoiy-maishiy, tarixiy, komediya mavzularda ko'plab asarlar sahnalashtirildi. Bular: A.Shalamayevning "Oltin qafas ichra"(1991), J.Mahmudovning "Adolat kuni"(1991), R.Yeriyevning "Sirli boshqoq"(1991), A.Tursunov va D.Soatqulovning "Mashrab"(1992), S.Abdulla va M.Asqarovning "Al-Kabir"(1992), N.Boboxo'jayevning "Ilohim paymonang to'lmasin"(1993), X.Sharipovning "Yor istab"(1993), X.Sa'dulla va M.Inomovning "Kashmir qo'shig'i"(1993), M.Mamajanovning "Temirvoyning sarguzashtlari"(1994), N.Kisakurekning "Qorayelkapushli kimsa"(1995), M.Ergashevning "Qochoq ekstrasent"(1995), X.Sadullaning "Mehr quyoshi"(1995), K.Avazning "Munoqasha"(1995), A.Abdug'afurovning "Baloyi-nafs"(1995), M.To'htayevaning "Shalponquloq quyoncha"(1996), A.A'zamovning "Usmon Nosir qayerda"(1996), M.Mamajanovning "Boy bo'lmasang, men kafil"(1996), N.Boboxo'jayev "Madaminbek"(1997), M.Mamajanovning "Qo'g'irchoqlar

kuylaganda”(1998), A.Abdug’ofurovning “Topqir tolmas”(1998), A.Zaynitdinovning “So’nggi puyashmon”(1999), A.Jabborning “Namangan allasi”(1999) kabi asarlar 10-yil davomida tomoshabinlar ko’nglidan joy olishga ulgurdi[2].

Teatr san’atini rivojlantirish davlat ahamiyatiga molik ish ekanligi, davlat tomonidan ko’rsatilayotgan g’amxo’rlik esa jamiyat ongida teatr san’atining obro’-e’tibori va nufuzining yuksaltirayotganiga guvoh bo’lamiz[3]. Shu tufayli mustaqillikdan so’ng teatr faoliyatida yangi davr boshlandi. 90-yillarda taetrni repertuarini mustaqil tanlash, mavzu va janr diapozoning kengayishi ko’zga tashlandi. Bu davrda teatr spektakllari vatan tarixi yoritilgan, zamonaviy mavzu aks etgan asarlar hamda jahon klassikasidan juda ko’p asarlar sahna yuzini ko’rdi. 1997-yil Teatr jamoasi oldiga ulkan vazifasini oldiga qo’yishdi. Bosh rejissor Karim Yo’ldashev boshchiligidagi ingliz tilda spektakl qo’yishni rejalashtirib, bunga harakatlarni boshlab yubordi. Buning uchun Namangan davlat universitetidan maxsus o’qituvchilar 55 ta aktyorlarga ingliz tilidan saboq bera boshlaydi. Biz ishonamizki bu ulkan vazifani uddalashganlar[4].

90-yillarda teatrdagi bir-biridan nodir shoh asarlar sahnalashtirildi. Chunki mustaqillik sharofati bilan rejissorlarimizga asarlarni erkin tanlash imkoniyatiga ega bo’lishdi. Ayniqsa bu yillarda K.Yo’ldashev, M.Asqarov, J.Mahmud, M.Mamajanov va M.Niyozov kabi rejissorlarimiz katta ishiyoq bilan mehnat qilishdi. Ular sahnalashtirgan asarlar tomoshabinlar olqishiga sazovor bo’ldi. Ayniqsa yilning o’rtalarida Karim Yo’ldashev boshqargan vaqtlar teatr jamoasining repertuari kengaydi[5].

Teatrdagi qo’yilgan spektakllarga o’zgacha bezak berib turgan u uning albatta dekoratsiyasi edi. Bu yillarda ham o’z ishini ustalari vazifasini sitqi dildan hizmat qilib, spektaklni muvaffaqiyatli chiqishiga o’z hissalarini qo’shdilar. Bu yillarda teatr rassomlar: R.Xusanov, E.Azizov, M.Mamajanov va X.Qorabayev bo’lib, ular mana shu mashaqatli ishda o’z munosib hissalarini qo’sha olgan shaxslardir[6].

Istiqlol sharofati bilan teatr san’atiga keng imkoniyatlar eshiga ochila bordi. Birinchi Prezidentimiz I.Karimov “Yuksak badiiyat va haqqoniylik, ezgu maqsadlarga hizmat qilish ruhi bilan sug’orilgan asarlar yaratish-barcha san’at turlari kabi bu soha uchun ham asosiy mezon bo’lishi tabiiy. Bu maqsadga erishish uchun yosh va iste’dodli dramaturg va rejissorlar, teatr aktyorlarini tarbiyalab voyaga yetkazish ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi” deb bejizga aytmaganlar[7].

2000-yillarga kelib teatr repertuari anchagina kengayib, Namangan xalqining chuqur ehtiromiga sazovor bo’ldi. Bu yillarda eng mashhur asarlar sahnaga qo’yildi. Jahon va O’zbek adabiyoti durdonali ham bu yillardagi repertuaridan joy oldi. 2000-yillarning repertuari U.Sheksper va A.Pushkinning “Qirol Lirning so’nggi nabiralari”(2000), asari bilan boshlandi. Birin-ketin U.Azimning “Bir qadam yo’l”(2000), A.Jabbor va M.Inomovning “Alpomishning o’q-yoyi”(2000), a.Qahhorning “Tobutdan tovush”(2000), S.Imomov va F.Alimovning “Super qaynona”(2000), A.Avloniyning “Advokatlik osonmi?”(2001), N.Abbosxonning “Go’zal dunyo zulmati”(2002), E.Xushvaqto’vning “Chimildiq”(2002), N.Abbasxonning “Salom yoki Xayr”(2003), I.Tursunovning “Chetlab o’tgan umr”(2003), E.Vohidovning “Ikkinchi tumor”(2003), R.Ma’diyevning “Iffatini asragan ayol”(2003), A.Qahhorning “Ayajonlarim”(2004), N.Abbosxonning “Bog”(2004), I.Tursunovning “Zaharli tomchi”(2007), D.Mahmudovning “Omonat dunyo”(2007), D.Mahmudovning “Umr shomidagi baxt”(2007), A.Qahhorning “Ayajonlarim”(2007), Shuhratning “Besh kunlik kuyov yoki ijaradagi muhabbat”(2007), B.Jurayevning “Sirli kecha”(2007), O.Xakimovning “Ko’pik davru-davronlar”(2008), Z.Soliyevning “Qilpillama”(2008), B.Jo’rayevning “Ring”(2008), O.Xakimovning “Bu chollar yomon chollar”(2009), T.Muhiddinning “Bedavolar”(2009), N.Abbosxonning “Kulgisini yo’qotgan boylar”(2009), A.Jabborning “Ko’rgoli keldim”(2009) asarlari sahnalashtirildi va tomoshabinlarni olqishiga sazovor bo’ldi[8].

Xabib Sa’dulla, Nuriddin Boboxo’jayev, Abdug’ani Abduvaliyev, Abdulla Jabbor, Nurillo Abbasxon singari ijodkorlarining asarlari tomoshabinlar tomonidan iliq kutib olindi. Ayniqsa, Nurillo Abbasxonning teatr jamoasi imkoniyatlarini chuqur o’rganib, maxsus yozib bergan “Bog” komediyasi katta muvaffaqiyat qozondi. Maskur spektaklni Toshkent san’at oliygohini yangi tugatib kelgan yosh rejissor Shuhrat Abdullayev sahnalashtirdi. Asar mamlakat teatrlarda faoliyat ko’rsatayotgan yosh rejissorlarning “Debyut-2005” festivalida, Turkmaniston Respublikasining Ashxobod shahrida bo’lib o’tgan “Milliy folklor va teatr san’ati” xalqaro festivalida ishtirok etib, teatr mutaxassislari tomonidan yuqori baholandi.

Xulosa. Mustaqillik davrida Namangan viloyat musiqali drama teatri ijodiy va tashkiliy jihatdan yangi bosqichga ko’tarildi. Teatr repertuari milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslanib boyidi, janr va mavzu jihatidan kengaydi. Ijodiy erkinlikning ortishi natijasida tarixiy, zamonaviy va komedik asarlar sahnalashtirilib, tomoshabinlar ma’naviyatini yuksaltirishga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Рахмонов М, Мухторов И, Тўлахўжаева М. Ўзбек миллий академик драма театри тарихи. – Т.: Маданият ишлари вазирлиги Истикболни белгилаш, услубият ва ахборот Республика Маркази, 2003. – Б. 4.
2. Alisher Navoiy nomidagi Namangan viloyat musiqali drama va komediya teatri arxiv fondidan.
3. Qodirov M. O'zbek teatri tarixi. – Toshkent: Fan, 2003. – B. 125.
4. Ahmedov B. O'zbek dramaturgiyasi tarixi. – Toshkent: Fan, 2005. – B. 96.
5. Rasulov A. Mustaqillik davri o'zbek madaniyati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2012. – B. 54.
6. Namangan viloyat musiqali drama va komediya teatri arxiv materiallari. – Namangan, 1991–2010.
7. Yo'ldashev K. va boshqalar. Zamonaviy o'zbek teatrida rejissura masalalari. – Toshkent, 2015. – B. 101.
8. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 6-jild. - T.: Davlat ilmiy nashriyoti. 2003 – B. 256.

UO'K 929:52(574)

AHMAD AL-FARG'ONIY – BUYUK ASTRONOM OLIM

M.M.Abduraximova, talaba, Namangan davlat universiteti, Namangan
Z.Sh.Madraximov, dots., t.f.n., Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Mazkur maqolada IX asrning mashhur allomasi, buyuk astronom va matematik Ahmad ibn Muhammad al-Farg'oniyni hayoti va ilmiy merosi tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Unda, Olimning “Bayt ul-Hikma”dagi faoliyati, astronomiya va muhandislik sohasidagi yutuqlari, asarlarining ilmiy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ahmad al-Farg'oni, “Bayt ul-Hikma”, astronomiya, matematika, Misr, Nilometr, Alfraganus, ilmiy meros, mustaqillik.

Аннотация. В данной статье с исторической точки зрения анализируются жизнь и научное наследие известного учёного IX века, великого астронома и математика Ахмада ибн Мухаммада аль-Фаргани. Освещается деятельность учёного в «Байт аль-Хикма», его достижения в области астрономии и инженерного дела, а также научное значение его трудов.

Ключевые слова: Ахмад аль-Фаргани, Байт аль-Хикма, астрономия, математика, Нилометр, Альфраганус, научное наследие.

Abstract. This article analyzes, from a historical perspective, the life and scientific heritage of the famous 9th-century scholar, great astronomer, and mathematician Ahmad ibn Muhammad al-Farghani. It highlights the scholar's activities in the “Bayt al-Hikma,” his achievements in the fields of astronomy and engineering, and the scientific significance of his works.

Key words: Ahmad al-Farghani, Bayt al-Hikma, astronomy, mathematics, Nilometer, Alfraganus, scientific heritage.

Kirish. IX asr insoniyat tarixida ilm-fanning, ayniqsa astronomiya va matematikaning yuksak darajada taraqqiy etgan davri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrda yashab ijod etgan buyuk allomalardan biri – Ahmad ibn Muhammad al-Farg'oni (G'arb manbalarida “Alfraganus” nomi bilan mashhur) bo'lib, u Sharq uyg'onish davrining eng yorqin vakillaridan sanaladi. Uning ilmiy faoliyati orqali Markaziy Osiyo olimlarining jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi yaqqol namoyon bo'lgan. Ahmad al-Farg'oni o'z davrida astronomiya, matematika va muhandislik fanlarini rivojlantirishda salmoqli natijalarga erishgan, ilmiy tafakkur tarixida mustahkam o'rin egallagan olimdir.

Ahmad al-Farg'oni faoliyat olib borgan IX asr – xalifa al-Ma'mun boshchiligidagi Abbosiylar xalifaligi hukmronlik qilgan davrga to'g'ri keladi. Aynan shu davrda Bag'dodda “Bayt ul-Hikma” (“Donishmandlar uyi”) nomli ilmiy markaz tashkil etilib, u o'sha zamonning eng yirik ilmiy muassasasiga aylangan edi. Bu markazda turli xalqlardan chiqqan olimlar, jumladan, Movarounnahr, Xuroson, Eron va Arabistonlik mutafakkirlar ilmiy izlanishlar olib borishgan. Shulardan biri bo'lgan Ahmad al-Farg'oni ham “Bayt ul-Hikma”da faoliyat yuritib, yunon astronomi Ptolemeyning “Almagest” asarini chuqur o'rganib, uni tanqidiy tahlil etgan va o'z kuzatishlari asosida yangi ilmiy xulosalarga kelgan.

Asosiy qism. Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Nosir al-Farg'oni (797 – 865) O'rta Osiyolik olimlar orasida buyuk astronom, matematik va geograf sifatida shuhrat qozongan. Olimning to'liq ismi Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg'oni'dir. Manbalarda uning Farg'ona vodiysidan ekanligidan tashqari deyarli boshqa ma'lumotlar saqlanmagan. Al-Farg'oni Farg'ona vodiysining Qubo (Quva) qishlog'ida tug'ilgan. Shunisi ma'lumki, al-Farg'oni xalifa Xorun ar-Rashidning Sharqiy yerlaridagi muovini, o'g'li Abdullohning (bo'lajak xalifa al-Ma'munning) Marvdagi olimlari doirasiga kirgan. 819-yili al-Ma'mun butun saroy a'yonlari va ulamolari bilan birga Bag'dodga ko'chadi. Ular orasida al-Farg'oni ham bor edi. Nihoyat, al-

Farg'oniyni hayoti haqidagi eng so'nggi va eng aniq xabar 861-yil bilan bog'lanadi. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, u shu yili Qohira yaqinidagi Ravzo orolida nilometmi, ya'ni Nil daryosi suvi sathini belgilovchi uskunani yasagan [1. 445-bet]. Bu ma'lumotlardan ko'rinadiki, Ahmad al-Farg'oni o'z davrining yirik ilmiy markazlarida faoliyat yuritgan va ilm-fan taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shgan olimlardan biri bo'lgan. U xalifa al-Ma'mun boshchiligidagi "Bayt al-hikma" – "Donishmandlar uyi" ilmiy markazida faol ishtirok etgan olimlardan sanaladi. Aynan shu muhitda u astronomiya, matematika va geografiyaga oid tadqiqotlarini chuqurlashtirgan, o'zining mashhur asarlari ustida ishlagan.

Hozirgi kunda Ahmad al-Farg'oniyni sakkizta asari bizga ma'lum bo'lib, ularning hammasi astronomiyaga oiddir. Ular quyidagilar:

1	"Astronomiya asoslari haqida kitob" (arabcha: "Kitob fi imi an-nujum" ya'ni "Astronomiya ilmining usullari" haqidagi kiyob).
2	"Usturlob bilan amal qilish haqida kitob" (birgina qo'lyozma holda Rampur (Hindiston)da saqlanmoqda).
3	"Oyning yer ostida va ustida bo'lish vaqtlarini aniqlash haqida" risola
4	"Yetti iqlimni hisoblash haqida" (qo'lyozmalari Gotada va Qohirada saqlanmoqda)
5	"Quyosh soatini yasash haqida" kitob qo'lyozmalari Halab va Qohirada saqlanmoqda)
6	"Al-Horazmiy "Zij"ining nazariy qarashlarini asoslash" asari (qo'lyozmasi topilmagan)
7	"Al-Farg'oni jadvallari" (qo'lyozmasi Patna (Hindiston)da saqlanadi
8	"Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum kitobi" (arabcha: "Kitob al-harakat as-samoviya va javomi' ilmi annujum") [2. 19-bet].

Bu asarlar Ahmad al-Farg'oni ilmiy merosining naqadar keng va mazmunli ekanini ko'rsatadi. Uning asarlarida koinot tuzilishi, yulduzlarning harakati, sayyoralar o'rni, Quyosh va Oy tutilishlari, vaqtni aniqlash usullari, shuningdek, geografik o'lchovlar haqida chuqur ilmiy izohlar keltirilgan.

Al-Farg'oniyni asosiy astronomik asari "Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum kitobi" ("Kitob al-harakat as-samoviya va javomi' ilm an-nujum") XII asrda Yevro'pada lotin tiliga ikki marta va XIII asrda boshqa Yevro'pa tillariga ham tarjima qilinganidan so'ng, uning lotinlashtirilgan nomi "Alfraganus" shaklida G'arbda bir necha asr davomida keng tarqaladi. Uning bu kitobi shu asrlar davomida Yevro'pa universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik vazifasini o'tadi. Al-Farg'oni asarining lotincha tarjimasi birinchi marta 1493-yilda nashr etilgan bo'lib, u eng qadimgi nashr qilingan kitoblardan hisoblanadi. 1669-yili mashhur Golland matematigi va arabshunosi Yakob Golius al-Farg'oni asarining arabcha matnini yangi lotincha tarjimasi bilan nashr etganidan so'ng, al-Farg'oni va uning asarining Yevro'padagi shuhrati yanada ortdi [3. 19 – 20-betlar]. Bu holat Ahmad al-Farg'oniyni ilmiy merosiga bo'lgan qiziqishning faqat Sharq mamlakatlarida emas, balki G'arbda ham nihoyatda yuqori bo'lganini ko'rsatadi. Farg'oni asarlari nafaqat o'rta asr olimlari uchun, balki keyingi davr astronomlari uchun ham muhim manba sifatida xizmat qilgan. Ayniqsa, al-Farg'oni tomonidan aniqlangan Quyosh va Yer orasidagi masofa, sayyoralar harakati haqidagi ilmiy mulohazalar Yevropa ilm-fanining shakllanishiga asos bo'ldi. Al-Farg'oni asarlarining keng tarqalishi uning nomini jahon ilmiy merosida abadiy muhrlab qo'ydi.

Al-Farg'oniyni ilmiy merosi o'z davrida Sharq va G'arb ilmiy tafakkurining o'zaro yaqinlashishiga katta hissa qo'shgan. Uning asarlarida keltirilgan astronomik kuzatuvlar va matematik hisob-kitoblar keyinchalik ko'plab tadqiqotchilar tomonidan asosiy manba sifatida foydalanilgan. Ayniqsa, Yevropa olimlari uning ta'limotidan ilhomlanib, osmon jismlarining harakat qonuniyatlarini chuqurroq o'rganishga kirishgan. Shuningdek, al-Farg'oniyni ilmiy yondashuvi, ya'ni kuzatuv va tajriba asosida xulosalar chiqarish usuli, zamonaviy ilmiy metodologiyani shakllanishiga turtki bo'lgan. Shu sababli, u nafaqat musulmon Sharqi, balki butun insoniyat ilm-fani tarixida buyuk astronom, matematik va geograf sifatida ehtirom bilan tilga olinadi.

Farg'oniyni "Astronomiya asoslari" degan yirik asari fan tarixida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Akademik T. N. Qoriniyozovning ko'rsatishicha, bu kitob o'z zamonasining eng yaxshi astronomik asarigina bo'lib qolmay, balki shu bilan birga, astronomik bilimlarning o'ziga xos ensiklopediyasi hamdir. Farg'oni astronomiya faniga oid bo'lgan bu qimmatbaho kitobida bu sohada erishgan yutuqlarini mufassal bayon qiladi, o'zidan ilgari olimlar fikrini o'z tanqididan o'tkazadi, natijada ilgari mavjud bo'lgan ko'pgina mavhum masalalar bir muncha oydinlashadi [4. 15-bet]. Farg'oniyni ushu asari o'zining ilmiy uslubi, aniq hisob-kitoblari va mantiqiy izchilligi bilan ajralib turadi. U astronomik hodisalarni faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy kuzatuvlar asosida ham izohlab bergan. Ayniqsa, asarda osmon jismlarining harakati, ularning bir-biriga nisbatan joylashuvi va ta'siri haqida ilgari surilgan fikrlar keyinchalik ko'plab olimlar tomonidan asos sifatida ishlatilgan. "Astronomiya asoslari" ilmiy tafakkurning yangi bosqichini boshlab bergan bo'lib, u orqali Farg'oni nafaqat o'z davrining, balki butun insoniyat ilm-fani rivojiga beqiyos hissa qo'shgan.

Shu sababli bu asar bugungi kunda ham tarixiy va ilmiy jihatdan o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Asarda keltirilgan ilmiy qarashlar o'z davrining ilg'or yutuqlarini o'zida mujassam etgan bo'lib, u astronomiya fanining keyingi taraqqiyotiga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Nilometr – Nil daryosidagi suvning balandlik darajasini o'lchash uchun mo'ljallangan jihoz bo'lib, u 861-yili Ahmad al-Farg'oniylar tarafidan isloh qilingan. Ravda orolida joylashgan bu jihoz Nil daryosi suvi bilan maxsus quvurlar orqali bog'langan tosh quduq ko'rinishidagi inshootdir. Quduq markazida tosh ustun joylashtirilgan bo'lib, unga suv sathini aniqlovchi maxsus belgilar ishlangan. Nilning suvi yuqoridagi quvurlar orqali uch qisimdan iborat quduqqa oqib tushadi va uning markazidagi ustun vositasida o'lchanadi. Nil daryosi bo'yida qurilgan bu qadimgi gidrotexnika inshooti Misr qishloq xo'jaligi uchun nihoyatda ahamiyatli bo'lib, uni Ahmad al-Farg'oniylar tarafidan isloh etilishi olimning iqtidorli muhandis ekanligining ham dalilidir [5. 174-bet]. Nilometrning bunday mukammal tuzilishi o'sha davr texnika va muhandislik sohasining yuqori darajada rivojlanganidan dalolat beradi. Ushbu inshoot yordamida Nil daryosining suv sathi muntazam nazorat qilinib, suv toshqinlari yoki qurg'oqchilik davrlarini oldindan aniqlash imkoniyati yaratilgan.

Xulosa, Ahmad al-Farg'oniylar o'zining chuqur bilimlari, kuzatuvchanligi, tajriba asosida ishlash qobiliyati va ilmga sadoqati bilan insoniyat tarixida o'chmas iz qoldirgan. Uning ilmiy merosi bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan, aksincha, hozirgi zamonaviy ilmiy izlanishlarda, kosmik tadqiqotlarda va tabiiy fanlarning tarixiy ildizlarini o'rganishda bebaho manba bo'lib xizmat qilmoqda. Ahmad al-Farg'oniylar – o'rta asr Sharq tafakkurining eng yorqin yulduzlaridan biridir. Uning asarlari insoniyatni koinotni chuqurroq anglash sari yetaklagan, ilm-fan va madaniyatlar o'rtasidagi ko'priklarni vazifasini bajargan. Farg'oniylar yaratgan ilmiy meros hozir ham yosh avlodni ilmga, izlanishga va kashfiyot sari chorlaydi. Shu bois buyuk astronom olim Ahmad al-Farg'oniylar nomi nafaqat o'tmish faxri, balki kelajak avlod uchun ham ilhom manbai bo'lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sagdullayev A. S. O'zbekiston tarixi. I kitob. – Toshkent: "NIF MSH" 2024. – 604 bet.
2. Namozov Bobir. Sharq allomalarining ilmiy-ma'naviy merosi. – Buxoro: "Durdona", 2022. – 264 bet.
3. Xatamov T. "Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosi". O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2020-yil. – 276 bet.
4. Ирисов А. Ўрта Осиёлик қирқ олим. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1961. – 102 бет.
5. Абдуҳалимов Б. А. Байт ал-ҳикма ва Марказий Осиё алломалари. –Т.: Ўзбекистон, 2010. – 264 б.

UO'K 930.85

1925-1941 YILLARDA BUXORO VILOYATI SANOATINING RIVOJLANISHI

M.M.Alimova, dots., Buxoro davlat texnika universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1925-1941 yillar oralig'ida Buxoro viloyatida an'anaviy hunarmandchilik va to'qimachilik kabi sohalarining rivojlanishi, shuningdek, yog'-moy, paxta tozalash va ipakchilik kabi xom ashyoga yo'naltirilgan yangi sanoat korxonalarining barpo etilishi ko'rib chiqilgan. Manbalar asosida yangi sanoat infratuzilmasining shakllanishi, mehnat resurslarining qayta taqsimlanishi va madaniy-ijtimoiy o'zgarishlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro viloyati, sanoat tarixi, industriallashtirish, kollektivlashtirish, paxtachilik, yog' sanoati, paxta tozalash, ipakchilik, an'anaviy hunarmandchilik, artel, hunarmandlar uyushmasi O'zbekiston SSR, 1925-1941 yillar.

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие традиционных ремесел и текстильного производства в Бухарском регионе в период с 1925 по 1941 год, а также создание новых промышленных предприятий, ориентированных на сырьевые ресурсы, такие как нефть и газ, хлопкоочистка и производство шелка. На основе источников исследуется формирование новой промышленной инфраструктуры, перераспределение трудовых ресурсов, а также культурные и социальные изменения.

Ключевые слова: Бухарский регион, история промышленности, индустриализация, коллективизация, хлопководство, нефтепереработка, хлопкоочистка, шелкоткачество, традиционные ремесла, артель, союз ремесленников, Узбекская ССР, 1925-1941.

Abstract. This article examines the development of traditional crafts and textiles in the Bukhara region between 1925 and 1941, as well as the establishment of new industrial enterprises focused on raw materials such as oil and gas, cotton ginning, and silk production. Based on sources, the formation of a new industrial infrastructure, the redistribution of labor resources, and cultural and social changes are discussed.

Key words: *Bukhara region, history of industry, industrialization, collectivization, cotton growing, oil refining, cotton ginning, silk weaving, traditional crafts, artel, union of artisans, Uzbek SSR, 1925-1941.*

1925-1941 yillar Buxoro viloyatning kadimiy madaniyat va ishlab chiqarish asoslari ustida zamonaviy sanoatni barpo etish, kollektivlashtirish va industriallashtirish borasidagi katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Dastlabki yillar viloyat iqtisodiyotini barqarorlashtirish va rekonstruksiyaning shart-sharoitlarini yaratish bilan o'tdi. Viloyatda asosan qo'l mehnatiga asoslangan an'anaviy sanoat sohalari rivojlangan edi. Buxoro kadimdan to'qimachilik, ipakchilik sohasining markazi bo'lib matolarning ko'plab turlari rivoj topgan edi.

1928-1932 yillarda viloyat sanoati uchun keskin burilish bo'ldi. Xalq xo'jaligini barcha sohasini industriallashtirish va O'zbekistonni SSSRni paxta va ipak xom ashyosi bazasiga aylantirish maqsad qilib belgilandi. Dastlab davlat bu sohalarni "kustar-sanoat kooperatsiyasi" shaklida tashkillashtirishga urinishlar bilan boshladi. 1927-yilda "O'rta Osiyo ipagi" tresti tashkil etilishi ipakchilikni o'z ichiga olgan keng miqyosdagi ishni amalga oshirdi.

O'zbekistonda sanoatlashtirishni amalga oshirishda bir qator qiyinchiliklarga duch kelindi. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi past ekanligi;
- 2) Aholining katta qismi savodsiz ekanligi;
- 3) Mahalliy xalq vakillaridan yetishib chiqqan mutaxassis kadrlarning yo'qligi;
- 4) Ishchilar sinfining son jihatidan kamchilikni tashkil etishi.

1920 yillarning 2-yarmida amalga oshirilgan mamlakatni sanoatlashtirish siyosati barcha sohasining ishlab chiqaruvchi kuchlarini rejali ravishda majmuaviy tarzda rivojlantirish, xususiyl mulkni ishlab chiqarish sohasidan ham, taqsimot sohasidan ham surib chiqarishga qaratilgan bo'lib, qishloq xo'jalik mashinasozligini, paxtachilik va yog' sanoatini, shuningdek, ipak va shoyi, to'qimachilik, konserva va vinochilik tarmoqlarini tez rivojlantirish ishlari boshlab yuborildi.

1928-1932 yillarda O'zbekistonda 289 ta sanoat korxonasi qurilib ishga tushirildi, 79 ta korxona esa qayta tashkil etildi. Yengil sanoatning ko'pchilik, poyabzal ishlab chiqarish, tikuvchilik sohalari va ip-gazlama ishlab chiqarish sur'atlari oshib bordi [1].

1925 yilda Buxoroda 8 ta paxta tozalash zavodidan 4 tasi ishlar edi. Shaharda 1ta yog'-moy zavodi, viloyatda esa ko'pchilik (chirm-teri) zavodi mavjud edi. Sanoat korxonalarida (Buxoro) jami 1480 ishchi mehnat qilar, uning 83% ini mahalliy millat vakillari tashkil etardi. Shuningdek, 233 ta mahalliy sanoat korxonasidan 23 tasi ishlamas, 205 tasi ijaraga berilgan, faqat 5 tasi mahalliy xo'jalik ma'muriyati tomonidan foydalanilardi. Ularning ichida viloyat bosmaxonasi va eski shahar elektr stansiyasi muhim ahamiyat kasb etib, 64 nafar ishchi va 15 nafar xizmatchini o'zida uyushtirgan edi [2].

1929 yilda Buxoroda bir nechta artellar ishga tushirildi. Jumladan, «Ozod zamon», «Oktyabrning 10 yilligi», «F.Xo'jaev», «8 mart», «Qizil Sharq» va boshqa artellar faoliyat ko'rsata boshladi [3]. Qorako'l tumanida tashkil etilgan hunarmandlar uyushmasida 35 hunarmand faoliyat ko'rsatib, ketmon, etik va keng iste'mol mollari ishlab chiqargan. 1929 yilda bu yerda «Qizil karvon» arteli tashkil etilib yuk tashish bilan mashg'ul bo'lgan. Artellarda yuzaga kelgan xo'jasizlik natijasida savdo bo'limi mudiri Tiloshkin 6000 so'mni o'zlashtirgan, rejalar bajarilmagan. «Qizil karvon»da esa bu ko'rsatgich 65foizini tashkil etgan, 17000 so'm o'zlashtirilgan. Umuman hunarmandlar uyushmasining tuman bo'limlaridagi moliyaviy ahvol qoniqarli bo'lmagan [4].

1930 yilda Buxorodagi 2457 ta mayda va yirik hunarmandchilik korxonalari 20 ta sanoat arteliga birlashtirildi. Shoyi, baxmal to'qiydigan va kashta tikadigan artellarni tashkil etish orqali bu ishga shaharning 1500 oilasini jalb etish ko'zda tutilgan edi [5].

1931 yilda Kogonda qorako'lchilik zavodi qurildi. Bu zavod respublikada yagona qorako'l terisiga ishlov beruvchi zavod hisoblanib, butun respublika hududidan bu yerga mahsulot (teri) keltirilgan. Kogon zavodining asosiy mahsuloti eksportga jo'natilib, bir qismi esa keyin ishlov berish uchun «Trud» nomidagi Ittifoq korxonasining «Moskva» bo'limiga yuborilgan hamda u yerdan mahsulotning ma'lum bir qismi O'zSSRning iste'mol bozoriga kelib tushgan [6].

1930 yilning yanvarida Buxorodagi ipakchilik fabrikasi ishchilarining 85% ini, paxta tozalash zavodi, teri-charm ishlash zavodi ishchilarining 70-75 % ini mahalliy millat vakillari tashkil etgan [7].

Ishchilar va shahar aholisining oziq-ovqat ta'minotini yaxshilashga qaratilgan bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Masalan, 1931 yilning bahorida fabrika-zavod ishchilarini poliz va sabzavot mahsulotlari bilan ta'minlanishini yaxshilash uchun Eski Buxoro Markaziy ishchi kooperativi tomonidan tashkil etilgan yordamchi xo'jalikda 200 gektar maydonga poliz va sabzavot ekilgan, Kogon Markaziy ishchi kooperativi tomonidan esa 150 gektar maydonga ekilgan [8].

Buxoro ipakchilik fabrikasi ishchilaridan 1250 nafarini Buxoro ishchi kooperativi zaruriy mahsulot va tovarlar bilan ta'minlagan. Buxoro va uning atroflaridagi tumanlarda ishchilarning ta'minotini yaxshilash uchun tashkil etilgan yordamchi xo'jaliklarda quyidagicha ishchilar xizmat qilishgan: Buxoro shahrida 315 kishi, Kogonda 290 kishi, G'ijduvonda 56 kishi, Vobkentda 16 kishi, Konimexda 17 kishi [9]. 1939 yilda Toshkent va Buxoro viloyatining muhandis-texniklaridan bir guruhi, 120 kishi tezkor tog'li Yakkabog' yo'li qurilishidagi rahbarlik ishida ishtirok etishdi [10].

O'zbekistonda sanoat ishchilarini shakllantirish jarayonida boshqa respublikalardan, asosan RSFSRdan ishchilarning oqib kelishi sezilarli ta'sir ko'rsatdi. 1926 yildan boshlab 1940 yilgacha O'zbekiston aholisi yangi kelganlar hisobiga 750 ming kishiga yoki 10 foizdan ortiqroqqa ko'paydi [11]. Markaziy hokimiyat tomonidan amalga oshirilgan sun'iy migrasiya jarayonida ham o'ziga xos to'siqlar mavjud bo'lib, bu mahalliy aholi o'rtasida norozilikni keltirib chiqarar edi. Umuman olganda, O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosati markazning xohish-irodasi va manfaatlari asosida amalga oshirildi.

«Sosialistik sanoatlashtirish» siyosati «sinfiy dushmanlar»ga va «zararkunandachiliklar»ga qarshi kurash bilan birga olib borildi. Sovet davlatining siyosiy rahbariyati sanoatdagi ishchi-xodimlar beqarorligiga qarshi kurashda ularning mehnat va turmush sharoitlarini zaruriy darajada yaxshilash o'rniga korxonalar ma'muriyatini ma'muriy tazyiq o'tkazish choralari faollik bilan qo'llash zarurligiga yo'naltirdi. Zavod va fabrikalardagi umumjamoa yig'ilishlarida ishchilar korxonani uzoq muddat tashlab ketmaslik majburiyatini qabul qilsalar-da, buning samarasi kutilgandek bo'lmadi. Shundan keyin, SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1940 yil 26 iyundagi farmoni bilan mamlakatda 8 soatlik ish kuniga, 7 kunlik ish haftasiga o'tildi. Ishchilarning o'z-o'zicha ishdan ketib qolishi taqiqlandi, ishga kechikib kelganlik uchun jinoiy javobgarlik joriy qilindi. Ushbu farmonning amalga oshirilishi juda ayanchli oqibatlarga olib keldi, milliy sanoat qurilishi sohasidagi minglab ishchilar va texnik xodimlar qamoqqa tashlanib, mahbuslarga aylantirildi. (Transport yetishmovchiligi, ko'pchilikning shahar chekkasidan ishga kelishi oqibatida shunday vaziyat yuzaga keldi).

1930 yillarda Buxoroda sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi, milliy ishchi kadrlarning ko'payib borishi, ishchilar sinfining «yoppasiga jamoalashtirilayotgan» qishloq ahliga ko'maklashishi jarayoni bir qator ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar, favqulodda chora-tadbirlar bilan bog'liq holda amalga oshirilgan edi.

Ishchi-xizmatchilarni oziq-ovqat bilan, avvalo tushlik ovqat bilan ta'minlashni yo'lga qo'yish maqsadida tegishli korxonalar tomonidan abonentment daftarchasi tashkil etilib, u oldindan to'langan pul evaziga egalariga berilgan. Mehnat qilmaydiganlarga esa tushlik ovqat ikki barobar qimmat narxda sotilgan. Abonement daftarchasi bir oy muddatga berilib, navbatdagi oyning beshinchi kuniga qadar amal qilgan. Puli oldindan to'lanib bron qilingan tushlik ovqat soat 17 gacha saqlangan, shundan keyin boshqa kishiga berib yuborilgan, bron qiluvchining shikoyati inobatga olinmagan.

«Mahalliyashtirish» siyosati olib borilganiga qaramasdan, respublika kasaba uyushmasi (178406 kishi) ning 67120 nafarini mahalliy aholi vakillari tashkil etgan (1926 yil), 1929 yilning boshlariga kelib, markaziy xo'jalik, kooperativ va bank muassasalarida ishlayotganlarning 14,5 foizigina tub aholi vakillaridan iborat bo'lgan. Masalan, Qorako'l ishchi kooperativi boshqaruvidagi 18 kishidan biror kishi ham tub aholi vakili bo'lmagan, Kogon ishchi kooperativi boshqaruvidagi 17 kishidan faqat bir kishigina mahalliy aholi vakili bo'lgan.

1940 yilga kelib yirik sanoat korxonalaridagi ishchilarning 48%ni mahalliy millat vakillari tashkil etgan. Respublikaning sanoat korxonalarida 20 mingdan ziyod mahalliy xotin-qizlar mehnat

qilishgan hamda umumiy ishchilarning 40,7 %ni tashkil etgan. Uchinchi besh yillik davrida Buxoroda yirik pillachilik kombinati va fabrikasi ishga tushirilib, bu korxonalarda asosan xotin-qizlar ishlagan.

1925-1941 yillarda Buxoro viloyati sanoati feodal-hunarmandchilik asosidan socialistik industrial asosga keskin o'tish davrini boshidan kechirdi. Ijobiy tomonlari: Viloyatda birinchi bo'lib yirik sanoat korxonalari paydo bo'ldi, infratuzilma (temir yo'l, energetika) rivojlandi, mahalliy kadrlar tayyorlash tizimi shakllandi. Salbiy tomonlari: An'anaviy qo'l mehnati asosidagi maxsus matoshunoslik va hunarmandchilik yo'qolishi xavfi ostida qoldi, sanoat diversifikatsiyasi chegaralangan bo'lib, asosan agrar xom ashyoni qayta ishlash bilan cheklandi, kollektivlashtirish jarayoni ijtimoiy-madaniy ziyonlarga olib keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekistonning yangi tarixi, O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida, T., Sharq., 2000, 2-tom, 340-bet
2. История Бухары с древнейших времён до наших дней., Т.,Фан., 1976.С. 226
3. История Бухары.,С.254
4. Qizil O'zbekiston, 1932 yil, 28 oktyabr
5. F. Xo'jaev. Asarlar, T., Fan,1978, 2-tom, 664-bet
6. 50let BNSR, T., Fan,1972, S. 207
7. U. Asatov, V.Saakov. Nov drevney zemli, T., Uzbekistan,1981, S.63
8. O'zR MDA, R-737 jamlanma, 1-ro'yxat, 1062-yig'ma jild, 365-varaq
9. O'zR MDA, R-737 jamlanma, 7-ro'yxat, 1495- yig'ma jild, 22,26,28-varaqlar
10. Правда Востока, 1939, 17 октября
11. Мулляжанов И.П Население Узбекистана. Т., 1973. С.113

UO'K 352.2:94(575)

O'RTA OSIYODAGI MUKOFOTLASH TIZIMINING QADIMIY AN'ANALARI VA ULARNING XIVA XONLIGIGA TA'SIRI

B.M.Ashirov, mustaqil izlanuvchi, Urganch davlat pedagogika instituti, Urganch

Annotatsiya. O'rta Osiyoda mukofotlash tizimining qadimiy an'analari uzoq davrga borib taqaladi, mukofotlash tizimi asosan davlat boshqaruvi, harbiy xizmat, ilm-fan va madaniyat kabi sohalar chambarchas bog'liq bo'lgan. Bu tizimlar asosan hukmdorlar tomonidan sodiqlikni mustahkamlash hamda xizmatni rag'batlantirish va belgilash maqsadida qo'llanilgan.

Kalit so'zlar: mukofotlash tizimi, davlat boshqaruvi, harbiy xizmat, ilm-fan va madaniyat, Xiva xonligi

Аннотация: Древняя традиция системы поощрений в Центральной Азии восходит к древним временам, и эта система была тесно связана с такими областями, как государственное управление, военная служба, наука и культура. Правители использовали эти системы главным образом для укрепления лояльности, а также для поощрения и признания заслуг.

Ключевые слова: система поощрений, государственное управление, военная служба, наука и культура, Хивское ханство.

Abstract. The ancient tradition of the reward system in Central Asia dates back to ancient times, and the reward system was closely related to such areas as state administration, military service, science, and culture. These systems were mainly used by rulers to strengthen loyalty and to encourage and recognize service.

Key words: reward system, state administration, military service, science and culture, Khanate of Khiva.

Kirish. Tarixdan ma'lumki, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy sohalarida faol ishtirok etgan davlat arboblari, tarixiy shaxslar, shuningdek, mamlakat taraqqiyotida o'zining munosib hissasini qo'shgan san'at va madaniyat vakillari, sportchilar, g'alaba yoki bellashuvlardagi ishtiroklari, xizmatlari uchun turli ordenlar, medallar, ko'krak nishonlar hamda turli qimmatbaho sovrin va sovg'alar bilan mukofotlanib kelganlar.

Dolzarbligi: O'rta Osiyodagi mukofotlash tizimining qadimiy an'analari va ularning Xiva xonligiga ta'sirini o'rganish dolzarbdir, chunki u qadimiy an'analarning davomchisi sifatida shakllangan. Xiva xonligida davlat amaldorlari, harbiy qismlar, saroy xizmatkorlari – mansab, unvon, sovg'alar, moddiy buyumlar bilan taqdirlangan. Bu esa davlat boshqaruvining mustahkamligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Tahlil natijalari: O'rta Osiyoda hududida mukofotlash tizimi tarixini davrlar asosida ketma-ketlikda tahlil qilinsa, bu tizim tariximizning har bir bosqichida turlicha ko'rinishlarda shakllanganligi va rivojlanganligini ko'rishimiz mumkin. Darhaqiqat, XIX asr oxirida Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga bosqinchilik harakati hamda xonliklarning mustamlaka hududiga aylantirilishigacha bo'lgan davrni o'rganib mukofotlash tizimini shartli ravishda quyidagicha davrlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi:

- 1) IX-XII asrlar davrida mukofotlash turlari;
- 2) XII-XV asrlarda mukofotlash an'analari;
- 3) XIV-XIX asrning birinchi yarmida mukofotlash tizimi tarixi.

O'rta Osiyo xonliklari tarixi davrlarida ham an'anaviy mukofotlash an'anasi davom qilgan va rivojlanib borgan. Faleristika- ya'ni ordenlar, medallar, nishonlar, jetonlar va boshqa ko'krak nishonlarini o'rganuvchi yordamchi tarixiy fan va to'plamchilik (kolleksionerlik) sohasi bo'lib, fan mamlakat tarixi, harbiy an'analalar va taqdirlash tizimini yoritib berishga yordam beradi. Bu sohaning muhim qismi hisoblangan taqdirlash nishonlari (orden, medallar) O'rta Osiyo hududida Rossiya imperiyasi bosqinidan keyingi davrlarda paydo bo'lganligi manbalarda qayd qilingan.

XVI–XIX asrning birinchi yarmida Markaziy Osiyo hududida mukofotlash tizimi tarixida quyidagi ikki omil muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Birinchidan, XVI–XVIII asr boshlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy hayotda “iqto”, “suyurg’ol”, “tanho” kabi yer egaligi yoki davlat imtiyozlarining mukofotlash tizimidagi o'rni, ikkinchidan, shu davrda O'rta Osiyo xonliklari hududi jumladan, Buxoro, Samarqand, Xiva, Qo'qon, O'ratepa va boshqa shaharlardan oltin buyumlarni tayyorlash sohasi taraqqiy etganligi, aynan ulardan davlat mukofotlari va sovg'alari sifatida foydalanish imkonini bergan. “Iqto” va “suyurg’ol” yer egalari xonlikda moliyaviy va ma'muriy va boshqa imtiyozlarga ega bo'lishgan[1].

O'rta Osiyoda mukofotlash tizimi tarixi xonliklar davridagi mukofotlash tizimiga o'z ta'sirini o'tkazgan. XVI - XIX asr birinchi yarmida Movarounnahrda barqaror ijtimoiy-iqtisodiy muhit yuzaga kelgan, O'rta Osiyo xonliklari hukmdorlari tomonidan turli sohalarda faoliyat ko'rsatgan shaxslarga mukofotlar berish, ularni moddiy va ma'naviy jihatdan rag'batlantirish an'anaga aylangan. Masalan, Buxoro xoni Abdullaxon II (1585-1598) sodiq xizmatlari uchun xonlik aholisini mukofotlagan. Uning hukmronligi davrida «nisor» - tanlangan arboblarni hadyalar, qimmatbaho sovg'alalar, oltin va kumush tangalar, pullar bilan boshlaridan sochish ko'rinishida qarshilash urf-odati keng taraqqiy qilgan. Abdullaxon II harbiy qo'mondon va xonlik jangchilarini ham qimmatbaho davlat mukofotlari, jumladan oltin va kumush buyumlar bilan taqdirlagan, mukofotlagan. Jumladan, Abdullaxon Kesh qal'asining qamalidan oldin qo'mondonlarni, jangchilarni mukofotlar qatorida oltin qilichlar, kamon va nayza, qalqon, dubulg'a, kamarlar bilan rag'batlantirganligi manbalarda qayd qilingan. Shuningdek, xon davrida egallangan hududning diniy vakillariga ham hadyalar bo'lgani ma'lum. Jumladan, Payg'ambar avlodlari va boshqa diniy taniqli aholi vakillari yashagan Termiz shahrining qamalida ularga oltin, kumush shu bilan birga qimmatbaho, sharaflilar to'nlari taqdim etilgan[2].

Xiva xonligining siyosiy hayoti, uning ma'muriy boshqaruv tartibi, amalda bo'lgan ish yuritish tizimini, mukofotlash tarixini yoritishda arxiv manbalari muhim ahamiyat kasb etadi. Xiva xonligi arxiv hujjatlaridagi daftarlardan Xiva xonligida taqdirlanish, mukofot tariqasida (orden, yorliq va medallar yo'qligi) pul, yer-suv, chorva yoki qimmatbaho buyumlar berilganligini bilib olishimiz mumkin[3]. Xiva xonligida mukofotlash tizimi zamonaviy orden va medallardan emas, balki xonning maxsus yorliqlari, pul mukofotlari, yer-suv in'om etish, chorva mollari yoki qimmatbaho buyumlar (asosan to'n, chopon va jun matolar) berishdan iborat bo'lgan. Bunday taqdirlashlar asosan harbiy xizmat, davlat boshqaruvi yoki xonga itoati va sadoqati uchun taqdim qilingan.

Xiva xonligida, harbiy navkarlarga urushda ko'rsatgan jasorati uchun choponlar kiygazish ham keng tus olgan bo'lib, ayrim hollarda ularga pichoq taqdim etilganligi manbalarda qayd qilingan. Asosan, xonlar avlodi vakillari, mashhur amaldorlar esa faxriy mukofot tarzida oltin va qimmatbaho toshlar qadalgan kamar olganlar. Ushbu navkarlarning Xiva xonligida boshqa davlatlarning harbiy qo'shinlari singari maxsus harbiy kiyimlari, davlat mukofoti nishonlari va medallari bo'lmagan. Faqat in'om tarzida taqdim qilingan kalla puli, chopon kiydirish, oltin, yoxud qimmatbaho tosh qadalgan kamar berish davlat mukofoti tusini olgan[4].

Xonlikda taqdirlash, turli jun mato va choponlar bilan mukofotlash usuli ham keng tarqalganligini ko'rishimiz mumkin. Ayrim hollarda mukofot tariqasida pichoqlar ham berilgan. Xivada harbiy yurishlar vaqtida askarlarda davlat tomonidan tibbiy yordam ko'rsatilmamas edi. Yaralangan askarlar o'z hisobidan davolanishi kerak bo'lgan. Qo'shni davlatlar Eron yoki Buxoroga hujum qilingan taqdirda xon navkarlariga maosh to'lanmagan. Urushda o'lja kiritgan navkar qo'lga kiritgan narsasining beshdan birini xon hazratlariga in'om qilishi shart hisoblangan. Xonlik ichki

hayotida jinoyatchilar yoki qullarni jazolash paytida qochgan qochoqlar bozorlarda e'lon qilinib, uning belgilari aytilgan. Ovchilar, ayniqsa turkman ovchilari chegaradan qochoqni tutish uchun jo'natilgan, vazifani uddalaganlar chopon va pul bilan mukofotlangan[5, b.62].

Umuman olganda, Xiva xonligida mukofotlash tizimining asosiy jihatlari quyidagilar sanaladi: Birinchidan, moddiy rag'batlantirish: eng keng tarqalgan usul - pul, chorva (ot, tuya) yoki yer-mulk in'om etish. Ikkinchidan, kiyim-kechaklar: ya'ni xon tomonidan faxriy to'nlar, choponlar va turli matolar berilishi yuqori martabali shaxslarni taqdirlashning an'anaviy usuli hisoblangan. Uchinchidan turli yorliqlar berish: xonning rozi rizoligi va ishonchini ko'rsatuvchi maxsus yorliqlar, yorliq bilan birga keladigan imtiyozlar mukofot sifatida baholangan. To'rtinchidan, mansab va lavozimni oshirish: mansabdor shaxslar va harbiy sarkardalarga nisbatan yuqori lavozim berilishi ham mukofotlashning bir turi hisoblangan. Bu tizim an'anaviy xarakterga ega bo'lib, xonning siyosiy hokimiyatini yanada mustahkamlashga xizmat qilgan.

Xiva xonligida mukofotlash va taqdirlash ishlarida mansab va unvonlarning berilishi ham katta odat tusiga aylangan. Bunday taqdirlanishlarga xonning eng ishonchli odamlari, xonga sadoqat bilan xizmat qilgan davlat amaldorlari hamda yuqori toifa vakillari sazovor bo'lganlar. Mahalliy-ma'muriy hokimiyat tizimida faoliyat ko'rsatuvchi mansabdor shaxslar muvofiq tarzda alohida unvonlar bilan taqdirlab borilgan. Ko'p hollarda ushbu unvonlar faxriy unvon sifatida namoyon bo'lgan. Shuningdek, hukumat arboblari ham belgilangan unvonlar bilan taqdirlanganlar. Lekin, barcha mansab va unvonlar faqatgina mukofotlash orqali tayin etilganligi haqiqatdan ancha uzoq. Chunki, mansab va unvonlar ma'lum bir xizmatlar qilganligidan tashqari, oilaviy qarindoshlik asosida, itoatda ushlab turish maqsadida ham tayin etilgan[6, b. 89].

Xulosa O'rta Osiyoda hududida an'anaviy davom qilib kelayotgan mukofotlash tizimi xonliklar davridagi mukofotlash va rag'batlantirish tizimiga ham ma'lum darajada o'z ta'sirini ko'rsatdi. Tarixan davom qilib kelayotgan bu an'ana xonliklar davrida (Xiva xonligida) kengaytirildi, boyitib borildi.

Bugungi kunda ham davlat mukofotlariga erishish katta faxr va mas'uliyat sifatida qaraladi. Binobarin, mukofotlash tizimi Yangilanayotgan O'zbekiston tarixida ham o'ziga xos milliy taqdirlash an'anasi shaklida davom ettirilib, mamlakat taraqqiyoti va mustahkamlanishining ajralmas qismi sifatida qaralmoqda.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayev D.N. O'zbekistonda mukofotlash tizimi: shakllanishi, bosqichlari va tarixiy ahamiyati. Ilmiy axborotnoma. 16-22bet. 2021-yil, 6-son (130).
2. Иванов П.П. "Удельные земли" Сейид-Мухаммед-хана хивинского (1856-1865). Записки института востоковедения академии наук СССР. VI. – Москва: Академии Наук СССР, 1937.
3. Вохидов Ш. Холикова Р. Марказий Осиё Давлатлари Бошқарув Тарихидан. – Тошкент. Янги Аср Авлоди, 2006; Яна Қаранг. Вохидов Ш. Сабурова Чс. Хива Хонлигида Унвон, Мансаблар ва Улар Эгаларининг Вазифаари
4. Saburova S.A. XIX asr va XX asr boshlarida Xiva xonligining davlat tizimi. 89.bet.
5. Иванин М. Хива и река Аму-Дарья // Туркестанский сборник. – Санкт-Петербург, 1873. Т.68. 62 бет.
6. Umid Bekmuhammad Xiva xonligi tarixidan uch lavha. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/umid-bekmuhammad-xonlik-tarixidan-lavhalar.html> (murojaat sanasi 08.10.2021)

UO'K 908

QARSHI SHAHRI VA ATROFIDAGI TARIXIY-MADANIY HAMDA SIYOSIY JARAYONLAR

E.K.Axmedov, magistrant, Osiyo texnologiyalar universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallif Qarshi shahri va atrofidagi tarixiy-madaniy hamda siyosiy jarayonlarning borishi, ularning turli davrlarda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlarda aks etishi, shuningdek, madaniy markaz sifatida Qarshi shahrining rivojlanish bosqichlarini o'zida aks ettirish bilan bog'liq masalalarni ilmiy adabiyotlar va manbaviy ma'lumotlar asosida yoritib bergan.

Kalit so'zlar: Qarshi shahri, qadimiy aholi punkti, ichki va tashqi savdo yo'llari, yirik shaharlar, moddiy madaniyat, pul tizimi, Mahalliy aholi, sopol idish, mahalliy hukmdorlar, madaniy markaz.

Аннотация. В данной статье автор, опираясь на научную литературу и источники, рассматривает вопросы, связанные с ходом исторических, культурных и политических процессов в городе Карши и его окрестностях, их отражение в социально-экономических, политических и культурных процессах в разные периоды, а также этапы развития города Карши как культурного центра.

Ключевые слова: город Карши, древнее поселение, внутренние и внешние торговые пути, крупные города, материальная культура, денежная система, местное население, керамика, местные правители, культурный центр.

Abstract. In this article, the author covers issues related to the course of historical, cultural and political processes in the city of Karshi and its surroundings, their reflection in socio-economic, political and cultural processes in different periods, as well as the stages of development of the city of Karshi as a cultural center, based on scientific literature and source information.

Keywords: Karshi city, ancient settlement, internal and external trade routes, large cities, material culture, monetary system, local population, pottery, local rulers, cultural center.

Kirish. Qarshi shahri Markaziy Osiyoda vujudga kelgan eng qadimgi shaharlardan biri hisoblanadi. Bu shaharning yoshini aniqlash uchun uning atrofiga bo'lgan bir qancha arxeologiya yodgorliklarida qazishmalar olib borilgan.

Qadimgi Janubiy So'g'd hududida joylashgan Qashqadaryoda qadimdan ibtidoiy odamlar istiqomat qilib kelganligi bu yerdagi tub madaniyatning vujudga kelishi mahalliy aholi tomonidan yaratilishiga asos bo'ladi. Sug'd "Avesto"da "Gava Sug'uda", yunon va rim manbalarida "Sogdiana" tarzda berilgan. "Sug'd" so'zining etimologiyasi hozirgacha aniq o'z ifodasini topmagan[1:5]. V.Tomashek uni "Olov bilan poklangan", "muqaddas" tarzda bersa, boshqa tadqiqotchilar, qadimgi eroniy tildagi "suxta" so'zidan olingan va "yonmoq" degan ma'noni beradi deb tahlil qiladilar[1:5].

Qazishmalar materiallarida ko'rsatilganidek, qadimiy aholi punkti Yerqo'rg'on miloddan avvalgi IX-VIII asrlarda yirik qadimiy dehqonchilik manzilgohi sifatida vujudga kelgan. Miloddan avvalgi VI-V asrlarda keskin yuksalishni boshdan kechirdi. Bu davrda u assimetrik to'rtburchak shaklida devor bilan o'ralgan hamda, sharqiy yuzida uzilish bo'lib, taxminan 40 gektar maydonni o'rab olgan[2:77].

Tadqiqot metodologiyasi. Naxshabning markazi bo'lgan (hozirda Yerqo'rg'on deb nomlanadi) shaharga eramizdan avvalgi IX-VIII asrlarda asos solingan. Bu shahar mustahkam ikki qator devor bilan o'ralgan. O'z davrining yirik shaharlaridan bo'lgan Yerqo'rg'on Janubiy So'g'dning poytaxti ham bo'lgan. Keyinchalik eramizning VI-VII asrlariga kelib o'z o'rnini Shulluktepa o'rnida bo'lgan shaharga bo'shatib beradi. "Hudud ul-olamda" tilga olingan shahar aynan mana shu Shulluktepaga to'g'ri keladi.

Shu o'rinda Yerqo'rg'onning qadimgi nomi to'g'risida ayrim fikrlarni aytib o'tish joiz. Shaharning antik davrdagi Ksenippa shahriga to'g'ri kelishini ko'pchilik tarixchilar ta'kidlashadi. Koson shahrining nomi shu so'zning buzilib aytilishi, uning o'rtasidan oquvchi daryoni esa qadimda Kasanab, ya'ni Koson daryosi deb atashgan[3:55].

Qadimda Janubiy So'g'd Baqtriya, Ahomoniylar, Aleksandr Makedonskiy, Salavkiylar, Yunon-Baqtriya va Kushon davlati tarkibiga kirgan. Shubhasiz, mana shu uzoq davr mobaynida Janubiy So'g'dda mulkiy tengsizlik jamiyatga asos solinadi, ichki va tashqi savdo yo'llari paydo bo'ladi va nihoyat xo'jaligi o'ziga xos xususiyatlarini namoyon etadi. Albatta, bu hudud o'z boshidan tinchgina rivojlanish yo'lini kechirgan emas. Mahalliy aholi vujudga keltirgan madaniyat va xo'jalikni bir necha martalab chet el bosqinchilari tomonidan vayron etilishi yoki o'zaro urushlar oqibatida shahar va qishloqlarning xarob bo'lishi bunga misol bo'la oladi[4:19].

Natijalar va muhokama. Markaziy Osiyoda tashkil topgan dastlabki davlatlar qadimgi Baqtriya, Xorazm davlatlari mavjud bo'lsada, ular Eronda tashkil topgan Ahamoniylar davlati singari markazlashgan yoki qudratli davlat darajasiga ko'tarila olmagan. Natijada ushbu davlatlar, jumladan, So'g'diyona ham ahomoniylar davlatiga bosqinchilik yo'li bilan qo'shib olingan. Miloddan avvalgi VI asrning oxirgi choragida So'g'd, Parfiya, Areya va Xorazm bilan birgalikda Ahomoniylar davlati tarkibiga kirib, uning XVI o'lka-satrapligini tashkil qilgan[5:5].

Ko'rinishidan, bu qal'aga kirish joyi edi. Ichki qal'aning mustahkamlangan devori tizma bo'ylab 210X210 m o'lchamlarga ega edi. O'qning balandligi 8-9, pastki tomoni bo'ylab kengligi 20-30 m. Devorning tashqi tomoni tik, orqa tomondan - qiya bo'lib, aftidan turar-joy binolarining ichki tomoniga ulashgan. Devorning pastqam joylari yo'q va uzilib qolmagan edi, bu esa darvoza joyini aniqlashni qiyinlashtirdi. Tizma bo'ylab ikkinchi (o'rta) devorning o'lchamlari 400X400 m, devorning balandligi 8-10 m, poydevor bo'ylab eni 30-50 m[6:68].

Shaharning ikki yoki uch qator devor bilan o'ralganligi to'g'risida turli fikrlar bor. Shaharning uchinchi qal'a devori mavjudligi masalasida ikki nuqtai nazar mavjud. M.Turabekovning takidlashicha S.K.Kabanovga ko'ra, aholi punkti ikki qator devor bilan o'ralgan va M. YE. Massonning fikricha, bitta devor - o'lchami 1,5X1,5 km³ bo'lgan uchinchi ulug'vor devor. Shunday qilib, Qal'ai-Zohaki-Maron maydoni bo'yicha So'g'dning barcha yirik qadimiy shaharlari, jumladan

Afrasiyob (219 ga), Yerqo'rg'on (150 ga) va boshqa aholi punktlaridan maydoni oshib ketdi (225 ga)[6:69].

Yerqo'rg'on tanazzulga yuz tutgandan keyin ma'lum bir vaqt Qal'ai Zaxoki Maron Naxshabning poytaxti bo'lib turgan. Bu borada A. Raimqulovning ushbu shahar haqidagi fikrlari o'rinli deb hisoblaymiz. A. Raimqulov bu shaharni Naxshabga yangi etnik guruhlarning kelib o'rinishi bilan bog'lagan hamda chorvachilik bilan shug'ullangan xalqlarning qarargohlari bilan solishtiradi[7:39].

M.Turebekovning fikricha Qalai-Zohaki-Maron shahar xarobasi miloddan avvalgi II asrda paydo bo'lgan deb taxmin qilish mumkin. Balki u Yunon-Baqtriya davlatini vayron qilgan skif qabilalari tomonidan qurilgandir[6:75].

Hudud ul-olamda Naxshab – noz-ne'matlar farovon, ekinzorlar ko'p obod shahar. Uning bir daryosi bor, shaharning o'rtasidan oqib o'tadi, deb tariflanadi. Shuningdek, Naxshabga qarashli bir necha shaharlar ham sanab o'tiladi: So'nax, Bazda va Kasba[8:13]. Bulardan Kasba va Bazdalar yirik shaharlar ekanligi ta'kidlanadi[3:62].

Bazda shahri hozirgi Ko'hna-Fazli shahar xarobasi o'rnida bo'lgan deb hisoblanadi. U o'z davrining yirik shaharlaridan bo'lib, ark qismi 150x100 metr bo'lgan, shahriston qismi esa 55 ga bo'lgan. Eramizning birinchi asrlarida vujudga kelgan[3:64].

Janubiy So'g'diyonaning antik davrga oid qator ko'hna shaharlari - Qal'ai Zaxoki-Maron, Shulluktepa, Ko'hna Fazli, Kindiklitepa kabilarning ham dastlabki asosini mustahkamlangan qal'a va minoralar tashkil etgan[9:191].

Qal'aning umumiy maydoni qariyb 16 tanobga yetadi. Tashqi devorning shimol tarafi o'rtarog'ida 25 metrlik uzilish bor. Hozirgi vaqtda bu oraliqdan ariq o'tkazilgan. Vaqtida bu joyda qal'a darvozasi bo'lgan. Ichki devor to'rt burchak shaklida, suv to'ldiriladigan xandaq yoqalab ko'tarilgan. Uning balandligi 9,5 m. keladi. Qasr yodgorlikning o'rtasida bo'lib, u qam to'rt burchak tarxga ega bo'lib, yer satqidan 14 m.balandlikda joylashgan. Ichki devorning shimoliy qutbida qasrga olib boradigan ko'tarma yo'l saqlanib qolgan[10:118-122].

Qal'ai Zaxoki-Maron qal'asi ham milodning III-V asrlarida barhayot bo'lgan shaharlar sirasiga kiradi. Bu davrda shahar kengayib, aholining hayot kechirishi tashqi devor orqasida vujudga kelgan manzilda ham davom etadi. Tashqi devor qadimshunoslik nuqtai nazaridan o'rganilganda, anchagina ashyolar qo'lga kiritiladi. Tashqi devor tagidan butun saqlangan xumcha topiladi. Xumcha Quyi Qashqadaryoning Mudintepa, Naxshab shaharlari o'rta qatlami uchun xos bo'lgan sopol idish sifatida baholanadi. Bu joyda jom idishlari parchalari, isiriqdonlar, naqsh solingan bo'lak idish siniqlari, yumaloq qopqoqchalar topiladi. Bu buyumlarni milodning III-V asrlarida yasalgan deb qaraladi[11:17].

Moddiy ashyolar Qal'ai Zaxoki-Maron qal'asi tegrasida paydo bo'lgan manzil milodning III-V asrlarida vujudga kelganligini dalolat etadi. Qal'ai Zaxoki-Maron qal'asining o'zi miloddan bir necha asr oldin paydo bo'lgan esa-da, uning keyingi zamonlarda kengayib, rivojlanib borganligini devor tashqarisida vujudga kelgan mahalla-ko'y misolida anglash mumkin bo'ladi. Prof. M.YE.Massonning fikricha, Quyi Qashqadaryo hududida ilk o'rta asrning eng yirik shahri Qal'ai Zaxoki-Maron qal'asi bo'lgan. Shaharning devor bilan o'rab olingan asosiy qismi 16 tanob joyni egallagan. Ikkinchi devor bilan o'rab olingan hudud qo'shilsa, qal'aning umumiy maydoni 2,25 kv.km. tashkil etadi[12:11-12].

S.K.Kabanov Shulluktepa hahida so'z yuritganida uning o'rta asrlarda vujudga kelgan Nasaf shahri o'rni ekanligini ta'kidlaydi. U Naxshab va Boloni bir joy deganida yanglishmagan edi. Muhimi, S.K. Kabanov, Qarshi vohasiga 1916 yilda kelgan L.A.Zimin fikriga munosabat bildirganida Shulluktepaning Nasaf o'rni ekanligini tan oladi[13:174].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Qarshi shahrining rivojlanib borishini Yerqo'rg'on – Qal'ai Zaxoki Maron – Shulluktepa – Qarshi tarzi ifoda etsak bo'ladi. Bu shahar Sug'ddagi eng qadimgi shaharlardan biri bo'lib, rivojlanish va iqtisodiy inqiroz davrlarini bosib o'tgan bo'lsada, turli davrlarda ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy markaz vazifasini bajargan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Лившиц В.А. История изучения Согда. www.kunstkamera.ru. –С. 5.
2. Исамиддинов М.Х. Стратиграфия древнейших слоев Еркургана. История материальной культуры Узбекистана. Выпуск 17, Ташкент, “Фан”, 1982, стр. 77.
3. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. Ташкент, «Ўзбекистон», 1996, стр. 55.
4. Yarkulov A. İlk o'rta asrlarda Janubiy Sugd ijtimoiy tuzumi va xujaligining rivojlanishi. Ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. Ilmiy-nazariy, uslubiy jurnal. SamDU axborotnomasi. 2004, 4-son, 19-bet.
5. Sa'dullayev A.S., Aminov B.B., Yakubov B.S. Qashqadaryo tarixidan lavhalar. Qarshi «Nasaf» nashriyoti, 1997, 5-bet.

6. Туребеков М. Археологическое изучение оборонительных сооружений городища Калаи-Зохаки-Марон. История материальной культуры Узбекистана. Выпуск 15. Ташкент, "Фан", 1979, стр. 68.
7. Раимкулов А.А. Древние и средневековые кочевнические города Кашкадарьи (Узбекистан) // Археология евразийских степей №3, 2022, стр.39.
8. Hudud ul-olam. Toshkent, "O'zbekiston", 2008, 13-bet.
9. Eshov B. O'rta Osiyoning qadimgi shaxarlari tarixi. Toshkent "Fan va texnologiya" 2008, 191-bet.
10. Сулейманов Р.Х. Развитие урвних городов южного Согда ОНУЗ. 1985. №9.с.118-122.
11. Ражабова Н.Н. История изучения археологических памятников долины Кашкадарьи. Автореф. Дисс.канд.ист.наук. Ташкент. Инс.Ист. АН РУЗ. С.17(30)
12. Массон М.Е. Краткий очерк истории изучения Средней Азия в археологическом отношении //Тр.САТУ- Ташкент. 1956-Вып LXXXI.с.11-12.
13. Ravshanov P. Qarshi tarixi. Naxshab, Nasaf. Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2006, 174-bet.

UO'K 94(575):323.274

XALQIMIZNING MUSTAQILLIK YO'LIDAGI KURASHLARI

B.Babadjanov, dots., Urganch davlat univesiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada xalqimiz mustaqilligi, millatimizning uzoq va mashaqqatli kurashlari, jadidlar davrida vujudga kelgan siyosiy harakatlar tarixi, o'z davrida yaratilgan "Milliy istiqlol" g'oyalari bugungi mustaqilligimizning poydevori va zamini ekanligi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Mustaqillik, jadidchilik, partiya, Turkiston, Yangi O'zbekiston, siyosiy, ijtimoiy.

Аннотация. В статье отражена что нынешняя независимость народа результат долгой и трудной борьбы нации, история политических движений появившейся во времена жадидов, в своё время созданная идея "Национальной самостоятельности" является фундаментом и основой нашей сегодняшней независимости.

Ключевые слова: независимость, жадидизм, партия, Туркистан, новый Узбекистан, политический, социальный.

Abstract. The article reflects that the current independence of the people is the result of the long and difficult struggle of the nation, and that the history of political movements that emerged during the Jadid era, as well as the idea of "National Independence" created at that time, constitute the foundation and basis of our present independence.

Keywords: independence, Jadidism, party, Turkestan, New Uzbekistan, political, social.

Xalqimiz mustaqilligi millatimizning uzoq va mashaqqatli kurashlari hosilasidir. Jadidlar davrida vujudga kelgan siyosiy harakatlar tarixini mustaqillikning poydevori va zamini ekanligini inkor etib bo'lmaydi. O'z davrida yaratilgan "Milliy istiqlol" g'oyalari mustaqillik g'oyalarining tamoyillarida mujassam. Ikkinchidan, mustaqillik sharoitida O'zbekistonning bir partiyaviylik tizimdan ko'p partiyaviylikka o'tishi, shakllanishi va rivojlanishi, siyosiy-ijtimoiy hayotida mafkuralar va fikrlar xilma-xilligini ta'minlashi, siyosiy institutlarning tashkil etilishi, xalqning yangilanayotgan tafakkuri o'zgarib, taraqqiyotga yuz tutayotgan jamiyatimizning poydevorida shu elning qadimiy madaniyati, qadriyatlari, ozodlik va hurriyat yo'lidagi matonati, tajribalari ta'limot sifatida mavjud. Binobarin, xalqimizning mustaqillik yo'lidagi kurashlari tadrijini uyg'un va omuxta o'rganish bilan biz yangilayotgan jamiyatimizning istiqbol maqsadlarini teran anglab boramiz. Shu ma'noda mustaqillikkacha bo'lgan davr siyosiy tarixini mustaqil jamiyatimiz mafkurasi bilan bog'lab o'rganish yangi ilmiy-amaliy xulosalarni vujudga keltirishiga ishonamiz. Ularni shartli ravishda biz 3 bosqichga ajratib tasniflaymiz:

Birinchi bosqich (1900-1995-y.): mustamlaka sharoitida mustaqillik uchun kurash yo'lini tanlagan siyosiy partiyalar va boshqa ijtimoiy tuzilmalarning paydo bo'lishi va kommunistik yakka partiya diktaturasiga qarama-qarshi mustaqillik uchun kurash yo'liga kirgan dastlabki rasmiy siyosiy partiyalar harakati davri.

Ikkinchi bosqich (1995-2015-y.): siyosiy faoliyatning huquqiy asoslari, partiyalarning institutsional va strukturaviy shakllanishi, qonunchilikning takomillashuvi, ikki palatali parlamentning tashkil topishi va doimiy ishlovchi deputlarning saylanish davri.

Uchinchi bosqich (2016-yildan-hozirgi vaqtgacha): mamlakat taraqqiyot strategiyasini belgilash va uni amalga oshirishda siyosiy partiyalarning faol ishtirokini yangi bosqichga olib chiqish davri.

Mazkur tarixiy birinchi bosqich O'zbekistonda dastlabki mustaqillik uchun kechgan kurashlarda vujudga kelgan siyosiy harakatlar faoliyatining siyosiy-g'oyaviy ta'limotini ifodalab beradi. Hurriyat va ozodlik yo'lidagi partiyalarning sa'y-harakatlari, siyosiy dasturlari, el-yurt ravnaqi yo'lida ilm-ma'rifatni ko'tarish ehtiyoji, xalqni birlashtirish, milliy davlatchilik borasidagi qarashlari, shu yo'ldagi ixtilof va ziddiyatlari bilan bog'liq bo'lgan siyosiy jarayonlar tafsilotini bayon etgan asarlar va maqolalar mustaqil davlatchilik g'oyalari xalqimizning azaliy orzusi bo'lganligini ifodalaydi. Jumladan, shu davrda Mahmudxo'ja Behbudiy [1], Abdulla Avloniy [2], Fitrat [3], Abdurashidxonov Munavvar Qori [4], M.Cho'qay [5], Ahmad Zaki Validiy To'g'on [6] va boshqa qator siyosiy harakat namoyandalari asarlarida Jadidlarning siyosiy tashkilotchilik g'oyalari, ta'limotlari o'z ifodasini topganki, ularni o'rganish asnosida Turkistonda dastlabki siyosiy partiyalarning tashkil topishi tarixi, ularning dasturiy maqsad-vazifalari, mustaqillik va hurriyat yo'lidagi kurashlari mohiyati, bunda xalqning matonatli irodasini kengroq ochish hamda ularga siyosiy baho berish imkoniyatlarini yaratadi.

Mustaqillikning ilk yillaridagi ikkinchi bosqichda Turkistonda Jadidchilik harakatini o'rganishga va uning ijtimoiy-siyosiy ahamiyatini ochib berishga jonbozlik ko'rsatgan olimlar B. Qosimov [7], B. Do'stqorayev [8], D.Alimova [9], R. Shamsutdinov [10], S. A'zamxo'jayev [11], Q. Rajabov [12], O. Qo'shjonov, N. Polvonov [13], D. Jamolova [14], Z.Akboyeva [15], P. Yusupov [16], J. Toshqulov [17], M. Ergasheva [18].

N. Raximov [19], R. Jumayev [20], I. Ergashev [21], M. Qirg'izboyev [22], N. Jo'rayev [23], S. Otamurodov [24], B. To'ychiyev [25] kabi boshqa ko'plab olimlar ishlarida milliy va mustaqil davlatchilik yo'lidagi kurashlar tarixini ochib berishga, milliy qahramonlarimiz jasorati va vatanparvarligini ifodalashga, jamiyatni hurriyatga yetaklovchi milliy mafkuraning yaratilishiga, mustaqil davlatchilikning siyosiy va huquqiy tizimining vujudga kelishiga, siyosiy partiyalar faoliyatining milliy-nazariy asoslarining vujudga keltirilishiga doir keng qamrovli asarlar va tadqiqotlar yaratiladi.

Uchinchi bosqich, yangilanayotgan O'zbekistonda zamonaviy siyosiy tizimning rivojlangan modeli takomili, parlament nazorati, fuqarolik instituti, o'zini-o'zi boshqarish organlari, viloyat, shahar, tuman xalq deputatlari Kengashlari maqomining belgilanishi, davlatimizning jahon hamjamiyatining munosib a'zosiga aylanishi, elektron hukumat, elektron portal, xalq qabulxonalari, masofaviy boshqaruv, jamiyatni yanada demokratlashtirish yo'lidagi aralash saylovlar, yangi tahrirdagi Konstitutsiya, kambag'allikni qisqartirish, tadbirkorlikni rivojlantirish, xususiy mulk daxlsizligi ta'minlash, qonun ustuvorligi kabi tubdan yangi strategik taraqqiyot g'oyalari jamiyatda siyosiy partiyalar faoliyati va mas'uliyatini kengaytirib yubordi. Shunga muvofiq siyosatshunoslik fanlarida qator yangi ilmiy nazariy tadqiqotlar yaratilganligi kuzatiladi. Xususan, B. Yakubov [26], J. Mavlonov [27], K. Mirzaaxmedov [28], B. Djamiyev [29], U. Bo'tayev [30], S. Saidov [31], S. Berdiqulov [32], R. Xakimov [33] kabi qator yosh olimlar jamiyatni demokratlashtirishning siyosiy-huquqiy asoslarini takomillashtirish, siyosiy institutlarning faoliyatini taboro erkinlashtirish, fuqarolik jamiyati va NNT faoliyatini tadbiq etish, zamonaviy siyosiy saylov mexanizmlarini joriy qilish, siyosiy partiyalarning faoliyatiga umumiy tasniflarga doir ilmiy tadqiqot olib borganliklari muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid ilmiy adabiyotlar tahlili shundan dalolat beradiki, mustaqillikni mustahkamlash, milliy istiqlolni ta'minlash, hamda jamiyatni demokratlashtirishni jadallashtirish jarayonlari milliy siyosiy partiyalar faoliyati siyosat tarixi aspektida uyg'un o'rganilmagan. Hanuzgacha siyosiy adabiyotlarda milliy siyosiy partiyalarning paydo bo'lishi tarixi va ularning tadrijiy rivoji yaxlit tadqiqot sifatida shakllantirilmagan. Ular faqat mustaqillik davrida tashkil etilgan partiyalar faoliyatini qamrab oladi. Ikkinchidan, O'zbekistonda mamlakat siyosiy-ijtimoiy rivojida siyosiy partiyaning roli, uning siyosiy tarixi va roli alohida ilmiy mavzu sifatida ishlanmagan. Binobarin, jamiyatni taboro demokratlashtirish, bozor iqtisodi asoslarini mustahkamlash, hududlarda xalq tadbirkorligini rivojlantirish, jamiyatda sog'lom raqobat muhitini shakllantirish, aholining siyosiy

madaniyatini o'stirish, jamiyat islohotlariga keng jalb qilish, fuqaroviy mas'uliyatni oshirish, milliy qadriyatlarni targ'ib etish borasida O'zbekistonda siyosiy partiyalarning roli va ahamiyatini e'tirof etmasdan bo'lmaydi. Holbuki, ular bugun katta siyosiy tajribaga va salohiyatga qodir elektoratlarini shakllantirishga erishgan. Ana shunday partiyalar biri bu – O'zbekiston “Milliy tiklanish” demokratik partiyasidir. Mazkur partiya mamlakatimiz barqaror taraqqiyoti yo'lida 30-yildirki, siyosiy islohotlarni amalga oshirishda keng qamrovli g'oyaviy tashabbuslari bilan ishtirok etib kelmoqda. Mazkur vazifalardan kelib chiqib, O'zbekistonning siyosiy – ijtimoiy rivojida “milliy tiklanish” demokratik partiyasining rolini tadqiq etish, uning konseptual nazariy asoslarini obyektiv taftish qilish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi, deb hisoblaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Маҳмудхўжа Бехбудий. Туркистон Мухторияти // “Хуррият” газетаси. 1917 йил 22 декабр, Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси. / “Жаҳон адабиёти” журнали. 2003. 8-сон.
2. Авлоний А. Танланган асарлар 1, 2 жилдлар. –Т.: “Маънавият”, 1998.
3. Фитрат А. Танланган асарлар. I жилд, насрий, насрий асарлар, драмалар. Т.: “Маънавият” 2000.
4. Абдурашидхонов Мунаввар Қори. Хотираларим. -Т.: “Шарқ”, 2001.
5. Чўқай М. Истиқлол жаллодлари. -Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1992.
6. Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Хотиралар: Шарқ ва бошқа мусулмон халқларининг Туркистон Мустақиллиги ва миллий маданият учун кураши / Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Таржимон ва нашрга тайёрловчи М.Абдурахмонов; масъул муҳаррирлар Ҳамид Зиёев, Ҳ.Болтабоев. – Т.: “MUMTOZ SO'Z”. 2010.
7. Қосимов Б. Миллий уйғониш. Тошкент “Маънавият”, 2002
8. Do'stqorayev B. Jadidlar qanday ijtimoiy tuzumni orzu qilganlar yoxud ularning davlat to'g'risidagi qarashlari. “Jahon adabiyoti” jurnali, 2019-yil 9-son. URL: <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/boybota-dostqorayev-jadidlar-qanday-ijtimoiy-tuzumni-orzu-qilganlar/> (Murojaat sanasi: 22.03.2026).
9. Алимова Д. Жади́дчи́лик мустақиллик даври тарихчиси талқинида. //Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Т.: “Эльдинур”, 1998.
10. Shamsutdinov R. Turkiston muxtoriyatiga bolsheviklar tajovuzi. O'zbek milliy davlatchiligi tarixida Turkiston muxtoriyati [Matn]: konferensiya materiallari to'plami / tahrir hay'ati B. Hasanov [va boshq.]. – Т.: Toshkent islom universiteti, 2017.
11. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти: миллий демократик давлат куриш амалиётидан; Хуррият газетаси 16 йил 1917 апрелда. – Т.: “Маънавият”, 2000.
12. Ражабов Қ. Туркистон Мухторияти тарихи. – Т.: “Фан”, 2023.
13. Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. – Т.: 2007.
14. Жамолова Д. Туркистон жади́дларининг мухториятчилик ҳаракатлари. URL: <https://muxtoriyat.uz/index.php/en-ca/m-ki/maqolalarkr/turkiston-jadidlarining-muxtoriyatchilik-harakatlari> (Murojaat sanasi: 22.03.2026).
15. Акбоева З.Ж. Туркистон улка Мусулмонлар бюроси фаолияти (1919-1920 й). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Т.: 2020.
16. Юсупов П. Ёш хиваликлар тарихи. – Урганч, “Хоразм”, 2000.
17. Тошқулов Дж. Основные направления политико-правовой мысли народов Узбекистана во второй половины XIX – первой четверти XX вв. Автореферат дисс...док. Юрид. Наук. –Т.: 1995. 30 с.
18. Эргашева М. Туркистон, Бухоро ва Хива жади́дларининг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари. Монография. – Т.: Ўзб. Рес. Жамоат хавф. унв. 2003.
19. Рахимов Н. Хоразм Халқ Шўролар Жумхурияти тарихини ўрганиш муаммолари ва ёндашувлар (1920-2020 йиллар). Монография. – Т.: “Lesson Press”, 2022.
20. Жумаев Р. Давлат ва жамият: демократлаштириш йўлида. – Т.: “Шарқ”, 1998., Жумаев Р.З. Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие.-Т.:“Фан”, 1996.
21. Эргашев И. Миллий ғоя ва раҳбар масъулияти. – Т.: Akademiya, 2007; Атамуродов С. Миллий ривожланиш фалсафаси (сиёсий-фалсафий қирралари). – Т.: Akademiya, 2005.
22. Қирғизбоев М. Сиёсатшунослик: олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма /; Андижон давлат университети. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2013.
23. Жўраев Н. Мафкуравий иммунитет. – Т.: “Маънавият”, 2000.
24. Отамуродов С. Миллий ривожланиш фалсафаси. – Т.: “Akademiya” 2005.
25. Тўйчиев Б. Проблемы формирования политической культуры и демократия современного общества. – Т.: 1991.
26. Якубов Б. Ўзбекистонда амалга оширилаётган модернизация жараёнларида сиёсий партияларнинг ўрни мавзусидаги (с.ф.д. илмий даражасини олиш учун диссертация). –Т.: 2021.
27. Мавлонов Ж. Давлат ва халқ ўртасида самарали мулоқотни таъминлашда фуқаролик жамияти институтларининг ролини ошириш мавзусидаги (с.ф.д. илмий даражасини олиш учун диссертация). –Т.: 2019.
28. Мирзаахмедов К. Ўзбекистонда давлат бошқаруви жараёнларини демократилаштириш эволюцияси мавзусидаги сиёсий фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Т.: 2019.

29. Джамиев Б. Ўзбекистонда сиёсий партиялар фаолиятини ривожлантиришнинг замонавий механизмлари мавзусидаги сиёсий фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Т.: 2020.

30. Бўтаев У. Ўзбекистон жамияти сиёсий тизимининг миллий манфаатларни таъминлашдаги динамикаси мавзусидаги (с.ф.д. илмий даражасини олиш учун диссертация). –Т.: 2022.

31. Саидов С. Ижтимоий капитал ривожда фуқаролик жамияти институтлари иштирокини таъминлаш тенденциялари мавзусидаги сиёсий фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Т.: 2019.

32. Бердикулов С. Ўзбекистонда кўппартиявийлик миллий моделининг фалсафий генезиси ва ривожланиш истикболлари мавзусидаги фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзган докторлик диссертацияси. –Т.: 2016.

33. Хакимов Р. Давлат ҳокимияти тизимида парламент: назария ва амалиёт муаммолари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти нашриёти, 2012.

UO'K 94(575):329.78

O'ZMTDP NING IJTIMOIIY-IQTISODIY SIYOSATI B.Babadjanov, dots., Urganch davlat univesiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston "Milliy tiklanish" demokratik partiyasining o'z faoliyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosati ruknida amalga oshirgan ishlari xaqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Iqtisodiyot, innovatsiya, muqobil energiya, raqobatbardoshlik, ta'lim, tarbiya.

Аннотация. В статье излагается деятельность партии "Миллий тикланиш" в направлении социально-экономической политики партии.

Ключевые слова: экономика, инновация, альтернативная энергетика, конкурентоспособность, образование, воспитание.

Abstract. The article outlines the activities of the "Milliy Tiklanish" party in the direction of the party's socio-economic policy.

Keywords: economy, innovation, alternative energy, competitiveness, education, upbringing

Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari, ma'naviy tarbiya va sifatli ta'limni ta'minlashda partiya g'oyalari tashqi siyosat va millatlararo totuvlikni ta'minlashda partiyaning roli yoritilgan.

Mamlakatning iqtisodiy o'sish sur'atlarini jadallashtirish borasida O'ZMTDP kuchli, barqaror va raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirishni o'zining ustuvor vazifasi, deb biladi. Iqtisodiy munosabatlarda har doim individual yondashuvni ta'minlash, mamlakatda o'rta qatlamning ko'payishi tarafdori bo'lib, aholining o'rta qatlamida qanoat va shukronalik, boy qatlamida mas'uliyat va ma'naviy qadriyatlarni e'tirof etish, olijanoblik kabi xislatlarni oshirishni targ'ib etadi. Aholining real daromadlari va xarid qobiliyatini oshirish, daromadlari bo'yicha tabaqalanish darajasini pasaytirish borasida o'z dasturiy takliflarini ishlab chiqadi.

Partiya milliy iqtisodiyot, ishlab chiqarish va innovatsiyani rivojlantirish sohasida qator tashabbuslar bilan chiqdi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Bank kodeksi loyihasi", "Transport kodeksi loyihasi", "Turizm faoliyatini rag'batlantirish to'g'risida"gi qonun loyihasi, "Hunarmandchilik faoliyati to'g'risida"gi, "Savdo faoliyati to'g'risida"gi, "Sanoat siyosati asoslari to'g'risida"gi, "Daromadlarni ixtiyoriy deklaratsiya qilish to'g'risida"gi, "Asalarichilik to'g'risida"gi, "Baliq ovlash (baliqchilik) to'g'risida", "Don va uni qayta ishlash mahsulotlari to'g'risida"gi qonun loyihasi, "Organik ishlab chiqarish to'g'risida"gi qonun loyihalaridir. Partiya mazkur qonun loyihalarini qabul etish jarayonlarida keng ko'lamli ishlarni amalga oshirishga erishdi. Ularning aksariyati O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmon va qarorlarida o'z ifodasini topgan.

Mamlakat iqtisodiyotida yetakchi bo'lgan temiryo'l va avtomobil yo'llari, elektr ta'minoti sifatini oshirish, mamlakatda energiya infratuzilmasini rivojlantirish va iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish maqsadida yoqilg'i-energetika tarmog'i, jumladan, elektr, neft va gaz, atom energetikasi tarmoqlarini rivojlantirish va muqobil energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirishni, energoresurslarni amaldagi sotish tizimida daromad darajasidan kelib chiqib tabaqalashtirishni nazarda tutadigan islohotlarni amalga oshirishni qo'llab-quvvatlaydi. Mazkur vazifalardan kelib chiqib, partiya o'z dasturida iqtisodiy sohalar yo'nalishi borasida aniq tavsiyalarni

ishlab chiqqan. Xususan: mahalliy ishlab chiqaruvchilar va xizmat ko'rsatuvchilarning raqobatbardoshligini oshirish, mamlakat iqtisodiyotida yetakchi bo'lgan yuqori texnologiyali va bazaviy tarmoqlarni jadal rivojlantirish, milliy iqtisodiyotda milliy innovatsion tizim va texnologiyalarni rivojlantirish, milliy ishlab chiqaruvchilarning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishni qo'llabquvvatlash, jumladan, eksportni rag'batlantirish, milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash sohasida aniq tavsiyalarni ishlab chiqqan.

O'zbekiston "Milliy tiklanish" demokratik partiyasi maqsadlarga erishishda mamlakatimizda qabul qilingan huquqiy asoslarga, o'tgan davrda to'plangan amaliy tajribaga, xalqimizning ma'naviy va moddiy kamolotiga hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan manba sifatida qaraydi hamda o'z faoliyatida uni muttasil rivojlantirib, boyitib borishni tabiiy zarurat, deb hisoblaydi. Bu borada partiya ijtimoiy va ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh etishga doir quyidagi qator tashabbuslar bilan chiqib kelmoqda: Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim kodeksi loyihasi", "Sog'liqni saqlash kodeksi loyihasi", "Tarbiya asoslari to'g'risida"gi qonun loyihasi, "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi to'g'risida"gi (yangi tahrirdagi), "Teatr va teatr faoliyati to'g'risida"gi, "Kinematografiya to'g'risida"gi yoki "Kino san'ati to'g'risida"gi, "Muzeylar to'g'risida"gi (yangi tahrirdagi), "Internetda ijod mahsulotlarini tarqatish va himoya qilish to'g'risida"gi, va "Milliy sport turlari va xalq o'yinlari to'g'risida"gi, "Ko'ngillilar faoliyati to'g'risida"gi qonun loyihalari shular jumlasidandir. Partiya mazkur qonun loyihalarini qabul etish jarayonlarida keng ko'lamli ishlarni amalga oshirishga erishayabdi. Ularning aksariyati O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmon va qarorlarida o'z ifodasini topgan.

Partiya mamlakatimizda uzluksiz tarbiya tizimini yaratish va yuksak ma'naviyatli, vatanparvar avlodni tarbiyalash bo'yicha faol ish olib boradi. Buning uchun tizimni izchil takomillashtirib borishni zarur, deb hisoblaydi. Zotan, mamlakatimizda boshlangan yangi davr ta'lim sohasiga ham aniq va qat'iy talablar qo'ymoqda.

Partiya amaldagi ta'lim tizimida tarbiyaning o'rnini yetarli emas, deb hisoblaydi. "Oila – maktabgacha ta'lim – maktab" davrini o'z ichiga olgan, tarbiyani ustuvor hisoblaydigan ta'lim tizimi milliy va umuminsoniy qadriyatlarini e'tirof etadigan, bilimli, erkin fikrlaydigan, halol va mas'uliyatli insonni shakllantirishni birlamchi vazifa sifatida ko'radi. Tizimning natijadorligi oila, maktabgacha ta'lim tashkilotlari va umumta'lim maktablaridagi mavjud muammolarning tizimli bartaraf etilishini taqozo qiladi.

Partiya ta'lim tizimida xalqimizning tarixi hamda ma'naviy qadriyatlari haqida bilim beruvchi O'zbek tili va adabiyoti, O'zbekiston tarixi fanlari hajmini ko'paytirishni qo'llab-quvvatlaydi. Aniq va tabiiy fanlarni chuqur o'rganishga ixtisoslashtirilgan maktablarni yanada ko'paytirish, ularda ta'lim olayotgan o'quvchilarning xalqaro fan olimpiadalarida muvaffaqiyatli ishtirok etishini qo'llab-quvvatlashni o'zining asosiy vazifalaridan deb biladi.

Parlament komissiyasi hamda Partiya fraksiyasi hamkorligida 14 ta hududda ta'lim sohasida olib borilayotgan ishlar va tizimni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlarning joylardagi ijrosi nazorat tartibida o'rganilib, Hukumatga davlat-xususiy sheriklik asosida tashkil etiladigan maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun subsidiya berish tartibi belgilangan Vazirlar Mahkamasining 378-son qarori bilan tasdiqlangan Nizomga o'zgartish kiritish taklifi berildi.

O'zMTDP fraksiyasi a'zolari deputatlardan ishchi guruh tuzilib, tarbiya asoslari, odob-ahloq va bu boradagi huquqiy asoslar tahlili hamda qonunchilik tanqidiy o'rganildi hamda takliflar tayyorlandi va Hukumatga taqdim etildi. Natijada yuqoridagi Hukumat qarori bilan umumta'lim maktablarida "Tarbiya" fani joriy qilindi.

O'qituvchi va ustozlar maqomini oshirish, ijtimoiy muhofazasini kuchaytirish, ular uchun qulay, ortiqcha qog'ozbozlik va rasmiyatchilikdan xoli mehnat sharoitlarini yaratish maqsadida Parlament komissiyasi hamda O'zMTDP fraksiyasi hamkorligida 14 ta hududda ta'lim sohasida olib borilayotgan ishlar va tizimni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlarning joylardagi ijrosi nazorat tartibida o'rganilib, umumta'lim maktablari o'qituvchilariga munosib mehnat sharoitlarini yaratib berish kabi takliflar ishlab chiqilib, Hukumatga va tegishli vazirliklarga taqdim etildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. "Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб янги босқичга кўтарамиз".

Т. “Ўзбекистон”, 2017 й.

2. Абдунабиев А. Многопартиная форма политической организации общества. Т. “Узбекистан”, 1991 г.
3. Абдурашидхонов Мунаввар Қори. Хотираларим. Т. “Шарқ”, 2001 й.
4. Алиев Б. Хошимов Т. Политология. Т. “Адиб” нашриёти, 2010 й.
5. Отамуродов С. Миллий ривожланиш фалсафаси. “Академия”, 2005 й.

UO'K 329(575)

O'ZBEKISTONNING SIYOSIY-IJTIMOY RIVOJLANISHIDA “MILLIY TIKLANISH” DEMOKRATIK PARTIYASINING ROLI

B.Babadjanov, dots., Urganch davlat univesiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada bugun milliy yuksalish va tarqqiyotga yuz tutayotgan O'zbekiston, ayni paytda jamiyatning yangilanish sharoitida O'zMTDPning siyosiy tarixini o'rganish, mazkur partiya tomonidan ilgari surilgan siyosiy g'oyalarning ahamiyati va roli, mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Hurriyat, siyosiy-g'oyaviy, O'zMTDP, demokratiya, inson erkinligi.

Аннотация. В статье изложена аналитика направленный сегодня к возвышению и развития Узбекистана, в то же время в условиях обновления общества изучения политической истории, значение выдвинутой этой партией политических идей и роли в социально-политической жизни страны.

Ключевые слова: Свобода, политико-идейность, УзМТДП, демократия, воляность человека.

Abstract. The article presents an analysis aimed today at the elevation and development of Uzbekistan, while at the same time, under the conditions of societal renewal, examining political history, the significance of the political ideas advanced by this party, and its role in the socio-political life of the country.

Keywords: Freedom, political ideology, UzMTDP, democracy, human liberty.

Bugun O'zbekistonda demokratiyalashtirish jarayoni, shaxs va inson huquqlari, erkinliklarini amalga oshirishning real imkoniyatlari vujudga keldi. Inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha O'zbekistonni dunyoviy siyosiy institutlar tuzulmalariga kirib, ular bilan o'zaro hamkorlik aloqalarini kuchayib borayotganligini e'tirof etish mumkin. Bu borada O'zbekiston “Milliy tiklanish” demokratik partiyasining ko'p yillik siyosiy faoliyatini o'rganish yangi ilmiy-tahliliy xulosalarning tasnifiy xususiyatlarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

“O'zbekistonning siyosiy – ijtimoiy rivojida “milliy tiklanish” demokratik partiyasining roli” mavzusida olib borilgan tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi xulosalarni ilgari surish zarurati kelib chiqadi:

1. Milliy ozodlik va hurriyat yo'lida kurash olib borgan siyosiy partiyalar faoliyati bevosita mustaqil O'zbekistonda siyosiy partiyalarning vujudga kelishi, shakllanishi jarayonlari bilan uzviy va xamohang bog'liq ekanligi ochib berilgan va ularning zamonaviy davlatchilik asoslarini bunyod etishdagi rivojlanishning siyosiy-huquqiy asoslari bilan bog'liq islohotlari baholanadi. O'zMTDPning mustaqillik sharoitida olib borayotgan izchil siyosiy-g'oyaviy ta'limotlari tadqiq etiladi.

2. O'zbekiston mustaqillik tufayli jamiyat siyosiy rivojining o'ziga xos yo'lini tanladi. Bu yo'lning eng muhim jihati va ustuvor maqsadi sobiq kommunistik tuzumdan meros o'tgan totalitarizmga barham berish asosida jamiyatni demokratiyalashtirishdan iborat bo'ldi. Bu murakkab vazifani hal etish, ayniqsa, mustaqillikning dastlabki yillarida dunyoqarash bilan bog'liq bo'lgan juda murakkab va ziddiyatli, ayniqsa, muayyan ijtimoiy ixtiloflar asosida kechganligi o'rganiladi.

3. Mustaqil O'zbekistonda siyosiy partiyalarni siyosiy-huquqiy hodisa sifatida o'rganish, ularning tadrijiy rivojini tahlil etish zamonaviy siyosatshunoslik fanining eng muhim va istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston fanida ushbu tadqiqot sohasiga nazariy, uslubiy va amaliy qiziqish asosan mustaqillik davrida yangi demokratik, raqobatbardosh va plyuralistik partiyalar tizimini shakllantirish, siyosiy partiyalarni davlat hokimiyatini tashkil etish va amalga oshirish

mexanizmining tarkibiy qismiga aylantirish orqali sezilarli darajada siyosiy-huquqiy islohotlar amalga oshirilganligini ilmiy tahlil etish zarurati mavjudligidan kelib chiqadi.

4. Bugun milliy yuksalish va taraqqiyotga yuz tutayotgan O'zbekiston, ayni paytda jamiyatning yangilanish sharoitida O'zbekiston "Milliy tiklanish" demokratik partiyasining siyosiy tarixini o'rganish mazkur partiya tamonidan ilgari surilgan siyosiy g'oyalarning ahamiyati va roli, mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o'rni tahlil qilinib, ilmiy xulosalar jamlanishiga erishildi.

5. O'zbekistonda jamiyatni demokratiyalashishi natijasida davlat va partiyaning o'zaro aloqalarida omilona munosabatlar shakllanmoqda. Yangilanayotgan qarashlar va yondashuvlar tufayli, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy jarayonlarga bevosita aralashuvidan voz kechilgani tufayli, partiyaning yetakchilik maqomi o'sib bormoqda. Qonunlar ishlab chiqish va nazorat o'rnatish amaliyoti takomillashmoqda, viloyat, shahar, tuman xalq deputatlari Kengashlari faoliyati uzviyligida ularning jamiyatni boshqarishdagi faoliyati, hokimiyatni shakllantirish borasidagi ta'siri taboro ortib bormoqda. Bu O'zbekistonni dunyoviy tamoyillarga javob beradigan, odil, demokratik, adolatli huquqiy davlat qurish maqsadiga to'la mos keladi hamda uning umuminsoniy mohiyatini belgilab beradi.

6. O'zMTDP dasturi mamlakatda davlat va jamiyat qurilishi qonun ustuvorligiga asoslanganligi, insonlarning maqsadlari, manfaatlari qonunda o'z ifodasini topganligi, davlat va jamiyat qurilishining inson manfaatlariga bo'ysundirilib, o'zaro uyg'unligini shakllantirishga qaratilganligi, demokratiya va inson erkinligi jamiyat rivojlanishining muhim omili tarzida islohotlarni oxiriga yetkazishning istiqbolli tayanchi ekanligiga alohida e'tibor berayotganligi, O'zbekiston demokratik davlat sifatida ilg'or rivojlangan davlatlar qatoridan munosib o'rin egallashi hamda o'tmish tuzum asoratlaridan qutulib milliy qadriyatlarga taboro yuzlanayotganligini ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. "Ўзбекистон", 2024 й.
2. Жумаев О. Сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги этикаси. Т. ТДЮИ. 2004 й.
3. Жўраев С.А. Фуқаролик жамияти: Назариёт ва амалиёт. Т. "Шарк", 2003 й.
4. Одилқориев Х. Икки палатали парламент шaroitida қонунчилик жараёни. Т. "Ўзбекистон", 2005 й.
5. Ражабов Қ. Туркистон мухторияти тарихи. Т. "Фан", 2023 й.

UO'K 908

O'ZBEKISTONDA ANIQ FANLAR RIVOJIDA ZIYOLILARNING O'RNI (QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI MISOLIDA)

D.B.Baratova, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O'zbekistonda aniq fanlar rivojida ziyolilarning o'rni Qarshi davlat universiteti misolida tahlil qilinadi. Maqolada universitetning tashkil topish tarixi, fizika-matematika yo'nalishining shakllanishi, ilmiy maktablar, professor-o'qituvchilarning ilmiy-tadqiqot faoliyati hamda aniq fanlar bo'yicha kadrlar tayyorlash jarayoni yoritilgan. Shuningdek, Qarshi davlat universitetida faoliyat yuritgan olimlarning ilmiy salohiyati, laboratoriyalar, ilmiy loyihalar va respublika ilm-fani rivojiga qo'shgan hissasi ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *aniq fanlar, Qarshi davlat universiteti, ziyolilar, fizika-matematika fakulteti, ilmiy tadqiqot, ilmiy maktab, pedagogik kadrlar, oliy ta'lim.*

Аннотация. *В данной статье анализируется роль интеллигенции в развитии точных наук в Узбекистане на примере Каршинского государственного университета. Рассматриваются история становления университета, формирование физико-математического направления, деятельность научных школ, научно-исследовательская работа профессорско-преподавательского состава и процесс подготовки кадров в области точных наук. Особое внимание уделяется научному потенциалу ученых университета, деятельности лабораторий, научным проектам и их вкладу в развитие отечественной науки.*

Ключевые слова: *точные науки, Каршинский государственный университет, интеллигенция, физико-математический факультет, научные исследования, научная школа, педагогические кадры, высшее образование.*

Abstract. *This article analyzes the role of intellectuals in the development of exact sciences in Uzbekistan using Karshi State University as an example. It examines the history of the university, the formation of physics and mathematics education, the activities of scientific schools, research work*

carried out by academic staff, and the training of specialists in exact sciences. The article also highlights the scientific potential of university scholars, the role of laboratories, research projects, and their contribution to the development of national science.

Keywords: *exact sciences, Karshi State University, intellectuals, faculty of physics and mathematics, scientific research, scientific school, pedagogical staff, higher education.*

Bizga ma'lumki yurtimizda aniq fanlar rivoji bir necha asrlik tarixga ega. Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulug'bek singari ulug' ajdodlarimiz tamal toshini qo'ygan aniq fanlar, bugungi kunda ilm-fan va texnika-texnologiyalarning rivojlanishi munosabati bilan yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu o'rinda aniq fanlar yo'nalishida respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan oliy ta'lim muassasalari, ilmiy tadqiqot institutlari jumladan Qarshi davlat universitetida mehnat qilayotgan olimlarning ham munosib o'rni bor.

1945-yil 16-iyunda O'zbekiston Oliy Kengashi va Qashqadaryo viloyati partiya qo'mitasining qo'shma yig'ilishida Buxoro birlashgan davlat pedagogika va o'qituvchilar institutining Qarshi filialini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi. Ana shu qaror asosida bugungi kundagi Qarshi davlat universiteti filial sifatida o'z faoliyatini boshladi [1:16].

1945-1946 o'quv yilida uchta ya'ni tarix-filologiya, fizika-matematika va tibbiyot-geografiya bo'limlari faoliyati yo'lga qo'yildi. Mazkur o'quv yilida jami 120 nafar tinglovchi o'qishga qabul qilindi. Ularning 25 nafari fizika-matematika yo'nalishiga qabul qilingan talabalar edi [2:51]. Ana shu davrdan boshlab ushbu oliy ta'lim muassasasida aniq fanlar yo'nalishida pedagogik kadrlar tayyorlab kelinmoqda.

Qashqadaryo vohasining oliy ma'lumotli pedagogik kadrlarga bo'lgan ehtiyojini hisobga olib, filial sifatida tashkil etilgan ta'lim muassasasi mustaqil Qarshi o'qituvchilar institutiga aylantirildi. 1956-yil iyulda O'zbekiston Ministrlar Kengashining qarori bilan Qarshi o'qituvchilar instituti negizida Qarshi davlat pedagogika instituti ochildi. Mazkur yilda fizika-matematika fakulteti tashkil etildi[3:2].

80-90 yillarga kelib fakultetda ilmiy salohiyat ancha yaxshilandi. Aniq fanlar yo'nalishi bo'yicha bir nechta dissertatsiyalar himoyasi amalga oshirildi. Jumladan, professorlardan Davron Shodiyev, Bozor Choriyev, Murodulla Narmurodov, Oltiboy Hayitov, Botir Xayriddinov, Askar Vardiyashvili, Omon Shukurov, Allanazar Tashatov, dotsentlardan Tursun Sodiqov, Quvvat Ro'zimurodov, Normurod Ro'ziyev, Abdisamad Shoyqulov, Tursunpo'lat Jumayev, Bolta Kenjayev, Jo'ra Toshev, Nasriddin Dilmurodov, Serob Uzoqov, Qayum Karimov, Bahrom Qo'ziliyev, To'la Ziyoyev, Mo'min Abulov, A'zam Imomov, Eshpo'lat Aliqulov, Sa'dulla Botirov, Eshmat Eshdavlatov, Jo'ra Oromovlar faoliyat olib bordi. Uzoq yillar respublika pedagogika ilmiy tekshirish institutini boshqargan professor Davron Shodiyev fizika o'qitish metodikasi bo'yicha o'ziga xos ilmiy maktab yaratdi. Aniq fanlar yo'nalishida shogirdlar tayyorlashni yo'lga qo'ydi.

1992-yil 28-fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Respublikada yangi oliy ta'lim muassasalarini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatida tub o'zgarishlar ro'y berdi. Shu yili Qarshi davlat pedagogika institutiga universitet maqomi berildi[4:60]. Mazkur holat universitetda ilmiy darajaga ega bo'lgan olimlarning sonini yanada kengaytirish lozimligini ko'rsatdi.

1994-1995 o'quv yilida universitetda 49 ta kafedra faoliyat ko'rsatdi. Ularda 20 nafar fan doktori professorlar, 178 nafar fan nomzodlari, 26 nafar dotsent ilmiy unvoniga ega olimlar mehnat qilishdi. Ular orasida ko'plab aniq fanlar yo'nalishida ilmiy darajaga ega bo'lgan olimlar ham mavjud edi.

1996-yilda Fizika-matematika markazi, matematika hamda fizika-texnika fakultetiga aylantirildi. Ushbu fakultetda aniq fanlar yo'nalishi bo'yicha professorlardan B.Xayriddinov, A.Vardiashvili, dotsentlardan N.Sharipov, J.Toshev, N.Dilmurodov, L.Karimov, Y.Bobojonov kabi ilmiy salohiyatga ega bo'lgan kadrlar talabalarga dars o'tishdi. Yildan-yilga aniq fanlar yo'nalishidagi olimlar soni ham oshib bordi.

2013-2014 o'quv yilida Qarshi davlat universiteti fakultetlarida ilmiy darajali pedagog kadrlar fakultetlar kesimida tahlil etilganda holat qo'yidagicha edi. Jumladan, Tarix fakultetida 52,0 foiz, o'zbek filologiyasi fakultetida 71 foizni tashkil etgan bo'lsa, aniq fanlar yo'nalishidagi fizika-matematika fakultetida 46,8 foiz, Kasbiy ta'lim fakultetida 37,3 foizni takil etdi. Mazkur holat aniq fanlar yo'nalishida ilmiy tadqiqot ishlarini yanada jadallashtirish lozimligini ko'rsatardi[5:15]. Ikkinchi tomondan, aniq fanlar yo'nalishida faoliyat olib borayotgan professorlarning bir nechitasi turli ixtisoslashgan kengashlarning a'zolari bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, 2014-2021 yillarda universitet rektori sifatida faoliyat yuritgan professor Bahodir Shoimqulov O'zMU

huzuridagi ixtisoslashgan kengash raisi, Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi qoshidagi Muvofiqlashtiruvchi kengash a'zosi hisoblangan. Shuningdek, professor Yusuf Eshqobilov O'zMU qoshidagi ixtisoslashgan kengash a'zosi, B.Xayriddinov f.m.f.d, A.Tashatovlar Texnika universiteti qoshidagi texnika fanlari doktori S.Yoqubov Toshkent axborot texnologiyalari va O'zbekiston Milliy universiteti huzuridagi ixtisoslashgan kengash a'zosi bo'lgan.

Fakultetda ikkita muammoli laboratoriya – “Quyosh energiyasidan foydalanishning fizika asoslari” (ilmiy rahbar professor Botir Xayriddinov) va “Molekulalar spektroskopiya” (ilmiy rahbar dotsent Bahrom Qo'yliyev), ixtirolar va konstruktorlik markazi, 6 ta ilmiy fan to'garak faoliyat ko'rsatdi. Mazkur davrda fakultetda amaliy matematika va informatika, fizika, matematika, kasbiy ta'lim kafedralari ish olib bormoqda. Amaliy matematika va informatika kafedrasida 1 nafar fan doktori, 5 nafar fan nomzodi faoliyat ko'rsatdi. Mazkur davrda fizika-matematika fanlari doktori, professor Omon Shukurov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsentlar Abdusamad Shoyqulov, Qayum Karimov, texnika fanlari nomzodi Norxol Eshqorayeva, fizika-matematika fanlari nomzodi, katta o'qituvchi Abdulhamid Xolmurodov singari professor-o'qituvchilar kafedra ilmiy salohiyatini mustahkamlashga samarali hissa qo'shib kelmoqda. Kafedrada “Ikki bog'lamli sohalarida nastotsionar to'liq jarayonlarini o'rganish”, “Noaniq informatsion holatlarda texnologik jarayonlarni matematik modellashirish”, “Informatika fanini o'qitishning dolzarb muammolari” yo'nalishlarida ilmiy ishlar olib borildi. Birinchi yo'nalish bo'yicha 2007-2011 yillar davomida “Rkustik, tzotropik va g'ovak-izotropik muhitlarda nostatsionar to'liq jarayonlarini o'rganish” mavzuida ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Kafedra qoshida 05.13.18 – Matematika modellashirishning nazariy asoslari ixtisosligi bo'yicha ilmiy-uslubiy seminar mavjud bo'lib, unda o'quv qo'llanmalar, o'quv-uslubiy qo'llanmalar va maqolalarni muhokama qilish ishlari olib borildi. Shuningdek, mustaqil tadqiqotchilarning dissertatsiyalarini muhokama etish, himoyaga tavsiya etish borasida ijobiy natijalar qo'lga kiritildi.

Kafedra professor-o'qituvchilari Rossiya FA Mexanika muammolari ilmiy tadqiqot instituti, O'zR FA Matematika va informatsion texnologiyalar, Mexanika va inshootlarning seysmik mustahkamligi, Seysmologiya ilmiy tadqiqot institutlari, Moskva aviatsiya instituti, O'zMU va uning qoshidagi Matematika ilmiy tadqiqot instituti, TATU va uning qoshidagi Dasturiy mahsulotlar va dasturiy apparat majmualari ishlab chiqarish markazi, TDU, TDPU, BuxDUning yetakchi olimlari bilan hamkorlikda tadqiqot ishlari olib borildi. Fakultetning matematika kafedrasida jami 28 nafar professor-o'qituvchi bo'lib, ulardan 2 nafari fizika-matematika fanlari doktori, professor, 10 nafari fan nomzodi, dotsent, fizika kafedrasida esa 2 nafar fan doktori professor, 4 nafar fan nomzodi, dotsent, kasbiy ta'lim kafedrasida 6 nafar dotsent, 3 nafari fan nomzodi faoliyat ko'rsatdi[6:11]. Kafedrada O'zR FA Astronomiya instituti, Kitob kenglik stansiyasi, Samarqand davlat universitetining optika va spektroskopiya kafedrasida, O'zbekiston Milliy universitetining optika va lazer fizikasi kafedrasida, O'zR FAning Yadro fizikasi, Ion-plazma va lazer texnologiyalari instituti, polemerlar fizikasi va kimyosi institutlari va respublikamizdagi bir qator oliy o'quv yurtlari bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatib, tadqiqot ishlarini amalga oshirdi.

2022-2023 o'quv yilida Matematika va kompyuter ilmlari fakultetida matematik analiz va differensial tenglamalar, algebra va geometriya, amaliy matematika, algortmlar va dasturlash texnologiyasi kafedralari faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Mazkur kafedralarda 3 ta fan doktori professor, 2 ta fan doktori, 13 nafari dotsent, 7 nafari texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) hisoblanadi.

Hozirgi kunda fakultetga texnika fanlari nomzodi, dotsent N.Eshqorayeva rahbarlik qilmoqda. Ayni paytda fakultetda Matematik analiz va differensial tenglamalar, Algebra va geometriya, Amaliy matematika, Algortmlar va dasturlash texnologiyasi kafedralari faoliyat ko'rsatmoqda. Matematika va kompyuter ilmlari fakulteti “O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021-yil 22-sentyabrdagi buyrug'i bilan tasdiqlangan Qarshi davlat universitetining tarkibiy tuzilmasiga asosan tashkil qilingan.

Xullas, o'tmish tariximizdan ma'lumki ilm-fan rivojida aniq fanlar rivojiga alohida ahamiyat qaratilgan. Juda ko'plab olimlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Aniq fanlar rivojida Qarshi davlat universiteti professor-o'qituvchilarining ham munosib hissa qo'shib kelmoqdalar. Mazkur yo'nalishda ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jo'raqulov O. Qarshi davlat universiteti. – Toshkent: Fan, 1999. – B. 16.
2. Egamov N. Janub javohiri. Fizika-matematika fakulteti. – Toshkent, 2016. B. 51.
3. Qarshi davlat universiteti. Tuzilishi, tarkibi, ta'lim yo'nalishlari. Qarshi 2010. – B. 2.
4. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. – T., 1992. – №4. – B.60

5. Qarshi davlat universiteti joriy arxivi, Qarshi davlat universitetining 2014-yil uchun ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash va ilmiy-tadqiqot faoliyati bo'yicha tayyorlagan yillik yakuniy hisoboti, 15-varaq

6. Qarshi davlat universiteti joriy arxivi. Ilmiy va ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limining 2013-yil hisobotlari ma'lumotnomasi papkasi. – B. 11.

UO'K 913(574):94(574)

CHASHMA AYYUB ZIYORATGOHI HAQIDA TARIXIY MANBALAR TAHLILI

N.B.Baxronov, katta ilmiy xodim, Buxoro suv ta'minoti tarixi muzey

Filiali, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro shahridagi Chashma Ayyub ziyoratgohi tarixiy va manbashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Unda mazkur obida bilan bog'liq rivoyatlar, diniy tasavvurlar hamda yozma manbalarda aks etgan qarashlar qiyosiy asosda o'rganiladi. Ayniqsa, Ayyub (a.s.) shaxsi bilan bog'liq ma'lumotlarning turli tarixiy manbalarda talqin etilishi va ularning o'zaro farqli jihatlarini ochib beriladi. Shuningdek, Chashma Ayyub majmuasining shakllanish bosqichlari va uning Buxoro shahrining diniy-madaniy hayotidagi o'rni ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari mazkur ziyoratgohning nafaqat tarixiy obida, balki xalq e'tiqodi va ma'naviy merosning muhim tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Chashma Ayyub, Buxoro, Ayyub payg'ambar, ziyoratgoh, manbashunoslik, tarixiy manbalar.

Аннотация. В данной статье проводится историко-источниковедческий анализ святыни Чашма Аюб, расположенной в городе Бухара. Рассматриваются предания, религиозные представления и сведения письменных источников, связанные с данным объектом, на основе сравнительного подхода. Особое внимание уделяется интерпретации образа пророка Айюба (а.с.) в различных исторических источниках и выявлению различий в их содержании. Также освещаются этапы формирования архитектурного комплекса Чашма Аюб и его роль в религиозно-культурной жизни Бухары. Результаты исследования показывают, что данный объект является не только историческим памятником, но и важной частью духовного наследия и народных верований.

Ключевые слова: Чашма Аюб, Бухара, пророк Айюб, святыня, источниковедение, исторические источники.

Abstract. This article presents a historical and source-based analysis of the Chashma Ayyub shrine located in the city of Bukhara. It examines the legends, religious interpretations, and written sources associated with the site through a comparative approach. Particular attention is paid to the representation of Prophet Ayyub (a.s.) in various historical sources and the differences in their interpretations. The study also explores the stages of formation of the Chashma Ayyub architectural complex and its role in the religious and cultural life of Bukhara. The findings demonstrate that the shrine is not only a historical monument but also an important component of spiritual heritage and popular belief.

Key words: Chashma Ayyub, Bukhara, Prophet Ayyub, shrine, source studies, historical sources.

Kirish. Buxoro shahri qadimdan Markaziy Osiyoning yirik ilmiy, diniy va madaniy markazlaridan biri sifatida shakllanib, o'zining boy tarixiy merosi, rivojlangan shahar madaniyati va yuksak ma'naviy an'analari bilan alohida ajralib turadi. Ushbu hududda joylashgan ko'plab me'moriy yodgorliklar, masjid va madrasalar, shuningdek, muqaddas qadamjolar asrlar davomida nafaqat mahalliy aholi, balki uzoq hududlardan kelgan sayyoh va ziyoratchilarni ham o'ziga jalb etib kelgan. Ana shunday muhim diniy-madaniy maskanlardan biri Chashma Ayyub ziyoratgohi bo'lib, u o'zining tarixiy ildizlari, diniy rivoyatlar bilan chambarchas bog'liqligi hamda xalq e'tiqodidagi o'rni bilan ajralib turadi. Mazkur obida Buxoro shahrining muqaddas makonlari tizimida alohida mavqega ega bo'lib, uning shakllanishi va rivojlanishi hududning umumiy tarixiy-madaniy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir.

Asosiy qism: Chashma Ayyub me'moriy obidasi hamda u yerda dafn etilgan inson to'g'risida tarixda bir-biriga o'xshamaydigan, ba'zan bir-birini to'ldiruvchi va ayni paytda bir-birini inkor etuvchi qator ma'lumotlar mavjud. Islomiy manbalarda Ayyub (a.s.) sabr timsoli sifatida tasvirlanadi [3]. Ayyub (a.s.) Alloh tomonidan insonlarga yuborilgan payg'ambarlardan biri bo'lib, u kishi haqidagi ma'lumotlar Qur'oni Karimning 21, 38 suralarida keltiriladi. Qur'onda, Ayyub (a.s.) Allohning marhamatiga erishgan, o'ziga yuborilgan turli xil qiyinchilik va balolarga chidagan eng sabrli va bardoshli payg'ambarlardan biri sifatida tilga olinadi. Qur'onda keltirilgan ma'lumotlar turli

xil rivoyat va afsonalar bilan to'ldiriladi. Ularga ko'ra, Ayyub (a.s.) boy va iymonli inson, Shomdagi Xevron degan joyda hayot kechirgan. Alloh u kishini sinov qilib, shayton ixtiyoriga topshiradi. Shayton Ayyub (a.s.) boshiga turli xil kulfatlarni tushiradi, kasallik yuboradi. Ammo, shu holatda ham Ayyub(a.s.)ning Allohga iymoni va marhamatiga ishonchi yo'qolmaydi, ibodatdan holi bo'lmaydi. Ayyub (a.s.)ning murojaatlaridan so'ng, Alloh uning huzuriga Jabroilni yuborib, Ayyub(a.s.)ga oyog'i bilan yerni bosishni buyuradi. Shu yerdan Ayyub (a.s.)ga shifo bergan chashma ochiladi. Rivoyatlarga ko'ra, uning duosi bilan shifobaxsh suv paydo bo'lgan [4]. Alloh taolo u kishiga "sobir" (sabrli) degan ism beradilar. Chunki qiyinchiliklarga qaramasdan Ayyub(a.s.) Alloh taoloni eslaridan chiqarmay, hamma vaqt Xudoga shukr qilgan va sabr etgan.

Yuqorida tilga olingan chashmaning qayerda joylashganligi to'g'risida aniq ma'lumotlar mavjud emas. Suriya, Falastin, Misr, Qirg'iziston va O'zbekiston hududida mazkur chashma bilan bog'liq joy nomlari mavjud. Xususan, Narshaxiy ushbu voqealarni Buxoro bilan bog'laydi [2]. Buxoro shahri hududida Ayyub (a.s.)ning qabri joylashganligi to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlarda Narshaxiy asosan Ayyub (a.s.)ning Buxoroga tashrif buyurgani va aholi sharafiga duo qilgani to'g'risidagi turli xil hikoyalarni keltiradi: "Vahb ibn Munabbihdan rivoyat qilinadi: "Men bir eski kitobda o'qigan edimki, Bani Isroil payg'ambarlaridan biri Sharq tomonga borgan. U Buxoro deb ataluvchi joygacha yetib kelgan. Bu yerdagi aholi uni juda yaxshi kutib olishdi. Bunga javoban, u shahar aholisini uch xildagi duoyi hayr qiladi: "Allohim bularning qavmini panohingda asra, dushmanlarini mag'lub qil, ulardan g'ussani uzoqlashtir".

Narshaxiydan tashqari, boshqa ko'plab tarixchilar ham Buxorodagi qabr Ayyub (a.s.)ga tegishliligi to'g'risida ma'lumot qoldirishgan. Xususan, "Kitobi mullozoda" asarida Ayyub (a.s.) bilan bog'liq afsonalar yig'ilgan bo'lib, jumladan Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asaridagi Hasan Basriy, G'unjor al-Buxoriy, Muhayyaddin Navaviy tomonidan keltirilgan hikoyalar qayd etiladi. "Kitobi mullozoda"da shuningdek, Ayyub (a.s.)ning asl qabri Buxoroda emas, balki Damashqdan sharqda joylashgan Xevron mavzesida ekanligi ta'kidlanadi[1]. Bahrom Abduhalimovning **"Buxoro muqaddas qadamjolari"** asarida ham Chashma Ayyub ziyoratgohi payg'ambar Ayyub (a.s.) nomi bilan bog'liq muqaddas maskan sifatida e'tirof etiladi[1]. Yazdiy va Vosifiy asarlarida ham bu maskan zikr etiladi. Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asaridan keltirilgan quyidagi parcha ham dalolat beradi: "...Yosh shahzodalar Ulug'bek mirzo va Ibrohim sulton Buxoroga yo'l oldilar... Shayh Nuriddinbek, Shohmalik bek va boshqa beklar Buxoroga yetib keldilar. Shaharga yetganlaridan so'ng, ular Chashma Ayyub maqbarasini ziyorat qildilar, unga salomlar aytib, undan yordam so'rab shaharga kirdilar"[6].

XV–XVI asr manbalarida ham Buxorodagi muqaddas maskanlar haqida ma'lumotlar uchraydi. Xususan, Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoe'" asarida shahardagi ziyoratgohlar va ularning xalq hayotidagi o'rni haqida ma'lumotlar berilgan bo'lib, bu esa Buxoroda muqaddas qadamjolarga e'tiqod an'anasi qadimiy ildizlarga ega ekanini ko'rsatadi. Zayniddin Vosifiy o'zining xotiralarida yozishicha: "1514-yilning yozida u Ubaydullaxonga bag'ishlangan qasida yozish uchun joy qidirdi va Chashma Ayyubning toza, yorqin va tanho bir xonasida besh kun va uyqusiz tunlar o'tkazdim va ushbu besh kun ichida ushbu besh qasida yozilgan"[5].

XX asrning birinchi qismida Nosiriddin ibn Muzaffarxon tomonidan yozilgan "Xodi az-zoyirin" asarida ham Ayyub (a.s.) qabrining Buxoroda joylashganligi aytiladi: "...Eng mashhur mozorlar jumlasida, hazrat Ayyub (a.s.)ning sharif ravzasi va munavvar qabri hisoblanadi. Ushbu hazrat qabrini ziyorat qilish hojatning amalga oshishi uchun mashhurdir. Ziyoratga kelganlar kavsarnishon chashmadan vuzu' qilib, undan keyin tavof qilishlari lozim". Nosiriddin To'ra qalamiga mansub "Tuxfat uz-Zoirin" (Ziyorat qiluvchilar uchun tuxfa) asarida Ayyub a.s ning munavvar qabrlari Buxoroda emas, Chashma Ayyub bu - Ayyub a.s ning qadamjolaridir degan ma'lumotlar mavjud[1].

Chashma Ayyub maqbarasining qurilish tarixiga keladigan bo'lsak, binoning uch davrda qurilgan uch qismdan iborat ekanligini ta'kidlab o'tish lozim. Maqbaraning birinchi qismi go'rxona XII asrda Qoraxoniylar sulolasi vakili Arslonxon davrida qurilgan. Bungacha ham bu yerda ko'rimsizgina maqbara va quduq ustida ayvonsimon qurilma bo'lgan. Arslonxonning farmoni bilan qabr ustida chiroyli va mahobatli maqbara bunyod etilgan bo'lib, quduq usti esa ayvon bilan yopilgan. Go'rxonaga kirish qismi ustidagi yozuvga binoan maqbaraning ikkinchi qismi Amir Temur davrida qurilgan. Maqbaraning uchinchi qismi XVI asrda Shayboniylar davrida qurilgan.

Xulosa qilib aytganda, Chashma Ayyub ziyoratgohi haqidagi ma'lumotlar Qur'oniy rivoyatlar, o'rta asr manbalari va keyingi davr asarlarida turlicha talqin etilgan holda aks etadi. Ushbu maskan ayrim manbalarda Ayyub (a.s.) qabri bilan bog'lansa, boshqalarida u zotning qadamjosi sifatida izohlanadi, bu esa tarixiy va diniy qarashlarning xilma-xilligini ko'rsatadi. Shu bois Chashma Ayyub

nafaqat ziyoratgoh, balki Buxoroning ko'p qatlamli diniy-madaniy merosini ifodalovchi muhim tarixiy obyekt hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdulhalimov B.A. Buxoro muqaddas qadamjolari. Toshkent, 2007.
2. Narshaxiy. Buxoro tarixi. Toshkent, 1966.
3. Qur'oni Karim. 21,38 suralari.
4. Qur'oni Karim. Sad surasi, 42-oyat.; qarang: Tafsir Ibn Kasir.
5. Vosifiy Z. Badoe' ul-vaqoe'. Toshkent, 1979.
6. Yazdiy Sh.A. Zafarnoma. Toshkent, 1994.

UO'K 323.4(575)

MUSTAQILLIK YILLARIDA YOSHLARGA OID DAVLAT SIYOSATI

Z.Z.Bekmurodov, magistrant, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillik yillarida O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatining shakllanish bosqichlari, huquqiy asoslari va amaliy natijalari tadqiq etiladi. Maqolada yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, bandligini ta'minlash va ta'lim sifatini yaxshilashga qaratilgan davlat dasturlarining samaradorligi statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, yoshlar siyosatini strategik rejalashtirishda miqdoriy ko'rsatkichlarning o'rni va ularni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Yoshlarga oid davlat siyosati, O'zbekiston yoshlari, huquqiy islohotlar, bandlik, ijtimoiy himoya, statistik tahlil, samaradorlik ko'rsatkichlari, "Yoshlar daftari", strategik rejalashtirish.

Аннотация. В данной статье исследуются этапы формирования, правовые основы и практические результаты государственной молодежной политики в Узбекистане за годы независимости. На основе статистических данных проанализирована эффективность государственных программ, направленных на повышение социально-политической активности молодежи, обеспечение её занятости и улучшение качества образования. Также разработаны предложения по совершенствованию роли количественных показателей в стратегическом планировании молодежной политики.

Ключевые слова: Государственная молодежная политика, молодежь Узбекистана, правовые реформы, занятость, социальная защита, статистический анализ, показатели эффективности, «Молодежная тетрадь» (Ёшлар дафтари), стратегическое планирование.

Abstract. This article examines the stages of formation, legal foundations, and practical outcomes of state youth policy in Uzbekistan during the years of independence. The effectiveness of state programs aimed at increasing the socio-political activity of youth, ensuring their employment, and improving the quality of education is analyzed based on statistical data. Furthermore, proposals have been developed to enhance the role of quantitative indicators in the strategic planning of youth policy.

Key words: State youth policy, youth of Uzbekistan, legal reforms, employment, social protection, statistical analysis, performance indicators, "Youth Notebook" (Yoshlar daftari), strategic planning.

Kirish. O'zbekiston aholisining 60 foizdan ortig'ini 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etishi ushbu qatlamni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy drayveriga aylantirdi. Mustaqillik yillarida yoshlarga oid davlat siyosatining institutsional asosi sifatida 2016-yil 14-sentyabrda qabul qilingan "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi O'RQ-406-sonli Qonun xizmat qilmoqda [1]. Ushbu hujjat bilan yoshlar siyosatini amalga oshiruvchi organlar doirasi aniqlashtirildi va davlatning ustuvor vazifalari huquqiy jihatdan mustahkamlandi.

Mustaqillikning ilk yillaridan boshlab yoshlar siyosati davlatning nafaqat ijtimoiy, balki milliy xavfsizlik va barqaror rivojlanish strategiyasining tarkibiy qismi sifatida e'tirof etildi. Nazariy jihatdan ushbu siyosat "yoshlarga g'amxo'rlik qilish" modelidan "yoshlar bilan hamkorlik qilish" modeliga o'tish bosqichlarini bosib o'tdi.

O'zbekistonda yoshlar siyosatining nazariy asosi quyidagi uchta ustuvor yo'nalishga tayanadi:

- 1991-yil 20-noyabrdagi qonun bilan yoshlarning huquqiy maqomi belgilangan bo'lsa, 2016-yildagi yangi tahrirdagi Qonun yoshlar tadbirkorligi va ijtimoiy himoyasini zamonaviy bozor iqtisodiyoti talablariga moslashtirdi [1].

-Yoshlar bilan ishlashning “mahallabay” tizimi nazariy jihatdan desentralizatsiya (markazdan qochish) tamoyiliga asoslangan. Ya'ni, qaror qabul qilish jarayoni bevosita quyi bo'g'inga - mahalla yoshlar yetakchisi darajasiga tushirildi.

-Ijtimoiy-iqtisodiy inkluzivlik: Yoshlarni jamiyatning faol qatlamiga aylantirish uchun “Yoshlar daftari” kabi innovatsion ijtimoiy texnologiyalar joriy etildi. Bu tizim nazariy jihatdan manzilli yordam ko'rsatish (targeted assistance) metodologiyasiga tayanadi [5]. So'nggi yillarda yoshlar bandligini ta'minlash va ularni tadbirkorlikka jalb qilish strategik ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, kichik biznes subyektlarida band bo'lgan yoshlarning ulushi iqtisodiy faol aholi o'rtasida o'sib bormoqda, bu esa makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning muhim omilidir [2]. Shu bilan birga, jamiyatda “Inson qadri” tamoyilining ilgari surilishi yoshlarning ijtimoiy huquqlari va intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun yangi imkoniyatlar ochdi [3]. Yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligi nafaqat saylov jarayonlarida, balki davlat boshqaruvi va qarorlar qabul qilish darajasida ham sezilmoqda. Intellektual salohiyatni oshirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va zamonaviy ta'lim metodlarining tatbiq etilishi yosh kadrlar raqobatbardoshligini ta'minlamoqda.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli yondashuv va qiyosiy-tarixiy tahlil usullari tanlab olingan bo'lib, bu mustaqillik yillarida yoshlarga oid davlat siyosatining evolyutsion rivojlanishini yaxlit holda o'rganish imkonini beradi. Tadqiqot jarayonida normativ-huquqiy hujjatlarni qiyosiy o'rganish orqali sohadagi qonunchilik bazasining takomillashib borishi tahlil qilingan. Ayniqsa, yoshlar qatlamini ijtimoiy-iqtisodiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini baholashda statistik ma'lumotlarni guruhlash va interpretatsiya qilish metodlaridan foydalanildi. Bu esa “yoshlar daftari” va bandlik ko'rsatkichlari kabi miqdoriy ma'lumotlarni sifat ko'rsatkichlariga, ya'ni yoshlar turmush darajasining yaxshilanishi va ijtimoiy faolligining ortishiga bog'liqligini aniqlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqotda deduksiya va induksiya metodlari uyg'unlashtirilib, davlat dasturlarining umumiy tamoyillaridan aniq natijalarga, ya'ni yosh tadbirkorlarning iqtisodiy o'sishdagi ulushini hisoblashga o'tildi. Metodologiyaning muhim qismi sifatida institutsional tahlil usuli qo'llanildi, bu orqali yoshlar bilan ishlashning markazlashgan tizimidan mahallabay ishlash tizimiga o'tishning samaradorligi o'rganildi.

Tahlil va natijalar. Mustaqillik yillarida yoshlarga oid davlat siyosatining natijalari tahlil qilinganda, mamlakatda yoshlarning ijtimoiy-iqtisodiy faolligini oshirishga qaratilgan yaxlit tizim yaratilganligi kuzatildi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, O'zbekistonda yoshlar bandligini ta'minlash borasida “mahallabay” ishlash tizimi orqali mutlaqo yangi ko'rsatkichlarga erishildi. Xususan, 2021-yildan joriy etilgan “Yoshlar daftari” tizimi orqali bugungi kunga qadar 1,2 milliondan ortiq yoshlarga ijtimoiy-iqtisodiy yordam ko'rsatilganligi, ularning muammolarini hal etish uchun “Yoshlar jamg'armasi” mablag'lari hisobidan 1 trillion so'mdan ortiq mablag' yo'naltirilganligi o'rganildi [5]. Statistika ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatdiki, yoshlar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash natijasida kichik biznes subyektlarida yosh kadrlar ulushi barqaror o'sib bormoqda, xususan, imtiyozli kreditlar hisobiga 250 mingdan ziyod yoshlarning tadbirkorlik loyihalari moliyalashtirildi [2].

Shuningdek, ta'lim tizimidagi islohotlar natijasida oliy ta'lim bilan qamrov darajasi 2016-yildagi 9 foizdan 2023-yilda 38 foizga ko'tarilganligi, oliy ta'lim muassasalari soni esa 190 tadan oshganligi mustaqillik davridagi eng yuqori ko'rsatkichlardan biri sifatida baholandi. Tadqiqot jarayonida yoshlarning intellektual salohiyatini oshirishga qaratilgan “Bir million dasturchi” loyihasi doirasida 1,2 million nafar yoshlar bepul ta'lim olgani va bu sohada IT xizmatlari eksporti hajmi bir necha barobarga ortgani aniqlandi [4].

Ayniqsa, yoshlarga qishloq xo'jaligi yo'nalishida 610 ming gektardan ortiq ekin maydonlarining ajratilishi natijasida qishloq joylarida ishsizlik darajasini pasaytirishning samarali mexanizmi yaratildi. Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida yoshlar siyosati deklarativ xarakterdan amaliy-manzilli xarakterga o'tganligi, bu esa jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi asosiy omil ekanligi isbotlandi. Davlat dasturlari doirasida yoshlarning xorijiy tillarni o'rganishi uchun kompensatsiya to'lash tizimi orqali 100 mingdan ortiq yoshlarga imtihon xarajatlari qoplab berilganligi ham sohadagi islohotlarning inson qadriga yo'naltirilganligini tasdiqlaydi.

Muhokama. Mustaqillik yillarida yoshlarga oid davlat siyosatining bosib o'tgan yo'li shuni ko'rsatadiki, davlatning bu boradagi strategiyasi faqatgina huquqiy kafolatlar berishdan yoshlarning ijtimoiy kapitalini oshirish darajasiga ko'tarildi. Muhokama jarayonida shuni ta'kidlash joizki, 2016-yilgacha bo'lgan davrda yoshlar bilan ishlash asosan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar bilan cheklangan bo'lsa, keyingi bosqichda asosiy urg'u iqtisodiy mustaqillik va professional malaka oshirishga

qaratildi [1]. Bu transformatsiya yoshlarni jamiyatning “boqimanda” qatlami emas, balki innovatsiyalarni harakatlantiruvchi kuch sifatida ko‘rish imkonini berdi.

Mening fikrimcha, bugungi kunda yoshlar siyosatining eng katta yutug‘i — bu vertikal boshqaruv tizimining yo‘lga qo‘yilganidir. Ya‘ni, ilgari yoshlar muammolari vazirliklar va idoralarning umumiy rejalarida “tarqoq” holda bo‘lgan bo‘lsa, hozirda Yoshlar ishlari agentligi va mahalla yetakchilari orqali har bir yosh bilan individual ishlash imkoniyati yaratildi [5]. Ayniqsa, yoshlar tadbirkorligini moliyalashtirish mexanizmlari nafaqat ishsizlikni kamaytirdi, balki yoshlarda yangi iqtisodiy tafakkurni shakllantirdi. Kichik biznes subyektlarining dinamik o‘sishi bevosita yosh kadrlar salohiyatiga bog‘liq bo‘lib qolmoqda [2].

Shu bilan birga, muhokama jarayonida yoshlarning intellektual salohiyatini oshirish masalasiga alohida to‘xtalish lozim. Oliy ta‘lim tizimidagi kvotalarning liberallashtuvi va nodavlat sektorning kirib kelishi jamiyatdagi ijtimoiy lift (social lift) funksiyasini jonlantirdi [4]. Bu jarayon yoshlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlariga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatib, ularning Yangi O‘zbekiston strategiyasidagi ishtirokini mazmunan boyitdi [3].

Xulosa. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatining shakllanishi va rivojlanishi mamlakatning strategik taraqqiyot yo‘lini belgilab beruvchi eng muhim omillardan biri bo‘lib xizmat qildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, davlat tomonidan yoshlar qatlamiga nafaqat ijtimoiy yordam obyekti, balki jamiyatni modernizatsiya qiluvchi asosiy subyekt sifatida yondashilishi o‘zining ijobiy natijalarini bermog‘da. O‘tkazilgan tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, 2016-yildan keyingi davrda yoshlar siyosati sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilib, deklarativ xarakterdagi shiorlardan aniq statistik ko‘rsatkichlar va manzilli yordam mexanizmlariga asoslangan tizimga aylandi. “Yoshlar daftari” va mahalla yetakchilari institutining joriy etilishi davlat va yoshlar o‘rtasidagi masofani qisqartirib, muammolarni quyi bo‘g‘inda hal etishning samarali modelini yaratdi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan, yoshlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash va ularga qishloq xo‘jaligi yerlarini ajratish siyosati ishsizlik darajasini pasaytirish bilan birga, yoshlarning ijtimoiy mas‘uliyatini ham oshirdi. Ayniqsa, oliy ta‘lim bilan qamrov darajasining 38 foizga yetkazilishi va IT-sohasiga yoshlarning keng jalb etilishi kelajakda intellektual iqtisodiyot poydevorini mustahkamlashga xizmat qiladi. Mening fikrimcha, erishilgan natijalarni yanada mustahkamlash uchun yoshlarning nafaqat miqdoriy bandligini, balki ularning sifatli mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini doimiy monitoring qilib borish lozim. Shuningdek, yoshlar siyosatining kelgusi istiqbollari raqamli texnologiyalar va sun‘iy intellekt imkoniyatlaridan foydalangan holda yoshlarning individual rivojlanish trayektoriyalarini qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

- 1.O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida.—Toshkent: Adolat,2016.—42 b.
- 2.Qahhorov O. Yoshlar bandligini ta‘minlashda kichik biznesning o‘rni//Iqtisodiyot va ta‘lim.—2023.—№5.—B.88-94.
- 3.Saifnazarov I. Yangi O‘zbekiston: inson qadri ulug‘langan yurt. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. — 208 b.
- 4.Jo‘rayev N. Yoshlar intellektual salohiyatini oshirishning ijtimoiy-siyosiy omillari // Jamiyat va boshqaruv. — 2021. — № 3. — P. 12-18.
- 5.O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligi [Electronic resource]. — Access mode: <https://yoshlar.uz>

UO‘K 908

QASHQADARYO VOHASI TOPONIMLARINING QO‘SHNI VOHALARDAGI JOY NOMLARI BILAN ALOQADOR JIHATLARI

J.P.Berdiyev, PhD, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qashqadaryo vohasi toponimlarining qo‘shni vohalardagi joy nomlari bilan aloqador jihatlari manbalar asosida tahlil etilib, xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: lingvistik, etnomadaniy, toponim, sug‘diy til, turkiy til, etnografik, o‘zbek urug‘lari, arab, fors-tojikcha, turkman, aytoq, barlos, kenagas, mang‘it, qo‘ng‘irot, nayman.

Аннотация. В данной статье на основе имеющихся источников анализируются взаимосвязи топонимов Каишадарьинского оазиса с топонимами соседних оазисов и делаются выводы.

Ключевые слова. лингвистический, этнокультурный, топоним, согдийский язык, тюркский язык, этнографический, узбекские племена, арабские, персидско-таджикские, туркменские, аймок, барлос, кенагас, мангит, кунгирот, найман.

Abstract. This article analyzes the related aspects of the toponyms of the Kashkadarya oasis with the place names of neighboring oases based on sources and draws conclusions.

Key words: *linguistic, ethnocultural, toponym, Sogdian language, Turkic language, ethnographic, Uzbek tribes, Arabic, Persian-Tajik, Turkmen, Aymoq, Barlos, Kenagas, Mangit, Kungiro, Naiman.*

Qashqadaryo vohasi shimoli-sharqdan Zarafshon vohasi (asosan Samarqand viloyati), shimoli-g'arbdan Buxoro vohasi, g'arbdan Amudaryoning o'rta havzasi (Chorjuy – Turkmanobod viloyati), janubdan Surxon vohasi, janubi-sharqdan esa Hisor vohasi (Tojikiston) bilan hamhudud. Voha aholisi ushbu hududlar aholisi bilan qadimdan ijtimoiy-iqtisodiy va etnomadaniy aloqalarda bo'lib kelgan. Bu kabi aloqalar joy nomlari misolida tahlil qilinganda ham o'z tasdig'ini topadi.

Qashqadaryo vohasida uchrab, xuddi shu holatda qo'shni hududlarda ham saqlanib qolgan tarixiy toponimlar tarkibiga nazar tashlanganda, bir qator o'zaro o'xshashliklarni ko'rish mumkin. Bu holat ayniqsa lingvistik o'ziga xosliklarda ko'rinadi. Voha va unga qo'shni hududlardagi joy nomlari lingvistik jihatdan olib qaralganda, aholi guruhlarining so'zlashuv tilidagi umumiylik bo'lganligi va bu holat joy nomlarining paydo bo'lishida yetakchi o'rin tutgani anglashiladi. Masalaga bu yo'sinda yondashilar ekan, ham qadimgi davr va o'rta asrlar, ham bugungi kun nuqtai nazaridan o'zaro yaqinlik borligi kuzatiladi. Masalan, Qashqadaryo vohasining shimoliy hududlari qadimdan sug'diy til muhiti yetakchilik qilib, qadimgi davr va ilk o'rta asrlarda shu tilga xos toponimlar ko'pchilikni tashkil qilgan bo'lsa [1], keyingi ming yillikda asosan turkiy tilli joy nomlari asrlar o'tgan sayin ortib borgani ko'zga tashlanadi. Surxon va Hisor vohalarida esa qadimda baqtriy tilli elatlar nisbatan ko'pchilikni tashkil etib, qadimgi davr va ilk o'rta asrlarda Janubiy Sug'd va Baqtriya-Toxariston tarixiy o'lkalarining tutash joylarida ushbu tilga xos toponimlar birmuncha ko'p bo'lgan [2].

Ilk o'rta asrlardan boshlab esa bu hududda turkiy joy nomlari salmog'i orta borgani va o'rta asrlarda bu holat yanada yaqqol ko'rina boshlagan. Sug'diy va turkiy qatlam toponimlari keyinchalik arabcha, ancha keyinroq esa mo'g'ulcha negizli toponimlar hisobiga yanada rang-baranglik kasb etadi. Shu o'rinda aytib o'tish kerak, Qashqadaryo vohasi va unga qo'shni hududlarda sezilarli salmoqni tashkil qiladigan fors-tojikcha toponimlarni sug'diy til bilan bir guruhga kiritish yoki alohida omil sifatida qarash masalasida tadqiqotchilar aniq bir to'xtamga kelishmagan [3].

Katta ehtimol bilan qadimgi turk davri – Turk xoqonligi (552-744, Qoraxoniylar (960-1212) boshqaruvi davriga xos “turk” etnonimi bilan bog'liq aholi maskanlari Qashqadaryo vohasining tog'lik hududlarida (Shahrisabz – Kitob, G'uzor – Dehqonobod) Turk nomli qishloqlar misolida o'z tasdig'iga ega [4]. Shu jihati bilan Hisor tog'larining tizmalari bo'ylab tarqalgan aholi maskanlarini Sariosiyo, Denov, Boysun tumanlarida uchratish mumkin [5]. Boshqa tomondan esa tog' etaklari bo'ylab tarqalgan ushbu toponimlar zanjiri Zarafshon tog' tizmalarining Urgut qismida ham saqlanib qolganiga ko'zimiz tushadi. Qizig'i shundaki, Turk toponimiga Quyi Qashqadaryo, O'rta Zarafshonning o'ng havzasidagi dasht-cho'l hududlarda duch kelinmaydi.

Qashqadaryo, Hisor va Surxon vohalariga xos etnotoponimik xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan joy nomlaridan yana biri Harduri toponimi bilan bog'liq. Qashqadaryo va Zarafshon vohasi aholi maskanlarida deyarli uchramasdan, asosan Hisor tog' tizmalaridagi vohalarga xos ravishda uchraydigan ushbu toponim muayyan aholi guruhiga aloqador bo'lib, Qashqadaryo daryosining yuqori havzasidagi Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' tumanlarida, shuningdek, vohaning Surxon vohasiga yaqin Dehqonobod, G'uzor tumanlarida uchrashi diqqatni o'ziga tortadi. Harduri nomli qishloqlar Surxon vohasining Sariosiyo va Boysun tumanlarida uchrab, ushbu aholi guruhi asosan Qashqadaryo va Surxon vohasining tog'lik hududlarida yashaydi [6]. Ularning so'zlashuv tili asosan tojikcha, qisman o'zbekcha bo'lsa-da, ayrim etnografik xususiyatlari ularning sug'diy va turkiy qatlamlarni o'zida aks ettirganini ko'rsatadi. Misol keltiradigan bo'lsak, ular ham o'zbeklarning urug' tizimini birmuncha saqlab qolgan qismiga xos urug'larga bo'linib, o'zlarini turli etnonimlar bilan atab kelishlari kuzatiladi. Qashqadaryo vohasining Chiroqchi tumanidagi (bugungi Ko'kdala t.) qishloqlardan birining nomi Harduri bo'lib, ushbu qishloq aholisi o'zbek tilining qipchoq shevasida so'zlashishlari bilan birga o'zlarini o'zbeklarning “uz” urug'iga mansub deb bilishlari diqqatni tortadi [7]. Ushbu qishloq aholisi qo'shni Zarafshon vohasida Xazarmali, O'ttiz-quloch (Og'zikeng), Ulus qishloqlari bilan yaqin qarindosh-urug'chilik aloqalariga ega. Har ikkala hudud aholisi ham o'zlarini uz urug'idan deb bilishlari aniqlangan [8].

Qashqadaryo – Zarafshon vohalari orasidagi toponimik jihatdan o'xshashlik bir qator etnotoponimlar – Nayman, Saroy, Qushchi, Qatag'on, Mang'it kabi aholi maskanlari misolida o'z tasdig'iga ega [9]. Ayniqsa, Qashqadaryo vohasida ko'pchilik aholi maskanlariga “saroy”, “mang'it” kabi o'zbek urug'lari orasida saqlanib qolgan tarixiy xotiralardan kelib chiqilsa, so'nggi o'rta asrlarda bir qator o'zbek urug'larining O'rtacho'l (O'rta Zarafshon, ya'ni Zarafshon daryosining o'ng havzasi)

da o'z chorvalarini o'tlatib, ko'chib yurganliklari, XIX – XX asr oralig'ida o'troqlashgach, o'xshash toponimlar vujudga kelishi yuz bergan. Chiroqchi – Ko'kdala hududlaridagi o'zlarining kelib chiqishini “saroy” urug'i bilan bog'laydigan aholi o'zlarining kelib chiqishi qo'shni Jom qishlog'i (Samarqand v., Nurobod t.) aholisi bilan bitta negizdan deb hisoblashlari ko'plab etnografik ma'lumotlar asosida o'z tasdig'ini topgan[10].

Shunga o'xshash Urgut tumanidagi bir qator qishloqlar aholisi Chiroqchi – Ko'kdala oralig'idagi qishloqlarning ko'pchiligini tashkil etib, kelib chiqishini o'zbeklarning “qushchi” urug'i bilan bog'laydigan aholiga qarindosh hisoblaydilar. Har ikkala hududda Qushchi, Qutchi degan joy nomlari saqlanib qolgani diqqatga sazovordir. Shuningdek, Zarafshon daryosining o'ng qirg'og'ida joylashgan Pastdarg'om tumanidagi o'nlab qishloqlar aholisi o'zlarini o'zbeklarning “mang'it” urug'i bilan bog'lar ekan, kelib chiqish jihatidan Qarshi shahri atroflaridagi mang'itlarga borib taqalashiga urg'u beradilar. Shu bilan birga, Yuqori Qashqadaryo havzasida o'nlab qishloqlarga ega “turk”, “barlos” urug'lariga aloqador aholi maskanlari Yuqori Zarafshon havzasida, xususan, Urgut tumanida o'z qishloqlariga ega shunday nomlardagi aholi guruhlarini bilan bitta negizdan ekani aniqlangan[11].

So'nggi o'rta asrlarda, aniqrog'i, XVII-XIX asrlardan boshlab Qashqadaryo va Zarafshon voxasining quyi qismiga o'zbeklar, tojiklar arablar qatoriga turkman urug'lari ham kelib joylashadi. B.Karmisheva o'z izlanishlarida salor, xidir eli, soqar, sariq, ersari kabi urug'lar to'g'risida yozadi[12].

Qadimgi turkiy o'g'uz urug'laridan biri “chavundur” yoki “chovdur” bilan aloqador[13] ushbu urug' vakillari Buxoro vohasining Qorako'l va Olot tumanlarida, O'rta Zarafshonning Samarqand shahriga yaqin hududlarda – Pastdarg'om tumanlaridagi Chandir qishloqlari aholisi bilan bitta negizdan ekani aytiladi. Ular orasida ayrim qishloq aholisi o'zlarini o'zbek, ayrimlari esa turkman deb atash holatlari mavjud. So'nggi o'rta asrlarda “chandir” urug'i vakillari Qashqadaryo – Buxoro – Zarafshon vohalari oralig'idagi dasht-cho'llarda ko'chmanchi hayot kechirib, XIX – XX asr oralig'ida o'troqlashgani ma'lum.

Quyi Qashqadaryo havzasida o'zbeklarning “qo'ng'iroq”, “mang'it” urug'lari ham yashab[14], ularning sezilarli bir qismi Surxon va O'rta Amudaryo oralig'idagi Kuhitang tog'lari, Kelif, Kerki tumanlari atroflarida anchagina qishloqlar aholisini tashkil etadi. Ushbu hududlar aholisi Qarshi bekligi, xususan, Qarshi shahri bilan yaqin iqtisodiy va etnomadaniy aloqalarda bo'lishgan. Shuning uchun ham Kelif va Kerki shaharlari aholisining sezilarli qismini tashkil etuvchi o'zbeklar o'zbek tilining qarluq lahjasida so'zlashadi.

Qashqadaryo vohasi aholisining sezilarli bir qismini tashkil etadigan aholi guruhlarini bo'lmish tojik va arab aholi asosan Quyi Qashqadaryo havzasidagi qishloqlarda yashab, arablar Qarshi, Koson va Kasbi tumanlarida[15], tojiklar asosan Koson, qisman Qarshi va Kasbi tumanlarida o'zlarining bir qator qishloqlariga ega. Ular ham o'zbek aholisi kabi vohaga qo'shni hududlar bilan etnomadaniy aloqalarga ega. Qizig'i shundaki, Koson shahri aholisi uzoq Farg'ona vodiysidagi Kosonsoy shahri (Namangan v.) bilan qarindoshlik rishtalariga ega.

Qamashi qishlog'i (Kasbi t.) tojiklari qadimdan shu hududda yashab kelgan aholi sifatida bilinadi. Qadimgi Kasbi tumanining bir qismi – Mirishkor tumanidagi tojik tilli arablar Jeynov qishlog'i aholisi orasida o'zlarining tarixiy rishtalarini bir vaqtlar Buxoro amirligiga qarashli bo'lib, 1840-yillarda afg'on amirlari qo'liga o'tib ketgan hudud – Shimoliy Afg'onistondagi viloyatlar bilan bog'lab tushuntiradilar. Koson tumanining shimoliy hududlaridagi o'nlab qishloqlar so'nggi o'rta asrlarda Qarshi bekligiga qarashli bo'lib, ayrimlari amirlik hujjatlarida tilga olingan[16] Fulodi (Po'lati), Bo'rixona, Rahimsufi, Yodgor (Jadigar) qishloqlari[17] aholisi o'zbek tilida so'zlashuvchi aholi bo'lib, ular Zarafshon vohasi arab qishloqlari bilan etnomadaniy aloqalarga ega bo'lishgan. Qashqadaryo – Zarafshon – Buxoro vohalari oralig'idagi O'rtacho'l dashtidagi yaylovlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi hayot kechirgan arablar o'zlarining kelib chiqishini bitta negizdan deb bilishadi. Qizig'i shundaki, Qashqadaryo arablari tarixiy Karmana viloyati (bugungi Navoiy v.) arablari bilan ham qarindoshlik rishtalariga ega.

Qashqadaryo vohasi tarixiy toponimlarining sezilarli bir qismini tashkil etadigan joy nomlari turk-mo'g'ulcha etnonimlardan iborat. Arlot, aymoq, barlos, kenagas, mang'it, qo'ng'iroq, nayman va hokazolar bunga misol bo'la oladi[18]. Qizig'i shundaki, aynan shunday nomdagi aholi maskanlari voha bilan to'rt tomondan qo'shni bo'lgan vohalarda ham ancha-muncha uchrab turadi. Ayniqsa, Zarafshon va Surxon vohalarida ko'plab turk-mo'g'ul etnotoponimlariga duch kelinadi. Shuningdek, Qamashi tumanida joylashgan Ko'kabuloq qishlog'i nomini[19] ham turk-mo'g'ul toponimlar sirasiga kiritish mumkin. Turkiy tillarda “ko'k”, “mo'g'ulchada “ko'ka” so'zlari bir negizdan bo'lib, rang, tus bilan bog'liq atamadir.

Umuman olganda, Qashqadaryo vohasi va unga qo'shni vohalardagi tarixiy toponimlarda yalpi o'xshashlikni ham uzoq tarixda, ham so'nggi o'rta asrlarda ko'plab uchrashiga guvoh bo'lish mumkin. Bunday toponimlar ushbu vohalarda bir xil ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, o'tmishdagi barcha tarixiy jarayonlar ushbu hududlardagi deryali bir xil kechganidan darak beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Бобоёров Ф., Гойибов Б. Сугдшуносликка кириш– I. Сугдий тил ва нумизматика/ Ф.Бобоёров,Б.Гойибов; маъсул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: 2018.- Б. 8, 51-52.
- 2.Камолиддин Ш. С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана. – Ташкент: Узбекистан, 1996; Камолиддин Ш. С. Древнетюркская топонимия в Средней Азии. – Ташкент: “Шарк”, 2006.
- 3.Лурье П. Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Дис. ... канд. фил. наук. – СПб.: Санкт-Петербургский филиал ИВ РАН, 2004.
- 4.Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 250.
- 5.Қаюмов А. XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида этник ҳолат. Масъул муҳар. А.А. Аширов – Тошкент: 2015. – Б. 24-28.
- 6.Қаюмов А. XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида этник ҳолат. – Б. 45, 79.
- 7.Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 258.
- 8.Шаниязов К. Узы (Из истории родоплеменных делений узбеков) // ОНУ, 1970, №2. – С. 69-73.
- 9.Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. Под ред. А. Мухаммеджанова. – Ташкент, 2001. – 93, 101, 113.
- 10.Маликов А. Узбеки группы «сарай» долины Зерафшана в XIX – начале XX вв. // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti, 3-son, 2007. – С. 8; Маликов А. Узбеки группы «сарай» долины Зерафшана в XIX – начале XX вв. // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti, 3-son, 2007. – С. 3-10.
- 11.Кармышева Б.Х. Этнографическая группа “тюрк” в составе узбеков (Историко-этнографические данные) // Советская этнография. 1960, № 1. С. 3-22; Благова Г.Ф., Данияров Х.Д. Говоры «тюрков» Узбекистана в их отношениях языку староузбекской литературы // Вопросы языкознания, Москва, 1966. № 6. С. 92-106.
- 12.Кармышева Б.Х., Население // Этнографические очерки узбекского сельского населения. Москва: Наука, 1969. – С. 25.
- 13.Жўрақулов О., Чандир туркманлари. – Тошкент: “Фан”, 1993; Маликов А. Туркмены родов хизр-эли и чандир долины Зерафшана // Известия Казахского НАН 2013, №2. – С. 40–47. Умаров А.ИИ. Зарафшон воҳаси туркманларининг жойлашув тарихи // Fan, Ta'lim va Amaliyot integratsiyasi, Jild: 03. Nashr: 06. June 2022. – B. 149–153.
- 14.Жўрақулов О. Қашқадарё манғитлари. – Тошкент: “Фан”, 1992.
- 15.Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси. – Тошкент: “Sharq”, 2012. – Б. 191–205.
- 16.Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.). – С. 109, 133.
- 17.Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 75, 100, 211, 213.
- 18.Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 45, 52, 160, 177, 397.
- 19.Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 149.

UO'K 338.4(574):94(574)

JAHON TAJRIBASI PRIZMASIDA O'ZBEKISTON UCHINCHI SEKTORI SHAKLLANISHINING TARIXIY ASOSLARI

X.E.Boboqulova, dots., Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada global uchinchi sektor transformatsiyasi fonida O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlari shakllanishining tarixiy-retrospektiv va qiyosiy tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqotda G'arb va Sharq modellarining o'ziga xos evolyutsion bosqichlari o'rganilib, ularning xarakterli jihatlari milliy amaliyot bilan sintez qilingan. Mustaqillik yillarida mamlakatda uchinchi sektor subyektlarining huquqiy va institutsional maqomini mustahkamlash, shuningdek, sohani raqamlashtirish va modernizatsiya qilish dinamikasi jahon andozalari prizmasida baholangan. Xalqaro ilg'or mezonlar asosida O'zbekistonning milliy ijtimoiy-tarixiy tajribasi va uchinchi sektor rivojlanish tendensiyalari konseptuallashtirilgan bo'lib, uchinchi sektorning ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi rolini oshirish bo'yicha strategik taklif va tavsiyalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: uchinchi sektor, fuqarolik jamiyati evolyutsiyasi, xalqaro modellar, qiyosiy-tarixiy tahlil, O'zbekiston modeli, institutsional transformatsiya, strategik hamkorlik, ijtimoiy kapital, global tendensiyalar.

Аннотация. В данной статье осуществлен историко-ретроспективный и сравнительный анализ формирования институтов гражданского общества в Узбекистане на фоне глобальной трансформации третьего сектора. В исследовании изучены специфические эволюционные этапы западной и восточной моделей, а их характерные особенности синтезированы с национальной практикой. Динамика укрепления правового и институционального статуса субъектов третьего сектора в стране за годы независимости, а также цифровизация и модернизация сферы оценены сквозь призму мировых стандартов.

На основе передовых международных критериев концептуализированы национальный социально-исторический опыт Узбекистана и тенденции развития третьего сектора, а также сформулированы стратегические предложения и рекомендации по повышению его роли в обеспечении социальной стабильности.

Ключевые слова: *третий сектор, эволюция гражданского общества, международные модели, сравнительно-исторический анализ, модель Узбекистана, институциональная трансформация, стратегическое партнерство, социальный капитал, глобальные тенденции.*

Abstract. *This article provides a historical-retrospective and comparative analysis of the formation of civil society institutions in Uzbekistan against the backdrop of the global transformation of the third sector. The study examines the specific evolutionary stages of Western and Eastern models, synthesizing their distinctive features with national practice. The dynamics of strengthening the legal and institutional status of third-sector entities in the country during the years of independence, alongside the digitalization and modernization of the sphere, are evaluated through the prism of international standards. Based on advanced global criteria, the national socio-historical experience of Uzbekistan and the developmental trends of the third sector are conceptualized. Furthermore, strategic proposals and recommendations are formulated to enhance its role in ensuring social stability.*

Keywords: *third sector, evolution of civil society, international models, comparative-historical analysis, Uzbekistan model, institutional transformation, strategic partnership, social capital, global trends.*

Zamonaviy dunyo taraqqiyotining evolyutsion qonuniyatlari shuni ko'rsatadiki, kuchli va barqaror fuqarolik jamiyatini barpo etish har qanday demokratik islohotlarning ham bosh mezon, ham fundamental asosi hisoblanadi. Global ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro miqyosda "uchinchi sektor" (the third sector) sifatida e'tirof etiladigan nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT) bugungi kunda davlat, bozor iqtisodiyoti va xususiy sektor o'rtasidagi muvozanatni ta'minlovchi, jamiyat manfaatlarini ifodalovchi "oltin ko'pri" va strategik subyektga aylandi. Ushbu institutlar nafaqat inson huquqlarini himoya qilish, atrof-muhitni muhofaza etish va ijtimoiy konformizmni barqarorlashtirishda, balki xalqaro gumanitar inqirozlarni bartaraf etishda ham davlat tuzilmalari bilan teng huquqli hamda komplementar (biri-birini to'ldiruvchi) sherik sifatida namoyon bo'lmoqda. Garchi nodavlat notijorat tashkilotlarining institutsional tizim va zamonaviy yuridik maqom shaklida konseptuallasuvi asosan XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri kelsa-da, ularning ijtimoiy-tarixiy arxetipi, jamoaviy birdamlik va filantropik asoslari insoniyat sivilizatsiyasining eng qadimgi davrlariga borib taqaladi [7]. Shu sababli, uchinchi sektor evolyutsiyasini faqatgina zamonaviy siyosiy jarayonlar mahsuli deb baholash tarixiy metodologiya nuqtayi nazaridan kamchilikka ega bo'lib, ushbu jarayonni chuqur retrospektiv va qiyosiy-tarixiy prizma orqali tahlil qilishni talab etadi.

Xalqaro tarixiy tajriba va jahon amaliyoti shuni yaqqol isbotlaydiki, uchinchi sektor institutlarining funksional samaradorligi hamda ularning jamiyat hayotidagi o'rni bevosita muayyan geosiyosiy hududdagi tarixiy-madaniy zamin, milliy mentalitet, siyosiy iroda va shakllangan huquqiy arxitekturaga bog'liqdir. Binobarin, G'arb va Sharq sivilizatsiyalarida fuqarolik jamiyati institutlarining tarixiy shakllanish jarayoni va rivojlanish modellari turlicha geografik, falsafiy va ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar asosida divergensiyalashgan (turlicha yo'nalishlarda rivojlangan). Masalan, AQShda fuqarolik jamiyatining ilk ko'rinishlari asosan mahalliylik tartibida - diniy uyushmalar, ta'lim muassasalari hamda yashash joylarida xavfsizlikni ta'minlovchi ijtimoiy guruhlar sifatida namoyon bo'lgan. G'arbiy Evropada esa bu jarayon ko'proq iqtisodiy xarakterga ega bo'lib, bozor iqtisodiyoti munosabatlari asosida shakllangan mustaqil korporativ birlashmalar sifatida rivojlangan [7].

Germaniya tajribasida esa fuqarolik jamiyati elementlari o'rta asrlardagi "gildiyalar" misolida yaqqol ko'zga tashlanadi. Hunarmand va savdogarlarning bu kabi o'z-o'zini boshqarish tizimlari nafaqat kasbiy manfaatlarini himoya qilgan, balki shaharlarni boshqarishga ham salmoqli ta'sir o'tkazgan. Florensiya va Paduya kabi Yevropa shaharlarining "gildiya-shahar" (townsmen) sifatida shakllanishi ham uchinchi sektorning davlat boshqaruvidan mustaqil bo'lgan ilk institutsional ko'rinishlaridan biri edi [1].

Mazkur tarixiy tajriba fuqarolik jamiyati institutlarining shakllanishi uzoq evolyutsion jarayon ekanini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, O'zbekiston tarixida mustaqillik yillarida bu jarayon sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarildi. Xususan, "Kuchli davlatdan - kuchli fuqarolik

jamiyati sari” tamoyili [9] ilgari surilishi natijasida nodavlat notijorat tashkilotlar tizimi izchil rivojlana boshladi.

Shuni ta’kidlash joizki, fuqarolik jamiyati institutlarining rivojlanishida “kuchli davlat” an’anasi nafaqat Sharq, balki ko’plab G’arb mamlakatlari siyosiy tizimi uchun ham xos xususiyatlardan biridir. Xususan, Germaniya, Fransiya va Yaponiya kabi davlatlarda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta’minlashda davlatning roli an’anaviy ravishda yuqori darajada saqlanib kelinadi. Mazkur modelning o’ziga xos jihati shundaki, unda milliy birdamlik g’oyasi ustuvor ahamiyat kasb etadi, shaxs erkinligi esa bevosita davlat qudrati va institutsional barqarorlik bilan bog’liq holda talqin etiladi. Ya’ni, kuchli davlat tizimi shaxs manfaatlarini himoya qilishning asosiy kafolati sifatida qaraladi. Germaniya tajribasida nodavlat notijorat tashkilotlar va fuqarolik jamiyati institutlari quyidagi muhim funksiyalarni bajaradi:

Institutsional barqarorlik yo’lida NNTlar ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etishda va inson huquqlarini himoya qilishda davlatning strategik hamkoriga aylangan.

Nazorat funksiyasi vazifasida Davlat tizimlari faoliyati ustidan tizimli jamoatchilik nazoratini o’rnatish ushbu modelning negizini tashkil etadi. Bu mexanizm hokimiyat organlarining jamiyat oldidagi mas’uliyatini oshirishga xizmat qiladi.

O’zaro hamkorlik dinamikasi orqali Nodavlat sektorning rivojlanishi davlat bilan jamiyat o’rtasidagi samarali muloqotni mustahkamlab, boshqaruvda shaffoflikni ta’minlashning muhim omili sifatida qaraladi [3].

Demak, ushbu model fuqarolik jamiyati institutlarini davlatdan ajratilgan holda emas, balki davlat bilan uyg’unlikda rivojlanuvchi, uni to’ldiruvchi va nazorat qiluvchi kuch sifatida shakllantirgan.

Xalqaro tajribada NNTlar faoliyatini tartibga solishning yana bir o’ziga xos modeli sifatida Buyuk Britaniya tizimini keltirib o’tish mumkin. Bu yerda hamkorlikning an’anaviy shakllaridan tashqari, ixtisoslashgan funksiyalarga ega bo’lgan alohida tuzilmalar, xususan, Xayriya ishlari bo’yicha komissiya (Charity Commission) faoliyat yuritadi. Angliya va Uelsdagi xayriya tashkilotlarini ro’yxatga oluvchi va muvofiqlashtiruvchi ushbu organ Britaniya ijtimoiy hayotining ajralmas qismi hisoblangan uchinchi sektorning qonun doirasida ishlashini ta’minlaydi. Mazkur komissiya faoliyatining asosiy tamoyili NNTlarning shaxsiy manfaatlarini emas, balki ijtimoiy foydali maqsadlarni ko’zlashi, boshqaruvda mustaqil bo’lishi hamda har qanday tashqi noqonuniy ta’sirlardan xoli qaror qabul qilishini kafolatlashdan iborat. Komissiya xayriya tashkilotlari uchun samarali huquqiy, buxgalteriya va boshqaruv tizimlarini yaratishga ko’maklashish bilan birga, jamiyatdagi iqtisodiy va huquqiy o’zgarishlarni muntazam kuzatib boradi. Shu bilan birga, komissiya nazorat qiluvchi organ sifatida qonun buzilishi holatlari bo’yicha mustaqil tekshiruvlar o’tkazish, prokuratura va politsiya bilan hamkorlik qilish hamda tashkilot mulkini asrash maqsadida uning faoliyatiga aralashish vakolatiga ega. Britaniya modelining diqqatga sazovor jihati shundaki, ushbu komissiya har yili Parlament va Ijtimoiy ishlar vaziriga hisob bersa-da, o’z mohiyatiga ko’ra butun jamiyat manfaatlarini himoya qiluvchi mustaqil organ sifatida faoliyat yuritadi. Bu esa NNTlar faoliyatida shaffoflik va jamiyat oldidagi hisobdorlikni ta’minlashning yuksak namunasi hisoblanadi [4].

Rivojlangan G’arb davlatlari tajribasi shuni ko’rsatadiki, zamonaviy fuqarolik jamiyati modelini yaratishda nodavlat institutlarning davlat boshqaruvidagi samarali ishtirokini ta’minlashga ustuvor ahamiyat qaratilmoqda. Bunday yondashuv jamiyat va davlat boshqaruvida fuqarolik institutlarining o’rnini mustahkamlash bilan birga, ijtimoiy sheriklik tizimini yangi bosqichga olib chiqadi. Shu bilan birga, davlat va NNTlar o’rtasidagi hamkorlik ochiqlik hamda shaffoflik tamoyillariga tayangan holda, uchinchi sektorda kechayotgan jarayonlarni chuqur tizimli tahlil qilish imkonini beradi.

Xususan, Fransiya modelida davlat nohukumat tashkilotlarini hukumat siyosatini shakllantirish jarayoniga faol jalb etishi bilan ajralib turadi. Bu yerda vazirlik va idoralar huzuridagi maslahat kengashlari fuqarolik jamiyati bilan hamkorlikning asosiy mexanizmi bo’lib xizmat qiladi. Fransiya’dagi o’ziga xos jihat shundaki, fuqarolik jamiyati taraqqiyotini monitoring qilish usullari muntazam yangilab boriladi, bu esa jamoat birlashmalarining mamlakat hayotidagi o’sib borayotgan rolini tahlil qilish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bu borada, ayniqsa, Yevropada istiqbolni belgilash va xavfsizlik instituti hamda Fransiya va Yevropa Ittifoqining boshqa tahliliy markazlari faoliyati diqqatga sazovordir. Mazkur markazlar fuqarolik jamiyati institutlari va davlat organlari o’rtasidagi hamkorlik dinamikasini ilmiy asosda o’rganib, tizimli tavsiyalar ishlab chiqadi. Bu kabi tahliliy yondashuv nodavlat sektorning nafaqat ijtimoiy sohada, balki davlatning strategik qarorlarini ishlab chiqishda ham muhim subyektga aylanishiga xizmat qiladi [5].

AQShda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi dolzarb masalalarni hal etishda davlat organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT) o'rtasidagi hamkorlikning shakl, tamoyil hamda yo'nalishlarini takomillashtirishga strategik ustuvorlik beriladi. Mazkur mamlakat tajribasida davlat hokimiyati organlari faoliyati hamda qabul qilingan qonunchilik hujjatlarining ijrosi ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish mexanizmlari yuqori darajada rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi tashkiliy-huquqiy hamkorlikning takomillashuvi nafaqat dolzarb ijtimoiy muammolarni samarali hal etishga, balki aholining ijtimoiy-iqtisodiy faolligini oshirishga ham xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, davlat organlari uchun umumdavlat miqyosidagi muhim vazifalarni bajarishda keng imkoniyatlar yaratadi. Ushbu jarayonlarni ilmiy asoslashda AQShdagi yetakchi tahliliy markazlar va ilmiy-tadqiqot institutlarining o'zni beqiyosdir. Xususan, Milliy demokratik institut (NDI), Jons Xopkins universiteti qoshidagi Fuqarolik jamiyatini o'rganish markazi hamda Notijorat huquq bo'yicha xalqaro markaz (ICNL) kabi muassasalar davlat va jamiyat o'rtasidagi hamkorlikning nazariy va amaliy poydevorini ishlab chiqishda faol ishtirok etadi [6].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, AQShda fuqarolik jamiyati institutlari nafaqat ijtimoiy sohada, balki siyosiy qarorlar qabul qilish va davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishda ham asosiy subyektlardan biriga aylangan. Davlat faoliyati ustidan parlament nazoratining jamoatchilik nazorati bilan uyg'unlashganligi tizimda ochiqlik, shaffoflik va hisobdorlik tamoyillarini yanada mustahkamlaydi.

Xalqaro tajribada shakllangan ilg'or tamoyillar O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirishning tarixiy va strategik yo'nalishlari bilan uzviy bog'liqlikda rivojlanib keldi. G'arbiy Yevropa va AQSh modellariga xos bo'lgan ochiqlik, ijtimoiy sheriklik hamda jamoatchilik nazorati kabi tushunchalar mamlakatimiz mustaqilligining ilk yillaridanoq NNTlar faoliyatini tartibga soluvchi huquqiy poydevorni barpo etishda nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida, Fransiyadagi tahliliy markazlar yoki Britaniyadagi ixtisoslashgan komissiyalar kabi institutsional tuzilmalarning ijobiy jihatlari o'rganilib, milliy qonunchilikka NNTlarning davlat boshqaruvidagi ishtirokini ta'minlovchi tizimli mexanizmlar sifatida tatbiq etildi. Ayniqsa, davlat qurilishining yangi bosqichida amalga oshirilgan islohotlar natijasida davlat organlari huzurida jamoatchilik kengashlarining institutsionalizatsiyalashuvi hamda «Ijtimoiy sheriklik to'g'risida»gi qonunchilikning qabul qilinishi milliy modelning xalqaro andozalar darajasiga ko'tarilishida muhim burilish nuqtasi bo'ldi.

Binobarin, xalqaro maydonda shakllangan “kuchli davlat va kuchli fuqarolik jamiyati” muvozanati O'zbekistonning tarixiy ijtimoiy muhitida o'ziga xos sintezni vujudga keltirdi. Bu jarayonda zamonaviy demokratik institutlar xalqimizning ko'p asrlik mahalla instituti va sharqona jamoatchilik qadriyatlari bilan boyitildi. Natijada, O'zbekistonda NNTlar evolyutsiyasi faqatgina ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish bosqichidan o'tib, davlat strategiyasini belgilashda faol ishtirok etuvchi hamda jamiyat manfaatlarini ifodalovchi siyosiy-huquqiy subyekt darajasiga yetdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ашин Г.К., Кравченко С.А., Лозаннский Э.Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий: Учеб. пособие для высших учебных заведений. - М.: Экзамен, 2001. –С. 608.
2. Boboqulova X. Fuqarolik jamiyati qurish tarixini manbashunoslik asoslari //«ACTA NUUZ». – 2024. – Т. 1. – №. 1.10. 1. – С. 63-65.
3. Курбатов В.И. Современная западная социология: Аналитический обзор концепций: Учеб.пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 416с
4. Schmitter Ph. Civil society East and West// Consolidation the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives/ Ed. by L.Diamond et al. Baltimore and London: The Johns Hopkins U.P., - 1997. – P.239-262.
5. Чилкот Рональд Х.Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы /Пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, Издательство «Весь Мир», 2001.-560с
6. O'Connell Brian. Civil Society: The Underpinnings of American Democracy. Medford, Mass:Tufts University Press, 1999.
7. Salamon, L. M., & Anheier, H. K. (1998). The Third Sector in Comparative Perspective. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 9(3), 213–240.
8. Эгамбердиева З.У., Мукаева А.Р. Религиозные взгляды Древнего Египта //Yangi O'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali. – 2025. – Т. 2. – №. 9. – С. 904-911.
9. <https://lex.uz/docs/-2938958>

O'ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASINING TASHKIL TOPISHI VA ILK FAOLIYAT BOSQICHI (1934-1940 YILLAR)

B.U. Bokiye, PhD, dots., Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining tashkil topishi va uning 1934-1940 yillardagi ilk faoliyat bosqichi tarixiy-ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda uyushmaning vujudga kelishiga ta'sir etgan ijtimoiy-siyosiy omillar, Sovet davri madaniy siyosati doirasidagi adabiyotning institutsional shakllanish jarayoni hamda yozuvchilarni birlashtirishga qaratilgan tashkiliy chora-tadbirlar yoritilgan.

Shuningdek, maqolada uyushmaning dastlabki yillardagi ijodiy faoliyati, adabiy muhitni shakllantirishdagi o'rni hamda mafkuraviy jarayonlar bilan bog'liq jihatlar arxiv materiallari, ilmiy adabiyotlar va rasmiy manbalar asosida tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu davr o'zbek adabiyotining institutsional tizimga o'tishida muhim bosqich bo'lib, keyingi adabiy taraqqiyot uchun mustahkam poydevor yaratgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston adabiyoti tarixi, adabiy jarayon, madaniy siyosat, Sovet davri adabiyoti, ijodiy uyushmalar, yozuvchilar birlashmasi, mafkuraviy adabiyot, arxiv manbalari, adabiy modernizatsiya.

Аннотация. В данной статье проведён историко-научный анализ создания Союза писателей Узбекистана и его первого этапа деятельности в 1934-1940 годах. В исследовании освещаются социально-политические факторы, повлиявшие на формирование Союза, процесс институционализации литературы в рамках культурной политики советского периода, а также организационные меры, направленные на объединение писателей.

Также в статье анализируются творческая деятельность Союза в первые годы его существования, его роль в формировании литературной среды, а также аспекты, связанные с идеологическими процессами, на основе архивных материалов, научной литературы и официальных источников. Результаты исследования показывают, что данный период является важным этапом перехода узбекской литературы к институциональной системе и создал прочную основу для её дальнейшего развития.

Ключевые слова: История узбекской литературы, литературный процесс, культурная политика, литература советского периода, творческие союзы, союз писателей, идеологическая литература, архивные источники, литературная модернизация.

Abstract. This article provides a historical and scholarly analysis of the establishment of the Writers' Union of Uzbekistan and its initial stage of activity during 1934-1940. The study examines the socio-political factors that influenced the formation of the Union, the process of the institutionalization of literature within the cultural policy of the Soviet period, as well as the organizational measures aimed at uniting writers.

The article also analyzes the creative activities of the Union in its early years, its role in shaping the literary environment, and aspects related to ideological processes based on archival materials, academic literature, and official sources. The results of the study demonstrate that this period represents an important stage in the transition of Uzbek literature to an institutional system and laid a solid foundation for its further development.

Keywords: History of Uzbek literature, literary process, cultural policy, Soviet-period literature, creative unions, Writers' Union, ideological literature, archival sources, literary modernization.

XX asrning birinchi yarmida O'zbekiston adabiy jarayoni murakkab ijtimoiy-siyosiy hodisalar sharoitida shakllandi. Ayniqsa, 1930-yillar adabiyotning muhim tizimga o'tish bosqichi sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Shu jarayon natijasida 1934-yilda O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi tashkil etilib, milliy adabiyotni markazlashtirish va boshqarish funksiyasini bajara boshladi.

Adabiyotning bu davrdagi rivoji faqat badiiy-estetik jarayon sifatida emas, balki jamiyatning mafkuraviy tizimi bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida shakllandi. Bu esa yozuvchilar faoliyatini muayyan institut orqali boshqarish zaruratini yuzaga keltirdi.

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining tashkil etilishi o'zbek adabiyotining professional institut sifatida shakllanish jarayonini boshlab berdi. Bu holat adabiy jarayonni tizimlashtirish va ijodkorlarni bir platformaga birlashtirish imkonini yaratdi[1].

Shuningdek, davlatimiz rahbari Shavkat Mirzoyev ham madaniy siyosatga oid konseptual nutqlarida adabiyot sohasi milliy ma'naviy taraqqiyotning muhim omili sifatida muntazam qayd etib kelmoqda. Prezidentimiz xalqimizning ma'naviy kamolotida ijodkorlarning xizmati beqiyos ekanini alohida ta'kidlab, taraqqiyotimizning hozirgi bosqichida barcha sohalar vakillari qatori madaniyat va san'at ahlidan ham yanada faollik, yangi-yangi ijodiy g'oya va tashabbuslar bilan yashash, izlanish ruhi talab etilayotganini ta'kidlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 3-avgust kuni mamlakatimiz ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvda "Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham albatta bo'ladi"[2], deya ta'kidlagan edi.

1930-yillar O'zbekiston tarixida markazlashgan madaniy siyosatning kuchaygan davri bo'lib, adabiyot va san'at davlat mafkuraviy tizimining muhim qismiga aylangan. Bu jarayon ijodiy muhitni yagona boshqaruv ostiga olish zaruratini yuzaga keltirdi.

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining tashkil etilishi 1934-yilda aynan shu tarixiy ehtiyoj natijasida yuzaga keldi. Tashkilot yozuvchilarni professional jihatdan birlashtirish va ijodiy jarayonni nazorat qilish vazifasini bajardi[3].

Arxiv materiallarida ko'rsatilishicha, uyushma tashkil etilishi Sovet madaniy siyosati doirasidagi markazlashuv jarayonining tarkibiy qismi bo'lgan. Matbuot manbalarida esa adabiyot "ijtimoiy qurilishning mafkuraviy vositasi" sifatida talqin etilgan.

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi tashkil etilgach, uning asosiy vazifasi yozuvchilarni tizimlashtirish va ijodiy jarayonni markazlashtirishdan iborat bo'ldi. Bu jarayon adabiy muhitni institutsional asosda shakllantirdi.

Uyushma tarkibida ijodiy seksiyalar tashkil etilib, adabiy yo'nalishlar bo'yicha faoliyat yo'lga qo'yildi. Bu esa yozuvchilar o'rtasida metodik hamkorlikni kuchaytirdi[4]. 1935-1939 yillarda muntazam ijodiy yig'ilishlar va seminarlar o'tkazildi. Natijada uyushma adabiy jarayonni muvofiqlashtiruvchi markaziy institutga aylandi.

Bu davrda adabiy asarlarning asosiy mavzusi ijtimoiy hayot, mehnat jarayonlari va yangi jamiyat qurilishi bilan bog'liq edi. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi ijodiy jarayonlarni yo'naltiruvchi markaz sifatida faoliyat yuritdi va yozuvchilarni yangi mavzular ustida ishlashga safarbar etdi.

Adabiyotda yangi ijtimoiy muhit – faol, mehnatkash, jamiyatga sodiq inson obrazi shakllandi. Matbuot materiallarida bu davr adabiyoti "yangi hayot madhiyasi" sifatida talqin etilgan. Arxiv hujjatlari ijodiy jarayonning markazlashgan boshqaruv asosida kechganini tasdiqlaydi.

1930-yillar adabiyoti mafkuraviy jihatdan qat'iy yo'naltirilgan bo'lib, yozuvchilardan ijtimoiy g'oyalarni targ'ib qilish talab etilgan.

Adabiyot jamiyatni tarbiyalovchi vosita sifatida qaralgan va uning badiiy funksiyasi mafkuraviy vazifalar bilan uyg'unlashgan[5].

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi bu jarayonni boshqaruvchi va muvofiqlashtiruvchi institut sifatida faoliyat yuritgan.

Shunga qaramay, adabiyotning badiiy shakllanish jarayoni ham uzluksiz davom etdi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining tashkil etilishi o'zbek adabiyotining institutsional shakllanishida tarixiy burilish nuqtasi bo'ldi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi tashkiliy tuzilishi va rahbarlik tizimi tubdan o'zgardi: sovet davridagi mafkuraviy qattiqqo'llikdan milliy istiqlol va ma'naviy tiklanish tamoyillariga asoslangan yangi bosqichga o'tdi. Uyushma 1934-yilda tashkil etilgan bo'lsa-da, mustaqillikdan keyin uning ustavi, faoliyati va maqsadlari milliy qadriyatlar, ona til va adabiy merosni rivojlantirishga yo'naltirildi.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi jamiyat ma'naviy hayotini rivojlantirishda yetakchi institut sifatida o'z o'rnini mustahkamladi. Sovet davridagi mafkuraviy cheklovlardan chiqib, Uyushma milliy istiqlol g'oyasi, vatanparvarlik, ona til va madaniy merosni saqlash, yosh avlodni ezgu qadriyatlar ruhida tarbiyalash yo'nalishlariga yo'naltirildi. Prezident siyosati – xususan, Islom Karimovning ma'naviy asoslarni qo'yish davridan boshlab, Shavkat Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston" strategiyasi va PQ-3652-son qarori doirasida Uyushma faoliyati tubdan yangilandi, moddiy-ma'naviy qo'llab-quvvatlandi va ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning markaziga aylandi.

Adabiyot – milliy ma'naviyatning ko'zgusi bo'lib, yozuvchilar va shoirlar bugungi kunda millatning ruhiy yetakchilari sifatida xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, globalizatsiya va zamonaviy

tahdidlar sharoitida Uyushmaning roli yanada dolzarb bo'lib qoldi – ma'naviy yangilanish va milliy o'zlikni saqlashda adabiyot yetakchi kuch bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston adabiyoti tarixi. Fan nashriyoti. 1985. –B. 98.
2. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvidagi ma'ruzasi // “Xalq so'zi”, 4 avgust 2017 yil. 153 (6847).
3. O'zbekiston adabiyoti tarixi. Fan nashriyoti. 1985. –B. 102.
4. Adabiyot nazariyasi asoslari. O'qituvchi nashriyoti. 1982. 88-bet.
5. Karimov I. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. Toshkent. “Ma'naviyat”, 2008. 58-bet.

UO'K 908

MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA O'ZBEKISTON ZIYOLILAR FAOLIYATINI YAXSHILASH UCHUN AMALGA OSHIRILGAN CHORA-TADBIRLAR B.U. Bokiyev, PhD, dots., Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston ziyolilar faoliyatini yaxshilash uchun amalga oshirilgan chora-tadbirlar, 1992-yil va 1997-yilgi “Ta’lim to’g’risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, davlat tomonidan ziyolilarga ijod erkinligining yaratilishi natijasida bir qator ilmiy, badiiy san'at asarlari yaratilishi, ijodiy mehnat evaziga davlat tomonidan qator olimlar davlat mukofotlari bilan taqdirlanganligi, mustaqillik yillarida badiiy adabiyotda ming yillik tarixiy an'analar, umuminsoniy qadriyatlar tamoyillari tiklanganligi o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: Jamiyat, ziyoli, Qonun, ma'naviyat, madaniyat, ta'lim-tarbiya, islohot, badiiy adabiyot, ijodkor, alloma, umuminsoniy va milliy qadriyatlar, ko'rik-tanlov, xalq og'zaki ijodi, san'at, teatr, madaniyat markazlari, ta'lim muassasasi.

Аннотация. В данной статье отражены меры, осуществлённые в первые годы независимости для улучшения деятельности интеллигенции Узбекистана, Законы Республики Узбекистан «Об образовании» 1992 и 1997 годов, создание государством условий творческой свободы для интеллигенции, в результате чего был создан ряд научных и художественных произведений. Также отмечается, что за результаты творческого труда ряд учёных был награждён государственными премиями. Подчёркивается, что в годы независимости в художественной литературе были восстановлены тысячелетние исторические традиции и принципы общечеловеческих ценностей.

Ключевые слова: Общество, интеллигенция, закон, духовность, культура, образование и воспитание, реформы, художественная литература, творческий деятель, учёный, общечеловеческие и национальные ценности, смотр-конкурсы, устное народное творчество, искусство, театр, культурные центры, образовательное учреждение.

Abstract. This article reflects the measures implemented in the early years of independence to improve the activities of the intellectual community in Uzbekistan, the Laws of the Republic of Uzbekistan “On Education” adopted in 1992 and 1997, and the creation of creative freedom for intellectuals by the state. As a result of these conditions, a number of scientific and artistic works were created. It is also noted that several scholars were awarded state prizes for their creative contributions. The article emphasizes that during the years of independence, thousand-year-old historical traditions and the principles of universal human values were restored in artistic literature.

Keywords: Society, intellectual, law, spirituality, culture, education and upbringing, reforms, artistic literature, creative person, scholar, universal and national values, competitions and festivals, oral folk art, art, theatre, cultural centers, educational institution.

Jamiyat hayotining barcha sohalarida olib borilayotgan islohotlarning samarali amalga oshirilishi, birinchi navbatda, davlat hokimiyatining barcha bo'g'inlarida ijro intizomining zarur darajada tashkil etilishiga bog'liqdir. 1991-yil 31-avgustda O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritar ekan, o'zbek xalqining oldiga qo'yilgan keyingi ustuvor vazifalardan biri mamlakat taraqqiyotida ilm-fan va uni rivojlantiruvchi ziyolilar faoliyatini yo'lga qo'yish edi. Ana shu maqsadda mustaqillikning dastlabki kunlaridan respublika hukumati bu masalaga jiddiy e'tibor qaratdi. Davlat tomonidan ziyolilar ijodiy faoliyatiga to'sqinlik qiluvchi partiyaviy to'sqinlik va cheklovlarga barham berildi. Xususan, mamlakat birinchi Prezidentining “Respublikada davlat hokimiyati va boshqaruv idoralarini hamda xalq ta'limi tizimini partiyadan holi etish to'g'risida”gi Farmoni[1] ziyolilar ijodidagi har qanday partiyaviy-mafkuraviy cheklovlarga barham berdi.

Ma'lumki, ta'lim tizimi mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy, g'oyaviy-madaniy hayotida muhim soha hisoblanadi. 1992-yil 2-iyulda "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining qabul qilinishi mazkur soha respublikada ta'limni ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy rivojlantirishning ustuvor sohasi ekanligi e'tirof etildi hamda ta'lim-tarbiya sohasi xodimlarining haq-huquqlari, vazifalari, mas'uliyatlari kabi masalalar belgilab berildi. Ushbu Qonun xalq ta'limi xodimlari hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim sohasining barcha yo'nalishlarini takomillashtirishga va yangi talablar asosida sohani rivojlantirish ishlariga keng yo'l ochdi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta'lim tizimini isloh qilish yuzasidan munosabat bildirar ekan, jumladan: "Ta'lim tizimimiz jahon sivilizatsiyasining ilg'or yutuqlaridan va xalqimizning tarixiy ildizlaridan ajralib qolgan edi. Bu ahvolni tubdan o'zgartirish lozim"[2], deya ta'kidlagan edi.

Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar ta'siri natijasida 1997-yil 29-avgust Oliy Majlisning IX sessiyasida "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" qabul qilindi[3]. Shu o'rinda e'tirof etish mumkinki, mamlakat iqtisodiyotida, shu jumladan, ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar o'z-o'zidan bo'lmaydi. Shunga qaramay birinchi Prezident Islom Karimov 1995-yil fevral oyida bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasida "... xalq ta'limini tubdan isloh qilish, mazkur dasturni amalga oshirish bizdan nihoyatda katta kuch, mablag' va imkoniyat talab qilmoqda. Lekin, istiqbolimiz, istiqlolimiz, ko'zi bilan qaraganda, ham iqtisod, ham siyosat, ham ma'naviyat nuqtai-nazaridan bu sarf-harajatlarga nazar tashlasak, undan keladigan manfaat har qanday harajatlarni qoplashi va oqlashi muqarrar",[4] - deb ta'kidlagan edi.

Davlat tomonidan ziyolilarga ijod erkinligining yaratilishi natijasida bir qator ilmiy, badiiy san'at asarlari yaratildi. Tarixchi olimlar O'rta Osiyo va O'zbekiston tarixiga oid xolis, ma'lumotlarga obyektiv yondashilgan tadqiqotlar amalga oshirildi. Ayniqsa, badiiy adabiyotda milliy ruh bilan boyitilgan, tarixiy, detektiv, qissa, roman va dostonlar yozildi. Ijodiy mehnat evaziga davlat tomonidan qator olimlar davlat mukofotlari bilan taqdirlandi. "O'zbek adabiyoti tarixi" darsligi uchun A.Xayitmetov, A.Abdug'ofurov, S.G'aniyeva, Y.Isoqov kabi mualliflar jamoasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bilan (1992-yil 4-may) Abu Rayhon Beruniy nomidagi O'zbekiston Respublikasining Davlat mukofoti bilan taqdirlandilar[5].

Mustaqillik yillarida badiiy adabiyotda ming yillik tarixiy an'analar, umuminsoniy qadriyatlar tamoyillari tiklandi. Badiiy adabiyot birinchi bo'lib partiyaviylik, sinfiylik, mafkuraviylik kabi tushunchalardan ozod bo'ldi. Mamlakat ijodiy olamiga munosib o'rin tutgan Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Abdulla Oripov, Xurshid Davron kabi ijodkorlarning tarixiy asarlarida buyuk ajdodlarimiz, yetuk sarkardalarimiz, barcha allomalarimiz siymolari umuminsoniy va milliy qadriyatlarga uyg'un ravishda o'zgacha talqinda ochib beriladi. Hukumat tomonidan ziyolilarning ijodi munosib taqdirlandi. Xususan, o'zbek adabiyoti va she'riyatining rivojlantirishdagi munosib hissalarini hisobga olib, Abdulla Oripov "Munojot" saylanma she'riy kitobi, Shukrulloning "Kafansiz ko'milganlar" xotira romani, Barot Boyqobilovning "Navoiynoma" kitobi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 4-fevraldagi farmoniga muvofiq Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Respublikasining Davlat mukofoti bilan taqdirlandilar[6].

Mustaqillik yillarida har bir ziyolining o'z ijod mahsuli natijasidan kelib chiqqan holda hukumat tomonidan taqdirlab borildi. Tashkilotlar o'z faollarini O'zbekiston Respublikasi Madaniyat ishlari vazirligiga jamoa nomidan tavsiyalar berib bordi. Xususan, 1995-yil 25-iyulda M.Qoriyoqubov nomidagi O'zbek Davlat filarmoniyasining ma'muriyati va kasaba uyushmasi "O'zbek solistlari" kamer ansamblining badiiy rahbari va bosh direjyori Sapayev Aminbay Kazakovich nomzodini "O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan artist" faxriy unvoniga tavsiya etish masalasi ko'rildi[7].

Shuningdek, Muqimiy nomidagi O'zbek davlat musiqa teatri badiiy kengashi tomonidan 1992-yil 24-dekabrda teatrning bir guruh ijodiy xodimlarini respublikamizning faxrli "O'zbekiston xalq artisti unvoniga", "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist" unvonlariga tavsiya etildi.

1995-yil dekabrda Prezident Farmoni bilan "O'zbekiston – Vatanim manim" mavzusidagi qo'shiqlar ko'rik-tanlovi e'lon qilinib, unda ko'plab yangi, mustaqillik davriga oid qo'shiqlari yaratildi. Ko'rik-tanlov mamlakatimizning hamma joylarida ko'tarinkilik bilan o'tkazildi. 1996-yil 27-avgustdagi "O'zbekiston – Vatanim manim" qo'shiqlar bayrami to'g'risida"gi farmon qo'shiqchilik san'atini o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. 1996-yilda o'tkazilgan barcha viloyat, shahar va tumanlarda "O'zbekiston – Vatanim manim" qo'shiq tanlovida 55 mingga yaqin qo'shiqchilar ishtirok etdilar.

1996-yil 24-avgust kuni Toshkentdagi "Turkiston" saroyida ko'rik-tanlovning yakuniy bosqichi bo'ldi. Ozod Vatanimiz va mustaqilligimizni tarannum etuvchi eng sara qo'shiqlar mamlakat bosh

hay'ati hukmiga havola etildi. Tanlovda O'zbekistonda istiqomat qilayotgan ko'pgina millat vakillari faol qatnashdi.

Xulosa qilib aytganda, istiqlool yillarida Respublikada milliy madaniyatni yanada rivojlantirish, ilm-fan, maorif, mamlakatimiz madaniy meros durdonalarini asrab-avaylash, saqlash va ularni kelajak avlodga yetkazish, xalq og'zaki ijodi va havaskorlik san'atini yanada rivojlantirish, yurtimizning jahon madaniy makoniga faol qo'shilishini ta'minlash, madaniyat va san'at sohasini innovatsion rivojlantirishga qaratilgan zarur chora-tadbirlar amalga oshirildi. Hukumat tomonidan madaniyat va san'atni yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar ishlab chiqilar ekan, unda Madaniyat vazirligi tizimidagi teatrlar, muzeylar, madaniyat markazlari, ta'lim muassasalari va boshqa muassasalarining boshqaruv, badiiy-ijodiy, yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarining faol shtatlari yangilandi. Madaniy meros masalalari bo'yicha YUNESKO bilan hamkorlikda Xalqaro maslahat qo'mitasini tashkil etish va uning faoliyatini qo'llab-quvvatlash amalga oshirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – Тошкент: 1991. 11-сон. – Б. 10.
2. Каримов И. Истиқлол ва маънавият. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1994. – Б. 68.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997. 11-12-сон, 295-модда.
4. Каримов И. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент: “Шарқ”, 1997. – Б. 19.
5. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – Тошкент: 1992. 7-сон. – Б. 4.
6. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – Тошкент: 1994. 2-сон. – Б. 54.
7. O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi joriy arxivi. M-12-fond, 2-ro'yxat, 494-ish, 2-varaq.

UO'K 94(574)

O'ZBEKISTON SSRDA O'TKAZILGAN YER-SUV ISLOHOTI JARAYONIDA VAQFLARNING TUGATILISHI

M.A.Boltaboyev, katta o'qituvchi, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston SSRda XX asrning 20–30-yillarida amalga oshirilgan yer-suv islohotlari jarayonida vaqf mulklarining tugatilishi masalasi tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda sovet hokimiyatining agrar siyosati doirasida vaqf yerlarining davlat tasarrufiga o'tkazilishi, uning ijtimoiy-iqtisodiy hamda ma'naviy hayotga ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: yer-suv islohoti, vaqf, vaqf mulklari, O'zbekiston SSR, sovet agrar siyosati, millilashtirish, diniy muassasalar, mulkiy munosabatlar.

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников и научной литературы анализируется процесс ликвидации вакуфов в ходе земельно-водной реформы, проведённой в Узбекской ССР в 1920–1930-х годах. В исследовании освещается передача вакуфных земель в государственную собственность в рамках советской аграрной политики, а также её влияние на социально-экономическую и духовную жизнь общества.

Ключевые слова: земельно-водная реформа, вакуф, вакуфное имущество, Узбекская ССР, советская аграрная политика, национализация, религиозные учреждения, имущественные отношения.

Abstract. This article analyzes the abolition of waqf properties during the land and water reform implemented in the Uzbek SSR in the 1920s–1930s, based on historical sources and scholarly literature. The study examines the transfer of waqf lands into state ownership within the framework of Soviet agrarian policy and highlights its impact on the socio-economic and spiritual life of society.

Key words: land and water reform, waqf, waqf property, Uzbek SSR, Soviet agrarian policy, nationalization, religious institutions, property relations.

Kirish. XX asr boshlarida Turkiston hududida yuz bergan siyosiy o'zgarishlar, ayniqsa sovet hokimiyatining o'rnatilishi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotida tub burilishlarni yuzaga keltirdi. Sovet davlatining agrar siyosati doirasida amalga oshirilgan yer-suv islohotlari nafaqat yer egaligi tizimini qayta shakllantirishga, balki mavjud an'anaviy mulkiy munosabatlarni tugatishga ham qaratilgan edi. Ana shunday tarixiy jarayonlardan biri vaqf mulklarining bekor qilinishi va ularning davlat tasarrufiga o'tkazilishi bilan bog'liq masala hisoblanadi.

Ma'lumki, vaqf tizimi musulmon jamiyatida uzoq asrlar davomida diniy, ma'rifiy va ijtimoiy muassasalarining iqtisodiy asosini tashkil etib kelgan. Masjid, madrasa, xonaqoh va boshqa diniy-ma'rifiy muassasalar faoliyati ko'p jihatdan vaqf mulklari hisobidan moliyalashtirilgan. Shu bois sovet hokimiyatining vaqf tizimini tugatishga qaratilgan siyosati nafaqat iqtisodiy, balki ma'naviy va madaniy hayotga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

1920–1930-yillarda O'zbekiston SSR hududida amalga oshirilgan yer-suv islohotlari davomida vaqf yerlari bosqichma-bosqich davlat ixtiyoriga o'tkazildi. Bu jarayon sovet hokimiyatining “eski tuzum qoldiqlari”ga qarshi kurash siyosati bilan izohlangan bo'lsa-da, amalda diniy institutlarning iqtisodiy mustaqilligini cheklash va jamiyatni mafkuraviy jihatdan nazorat qilish vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ldi. Natijada ko'plab diniy muassasalar faoliyati izdan chiqdi, an'anaviy mulkiy munosabatlar esa tubdan o'zgardi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Sovet davrida yaratilgan ilmiy adabiyotlarda agrar islohotlar masalasi ko'proq sinfiy yondashuv asosida tahlil qilinib, vaqf tizimi “eski tuzum qoldig'i” sifatida talqin etilgan. Mustaqillik yillarida esa mavzuga nisbatan yangicha metodologik yondashuv shakllandi. O'zbekistonlik tarixchilar tomonidan sovet agrar siyosatining asl mohiyati, uning mahalliy aholi turmush tarzi va diniy institutlarga ta'siri xolisona tadqiq etila boshlandi. Xususan, R.Abdullayev, D.Alimova, A.Ziyo, N.Jo'rayev singari olimlarning tadqiqotlarida sovet hokimiyatining iqtisodiy siyosati, diniy muassasalarga munosabati hamda milliy qadriyatlarning cheklanishi masalalari ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga asoslanildi. Tadqiqot jarayonida tarixiy voqea va hodisalarni davriy ketma-ketlikda o'rganishga imkon beruvchi tarixiy-qiyosiy va tarixiy-tahliliy usullardan foydalanildi.

Natija va muhokama. O'zbekiston SSR MIKning 1926-yilning 16-dekabrida qabul qilingan “Zarafshon oblastida yer-suv islohoti to'g'risida”gi dekretga [1;31] monand tarzda olib borildi. Mazkur dekretga, eng avvalo, O'zSSR MIKning 1925-yil 2-dekabridagi “Yer va suvni natsionalizatsiya qilish to'g'risida”gi qarorini ijrosini ta'minlashni davom ettirish maqsadida bu hujjatdan asosan quyidagi vazifalarga alohida urg'u berildi:

- belgilangan rayonlar miqyosida qo'yilgan me'yorlar hajmidagi yer maydonlariga egalik qilib kelgan mehnatkash xo'jaliklarni o'zlari avval foydalanib kelgan yerlarga birlashtirib qo'yish;

- sobiq Buxoro amirligi davridagi mavjud bo'lgan madaniy-ma'rifiy turdagi vaqf yerlaridan foydalanishga respublikaning mehnatkash dehqon xo'jaliklarini birlashtirish hamda ularga tegishli vaqf mulklaridan foydalanish bo'yicha huquqlarini uzil-kesil hal etishi maqsadida belgilangan rayonlar miqyosida zarur me'yorlar belgilash va ularga yuklatilgan majburiy to'lovlarni bekor qilish [2;32].

Hujjatda yerdan foydalanish bo'yicha kerakli me'yorlarni belgilash bilan bir qatorda yersiz va kam yerli dehqonlarga taqsimlash fondi ixtiyoriga kiritish maqsadida quyidagi yer maydonlari turlarini to'la ma'noda ekspropriatsiya qilish yoki tortib olish talablari ko'rsatib qo'yildi. Jumladan, bu talablarga monand ravishda 35 desyatina va undan yuqori sug'orma yer maydonlariga egalik qilib kelgan yer mulk egalari yashash joyidan qat'iy nazar “pomeshchik tipidagi” quloq-boy xo'jaliklari yerlarini musodara qilishga ko'rsatma berildi. Bundan tashqari, dekretga muvofiq, sobiq amirning amaldorlariga qarashli bo'lgan yirik xo'jaliklar hamda ularning belgilangan yer me'yoridan qat'iy nazar, avval amir xizmatida bo'lgan quyidagi lavozimlardagi shaxslardan yerlarni musodara qilish ko'rsatildi:

- markaziy boshqaruv tizimida xizmat qilgan mansabdorlar – qushbegi, mirpoyon, qozikalon, rais, lashkarboshi, mirshab, devonbegi, amir maslahatchisi, xudaychi hamda xazinachi;

- sobiq (noiblik) viloyat miqyosidagi ma'muriy boshqaruv lavozimlaridagi mansabdor shaxslar
- bek, zakotchi, qozi, rais va mirshablar;

- qishloq joylarda istiqomat qilmagan va ma'lum yer maydonlariga o'zi hamda o'z oila a'zolari kuchi yordamida ishlov bermagan xo'jaliklar;

- qishloq hududlarida istiqomat qilgan, ammo yer maydonlariga o'zi hamda o'z oila a'zolarining ishtirokida yerga ishlov bermay kelgan savdo va boshqa mehnatsiz yo'l bilan daromad topgan hamda o'sha paytda mavjud bo'lgan xo'jaliklar [3;33]. Yuqoridagi hujjatda berilgan talablar va ko'rsatmalar boy xo'jaliklar hamda yirik yer maydonlariga ega bo'lgan sobiq amir amaldorlaridan, shuningdek, o'zgalarning mehnati va savdo-sotiq faoliyati bilan topiladigan daromadlar asosidagi katta yerlar yersiz va kam yerli dehqonlarga mo'ljallangan taqsimlash fondiga kiritildi.

Aytish o'rinliki, sovetlar tomonidan oblastga doir olib borilgan agrar islohotlar jarayonida Buxoroda islom dinini mahalliy aholiga ta'sirining juda kuchli ekanligi inobatga olinib, yirik xo'jaliklarning yerlari bilan birga vaqf yerlarini diniy tashkilotlardan tortib olish masalasiga juda ehtiyotkorlik va ustamonlik bilan makkarona siyosiy yo'ldan bordilar. Ta'kidlangan dekretga mos ravishda madaniy-ma'rifiy turdagi vaqf yerlari, ya'ni madrasa, maktab, qorixona, yetimxona, hojixona va boshqalarga tegishli bo'lgan vaqf yerlaridan odatda vaqfkor dehqonlarga ijaraga berish yo'li bilan foydalanib kelingan. Yana bir muhim e'tiborli jihati shundan iborat bo'ldiki, bu xo'jaliklar o'zlarining vaqf yerlarini muntazam tarzda, hattoki bir avloddan ikkinchi avlodga o'tkazgan holda foydalanishgan. Hujjatga binoan bu turdagi vaqf yerlarini ijarachi mehnatkash dehqon xo'jaliklariga

har bir rayon uchun belgilangan me'yorda biriktirish hamda mazkur yerlardan doimiy tarzda foydalanish huquqini berish masalasi yer-suv islohoti o'tkazish komissiyasining vakolati doirasiga kiritildi. Afsuski, bu hujjatlar asosida amalga oshirilgan tadbirlar sovet hukumati tomonidan aynan siyosiy maqsadlarni mo'ljallagan holda olib borildi. Oblastdagi aksariyat mahalliy aholining diniy ulamolarga nisbatan hurmati ancha baland bo'lgan edi. Shu bois, tub aholini musulmon ulomolarining boshchiligida vaqf yerlarini sovetlar tomonidan tortib olinishiga qarshi chiqishdan xavfsiragan holda vaqf yerlarini qaysi xo'jalik foydalangan bo'lsa, o'sha xo'jalikka biriktirib qo'yish amaliyotini joriy qildi. Zero, Zarafshon oblastida o'tkazilgan islohotlarning Farg'ona, Toshkent, Samarqand oblastlardagi o'tkazilgan islohotlardan asosiy farqli jihatlari ham ana shunda bo'ldi.

Yer-suv islohotining eng so'nggi uchinchi bosqichi 1928–1929 yillar mobaynida O'zbekiston SSRning Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm okruglarida o'tkazildi. Sovet hokimiyatining idoralari bu islohot jarayonlarini o'tkazishga astoydil tayyorgarlik choralari ko'rdilar. Bu maqsadlar mazmun-mohiyati O'zSSR MIK tomonidan 1928-yilning 1-noyabrida "O'zbekiston SSR Qashqadaryo va Surxondaryo okruglarida yirik mehnat qilmay yerdan foydalanishni tugatish to'g'risida"gi hamda 1928-yilning 2-dekabrida "Xorazm okrugida yirik, mehnat qilmay yerdan foydalanishni tugatish to'g'risida"gi dekretlarning qabul qilinishida o'z aksini topdi.

O'tkazilgan yer-suv islohoti natijalariga ko'ra, Surxondaryo okrugida 83 ta yirik diniy ulamolarga qarashli mavjud xo'jaliklar tugatildi. Xo'jaliklardan musodara etilgan yer maydonlari umumiy 713,8 gektarni tashkil etgani holda bu hududda jami 531 ta mavjud xo'jaliklarga barham berildi va shu asosda ularga tegishli moddiy boyliklar ham musodaraga tortildi. Shu bilan birga, tegishli yer maydonlari bilan ta'minlangan xo'jaliklarga 11 107 gektar sug'orma yerlar, bu umumiy ko'rsatkichdan vaqf yerlar maydonlari – 238 gektar, bahorikor yerlar maydonlari – 4097 gektar va 1367 ta chorva hayvonlari bo'lib berildi [4;96].

Sovet davrida okruglarda o'tkazilgan yer-suv islohoti jarayonlari davriy matbuot sahifalarida sarhisob qilib borildi. Jumladan, "Kambag'al dehqon" gazetasi sahifalarida islohot bilan bog'liq quyidagicha ma'lumot berildi: "Surxondaryo okrugida jami bo'lib 671 ta mehnatsiz ro'zg'or tugatilib, bularning 11 947 desyatina suvli va 7921 desyatina bahorikor yerlari olinatug'on bo'ldi. Bu hisob dekret bo'yicha olinib, mablag' va batrakilarga bo'linib beriladigan 10 022 desyatina hukumat hamda vaqf yerlari, qochoqlarga qarashli va egasiz yotqon yerlar borkim, bularning 6167 desyatina suvli va qolgan 3855 desyatini bahorikor yerlardir" [5;1].

Sarhisob qiladigan bo'lsak, Xorazm okrugida esa islohot oqibatida jami 532 ta o'zgalar mehnatidan foydalanib daromad oluvchi xo'jaliklar tamomila tugatildi, undan 52 tasi yirik musulmon diniy ulomalariga tegishli xo'jaliklari hissasiga to'g'ri kelgan edi. Tugatilgan xo'jaliklardan jami 3372 gektar sug'orma yer maydonlari to'la musodara qilindi, bu ko'rsatkichdan 284,2 gektari diniy ulomalariga tegishli edi [6;98].

Xulosa. Yer-suv islohoti jarayoni davrida oblastlar bo'yicha olib borilgan tadbirlari natijasida yersiz va kam yerli kambag'al dehqonlarni yer bilan ta'minlash fondiga dastlab faqatgina madaniy-ma'rifiy vaqf yerlari o'tkazildi. Okruglar miqyosida esa madrasa va masjidlariga qarashli vaqf yerlari ham davlat yer fondiga kiritildi. Majburan tortib olish yo'li bilan olingan yer maydonlarining katta qismi yersiz va kam yerli dehqon xo'jaliklariga taqsimlab berildi. Bu siyosiy yo'l ijtimoiy jihatdan ijobiy ko'rinsa-da, aslini olganda yerga egalik qilish bo'yicha xususiy mulkka qilingan qarshi hujum, shuningdek, asrlar davomida O'rta Osiyoda islom dini qoidalari asosida qaror topgan va saqlangan vaqf xayriya mulklarini ekspropriatsiya qilishga qaratilgan sovet mustamlakachilik amaliyoti edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'z MA, R-225-fond, 1-ro'yxat, 1-yig'majild, 31-varaq.
2. O'z MA, R-225-fond, 1-ro'yxat, 1-yig'majild, 32-varaq.
3. O'z MA, R-225-fond, 1-ro'yxat, 1-yig'majild, 33-varaq.
4. Подготовка условий сплошной коллективизации в Узбекистане (1927-1929). Сборник документов ... – С. 96.
5. Акбаров У. Хукумат ислохоти / Камбагал деҳқон, 1928 йил 14 декабрь.
6. Подготовка условий сплошной коллективизации в Узбекистане (1927 – 1929 г). Сборник документов. ... – С. 98.

UO'K 94(575.8):355.02:911.2(091)

RUS HARBIY SHARQSHUNOSLARINING SURXON VOHASI HUDUDLARIDAGI EKSPEDITSİYALARI TO'G'RISIDA

J.A.Daminov, tayanch doktorant, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo, xususan Surxon vohasi hududlarini o'rganishga qaratilgan rus harbiy sharqshunoslarining ekspeditsiyalari tadqiq

etiladi. Kapitan Lilientalning Hisor va Qabadiyon bekliliklari bo'yicha tadqiqotlari, P.M. Lessarning Kaspiyorti o'lkasidagi ekspeditsiyalari, A.E. Regelning botanik-geografik izlanishlari, N.N. Belyavskiyning Ustyurt va Amudaryo bo'ylab o'tkazgan safarlarini hamda P.K. Zaleskiyning xronometrik ekspeditsiyalari tahlil qilinadi. Ushbu ekspeditsiyalar natijasida to'plangan harbiy-strategik, geografik va etnografik ma'lumotlar Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi mustamlakachilik siyosatida muhim ahamiyat kasb etganligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: rus harbiy sharqshunoslar, ekspeditsiya, Surxon vohasi, Hisor bekligi, Markaziy Osiyo, XIX asr, harbiy-strategik tadqiqot, Amudaryo, mustamlakachilik siyosati.

Аннотация. В данной статье исследуются экспедиции русских военных востоковедов, направленных на изучение территорий Центральной Азии, в частности Сурхандарьинского региона, во второй половине XIX века. Анализируются труды капитана Лилюенталя о Гиссарском и Кабадианском бекствах, экспедиции П.М. Лессара в Закаспийский край, ботанико-географические исследования А.Э. Регеля, маршруты Н.Н. Беляевского по Устюрту и Амударье, а также хронометрические экспедиции П.К. Залесского. Показано, что собранные военно-стратегические, географические и этнографические сведения сыграли важную роль в проведении колониальной политики Российской империи в Центральной Азии.

Ключевые слова: русские военные востоковеды, экспедиция, Сурхандарьинский регион, Гиссарское бекство, Центральная Азия, XIX век, военно-стратегические исследования, Амударья, колониальная политика.

Abstract. This article examines the expeditions of Russian military orientalists aimed at studying the territories of Central Asia, particularly the Surkhan oasis region, during the second half of the 19th century. The study analyzes Captain Lilienthal's work on the Hisor and Kabadiyon beklarships, P.M. Lessar's expeditions to the Trans-Caspian region, A.E. Regel's botanical-geographical research, N.N. Belyavsky's routes across the Ustyurt and Amu Darya, and P.K. Zalevsky's chronometric expeditions. The collected military-strategic, geographical, and ethnographic data played a significant role in the colonial policy of the Russian Empire in Central Asia.

Key words: Russian military orientalists, expedition, Surkhan oasis, Hisor beklship, Central Asia, 19th century, military-strategic research, Amu Darya, colonial policy.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyo hududlarini harbiy, geografik va strategik jihatdan o'rganish maqsadida maxsus ekspeditsiyalar uyushtirdi. Harbiy sharqshunoslar, topograflar, botaniklar va injenerlar hududning strategik imkoniyatlarini aniqlash, yo'llarni xaritalash va aholi haqida ma'lumot to'plash vazifasi bilan safarga yuborildi. Mazkur maqola XIX asrning 80–90-yillarida Surxon vohasi va unga tutash hududlarni o'rganishda faol ishtirok etgan kapitan Liliental, P.M. Lessar, A.E. Regel, N.N. Belyavskiy va P.K. Zaleskiylarning ekspeditsiya faoliyatini tahlil qilish hamda ularning ilmiy va siyosiy ahamiyatini baholashga bag'ishlangan.

Tahlil va natijalar.

1. Kapitan Lilientalning Hisor va Qabadiyon bekligi tadqiqoti.

Kapitan Lilientalning 1889-yilda nashr etilgan asarida Hisor bekligi Buxoro amirligida kattaligi jihatidan birinchi o'rinda turishi, geografik joylashuvi va chegaralari batafsil yoritilgan (1, 285-363-b.). Hisor bekligi chegaralari Bobotog' tizmalariga yetgach shimoli-g'arbga burilib, Qoratog'daryo (Surxon) bilan kesishadi. Shu yerda Hisor bekligi Kofirnixon vodiysi, Qabadiyon, Denov, Boysun va Yakkabog' bekliliklari bilan tutashadi (1, 285-b.).

Liliental Rossiya o'lkalaridan sharqiy Buxoroga eng qulay yo'llar Hisor tizmalari orqali o'tganligini ta'kidlab (1, 289-b.), ular 2 ta tizmadan iborat ekanligini, janubiy tizmaning Pakshiv va Mur dovonlari harakatga qulay ekanligini aniqlaydi. Bobotog' tog'larining boy o'rmon manzaralarini esa Oloy, Turkiston va Zarafshon tog'larida ham ko'rmaganligini qayd etadi (1, 291-b.).

2. P.M.Lessar.

Lessar Pavel Mixaylovich — geograf, injener, Buxoroda Rossiya siyosiy agenti. 1881–1883-yillarda Kaspiyorti o'lkasiga qilgan ekspeditsiyasi davomida Surxon vohasi chegaralaridagi Afg'onistonda bo'lgan. Ekspeditsiya davomida Afg'oniston bilan chegaralarni belgilash, temir yo'llarni qurish, geografik va etnografik ma'lumotlar to'plangan (2, 19-b.). Lessar Kaspiyorti o'lkasini Xiva, Marv va Buxoro bilan bog'lovchi yo'llarni tadqiq qilib (3, 83-121-b.), ekspeditsiya natijalarini xaritaga tushirgan (4, 113-146-b.).

1884-yilgi hisobotlarida Marvdan Buxoroga boradigan yo'llar (5, 1-87-b.), turkman qabilalari mashg'ulotlari (4, 693-696-b.) va Amudaryoning qadimiy o'zanlari (6) to'g'risida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

3. A.E.Regel va P.Kosyakov.

A.E.Regel 1881-yilgi safarida G'uljadan boshlanib G'uzor bilan tugagan marshrut bo'yicha Termiz va Sherobodda ham bo'lgan (7, 19-20-b.). Qorategin va Darvozga qilgan sayohati davomida qishloqlar, shaharlar, arxeologiya, numizmatika, o'simliklar gerbariylarini to'plab, botanik-geografik tavsiflar qilgan (8, 137-141-b.). 1882–1883-yillardagi 2-safarida Regel sharqiy Buxoroning tabiati va o'simlik dunyosiga oid ma'lumotlarni 1883-yil Moskvada chop etdi (9, 220-234-b.). U 1876-yildan 1885-yilgacha 9 yil mobaynida Termiz, Sherobod, Boysun, Bobotog' kabi Surxon vohasiga yaqin hududlarda faol izlanishlar olib bordi (10).

P.Kosyakov A.E.Regelning hamrohi bo'lib, barcha yo'l haritalarini, marshrut syomkalarini qog'ozga tushirgan. 1882-yilda Qorategin va Darvozga qilingan safari asosida Qoratog', Hisor, Ko'lob, Qabadiyon, Boysun va chegaradosh Surxon vohasi hududlari ham o'rganilgan, topografik va etnografik ma'lumotlar to'plangan (11, 589-613-b.). 1884-yilgi safarida topograf Petrov Darbanddan Kerki qal'asigacha, Sherobod, Boysun, Denov, Termiz, Sariosiyo, Sangardak kabi Surxon vohasi manzillarini shaxsan kezib chiqdi (12, 53-102-b.).

4. N.N.Belyavskiy.

Podpolkovnik N.N.Belyavskiy 1882–1885-yillarda Ustyurt orqali yo'llarni o'rganib, quruqlik va suv yo'llari, savdo yo'llari, quduqlar, to'xtash manzillarining barcha tavsilotlarini qayd etdi (13, 173-176-b.). 1884-yilgi ekspeditsiyada Amudaryoning kemalar qatnovi imkoniyatlari hisob-kitob qilindi (14, 143-172-b.). Belyavskiy Orol flotiliyasi uchun Ustyurt orqali yangi yo'l ochib (15, 177-188-b.), yo'lning qiyinchiliklari va harbiy qalalar barpo etish rejalari batafsil tavsiflanib, xaritaga tushirildi (16, 1-89-b.).

Rus geografik jamiyati Belyavskiyning xizmatlarini yuqori baholab, unga kumush medal bilan taqdirladi (17, 47-b.). 1885-yildagi ekspeditsiyasi Kaspiy dengizidan Chorjo'ygacha bo'lgan hududlarni qamrab oldi (18, 209-214-b.). Belyavskiyning 1882–1885-yillaridagi harbiy topshiriqlari asosan Ustyurt va Amudaryo rekonsirovkasiga qaratilgan bo'lib, Rossiya imperiyasining Surxon vohasi orqali o'tadigan Amudaryo suv yo'lini o'z qo'lga olish rejalari uchun muhim asos bo'ldi.

5. P.K.Zalesskiy (1850–1916).

P.K.Zalesskiy 1882–1913-yillar mobaynida jami 46 ekspeditsiyani boshqargan. O'lka xaritasini tuzishda 700 dan ortiq astronomik nuqtani aniqlab, 26 shahar va 145 gidrometrik punktning kengliklarini xaritaga tushirgan. 1889-yilda qayiqda Amudaryo bo'ylab suzib, o'ng va so'l qirg'oqlarini o'rgangan (2, 44-55-b.). Bu safarlar Surxon voha chegaralariga ham tegishli bo'lib, mintaqaning suv yo'llari bo'yicha muhim topografik ma'lumotlar to'plangan (19).

Xulosa va takliflar. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan uyushtirilgan harbiy va ilmiy ekspeditsiyalar Surxon vohasi va unga tutash hududlarning harbiy-strategik, geografik va etnografik jihatdan har tomonlama o'rganilishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Kapitan Liliental, P.M. Lessar, A.E. Regel, N.N. Belyavskiy va P.K. Zalesskiylarning tadqiqotlari Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi kengayish va mustamlakachilik siyosatini ilmiy asoslab berdi. Ushbu ekspeditsiyalar natijalari — xaritalar, yo'l hisobotlari, etnografik kuzatishlar — bugungi kunda ham tarixiy manba sifatida qimmatlidir. Ularni tanqidiy tahlil qilish Surxon vohasi tarixini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Сборник Географических, Топографических и Статистических материалов по Азии. Выпускъ LVII. С.-Петербургъ, 1894.
2. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Часть IV (1881–1886). Сост. О.В. Маслова. Ташкент: Фан, 1971.
3. Лессар П.М. Пески Каракум. Пути сообщения Закаспийской области с Хивой, Мервом и Бухарой. — Сб. геогр., топогр. и стат. мат-лов по Азии. Вып. VI. СПб., 1883.
4. Известия Русск. геогр. о-ва. Т. XX. 1884.
5. Заметки о Закаспийском крае и о сопредельных странах. — Известия Русск. геогр. о-ва. Т. XX. 1884; Записки Кавказ. отд. Русск. геогр. о-ва. Т. XIII. 1884.
6. Лессар П.М. Оксус, его древнейшее соединение с Каспийским морем. Ташкент, 1891.
7. Путешествие 1881 г. А.Е. Регеля (из письма к Э.Л. Регелю). — Известия Русск. геогр. о-ва. Т. XVIII. 1882.
8. Регель А.Э. Поездка в Каратегин и Дарваз. — Известия Русск. геогр. о-ва. Т. XVIII. 1882.
9. Регель А.Э. Lettres adressée à Mr. le vice-Président (Dr. Renard). — Bull. de la Soc. d. natural. de Moscou. T. 58. 1883.
10. Липский В.И. Флора Средней Азии. Ч. II. СПб., 1903; Ч. III. СПб., 1905.

11. Косяков П. Путевые заметки военного топографа по Каратегину и Дарвазу в 1882 г. — Известия Русск. геогр. о-ва. Т. XX. 1884.
12. Петров. Путевые записки классного топографа Петрова 1884 г. — Сб. геогр., топогр. и стат. мат-лов по Азии. Вып. XXI. СПб., 1886.
13. Александров. Топография пути в Среднюю Азию. — Сб. геогр., топогр. и стат. мат-лов по Азии. Вып. IX. СПб., 1884.
14. Беляевский Н.Н. Сведение о судоходной части Амударьи. — Сб. геогр., топогр. и стат. мат-лов по Азии. Вып. IX. 1884.
15. Беляевский Н.Н. Новый путь в Среднюю Азию. — Сб. геогр., топогр. и стат. мат-лов по Азии. Вып. IX. 1884.
16. Беляевский Н.Н. Исследование пути от залива Цесаревича через Устюрт до Кунграда. — Сб. геогр., топогр. и стат. мат-лов по Азии. Вып. XV. 1885.
17. Отчёт Русского географического общества за 1886 год. СПб., 1887.
18. Беляевский Н.Н. Сообщение об исследованиях Амударьи от Петроалександровска до Чарджуя. — Известия Русск. геогр. о-ва. Т. XXII. 1886.
19. Булаевский Н.А. П.К. Залесский и его научная деятельность (1850–1916). — Известия Туркест. отд. Русск. геогр. о-ва. Т. XIII. Вып. 1. 1917.

UO'K 070(575):94(575)

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA DAVRIY MATBUOTNING SHAKLLANISHI

M.Daminova, talaba, Andijon davlat universiteti, Andijon

Annotatsiya. ushbu maqolada Turkistonda matbuotning ilk nashrlari, uning rivojlanishi va jamiyat hayotiga ta'siri bayon etilgan. Bundan tashqari, matbuotda jadidchilikning o'rni va ularning xizmatlari mukammal tarzda yoritilgan.

Kalit so'zlar: gazeta, jurnal, matbuot, jadidlar, , Sadoi Turkiston, Sadoi Farg'ona, El bayrog'i, Taraqqiy, Xurshid, nashr, demokratiya.

Аннотация. В данной статье описываются первые публикации прессы в Туркестане, её развитие и влияние на общественную жизнь. Кроме того, подробно рассматривается роль джадидизма в прессе и предоставляемые им услуги.

Ключевые слова: газета, журнал, пресса, джадиды, Садой Туркестан, Садой Фергана, Эль-Байроги, Таракий, Хуриид, публикация, демократия

Abstract. This article describes the first publications of the press in Turkestan, their development and impact on social life. In addition, the role and merits of Jadidism have been well covered in the press.

Key words: press, jadids, Bekhbudiy, Fitrat, Ubaydullaxoja, Sadoi Turkestan, Sadoi Fargana, National flag, Progressive, Khurshid, edition, democracy, newspaper, magazine.

Kirish. Hozirgi zamonaviy dunyoda, axborot makonida matbuot jamiyatning eng faol kommunikativ institutlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Keng ma'noda u insoniyatga xizmat qiluvchi bosma axborot vositalari majmuasini tashkil etsa, tor ma'noda gazeta va jurnallar shaklida muntazam chop etiladigan nashrlarni anglatadi. Matbuotning asosiy ahamiyati shundaki, u jamiyatda axborot almashinuvini ta'minlab, jamoatchilik fikrining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, u turli siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy jarayonlarni keng ommaga yetkazib, ijtimoiy ongning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot tarixiy jarayonlarni ilmiy tahlil etishning zamonaviy usullariga tayanadi. Unda obyektivlik, mantiqiylik, izchillik, qiyosiy va xronologik tahlil asos qilib olindi. Bu yondashuv mavzuning mohiyatini ochish, tarixiy faktlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash va ilmiy xulosalar chiqarish imkonini berdi. Tadqiqot jarayonida ilmiy manbalar, arxiv hujjatlari va zamonaviy adabiyotlar o'rganilib, mavjud fikrlar tahlil qilindi va solishtirildi. Natijada maqola analitik va mantiqiy asosda tayyorlandi.

Natijalar. Har bir xalqning ma'naviy taraqqiyoti tarixiy jarayonlar va yangi g'oyalarning paydo bo'lishi bilan chambarchas bog'liq. Shu jarayonda matbuotning ta'siri ayniqsa katta bo'lgan, chunki u jamiyatda fikr uyg'otuvchi va ma'rifat targ'ibotchisi sifatida muhim vazifani bajargan. Turkiston hududida shakllangan davriy nashrlar ham o'sha davr milliy ongining uyg'onishida alohida o'rin tutib, xalqning o'zligini anglashiga xizmat qilgan ma'naviy maydon bo'lib xizmat qilgan. Matbuotning paydo bo'lishi va rivojlanishi esa qisqa muddatda yuz bermagan, balki o'sha zamonning murakkab siyosiy va ijtimoiy sharoitlari ta'sirida bosqichma-bosqich shakllangan tarixiy jarayon natijasidir.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda faoliyat yuritgan gazeta va jurnallar mazmuni hamda maqsadiga qarab ikki asosiy guruhga bo'lingan:

Rossiya imperiyasi siyosatini targ'ib qiluvchi rasmiy matbuot nashrlari.

Mahalliy ziyolilar va jadidlar tomonidan tashkil etilgan, xalq manfaatini himoya qilishni maqsad qilgan hamda hukumat siyosatiga turlicha munosabat bildirgan mustaqil gazeta va jurnallar [1, 131-bet].

Turkiston hududida bosma axborot vositalarining shakllanishi XIX asrning ikkinchi yarmiga borib taqaladi. Mazkur jarayonning dastlabki bosqichi 1870-yilda o'lka ma'muriyati tashabbusi bilan boshlangan bo'lib, o'sha yili "Туркестанские ведомости" gazetasi uchun maxsus qo'shimcha-sahifa nashr etila boshlagan. Keyingi yillarda, ya'ni 1872–1873-yillarda bu nashr Peterburgdagi bosmaxonalarda muntazam chop qilinib turgan.

1883-yilda esa mazkur qo'shimcha mustaqil gazeta maqomiga ega bo'lib, "Turkiston viloyatining gazetasi" nomi bilan o'zbek tilida alohida nashr etila boshladi. Bu gazeta 1870-yildan 1917-yilgacha deyarli qariyb yarim asr davomida chop qilindi va o'rtacha 500–600 nusxa miqdorida tarqatildi. Uning tahririyatiga turli davrlarda Sh. Ibrohimov (1872–1883-yil yanvar), X. Chanishev (1883) hamda N. P. Ostroumov (1883-yil oxiridan 1917-yilgacha) rahbarlik qilgan [2 –B.286–287].

Shuningdek, gazeta faoliyatining yo'lga qo'yilishida mahalliy ma'rifatparvar ziyolilar ham muhim o'rin tutgan. Xususan, Zokirjon Furqat, Sattorxon Abdug'afforov hamda Shohimardon Ibrohimov kabi ilg'or fikrli adib va faol ijodkorlarning gazetadagi ishtiroki matbuotning shakllanishi va ommalashishiga sezilarli hissa qo'shgan.

Gazetaning asosiy maqsadi o'sha davrdagi mahalliy aholiga turli rasmiy xabarnomalar, ma'muriy idoralar buyruqlari va hukumat farmonlarini yetkazishdan iborat bo'lgan [2 –B.286–287]. Ayni vaqtda, nashr rasmiy siyosatning salbiy jihatlarini ochib berishga jur'at qilmagan bo'lsa-da, boshqa manbalarda keltirilgan faktlar va ishoralar orqali ayrim mustaqil fikrlovchi ijodkorlarning tanqidiy qarashlarini ommaga yetkazishga harakat qilgan.

Bu davrda ko'plab taraqqiyparvar adib va shoirlar gazeta sahifalarida faol qatnashgan. Masalan, Muqimiy taxallusi bilan tanilgan Muhammad Aminxo'ja, Furqat taxallusi bilan mashhur bo'lgan Zokirjon Xolmuhammedov, shuningdek, Ibrat nomi bilan tanilgan Is'hoqxon Junaydullaxo'ja o'g'li va boshqa ma'rifatparvarlar o'z ijodiy maqolalari va she'rlari orqali gazetaning mazmuni va ruhiyatini boyitib borishgan [2 – B.11].

Turkiston hududida milliy matbuotning shakllanish jarayonida jadidchilik oqimi alohida tarixiy ahamiyat kasb etadi. Bu harakat vakillari matbuotni ma'rifat tarqatishning eng samarali vositasi sifatida ko'rib, xalqning dunyoqarashini o'zgartirish, yangi tafakkur va zamonaviy bilimlarni targ'ib etishni bosh maqsad qilib qo'ygan. Jadidlar o'z faoliyatida o'sha davrdagi siyosiy muhitdan, jumladan rus ijtimoiy-demokratik harakatining ba'zi tajribalaridan ham foydalanib, matbuotni yangicha mazmun va shaklda rivojlantirishga intilgan.

1905-yilda Nikolay II tomonidan imzolangan 17-oktabr manifesti esa ular uchun tub burilish vazifasini bajargan. Mazkur hujjat matbuot erkinligi, yig'ilishlar o'tkazish va fikr bildirish huquqini kengaytirganligi sababli, jadidlar uchun o'z nashrlarini tashkil etish imkoniyatini keskin oshirdi. Siyosiy muhitdagi ushbu o'zgarishlar jadidlarning matbuot sohasidagi tashabbuslarini yanada jadallashtirib, ularni milliy manfaatlarni himoya qilish yo'lida yanada faol va qat'iyatli bo'lishga undadi [3 – B.286–287].

Mazkur davrdagi siyosiy vaziyat sharoitida Turkistonda ilk bor ijtimoiy-vatanparvarlik ruhini yorqin aks ettirgan nashrlardan biri — "Taraqqiy" gazetasi bo'lgan. Ushbu gazeta 1906-yil 27-iyunda Ismoil Obidov tomonidan tashkil etilib, o'z mazmuni bilan o'lkadagi eng faol milliy nashrlardan biri sifatida maydonga chiqdi. Toshkentda chop etilgan bu gazeta atigi uch oy faoliyat yuritgan bo'lsa-da, 19-sonidan so'ng uning tarqatilishi to'xtatilib, muharriri hibsga olingan.

Qisqa vaqt davomida faoliyat ko'rsatganiga qaramay, "Taraqqiy" jadidchilik g'oyalarining keng ommaga tarqalishida muhim o'rin tutdi. Gazeta rasmiy nashrlarda umuman yoritilmayotgan masala va muammolarni ochiq ko'tarib chiqqani sababli mahalliy hokimiyatning e'tiborini tortdi hamda rasmiy matbuot bilan tortishuvlarga sabab bo'ldi. Nashr sahifalarida 1905-yilgi manifestning ahamiyati, Kavkaz va Markaziy Osiyoda olib borilayotgan bosqinchilik siyosati, shuningdek Rossiyaning rus-yapon urushidagi maqsadlari keskin tanqid qilindi. "Taraqqiy" shuningdek, o'lkadagi milliy kuchlarni birlashtirish, mavjud siyosiy tartibga nisbatan faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga undagan nashr sifatida tarixda o'rin egalladi [6 – B.132].

Gazetada faqat tanqidiy kayfiyatdagi maqolalar emas, balki 1905-yilgi manifestni ijobiy baholagan, osoyishtalikni saqlashni, tartibga rioya qilishni targ'ib etgan maqolalar ham chop etilgan. Shu jihati bilan "Taraqqiy" jamiyatdagi turli qarashlarni yoritgan, fikrlar xilma-xilligini aks ettirgan

matbuot namunasi bo'lib qoldi. Nashrning asosiy g'oyalardan biri — jamiyatni yangilash, qadimiy, mazmunini yo'qotgan urf-odatlaridan voz kechish, taraqqiyotga monelik qiluvchi qarashlarni bartaraf etish edi.

“Taraqqiy” gazetasi yopilganidan so'ng uning milliy-ma'rifiy yo'nalishini “Xurshid” gazetasi davom ettirdi. Bu gazeta 1906-yil 6-sentabrdan boshlab Munavvar Qori rahbarligida chop etila boshladi. Nashr o'zini hech bir siyosiy guruhga qaram emasligini, uning bosh maqsadi — jamiyat hayotini haqqoniy yoritish, xalq manfaatini himoya qilish ekanini e'lon qilgan. Atigi o'n soni chiqishiga qaramay, “Xurshid” jamiyatni ma'rifatlantirish, adolatni targ'ib qilish hamda chor ma'muriyatining mahalliy aholi ustidan olib borayotgan bosim siyosatini fosh etishda faol ishtirok etdi.

1907-yilning 1-dekabrida esa “Shuhrat” gazetasi chop etila boshlandi. Rasmiy ravishda uning muharriri sifatida Abdulla Avloniy ko'rsatilgan bo'lsa-da, amalda nashriyot jarayoniga Munavvar qori rahbarlik qilgan [4 – B.313]. Bu davrda matbuot bilan bir qatorda bir nechta usuli savtiya maktablarining tashkil etilishi ham jadidlarning ma'rifiy faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo'lgan [6 – B.133].

Shuningdek, Turkiston matbuotining taraqqiyotida Mahmudxo'ja Behbudiyning xizmati ham beqiyosdir. U 1913–1914-yillarda “Samarqand” gazetasi va keyinchalik “Oyina” jurnalini muntazam ravishda nashr ettirib, o'lkada yangi fikrlar, islohot g'oyalari va ma'rifatga doir qarashlarning keng tarqalishiga katta hissa qo'shgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkistonda davriy matbuotning shakllanishi o'lkamiz ijtimoiy-ma'naviy hayotida tub burilish nuqtalaridan biri bo'ldi. Davrning murakkab siyosiy sharoitiga qaramay, ma'rifatparvar ziyolilar – jadidchilik ruhini qalbga singdirgan avlod – matbuotni xalq ongini uyg'otuvchi, jamiyatni yangilash sari yetaklovchi kuch sifatida ko'ra oldi. Ana shu qarashlar zamirida bir qancha gazeta va jurnallar maydonga chiqdi. Bu nashrlar o'sha paytdagi Turkiston jamiyatining qalbga yorug'lik olib kirgan mash'ala bo'ldi. Ular orqali xalq o'z holatini ko'rdi, zamonning yangi g'oyalari bilan tanishdi, savod va tafakkuri kengaydi. Matbuot sahifalarida nafaqat xabar va ma'lumotlar, balki milliy o'zlik, ma'rifatga intilish, adabiyot va madaniyatdagi yangilanish ruhi aks etdi. Ziyolar so'z qudrati bilan jaholat zulmatini yorishga intildi, millatning ertangi kuni, ma'naviy uyg'onishi, kelajagi uchun kurashdi.

Demak, Turkistonda davriy matbuotning vujudga kelishi va rivoj topishi – oddiy tarixiy jarayon emas, ehtimolki milliy ongning uyg'onish jarayoni, madaniyat va ma'rifatning yangi uyg'onish pallasiga o'tish davri bo'ldi. Bu jarayon bizga shuni o'rgatadiki, matbuot – xalqning ko'zgusi, jamiyatning poydevori, millatning ovozi bo'lib xizmat qiladi. Uning qadri va o'rni tarixda ham, bugungi kunda ham bebaho.

FOYDALANILGAN ADABIYOT RO'YXATI:

1. Эрназаров Т. Акбаров А. История печати Туркестана - Toshkent: O'qituvchi- 1976.
2. Mo'minov F. Numatov A. Jaxon jurnalistika tarixi - Toshkent: Fan va texnologiya-2008.
3. Mominov F. Nurmatov A. Jaxon jurnalistika tarixi - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati- 2006.
4. Shamsitdinov R. Mo'minov X. O'zbekiston tarixi- Toshkent: Akadem-2019.
5. Shamsitdinov K. Xoshimov B. O'zbekiston tarixi- Toshkent: O'qituvchi-1997.
6. Abduazizova N. Turkiston matbuot tarixi- Toshkent: Akademiya- 2000.
7. Do'stqorayev B. Turkiston jadidlarning yirik siymosi- Toshkent: Fan va texnologiya- 1998.
8. Mahmudxo'ja Behbudiy Samarqand-1913 30-iyul.
9. Mahmudxo'ja Behbudiy Oyina –(1914-1915) Toshkent, 2001.
10. Mustafo Cho'qay o'g'li Istiqol jallodlari- Toshkent: G'afur G'ulom-1992.
11. Xurshid Do'stmuhammad Jurnalist bo'lmoqchimisiz? -Toshkent: Yangi asr avlodi-2001.

UO'K 908

BUXORO AMIRLIGINING SIYOSIY-MA'MURIY BOSHQARUV TIZIMIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

H.E.Ergashev, magistrant, Osiyo texnologiyalar universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallif Buxoro amirligida boshqaruv tizimi, oliy hukmdorning cheklanmagan hokimiyati, markaziy boshqaruvdagi siyosiy jarayonlar, amirlikning ma'muriy bo'linishi, amirlik yerlari, bekliklarning mavqei, amirlik tarkibi hamda siyosiy omillarni yozma manbalar hamda Qushbegi hujjatlari asosida yoritib bergan.

Kalit so'zlar: boshqaruv tizimi, Buxoro amirligi, oliy hukmdor, Qushbegi hujjatlari, markaziy boshqaruv, siyosiy jarayonlar, ma'muriy bo'linish, amirlik yerlari, bekliklar, siyosiy omillar, yozma manbalar, amirlik tarkibi, cheklanmagan hokimiyat.

Аннотация. В данной статье автор рассматривает систему управления в Бухарском эмирате, неограниченную власть верховного правителя, политические процессы в центральном правительстве, административное деление эмирата, земельные владения эмирата, статус бейликов, состав эмирата и политические факторы на основе письменных источников и документов Кушбеги.

Ключевые слова: административная система, Бухарский эмират, верховный правитель, документы Кушбеги, центральное управление, политические процессы, административное деление, земли эмирата, беки, политические факторы, письменные источники, структура эмирата, неограниченная власть.

Abstract. In this article, the author discusses the governance system in the Bukhara Emirate, the unlimited power of the supreme ruler, political processes in the central government, the administrative division of the emirate, the lands of the emirate, the status of the beyliks, the composition of the emirate, and political factors based on written sources and Kushbegi documents.

Keywords: administrative system, Bukhara Emirate, supreme ruler, Kushbegi documents, central administration, political processes, administrative division, emirate lands, beks, political factors, written sources, emirate structure, unlimited power.

Kirish. Ma'lumki, Buxoro amirligi monarxik boshqaruv tizimiga asoslangan bo'lib, davlat boshida "amir" turgan. Amirlarning barchasi Mang'itlar sulolasiga mansub bo'lib, ular qariyb yuz yillik yildan beri oliy hukmdor mavqeda edilar. Buxoro amirligida markaziy boshqaruv quyidagi asosiy idoralar orqali amalga oshiriladi: **amir** – davlat boshlig'i; **qushbegi** – bosh vazir; **otaliq**; **moliya idorasi**; **vaziri harbiy**; **qozilik mahkamasi**. Buxoro amiri hokimiyati cheklanmagan bo'lib, u bir vaqtning o'zida diniy va dunyoviy hokimiyat boshlig'i edi. Amir – davlatning oliy bosh qo'mondoni, amirlik yerlarining oliy egasi sifatida bilingan[1:27].

Ushbu ma'lumotlar Buxoro amirligida bekliklar soni va ma'muriy bo'linishida o'zgarishlar bo'lib turganligini, bunga o'z davridagi siyosiy jarayonlar ta'sir qilganini ko'rsatadi. Amirlikning ma'muriy jihatdan bo'linishida yuz berib turgan bunday o'zgarishlar, birinchidan mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar bilan bog'liq edi. Shu bilan birga, amirlikda vaziyatga qarab bekliklarni bir-biriga qo'shib yoki ajratib berish hollari ham uchraydi, bu holat ichki vaziyat, bekliklarning markazga tobeklik darajasi, shuningdek, iqtisodiy va siyosiy omillar bilan bog'liq edi[2:97].

Tadqiqot metodologiyasi. Buxoro amirligining siyosiy-ma'muriy boshqaruv tizimi masalasi yozma manbalar asosida birmuncha o'rganilgan bo'lib, aynan bu masalani Qushbegi hujjatlari asosida o'rganish ishlari nisbatan ozchilikni tashkil etadi. Amirlik tarixi bo'yicha keyingi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlar yuqorida ta'kidlangan orasida Sh.Vohidov, J.Shodiyev, J.Barakayev va I.Haydarovlar, F.Ochildiyev, R.Holigova, A.Holigulov, H.To'rayev[3:28] va boshqalarning izlanishlari alohida ajralib turib, ularda ushbu masalaga birmuncha keng e'tibor qaratilganini aytib o'tish zarur.

XIX asr oxirgi choragi – XX asr boshlarida Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy hayotida katta o'zgarishlar yuz beradi. Ular orasida 1868-1870-yillardagi rus istilosi bilan bog'liq voqealar, amirlik hududidan bir qismining Chor Rossiyasi tarkibiga o'tishi va hokazo kabi salbiy jarayonlarni keltirib o'tish mumkin. Shuningdek, 1912-yilga kelib, Buxoro amirligida 26 ta beklik va bekliklardan mustaqil 11 ta amlollik mavjud bo'lgan[4:209] [1], ular to'g'ridan-to'g'ri amirga bo'ysungan bo'lsa, Shug'non, Rushon va Voxon bekliklari amirlik tarkibiga kirmay, Rossiya imperiyasi nazorati ostiga o'tib qolishi bu davr uchun xarakterli voqealar edi. 1915-yilda Buxoro amirligi 27 ta beklik va poytaxtga bo'ysunuvchi, Buxoro vohasida joylashgan 11 ta tumandan iborat edi[5:38].

Natijalar va muhokama. Buxoro amirligida oliy hukmdor – amirdan keyingi mavqeda qushbegi turgan. "Qo'sha", qo'shaloq", "birikmoq, qo'shilmoq" kabi qadimgi turkiy "qo'sh" yoki "qush" negizida shakllangan bu so'z "amaldor" ma'nosidagi "bek" so'zi bilan birgalikda yuqori mavqedagi amaldorlarga ishlatila boshlashi ham turkiy davlatchilik an'analari bilan bog'liqdir. Bu lavozimga davlatning tajribali, ishbilarmon, siyosatdon kishilaridan tayinlanib, nomzod avval devonbegi mansabida faoliyat yuritgan bo'lishi kerak bo'lgan. Usmoniy turklardagi "ulug' vazir" yoki Yevropadagi "davlat kansleri" singari, qushbegi amirning eng yaqin maslahatchisi va ishonchli amaldori bo'lgan. Ushbu lavozim egasi bir vaqtning o'zida amirning shaxsiy muhrini saqlash, boshqa davlatlar bilan aloqalarni nazorat qilish, shuningdek moliya ishlarini boshqarish kabi mas'ul vazifalarni ham bajargan[3:28]. Poytaxtdagi markaziy davlat boshqaruvini bir qator idoralar majmuasi tashkil etib, qushbegi tomonidan boshqariladigan davlat devonxonasi (qushbegi devonxonasi) hisoblangan.

Buxoro amirligida otaliq – amirlik markaziy boshqaruvida o'ziga xos vakolatga ega bo'lgan, mang'it hukmdorlarining tayanchi hisoblangan va ularning hurmatiga sazovor bo'lgan mansab egasi sifatida bilingan. “Otaliq” atamasi ham “qushbegi” kabi qadimgi turkiy so'z negizida shakllanib, shahzodalarga “tarbiyachi bo'lmoq, otaliq qilmoq” vazifasini bajargani tufayli bir qator o'rta asr turkiy sulolalarida ushbu unvon yuqori amaldorlar mansabiga aylangan. Otaliq va rivojlangan o'rta asrlarda Saljuqiylar, Xorazmshohlar va hokazo turkiy sulolalar boshqaruvidagi “otabek” so'zi bilan bir negizdan shakllangan. Unga Buxoro shahri va Samarqanddan Qoraqo'lgacha bo'lgan hududlarda suv taqsimotini nazorat qilish vazifasi yuklatilgan. Shuningdek, otaliq Shohrud kanali mirobligi vazifasini ham bajargan. Buxoro amirligida ahamiyati bo'yicha uchinchi pog'onada moliya idorasi – moliyaviy devonxona turgan, ushbu davlat idorasini oliy moliyaviy amallardan biri sanalmish devonbegi boshqarib, u davlat boshqaruv tizimida ikkinchi mansabdor shaxs o'laroq e'tirof etilgan.

Amirlikda ahamiyati bo'yicha uchinchi pog'onada moliya idorasi – moliyaviy devonxona turgan, ushbu davlat idorasini oliy moliyaviy amallardan biri sanalmish devonbegi boshqarib, u davlat boshqaruv tizimida ikkinchi mansabdor shaxs sifatida bilingan[6:199]. Amirlikda markaziy idoralardan biri mudofaa va harbiy masalalar bilan shug'ullanuvchi vazirlik bo'lib, ushbu idora bevosita to'pchiboshiyi lashkar (harbiy vazir) tomonidan boshqarilgan[7:12]. To'pchiboshiyi lashkar davlatdagi barcha otliq va piyoda askarlardan tashkil topgan qo'shinni boshqargan. U mahalliy hududlarni harbiy masalalarda amalda yordam beruvchi maxsus vakillari orqali nazorat qilgan. Ushbu mansab nomining shakllanishi turkiy-forsiy so'zlar birikmasidan tashkil topib, shunga o'xshash unvonlar turkiy negizga ega Safaviylar Eroni, Qojorlar sulolasida ham mavjud bo'lgan.

Shu bilan birga, amirlik markaziy boshqaruvida boshqa bir qator mansab va unvonlar bo'lib, ulardan to'rtta asosiy va yuqori darajadagi lavozim egalari hukumatga aloqasi bor shaxslar hisoblangan. Shu o'rinda aytib o'tish kerak, ushbu bunday mansab nomlarida musulmon arab va arab-fors davlatchiligiga xos atamalar yetakchilik qilgan. Birinchisi, shayx ul-islom – diniy unvonlardan biri bo'lib, diniy ishlarni boshqargan va nazorat qilgan[8:24-26]; qozi askar – harbiy masalalar va harbiy jinoyatlarni ko'rib hal qiluvchi mansabdor; ikkinchisi, a'lamlar – davlatda fiqhiy masalalar bo'yicha fatvo chiqaruvchi shaxslar[9:17]. Harbiy muftiylar – harbiylar uchun fatvo tuzuvchi, ayniqsa, davlat boshlig'ining boshqa bekliklarga safari chog'ida va harbiy yurishlari paytida harbiylar uchun fatvo chiqaruvchi vakil hisoblangan[3:18]; uchinchisi, muhtasib – aholini shariat ta'qiqlagan harakatlardan tiyilib turishiga va yaxshilikka oid harakatlarni qilishiga undash bilan shug'ullangan[3:71]. To'rtinchisi, tarbiyachi-mudarrislar – ushbu mansab egalariga amirlikda katta e'tibor berilgan bo'lib, ularning asosiy vazifasi talabalarga ilm berish va ularni shariat yo'li asosida tarbiyalash bo'lgan[3:30]. Ushbu mansablar Buxoro amirligidan oldingi markaziy osiyolik sulolalar va musulmon dunyosi boshqaruvida keng yoyilgan lavozim nomlari bilan bog'liq ravishda shakllangan edi.

XIX asrning so'nggi choragi – XX asrning ilk choragida Buxoro amirligi ma'muriy-hududiy jihatdan Karmana, Xatirchi, Ziyovuddin, Nurota, Qarshi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Yakkabog', G'uzor, Boysun, Sherobod, Denov, Karki, Chorjo'y, Hisor, Ko'lob, Qorategin, Darvoz, Baljuvon, Shug'non-Rushon, Qo'rg'ontepa, Qubodiyon, Kalif, Bo'rdaliq, Qobog'li kabi viloyat yoki bekliklarga bo'linib boshqarilgan[10:4].

Xulosa qilib aytganda, XVIII asr oxirida Buxoro amirligi xududiga Zarafshon hamda Qashqadaryo vohalaridagi mulklar kirgan bo'lsa, XIX asr boshlariga kelib, amirlik tarkibiga bu xududlardan tashqari Surxon vohasi, Xisor, Xo'jand, O'ratepa, Panjikent hamda Zarafshon daryosining yuqori oqimi va janubiy Turkmanistonning katta qismi ham kirgan. Bularning bari XIX-XX asr boshlarida Buxoro amirligi boshqaruv tizimida o'zgarishlar bo'lib turishiga sabab bo'lgan. So'nggi ma'lumotlarga ko'ra, XIX asr o'rtalarida Buxoro amirligi tasarrufida 44 ta beklik bo'lganligi e'tirof etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. Ikki jildlik, II qism. Toshkent., 2019.- B.84-90.; Barakayev J., Haydarov I. Buxoro tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1991. –B.145. Shodiyev J. Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi. – Toshkent: TDYUI nashriyoti, 2010. – B. 27.
2. Xoliqova R. Rossiya-Buxoro: tarix chorahasida. T.: —O'qituvchi. 2005.-B.97.
3. Vohidov Sh. Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida unvon va mansablar. – Toshkent: Fan, 1996.-B.59.; Shodiyev J. Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi. – Toshkent: TDYUI nashriyoti, 2010. – B.78.; Barakayev J., Haydarov I. Buxoro tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1991.-B.15.; Xoliqulov A. XIX-XX asr boshlarida Qashqadaryo bekliklari: tarix fan. nomzodi diss. – Toshkent: O'zMU, 2011. –B.74.; To'rayev H. Buxoro toponimikasi. Darslik. – Buxoro: “Durdona” nashriyoti, 2021.-B.28.;
4. Xoliqova R. Vassal Buxoro amirligida ma'muriy boshqaruv // Tarix, mustaqillik, milliy g'oya – T.: Akademiya, 2001. – B. 209.

5. Ochildiyev F. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Surxon vohasi beklklarining mamuriy bo'linishi va boshqaruv tizimi. // Jamiyat va innovatsiyalar – Общество и инновации – Society and innovations. 2021, №4. Maxsus son. – Toshkent, 2021. – B. 38.

6. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti / Sagdullayev A., Aminov B., Mavlonov O'., Norqulov N. – Toshkent: Akademiya, 2000. – B. 199. Vohidov Sh. Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida unvon va mansablar. Toshkent: Fan, 1996. – B.28.

7. Искандаров Б.И. Из истории Бухарского эмирата. – М.: “Изд-во. Вос. Литры”, 1958. – С. 12.

8. Muhammad Ali Baljuvoni. Tarixi Nofey (Foydali tarix). Toshkent: “Akademiya” nashriyoti.2001. –B.24-26.

9. Тухтаметов Т.Г. Россия и Бухарский эмират в начале XX века. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С.17.

10. I-126-jamg'arma, 1-ro'yhat, 70-yig'ma jild, 4-varaq.

UDC 504.61:551.583

CLIMATE CHANGE AND ITS IMPACT ON THE ENVIRONMENT

N.K.Ergasheva, Associate professor, Fergana State University, Fergana

Annotatsiya. Ushbu maqola iqlim o'zgarishining global va mahalliy darajadagi oqibatlarini tahlil qiladi. Unda issiqxona gazlari emissiyasi, haroratning ko'tarilishi va ekologik tizimlarga ko'rsatadigan salbiy ta'sirlar haqida ma'lumotlar keltiriladi. Shuningdek, atrof-muhitni himoya qilish va iqlim o'zgarishining salbiy ta'sirini kamaytirish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: Iqlim o'zgarishi, issiqxona gazlari, atrof-muhit, haroratning ko'tarilishi, ekologik tizimlar

Аннотация. В данной статье рассматриваются глобальные и локальные последствия изменения климата. Приводятся данные о выбросах парниковых газов, повышении температуры и их негативном влиянии на экосистемы. Также предлагаются рекомендации по защите окружающей среды и снижению негативного воздействия климатических изменений.

Ключевые слова: изменение климата, парниковые газы, окружающая среда, повышение температуры, экосистемы

Abstract. This article analyzes the global and local consequences of climate change. It provides information on greenhouse gas emissions, rising temperatures, and their negative impacts on ecosystems. Additionally, it offers recommendations for protecting the environment and mitigating the adverse effects of climate change.

Key words: climate change, greenhouse gases, environment, rising temperatures ecosystems.

Introduction: Climate change has become one of the most pressing global issues today. Changes in nature due to greenhouse gases released into the atmosphere and human activity are disrupting the ecological balance. Rising temperatures and weakening ecological systems threaten the stability of our planet. This article discusses the causes and consequences of climate change, as well as its impact on the environment.

Historical Analysis: Climate change has been a natural phenomenon that has been observed throughout human history. Ice ages and warm periods demonstrate the variability of nature. However, the Industrial Revolution of the 18th century dramatically increased the release of carbon dioxide and other greenhouse gases into the atmosphere. In the mid-20th century, scientific research demonstrated the impact of human activities on climate change. This historical process is now a major factor in shaping global climate policy.

Result: The analysis shows that climate change is one of the most important environmental problems on a global scale. Increased greenhouse gas emissions and increased industrial activity are disrupting the natural balance of our planet. As a result, temperatures are rising, glaciers are melting, and sea levels are rising. This process directly affects not only nature, but also human life.

International cooperation is necessary to reduce the negative consequences of climate change. Policies implemented by countries within the framework of the Paris Agreement and other environmental agreements can yield positive results. At the same time, it is necessary to strengthen education and advocacy work on environmental awareness and environmental protection among the population.

In the future, it is necessary to widely apply measures such as the use of alternative energy sources, waste recycling and reforestation to control climate change. These measures will be important in maintaining the stability of our planet and creating a safe future for humanity.

Climate change is one of the most serious environmental crises in human history, and its consequences are becoming increasingly evident. According to the World Meteorological

Organization, over the past 50 years, global temperatures have increased by an average of 1.1 degrees. Melting glaciers and rising sea levels threaten the global ecological balance.

The transition to alternative energy sources is an urgent issue in order to slow down climate change. Renewable energy resources such as solar and wind energy play an important role in meeting future energy needs. Environmental sustainability can also be achieved by reducing emissions, expanding green areas, and rational use of resources.

Public policy and international cooperation play a decisive role in combating this problem. In addition to the Paris Agreement, it is necessary to develop regional programs and encourage environmental activities at the local level. Environmental education and raising public awareness will be an important step in this process.

Discussion: The issue of climate change is one of the most important problems at the global level today. The increase in global temperatures due to the release of greenhouse gases into the atmosphere is having a negative impact on natural ecosystems and human life. Melting glaciers, droughts and other extreme weather events are leading to the weakening of ecosystems.

However, measures at the international level alone are not enough to solve this problem. Important steps must also be taken at the local level. In particular, expanding the use of green technologies, reducing waste and increasing forests are of great importance in protecting the environment.

Programs developed by international organizations and states play an important role in the fight against climate change. However, it is difficult to fully solve this problem without increasing the environmental responsibility of the population.

Therefore, environmental education and upbringing, as well as encouraging the population to adopt an environmentally conscious lifestyle, are an urgent issue.

To solve the problems associated with climate change, joint efforts of all parties - the state, society and the private sector - are necessary. This process is important for maintaining the ecological stability of our planet and creating a safe living environment for future generations.

Conclusion: Climate change continues to be one of the most serious environmental problems of humanity. Joint action is necessary at the global and local levels to reduce its negative impacts. Measures such as the development of alternative energy sources, reducing waste, and raising environmental awareness are urgent issues to slow down climate change.

Also, the environmental responsibility of each individual plays an important role in the fight against climate change. The negative effects of climate change can be reduced by strengthening the environmental education of the population, investing in green technologies, and focusing on nature protection. Cooperation of all countries in the fight against climate change, as well as initiatives taken at the global level, will help ensure environmental sustainability.

REFERENCES:

1. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2014). Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Cambridge University Press.
2. Manabe, S., & Wetherald, R. T. (1967). Thermal equilibrium of the atmosphere with a given distribution of relative humidity. *Journal of the Atmospheric Sciences*, 24(3), 241–259.
3. Stern, N. (2007). *The Economics of Climate Change: The Stern Review*. Cambridge University Press.
4. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (2015). Paris Agreement. United Nations.
5. World Meteorological Organization (WMO). (2020). State of the Global Climate 2019. WMO-No. 1267.
6. Zinn, H. (2012). *A People's History of the United States: 1492 to Present*. HarperCollins.

UO'K 94(575)

MILLIY TARIX VA MA'NAVİY TIKLANISH KONSEPSIYASI

U.O.Ergashov, katta o'qituvchi, Farg'ona davlat texnika universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada milliy tarixning ma'naviy tiklanish jarayonidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, tarixiy meros, milliy qadriyatlar hamda tarixiy xotiraning jamiyat ma'naviy taraqqiyotiga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: milliy tarix, ma'naviy tiklanish, tarixiy xotira, milliy qadriyatlar, tarixiy meros, ma'naviyat.

Аннотация. В данной статье анализируются роль и значение национальной истории в процессе духовного возрождения. Также рассматривается влияние исторического наследия, национальных ценностей и исторической памяти на духовное развитие общества.

Ключевые слова: национальная история, духовное возрождение, историческая память, национальные ценности, историческое наследие, духовность.

Abstract. *This article analyzes the role and significance of national history in the process of spiritual revival. It also highlights the influence of historical heritage, national values, and historical memory on the spiritual development of society.*

Keywords: *national history, spiritual revival, historical memory, national values, historical heritage, spirituality.*

Milliy tarix xalqning o'zligini anglashi, ma'naviy qadriyatlari va tarixiy xotirasini shakllantiruvchi muhim omillardan biridir. Har bir jamiyatning taraqqiyoti uning tarixiy merosiga bo'lgan munosabati, ajdodlar qoldirgan boy ma'naviy va madaniy qadriyatlarni asrab-avaylash hamda ularni kelajak avlodga yetkazish darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bois bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida milliy tarixni xolis, ilmiy asosda o'rganish hamda uni ma'naviy tiklanish jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida talqin etish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda milliy tarixni qayta tiklash, tarixiy haqiqatni yoritish va buyuk ajdodlar merosini o'rganishga alohida e'tibor qaratildi. Natijada tarix fanida ilgari biryoqlama talqin qilingan yoki yetarlicha o'rganilmagan ko'plab masalalar qayta tadqiq etilib, xalqning tarixiy ongini shakllantirishga xizmat qiluvchi ilmiy qarashlar rivojlantirildi. Bu jarayon ma'naviy tiklanish konsepsiyasining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'ldi.

Ma'naviy tiklanish jamiyatning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlari va madaniy merosiga tayangan holda amalga oshadigan murakkab ijtimoiy-falsafiy jarayondir. Milliy tarix esa ushbu jarayonning asosiy manbai bo'lib, yosh avlodga vatanparvarlik, milliy g'urur va tarixiy tafakkurni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, buyuk allomalar, davlat arboblari va tarixiy shaxslar faoliyatini chuqur o'rganish jamiyatning ma'naviy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ma'naviy tiklanish — jamiyat yoki insonning milliy qadriyatlar, tarixiy meros, axloqiy me'yorlar va ma'naviy qarashlarni qayta anglash, rivojlantirish hamda mustahkamlash jarayonidir. Bu jarayon orqali insonlarda milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik, tarixiy xotira, ma'rifat va axloqiy qadriyatlarga hurmat kuchayadi.

Ma'naviy tiklanish quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

- milliy va tarixiy merosni asrash;
- ajdodlar qadriyatlarini o'rganish;
- yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash;
- jamiyatda ma'rifat va madaniyatni rivojlantirish;
- milliy o'zlik va tarixiy xotirani mustahkamlash.

Bugungi kunda tarixiy merosni asrash, tarixiy obidalarni tiklash, milliy qadriyatlarni targ'ib qilish hamda yoshlar ongida tarixiy xotirani mustahkamlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Bu esa milliy tarix va ma'naviy tiklanish o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ilmiy jihatdan tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Milliy tarix har bir xalqning ma'naviy hayoti, tarixiy xotirasi va milliy o'zligini shakllantiruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan madaniy meros, urf-odatlar, qadriyatlar va tarixiy tajribalar jamiyatning ma'naviy asosini tashkil etadi. Shu bois milliy tarixni chuqur o'rganish va uni yosh avlod ongiga singdirish ma'naviy tiklanish konsepsiyasining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda milliy tarixni qayta tiklash va tarixiy merosni asrab-avaylashga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Tarix fanida ilgari mafkuraviy cheklovlar sababli yetarlicha o'rganilmagan ko'plab tarixiy voqealar va shaxslar faoliyati qayta tadqiq etildi. Natijada xalqning tarixiy ongini shakllantirish, milliy g'urur va vatanparvarlik tuyg'ularini mustahkamlashga xizmat qiluvchi ilmiy va ma'naviy asoslar yaratildi.

Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy kabi buyuk tarixiy shaxslarning ilmiy va ma'naviy merosi bugungi kunda milliy tiklanishning muhim manbalaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ularning davlat boshqaruvi, ilm-fan, adabiyot va ma'rifat sohasidagi faoliyati yosh avlodni vatanparvarlik, ilmga intilish va ma'naviy barkamollikka undaydi. Shu jihatdan tarixiy shaxslar merosini o'rganish ma'naviy tiklanishning nazariy va amaliy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Milliy tarix va ma'naviy tiklanish o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni Abu Nasr Forobiy va Abu Ali ibn Sino kabi allomalar qarashlarida ham ko'rish mumkin. Ular jamiyat taraqqiyoti ma'rifat, axloqiy tarbiya va ilmiy tafakkur bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaganlar. Zamonaviy sharoitda ushbu qarashlar yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Bugungi globallashuv davrida ayrim ommaviy madaniyat unsurlarining kuchayishi milliy qadriyatlar va tarixiy xotiraga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli milliy tarixni xolis va ilmiy asosda o'rganish, tarixiy obidalarni asrash, muzeylar va madaniy markazlar faoliyatini rivojlantirish ma'naviy tiklanishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, yoshlar orasida tarixiy tafakkur va milliy o'zlikni mustahkamlash maqsadida ta'lim tizimida tarix fanlarini zamonaviy metodlar asosida o'qitish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar va ommaviy axborot vositalaridan samarali foydalanish orqali tarixiy merosni targ'ib qilish imkoniyatlari kengaymoqda. Virtual muzeylar, elektron kutubxonalar va tarixiy media loyihalar yoshlarning tarixga bo'lgan qiziqishini oshirish bilan birga, ularning tarixiy ongini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Bu esa milliy tarixning ma'naviy tiklanish konsepsiyasidagi o'rnini yanada mustahkamlamoqda.

Milliy tarix jamiyatning ma'naviy taraqqiyoti va milliy o'zligini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tarixiy meros, ajdodlar qoldirgan ilmiy va madaniy boyliklar hamda tarixiy xotira ma'naviy tiklanish konsepsiyasining asosiy manbalaridan biridir. Milliy tarixni xolis va ilmiy asosda o'rganish yosh avlodda vatanparvarlik, milliy g'urur va tarixiy tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar natijasida tarixiy haqiqatni tiklash, tarixiy obidalarni asrash va buyuk ajdodlar merosini targ'ib qilish borasida muhim natijalarga erishildi. Bu jarayon jamiyatning ma'naviy hayotida milliy qadriyatlarning tiklanishiga va tarixiy ongning mustahkamlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek va Alisher Navoiy kabi tarixiy shaxslar merosini o'rganish yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini boyitishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Tahlillar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, milliy tarix va ma'naviy tiklanish o'zaro uzviy bog'liq tushunchalar bo'lib, ular jamiyatning barqaror rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Globallashuv sharoitida milliy qadriyatlar va tarixiy xotirani asrash, yoshlar orasida tarixiy tafakkurni rivojlantirish hamda tarixiy merosni zamonaviy usullar orqali targ'ib qilish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Mazkur tadqiqot natijalari tarixiy tafakkur, ma'naviyat va milliy o'zlik masalalariga oid ilmiy qarashlarni boyitishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abu Nasr Forobiy. *Fozil odamlar shahri*. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
2. Alisher Navoiy. *Mahbub ul-qulub*. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2018.
3. Amir Temur. *Temur tuzuklari*. — Toshkent: O'zbekiston, 2019.

UO'K 908

O'ZBEKISTONDA SOG'LIQNI SAQLASH TIZIMI ISLOHOTLARINING HUQUQIY ASOSLARI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI (1991–2025)

R.Sh. Haqberdiev, doktorant, kichik ilmiy xodim, O'zR FA Tarix instituti, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimi islohotlarining huquqiy asoslari va rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Unda normativ-huquqiy bazaning shakllanishi, davlat siyosati, tizimni modernizatsiya qilish va raqamlashtirish jarayonlari yoritilgan. Shuningdek, islohotlarning natijalari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: sog'liqni saqlash, islohot, davlat siyosati, tibbiy xizmat, huquqiy asos

Аннотация. В статье анализирующая правовые основы и этапы развития реформ системы здравоохранения Узбекистана. Рассматривающая формирование нормативно-правовой базы, государственная политика, модернизация и цифровизация системы. Также раскрывающая результаты реформ.

Ключевые слова: здравоохранение, реформы, государственная политика, медицинские услуги, правовая база

Abstract. This article analyzes the legal foundations and stages of healthcare reforms in Uzbekistan. It examines the development of the regulatory framework, public policy, modernization, and digitalization processes. The results of reforms are also highlighted.

Keywords: healthcare, reform, public policy, medical services, legal framework

Kirish. Mustaqillikdan keyingi davrda O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimini tubdan isloh qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Sovet davridan meros bo'lib qolgan markazlashgan va asosan statsionar davolashga yo'naltirilgan tizim yangi ijtimoiy-iqtisodiy

sharoitlarga to'liq mos kelmas edi. Shu sababli dastlab tizimning huquqiy asoslarini yaratish, keyinchalik esa uni bosqichma-bosqich modernizatsiya qilish zarurati yuzaga keldi.

1990-yillarda sog'liqni saqlash tizimining me'yoriy-huquqiy bazasi shakllantirilib, asosiy qonunlar qabul qilindi. Keyingi bosqichda, ayniqsa 1998-yildan boshlab, tizimni davlat dasturlari asosida isloh qilish yo'lga qo'yildi. Bu jarayon sog'liqni saqlashni boshqarish, moliyalashtirish, tibbiy xizmat ko'rsatish va kadrlar tayyorlash tizimlarida tub o'zgarishlarga olib keldi.

2000-yillardan boshlab tizimni yanada chuqurlashtirish, ixtisoslashgan tibbiy xizmatlarni rivojlantirish hamda aholi salomatligini yaxshilashga qaratilgan keng qamrovli dasturlar amalga oshirildi. 2017-yildan keyingi davrda esa sog'liqni saqlash tizimi yangi bosqichga o'tib, raqamlashtirish, boshqaruvni takomillashtirish va xizmat sifatini oshirishga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, 2018-yilda tasdiqlangan rivojlanish konsepsiyasi hamda keyingi qaror va farmonlar tizimni zamonaviy talablarga moslashtirishga xizmat qildi.

Metodologiya: Tadqiqotda tarixiylik, tizimli tahlil va qiyosiy-xronologik usullar qo'llanildi. Normativ-huquqiy hujjatlar, davlat dasturlari va rasmiy manbalar asosida sog'liqni saqlash tizimidagi o'zgarishlar tahlil qilindi.

Adabiyotlar tahlili: Sog'liqni saqlash tizimi islohotlari Prezident farmon va qarorlari, hukumat hujjatlari hamda ilmiy tadqiqotlar asosida yoritilgan. 1996-yilgi "Fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida"gi qonun tizimning huquqiy poydevorini yaratdi. 1998-yildan boshlab davlat dasturlari orqali tizimli boshqaruv shakllandi. 2018-yilgi konsepsiya tizimni modernizatsiya qilishga yo'naltirilgan bo'lsa, 2023-yildan boshlab raqamlashtirish jarayoni jadallashdi. 2025-yilgi qarorlar esa yangi boshqaruv modelini joriy etishga qaratildi.

Tahlil va natijalar. 1991–2016 yillarda O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimining me'yoriy-huquqiy bazasini takomillashtirish maqsadida keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Bu davrda jami 12 ta qonun, Prezidentning 33 ta farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining 77 ta qarori hamda 230 dan ortiq boshqa normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi [1].

Sog'liqni saqlash sohasidagi islohotlar "tayyorlov bosqichi"da tibbiy faoliyatning huquqiy asoslarini shakllantirishdan boshlandi. Jumladan, 1992 yilda «Davlat sanitariya nazorati to'g'risida»gi qonun [2], 1996 yilda esa «Fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida»gi qonun qabul qilindi [3]. Mazkur qonun yangi davr talablaridan kelib chiqib ishlab chiqilgan bo'lib, 6 bo'lim va 47 moddadan iborat. Unda fuqarolarning sog'liqni saqlashga doir huquqlarini davlat tomonidan kafolatlash, sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda davlat organlari va tashkilotlarning bu sohadagi faoliyatini huquqiy jihatdan tartibga solish asosiy vazifalar sifatida belgilandi [4].

1994–1998 yillar sog'liqni saqlash tizimini qayta qurishning boshlanish bosqichi hisoblanadi. Bu davrda tizimni boshqarish uch darajali tarzda shakllantirildi: strategik qarorlar qabul qilish vakolati Prezident, Oliy Majlis va Vazirlar Mahkamasiga berildi [5].

Keyingi bosqichda islohotlar yanada chuqurlashtirildi. Xususan, 2003 yil 26 fevralda «Sog'liqni saqlash tizimini yanada isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmon qabul qilinib, sohada keng qamrovli davlat dasturlari amalga oshirildi. Jumladan, «Ona va bola yili», «Sog'lom avlod yili», «Salomatlik yili», «Homiylar va shifokorlar yili», «Ijtimoiy himoya yili» kabi dasturlar aholi salomatligini yaxshilashga xizmat qildi [6].

Shuningdek, sohada ayrim yo'nalishlar bo'yicha maxsus qonunlar ham qabul qilindi. Masalan, 2013 yilda OIV infeksiyasiga qarshi kurashishga qaratilgan qonun qabul qilinib, ushbu yo'nalishdagi faoliyat huquqiy jihatdan tartibga solindi [7].

Amaliy darajada esa tibbiy xizmat sifatini oshirishga qaratilgan qarorlar qabul qilindi. Jumladan, 2014 yil 5 martdagi 50-son qarorga muvofiq qishloq vrachlik punktlari faoliyati takomillashtirilib, binolarni xavfsiz holatga keltirish, hamshiralar yuklamasini kamaytirish hamda dori-darmonlar hisobini yuritishni kuchaytirish maqsadida katta tibbiyot hamshirasi lavozimi joriy etildi [8].

2016–2018 yillarda sog'liqni saqlash sohasida faol islohotlar amalga oshirilib, Prezidentning 50 ta farmon va qarorlari hamda Vazirlar Mahkamasining 70 dan ortiq qaror va farmoyishlari qabul qilindi. Ularning natijasida birlamchi tibbiy xizmat, tez va shoshilinch yordam hamda ixtisoslashtirilgan xizmatlar sezilarli darajada yaxshilandi. Shu bilan birga, aholining o'rtacha umr ko'rish ko'rsatkichi oshdi, ona va bola o'limi kamaydi, kasalliklarni erta aniqlash va sog'lom turmush tarzini shakllantirishda ijobiy natijalarga erishildi [9].

Ushbu islohotlar 2018 yil 7 dekabrda PF-5590-son farmon bilan yangi bosqichga ko'tarildi. Unga muvofiq 2019–2025 yillarda sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish kontsepsiyasi tasdiqlanib, u mamlakatdagi holatni chuqur tahlil qilish va 20 dan ortiq rivojlangan davlatlar tajribasini o'rganish asosida ishlab chiqildi [10].

Keyingi bosqichda raqamlashtirishga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, 2023 yil 1 maydagi PQ-140-son qarorga muvofiq sohaga ilg'or raqamli texnologiyalarni joriy etish, yagona elektron platforma va ma'lumotlar bazasini yaratish vazifalari belgilandi [11].

2025 yil 19 maydagi PQ-185-son qaror bilan esa sog'liqni saqlash tizimining yangi modeli bosqichma-bosqich joriy etilishi belgilandi. Unga ko'ra, 2025 yil 1 iyuldan 15 ta tuman (shahar)da, 2026 yildan Samarqand viloyatida tajriba tariqasida yangi tizim joriy etiladi. Bu jarayonda ko'p tarmoqli markaziy poliklinikalar markaziy shifoxonalarning maslahat-dagnostika bo'limlariga aylantirildi [12].

Umuman olganda, 2017–2025 yillarda sog'liqni saqlash sohasida 160 ga yaqin normativ-huquqiy hujjat qabul qilinib, tizim izchil ravishda modernizatsiya qilindi.

Xulosa. O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimi islohotlari izchil va bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Dastlab tizimning huquqiy asoslari yaratilgan bo'lsa, keyinchalik uni modernizatsiya qilish, boshqaruvni takomillashtirish va moliyalashtirish mexanizmlarini yangilashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bu jarayon natijasida birlamchi tibbiy yordam tizimi rivojlandi, shoshilinch tibbiy xizmatlar yaxshilandi va ixtisoslashtirilgan tibbiyot markazlari shakllandi.

2017-yildan keyingi davrda esa sog'liqni saqlash tizimi sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarildi. Raqamli texnologiyalarni joriy etish, boshqaruv tizimini soddalashtirish, davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish va xizmatlar sifatini oshirish asosiy yo'nalishlarga aylandi. Shu bilan birga, aholi salomatligini yaxshilash, kasalliklarni barvaqt aniqlash va profilaktika ishlarini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratildi.

Natijada, sog'liqni saqlash tizimida muhim ijobiy o'zgarishlar kuzatildi va u zamonaviy talablarga moslashib bordi. Biroq, tizimni yanada takomillashtirish, ayniqsa boshqaruv samaradorligini oshirish, moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish va raqamli tizimlarni to'liq joriy etish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN MANBALAR RO'YXATI:

1. Нарматов Н. Аҳоли соғлиғини сақлаш ва уни такомиллаштиришнинг муҳим ҳуқуқий асоси/<http://huquqburch.uz/uz/view/319>
2. Ўз ИТТХ МА, М-372-фонд, 1-рўйхат, 929-иш, 86-варақ.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 9-сон, 128-модда
4. <https://lex.uz/docs/26013?ONDATE2=05.11.2023&action=compare>
5. Миразимов Д.Б. Ўзбекистон соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш: асосий йўналишлар ва босқичлар// Соғлиқни сақлашни ташкил этиш ва бошқариш, 2010 йил 3-4 сон, -Б.22.
6. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 37-38-сон, 382-модда; Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва уни ривожлантириш давлат дастурини амалга оширишнинг асосий йўналишлари тўғрисида»ги ПФ-3923-сон Фармони 2007 йил 19 сентябр.
7. Lex.uz. «Одамнинг иммунитет танқислиги вируси келтириб чиқарадиган касаллик (ОИВ инфекцияси) тарқалишига қарши курашиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2013 йил 23 сентябр.
8. «Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш» Здравоохранение Узбекистана, 28 март 2014 й.
9. Мирзиёев Ш.М. «Соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотларнинг янги устувор йўналишлари» мавзусидаги видеоселекторда сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2018 йил 9 ноябрь.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 декабрдаги ПФ-5590-сон «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи, 2018 йил 8 декабр.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 1 майдаги ПҚ-140-сон «Соғлиқни сақлаш тизимини рақамлаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори // <https://lex.uz/docs/6450094>
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 19 майдаги ПҚ-185-сон «Соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотларни амалга оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори // <https://lex.uz/docs/7538083>

UO'K 94(575):61(575)

TURKISTON O'LKASIDA HUKUMATNING TABIBLAR FAOLIYATIGA MUNOSABATI X.S.Jumanazarov, yetakchi ilmiy xodimi, t.f.d., Tarix instituti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkiston o'lkasini Rossiya imperiyasi bosib olgandan so'ng olib brogan tibbiy siyosati hamda milliy tib tizimiga bo'lgan munosabati ochib berilgan. Mustamlaka hukumatning tabiblar ishini qoralash siyosati, shifokorlarning turkistonliklarning tibbiy bilimlariga nisbatan salbiy qarashlari tabiblar faoliyatini cheklashga qaratilgani tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tabib, vabo, siniqchi, chehcakchi, kaxxol, dorixona, o'lat.

Аннотация. В статье раскрывается медицинская политика и ее связь с национальной медицинской системой, принятой Российской империей после завоевания Туркестана. Анализируется политика колониального правительства по осуждению труда врачей и

отрицательное отношение врачей к медицинским знаниям туркестанцев, направленная на ограничение деятельности врачей.

Ключевые слова: врач, чума, костоправ, чечакчи, кахал, аптека, чума.

Abstract. The article reveals the medical policy and its connection with the national medical system adopted by the Russian Empire after the conquest of Turkestan. The colonial government's policy of condemning the work of doctors and the negative attitude of doctors to the medical knowledge of Turkestanis, aimed at limiting the activities of doctors, is analyzed.

Key words: doctor, plague, chiropractor, chechakchi, kakhal, pharmacy, plague.

Turkiston o'lkasini Rossiya imperiyasi bosib olgandan so'ng boshqaruv tizimi va tuzilmalarni o'z manfaatlariga bo'ysundirish, sohalardan boshqaruv vositasi sifatida foydalanish siyosatini yuritdi. Bu borada eng muhim jihatlardan biri milliy tib tizimini yo'naltiruvchi kuch bo'lgan tabiblar faoliyati masalasi hamda mustamlaka hukumatining ularning ishini tashkil qilish borasidagi qarashlari edi. Turkistonda faoliyat yuritgan shifokorlar tabiblarni o'zlariga eng ashaddiy raqobatchi va tibbiyotni joriylashda to'g'anoq bo'lgan shaxslar sifatida bilganlar. Chunki, birinchidan o'lkadagi hududiy rahbarlar va ishlayotgan shifokorlar o'zlarini son jihatdan kamligi hamda tabiblar ta'qiqqa uchrasa, barcha aholini tibbiy ehtiyojlarini na o'zlari, na yangi tizimning moddiy-texnik negizi ko'tara olmasligini anglardi. Hukumat ham tabiblarning faoliyatiga jiddiy qarshilik qilmagan. Ikkinchidan, yangi tizim ko'proq jarrohlik va yuqumli kasalliklarni tezkor davolash kabi tor doiradagi xizmatlarni taklif qilgan, muntazam uchraydigan xalqchil kasalliklarni davolash esa tabiblar zimmasida qolavergan. Rossiya imperiyasi milliy tibdan ko'ra mukammal va rivojlangan tibbiyotni olib kirganligi hamda uzoq vaqt bundan bebahra bo'lgan aholiga yordam ko'rsatish xizmatini yo'lga qo'ygani da'vo qilsa-da, o'zi tanqid qilgan tizim vakili – tabiblarning yelkasiga yarim yukni ortishdan qochmadi. Uchinchi tomondan, o'lkaga xos kasalliklarni davolash hamda ayrim jarrohlik amaliyotini qo'llashda tabiblarning iqtidori katta edi. 1892-yilda yuqumli kasalliklarga qarshi kurashgan tabib Mirza Xasan Boboxonovning xizmatlarini Namangan uyezdi rahbari yuqori baholandi. Maxsus taqdirlash marosimida uning kasallikni bartaraf etishga qo'shgan hissasi malakali yuqumsizlantiruvchi va emlovchilar qatorida alohida e'tirof etilgan[18]. Yoki A. Fedchenko shifokorlar davosini bilmaydigan rishta kasalini tabiblar mahorat bilan davolashini qayd etgan bo'lsa, A. Shvars shifokorlar suyak sinish va chiqishni davolashda turkistonliklarning ishonchini qozona olmaganligi hamda siniqchi tabiblarning yuqori mahorati hamda malakasi bunga sababi bo'lganligini qayd etadi. O'lkani taftish qilgan F. Girs turkistonlik tabiblarni daraja jihatdan Rossiya imperiyasining boshqa hududlaridagi tabiblarga taqqoslab bo'lmazligini va ular juda katta amaliy ahamiyatga ega bo'lgan bilim va ma'lumotlarni to'plaganligini alohida qayd etgan[12].

Tabiblar ham avvalgi tibbiy bilim va tajribalarni yangilab, zamonaviylashtirib borgan. Mustamlakachi hukumat o'rganishlar asosida “zamonaviy tibbiy yutuqlar kirib kelganiga qaramay, aholini tabiblar va milliy tizimdan foydalanish foizi balandligicha qolgani, bunday tizim o'rta asrlarda shakllangan bo'lsa-da, unga tajribali tabiblar tomonidan yangi, zamonaviy bilimlar, usullar qo'shib borilgan”[9], degan xulosaga kelgan. Shu turdagi tabiblarning amalga oshirgan ishlaridan biri, o'lkada ilgaritdan chechakka qarshi emlash amaliyotini qo'llangani edi. Shifokori V. Kushelevskiy aholining chechakka qarshi muntazam qo'llaydigan emlash uslubi mavjudligini qayd etgan[8]. Bunday emlash Farg'ona vodiysi, Buxoro amirligi va qozoq qabilalari o'rtasida tarqalgan bo'lib, aholi emlovchilarni “chechakchi” deb atagan[14]. O'lkada shifokorlar ko'payishi bilan tabiblar faoliyatini cheklash yoki tugatish masalasi bot-bot tilga olina boshlandi. Ilk davrda shifokorlar oz sonli bo'lgani uchun tabiblarga pinhona e'tiroz qilishgan bo'lsa, 20-yuzyillikning boshlarida qarshilik ochiqcha kuchayib boraverdi.

Bundan tashqari, rus shifokorlariga hamohang ayrim turkistonlik olimlar ham tabiblar faoliyatini keskin tanqid qilishga o'tdi. Jumladan, Abdurauf Fitrat o'z davridagi tabiblar haqida “ular tabobatni tahsil olish va tadris qilish orqali o'rgangan. Islom olamida tanilgan tabiblar bugungi Turkiston tabiblariday sharbatfurushlik bilan shug'ullanmagan”[4] deya ayblaydi. Sadriddin Ayniy va boshqalarda sog'liqni saqlash tizimining kamchiliklari, tabiblar faoliyatidagi xatoliklar haqida qaydlar uchraydi[16]. Natijada, general-gubernatorlik bunday salbiy munosabatni o'z g'oyalariga moslash mumkinligini sezgach, ziyolilarning bu chiqishlarini (*ularning asarlarini rus tilida chop qilish, hukumatga tegishli gazeta va jurnallarga maqolalarini berib borish va h.k.*) qo'llab-quvvatlagan[1]. Lekin ziyolilarning qarashlari hukumat tegirmoniga suv quyish va ularning siyosatini qo'llab-quvvatlashga qaratilmagan edi. Ular nafaqat milliy tib bilimlari haqida, balki mustamlaka hukumatining tibbiyotni joriylashi borasida ham tanqidiy chiqishlar qilgan[3]. Hukumatning e'tibori esa milliy tibbiyotning turkistonliklar tomonidan tanqid qilinishiga qaratildi. Ular tibbiyot yutuqlarini

siyosiy maqsadlarsiz Turkistonda joriy qilish va milliy tibbiyotni yangicha qarashlar bilan uyg'unlashtirish zarurati haqida gapirgan. Mustamlakachi hukumat milliy tibbiyotning ayrim amaliy jihatlarini oshkora tan olsada, uni malakali qo'llagan tabiblarga nisbatan doimo hushyor munosabatda bo'ldi. Ya'ni, ilm ular bilan kurashmaydi, ular bilan faqat tabiblar raqobat qiladi. Shifokor A. Shvars ma'ruzasida "o'lka xalqlari orasidagi ellik yillik harakatlar hali ham natija bermadi. Biz o'zimizdagi ishonchsizlikni yo'qota olmadik va oz narsaga erishdik. Ularni tabiblarga bo'lgan ishonchini yo'q qilishdagi harakatlarimiz natijasiz bo'ldi. Tabiblar haliyam aholi ishonchini qozonib kelmoqda"[17] deya ta'kidlagan. Boshqa shifokorlar ham tabiblardan qutilish maqsadida sof empirik bilim va tajribaga ega hakimlarni ham mistik tib vakillari bilan bir qatarga qo'ydi hamda ularning barchasini birvarakayiga ayblashni boshladi[8]. Biroz vaqt o'tgandan so'ng shifokorlar hukumatdan tabiblarni qonuniy yo'l bilan davolash ishlaridan chetlashtirish hamda ularga qarshi jazo choralarini ko'rishni talab qildi. Shifokor V. Kushelevskiy aholi ruslar olib kirgan tibbiyot xizmatiga ishonch bilan qarayotgani va faqat tabiblarning dushmanona harakatlari sabab aholi ba'zan ularni xizmatidan foydalanishga majbur bo'lishayotganini qayd etadi[8]. Aslida, aholini tibbiy muassasalarga muntazam murojat qilmasligining sababi tabiblar emas, balki yangi tizimni qamrovi juda tor va imkoniyatlar kichikligi bilan bog'liqligini yaxshi anglagan. Aholini qamrov bilan bog'liq muammolarni yuzaga kelishi va uni bartaraf etish masalalari hukumatning o'ziga tegishli ekanligini bilgan mutasaddilar, soha imkoniyatlarini oshirishni o'yalamasdan, aybni tabiblarga yuklashga intilgan.

Tibbiy muassasalarning bir-biridan uzoqda joylashgani, shifokorlarning kamligi oqibatida tibbiy yordamning ham ba'zan shoshilinch va yuzaki tashkil qilinishiga olib keldi. Chunki, tibbiy xizmatning ko'lami davlat ta'minoti bilan bog'liq edi. Tabiblar bilan esa bu kabi muammolar kuzatilmadi. Sababi, birinchidan, ular bemorlar bilan muloqot qilishga qiynalmagan bo'lsa, boshqa tomondan o'z xizmatini shoshilmasdan, ma'lum me'yor asosida tashkil qilgan. Bu davrda tabiblar faoliyatini tizimli shaklda mavjudligi va aholi orasida mavqeini saqlanib qolishi ham aslida hukumatning tibbiyotda olib borayotgan ishlari yetarli bo'lmaganligi, turkistonliklar uchun qulay tibbiy tizim yaratilmaganligini ko'rsatardi. Kamiga shifokorlar ham tabiblar kabi aholiga ma'nan yaqin bo'lolmadi, ularni ishonchini to'la qozonolmadi va qisqasi, bunday muammolar 1917-yilgacha saqlanib qoldi. Turkiston general-gubernatorligi tashkil qilinganidan to 1917-yilga qadar hukumatning qarshi siyosatiga qaramasdan, tabiblarning xalq orasida erkin faoliyat yuritishi va ba'zan davolash uchun shifoxonalarga taklif qilinishi mustamlaka tibbiyotining muammolarini ko'rsatuvchi mezoniga aylandi.

Ilgari surilgan ikkinchi ayb – tabiblarning ko'pi soxta va boshqalari talab darajasida emas, deyildi. Ma'lum muddat aholi orasida vaqtida emlashni olmaslik va hatto amaliyotga faol qarshilik qilish hollari kuzatilgan. Shifokorlar esa xalq orasida bunday fikrlarni kuchayishi va emlash ishini barbod bo'lishida tabiblarni qo'li borligiga ishongan. To'g'ri, ba'zi hududlarda aholi chechakka qarshi emlaganda, ayrim tabib va din vakillari "kofir"ning qonini musulmonlarga quyish gunohligi haqidagi tashviqot bilan shifokorlar faoliyatiga qarshilik qilgan[10]. Yoki "kofir shifokor shayton bilan munosabatda bo'ladi va uni dorilardan yomonlik keladi"[2], degan ma'noda fikrlar bildirilgan. Ammo aholining emlashni rad etishi faqat tabiblarning tashviqoti oqibatida yuz bermagan. Ko'pincha emlovchi xodimlar "emlanganlar shu turdagi yuqumli kasallikka chilanmaydi", deb kafolat bera olmagan. Sifatsiz dorilar bilan emlash esa nafaqat yuqumli kasallikni oldini olimasdi, balki mijozni sog'lig'iga putur ham yetkazardi. Shunday holat 1883-yili Qo'qonda kuzatilgan va bir necha yosh bolalarda yaroqsiz dori bilan emlashning nojo'ya ta'siri kuzatilgan[15]. Bu esa aholini emlovchilarga qarshi (*aslida noteng tibbiy tizimga qarshi*) g'azablanishlariga sabab bo'lgan.

Bundan tashqari, tabiblar ruslar olib kelgan dorilarni yashirincha o'zlashtirib olishda hamda bu dorilarni o'zlari nomidan bemorlarga berishda ham ayblanib, ular yangi dorilarning kuchi bilan xalq orasida obro'larini saqlab yuribdi, degan da'vo ilgari suriladi[11]. Lekin ushbu masalaning boshqa tomoni ham borki, yangi tipdagi dorixonalarda dorilar bemorlarga faqat maxsus doriko'rsatma bilan (*rus shifokorlari yozib bergan*) berilgan va doriko'rsatma yozishga huquqi bo'lmagan shaxslar va yoki qo'lida bunday qog'ozni o'zi bo'lmagan bemorlarga dori berilmagan. Shifokorlar tomonidan, tabiblarning ilmi, shaxsiyati, faoliyat turi hamda imkoniyatining shubha ostiga olinishi va hukumatning ularni taqiqlashga harakat qilishidan ko'zlangan maqsad aynan raqobatchilarning tizginini qo'lga olish edi. Chunki, tabiblar bor ekan, hukumat tibbiy sohada o'z g'oyalari va qarashlarini to'la singdirishga muvaffaq bo'lolmasdi. Tabiblar timsolida xalq ongida milliy an'analar, urf-odatlar yoki umumiy ma'noda milliy g'oya yashardiki, buni bartaraf etish uchun shifokordan faqatgina sifatli tibbiy yordam zarur edi. Aslida tabiblarni keskin kamaytirish va hatto qisqa muddatda yo'q qilishning yagona, samarali usuli o'lkani to'la tibbiy xizmat va kadrlar bilan qamrab olish

bo'lgan. O'shanda mustamlakachi hukumatni tabiblar bilan ham yoki tibbiy tizim bilan ham hisoblashib o'tirishga hojat qolmasdi. Lekin bu kabi inqilobiy usulni qo'llash uchun hukumatning resurslari yetmagan. Shu sabab, hukumat milliy tibdan yaxshiroq xizmat taklif qilish yo'lidan emas, bu sohani bosqichma-bosqich cheklash yo'lidan bordi.

Boshqa tomondan, hukumat ham vaqti kelganda turkistonlik amaldorlar, tabiblarning obro'si va ularning xalq orasida tutgan mavqeyidan foydalanishga harakat qilgan. Jumladan, Toshkentning Sebzor dahasi oqsoqoli aholi orasida sog'lom hayot kechirish bilan bog'liq targ'ibotni amalga oshirishda bosh bo'lgan va 1877-yilda ommaviy emlash ishlarini tashkil qilgan. Yoki Samarqandning Anzob qishlog'ida yuqumli kasallik tarqalgach, hukumat markazdan shifokor Yagodinskiyni chaqirgan. Ushbu shifokor Samarqand va Buxoro musulmon ulamolari, tabiblar bilan tib qoidalari hamda kasallikdan saqlanish choralari haqida suhbatlashgan[5]. Bundan ko'zlangan maqsad, o'lkaning ziyoli qatlamiga masalani tushuntirish orqali kasallikni oldini olishga qaratilgan tadbirlarni aholiga tezroq singdirish edi. Bunday holatlarda shifokorlarning o'zlari tanqid qiladigan, faoliyatiga past nazar bilan qaraydigan tabiblarga muhtoj ekanligi ko'rindi. To'g'ri, yuqumli kasalliklar tarqalganda qilinadigan targ'ibot turkistonliklarning salomatligini saqlash va o'lka aholisining kasallanish foizini kamaytirishga qaratilgan bo'lsada, biroq shifokorlarning kamligi, aholining ishonchsiz munosabati va dori-darmon taqchilligi muammoni yechishga to'sqinlik qilgan. Bundan ko'rinadiki, hukumat milliy tibni butkul yo'qotishni xohlasada, favqulodda holatlar va og'ir tibbiy vaziyatlarni tabiblarsiz bartaraf etolmagan. Boshqa tomondan, shifokorlar ham jamiyatga to'la kirib bormagan va hali tabiblarning o'rnini egallaydigan darajada aholiga yaqin emasdi. Tabiblarning shifokorlarga yoki tibbiyotga munosabatiga to'xtaladigan bo'lsak, afsuski bu borada masalasida ma'lumot kam. Hukumat ham tabiblarning munosabati va shifokorlar bilan hamkorligi kabi jihatlarga katta e'tibor qaratmagan. Hukumatning tabiblar va milliy tibga bo'lgan qat'iy qarashi bor edi hamda xodimlarning boshqa shaxsiy fikrlariga ehtiyoj bo'lmagan. Chunki, hukumatga shifokor va tabiblarning o'zaro munosabati emas, turkistonliklarning tibbiyotga ishonch bildirishi muhim sanalgan. Shunday bo'lsa-da, bir qancha tabiblar yangi tizim bilan tanishish, shifokorlar bilan hamkorlikda ishlashga bo'lgan qiziqish asnosida davolash usullari va vositalarini o'rganishga harakat qildilar.

Tabiblarning imkoniyatlari, tashxis, qo'yish, davolash va dori tayyorlashga oid tajribalari shifokorlar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Buning natijasida, shu narsa aniq bo'ldiki, ular davolashdan ham ko'ra aholiga ma'naviy ta'sir o'tkazishi bilan hukumat uchun xavfliligicha qoldi. Hukumat tabiblar va ularning faoliyatini qanchalik ta'qiqlashni xohlamasin, avvalo, o'zlari taklif qilayotgan tizimning cheklangan imkoniyati bilan turkistonliklarning ehtiyojlarini qondirolmazligini yaxshi bilgan. Oqibatda, hukumat boshqacha yo'l tutdi, ya'ni mustamlaka tibbiyotiga mutlaq huquqlarni berdi va tabiblar faoliyatiga sirtidan betaraf munosabatda bo'ldi. O'sha davrda yaratilgan asarlar, hisobotlar va boshqa hujjatlarda milliy tibning qoloqligi hamda o'z qobig'ida o'ralib qolgani tanqid qilinsada, aslida bu kabi mufassal ma'lumot uchun ham tizimni ichkaridan chuqur bilishlik talab qilinar edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Cassandra Marie Cavanaugh. Backwardness and biology: medicine and power in Russian and Soviet Central Asia. 1868-1934. – New York. Columbia University, 2001.
2. Lansdell H. Russian Central Asia including Kuldja, Bukhara, Khiva and Merv. London. Sampson Low, 1885.
3. Абдулхамид Чўлпон. Дўхтир Мухаммадиёр. 2-жилд. – Тошкент: Чўлпон, 1994.
4. Абдурауф Фитрат. Нажот йўли. – Тошкент: Шарк, 2002.
5. Доктор Ягодинскийнинг Самарқанд ва Бухоро мусулмон уламолари билан қилган суҳбатлари // Туркистон вилоятининг газети. 1899-йил, 12-сон.
6. Жулкунбой. Давосиз дардлар // Туркистон. – 1922. – № 36.
7. Колосов Г. О народном врачевании у сартов и киргизов Туркестана. – Спб., 1903.
8. Кушелевский В. Материалы медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Новый Маргелан, 1891.
9. М.Г. Сартовская медицина // ТВ. 1912 год, № 208.
10. Муаллиф кайдлари. Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани 9-мавзе. 2016-йил.
11. Н. Письма из Ташкента. О табибах. Эпидемия оспи // Русский врач. – 1902. – №1.
12. Отчет ревизирующего по высочайшему повелению Туркестанский край тайного советника Ф. Гирса. СПб. 1883.
13. Павловский Э. Очерки Самаркандской области // Исторические вестник. Том 126. – 1911.
14. Патхидинов Р. Фарғона вилоятида чечак касаллиги // О'тмишга назар. – 2022. – № 1.
15. РДХТА. Ф-1402-фонд, 2-рўйхат, 32-йигмажилд, 28-варақ.
16. Садриддин Айний. Эсдаликлар. 7-жилд. – Тошкент: Тошкент, 1966.
17. Тимаев К. Успехи русской медицины среди туземцев // Туркестанский сборник. Т. 510. – 1909.
18. Ўз МА. И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 4526-йигмажилд, 28-варақ.

**MUDOFAA FONDIGA MAHSULOT YIG'ISH HARAKATIGA OID RUKNLARNING
VILOYAT DAVRIY NASHRLARIDA AKS ETTIRILISHI****F.J.Jumaniyazova, katta ilmiy xodimi, PhD, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva**<http://orcid.org/0009-0009-4929-3143>

Annotatsiya. Ushbu maqolada mudofaa fondiga mahsulot yig'ish harakatiga oid ruknlarning viloyat davriy nashrlarida aks ettirilishi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalar, arxiv materiallari hamda davriy matbuot sahifalari o'rganilib, ushbu ruknlarning mazmuni, janrovii xususiyatlari va ijtimoiy ahamiyati aniqlangan. Muallif tomonidan matbuot orqali aholini safarbar etish, vatanparvarlik ruhini kuchaytirish va jamoatchilik fikrini shakllantirishdagi asosiy mexanizmlar ochib berilgan. Tadqiqot natijasida viloyat davriy nashrlaridagi mazkur ruknlar aholining mehnat faolligini oshirish, ularni umumiy maqsad atrofida birlashtirish va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda faol ishtirokini ta'minlashda muhim omil bo'lgan.

Kalit so'zlar: mudofaa fondi, mahsulot yig'ish harakati, viloyat davriy nashrlari, ruknlar, targ'ibot, ijtimoiy faollik.

Аннотация. В данной статье научно проанализировано отражение рубрик, посвящённых движению по сбору продукции в фонд обороны, в областных периодических изданиях. В ходе исследования были изучены исторические источники, архивные материалы, а также страницы периодической печати, на основе чего определены содержание, жанровые особенности и социальная значимость данных рубрик. Автором раскрыты основные механизмы мобилизации населения через прессу, усиления патриотического духа и формирования общественного мнения. Результаты исследования показывают, что указанные рубрики в областных периодических изданиях являлись важным фактором повышения трудовой активности населения, объединения его вокруг общей цели и обеспечения активного участия в общественно-политических процессах.

Ключевые слова: фонд обороны, движение по сбору продукции, областные периодические издания, рубрики, пропаганда, социальная активность.

Abstract. This article provides a scholarly analysis of how columns related to the campaign of collecting products for the defense fund are reflected in regional periodical publications. The study examines historical sources, archival materials, and periodical press issues, identifying the content, genre characteristics, and social significance of these columns. The author reveals the key mechanisms of mobilizing the population through the press, strengthening patriotic spirit, and shaping public opinion. The research findings indicate that these columns in regional periodicals played a significant role in increasing labor activity among the population, uniting people around a common goal, and ensuring their active participation in socio-political processes.

Key words: defense fund, product collection campaign, regional periodicals, columns, propaganda, social activity.

Kirish. Ikkinchi jahon urushi boshlanishi bilan respublika iqtisodiyoti harbiy asosda qayta qurilib, sanoat va qishloq xo'jaligi front ehtiyojlari uchun zarur mahsulotlarni ishlab chiqarishga moslashtirildi. Urush yillariga kelib mudofaa uchun zarur bo'lgan moddiy ehtiyojlarni ta'minlashda sobiq sovet ittifoqi tarkibidagi davlatlar ichida O'zbekiston SSR oldingi o'rinlarni egalladi. Chunki, 1941-yilning oxirlariga kelib Ural, G'arbiy Sibir, O'rta Osiyo sobiq Ittifoqning sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradigan ta'minot bazasiga aylanib qolgan edi. 1941-yilning oxiri – 1942-yil davomida urush tufayli iqtisodiy va ijtimoiy hayotning barcha jabhalari transformatsiya qilindi. Bu esa o'z navbatida armiya uchun zarur barcha mahsulotlarni ta'minlash masalasini hal qildi.

Ikkinchi jahon urushi boshlanishi bilan mehnatkashlarning tashabbusi va vatanparvarligi bilan frontga yordam berishning yangi shakllari vujudga keldi. Bu esa o'z navbatida aholini shaxsiy jamg'armalaridan ixtiyoriy ravishda "Mudofaa fondini tashkil qilish"da namoyon bo'ldi. Ushbu vatanparvarlik harakati xorazmlik mehnatkashlar tomonidan ham iliqlik bilan kutib olindi. Ular ham o'z shaxsiy mablag'laridan mudofaa fondi uchun pul, kiyim-kechak, turli xil mahsulotlar jamg'arishga kirishdilar.

Adabiyotlar tahlili. Mudofaa fondiga mahsulot yig'ish harakatiga oid reknarni viloyat davriy nashrlarida keltirilishi va ularning ahamiyati to'g'risida shu kunga qadar biron tadqiqotchi tomonidan ilmiy maqola yoki adabiyot chop qilinmagan. Tadqiq etilayotgan mavzuni manbaviy asosini Xorazm viloyatida 1941-1945-yillarda nashr qilingan gazetalar tashkil qiladi

Metodlar. Mudofaa fondiga mahsulot yig'ish harakatiga oid reknlarni viloyat davriy nashrlarida keltirilishi va ularning ahamiyati to'g'risidagi ma'lumotlarni yoritishda gazetasi ruknlarida keltirilgan maqolalar tarixiy-qiyyosiy tahlil va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ikkinchi jahon urushi yillarida gazetalarda asosan "Mudofaa fondiga", "Front uchun!", "Vatan himoyasi uchun", "Frontga sovg'alar", "Kolxozchilarning mudofaa fondiga hissasi" nomli ruknlar ostida maqolalar berib borilgan. Ruknlarning mazmuni turli xil ammo maqsadi bir narsaga qaratilgan edi. Jumladan, "Mudofaa fondiga" nomli ruknda mablag' va qimmatbaho buyumlar yig'ilishini yoritilgan. "Front uchun!" eng ommaviy ruknlardan bo'lib, mehnatkashlarning ishlab chiqarishdagi yutuqlari orqali jamg'argan mahsulotlar yoritilgan. "Vatan himoyasi uchun" ruknida esa front uchun jamg'arilgan mahsulotlar to'g'risida ma'lumot berilgan. "Frontga sovg'alar" ruknida jangchilar uchun issiq kiyim-kechak, oziq-ovqat va sovg'alar yig'ish kampaniyalari haqida material keltirilgan. "Kolxozchilarning mudofaa fondiga hissasi" ruknida esa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yig'ish yoritilgan.

Urush yillarida viloyat davriy nashrlarida berilgan ruknlardagi materiallarni tahlili shuni ko'rsatadiki, 1941-yilning 1 iyulidan – 1942-yil oxirigacha bo'lgan davrda viloyat mehnatkashlari "O'zbekiston kolxozchisi" nomli tank kolonnasi va samolyotlar eskadriliyasini qurish uchun 19 mln 618 ming so'm pul, 1942-yil 9-dekabrda – 1943-yil 31-martgacha bo'lgan davrda mehnatkashlar tank, samolyot va boshqa harbiy texnika qurish uchun qo'shimcha 21 mln 763 ming so'm pul topshirgan. Gurlan tumanidagi o'quvchilarining tashabbusi bilan "O'zbekiston pioneri" nomidagi tank kolonnasi qurilishiga yordam berish ishlarini boshlab yuborgan[1]. Shu tumandagi Kirov nomli maktab o'qituvchilari "Xalq o'qituvchisi" nomidagi tank kolonnasi qurilishi fondiga 1239 so'm to'plab topshirgan. Sovet Qurolli kuchlari Oliy bosh qo'mondonligi 1943-yil 9-martda tank kolonnasi yaratish uchun 20 million so'm mablag' to'plagan va frontga ko'plab oziq-ovqatlar yuborgan xorazmliklarga tashakkur e'lon qildi[2].

1942-yilga kelib harbiy zayom va pul-buyum lotareyasiga yozilish avj olib ketgan. Xali chiqarilmagan zayom va lotoreya uchun respublika mehnatkashlari oldindan pul to'lashgan. Mehnatkashlar davlatga qarz bergan xar bir so'm pulimiz front va mamlakat uchun zarur bo'lgan metal, yoqilg'i, oziq-ovqat va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytiradi, fashistlarni shu orqali tor-mor keltiramiz deya o'ylab, tinimsiz ravishda harbiy zayomlarga obuna bo'lishgan[3].

O'zbekiston SSR Moliya Xalq Komissarligi bergan ma'lumotga ko'ra respublika bo'yicha harbiy zayomga yozilish 1942-yil yanvaridan to 1942-yil 17-apreligacha bo'lgan davrda 646 million 845 ming so'mlikni tashkil qilgan[4]. Bu esa o'tgan yilgi harbiy zayomga yozilishining umumiy summasidan 305 million so'm ortiq bo'lganligini ko'rsatadi.

Viloyat davriy matbuotida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra respublikamizning ishchi va xizmatchilari 48 mln 471 ming so'mlik, kolxozchilari esa 60 mln 630 ming so'mlik, kolxozlar esa 129 mln 472 ming so'mlik, sanoat artellari 6 mln 274 ming so'mlik zayomga yozilgan. O'zbekiston omonat kassalariga 39 mln 57 ming so'm naqd pul topshirildi va respublika 1942-yilga davlat harbiy zayomiga yozilishga mo'ljallangan rejani ortig'i bilan bajargan[5]. Xorazm viloyatida ham zayomga yozilish ishlari yanada avj olib, 1942-yil 14-aprelgacha bo'lgan davrda shu yilgi davlat harbiy zayomiga yozilish 25 mln 18 ming so'mga yetgan bo'lsa[6], mehnatkashlar 1942-yilning 20-apreligacha bo'lgan davrda 32 mln 892 ming so'mlik zayomga yozilgan[7].

Viloyat mehnatkashlari yozilgan davlat zayomlaridan daromad ham olganlar. 1941-yilda foizli chiqarilgan zayomlar uchun 1 mln 170 ming 840 so'm yutuq to'langan. Bir kvartal ichida zayom egalari 248 ming 289 so'm yutuq to'langan. Bu davrga kelib, pul buyum lotoreyalaridan ham katta miqdorda yutuqlar chiqa boshlagan. Olingan pul buyum lotoreyalaridan 10000 so'mlik bitta yutuq, 5000 so'mlik uchta yutuq, 1000 so'mlik qirq to'rtta yutuq, 500 so'mlik sakson to'qqizta yutuq va 100 so'mlikdan uch ming to'rt yuz ellik oltita yutuq chiqqan. Viloyat bo'yicha jami 459100 so'mlik 3593 yutuq chiqqan. Bundan tashqari buyumli lotoreyalarga 9 ta kumush qo'l soati, 7 juft erkaklar oyoq kiyimi, 5 bo'lak jun kostyumlik mato va bir bo'lak ipak ko'ylaklik mato yutug'i chiqqan[8].

Xorazmlik mehnatkashlar esa urush davrida 150 mln so'mlik harbiy zayomga va pul buyum lotoreyasiga yozilib, mudofaa jamg'armasi uchun 60 mlnga yaqin pul ham topshirganlar. Urush yillarida sanoat korxonalari, zavod va fabrikalar ishchilaridan tashqari qishloq xo'jaligida faoliyat olib borayotgan mehnatkash aholi vakillari ham mudofaa fondiga mahsulot yig'ish ishida, zayom va pul buyum lotoreyalariga yozilish ishlarida ham faol qatnashdilar.

Frontga mahsulot yig'ishda Viloyat Maorif bo'limiga qarashli ta'lim tashkilotlari ham faollik ko'rsatgan. Maktablar qoshida targ'ibot-tashviqot bo'limlari tashkil etilgan. Ularda saralab olingan tashviqotchi o'qituvchilar ishlagan. Xorazmda 1941-1945-yillar davomida 318-320 ta maktab o'z faoliyatini olib borgan. 1941-yil iyuldan 1942-yilning 25-martgacha Urganch shahridagi Stalin nomli

o'rta maktabning faol o'quvchilari Leningrad shahri bolalariga sovg'alar to'plashda faol qatnashgan. Ular 3 kun ichida 670 so'm naqd pul, juda ko'p tuxum, tovuq, quruq meva va boshqa oziq-ovqatlar to'plagan[9].

Urganch tumanidagi Kuybishev nomli to'liqsiz o'rta maktabning o'quvchilari jangchi O.Matchanovning xatidan ruhlanib, jasur jangchi hizmat qilayotgan harbiy qismga posilka yuborish uchun 30 - 40 so'mdan pul yig'ib, posilka uchun yig'ilgan 750 so'mga turli narsalar sotib olib, posilkaga joylab javob xati bilan jo'natilganligi yozilgan[10].

Shuningdek, Xonqa tumanidagi o'qituvchilar harakatdagi Qizil Armiya jangchilariga sovg'a yuborish uchun o'zlarining uch kunlik mehnat haqlari (6274 so'm)ni ajratganlar. Stalin nomli maktab o'qituvchilari esa 573 so'm, Sarapayon qishloq sovetidagi "Kommunist" kolxozining a'zolari 1000 so'm, 150 kg jo'gori, 10 kg sariyog', 60 ta tuxum, "Sotsializm" kolxozining a'zolari 1500 so'm, "Mehnatkash" kolxozi 1000 so'm va 100 kg jo'gori topshirgan[11].

Leningrad shahrining qahramon bolalariga sovg'a tariqasida Xonqa tumani Katta Jirmiz qishloqidagi "Qurilish" maktabining o'quvchilari 200 tuxum, 3 ta tovuq va kiyim-bosh uchun 750 so'm naqd pul, maktab direktori A.Qurbonov 100 so'm naqd pul va bir tovuq, Urganch tumani Yuqoribog' qishloq Kuybishev nomli maktab jamoasi esa juda ko'p miqdorda oziq-ovqat mahsulotlari hamda 600 so'm naqd pul yig'ib topshirgan[12].

Xulosa. Mudofaa fondiga mahsulot yig'ish harakati mavzusining viloyat davriy nashrlarida aks ettirilishi ushbu jarayonning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-siyosiy ahamiyatini ham yorqin namoyon etadi. Matbuot sahifalari orqali aholining faolligi, vatanparvarlik ruhi va jamoaviy sa'y-harakatlari keng yoritilgani mazkur harakatning ommaviy tus olganini ko'rsatadi. Shuningdek, gazetalardagi maqola-larda mehnatkashlarning hissasi, tashkilotlar va muassasalarning tashabbuslari alohida ta'kidlanib, bu jarayon jamiyatni birlashtiruvchi muhim omil sifatida talqin etilgan.

Viloyat davriy nashrlari ushbu mavzuni yoritish orqali aholini rag'batlantirish, ularni umumiy maqsad yo'lida safarbar etish va ijtimoiy ongni shakllantirishda muhim axborot manbai vazifasini bajargan. Umuman olganda, matbuotdagi materiallar mudofaa fondiga mahsulot yig'ish harakatining ko'lamini, mazmuni va ahamiyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. XVDA. F-346, op-1, d-6, l-2.
2. XVDA. F-623, op-1, d-5, l-4.
3. XVDA. F-623, op-1, d-5, l-3.
4. XVDA. F-623, op-1, d-5, l-1.
5. XVDA. F-623, op-1, d-5, l-1.
6. XVDA. F-623, op-1, d-5, l-1.
7. XVDA. F-623, op-1, d-5, l-4.
8. XVDA. F-346, op-1, d-6, l-1.
9. XVDA. F-346, op-1, d-6, l-1.
10. XVDA. F-623, op-1, d-13, l-2.
11. XVDA. F-623, op-1, d-5, l-4.
12. XVDA. F-346, op-1, d-6, l-1.

UO'K 070(575):929(575)

O'ZBEK JURNALISTIKASINING RIVOJIDA JADID NAMOYONDALARINING O'RNI:M. BEHBUDIYNING JURNALISTIK FAOLIYATINI O'RGANISH

D.Jumayeva, axborot xizmati rahbari, Janubiy dehqonchilik ilmiy-tadqiqot instituti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek jurnalistikasining shakllanishi va rivojlanish jarayonida jadidchilik harakatining o'rni hamda M. Behbudiyning jurnalistik faoliyati tahlil qilinadi. Behbudiyning matbuotdagi faoliyati orqali milliy ongni uyg'otish, ma'rifat va erkin fikr g'oyalari targ'ib etishdagi xizmatlari yoritiladi. Shuningdek, jadid jurnalistikasining o'ziga xos uslubi, mazmuniy yo'nalishlari va zamonaviy o'zbek oav rivojiga ta'siri ilmiy asosda o'rganilgan. Tadqiqot natijalari jadidlar merosining bugungi jurnalistik tafakkurdagi o'rnini aniqlashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, M. Behbudi, o'zbek jurnalistikasi, ma'rifat, matbuot tarixi, milliy ong, publitsistika.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль движения джадидизма в формировании и развитии узбекской журналистики, а также анализируется журналистская деятельность Махмудходжи Бехбуди. Освещаются его заслуги в пробуждении национального самосознания, распространении идей просвещения и свободомыслия через печать. В работе изучены особенности стиля и тематическая направленность джадидской журналистики, а также её влияние на современное развитие узбекских СМИ. Результаты исследования

способствуют пониманию значения наследия джадидов в современном журналистском мышлении.

Ключевые слова: Джадидизм, М. Бехбуди, узбекская журналистика, просвещение, история печати, национальное самосознание, публицистика.

Abstract. This article examines the role of the Jadid movement in the formation and development of Uzbek journalism, focusing on the journalistic activity of Mahmudkhodja Behbudi. It highlights Behbudi's contribution to awakening national consciousness and promoting enlightenment and freedom of thought through the press. The study also analyzes the distinctive style and thematic orientation of Jadid journalism and its influence on the evolution of modern Uzbek media. The findings help to clarify the significance of the Jadid intellectual legacy in the context of contemporary journalistic discourse.

Key words: Jadidism, M. Behbudi, Uzbek journalism, enlightenment, history of the press, national consciousness, journalism.

Kirish. O'zbek jurnalistikasi tarixining shakllanish jarayoni xalqimizning madaniy, ijtimoiy va ma'naviy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. XX asr boshlarida yuzaga kelgan jadidchilik harakati ana shu taraqqiyotning muhim bosqichlaridan biri bo'lib, milliy matbuot, ma'rifatparvarlik va erkin fikrning asosiy manbai sifatida tarixda o'chmas iz qoldirdi. Jadidlar o'z faoliyati orqali xalqni zamon bilan hamnafas yashashga, ilm-fan va madaniyat sohalarida yangilanishga undagan, milliy ong va mustaqil tafakkurni shakllantirishda katta hissa qo'shgan. Mazkur harakatning yorqin namoyondalaridan biri — Mahmudxo'ja Behbudiy — nafaqat o'z davrining ma'rifatparvar olimi va siyosiy arbobi, balki o'zbek jurnalistikasi asoschilaridan biri sifatida ham tanilgan. Uning "Taraqqiy", "Samarqand" singari gazetalarda olib borgan faoliyati, millatni uyg'otishga, yoshlarni ilmga, taraqqiyotga, mustaqil fikrga chaqiruvchi maqolalari o'zbek matbuoti tarixida yangi davrni boshlab berdi. Behbudiyning jurnalistik merosi nafaqat o'z davrining ijtimoiy-siyosiy voqeliklarini yoritish bilan chegaralanmay, balki millat taqdiriga befarq bo'lmagan ziyolilar avlodini shakllantirishga xizmat qildi. Jadid jurnalistikasining o'ziga xos jihatlardan biri — undagi ma'rifatparvarlik ruhining ustuvorligi, ijtimoiy adolat, milliy uyg'onish va taraqqiyot g'oyalari bilan sug'orilgan publitsistik uslubdir. Behbudiyning asarlari orqali o'sha davr xalqining turmush tarzi, siyosiy muhit va jamiyatdagi o'zgarishlarga bo'lgan munosabat o'z ifodasini topgan. Shu bois uning jurnalistik faoliyatini o'rganish, jadid matbuotining g'oyaviy asoslarini tahlil qilish, bugungi o'zbek ommaviy axborot vositalari uchun ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Bugungi globalashuv davrida jurnalistikaning asosiy vazifasi — xalqni haqiqat bilan tanishtirish, ijtimoiy fikrni shakllantirish, milliy qadriyatlarni asrab avaylash va yosh avlodda fuqarolik mas'uliyatini kuchaytirishdan iborat. Shu nuqtai nazardan, Behbudiy va uning zamondoshlari yaratgan jadid jurnalistikasi o'zining dolzarbligini yo'qotmagan, aksincha, zamonaviy OAV uchun ibrat manbai bo'lib qolmoqda. Mazkur maqolada M. Behbudiyning jurnalistik faoliyati tarixiy, ma'naviy va ijtimoiy kontekstda tahlil qilinadi, uning o'zbek matbuoti taraqqiyotiga qo'shgan hissasi ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, jadidlar merosining bugungi jurnalistika ta'limi va axborot siyosatidagi o'rni ham tahlil etiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. O'zbek jurnalistikasi tarixini o'rganishda jadidchilik harakatining o'rni haqida so'nggi yillarda ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Ushbu mavzuga oid ilmiy manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, jadidlar faoliyati, xususan, M. Behbudiyning matbuotdagi o'rni, milliy o'zlikni anglash va ma'rifatparvarlik g'oyalarining shakllanishida alohida ahamiyat kasb etgan. Tadqiqotchi A. Qosimov (2017) o'zining "Jadidchilik va o'zbek matbuoti taraqqiyoti" asarida jadidlar matbuotni ijtimoiy ongni uyg'otuvchi kuch sifatida ko'rganini ta'kidlaydi. N. Karimova (2019) esa Behbudiyning "Taraqqiy" gazetasidagi maqolalarini tahlil qilib, uning ma'rifatparvarlik ruhini, ijtimoiy tanqidchilikni va milliy uyg'onish g'oyalarini matbuot orqali ifodalaganini qayd etadi. O. Rajabov (2021) o'z tadqiqotida jadid publitsistikasi o'zbek jurnalistik maktabining shakllanishida poydevor bo'lganini, Behbudiy, Fitrat, Avloniy, Munavvarqori singari ma'rifatparvarlarning tahririy siyosati millatni uyg'otishga qaratilganini ilmiy asosda ko'rsatadi. Shuningdek, mahalliy olimlardan Sh. Jo'rayev (2020) o'zbek jurnalistik tafakkurining shakllanishida tarixiy-madaniy meros, xususan jadidchilikning tahliliy tafakkur an'analarini chuqur o'rgangan. Zamonaviy manbalar orasida H. Hasanov (2022) tomonidan olib borilgan tahlillar jadid jurnalistikasining uslubi xususiyatlarini, til va janr yangilanishlarini o'rganish orqali hozirgi OAV tajribasiga bog'laydi. Shu bilan birga, M. Turdiyeva (2023) o'z maqolasida Behbudiyning milliy o'zlikni shakllantirishdagi publitsistik rolini yoritib, uni zamonaviy media jarayonlari bilan qiyosiy tahlil qiladi. Mazkur adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, M. Behbudiyning jurnalistik faoliyati nafaqat o'z davrining ijtimoiy muammolarini yoritish bilan chegaralanmagan, balki milliy g'oya va

ma'naviy yangilanishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida tarixda muhim o'rin tutgan. Uning publitsistik merosi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan, zamonaviy o'zbek jurnalistikasining g'oyaviy ildizlarini anglash uchun bebaho manba bo'lib xizmat qiladi. Ushbu tadqiqotda tarixiy-tahliliy, komparativ, biografik va kontent tahlil metodlaridan foydalanildi. Har bir metod tadqiqotning maqsadi va vazifalarini amalga oshirishda muhim ilmiy vosita sifatida tanlandi.

- Tarixiy-tahliliy metod orqali jadidchilik harakatining vujudga kelish sabablari, M. Behbudiyning faoliyati kechgan davrning ijtimoiy-siyosiy holati, matbuotning shakllanish bosqichlari o'rganildi.
- Komparativ (qiyosiy) metod yordamida jadid matbuotining uslubiy va g'oyaviy xususiyatlari zamonaviy o'zbek OAV bilan qiyoslab tahlil qilindi.
- Biografik yondashuv orqali Behbudiyning hayoti, shaxsiy qarashlari va jurnalistik merosi o'zaro uzviy bog'liqlikda o'rganildi.
- Kontent tahlil metodikasi esa Behbudiyning maqolalari, muharrirlik faoliyati va matbuotdagi mavzu tanlovi orqali milliy uyg'onish g'oyalarining ifodasini ochib berishga qaratildi. Metodologik asos sifatida milliy matbuot tarixini o'rganishda qo'llaniladigan ilmiy ob'ektivlik, tizimlilik va tarixiy izchillik tamoyillari asos qilib olindi. Tadqiqot jarayonida Behbudiyning asarlari, uning zamondoshlari yozgan maqolalar, arxiv hujjatlari hamda zamonaviy ilmiy tahlillar manba sifatida tahlil qilindi. Ushbu metodlar uyg'unligi natijasida M. Behbudiyning jurnalistik faoliyati nafaqat tarixiy shaxs sifatida, balki milliy matbuot maktabining asoschisi, ma'naviy uyg'onish ramzi sifatida ilmiy yondashuv asosida o'rganildi.

Natijalar va muhokamalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek jurnalistik tafakkurining shakllanishi bevosita jadidchilik harakati bilan uzviy bog'liqdir. Jadidlar, xususan, Mahmudxo'ja Behbudi o'zining jurnalistik faoliyati orqali xalqning ijtimoiy, siyosiy va madaniy ongi o'sishiga beqiyos hissa qo'shgan. U matbuotni millatni uyg'otish, ma'rifatni yoyish va zamonaviy tafakkurni shakllantirishning eng samarali vositasi sifatida ko'rgan. Birinchidan, Behbudiyning publitsistik merosi o'zbek matbuoti tarixida yangicha uslub, aniq ijtimoiy yo'nalish va xalq manfaatiga xizmat qiluvchi jurnalistik tildan foydalanish tamoyillarini shakllantirdi. Uning maqolalarida adolat, taraqqiyot, ilm va vatanparvarlik g'oyalari asosiy o'rinni egallaydi. "Taraqqiy" va "Samarqand" gazetalaridagi maqolalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Behbudi jamiyatda ilg'or fikrni, ma'naviy uyg'onish va milliy o'zlikni shakllantirishni o'zining asosiy maqsadi deb bilgan. Ikkinchidan, tadqiqot davomida aniqlanishicha, jadid jurnalistikasi o'zbek matbuotida publitsistik janrlarning diversifikatsiyasi (ya'ni turlarga ajralib rivojlanishi) jarayoniga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Behbudiyning maqolalarida maqola, felyeton, ocherk, tanqidiy sharh kabi shakllar keng qo'llangan. Bu janrlarning o'sha davrda yangi, lekin ta'sirchan vosita sifatida shakllanishi milliy jurnalistik tafakkurning o'sishiga zamin yaratgan. Uchinchidan, M. Behbudi tahriri siyosati orqali o'z davr jurnalistikasiga ilmiylik va fuqarolik mas'uliyatini olib kirgan. U matbuot sahifalarida nafaqat yangiliklarni yoritgan, balki har bir mavzuni ijtimoiy g'oyaviy jihatdan asoslab bergan. Bu yondashuv zamonaviy o'zbek jurnalistikasining tahliliy va g'oyaviy yo'nalishlariga asos bo'lgan. To'rtinchidan, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Behbudiyning asarlari va publitsistik merosi hozirgi kunda ham axloqiy va professional jurnalistika uchun ibrat manbaidir. Uning "xalq uchun yozish, xalq manfaati uchun so'zlash" tamoyili zamonaviy jurnalistik axloq kodeksining mohiyatiga uyg'un keladi. Shu bois, jadidlar merosini o'rganish nafaqat tarixiy, balki amaliy jihatdan ham jurnalistika ta'limida muhim metodik ahamiyat kasb etadi. Beshinchidan, tahlil davomida aniqlangan yana bir muhim jihat shuki, Behbudiyning jurnalistik faoliyati milliy o'zlikni anglash, erkin fikr va ma'rifatparvarlik g'oyalarini mustahkamlash orqali xalqni o'z taqdiri uchun mas'uliyatli bo'lishga undagan. Shu tariqa jadid jurnalistikasi millatning ijtimoiy uyg'onishida mafkuraviy harakatlantiruvchi kuch sifatida namoyon bo'lgan. Muhokama jarayonida shuningdek, zamonaviy o'zbek OAV tajribasini jadid matbuoti bilan qiyoslash natijasida ularning g'oyaviy uzviyligi va maqsad birligi kuzatildi. Bugungi axborot maydonida Behbudi singari jurnalistlarning merosi jurnalistik halollik, mas'uliyat va vatanparvarlik tamoyillarini mustahkamlashda muhim ibrat maktabi bo'lib xizmat qilmoqda. Tadqiqot natijalariga ko'ra, jadid jurnalistikasi o'zbek xalqining milliy o'zligini saqlab qolish, ilmiy va madaniy taraqqiyotga intilishida beqiyos tarixiy rol o'ynagan. Shuning uchun Behbudiyning jurnalistik faoliyatini chuqur o'rganish nafaqat o'tmish merosini anglash, balki kelajak jurnalistik taraqqiyot yo'nalishlarini belgilashda ham ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek jurnalistikasi taraqqiyotida jadidchilik harakati, ayniqsa Mahmudxo'ja Behbudi faoliyati beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan. Behbudiyning matbuotdagi faoliyati millatni uyg'otish, xalqni ilm-ma'rifatga da'vat etish, zamonaviy tafakkur va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishda muhim o'rin tutgan. U jurnalistikani xalqni ogohlikka, birlik va taraqqiyotga chorlovchi vosita sifatida ko'rgan, shu bois uning publitsistik

merosi o'zbek matbuoti tarixida yangi bosqichni boshlab bergan. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Behbudiy tomonidan ilgari surilgan "ma'rifat orqali millatni yuksaltirish" g'oyasi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Uning maqolalarida aks etgan erkin fikrlash, ijtimoiy adolat, milliy uyg'onish, ilm va ma'rifat g'oyalari zamonaviy o'zbek jurnalistikasining ma'naviy ildizlarini tashkil etadi. Behbudiyning tahririy siyosati va matbuotga yondashuvi jurnalistik mas'uliyat, halollik va xalq manfaatini ustuvor qo'yish tamoyillarini shakllantirdi. Jadid jurnalistikasi tahlili shuni ko'rsatadiki, o'sha davr jurnalistlari matbuot orqali ijtimoiy ongni uyg'otishga, milliy mustaqillik va yangilanish g'oyalarini xalq ongiga singdirishga intilgan. Ularning faoliyati o'zbek matbuotining professional, g'oyaviy va estetik asoslarini yaratishda tayanch rol o'ynagan. Shu jihatdan, Behbudiyning jurnalistik merosini o'rganish bugungi OAVning ma'naviy poydevorini mustahkamlash, yosh jurnalistlarni vatanparvarlik va mas'uliyat ruhida tarbiyalashda ibrat manbai bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotdan olingan natijalar, bir tomondan, jadid jurnalistikasining tarixiy meros sifatida o'zbek milliy matbuotini shakllantirishdagi o'rnini ochib bersa, ikkinchi tomondan, hozirgi davr jurnalistikasining etik me'yorlari va ma'rifiy yo'nalishlarini belgilashda amaliy metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Demak, Behbudiy merosini o'rganish — bu nafaqat tarixni anglash, balki milliy jurnalistik tafakkurning barqaror rivojlanishiga yo'l ochish demakdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimova, N. (2019). Jadid matbuoti va Mahmudxo'ja Behbudiy publitsistikasi. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
2. Qosimov, A. (2017). Jadidchilik va o'zbek matbuoti taraqqiyoti. Samarqand: SamDU nashriyoti.
3. Rajabov, O. (2021). Jadid publitsistikasi: g'oyalar, janrlar va tahririy siyosat. Toshkent: Akademnashr.
4. Jo'rayev, Sh. (2020). O'zbek jurnalistik tafakkurining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. Jurnalistika jurnali, 2(1), 45–54.
5. Hasanov, H. (2022). Jadid jurnalistikasining uslubiy xususiyatlari va hozirgi OAVdagi aks sadosi. O'zbekiston Matbuoti, 3(2), 66–73.
6. Turdiyeva, M. (2023). Behbudiyning ma'rifiy g'oyalari va ularning zamonaviy tahlili. Til va Jamiyat, 5(1), 101–109.
7. Abdullayev, S. (2018). XX asr boshidagi o'zbek matbuotining ijtimoiy-siyosiy roli. Toshkent: Fan va Texnologiya nashriyoti.
8. Khalid, A. (2015). Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Ithaca: Cornell University Press.
9. Kamp, M. (2016). The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. Seattle: University of Washington Press.
10. Saidov, U. (2024). Jadid merosi va zamonaviy jurnalistik qadriyatlar uyg'unligi. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Axborotnomasi, 4(3), 88–95.

UO'K 349.2:338.1(574)

TURKISTON O'LKASIDA QISHLOQ XO'JALIGIGA OID QONUNLAR VA O'ZGARISHLAR

X.P.Jurayev, dots., PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona
N.A.Akramova, talaba, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turkiston o'lkasida Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosati davrida qishloq xo'jaligiga oid qabul qilingan qonunlar, agrar islohotlar hamda ularning mahalliy aholi turmush tarziga ta'siri tahlil qilinadi. Xususan, yer-suv munosabatlari, paxtachilikni rivojlantirish siyosati, soliqqa tortish tizimi hamda ko'chmanchi va o'troq aholi xo'jaligidagi o'zgarishlar tarixiy manbalar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston o'lkasi, qishloq xo'jaligi, agrar siyosat, Rossiya imperiyasi, yer-suv islohoti, paxtachilik, mustamlakachilik, soliq tizimi.

Аннотация. В данной статье анализируются законы и аграрные преобразования, связанные с сельским хозяйством Туркестанского края в период колониальной политики Российской империи. Особое внимание уделено земельно-водным отношениям, политике развития хлопководства, налоговой системе, а также изменениям в хозяйственной жизни кочевого и оседлого населения. На основе исторических источников раскрывается влияние колониальной аграрной политики на социально-экономическое развитие региона.

Ключевые слова: Туркестанский край, сельское хозяйство, аграрная политика, Российская империя, земельно-водная реформа, хлопководство, колониализм, налоговая система.

Abstract. This article examines the laws and reforms related to agriculture in Turkestan during the colonial policy of the Russian Empire. Particular attention is paid to land and water relations, the policy of cotton cultivation development, the taxation system, and changes in the economic

activities of nomadic and settled populations. Based on historical sources, the study highlights the socio-economic consequences of the colonial agrarian policy in the region.

Key words: *Turkestan region, agriculture, agrarian policy, Russian Empire, land and water reform, cotton growing, colonialism, taxation system.*

Kirish. Mustaqillik yillarida o'zlikni anglash, jamiyatda tarixiy ongning shakllanish jarayonida tariximizga bo'lgan munosabat ham o'zgardi. Tadqiqotchilar tomonidan dolzarb mavzularda dissertasiyalar himoya qilinib, ko'plab monografiyalar tayyorlandi. Vatan tarixshunosligida mamlakatimizning yaqin o'tmish tarixi, davlatchiligi, xalqaro aloqalari ustuvor yo'nalishlardan biriga aylandi. Mazkur jarayonda Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida Turkiston o'lkasi hayoti, yaqin qo'shni davlatlar bilan olib borilgan siyosiy hamda iqtisodiy aloqalari tarixi masalalarini tadqiq etish muhim sanaladi [1;58].

XIX asr boshida jahon tarixida xalqaro munosabatlar yanada keskinlashdi. Dunyoning yirik imperiyalari o'rtasida mustamlakalarga ega bo'lish, ulkan xomashyo zahiralarini ustidan nazorat o'rnatish hamda strategik ahamiyat kasb etuvchi mintaqalarda o'z mavqelarini yanada mustahkamlash asosiy vazifaga aylandi.

Shunday hudud sanalgan Turkiston o'lkasi ham bu kurashlardan chetda qolmadi. Mazkur mintaqada siyosiy manfaatlarning to'qnashuvini qator sabablari bor edi. Ushbu omillar, avvalo, qulay geografik sharoit, ikkinchidan katta miqdordagi iqtisodiy manbalarning mavjudligi, uchinchidan esa kelgusidagi harakatlar uchun strategik ahamiyatga ega ekanligi bilan izohlanar edi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Turkiston o'lkasida qishloq xo'jaligi va agrar munosabatlar tarixshunosligi nisbatan keng o'rganilgan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur mavzuni yoritishda mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan muhim ilmiy qarashlar ilgari surilgan. V.V.Bartold, N.P.Ostroumov, B.G'afurov, A.Muxtorov, A.Ziyoiev, Sh.Karimov, D.Alimova, B.Eshov va boshqalar tomonidan Turkiston agrar siyosati kompleks tarzda, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillar uyg'unligida tahlil qilingan.

Mazkur tadqiqotda Turkiston o'lkasida qishloq xo'jaligiga oid qonunlar va agrar o'zgarishlarni o'rganishda tarixiylik, tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, manbashunoslik va ijtimoiy-iqtisodiy tahlil metodlaridan kompleks foydalanildi.

Natija va muhokama. Ma'lumki, har doim, har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tuzumda va har qaysi mamlakatda mazkur davlat agrar siyosatining asosini yer masalasi tashkil qiladi. Turkiston o'lkasi Rossiya imperiyasi tomonidan istilo qilinganidan so'ng ham shu masala mustamlakachilarning agrar siyosatidagi bosh masalaga aylandi. Bunda ikkita vazifani hal etish kerak edi:

- 1) Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasidagi mavqeini tobora mustahkamlab borish;
- 2) O'lkaning boy tabiiy va iqtisodiy zaxiralaridan rus pomeschiklari va kapitalistlari manfaatlarini yo'lida foydalanish [2;40].

Birinchi galda Rossiya mustamlakachilari Turkistonda yer-mulk munosabatlarini Markaz manfaatlariga moslashtirishdan oldin o'lkada tarixan an'anaviy ravishda mavjud yerga mulkchilik munosabatlarini o'rganib chiqishni lozim deb topdilar.

Shu munosabat bilan o'lkada o'tkazilajak yer-suv islohotlariga tayyorgarlik sifatida o'lkada bir qator izlanishlar, tekshirishlar o'tkazdilar. General K.P.Kaufman Turkiston yer zahiralarini Markaz manfaatlariga moslashtirish maqsadida soxaga olimlar, mutaxassisnlarni jalb qilishdan ish boshladi. Bunda o'lkaning musulmon shariati orqali boshqarilgan huquqiy munosabatlari orasida yer mulkchilik munosabatlariga alohida e'tibor qaratildi. Jumladan, 1868-yildayoq polkovnik M.Nikolayevga mahalliy o'troq va ko'chmanchi aholining yerga bo'lgan amaldagi huquqlarini o'rganishni, shu bilan birga davlat yer tasarrufi huquqlarini aniqlash vazifasini topshirdi. Shu bilan birga M.Nikolayevga jiddiy ko'rsatmalar berildi. Chunki Turkistonda rus aholisini joylashtirishda agrar soha juda muhim edi.

Ishda ko'plab izlanishlar, tayyorgarliklardan so'ng K.P.Kaufman 1868-yili 6-oktabrda general mayor A.I.Gomzin boshchiligida yer-mulk masalalari bo'yicha maxsus komissiya tuzish haqida buyruq e'lon qildi. Shunday qilib, 1873-yilga qadar o'lkada yer suv munosabatlari A.L.Kun, M.Nikolayev, V.Kamarovlar yig'ilgan materiallar asosida ish ko'rishga harakat qilindi. Bundan tashqari A.I.Gomzin komissiyasi 1868-yildayoq yer masalasi bo'yicha o'zini materiallarini Yer-mulk komissiyasini jurnali nomi ostida uchta bayonnomini taqdim qildi [3;16].

Avvalo, Turkistonda yerga egalikning asl mohiyati jamoa mulki va podsholik mulki xususiyatiga ega bo'lgan. Ammo jamoa mulki bo'lgan yerning o'zlashtirilmagan qismlariga suv chiqarish, haydab ekin ekish orqali xususiy mulklari ham yuzaga kelgan. Ularning soliqlarga tortilishi

esa asosan ikki xil bo'lib, jamoa mulkidan xiroj, xususiylar yerdan tanob solig'i olingan. Davlat tasarrufi esa ishlov berilgan yerlarga qaratilgan.

1867-yilning 25-martida general Kaufman tomonidan Sirdaryo va Yettisuv viloyatlarini boshqarish to'g'risidagi loyiha ishlab chiqilgan. Ushbu loyihaning 295-moddasi bevosita vaqf mulklariga aloqador bo'lib, bunda jumladan, shunday deyiladi – “Viloyat boshqarmalarida yerlarga tegishli bo'lgan vaqf hujjatlari ko'rib chiqilgandan keyin mavjud tartib-qoidaga ko'ra ular soliqlardan ozod etilgan va etilmaganlarga ajratiladi. Yangi tashkil etilgan vaqf mahkamalari esa umumiy asosda xiroj va tanob soliqlari to'lashlari lozim” [4;57].

Qabul qilingan ushbu yagona modda chor hukumati ma'muriyatida vaqf mahkamalariga nisbatan turlicha munosabatda bo'lishga olib keldi. Mana shundan keyin oradan o'tgan yillar mobaynida general Kaufman rahbarligidagi Turkiston general gubernatorligi ma'muriyati “Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risida”gi Nizomini tayyorladi va 1886-yili u podsho hukumati tomonidan tasdiqlandi.

“Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom”da 265-266-, 267-, 286-, 289- va 299-moddalar bevosita vaqf masalasiga tegishli edi [5;28].

Ushbu “Nizom”ning 265-moddasida shunday deyiladi: “Qishloq jamoalari tarkibiga kiruvchi va hukumat tomonidan e'tirof etilgan aholi yashaydigan vaqf mulklari 255- 261-, 263- va 264-moddalarga asosan o'sha jamoa aholisi ixtiyorida qoldiriladi. Hukumat tomonidan e'tirof etilgan aholi yashamaydigan “Vaqfi avlod” mulklari mana shu avlod tugagunga qadar ular ixtiyorida qoldiriladi”.

Yuqorida keltirilgan dalillardan ko'rinib turibdiki, ilgari amir va xonlar davrida har tomonlama qo'llab-quvvatlab turilgan vaqf mahkamalari chor hukumati davrida nafaqat avvalgi g'amxo'rliklardan, balki o'z haq-huquqlaridan va mol-mulklaridan ham mahrum bo'layotgan edi.

O'rta Osiyoni Rossiya bosib olgan davrda uning hamma hududlarida feodal tuzum hukm surar, ko'chmanchi aholining ijtimoiy munosabatlari esa, patriarhal-feodal harakterda edi.

XIX asrning 80-yillari boshlarida O'rta Osiyo hududi katta Rossiya imperiyasining tarkibiy qismi bo'lib qoldi, 60-90 yillar davrida Rossiyada sanoat kapitalizmi tez taraqqiy etdi, mamlakatda burjuaziyaga mos keladigan o'zgarishlar amalga oshirildi, bu davrda eski krepostnoylik munosabatlarga barham berilmoqda edi.

Kapitalizmning rivojlanishi va 70-yillardagi ijtimoiy harakat, 80-yillardagi ishchilar harakati va Rossiyada marksizmning dastlabki qadamlari O'rta Osiyoning shundan keyingi tarixiy taraqqiyotiga ta'sir qilmay qolmadi. 80-yillarning oxiridan boshlab, ayniqsa, paxtachilik o'sishi va Zakaspiy temir yo'li qurilishi munosabati bilan, rus kapitalizmi O'rta Osiyo xalq xo'jaligining rivojlanishiga tobora kuchli ta'sir ko'rsatadi, O'rta Osiyo ekonomikasining umum Rossiya bozori bilan va uning orqali jahon bozori bilan aloqalari o'sadi.

Bu prosess O'rta Osiyo uchun katta g'oyat progressiv ahamiyatga ega bo'ldi, chunki prosyess uning asrlar bo'yi jahon xo'jaligidan ajralib turishiga sekin-asta xotima berilishiga yordam qildi va ishlab chiqarishning feodal usulining yemirilishiga zamin tayyorladi. Ammo shuni aytib o'tish kerakki, bu davrda rus kapitalizmi O'rta Osiyoning iqtisodiy hayotiga uncha katta ta'sir ko'rsatmagan edi. XIX asr 90-yillarining oxiridan e'tiboran va XX asrning boshlarida, ya'ni Rossiya imperiazim bosqichiga o'tgan davrda ahvol tubdan o'zgardi. Bu davrda Rossiya kapitalistik iqtisodiyotining O'rta Osiyoga ta'siri keskin ravishda kuchaydi va O'rta Osiyoning taraqqiyotida muhim omil bo'lib qoldi [6;113].

O'rta Osiyoni Rossiya bosib olgandan keyin birinchi yillarda rus hukumati dastavval undagi ma'muriy-hududiy masalalar bilan shug'ullandi, o'lkani boshqarish uchun tegishli mustamlaka apparatini vujudga keltirish yo'lida tadbirlar ko'rdi va, umuman aytganda, mahalliy aholining ichki hayotiga aytarliq e'tibor bermadi. Ma'lumki, rus ma'murlari mahalliy aholi o'rtasidagi yer-suv munosabatlariga uzoq vaqtgacha aralashmadilar va xonlar zamonida amalda bo'lgan soliq sistemasini deyarlik to'la saqladilar.

O'troq rayonlarning aholisidan avvalgicha xiroj va tanob o'lponlari olinib turdi, o'lpon hosilning undan bir xissasi miqdorida olinar edi. Ko'chmanchi rayonlarning aholisi xonadon boshiga 3 so'm 50 tiyindan o'lpon to'lar ekan.

Umuman, aholidan olinadigan o'lponlar tartibga solinmaganligi, mahalliy ma'muriyatning sistemalari, aholidan soliqlarni sobiq xon amaldorlari undirganliklari va talay qismini o'zlariga olib qolganliklari natijasida to'plangan soliq manbalari sistematik ravishda kamaya bordi.

Xulosa. Shunday qilib, 1886-yilgi yerga o'rnashtirish tartibi Turkistonning Rossiyaga qo'shilishiga qadar mavjud bo'lgan hududni davlat (amluk) yerlariga nisbatan dehqonlarning odatdagi hududini rasmiylashtirdi. Yerga o'rnashtirishning bu yangi tartibi mayda dehqon

ho'jaligining yanada rivojlanishi uchun ma'lum darajada shart-sharoit yaratdi. Senator Palen reviziya qilib, yozgan xulosasida Turkistondagi yer egaligiga baho berib, Turkistonda mayda yer egaligi ko'pchilikni tashkil etganligini ta'kidlagan edi.

Turkiston zabt etilgandan keyin podsho hukumati boshqaruv tizimida ham, agrar sohada ham qonun va loyihalarni amalga oshirdi. Shuningdek, qat'iy nizomlarni ishlab chiqdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ураков Д.Ж. Туркистон генерал-губернаторлигининг қўшни давлатлар билан сиёсий ва иқтисодий aloqalari. Монография. – Тошкент, 2021. – Б. 58.
2. Раззоқов А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – Б. 40.
3. Эргашев Ф. Туркистонда мустамлака хўжалик Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2003. – № 1. – Б. 16.
4. Болтабоев С. Туркистондаги вақф мулклари тарихи. – Тошкент, 2005. – Б. 57
5. О'з МА: 1-fond, 12-ro'xat, 630-ish, 28-varaq.
6. Ўзбекистон ССР тарихи. 1-том. Иккинчи китоб. –Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси, 1957. – Б. 113.

UO'K 94(575):947.043(470)

MARKAZIY OSIYODA XIX ASRDA ROSSIYA IMPERIYASI EKSPANSIYASINING TARIXI

M.Kamaritdinov, talaba, Yangi asr universiteti, Toshkent
N.M.Qodirova, v.b. dots., PhD, Yangi asr universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga qarshi olib borgan bosqinchilik yurishlari va XIX asrda Rossiya imperiyasining ekspansiyasi, O'rta Osiyo mintaqasining zabt etilishi va O'rta Osiyo mintaqasining strategik ahamiyati, Rossiyaning iqtisodiy manfaatlari, harbiy harakatlar, siyosiy sabablari va qarshiliklar haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Rossiya imperiyasi, Buyuk Britaniya, O'rta Osiyo, Iqtisodiy sabablari, Siyosiy sabablari, Bosqinchilik yurishlari, Ekspansiya bosqichlari, Qarshiliklar, Savdo yo'llari, Paxta sanoati, Buxoro amirligi, Xiva xonligi.

Аннотация. Данная статья содержит информацию об агрессивных кампаниях Российской империи в отношении Центральной Азии, расширении Российской империи в XIX веке, завоевании Центральноазиатского региона и стратегическом значении Центральной Азии. Также рассматриваются экономические интересы России, военные действия, политические мотивы и движения сопротивления в регионе.

Ключевые слова: Российская империя, Великобритания, Центральная Азия, экономические причины, политические причины, завоевательные кампании, этапы расширения, сопротивление, торговые пути, хлопковая промышленность, Бухарский эмират, Хивинское ханство.

Abstract. This article provides information on the Russian Empire's aggressive campaigns against Central Asia, the expansion of the Russian Empire in the 19th century, the conquest of the Central Asian region, and the strategic importance of Central Asia. It also discusses Russia's economic interests, military actions, political motives, and the resistance movements in the region.

Key words: Russian Empire, Great Britain, Central Asia, economic causes, political causes, campaigns of conquest, stages of expansion, resistance, trade routes, cotton industry, Emirate of Bukhara, Khanate of Khiva.

XIX asr jahon tarixida hal qiluvchi davr bo'lib, imperiyalar o'rtasidagi geosiyosiy raqobat, hududiy kengayish va iqtisodiy manfaatlar keskin kuchaygan davr edi. Xususan, Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga nisbatan agressiv siyosati mintaqaga tarixida chuqur iz qoldirdi. Bu jarayon nafaqat harbiy yurishlar va hududlarni egallash bilan, balki iqtisodiy, siyosiy va strategik manfaatlar bilan ham chambarchas bog'liq edi.

Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga ekspansion siyosati Britaniya imperiyasi bilan «Buyuk o'yin» doirasida yanada faollashdi. Ikkala imperiya ham Markaziy Osiyoda o'z ta'sir doirasini kengaytirishga intildi va bu mintaqaning geosiyosiy ahamiyatini oshirdi. O'z navbatida, Markaziy Osiyo o'zining savdo yo'llari, xomashyo manbai va strategik joylashuvi tufayli alohida ahamiyatga ega mintaqaga aylandi [1].

XIX asr davomida Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyo xonliklari – Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo'qon xonligiga qarshi bir qator harbiy yurishlar o'tkazdi. Ushbu yurishlar natijasida mintaqaning katta qismi Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shildi. Bu jarayon mahalliy aholining qarshiligi bilan birga kechdi, ammo harbiy texnologiya va intizom jihatidan ustun bo'lgan rus qo'shinlari mintaqani istilo qilishni davom ettirdilar. Shu bilan birga, Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga qiziqishi nafaqat harbiy, balki iqtisodiy jihatlarga ham asoslangan edi. Xususan,

paxta yetishtirish, savdo yo'llari ustidan nazorat va yangi bozorlarni egallash imperiya iqtisodiy siyosatining muhim yo'nalishiga aylandi. Bu omillar Rossiyaning mintaqadagi mustamlakachilik siyosatini yanada kuchaytirdi [2].

Turkistonning uchta xonlikka – Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo'qon xonligiga bo'linishi nafaqat uning siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va madaniy tanazzuliga, balki mintaqada davlatchilik asoslarining zaiflashishiga ham olib keldi. Natijada, yagona etnik guruh va diniy e'tiqodga ega bo'lgan hududda mahalliychilik va ichki nizolar kuchayib, yagona siyosiy birlikning parchalanishiga olib keldi. XIX asrning o'rtalariga kelib, Turkiston o'zini keng qamrovli inqiroz holatiga keltirdi, ichki nizolar va siyosiy betartiblik tufayli kuchaydi. Bu inqiroz to'satdan paydo bo'lmadi, balki uzoq vaqtdan beri davom etayotgan ichki ijtimoiy-siyosiy qarama-qarshiliklar natijasida asta-sekin rivojlandi.

Rossiyaning Markaziy Osiyo bilan munosabatlari XVII asrning oxirlarida boshlangan bo'lsa-da, uning amaldagi ekspansion siyosati XIX asrning o'rtalarida Rossiya imperiyasining harbiy va iqtisodiy jihatdan mustahkamlanishi va zamonaviy qurol tizimlarining joriy etilishi bilan yanada faollashdi. Bu davrda Rossiya imperiyasining janubiy chegaralari, xususan, Markaziy Osiyo va unga tutash hududlar Britaniya imperiyasi bilan geosiyosiy raqobat zonasiga aylandi. «Buyuk o'yin» doirasidagi ikki imperiya o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvi Rossiya hukmron doiralari mintaqada o'z ta'sirini kengaytirishga undadi. Shunday qilib, Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyo hududiga kirishni o'zining strategik xavfsizligini ta'minlash vositasi sifatida ko'ra boshladi [3].

Keng hududni egallab olgan va Britaniya mustamlakachilik ma'muriyati tomonidan shafqatsizlarcha bostirilgan 1857-yildagi Hindiston qo'zg'oloni Britaniyaning Hindistondagi siyosiy mavqei mutlaqo beqaror ekanligini ko'rsatdi. Bu vaziyat Rossiya siyosiy doiralari Markaziy Osiyo masalasiga oid faollikni kuchaytirdi va mintaqani iloji boricha tezroq o'z ta'sir doirasiga qo'shish zarurligiga ishonchni mustahkamladi. Natijada, 1860-yillarda Rossiya harbiy va siyosiy doiralari Markaziy Osiyo masalasini tezda hal qilishga chaqiruvchi takliflar va loyihalar tobora ko'proq paydo bo'la boshladi. Masalan, Orenburg general-gubernatori Katenin Tashqi ishlar vazirligiga yo'llagan xatida Turkiston va Toshkentni bosib olish Markaziy Osiyoda hukmronlik o'rnatish uchun strategik zarurat ekanligini ta'kidladi [4].

Darhaqiqat, Rossiya imperiyasining Turkiston mintaqasining tabiiy resurslari va strategik mavqega qiziqishi Pyotr I hukmronligi davrida boshlangan. XVIII asr boshlarida, 1717-yilda, Pyotr I Xiva xonligiga birinchi harbiy ekspeditsiyani yubordi. Bu ekspeditsiyaga knyaz Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy boshchilik qildi. Og'ir qurollangan ekspeditsiya og'ir tabiiy sharoitlar – cho'l hududlari orqali harakatlanishda katta qiyinchiliklarga duch keldi, natijada ko'plab askarlar suvsizlanish va ochlikdan halok bo'ldi, ammo oxir-oqibat Xiva mintaqasiga yetib keldi.

Xiva xoni Sherg'ozii Xon ekspeditsiya a'zolarini rasman iliq kutib olishni buyurdi, ammo ularni shaharga kiritishdan bosh tortdi va buning o'rniga ularni shahar atrofidagi uylarga joylashtirdi. Ko'p o'tmay, xon qo'shinlari tomonidan ekspeditsiya a'zolari otib tashlandi, atigi qirqqa yaqin kishi tirik qoldi. Bu voqea Rossiya imperiyasining O'rta Osiyo uchun keyingi siyosiy va harbiy rejalari uchun muhim saboq bo'lib xizmat qildi. Shundan so'ng, mintaqani zabt etishga qaratilgan tayyorgarlik jarayoni taxminan bir yarim asr davom etdi [4].

Keyingi davrlarda Rossiya imperiyasi asta-sekin Qozog'iston dashtlari orqali O'rta Osiyoga kirib bora boshladi. Bu jarayon harbiy qal'alar va istehkomlar qurilishi bilan birga kechdi. Xususan, Omsk (1716), Semipalatinsk (1718), Ust-Kamenogorsk (1720) va Orenburg (1735) kabi strategik muhim harbiy qal'alar qurildi. Bu qal'alar Rossiya imperiyasining janubiy yo'nalishdagi kuchli harbiy bazalari bo'lib xizmat qildi.

XIX asrga kelib, bu jarayon yanada faollashdi. Qo'qon xonligi hududiga harbiy yurishlar vaqti-vaqti bilan tashkil etildi va keng ko'lamli razvedka va josuslik faoliyati olib borildi. Sirdaryo daryosining quyi oqimida Raim (1847), G'arbiy Sibir yo'nalishi bo'yicha Kopal (1847) va Olmaota yaqinida Verniy (1854) strategik istehkomlari qurildi. XIX asrning o'rtalariga kelib, Qozog'istonda 100 dan ortiq harbiy istehkomlar tarmog'i shakllandi. Bu tizim Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga chuqur kirib borishi uchun mustahkam harbiy baza yaratdi [5].

Rossiyaning Markaziy Osiyoga ekspansiyasi nafaqat siyosiy va harbiy omillar, balki iqtisodiy omillar bilan ham bog'liq edi. Turkiston, Farg'ona vodiysi, Buxoro va Xiva kabi mintaqalar Rossiya imperiyasi tomonidan strategik jihatdan muhim hisoblangan. Bir tomondan, bu hududlar imperiyaning janubiy chegaralarini Britaniya ekspansiyasidan himoya qilish uchun juda muhim bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, yerning tabiiy resurslari, xususan, paxta, oltin va boshqa xom ashyolar Rossiya sanoatini rivojlantirish uchun muhim iqtisodiy manba bo'lib xizmat qilgan.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga qarshi ekspansiyasining asosiy omillaridan biri iqtisodiy manfaatlar bilan bog'liq edi. O'rta Osiyo mintaqasi o'zining boy tabiiy resurslari bilan Rossiya imperiyasi uchun alohida strategik va iqtisodiy ahamiyat kasb etdi. Xususan, paxta, oltin, tuz hamda yirik agrar xo'jaliklar Rossiya sanoati va iqtisodiy tizimi uchun muhim xomashyo manbai sifatida qaraldi. XIX asr sanoatining eng yirik tarmoqlaridan biri bo'lgan to'qimachilik sanoati rivojlanishi bilan kiyim-kechak ishlab chiqarishda asosiy xomashyo hisoblangan ip-gazlama matoga bo'lgan talab keskin oshdi. Ushbu mahsulot uchun asosiy xomashyo paxta hisoblanib, u Rossiya hududida yetarli darajada yetishtirilmas edi. Shu sababli paxta asosan Shimoliy Amerika, xususan AQShdan import qilingan [3].

1861-1865-yillarda AQShda yuz bergan Fuqarolar urushi Yevropa davlatlari, jumladan Rossiya imperiyasiga paxta yetkazib berish tizimini keskin izdan chiqardi. Natijada 1861-yildan 1863-yilgacha bo'lgan davrda imperiyaga paxta importi 2,491 million pud dan 587 ming pudgacha kamaydi. Shu bilan birga, paxta narxi ham keskin oshib, 1861-yilda bir pud 4-5 rubl bo'lgan bo'lsa, 1864-yilga kelib 20–23 rublga yetdi. Bu holat Rossiya to'qimachilik sanoati uchun jiddiy xomashyo inqirozini yuzaga keltirdi.

Mazkur sharoitda Rossiya imperiyasi uchun paxta xomashyosining muqobil manbalarini topish dolzarb va kechiktirib bo'lmaydigan iqtisodiy vazifaga aylandi. Aynan shu jarayon AQShdagi Fuqarolar urushi davri bilan Rossiyaning O'rta Osiyoni bosib olish siyosati faollashgan davrning mos kelishi bilan yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Bu holat imperiyaning mintaqaga qiziqishi nafaqat siyosiy va harbiy, balki kuchli iqtisodiy zarurat bilan ham bog'liq bo'lganini ko'rsatadi [4].

Keyingi davrlarda Rossiya imperiyasining iqtisodiy siyosatida O'rta Osiyoning, xususan Turkiston o'lkasining paxta yetishtiruvchi asosiy hududga aylantirilishi muhim o'rin egalladi. Bu jarayon XX asr boshlarida ham davom etib, Pyotr Arkadyevich Stolipin (1906-1911) boshchiligidagi hukumat siyosatida ham o'z aksini topdi. Stolipin imperiyaning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash maqsadida paxta importini qisqartirish va Turkistonda paxta yetishtirish hajmini keskin oshirish strategiyasini ilgari surdi.

1910-yil oktabr oyida Stolipinning Turkistonga qilgan safari natijasida tayyorlangan maxsus hisobotida Rossiya to'qimachilik sanoatining Amerika paxtasiga haddan tashqari qaramligi alohida ta'kidlangan edi. U Turkiston o'lkasini imperiyaning "paxta bazasi"ga aylantirish orqali paxta importiga sarflanayotgan katta miqdordagi oltin mablag'larni ichki iqtisodiyotda saqlab qolish mumkinligini asoslab bergan. Shu maqsadda mahalliy aholining g'alla yetishtirish ulushini kamaytirish, yangi yerlarni o'zlashtirish (jumladan Mirzacho'l – "Golodnaya step") va Rossiyadan dehqon aholini ko'chirib keltirish rejalari ham ilgari surilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga qarshi bosqinchilik yurishlari mintaqada uzoq muddatli siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarga olib keldi. Bu hududlarda Rossiyaning ta'siri kuchayib, mustamlakachilik davri boshlanganidan keyin, mahalliy aholi va madaniyatga katta ta'sir ko'rsatdi natijada O'rta Osiyo Rossiyaning iqtisodiy va siyosiy tizimiga mustahkam bog'landi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abduraximova N. Turkistonda chor mustamlakachilik tizimi. – Toshkent: Akademiya, 2002.
2. Akhmedov M. O'rta Osiyo tarixi. – Toshkent: Akademnashr, 2000.
3. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.
4. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000. – 191 b.
5. Sodiqov H., Jo'rayev N. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2011. – B. 122.

UO'K 908

QARSHI TUMANINING IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISH JARAYONLARI TARIXI

(2005–2025 yillar misolida)

D.P.Komolov, prof., t.f.d., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi
A.N.Hasanov, magistrant, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyati tarkibidagi Qarshi tumanining 2005–2025 yillar oralig'idagi ijtimoiy-iqtisodiy va institutsional rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda hudud iqtisodiyotining agrar yo'nalishdan bosqichma-bosqich diversifikatsiyalashuvi, sanoat va xizmat ko'rsatish sohaslarining rivojlanishi, infratuzilmaning modernizatsiyasi hamda boshqaruv tizimida amalga oshirilgan institutsional islohotlar yoritib beriladi. Tadqiqot natijasida

Qarshi tumanining zamonaviy ko'p tarmoqli iqtisodiyotga o'tish jarayoni ilmiy asosda umumlashtirilib, uning istiqboldagi rivojlanish tendensiyalari yuzasidan xulosalar shakllantiriladi.

Kalit so'zlar: Qarshi tumani, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, institutsional islohotlar, hududiy taraqqiyot, agrar islohotlar, sanoatlashtirish, klaster tizimi, infratuzilma modernizatsiyasi, raqamlashtirish.

Аннотация. В данной статье анализируются процессы социально-экономического и институционального развития Каршинского района Кашкадарьинской области в период 2005–2025 годов. В исследовании освещаются поэтапная диверсификация экономики региона от аграрного направления, развитие промышленности и сферы услуг, модернизация инфраструктуры, а также институциональные реформы, реализованные в системе управления. В результате исследования научно обобщается процесс перехода Каршинского района к современной многоотраслевой экономике и формируются выводы относительно перспективных тенденций его развития.

Ключевые слова: Каршинский район, социально-экономическое развитие, институциональные реформы, территориальное развитие, аграрные реформы, индустриализация, кластерная система, модернизация инфраструктуры, цифровизация.

Abstract. This article analyzes the processes of socio-economic and institutional development of Karshi district in Kashkadarya region during the period from 2005 to 2025. The study highlights the gradual diversification of the regional economy from an agrarian orientation, the development of industry and service sectors, the modernization of infrastructure, and the institutional reforms implemented in the governance system. As a result of the research, the process of Karshi district's transition to a modern multi-sector economy is scientifically generalized, and conclusions regarding its future development trends are formulated.

Keywords: Karshi district, socio-economic development, institutional reforms, regional development, agrarian reforms, industrialization, cluster system, infrastructure modernization, digitalization.

Dolzarbliigi. XXI asr boshlarida O'zbekiston Respublikasida hududiy rivojlanishni ta'minlash, mahalliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish hamda aholi farovonligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, qishloq hududlarini kompleks rivojlantirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish va sanoatlashtirish jarayonlari mamlakat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etdi. Shu nuqtai nazardan Qashqadaryo viloyati tarkibidagi Qarshi tumanining XXI asr birinchi choragidagi rivojlanish tarixi o'ziga xos ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada Qarshi tumanining 2005–2025 yillardagi tarixini o'rganishda kompleks va tizimli yondashuv asos qilib olindi. Tadqiqot metodologiyasi tarixiylik, xolislik va ilmiylik tamoyillariga tayanib, hududiy taraqqiyotning asosiy bosqichlarini izchil tahlil qilishga yo'naltirildi.

Tadqiqot natijalari. XXI asrning dastlabki o'n yilligi Qarshi tumani tarixida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida nisbatan barqaror, biroq transformatsiya jarayonlari kechgan bosqich sifatida baholanadi. Bu davrda iqtisodiyot asosan agrar sektorga tayangan bo'lib, qishloq xo'jaligi iqtisodiy o'sishning asosiy omili bo'lib xizmat qildi. Paxtachilik va g'allachilik ustuvor yo'nalishlar sifatida saqlanib qolgani holda, iqtisodiyotda bosqichma-bosqich diversifikatsiya jarayonlari ham kuchaya boshladi.

Mazkur davrda fermer xo'jaliklari iqtisodiy tizimning asosiy subyektiga aylandi. Yerdan foydalanish shartnomaviy asosga o'tkazilib, davlat va fermer o'rtasidagi munosabatlar yangi bosqichga ko'tarildi. Yer ijarasi tizimining mustahkamlanishi, mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatlarining kengayishi hamda davlat qo'llab-quvvatlashining kuchayishi agrar sektor samaradorligini oshirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini yaxshilash choralari qishloq xo'jaligi barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

2005–2013-yillarda tuman iqtisodiyotida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ahamiyati sezilarli darajada oshdi. Xizmat ko'rsatish sohasi kengayib, savdo, transport va maishiy xizmatlar iqtisodiy faollikning asosiy yo'nalishlariga aylandi. Sanoat esa asosan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan kichik va o'rta korxonalar hisobiga rivojlandi. Bu jarayon iqtisodiyotning yakka tarmoqli tuzilmasidan ko'p tarmoqli tizimga o'tishini ta'minladi. Ijtimoiy sohada bandlik asosan agrar sektorda saqlangan bo'lsa-da, xizmat ko'rsatish va qurilish sohalarida ulushi ortib bordi. Mavsumiy va migratsion bandlik kuchayib, demografik va iqtisodiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatdi. Ta'lim va sog'liqni saqlash infratuzilmasining bosqichma-bosqich yangilanishi inson kapitali rivojiga xizmat qildi.

2014 yil 31 oktabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan "Qashqadaryo viloyatining Qarshi tumanida zamonaviy to'qimachilik ishlab chiqarishini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 305-son qaror mamlakatda to'qimachilik sanoatini modernizatsiya qilish, yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni rivojlantirish hamda xorijiy investitsiyalarni jalb etish orqali eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan muhim hujjat hisoblanadi. Ushbu hujjat asosida Qashqadaryo viloyati Qarshi tumanida zamonaviy to'qimachilik ishlab chiqarishini tashkil etish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar belgilandi [1]. Hujjatda investitsion faoliyatni tartibga solish va xorijiy investorlar ishtirokida yirik sanoat loyihalarini amalga oshirish mexanizmlari aniq ko'rsatilgan. Shu asosda 2014 yil 17 oktabrda Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi hamda "LT Textile Cooperatief U.A." kompaniyasi o'rtasida investitsiya shartnomasi tasdiqlandi. Ushbu shartnoma Qarshi tumanida 30 gektar maydonda zamonaviy to'qimachilik korxonasini barpo etishni nazarda tutardi.

Shartnomaga ko'ra, kompaniya 2015–2016 yillarda kamida 55 mln AQSH dollari miqdorida sarmoya kiritish majburiyatini olgan. Mablag'larning 17 mln dollari o'z hisobidan, 38 mln dollari esa davlat kafolatisiz jalb etilgan xorijiy kreditlar hisobidan moliyalashtiriladi. Bu yondashuv loyihani bozor tamoyillari asosida amalga oshirish va davlat moliyaviy yukini kamaytirishga xizmat qiladi.

Loyiha doirasida zamonaviy, energiya samaradorligi yuqori bo'lgan texnologiyalar bilan jihozlangan ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish hamda to'qimachilik uskunalariga xizmat ko'rsatuvchi maxsus servis markazini tashkil etish nazarda tutilgan edi. Bu ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi va samaradorligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, korxonani qisqa muddatda ishga tushirish va yuqori quvvatga chiqarish vazifalari belgilangan edi. Jumladan, 2016 yil noyabrda korxonani ishga tushirish, 2017 yil birinchi choragida 20 ming tonna paxta tolasini qayta ishlash, shuningdek yillik 15 ming tonna ip-kalava va aralash mahsulotlar ishlab chiqarish rejalashtirilgan eddi. Mahsulotning kamida 80 foizini eksportga yo'naltirish ko'zda tutilgan edi[1]. Loyihaning ijtimoiy ahamiyati ham katta bo'lib, korxona to'liq quvvatga chiqqanidan so'ng 700 ta yangi ish o'rni yaratilishi rejalashtirilgan edi. Mazkur korxonaning birinchi bosqichi 2017 yil iyul oyida foydalanishga topshirildi. Bu yerga Germaniya va Shveysariyadan zamonaviy va energiyatejamkor to'qimachilik asbob-uskunalar keltirib o'rnatildi. 700 dan ortiq ish o'rni yaratildi. 60 nafarga yaqin yoshlar Xitoyda kasb mahoratini oshirib qaytishdi. Korxonada paxta tolasini qayta ishlanib, yiliga 22 ming tonna ip-kalava mahsuloti ishlab chiqarish imkoniyati mavjud edi. Faoliyatining birinchi choragida 4 ming 600 tonnadan ziyod paxta tolasini qayta ishlanib, 3,5 ming tonnadan ziyod ip-kalava xorijga eksport qilindi.

Keyingi bosqichda (2017–2018 yy.) qo'shimcha 5 mln AQSH dollari investitsiya kiritib, ip-gazlama va aralash gazlama ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish nazarda tutilgan edi. Bu mahsulot turlarini kengaytirish va qo'shimcha qiymat zanjirini chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, tegishli vazirlik va idoralarga investor majburiyatlarining bajarilishini nazorat qilish vazifasi yuklatilgan eddi. Loyihani amalga oshirish jarayoni ustidan tizimli monitoring o'rnatib borilgan.

2021 yil 3 martdagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan "Qashqadaryo viloyati Qarshi tumanidagi Abu Muin Nasafiy majmuasini boshqarish va obodonlashtirish direksiyasini tashkil etish to'g'risida"gi 117-son qaror madaniy meros obyektlarini boshqarish va saqlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan muhim huquqiy asos hisoblanadi. Uning doirasida Qashqadaryo viloyati Qarshi tumanida joylashgan Abu Muin Nasafiy majmuasini boshqarish va obodonlashtirish direksiyasi tashkil etildi [2].

Mazkur direksiya orqali majmua obyektlarini markazlashgan tarzda boshqarish joriy qilinib, ularni saqlash va rivojlantirish ishlari tizimli ravishda yo'lga qo'yildi. Shu bilan birga, majmua hududida diniy-ma'rifiy faoliyatni yo'lga qo'yish ilmiy merosni o'rganish va targ'ib etish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Direksiya faoliyati kompleks xarakterga ega bo'lib, obodonlashtirish bilan birga ilmiy-ma'rifiy ishlari ham qamrab oladi. Jumladan, Abu Muin Nasafiy merosini o'rganish va targ'ib qilish, aholi o'rtasida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar o'tkazish hamda hududni belgilangan meyorlarga muvofiq saqlash asosiy vazifalardan hisoblanadi. Shuningdek, ko'kalamzorlashtirish, o'simliklarni parvarishlash, irrigatsiya tizimlarini rivojlantirish va yoritish infratuzilmasini yangilash ishlari ham amalga oshiriladi.

Direksiyaning tashkiliy tuzilmasi aniq belgilab qo'yilgan bo'lib, unda boshqaruv apparati bilan birga muhandislik, agronomiya, iqtisodiy tahlil va ilmiy-ma'rifiy bo'limlar faoliyat yuritadi. Xodimlar soni 14 nafar etib belgilangan bo'lib, zaruratga qarab qo'shimcha ishchi kuchini jalb etish imkoniyati mavjud edi. Shu bilan birga, uni zamonaviy texnika va uskunalar bilan ta'minlash ishlari samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [2].

Moliyalashtirish ko'p manbali asosda amalga oshirilib, mahalliy budjet, o'z daromadlari, ijara tushumlari va homiylik mablag'lari hisobidan ta'minlanadi. Bu esa direksiyaning moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy mustaqilligini ta'minlaydi. Shuningdek, boshqaruv samaradorligini ta'minlash maqsadida direksiya rahbarini tayinlash va lavozimdan ozod etish vakolati Madaniy meros agentligiga berilgan edi. Xodimlarga haq to'lash va rag'batlantirish amaldagi qonunchilik asosida amalga oshiriladi. Bu boshqaruvda yagona institutsional yondashuvni ta'minlaydi.

Umuman olganda, mazkur hujjat Qarshi tumanidagi madaniy meros obyektlarini boshqarish, saqlash va rivojlantirishning zamonaviy tizimini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, hududning ijtimoiy-ma'naviy va turizm salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, tumanda qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar ham belgilangan. Jumladan, 2024–2025 yillarda 29 300 gektar sug'oriladigan yer maydonlarida lazerli tekislash ishlarini amalga oshirish rejalashtirilgan edi. Bu tadbirlar suvdan samarali foydalanish va yer unumdorligini oshirishga xizmat qiladi [3]. Umuman olganda, belgilangan chora-tadbirlar agrar va sanoat salohiyatini rivojlantirish, infratuzilmani yangilash hamda bandlikni oshirishga qaratilgan kompleks yondashuvni ifodalaydi.

Qashqadaryo viloyati, xususan Qarshi tumanida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. 2024–2025 yillarda aholini ish bilan ta'minlash ko'rsatkichlari aniq belgilanib, mos ravishda 39 467 va 45 766 nafar aholini band qilish rejalashtirilgan. Bu mehnat bozorini kengaytirishga xizmat qiladi [3]. Shuningdek, qishloq xo'jaligida yer resurslaridan samarali foydalanish maqsadida 29 300 gektar sug'oriladigan yer maydonida lazerli tekislash ishlari amalga oshirilishi rejalashtirilgan. Bu hosildorlikni oshirish va suvdan tejamkor foydalanishni ta'minlaydi.

Bundan tashqari, hududni kompleks rivojlantirish doirasida mas'ul vazirlik va idoralar orqali investitsiya loyihalarini amalga oshirish, sanoatni rivojlantirish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash choralari kuchaytirildi. Bu sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlarining kengayishiga xizmat qildi [4].

Shuningdek, qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirish maqsadida suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilgan. 2025–2026 yillar uchun suv limitlari belgilanib, suvdan foydalanishning meyoriy tartibi joriy etilgan edi. Suv resurslarini taqsimlash amaldagi talablar asosida tashkil etilib, bu boshqaruv tizimining uyg'unligini kuchaytiradi. Shu bilan birga, suv yetkazib beruvchi tashkilotlarga suvni belgilangan meyorlar asosida taqsimlash, infratuzilmani soz holatda saqlash va gidrotexnik inshootlarni ta'mirlash vazifalari yuklatilgan. Bundan tashqari, tomorqa xo'jaliklarini suv bilan ta'minlash, sarf bo'yicha ma'lumotlarni taqdim etish va tegishli hisobotlarni yuritish mexanizmlari joriy etilgan. Bu suv resurslaridan foydalanishda shaffoflik va nazoratni kuchaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, Qarshi tumanida 2005–2025-yillarda iqtisodiyot agrar yo'nalishdan ko'p tarmoqli tizimga o'tdi. Bu jarayon davlat islohotlari, investitsiya muhitining yaxshilanishi va infratuzilmaning yangilanishi bilan bog'liq. 2005–2016-yillarda agrar sektor ustuvor bo'lgan bo'lsa, 2017-yildan sanoat va xizmat ko'rsatish sohalari rivojlandi. 2019–2025-yillarda esa raqamli iqtisodiyot joriy qilinib, yangi rivojlanish bosqichi shakllandi. Natijada, institutsional boshqaruv takomillashib, iqtisodiy o'sish va ijtimoiy barqarorlikka asoslangan barqaror rivojlanish modeli vujudga keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014 yil 31 oktabrdagi 305-sonli qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 3 martdagi "Qashqadaryo viloyati Qarshi tumanidagi Abu Muin Nasafiy majmuasini boshqarish va obodonlashtirish direksiyasini tashkil etish to'g'risida"gi 117-son qarori.
3. Xalq deputatlari Qarshi tumani kengashining qarori. Qarshi tuman mahalliy budjetining 2025 yil moliya yili mobaynidagi xarajatlariga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida. 2025-yil 25-sentabr, VII-11-88-4-59-K/25-son.
4. Qashqadaryo viloyat davlat arxivi 460-fond, 2-ro'yxat, 110-ish, 10-varaq.

UO'K 908

O'ZBEKISTONDA SOLIQ IDORALARINING TASHKIL ETILISH TARIXI VA HUQUQIY ASOSLARI

D.P.Komolov, prof., t.f.d., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi
Sh.M.Rizvonov, magistrant, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida soliq idoralarini tashkil etishning huquqiy asoslari shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tarixiy-huquqiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda mustaqillik yillarida soliq tizimini yaratish jarayonining asosiy yo'nalishlari, uning institutsional va normativ-huquqiy poydevori hamda davlat moliya siyosatini amalga oshirishdagi o'rni ochib berilgan. Xususan, Konstitutsiya normalari, Prezident farmonlari, "Davlat soliq xizmati

to'g'risida"gi qonun va Soliq kodeksining mazmun-mohiyati asosida soliq idoralari faoliyatining huquqiy mexanizmlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Konstitutsiya, qonun, Soliq kodeksi, soliq tizimi, soliq idoralari, soliq siyosati, soliq ma'muriyatchiligi, davlat byudjeti, fiskal siyosat.

Аннотация. В данной статье с историко-правовой точки зрения анализируются этапы формирования и развития правовых основ организации налоговых органов в Республике Узбекистан. В исследовании раскрываются основные направления создания налоговой системы в годы независимости, её институциональная и нормативно-правовая база, а также роль в реализации государственной финансовой политики. В частности, на основе норм Конституции, указов Президента, Закона «О государственной налоговой службе» и Налогового кодекса освещаются правовые механизмы деятельности налоговых органов.

Ключевые слова: Конституция, закон, Налоговый кодекс, налоговая система, налоговые органы, налоговая политика, налоговое администрирование, государственный бюджет, фискальная политика.

Abstract. This article provides a historical and legal analysis of the stages of formation and development of the legal foundations for organizing tax authorities in the Republic of Uzbekistan. The study reveals the main directions of the formation of the tax system during the years of independence, its institutional and regulatory framework, as well as its role in implementing the state financial policy. In particular, the legal mechanisms of tax authorities' activities are explained based on the provisions of the Constitution, Presidential decrees, the Law "On the State Tax Service," and the Tax Code.

Keywords: Constitution, law, Tax Code, tax system, tax authorities, tax policy, tax administration, state budget, fiscal policy.

1991 yilda sobiq Sovet Ittifoqining parchalanishi natijasida O'zbekiston o'z davlat mustaqilligini qo'lga kiritdi hamda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Mazkur tarixiy o'zgarishlar mamlakatda mavjud markazlashgan reja iqtisodiyotidan voz kechib, bozor munosabatlariga asoslangan yangi iqtisodiy tizimni shakllantirishni taqozo etdi. Bu jarayonda, ayniqsa, davlat moliya tizimini mustahkamlash, byudjet daromadlarini barqaror ta'minlash hamda iqtisodiy islohotlarni izchil amalga oshirish uchun zamonaviy soliq tizimini yaratish dolzarb vazifaga aylandi. O'zbekiston Respublikasida soliq idoralarini tashkil etishning huquqiy asoslarini ishlab chiqish mustaqillik yillarida davlat qurilishining eng muhim va ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'ldi. Chunki bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish, davlat moliya tizimini mustahkamlash hamda iqtisodiy islohotlarni samarali amalga oshirish, eng avvalo, puxta ishlab chiqilgan va izchil takomillashtirib boriladigan soliq tizimiga bevosita bog'liq edi.

Mustaqillikning dastlabki bosqichida O'zbekiston Respublikasida soliq idoralari faoliyatini tartibga soluvchi huquqiy asoslar asosan fragmentar tarzda mavjud edi. Bu holat soliq tizimi faoliyatida yagona yondashuvning yetishmasligiga, huquqiy normalarning o'zaro uyg'unlashmaganligiga hamda amaliyotda turli talqinlarga sabab bo'layotgan edi. Shu boisdan ham soliq idoralari faoliyatini tartibga soluvchi huquqiy normalarni tizimlashtirish, ularni yagona konseptual asosga keltirish va samarali ishlaydigan huquqiy mexanizmni shakllantirish dolzarb vazifaga aylandi. Soliq idoralarini tashkil etishning huquqiy asoslari, eng avvalo, ularning davlat hokimiyati organlari tizimidagi o'rnini aniq belgilash zarurati bilan uzviy bog'liq bo'ldi. Mustaqillik yillarida davlat boshqaruvi tizimini shakllantirish jarayonida soliq organlari alohida institut sifatida qaralib, ularning vakolatlari, funksiyalari hamda boshqa davlat organlari bilan o'zaro aloqalari huquqiy jihatdan mustahkamlab borildi. Bu esa soliq siyosatini amalga oshirishda markazlashgan va samarali boshqaruv tizimini yaratishga xizmat qildi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat moliyasi, budjet tizimi va soliq munosabatlariga oid umumiy prinsiplardan kelib chiqib, soliqlarni joriy etish va undirishning huquqiy asoslari belgilab berilgan. 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 123-moddasida: "O'zbekiston Respublikasi hududida yagona soliq tizimi amal qiladi. Soliqlar joriy qilishga faqat O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi haqli", ekanligi bayon etilgan edi[1, -B.34]. Mazkur konstitutsiyaviy norma mustaqil O'zbekistonda soliq tizimini shakllantirishning asosiy huquqiy poydevorlaridan biri hisoblanadi. Ushbu modda orqali, birinchidan, mamlakat hududida yagona soliq tizimi amal qilishi belgilab qo'yildi. Bu esa turli hududlarda soliq siyosatida ixtiloflar paydo bo'lishining oldini olish, iqtisodiy makonda yagona moliyaviy tartibni ta'minlash hamda davlat moliya tizimining yaxlitligini saqlashga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, soliqlarni joriy etish vakolatining faqat Oliy Majlisga tegishli ekanligi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlandi. Bu esa soliq siyosatini amalga oshirishda qonun ustuvorligini ta'minlash, ijro etuvchi organlar tomonidan o'zboshimchalik bilan soliqlar joriy etilishining oldini olish hamda soliq munosabatlarini demokratik tartibga solish imkonini beradi.

Mazkur qoida soliq idoralari faoliyati uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning barcha vakolatlari va amaliy harakatlari qonunchilikka tayangan holda amalga oshirilishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, soliq to'lovchilar huquqlarini himoya qilish, davlat va jamiyat o'rtasidagi moliyaviy munosabatlarda adolat va shaffoflikni ta'minlashga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 18-yanvardagi PF-744-son "O'zbekiston Respublikasining Davlat soliq bosh boshqarmasini O'zbekiston Respublikasining Davlat soliq qo'mitasiga aylantirish to'g'risida"gi farmoni mamlakat soliq tizimini institutsional jihatdan shakllantirishda muhim tarixiy-huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlardan biridir [2].

Mazkur farmonning asosiy mazmuni shundan iboratki, unga qadar faoliyat yuritib kelgan Davlat soliq bosh boshqarmasi qayta tashkil etilib, uning negizida mustaqil markaziy davlat organi — Davlat soliq qo'mitasi tashkil etildi. Bu o'zgarish soliq organlarini davlat boshqaruvi tizimida yanada mustahkam o'rin egallashiga, ularning vakolatlari kengaytirilishiga va faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qildi. Mazkur farmonning yana bir muhim jihati shundaki, u soliq tizimini markazlashtirish va boshqaruvni soddalashtirishga qaratilgan bo'lib, bu esa davlat byudjeti daromadlarini barqaror shakllantirishga xizmat qildi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlat moliya tizimini mustahkamlash, iqtisodiy islohotlarni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash aynan shunday institutsional o'zgarishlarni talab etgan edi. Natijada soliq tizimi bosqichma-bosqich takomillashib, zamonaviy boshqaruv mexanizmlariga ega bo'lgan tizimga aylandi. Mazkur institutning tashkil etilishi orqali soliq siyosatini amalga oshirish, byudjet daromadlarini shakllantirish va soliq nazoratini ta'minlashga qaratilgan faoliyat izchil yo'lga qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan "Davlat soliq xizmati to'g'risida"gi qonuni mamlakatda soliq tizimini huquqiy jihatdan mustahkamlash, soliq organlarining institutsional asoslarini shakllantirish hamda ularning faoliyatini tartibga solishda muhim tarixiy-huquqiy ahamiyat kasb etadi[3]. Ushbu qonun mustaqillikning dastlabki yillarida shakllanib kelayotgan soliq tizimini yagona konseptual asosga solish, soliq organlari faoliyatini aniq meyorlar asosida tashkil etish zaruratidan kelib chiqib qabul qilingan. Mazkur qonunning 1-moddasida uning asosiy maqsadi sifatida davlat soliq xizmati organlari faoliyatining huquqiy asoslarini belgilash ko'rsatilgan bo'lib, soliq organlari soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning davlat budjetiga to'liq hamda o'z vaqtida tushishini ta'minlash maqsadida tashkil etilishi ta'kidlanadi. Bu norma soliq organlarining fiskal funksiyasini huquqiy jihatdan mustahkamlab, ularning davlat moliyaviy siyosatini amalga oshirishdagi o'rnini aniqlab beradi.

1997-yil 24-aprel kuni qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi mamlakatda soliq munosabatlarini huquqiy jihatdan tartibga soluvchi asosiy kodifikatsiyalashgan normativ-huquqiy hujjat hisoblanadi[4]. Mazkur kodeks soliq tizimining institutsional va huquqiy asoslarini belgilab berib, soliq idoralari faoliyatining chegaralari, vakolatlari hamda soliq to'lovchilar bilan o'zaro munosabatlarining aniq mexanizmlarini shakllantiradi. Shu jihatdan u davlat moliya siyosatini amalga oshirishda fundamental ahamiyat kasb etadi.

Soliq kodeksining 1-moddasida uning asosiy vazifasi sifatida soliq tizimining huquqiy asoslarini belgilash, soliq to'lovchilarning huquq va majburiyatlarini aniqlash, soliq ishlarini yuritish tartibini hamda soliq qonunchiligini buzganlik uchun javobgarlikni tartibga solish ko'rsatib o'tilgan. Bu norma kodeksning kompleks va tizimli xarakterga ega ekanligini anglatadi.

Kodeksda soliq qonunchiligining amal qilish prinsiplari alohida o'rin tutadi. Xususan, soliqlarni belgilashda qonun oldida tenglik, adolatlilik, umumiylik va oshkoralik tamoyillari mustahkamlangan. Bu prinsiplar soliq tizimining demokratik va huquqiy davlat talablariga mos ravishda rivojlanishini ta'minlaydi. Ayniqsa, qonunchilikdagi noaniqliklar soliq to'lovchi foydasiga talqin qilinishi to'g'risidagi norma soliq tizimida huquqiy kafolatlarning kuchaytirilganidan dalolat beradi.

Soliq kodeksi soliq tizimining tuzilmasini ham aniq belgilab beradi. Unga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi hududida umumdavlat soliqlari va mahalliy soliqlar amal qiladi. Bunday tasnif soliq tushumlarini markaziy va mahalliy byudjetlar o'rtasida samarali taqsimlash imkonini beradi. Shu bilan birga, kodeksda soliqlarni faqat vakolatli davlat organlari tomonidan joriy etilishi belgilangan bo'lib, bu soliq siyosatining markazlashganligini ta'minlaydi. Shuningdek, kodeksda soliq nazorati va javobgarlik masalalari ham muhim o'rin egallaydi. Soliq qonunchiligi buzilgan taqdirda

javobgarlik choralarining belgilanishi soliq intizomini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu orqali soliq organlari faoliyatining samaradorligi oshib, davlat byudjeti daromadlarining barqaror tushishi ta'minlanadi.

2000-yillarga kelib soliq idoralarining huquqiy asoslari yanada takomillashtirilib, ularning faoliyatida xalqaro standartlarga moslashuv jarayoni boshlandi. Soliq ma'muriyatchiligining samaradorligini oshirish, korrupsiya omillarini kamaytirish va shaffoflikni ta'minlashga qaratilgan huquqiy mexanizmlar joriy etildi. Shu tariqa, O'zbekiston Respublikasida soliq idoralarini tashkil etishning huquqiy asoslari bosqichma-bosqich, tizimli va izchil ravishda ishlab chiqildi. Bu jarayonda konstitutsion normalar, sohaviy qonunlar, kodekslar va qonunosti hujjatlar o'zaro uyg'un holda rivojlandi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasida soliq idoralarini tashkil etishning huquqiy asoslarini shakllantirish jarayoni mustaqillik yillarida davlat qurilishi va iqtisodiy islohotlarning ajralmas tarkibiy qismi sifatida izchil amalga oshirildi. Mazkur jarayon dastlabki bosqichlarda mavjud bo'lgan huquqiy bo'shliqlarni bartaraf etish, soliq tizimini yagona konseptual asosda shakllantirish hamda davlat moliya siyosatini samarali amalga oshirish zaruratidan kelib chiqdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, soliq idoralari faoliyatining huquqiy asoslari, avvalo, konstitutsiyaviy normalar bilan mustahkamlanib, keyinchalik maxsus qonunlar va kodekslar orqali izchil rivojlantirildi. Bu esa o'z navbatida soliq munosabatlarida qonun ustuvorligini ta'minlash, davlat organlari faoliyatini tartibga solish hamda soliq to'lovchilar huquqlarini himoya qilishga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: “O'zbekiston”, 1992. – B.34.
- 2.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. “Davlat soliq qo'mitasini tashkil etish to'g'risida”. – 1994 yil [Elektron manba]. – URL: <https://lex.uz/docs/-195755>
- 3.O'zbekiston Respublikasining , 29.08.1997-yil 29-avgustdagi 474-I-son “Davlat soliq xizmati to'g'risida”gi qonuni. Elektron manba: <https://lex.uz/docs/-40158>.
- 4.O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 24-apreldagi 396-I-sonli “O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksini tasdiqlash to'g'risida”gi [Qonuni](https://lex.uz/docs/-152637) Elektron manba: <https://lex.uz/docs/-152637>

6UO'K 37(091)

XX ASRNING 70-80-YILLARDA MAORIF SOHASIDAGI O'ZGARISHLAR

L.P.Mamasaidov, dots., University of Business and Science, Qarshi

ORCID: 0009-0004-3573-6787

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr oxirlarida O'zbekiston SSRda maorif sohasida yuz bergan o'zgarishlar va tizimda amalga oshirilgan islohotlar tahlil etilgan bo'lib, mazkur yillarda maktablarda o'quvchilarning bilim olish jarayoni, o'quvchilarning maktablarni tashlan ketish holatlari hamda paxta yakka hokimligining ta'lim siyosatiga ta'sirida maktab ta'limining rivojlanmaganligi yoki aholi soniga nisbatan maktablar o'sish dinamikasi sust bo'lganligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turg'unlik davri, maorif tizimi, pedagog kadrlar, sakkiz yillik maktab, kommunistik siyosat.

Аннотация. В данной статье проанализированы изменения, произошедшие в сфере образования в Узбекской ССР в конце XX века, а также реформы, реализованные в системе в этот период. Рассматриваются процессы получения знаний учащимися в школах, случаи оставления школы учащимися, а также влияние хлопковой монокультуры на образовательную политику, в результате чего раскрывается недостаточный уровень развития школьного образования или медленные темпы роста числа школ по отношению к численности населения в Узбекская ССР.

Ключевые слова: период застоя, система образования, педагогические кадры, восьмилетняя школа, коммунистическая политика.

Abstract. This article analyzes the changes that occurred in the field of education in the late twentieth century in the Uzbek SSR, as well as the reforms implemented within the system during this period. It examines the process of students' learning in schools, cases of school dropout, and the impact of cotton monoculture on educational policy, which led to the underdevelopment of school education or the slow growth in the number of schools relative to the population.

Key words: period of stagnation, education system, pedagogical staff, eight-year school, communist policy.

Kirish. O'zbekiston maorif tizimi taraqqiyotida XX asrning 70–80-yillari alohida bosqich sifatida e'tirof etiladi. Bu davr mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida tarixiylik

nuqtaiy nazridan turg'unlik davri sifatida tarixga muhirlandi. Ta'limning asosini tashkil etuvchi, ta'lim va tarbiya jarayonlari mafkuralashtirish siyosati mazkur davrda yuqori cho'qqiga yetdi, yosh avlodning ilmiy-texnik taraqqiyot, zamonaviy ishlab chiqarish jarayonlari va jamiyatning mafkuraviy talablari asosida tarbiyalash masalasi davlat siyosatining ustuvor maqsadlaridan biriga aylandi.

Bundan tashqari, pedagog kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish, maktablar uchun yangi darslik hamda qo'llanmalar yaratilishi, o'quv jarayoniga ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etilishi bilan maorif tizimining samaradorligi oshirish bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirilgan bo'lsada, mazkur yillarda o'quvchilarni maktablarga qamrab olish ishlari yetarli darajada bajarilmagan.

Natijalar tahlili. O'quvchilarni maktablarga qamrab olish ishlari respublikada 1971-1972-o'quv yilida ta'mirlanishi lozim bo'lgan maktablar ta'mirlash jarayonlari o'z vaqtida bajarilmasligi o'quvchilarning maktablarga qaytishini kechiktirgan. Yoki, maktablarni moddiy-texnik holatini yaxshilash borasida bu o'quv yilida Samarqand, Qashqadaryo, Farg'ona va Sirdaryo viloyatlarida yetarlicha e'tibor berilmagan.

Chunonchi, o'quvchilarni birinchi sinflarga qabul rejasini Andijon viloyatida 11.4 foiz, Samarqand viloyatida 9.1 foiz, Namangan 8.5 foizga bajarilmagan[1.5-6]. Bu xolatni arxiv manbalarida 1970-1971-yillarda umumta'lim maktablariga qabul jarayonlari Buxoro viloyatida rejada 4100 nafar bo'lsa, amalda 1576 nafar, Samarqand viloyatida 6000 nafar bo'lsa, amalda 1801 nafar, Sirdaryo viloyatida 3390 rejada, amalda 619 nafar, Qoraqalpog'iston ASSRda 2900 nafar rejada, amalda 891 nafar qamrab olingan[2.8].

Shuningdek, o'quvchilarning sinfdan-sinfga o'tish jarayonlari qoniqarli holatda bo'lmagan. 1971-1972-o'quv yilida respublikada 8-sinfni tamomlab 9-sinfga o'tganlar 1965-yil 66.5 foiz tashkil etgan bo'lsa, bu holat, 1971-yil 81.5 foiz o'quvchilar keying sinfga o'tgan[3.2].

O'quvchilarning bu davrda sinflarda qolib ketish holatlari asosan qishloq hududlaridagi maktablarga to'g'ri kelgan. Qishloq hududlarida ta'lim olayotgan ko'plab o'quvchilar muayyan ta'limga ega bo'lganidan so'ng, ota-onalariga turli yumushlarda yordamchi edilar. Ular dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik ishlariga ota-onalari tomonidan jalb etilgan, bu esa o'quvchilarning maktabdagi ta'lim jarayonlarini qoldirishga yoki tugatishiga olib kelgan. Bolalarning yoshlikdan mehnatga jalb etilishi o'quvchilarning o'zlashtirishiga jiddiy ta'sir o'tkazgan. Shundog' ham bu o'quv yilida respublika maktablarida ta'lim olayotgan o'quvchilarning 48301 nafari 1.5 foizi sinfda ikkinchi yilgan qolgan bo'lsa, ularning 31671 nafari asosan IV-VIII sinf o'quvchilari xissasiga to'g'ri kelgan hamda 1972-1973-o'quv yilida o'quvchilarni sinflarda qolishi birinchi yarim yillik yakuniga ko'ra o'quvchilarning 135080 nafar ya'ni umumiy o'quvchilarning 4 foizi ikki va undan ortiq fanlardan o'zlashtiraolmagan[4.5].

Sinflarda darslarni o'zlashtiraolmaslik holatlaridan tashqari, 1950-60-yillardagi maktablarni tashlab keltish holatlari tugamagan yoki bunga qarshi choralar yetarli darajada ko'rilmagan. 1971-yilda respublikada maktablarni tashlab ketish katta qismi asosan kasb-xunar maktablarining o'quvchilar xissasiga to'g'ri kelgan. Aniqlanishicha, respublikada sakkiz yillik va o'rta ma'lumotga ega bo'lmagan 16 yoshdan 29 yoshgacha bo'lgan yoshlar 905 ming 616 nafari tashkil etgan. Ularning qariyb 60 foizi qishloq yoshlari tashkil etgan[5.16]. Boshqa manbada esa 1971-1972-o'quv yilida ishchi va qishloq yoshlari orasida maktablarni tark etgan o'quvchilar soni 18.7 foizini tashkil etgan. Bu yillarda ishchi va yoshlar maktablarida davomat 50-60 foizdan oshmagan[6.16].

Yuqoridagi muammolarning asosiy sababi, davlat siyosiy jixatdan o'zini ta'limning homiysi va boshqaruvchisi qilib ko'rsatsada, amalda davlatni rivojlantirish o'quvchilarning olgan bilimlari orqali emas balki mehnatidan foydalanish orqali davlatni iqtisodiy rivojlantirish masalasida katta e'tibor qaratilgan.

1970-yillarda qishloq xo'jaligida eng og'ir ishlarda ishlovchilarning 50 foizga yaqini maktablarni to'liq tamomlamagan yoki o'qimagan, kasb-xunar bilimiga ega bo'lmagan mutaxassislar hisoblangan. Statistik ma'lumotlar qaralsa, respublikada o'rta yoki o'rta kasb-hunar-texnik ma'lumotga ega bo'lgan mutaxassislar xalq xo'jaligida 131.5 ming nafarni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich Ukraina SSRda 1613.7 ming nafar, Belorussiya SSRda 337.7 ming nafarni, bizga qo'shni bo'lgan Qozog'iston SSR 104.9 ming nafar, Tojikiston SSRda 26.8 ming nafar va Qirg'iziston SSRda 22.1 ming nafar tashkil etgan[7.88].

Maktab yoshidagi o'quvchilarni dalalarda mehnatga jalb qilinishi natijasida ularning turli fanlarni o'zlashtirish darajasi ancha pasaygan. Birgina, Samarqand viloyatida 1972-1973-o'quv yilida viloyatda 53 foiz o'quvchilar 3 baho olgan.

1973-1974-o'quv yilida ona tili va adabiyot fani viloyatdagi 345615 nafar o'quvchidan 4147 nafar umuman o'zlashtira olmagan bo'lsa, o'zlashtirganlarning 47 foizi 3 baho olgan. Viloyatda

1975-yilda ona tili va adabiyot faning o'qituvchilari misolida qaralganda umumiy 3142 nafarni tashkil etsa, ulardan 2358 tasi oliy ma'lumotli 476 nafar to'liqsiz oliy ma'lumotli, 308 nafari esa maxsus o'rta ma'lumotga ega bo'lgan[8.21.22]. Bunday holatlarni mazkur yillarda boshqa viloyatlarda ham ko'rish mumkin. Masalan, Xorazm viloyatida o'quvchilarni maktablarda o'qishni davom ettirmasilik holatlari kuzatilgan. Bu holat Yangiariq tumanida sakkiz yillik maktabni 90.1 foizi davom ettirayotgan bo'lsa, Gurlan tumanida 91.9 foizni tashkil etgan. Xiva tumanida 8-sinfni tamomlaganlarning 88.8 foizi, Qo'shko'pirik tumanida 92.6 foizi o'rta ma'lumotni olish uchun o'qishni davom ettirgan. Viloyatda o'tgan o'quv yilida turli sabablarga ko'ra 460 nafar o'quvchilar maktablarni tashlab ketgan. Bundan tashqari kunduzgi maktablarda 722 nafar va kechki maktablarda 563 nafar o'quvchilar ikkichi yilga o'z sinflarida qolishgan. Viloyatda maktab ta'limi jarayonlari yaxshi tashkil etilmasligi, kadrlar masalasidagi oqsoqlik yoki o'ziga xos ijtimoiy muammolar sabab jami o'quvchilarning 46 foizni o'quv yilini 3 baho bilan tamomlashiga olib kelgan[9.2].

XX asrning 70-80-yillari butun SSSRda turg'unlik davri sifatiga tarixga kirgan bo'lsa, bu yillarda ko'plab sohalar qatorida ta'lim sohasida ham chalkashliklar va noaniqliklar kuzatiladi. Yoki, aniqroq qilib aytganda ta'lim sohasi "qoldiq prinsip" sifatida e'tibor qaratiladi. Bu davrda faqatgina ta'lim emas ijtimoiy-madaniy sohalar ham shunday munosabat bilan qaralgan. Buning ta'sirida o'quv yurtlarining o'quv-moddiy bazasini mustahkamlash ishlari sust, izchil bo'lmagan va qarama-qarshi tarzda amalga oshirilgan.

Masalan, 1970-yildan 1986-yilgacha davlat byudjetida ta'limga ajratilgan xarajatlar ulushi 11 foizdan 8 foizgacha kamaydi. Bu hol O'zbekistonda xalq ta'limining moddiy ta'minotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Amalda har yili umumta'lim maktablarini qurish bo'yicha davlat rejalari markazlashtirilgan kapital mablag'lar hisobidan amalga oshirilishi kerak bo'lgan qurilish amalda emas qog'ozlarda bajarildi. Buning natijasida Respublikadagi ko'pchilik maktablar ikki yoki uch smenada o'qishga majbur bo'ldi. Aholi maktablarining, ayniqsa qishloq maktablarining o'quv-moddiy bazasi qoniqarsiz ahvolga keldi. Shuni ta'kidlash kerakki, respublikaning barcha viloyatlarida maktablarning 20 foizdan 60 foizgacha bo'lgan qismi jihozlangan o'quv kabinetlari, ustaxonalar, sport zallariga ega emas edi, maktablarning o'zlari esa moslashtirilmagan vaqtinchalik binolarda ta'lim jarayonlari davom ettirgan[10.20].

Butun respublikada maktablar va maktabgacha ta'lim muassasalarini foydalanishga topshirish bo'yicha reja va topshiriqlar natijasida to'qqizinchi besh yillikning yakuniy yilida qurilish rejasiga ko'ra, 164 155 o'quvchi o'rinli maktablarni joriy etish, shu jumladan, markazlashtirilgan kapital mablag'i hisobidan 67 151 o'rinli, respublika budjetidan 10 240 o'rinli, qishloq xo'jaligi tarmoqlari hisobidan 18 048 o'rinli, kolxoz va sovxozlar yordamida qishloq joylarda 133 640 o'ringa ega bo'lgan maktablar ishga tushirildi va ta'mirlandi[11.88].

Bu yillarda maktablar moddiy-taxnik bazasini yaxshilash borasida ayrim ishlar amalga oshirilgan. Masalan, Sirdaryo viloyatida 1978–1979-yillarda "Umumiy ta'limni ta'minlash jamg'armasi" mablag'laridan foydalanish holati quyidagicha bo'lgan. 1978-yilda umumta'lim maktablarini ta'mirlash uchun jami 3 037,0 ming rubl ajratilishi rejalashtirilgan bo'lib, shundan "Umumiy ta'lim jamg'armasi"ga 28,9 ming rubl o'tkazilishi kerak edi. Ammo amalda bor yo'g'i 19,4 ming rubl ajratilgan. 1979-yilda esa 3 220,9 ming rubl mablag'dan 29,2 ming rubl ajratilishi lozim bo'lgan bo'lsa-da, amalda 21,2 ming rubl berilgan.

Shunday qilib, ikki yil davomida byudjetdan 16,8 ming rubl kam mablag' ajratilgan. 1978-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, 21,2 ming rubl mablag' ishlatilmay qolgan. 1978–1979-yillar davomida jami 40,6 ming rubl ajratilgan. Umumiy 61,8 ming rubl mablag'dan 1978-yilda viloyatdagi mavjud 37 ta maktabdan 20 tasiga 14,5 ming rubl, 1979-yilda esa 8 ta maktabga atigi 4,8 ming rubl berilgan[12.63].

Maktablarning moddiy-texnik holati, ularning ta'mirlanish masalasida quyidagi ma'lumotlarni keltirish mumkin. Ya'ni, 1980-1981-o'quv yilida respublikamizda mavjud 7000 dan ortiq umumta'lim maktablarining 60 foizi nobop binolarda joylashgan bo'lib, ularning 700 tasi avariya holatida bo'lgan. Ayniqsa, qishloq maktablarida ahvol og'ir hisoblangan. Ushbu davrda maktablarning 75 foizga yaqini vodoprovod va kanalizatsiyaga, yarmidan ko'prog'i markaziy isitish moslamalariga, oshxona va sport zallariga ega bo'lmagan. Bundan tashqari maktabga boruvchi o'quvchilar nisbat maktablarning tanqisligi sababli respublikadagi 5800 ta maktabda o'qish ikki smenada olib borilgan[13.293-294].

Ammo arxiv manbalariga e'tibor qaratilsa, 1980-yil birinchi yarmida Sirdaryo viloyatida qurilish va ta'mirlash uchun ajratilgan mablag'ning 12.4 foizi o'zlashtirilgan xalos, xonalarini jihozlash uchun ajratilgan pullar deyarli o'zlashtirilmagan. Umumiy olganda viloyatda qurilish-ta'mirlash uchun 1 mln 70 ming rubl ishlatilmay qolgan[14.268-269]. Masalan, viloyatda 10522 o'rinli maktab qurilish ishlari amalga oshirilishi lozim bo'lsa, amalda 8224 omaktab qurilishi

bajarilgan. Hamda viloyatda kolxozlarning ko'magida 3024 o'rinli maktablar qurilishi rejalangan bo'lsa, amalda 850 o'rinli maktablar qurilib foydalanishga topshirilgan[15.2].

Umuman olganda davlat tomonidan ta'lim sohasiga mablag'larni kam ajratilishi yuqorida keltirilganidek ko'plab muammolarga sabab bo'lgan. Bu esa barchamizda ayon bo'lganidek O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillarida maktab ta'limida ulkan muammoni yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

XX asrning 80-yillari o'rtalarida boshlangan maorif sohasidagi islohotlar juz'iy ahamiyatga ega bo'lib, mavjud muammolarni bartaraf qilishdan ko'ra uni keng xalq ommasi ko'z o'ngidan yashirish, "bo'yab-bezab" ko'rsatish ma'qul deb topildi. Aslida, islohotdan ko'zlangan maqsad "sovet ta'lim tizimi"ni xalqaro darajaga ko'tarish, mutaxassis va o'quvchilar bilim saviyasini sifat jihatdan oshirish, ta'limni demokratlashtirish va insonparvarlashtirishdan iborat edi. Biroq, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmadi. So'nggi yillarda amalga oshirilgan ko'plar ishlar amalda samarasiz yakunlandi. Bu davrda oldingi davrlarda bo'lgani kabi qo'shib yozish ishlari yuqori cho'qqiga yetganligi, maorif sohasi vakillarining kundalik turmush tarzi esa oldingidanda og'irroq ahvolga kelib qolgan va yashash sharoitlar ancha yomonlashgan bir davr yoki, mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston maktab ta'limi yuzaga kelgan muammolarning sababi sifatida tarixga muhirlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Xalq maorifi organlari // Совет мактаби, 1971. –№ 12. –Б. 5-6.
2. ЎзМА. Р-94 фонд, 7-рўйхат, 1933-иш, 8-варақ.
3. ЎзМА. Р-94 фонд, 7-рўйхат, 1933-иш, 2-варақ.
4. Қишлоқ мактабларига катта эътибор // Совет мактаби, 1973. –№ 7. –Б. 5.
5. Миркасымов М. Особенности обучения работающей молодёжи в сельских вечерних школах Узбекиской ССР. Автореф. дисс... для к.п.н. –Т. 1973. –Б. 16.
6. Ахмедов С.А. Роль комсомола и молодежи в дальнейшем развитии народного образования в Узбекистане (1971-1980 гг). Автореф. дисс... для к.и.н. –Т. 1987. –Б. 16.
7. Blumenthal I., Benson C. Educational Reform in the Soviet Union: Implications for Developing Countries. World Bank Staff Working Paper No. 288. Washington, D.C., 1978. –Р. 88.
8. ЎзМА. Р-94 фонд, 7-рўйхат, 3188-иш, 20-21-варақлар.
9. Умумий ўрта таълимга ўтиш – муҳим иш // Ўқитувчилар, 1974. –№ 2. –Б.2.
10. Эргашев Қ. Развитие общеобразовательной школы в Узбекистане. 70-е-90-е гг.: проблемы и тенденции. Доктора исторических наук. –Т., 1996. –Б. 20.
11. ЎМА. Р-94 фонд, 7-рўйхат, 3487-иш, 86-варақ.
12. ЎзМА. Р-94 фонд, 7-рўйхат, 4843-иш, 63-варақ.
13. Izbullayeva G. V. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism. "Sadridin Salim Buxoriy" Durdona. –Buxoro. 2022. –В. 293-294.
14. ХТВ жорий архиви. 8-жилд. 399-иш. 268-269-варақлар.
15. Рахбарликни кучайтирайлик // Ўқитувчилар. 1979. –№ 26. –Б. 2.

UO'K 94.575

ZARDUSHTIYLIK DINI KELIB CHIQISHI

N.B.Mansurova, magistrant, Turon universiteti, Andijon

Annotatsiya. Mazkur maqolada zardushtiylik dinining kelib chiqishi, shakllanish bosqichlari hamda asosiy ta'limotlari tahlil qilinadi. Shuningdek, "Avesto"ning tarixiy-manaviy manba sifatidagi o'rni va zardushtiylikning qadimgi O'rta Osiyo xalqlari hayotidagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Mazdakiylik, Zardusht, Avesto, Ahuramazda, Ahriman, Vishtaps, Parslar.

Аннотация. В данной статье анализируются происхождение, этапы формирования и основные учения зороастризма. Также рассматриваются роль «Авесты» как историко-духовного источника и значение зороастризма в жизни народов древней Средней Азии.

Ключевые слова: маздакизм, Заратуштра, Авеста, Ахурамазда, Ахриман, Виштаспа, парсы.

Abstract. This article analyzes the origin, stages of formation, and main doctrines of Zoroastrianism. It also examines the role of the "Avesta" as a historical and spiritual source, as well as the significance of Zoroastrianism in the life of the peoples of ancient Central Asia.

Keywords: Mazdakism, Zoroaster, Avesta, Ahuramazda, Ahriman, Vishtaspa, Parsis.

Kirish. Zardushtiylik insoniyat tarixidagi eng qadimgi diniy ta'limotlardan biri bo'lib, u O'rta Osiyo, Eron, Shimoliy Hindiston xalqlarining ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy hayotida muhim o'rin egallagan. Ushbu dinning shakllanishi Markaziy Osiyo va Eron hududlaridagi qadimgi jamiyatlarning dunyoqarashi, diniy e'tiqodlari hamda axloqiy qarashlari taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Zardushtiylik nafaqat diniy tizim sifatida, balki qadimgi xalqlarning ma'naviy merosi, madaniyati va davlat boshqaruvi rivojiga ta'sir ko'rsatgan muhim tarixiy hodisa

sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Zero Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ""Avesto"dek noyob tarixiy yodgorlikning aynan bizning yerimizda yaratilgani — qadimiy tariximizdan, madaniyatimiz va ma'naviyatimiz chuqur ildizlarga ega ekanligidan dalolat beradi. Bu kitobda ilgari surilgan "Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal" g'oyasi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q." [1] deb bejizga aytmagan edi. Mazkur din asoschisi hisoblangan Zaratushtra tomonidan ilgari surilgan ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, yaxshilik, poklik hamda adolat g'oyalari o'sha davr jamiyatining diniy-falsafiy tafakkurida yangi bosqichni boshlab berdi. Ayniqsa, zardushtiylikning muqaddas kitobi bo'lgan "Avesto" qadimgi xalqlarning diniy tasavvurlari, urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlari va ma'naviy qadriyatlarini o'rganishda muhim tarixiy manba hisoblanadi.

Zaratushtraning nomi qadimgi "Zarashtra" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, ayrim manbalarda "zar" — oltin, "ushtra" esa tuya ma'nosini anglatishi qayd etiladi va shu asosda "Oltin tuyali", "Oltin tuya egasi" yoki "Tuyalar yetaklagan odam" tarzida talqin qilinadi. Boshqa qarashlarga ko'ra esa, "Zardusht" so'zi qadimgi fors tilidagi "zarat" — sariq hamda "ushtra" — tuya so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, "keksa tuyachi" yoki "tuyachilar avlodiga mansub kishi" ma'nolarini bildiradi. Qadimgi yunon manbalarida u Zoroastr nomi bilan tilga olinadi. Mazkur atama yunoncha "astron" — yulduz so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "donishmand munajjim" degan ma'noni anglatadi.

"Avesto"da Zaratushtraning tug'ilgan joyi va vatani haqida aniq ma'lumotlar berilmagan, boshqa manbalar ham buni aniqlashtirishmagan, bu keyinroq ikki qarashni shakllanishiga sabab bo'ladi. Biroq manbada uning urug'i, ota-onasi, oilasi va farzandlari haqida ayrim ma'lumotlar mavjud. Zaratushtra chorvadorlar jamiyatida tavallud topib, shu davrning e'tiqodlari va urf-odatlar asosida voyaga yetgan. U Spitama avlodiga mansub bo'lgan. Zaratushtraning otasi Parhasp, onasi esa Dugdova deb atalgan. Rivoyatlarga ko'ra, u uylangan bo'lib, ikki qiz farzand ko'rgan. [2] Uning yashagan davri haqida ham aniq ma'lumot yo'q. "Avesto" ma'lumotlari va tarixiy manbalar asosida olimlar Zaratushtraning yashagan davri borasida turli fikrlarni ilgari surganlar. Ayrim tadqiqotchilar uni miloddan avvalgi II mingyillik o'rtalari va oxirlarida yashagan deb hisoblasalar, boshqa bir guruh olimlar esa uning faoliyatini miloddan avvalgi I mingyillik boshlariga taalluqli deb ko'rsatadilar. Mazkur masala yuzasidan ilmiy qarashlarning turlicha bo'lishi Zaratushtra yashagan davrni aniq belgilash murakkab tarixiy muammo ekanligini ko'rsatadi.

"Avesto"da tasvirlangan ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlar tahliliga tayangan holda, Zaratushtra faoliyati ko'proq miloddan avvalgi VII–VI asrlarga mansub ekanligi ehtimolga yaqinroq deb baholanadi. Shuningdek, ayrim manbalarda uning taxminan miloddan avvalgi 553–541-yillar oralig'ida vafot etgani qayd etiladi. Ahamoniylarning O'rta Osiyoga yurishlari davri bilan qiyosiy tahlil qilinganda esa, Zaratushtra ushbu bosqinlardan avval, taxminan miloddan avvalgi 630–553 yoki 618–541-yillar davomida yashagan bo'lishi mumkin degan xulosaga kelish mumkin.

Zaratushtra tavallud topgan hududdagi qabilalar o'z ajdodlarining qadimiy ma'budlari — "dayva"larga sig'inishgan. Tarixiy rivoyatlarga ko'ra, Zardusht va Spitama urug'iga mansub bo'lgan Mazda ma'budiga sig'inuvchi din vakili shu xudo ibodatgohining ruhoniysi bo'lgan. Zardusht navro'z arafasida muqaddas daryo yoqasiga borib, g'usul qiladi. Ruhni poklovchi ichimlik tayyorlash uchun kerak bo'lgan suvni olayotganda uning ko'z o'ngida Ahuramazdaning malaklaridan biri Vohumana paydo bo'ladi. Bu nurafshon siymo Ahuramazdadan Zardushtga vahiy keltirgan ekan.

Zardusht bu haqda qavmlarga aytib, umuman, borliqning barini Ahuramazda yaratganiga, unga iymon keltirishga da'vat eta boshlaydi. Turon o'lkalaridan chiqib, Baqtriya hududlariga etganda, uni yurt podshosi Vishtaspa, uning xotini, Xaytasya(yoki Xutaosa), yaqin ayonlari Arjaspa va boshqalar yaxshi kutib olishadi. Zardushtiylikni ilk bor qabul qilganlar shular bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan Turon zaminida azaldan mavjud bo'lgan ilohiy tasavvurlar tizimidan tug'ilgan Ahuramazda dini Eron davlatida rasmiy himoyat topa boshlaydi. Ma'lumki, mil. avv. VI–V asrlardan boshlab Eron dunyoviy imperiyaga aylangan, zardushtiylik esa uning g'oyaviy quroli sifatida davlat dini darajasiga ko'tarila boshlagan. [3]

Olimlarning fikricha, Zardusht mil. avv. XIII–XII asrlarda yashagan tarixiy shaxsdir. Uni mil. avv. VII–VI asrlarda yashagan deguvchilar ham bor. Zardushtiy dini bilan bog'liq adabiyotda, hatto Zardusht 6000 yil ilgari yashagan, degan fikr ham aytiladi. Nima bo'lganda ham, Zardusht tarixiy shaxs ekaniga biz ham ishonamiz. Xo'sh, Zardusht qachon yashagan? Bu masalada, bizningcha, mil. avv. II mingyillik — o'lkamizda bronza asri gullab-yashnagan, sug'orma dehqonchilik va xonaki chorvachilik tashkiliy muhim rivojlangan, jamiyatda hokimlar, ruhoniylar, harbiylar, hunar ahli, chorvadorlar, dehqonlar kabi tabaqalar yuzaga kelib, mehnat taqsimoti va ijtimoiy tabaqalanish chuqurlashgan davr — zardushtiylik yaxlit din sifatida shakllangan davr, deyishga to'la asos bor.

Zardushtiylik ta'limotiga binoan, borliq yorug'lik va zulmat, hayot va o'lim, adolat va adolatsizlik kabi qarama-qarshiliklardan tashkil topgan. Bu qarama-qarshiliklar tabiat va jamiyatda

turlicha ko'rishda namoyon bo'ladi. Tabiatda ular hayot va o'lim, issiqlik va sovuqlik, yorug'lik va zulmat kuchlarini ifoda etsa, ijtimoiy hayotda adolat va adolatsizlik, qonunga itoatkorlik va qonunlarga bo'ysunmaslik singari ko'rishlarda namoyon bo'ladi.[4]

Qarama-qarshiliklar voqea va hodisalarning manbaidir. Yaxshilik va yomonlik, issiqlik va sovuqlik kabi kuchlar o'rtasida to'xtovsiz kurash boradi. Bu kurash xudolar darajasida ham mavjud. Donishmand xudo Ahuramazda ezgulik va yaxshilik timsolidir. Ahura Mazda "Avesto"da yigirma sifatga ega iloh sifatida ta'riflanadi. Ahuramazda borliqni yaratuvchi va hamma narsani biladigan oliy xudodir. U o'zini yaxshi ishlari va ezgu so'zlari bilan namoyon qiladi. Ahuramazda insonlarga yomonlik qilmaydi, aksincha ularni ezgu ishlarga da'vat etadi. Zardusht talqinida Ahuramazda oliy ibtido bo'lib, uning turmushi insonlarnikidan farq qiladi. Uni hech kim yaratmagan, oilasi yo'q, dunyodagi barcha voqea-hodisalardan xabardor bo'lib, ular Ahuramazdaning xohishi bilan sodir bo'ladi.

Ezgulik ilohi Ahuramazda va yovuzlik ruhi Ahriman o'rtasidagi kurash faqat ularning o'zlariga xos emas. Bu kurashda ularning yordamchilari ham ishtirok etadi. Ahura Mazda avvalo olti nafar eng yaqin yordamchilariga tayanadi. Jumladan, Vohu Mana (ezgu fikr) poda va chorvani, Asha Vahishta (yuksak haqiqat) olovni, Xshatra Varya (munosib qudrat va hokimiyat) ma'danlarni, Spenta Armaiti (muqaddas itoat) yerni, Ameretat (mangulik) o'simliklar dunyosini boshqargan. Shuningdek, Ahuramazda o'ziga yo'ldosh ilohlarni ham yaratgan. Ular Mitra, Anahita, Saroshi (itoatkorlik va intizom), Ashi (taqdiri belgilovchi iloh) va boshqalardan iborat bo'lib, Ahuramazdaning yovuzlikka qarshi kurashida unga yordam bergan.

Yovuz ruh Ahriman ham Ahuramazdaga qarshi kurashda yolg'iz emas. Unga yovuz ruhlar — devlar, sehrgarlar va zolim hukmdorlar yordam beradi. Ular tabiatning to'rt unsuri — olov, yer, suv va havoga zarar yetkazadilar. Yovuz hukmdorlar hasad, yolg'on, nifoq va yalqovlik kabi illatlarni jamiyatda mustahkamlashga va insonlar orasida yoyishga intiladilar.

Zardushtiylik ta'limotida axloq masalasiga katta e'tibor beriladi. Insonning ma'naviy barkamolligi qadrlanadi va kishilar imon-e'tiqodli bo'lishga da'vat etiladi. Faqat imonli inson ezgulikni yovuzlikdan farqlay oladi. Zardushtiylik e'tiqodi fikrning sofliigi, so'zning sobitligi va amallarning insoniyligiga asoslanadi.

Zardushtiylik ta'limotida olamning yaratilishi va tuzilishi haqidagi qarashlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu qarashlarga ko'ra, insoniyat tarixi jami 12 ming yillik davrni o'z ichiga oladi hamda u to'rt bosqichga ajratiladi. Har bir davr 3 ming yildan davom etgan deb hisoblanadi.

Dastlabki bosqichda ruhiy va moddiy olam hali mavjud bo'lmagan. Keyinchalik ibtidoiy bo'shliq ichida kelajakda yuzaga keladigan borliq va hodisalarning ilk belgilari shakllana boshlagan.

Ikkinchi bosqichda Ahuramazda osmon, oy, quyosh, yulduzlar, tabiat, ilk inson sanalgan Yima hamda birinchi muqaddas buqa — Geush Urvanni yaratadi. "Shohnoma" asarida Jamshid nomi bilan tilga olinadigan Yima Ahura Mazdaga birinchi bo'lib e'tiqod qilgan inson sifatida tasvirlanadi. Zardushtiylik tasavvurlariga ko'ra, barcha insonlar uning avlodlari hisoblanadi. Muqaddas buqadan esa butun hayvonot olami paydo bo'lgan.

Uchinchi bosqichda "Avesto"da nomlari keltirilgan qahramonlar faoliyati boshlanadi. Yima insonlar va chorvani suv toshqini falokatidan saqlab qolib, Ahura Mazda ko'magida ularga boshchilik qilgan. Uning hukmronligi davrida insonlar o'lim, zulm, kasallik va adolatsizlikni bilmagan holda farovon hayot kechirganlar. Shu bois mazkur davr "oltin asr" deb ataladi. Aynan shu davrda insonlar dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar.

Biroq vaqt o'tishi bilan Yima manmanlik va o'zboshimchalik yo'liga kiradi. Natijada Ahuramazda tomonidan uning avlodlari jazolanadi. Odamlar jannatdan chiqarilib, turmush tashvishlari, kasallik va o'limga duchor bo'ladilar. Uchinchi davrning oxirlarida esa Zardushtning diniy faoliyati boshlanadi va uning vafotidan so'ng ushbu bosqich yakunlanadi.

Zardushtiylikda oxirat dahshatli hodisa sifatida emas, balki insoniyat orzu qilgan adolat, tinchlik va farovonlik qaror topadigan davr sifatida talqin qilinadi. Mazkur diniy qarashlar dafn marosimlarida ham o'z ifodasini topgan. Zardushtiylik aqidalariga ko'ra, insonning vafoti yovuz kuchlarning ezgulik ustidan vaqtinchalik ustun kelishi natijasidir.

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, zardushtiylik insoniyat tarixidagi eng qadimgi diniy-falsafiy ta'limotlardan biri sifatida qadimgi O'rta Osiyo xalqlarining ma'naviy, ijtimoiy va madaniy hayotida muhim o'rin tutgan. Ushbu din uzoq asrlar davomida Turon va Eron hududlarida keng tarqalib, jamiyatning diniy qarashlari, axloqiy me'yorlari hamda turmush tarzining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Hozirgi kunda ham Hindiston, Eron va Pokiston hududlarida zardushtiylik e'tiqodiga amal qiluvchi jamoalar mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Islom Karimov, Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch - T. "Ma'naviyat" nashriyot 2008
2. A. Sagdullayev O'zbekiston tarixi: I kitob Darslik. — Toshkent: "NIF MSH", 2024. — 118-119 betlar
3. O'zbekiston tarixi [Matn] II jild. O'zbekiston tarixi va manbalari. O'zbekiston eng qadimgi va qadimgi davrlarda (Paleolit davridan milodiy V asrgacha). — Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2023. 125 bet
4. H. Yo'ldoshxo'jayev, D. Rahimjonov, M. Komilov. Dinshunoslik: Ma'ruzalar matni. — Toshkent, 2000 38-42 betlar
5. Narbekov A. V. Dinshunoslik asoslari: O'quv qo'llanmasi. — Toshkent: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2008. — 79 bet
6. <https://en.wikipedia.org/wiki/Zoroastrianism>

UO'K 94(574):902(091)

TEMURIYLAR DAVRI MADANIY MEROSI VA UNING JAHON SIVILIZATSIYASI TARAQQIYOTIGA TA'SIRI

D.A.Maxmudov, PhD, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

<https://orcid.org/0009-0000-7475-6108>

B.G.Ruziyev, o'qituvchi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Q.Q.Quchqarov, o'qituvchi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Temuriylar davri madaniy merosi va uning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi ahamiyati ilmiy jihatdan yoritilgan. Maqolada Amir Temur asos solgan davlat va uning vorislari davrida shakllangan ilmiy-madaniy muhit, xususan ilm-fan, me'morchilik, adabiyot, san'at va hunarmandchilik sohalaridagi yutuqlar tahlil qilingan. Shuningdek, Mirzo Ulug'bek davrida ilm-fan taraqqiyoti yuksalib, Samarqand va Hirot yirik madaniy markazlarga aylangani ko'rsatib o'tilgan. Shohi Zinda majmuasi, Go'ri Amir maqbarasi va Bibi Xonim masjidi kabi me'moriy yodgorliklarning jahon madaniy merosidagi o'rni ham alohida ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Temuriylar davri, madaniy meros, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Samarqand, Hirot, ilm-fan, me'morchilik, san'at, xattotlik, miniatyura, Shohi Zinda, Go'ri Amir, Bibi Xonim.

Аннотация. В данной статье рассматривается культурное наследие эпохи Темуридов и его роль в развитии мировой цивилизации. Исследуется формирование научно-культурной среды в государстве, основанном Амира Темура, а также эволюция культурных процессов в период его преемников. Особое внимание уделяется достижениям в области науки, архитектуры, литературы, искусства и ремесленного производства. Подчеркивается, что в период правления Мирзо Улугбека наблюдался значительный подъём научной мысли, а города Самарканд и Герат стали ведущими центрами образования и культуры. Анализируются архитектурные памятники Шохи Зинда, Гур-Эмир и Биби-Ханым как важные объекты мирового культурного наследия.

Ключевые слова: Эпоха Темуридов, культурное наследие, Амир Темура, Мирзо Улугбек, Самарканд, Герат, научное развитие, архитектура, художественная культура, каллиграфия, миниатюра, мировая цивилизация.

Abstract. This article examines the cultural heritage of the Timurid era and its significance in the development of global civilization. It analyzes the formation of a scientific and cultural environment under the state established by Amir Temur and the subsequent evolution of cultural processes during the rule of his successors. Particular attention is given to advancements in science, architecture, literature, fine arts, and craftsmanship. It is emphasized that during the reign of Mirzo Ulugbek, scientific thought reached a remarkable level of development, while the cities of Samarkand and Herat emerged as prominent centers of learning and culture. Architectural monuments such as the Shakh Zinda complex, the mausoleum of Gur-e Amir, and the Bibi-Khanyam Mosque are analyzed as significant components of world cultural heritage.

Key words: Timurid era, cultural heritage, Amir Temur, Mirzo Ulugbek, Samarkand, Herat, scientific development, architecture, artistic culture, calligraphy, miniature art, world civilization.

Kirish. XIV asrning ikkinchi yarmi XV asr boshida Movarounnahrda milliy birlikni yuzaga keltirgan mustaqil davlatga asos solgan, o'rta asr uyg'onish davri madaniyati, ilm-fani, san'ati taraqqiyotiga bebaho hissa qo'shgan, Temuriylar davrida O'rta Osiyoda maydonga kelgan buyuk sivilizatsiya buyuk tarixiy shaxslarni - faylasuf va donishmandlarni, shoir va san'atkorlarni, me'mor va sohibi hunarlarni yetishtirdiki, ular o'z navbatida jahon madaniy taraqqiyotini boyitishga hissa qo'shganlar. Shuning uchun ham muborak Amir Temur shaxsi, uning siyosiy, ijtimoiy faoliyati, falsafiy qarashlari qariyb besh yuz yildan ziyod jahon olimlarining diqqat markazida bo'lib kelgan. O'rta Osiyo tarixining bu yorqin va hayratomuz sahifalarini o'rganish, uni barchaning ma'naviy

mulkgiga aylantirish hozirgi kunning ham muhim vazifasi bo'lib qolmoqda. Negaki bu davr madaniyati, ilm-fani, san'ati, uning badiiy-estetik qadr-qimmatini chuqur va to'la o'rganilgan, deb ayta olmaymiz. Temur va temuriylar davri madaniyatiga aloqador manbalarning ko'pchiligi asrlar mobaynida o'zaro urushlar, to'polonlar, tabiiy ofatlarda yo'qolib, uning izlari kam qolgan, sharqshunoslik institutidagi shu davrga aloqador minglab qo'lyozmalar hali to'la ravishda o'rganilmagan. Dunyo muzey va kutubxonalarida saqlanayotgan manbalar, hujjatlarning barchasi to'planib, tarjima qilinmagan[1].

Adabiyot taxlili va metodologiyasi. Temuriylar hukmronligi davrida Samarqand, Hirot va boshqa shaharlarda xalq sayillari va tomoshalar ommaviy tus olgani va ularda keng omma qatnashgani haqida Sharafiddin Ali Yazdiy, Ibn Arabshoh, Klavixio kabi o'sha davrning mashhur muarrixlari qimmatli ma'lumotlar beradilar. Chunonchi, Klavixio Samarqandda o'tgan shunday sayil va tomoshalarning guvohi bo'lgan. Bu haqda u quyidagilarni yozadi: "... Oktyabr oyining to'qqizida payshanba kuni podsho o'z nabiralarning to'yi munosabati bilan butun shahar aholisiga ma'lum qilib, savdogarlar, do'kondorlar, hatto gazmol sotuvchilardan tortib zargarlargacha, barcha hunarmandlar -oshpazlardan tortib, qassob va tikuvchi etikdo'zlargacha, umuman shahardagi barcha kasb egalari hammasi o'rda atrofida o'z chodirlarini tikib, katta sayil o'tkazsinlar va har bir kishi o'z hunariga monand o'yinlar ko'rsatib hammani xursand qilsinlar, deb farmoyish bergan. Bu sayilga elchilar ham taklif etiladi. Sayilni o'tkazish uchun o'rda atrofiga o'n to'rt yoki o'n besh mingga yaqin chodir qurilib, o'rda atrofi benihoya go'zallik kasb etgan edi"[2].

Manbalarning guvohlik berishicha, Amir Temur ham tengi yo'q notiq bo'lgan. Ibn Arabshohning "Temur hayoti" asarida Temurning notiqlikiga katta baho berilgan, uning "...ovozi jarangdor va shirin..." bo'lganini ham yozgan.[3]

Muhokama va natija. Movarounnahr madaniyati, ilm-fani, ayniqsa, Ulug'bek zamonida yana yuksak cho'qqilarga ko'tarildi. XV asrning yigirmanchi yillaridayoq Ulug'bek Movarounnahr, O'rta va Yaqin Sharqda buyuk olim va madaniyat homiysi sifatida tanildi. Natijada ilm-fan bilan bir qatorda adabiyot, xattotlik, musavvirlik, musiqa va raqs san'ati yana taraqqiy topib, Samarqand nafis san'at markaziga aylandi. Ulug'bek faqat fan bilan mashg'ul bo'lib qolmay, she'riyat va san'at bilan ham qiziqar, mushoiralarda qatnashar, san'at va adabiyot taraqqiyotiga, uning namoyandalariga ko'maklashar edi. Alisher Navoiy "Majolis un-nafois"da, Ulug'bek adiblarning homiysigina emas, she'riyatning qadriga yetuvchi edi, o'zi ham she'r yozar edi, deb ko'rsatgan[4].

Mirzo Ulug'bek davrida mashhur bo'lgan xattot va musavvir asli Obivardlik Sulton Ali Boverdiy miniatyuralari chiziqlarning keskinligi, ranglarning yorqinligi bilan o'ziga xosdir. Samarqand maktabiga xos bo'lgan 18 ta miniatyura Nizomiyni "Hamsa" asariga va 49 ta miniatyura "Shohnoma" asariga ishlangan bo'lib hozir Turkiya kutubxonasida saqlanadi. Temuriylar davrida madaniyatning yuksalishi badiiy hunarmandchilikning turli shakllarida namoyon bo'ldi[5].

Temuriylar davrida Samarqand, Shahrisabz va Hirot shaharlarida ulug'vor masjidlar, madrasa va saroylar bunyod etildi. Bu inshootlar nafaqat diniy va ma'rifiy markaz sifatida xizmat qilgan, balki davlat qudrati, xalqning madaniy saviyasi va san'at darajasini ham namoyon etgan. Temuriylar davri me'morchiligi o'zining ulkan hajmi, murakkab me'moriy tuzilishi, nafis bezaklari hamda rang-barang koshinlari bilan ajralib turadi. Masalan, Samarqanddagi Shohi Zinda majmuasi, Go'ri Amir maqbarasi, Bibi Xonim masjidi va Ulug'bek madrasalari o'zining nafis naqshlari, muhandislik yechimlari va koshinkorligi bilan mashhurdir. Shohi Zinda majmuasi turli davrlarda qurilgan maqbaralar majmuasi bo'lib, u o'zining rang-barang koshinlari, murakkab naqshlari va betakror bezaklari bilan diqqatni tortadi. Go'ri Amir maqbarasi esa Amir Temur va uning avlodlari dafn etilgan muhim tarixiy yodgorlik hisoblanadi. Ushbu maqbara o'zining ulkan gumbazi, nafis bezaklari va mukammal me'moriy yechimlari bilan Temuriylar davri me'morchiligining yorqin namunasi hisoblanadi. Bibi Xonim masjidi ham o'z davrining eng ulkan va muhtasham masjidlaridan biri bo'lib, uning qurilishida zamonasining eng mohir ustalari va muhandislari ishtirok etgan. Bu yerda ko'plab olimlar ta'lim olib, ilm-fan rivojiga katta hissa qo'shganlar. Shuningdek, Shahrisabzdagi Oqsaroy saroyi va Doruttilovat majmuasi ham o'z davrining betakror yodgorliklaridan biri sanaladi. Oqsaroy saroyi Amir Temurning yozgi qarorgohi bo'lib, u o'zining ulkan peshtoqi, nafis bezaklari va rang-barang koshinlari bilan mashhur bo'lgan. Doruttilovat majmuasi esa diniy-ma'rifiy markaz sifatida xizmat qilgan bo'lib, u yerda madrasa, masjid va maqbaralar joylashgan.[6]

Xulosa. Temuriylar davri Markaziy Osiyo tarixida madaniyat, ilm-fan va san'at yuksak taraqqiy etgan muhim davrlardan biri hisoblanadi. Bu davrda Samarqand, Hirot va Shahrisabz kabi shaharlar yirik ilmiy va madaniy markazlarga aylangan. Amir Temur va uning avlodlari tomonidan ilm-fan, adabiyot, me'morchilik, musiqa, tasviriy san'at va hunarmandchilikka katta e'tibor qaratilgani natijasida boy madaniy meros shakllandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mamajon Rahmonov. Amir Temur va Temuriylar davrida madaniyat va san'at. G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashri, Toshkent – 1996.
2. Rui Gonsales de Klavixo. Samarqandga – Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403–1406-yillar). Toshkent: O'zbekiston, 2010.
3. Ибн Арабшох. соч., Т. II. стр. 798 («Жизнь Темура», стр. 52—54).
4. Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" 50-bet
5. Gulnoza, U., & Dilso'z, O. (2025). Temuriylar davrida ilm-fan va madaniyat. Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari, 15(02)
6. Ahmedov, B. R. Amir Temurni yod etib. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Fan nashriyoti - 2018

UO'K 94(576)"19"(091)

TURKISTON JADIDLARINING MA'RIFATPARVARLIK HARAKATIDAN HARBIY-SIYOSIY HARAKAT DARAJASIGA KO'TARILISHI TARIXIY TAHLILI
G'.T. Mirzajonov, mustaqil izlanuvchi, O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida o'zbek davlatchilik tarixini yaratilishda jadidchilik harakatining paydo bo'lishi, shakllanishi va milliy ozodligi uchun kurashi, ularning ozodlik va milliy mustaqillik haqidagi qarashlari, davlat mustaqilligiga, harbiy qurilishni amalga oshirmay va qudratli armiyaga ega bo'lmay erishib bo'lmazligi haqidagi fikr-mulohazalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston, mustamlakachilik, jadidchilik, taraqqiyot, mustaqillik, ozodlik, milliy-ozodlik harakati, mafkura, siyosiy partiyalar.

Аннотация. В статье рассматриваются возникновение и формирование движения джадидов в конце XIX – начале XX века, их борьба за национальное освобождение, взгляды на свободу и национальную независимость, а также убеждение в том, что достижение государственной независимости невозможно без создания военной организации и наличия мощной армии.

Ключевые слова: Туркестан, колониализм, джадидизм, прогресс, независимость, свобода, национально-освободительное движение, идеология, политические партии.

Abstract. The article examines the emergence and formation of the Jadid movement in the late 19th and early 20th centuries, their struggle for national liberation, views on freedom and national independence, as well as their conviction that achieving state independence is impossible without establishing a military organization and maintaining a powerful army.

Key words: Turkestan, colonialism, jadidism, progress, independence, freedom, national liberation movement, ideology, political parties.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O'rta Osiyo hududidagi harbiy-siyosiy jarayonlar va ijtimoiy-iqtisodiy holat, mintaqaning Rossiya imperiyasi tomonidan mustamlakaga aylanishi, shubhasiz o'lkada yangi ijtimoiy-siyosiy harakatlarning vujudga kelishini taqozo etdi. Natijada, XX asr boshida o'zbek davlatchilik tarixini yaratilishda jadidchilik harakatining paydo bo'lishi, dastavval ma'rifiy harakat, so'ngra ijtimoiy-siyosiy harakat sifatida shakllanishi Turkiston xalqining milliy ozodligi uchun kurashi bevosita Turkistondagi harbiy-siyosiy islohotlar bilan chambarchas bog'liq.

Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelishi va shakllanishi bu bir tasodifiy hodisasi bo'lmay, balki o'lkadagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar mahsuli sanaladi. Milliy ziyolilar, ilg'or taraqqiyparvar kuchlar Turkistonning umumjahon taraqqiyotidan tobora ortda qolib borayotganligini, keng xalq ommasining og'ir iqtisodiy ahvolini, o'lkadagi inqirozli holatni, mahalliy aholining ozodlik uchun intilishlarini bostirilish sabablarini, nafaqat iqtisodiy sohada, balki ma'naviy, diniy sohada ham turg'unlikni chuqur anglab yetdilar. Bu esa ular ongida jamiyatni isloh qilish, xalqning yangi turmush-tarzga intilish g'oyalarini uyg'otdiki, bunday taraqqiyotni Turkistonda jadidchilik harakatisiz amalga oshirib bo'lmaz edi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Tilda, fikrda, ishda birlik" degan ezgu g'oya bilan maydonga chiqqan jadidlar Turkiston o'lkasini jaholat va qaloqlikdan olib chiqish, odamlarni g'aflat uyqusidan uyg'otishning asosiy yo'li sifatida bilim va ma'rifatni, dunyoviy taraqqiyotni egallash deb bilganlar. Ularning ilm-ma'rifat va mamlakatni yuksaltirish borasidagi qarashlari bugun ham o'zining qadri va ahamiyatini yo'qotmaganligi, naqadar dolzarb g'oyalar ekanligidan dalolat beradi [1].

Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelish va rivojlanish tarixiga nazar tashlar ekanmiz, albatta bu o'rinda, jadidchilik harakatining qachon vujudga kelganligiga e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Turkistonda jadidchilik harakatining boshlanishi masalasida tarixchi va adabiyotshunos olimlar bir guruhining fikricha, jadidchilikning XX asr boshlarida Rossiya, Turkiya va Eronda ro'y bergan inqilobiy harakatlar ta'sirida maydonga kelgani haqida yagona fikrda bo'lganlar [2]. Shu bilan birga, o'zbek xalqi tarixining xorijiy tadqiqotchilaridan Boymirza Hayitning fikriga ko'ra, jadidchilik XIX asrning oxirlarida boshlanganligini, u Turkistondagi bu ma'rifatparvarlik harakatining ko'zga ko'ringan namoyandalari sanaganda, Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon singari tom ma'nodagi jadidlar bilan birga Komil Xorazmiy, Muqimiy, Furqat, Abay, Mulla Nafas singari ma'rifatparvarlarning ham nomlarini tilga olgan [2]. Agar biz, bu harakatning XIX asrning oxirlarida boshlanganligi to'g'risidagi fikrlarga qo'shilsak, u holda uning qaysi omillar ta'sirida paydo bo'lganligi va mohiyati masalasiga aniqlik kiritish lozim bo'ladi. Ushbu masalaga oydinlik kiritish uchun, avvalo "jadid" so'zining qachon va kimlarga nisbatan qo'llanilishini hamda Jadidlar kimlar? Ekanligi yuzasidan fikr yuritishimiz zarur.

Haqiqatan olib qaraganda, yosh va navqiron, zamonaviy ilm-fandan xabardor bo'lgan ushbu guruh a'zolarining deyarli barchasi millatning, xalqning kelajagiga befarq bo'lmagan, islohotlar o'tkazish va yangiliklar yaratishga intiluvchan yoshlardan iborat bo'lgan. Ushbu islohotchilar o'zlarini ko'pincha "taraqqiyparvarlar", "ziyolilar" deb atagan bo'lsa "yoshlar", "jadidchi" kabi nomlar ularga qarshi bo'lganlar tomonidan kamsitish ma'nosidagi so'zlar bo'lgan. Bu toifa "usuli jadid", ya'ni alifboni o'rgatishning yangicha usulini targ'ib qilgani bois tarixda "jadidlar" deb nom qoldirishgan [3]. Jadidlar barcha sohalarida yangilikka, zamonaviylikka intiluvchan bo'lishgani va har sohada yangi usul, vositalarni muomalaga kiritishga uringanlari uchun jadidchilikka qarshi kuchlar "jadid" so'zini "olifta", "tannoz" va undanda salbiyroq ma'noda ham ishlatishgan. Keyinchalik jadidchilik harakatining vazifalari ortib borishi bilan ushbu atamaning ma'nosi ham kengaydi. Ma'rifatchilik bilan bir qatorda jadidlar eski ijtimoiy va siyosiy tizimni taraqqiyotning ilg'or shakllariga o'zgartirishga harakat qildilar.

Jadidlar siyosiy faoliyatining negizi mustaqillik va ozodlik g'oyalari bilan sug'orilganligi sababli kommunistik mafkura tazyiqi ostidagi sovet tarixshunosligida uzoq vaqt mobaynida adolatsiz tarzda jadidchilik "reaksion" g'oyaviy oqim sifatida ko'rsatildi. Faqat bugunga kelib vatanimiz olimlarining sa'iy harakatlari bilan bu masalaga tubdan yangicha yondoshuvlar qaror topdi [4].

Ta'kidlash joizki, mazkur masala yuzasidan olib borilgan izlanishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, jadidchilik harakati Turkiston jamiyatining XIX asr oxiri – XX asr boshlarida siyosiy kuchlar chatishib ketgan bir davrda, o'lkada hukm surgan favqulodda qoloq iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sharoitda yashayotgan xalqlarni ma'rifatli qilish, jamiyat hayotida madaniy islohotlar o'tkazish, mustaqillik g'oyalarini hayotga tadbqiq etishni maqsad qilgan harakat sifatida vujudga kelganligini ta'kidlash mumkin.

Jadidchilik harakati Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat bo'ldi. U dastlab, XIX asrning 80- yillarida Qrimdagi musulmon maktablarining buyuk islohotchisi va "Tarjimon" jurnali tashkilotchisi Ismoil Gasprali rahbarligida qrim tatarlar o'rtasida vujudga keldi va 90-yillarga kelib O'rta Osiyoda tarqaldi. Ismoil Gasprali XX asr boshlarida nafaqat Rossiya musulmonlari, balki butun Sharqda mashhur va nomi chiqqan shaxslardan biri edi [5]. U Bog'chasaroyda eski maktablarning murakkab o'qish usuliga nisbatan yengil qiroat usuliga asoslangan yangi maktab ochib, unda o'zi dars berdi, darsliklar yozdi, chor hukumatining Sharqdagi siyosatini fosh qiluvchi asarlari bilan Turkistondagi ilg'or ziyolilarning dunyoqarashiga katta ta'sir ko'rsatib, yangi usul maktablarning vujudga kelishida namuna bo'ldi. Ismoil Gaspralining, ayniqsa, Turkiston safari jadidchilik harakatining rivojlanishiga katta ta'sir qildi. Barcha Turkistonlik jadidlar uni o'zlarining chinakam ustozlari deb bildilar. Ular Turkiston shaharlarida jadidchilikni targ'ib qildilar va amaliyot bilan qo'shib olib bordilar [6]. Gasprali Turkistonga 15 yil ichida qilgan ikki sayohatidan ko'zlagan maqsadiga erishdi, shu bilan birga turkistonlik izdoshlariga ham ma'naviy ustoz sifatida ko'plab ma'rifiy-siyosiy g'oyalari bilan foyda keltirganligining guvohi bo'lamiz.

Shu bois, milliy vatanparvar ziyolilar tomonidan mustamlakachilikdan qutilish va taraqqiyot uchun kurashning turli yo'llari izlab topildi. Bu davrida, milliy uyg'onishni yuzaga keltirish oson emasdi. Jadidlar jamiyatni to'ntarish yo'li bilan emas, islohotlar yo'li bilan rivojlantirishni o'zining asosiy vazifasi deb bildilar. Ular o'zlarining bu vazifasini ado etishda faqat aholining bir tabaqasiga suyanmadilar. Umuman jadidlar Ovropadagidek jamiyatni sinflarga bo'lib tashlash tarafdori emas edilar. Jadidlar hatto qadimchilar bilan ham ittifoq tuzib, xalq va kelajak manfaati yo'lida birga

ishlash, bugungi kun ifodasi bilan aytganimizda turli siyosiy qarashlarga ega bo'lgan xalq qatlamlarining tinch-totuv yashashi va ishlashi g'oyasini ko'tarib chiqdilar [7].

Jadidlar o'zlarining kelajakdagi davlat qurilishida barcha millatlarning birligi asosida tasavvur etdilar. Bu haqda Behbudiy shunday degan edi: “Turkistonda yahudiy va ... (boshqa) musulmonlari uchun hammalarining manfaatlarini e'tiborga olaturg'on qonunlar tuzulsin... Agarda biz, Turkiston musulmonlari, xohlasakki, din va millatimizni ittifoq etib, bu kundan islohotg'a, ittifoqqa qadam qo'ysalar, ziyoli va taraqqiyparvarlarimiz, boy va ulamomiz birlashib, din va millat va vatanni rivoji uchun xizmat etsak... Agarda, mustamlakot qoidasi ila bizni idora edarlarki, bunga o'z ixtilofimiz sabab bo'lur” [8]. Jadidlar, ularni qanday qismat kutayotganini bilganlari, anglaganlari holda bu harakatni ozodlik, davlatchilik uchun kurash darajasiga yuksaltirdilar. Ular turli mamlakatlardagi taraqqiyot, islohotlar uchun olib borilgan harakatlar tajribasini tanlab olib, bu tajribani milliy asosda qayta ishlashga intildilar.

Dunyoda jadidchilik harakatiga o'xshash bir qator harakatlar aynan mustamlakachilarning bostirib kirishi, yangi yerlarga yangi madaniyat olib kirishi natijasida ro'y bergan bo'lsa, jadidlarning boshqa mustamlaka o'lkalaridagi ziyolilardan farqli jihati mustamlakachi davlat ularning siyosiy harakati yoki estetik qarashlariga namuna bo'lmadi. Masalan, hind milliy elitasi doimo ingliz tilida ta'lim olgan, fransuzlarga qaram millatlar ziyolilari ham o'qish uchun Parijga kelgan. Turkiston esa chor hukumatining yarim asrlik boshqaruvi davrida rus ta'limi deyarli tarqalmagan [3].

Yuqoridagi tarixiy ma'lumotlar hamda olimlarning ilmiy manbalarini tadqiq etib shuni xolosa qilish mumkinki, jadidchilik harakatining shakllanishi va ijtimoiy-siyosiy harakat sifatidagi faoliyat davrlari bo'ldi. Bu davrda Rossiya imperiyasi tomonidan mahalliy aholining talab va ehtiyojlari nazarga olinmay qo'yilganligi, diniy e'tiqodlari, urf-odatlarining poymol qilinganligi, mahalliy xalqlarni mensimasligi kuzatiladi. Hayotiy, ilmiy saviyasi yuqori bo'lgan qozilar tajribasiz kishilar bilan almashtirildi, poraxo'rlik, ijtimoiy-siyosiy adolatsizlik avj oldi. Millat istiqboli va o'lka mustaqilligini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar dastlab chorizmga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg'otish – siyosiy-ma'rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar. Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarining zamonaviy bilimdon mutaxassisleri, madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va o'z vatanlarini mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda kurashdilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. – Toshkent.: “O'zbekiston” nashriyoti, 2024, -560 b.
2. Karimov N. XX asr boshlaridagi tarixiy vaziyat va jadidchilik harakatining vujudga kelishi. // Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. Davriy to'plam №1 – Toshkent.: “Universitet”, 1999. – 218 b.
3. Adib Xolid. O'zbekiston tavalludi: ilk SSSR davrida millat, imperiya va inqilob. – Toshkent.: “Akademnashr”, 2022. – B. 340.
4. A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtorlari: Milliy demokratik davlatchilik qurilishi tajribasi. – T.: “Ma'naviyat”, 2000. – 168 b.
5. Ismoil Gasprali. Dorur-rohat musulmonlari. – Toshkent.: “Akademnashr”, 2022. – 256 b.
6. Ergasheva M. Turkiston, Buxoro, Xiva jadidlarining davlat va huquq haqidagi qarashlari. Monografiya. – Toshkent.: O'zbekiston Respublikasi Jamoat xafsizligi universiteti, 2024. – 504 b.
7. Ziyamuxamedov B. “Pedagogika” O'quv qo'llanma. – Toshkent.: “TAMADDUN” nashriyoti, 2014. – 256 b.
8. Behbudiy M. Bayoni haqiqat // “Ulug' Turkiston”. – 1917. -14-iyun. №10.

UO'K: 101.8

HUQUQIY DAVLAT QURISHDA INSON ERKINLIGI VA MAS'ULIYATINING O'RNI

G.Z.Mixliyeva, *assistant, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi*

Annotatsiya. Maqolada jamiyatda erkinlik va mas'uliyat tushunchalarining yuzaga kelishi, uning rivojlanishi va uning ta'sir ko'rsatuvchi omillar haqida so'z yuritilgan. Erkinlik va mas'uliyat ijtimoiy-gumanitar fanlar kategoriyasi sifatida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Erkinlik, mas'uliyat, huquq, burch, jamiyat, ijtimoiy hayot, ehtiyoj, manfaat.

Аннотация. В статье обсуждается возникновение понятий свободы и ответственности в обществе, их развитие и факторы, влияющие на них. Свобода и ответственность анализируются как категория социально-гуманитарных наук.

Ключевые слова: Свобода, ответственность, право, долг, общество, общественная жизнь, потребность, интерес.

Abstract. The article discusses the emergence of the concepts of freedom and responsibility in society, their development, and the factors influencing them. Freedom and responsibility are analyzed as a category of social sciences and humanities.

Key words: Freedom, responsibility, right, duty, society, social life, need, interest.

Inson huquq va erkinliklari - oliy qadriyat. Inson huquqlari insoniyat mavjudligining va birgalikda yashashining asosidir va u barcha uchun umumiy, ajralmas ekanini e'tiborga olish lozimdir. Qadimgi antik davri faylasuflari talqinicha, tabiiy huquq tabiatga bog'liq holda insonlar tug'ilganda bir birida farq qiladilar. Qolaversa, ana shu tabiiy huquq va erkinlikni yuzaga chiqarishga intilish, o'z ehtiyojlarini va xavfsizligini faqat birgalikda ta'minlay olish insoning ijtimoiylashuviga va faollashuviga olib keldi. Tor ma'noda, inson huquq va erkinliklari tushunchasiga faqat davlat himoya qiladigan huquqlar kirib, hozirgi davrda ularni konstitutsion huquqiy asoslar yoki davlat chegaralari bilan cheklab qo'yish oson vazifa emas. Bu huquqlarga barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi, yashash va jismoniy dahlsizlik huquqi, inson qadr-qimmatini hurmat qilish, o'zboshimchalik va noqonuniy ushlarash yoki qamash mumkin emasligi, vijdon va din erkinligi, ota-onaning o'z bolalarini tarbiya qilish huquqlari, zulumkorlikka qarshilik qilish huquqi va boshqalar kiradi. Keng ma'nodagi inson huquqlari o'zida shaxsning umumiy erkinligini ifodalaydi.

Har bir inson millati, irqi, ijtimoiy ahvolidan qat'iy nazar, boshqa insonga teng va jamiyatdagi barcha insonlar teng huquqli bo'lmog'i, ayniqsa odamlar hayotiga bevosita ta'sir etuvchi soha, ya'ni davlat organi xodimlari, rahbar shaxslar oddiy xalq bilan fuqarolik huquqlar teng ammo professional masalalarni hal qilish huquqlari va ma'suliyati ko'p bo'lmog'i kerak. Chunki bu davlat xizmatchilari insonning turmush farovonligi va huquqlarini himoya qiluvchi va insonlarning ijtimoiy teng huquqliligini ta'minlovchi shaxslardir. "Inson huquqlariga haqiqiy kuch bag'ishlovchi narsa ularning umumiyligidir. U har qanday chegaralarni kesib o'tadi, har qanday to'siqlarni bartaraf etadi. Inson huquqlari uchun kurash hamma vaqt va hamma yerda yakka hokimlik va adolatsizlikning barcha shakllariga: qullik, qaramlik, zo'ravonlik mustamlakachilikka qarshi kurash bo'lib kelgan. Bugungi kunda uning dolzarbligi kamaygan yoki mohiyati o'zgargan emas"[1].

Inson erkinliklari va huquqlarini himoya qilish zarurati mustabid o'rta asrlar tuzumiga qarshi kurashish vaziyatida yuzaga keldi. Oddiy inson, uning qadr- qimmatini, sha'ni, or-nomusi, g'ururi va eng muhimi uning hayoti hech qanday ahamiyat kasb etmay qolgan o'rta asrlar qonun qoidalari tanqid ostiga olinib, gumanizm va har bir inson xudo oldida teng ekan, demak jamiyat qonunlari oldida ham teng huquqli bo'lishi lozim degan g'oyalarni olg'a surgan. Bu Uyg'onish va ma'rifatparvarlik davrida paydo bo'ldi. Sharq xalqlarida mazkur g'oyalar mustamlakachilik davrida tarqala boshladi. Yangi davrda mustamlakachilik va jahon urushlari erkinlik va ma'suliyat masalasiga ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy mazmun bag'ishladi. Misol tariqasida shuni aytish mumkinki, Buyuk Britaniya, Chor Rossiyasi, Fransiya va boshqa davlatlarning mustamlakachilik siyosati yoki butun dunyo ommasini larzaga solgan ikki dahshatli jahon urushlari inson qadrqimmatini, erkinligi va ma'suliyati g'oyalarini, ularni yuzaga chiqarishni, hayotga joriy etishni yanada dolzarblashtiradi. Birgina ikkinchi jahon urushi davrini olaylik, fashistlar Germaniyasi tomonidan qanchadan-qancha odamlar turli xil juda jirkanch yo'llar orqali shafqatsizlik bilan o'ldirib yuborilgan. Ular ustida turli xil tajribalar o'tkazilgan.

Bunday jirkanchli vaziyatlarda va insonlarning huquq va erkinliklari himoya qilinmagan bir zamonda, jamiyatlarning ijobiy rivojlanishi va taraqqiyoti to'xtab qoldi. Vaholanki, insonlarning huquq va erkinligi himoya qilinadigan jamiyatda ijobiy o'sish bo'ladi, rivojlanish bo'ladi. Inson yetarli huquq va erkinliklar hamda muayyan majburiyatlarga ega bo'lsagina shaxs sifatida o'z imkoniyatlarini namoyon qila oladi. Bu o'z navbatida jamiyat taraqqiyotiga yo'l ochib beradi. Agar jamiyat totalitar tuzimga asoslangan bo'lib, yuqorida aytib o'tganimizdek, insonlar erkinlik huquqidan mahrum qilinsa, yoki turli xil tazyiqlarga uchrasa, bunday jamiyatda insonlar qo'rquv ichida yashab o'z intilishlari, qiziqishlari, maqsadlari sari dadil qadam tashlay olmaydilar. Bunday jamiyatda insonlar o'z qobiliyatlarini ochiq namoyon qila olmaydilar. Bir davlat ikkinchi bir davlat ustidan o'z hukmronligini o'rnatadigan bo'lsa, u avvalo qaram davlat fuqarolarini huquq va erkinliklarini ma'lum miqdorda cheklaydi.

Sovet davrida ham o'zbek xalqi o'z boshidan shunday ko'ngilsizliklarni o'tkazdi. Sovet davrida inson huquqlari, erkinliklari ma'lum miqdorda poymol etildi. Ayniqsa dehqonlarga, qishloq xo'jaligida ishlovchilarga KPSS kamsitish siyosatini o'tkazdi. "Ishlab chiqaruvchining o'z mahsulotlaridan va umuman, mulkchilikdan to'liq begonalashtirilishi, ijtimoiy hayotning haddan ziyod davlatlashtirilishi, taqsimotdagi tekischilik, iqtisodiyotning va turmushning mahsulot yetishmasligiga asoslanishi va boshqa kamchiliklar ijtimoiy ongga va insoniy munosabatlarga ko'p putur yetkazdi. Sovet totalitar tuzumi jamiyat va inson ongini, dunyoqarashini, axloqiy va estetik qadriyatlarini, aqliy va hissiy muhitini, hayotga munosabatini, umuman ma'naviyatini chuqur deformatsiya qildi"[2]. Sovet davrida insonlar huquqlari poymol etilib adolatsizlik hukmron bo'ldi. Chor Rossiyasi va sovet tuzumi davrida aholining eng bilimli, ijtimoiy faol, savodxon qatlami qirib

tashlangan yoki chel ellarga qochishga majbur etilgan. Stalin davrida “stalin qatagonlari” siyosati, “o'zbeklar ishi” siyosati, yolg'on ayblovlar qo'yib qamab yuborishlari insonlarni, bechora hol qilib, jamiyatga nisbatan boqimanda, atrofdagi bo'layotgan ishlarga beparvolik ruhida, o'z haq huquqlarini talab eta olmaydigan shaxslarni ko'paytirdi. Chunki jamiyat fuqarolarini shu holga olib kelgach, uni ma'naviyatidan, madaniyatidan ayirish juda oson bo'lib qolgan.

Ma'naviyati, madaniyati, qadriyatlari va o'z tarixini yaxshi bilmaydigan jamiyatning kelajagi ham yo'q bo'ladi. Bunday xalq asta-sekin o'z-o'zidan hukumron xalqqa singib ketadi. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov bundan havotirga tushgan holda, butun o'zbek xalqini orzu umidlarini ro'yobga chiqarish, o'zbek xalqi erkin demokratik jamiyatda yashab jamiyatni qaytadan taraqqiy toptirishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'yidilar va bu maqsad 1991-yilda ro'yobga chiqdi. Shu yilning 31-avgustida O'zbekiston mustaqil demokratik davlat deb e'lon qilindi. Mustaqillik insonlarga katta imkoniyatlar eshigini ochdi. Inson huquq va erkinliklari birinchi o'ringa qo'yildi va bu O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi bilan mustahkamlandi. O'zbekiston suveren, demokratik, huquqiy va dunyoviy davlat sifatida uning, Konstitutsiyasining uchdan bir qismidan ziyodini inson huquq va erkinliklari, ularni himoya qilish masalasiga tashkil etadi. Ularning ustivorligini konstitutsiyaviy tarzda mustahkamlab qo'ydi va ilgari inson huquqlariga nisbatan davlat manfaatlari ustivorligi prinsipiga barham berdi[3].

Inson huquqlari va erkinliklari mustahkamlashga doir O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan davlat siyosati izchil rivojlanib borib, mamlakatimiz inson huquqlariga sadoqatliligi o'zining konstitutsiyaviy ifodasini topib, bugungi kunda shu sohada keng qonunchilik bazasi yaratildi. Muhimi shundaki, O'zbekistonda inson huquqlari va erkinliklarini tobora mustahkamlash va rivojlantirish uchun hal qiluvchi omillar, jumladan xalq hokimiyatchiligi, davlatning inson oldida ma'sulliligi belgilandi. Natijada jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotiga yo'l ochib berdi. Insonlarda vatanparvarlik, insonparvarlik ruhi shakllandi. Insonlarga vijdon erkinligi, so'z erkinligi, tafakkur erkinligi berildi. Davlatda insonlar erkin harakatlana boshlashdi. Endi insonlar “bersang yeyman, ursang o'laman” qabilida yashab kelayotgan ma'suliyatsiz insonlarning o'rniga endi, jamiyat oldida ma'suliyatli ekanini his qiluvchi, jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shadigan, erkin fikrlovchi ma'suliyatli fuqarolar ko'paydi. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi o'n birinchi sessiyasida so'zlagan nutqida: “Hayotimizda bo'layotgan o'zgarishlarning ildizi xalqimizning ma'naviy uyg'onishidir. Ona tilimizning azaliy haq-huquqlari tiklangani, haqiqiy o'zbekona urf-odatlarimizning hayotdan o'rin olayotgani, qadriyatlarimizning o'z o'rnini topayotgani ham odamlar kayfiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbek o'ziga ishona boshladi”[4], degan so'zlarini va yana “Inson huquqlari va demokratiya O'zbekistonning milliy va davlat manfaatlariga, xalqning erksevar milliy tafakkur tarzi va ruhiyatiga to'la mos keladi”[5] -deb ta'kidlab o'tgan fikrlari mamlakatimizda mustahkam o'rin egallayotgan demokratik, insonparvar, odil fuqarolik jamiyati va unda amalga oshirilayotgan haqiqiy, keng inson huquqlari va erkinliklari guvoh bo'la oladi.

Shaxs va jamiyatning ma'suliyati – huquqiy davlatning ajralmas belgisidir. Nodemokratik davlatda faqat fuqaroning davlat oldidagi ma'suliyati tan olinadi. U go'yo fuqaroga huquq va erkinlik berayotganday bo'ladi va uning maqomini tayinlaydi. Huquqiy davlatda esa boshqacha manzarani ko'ramiz. Bu yerda davlat organlari va mansabdor shaxslarning fuqarolar qoshida ularning huquq va erkinliklari uchun mas'ulliligi masalasiga e'tibor qaratiladi. Bu ma'suliyat fuqarolarning huquq va erkinliklari buzilishida aybdor bo'lgan mansabdor shaxslarning javobgarlikka tortilishini ta'minlaydigan va keskin choralar ko'rilishini ko'zda tutadigan tegishli me'yoriy-huquqiy hujjatlar mavjud bo'lgan sharoitdagina amaliy tus kasb etadi.

Inson huquqlari – bu shunday prinsipki, unga muvofiq “barcha odamlar ozod bo'lib tug'iladilar”[6]. Barcha insonlar erkin bo'lib tug'ilishi va erkinlik huquqiga ega bo'lishining o'zi har bir inson o'z turmush tarzini tanlashda, tafakkur yuritishda erkin ekanligini anglatadi. Bu erkinlik boshqa shaxslar erkinligini hurmat qilish bilan cheklanadi. Erkin insonlardan iborat jamiyatda insonlarga, o'zaro hurmat, boshqalar erkinligiga dahlsizlik, ma'suliyat hissi yaxshi shakllangan bo'lishi lozim. Zotan, jamiyatning yaxshi rivojlanishi erkin fikrlaydigan, ma'suliyatli, huquqiy madaniyati yuksak va ma'naviyatli faol fuqarolarga bog'liqdir.

“O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, ijtimoiy va davlat qurilishida real demokratiyani har tomonlama kengaytirib, rivojlangan, ma'rifatli davlatlar safiga kirishni asosiy maqsad qilib qo'ygan davrda inson erkinligi, fuqarolarning demokratik huquq va erkinliklarini konstitutsiyaviy qonunlarda ifoda etibgina qolmay, uning rivojini, takomillashuvini shu maqsadda tuzilgan, tuzilayotgan davlat organlari, jamoat tashkilotlari, ular olib borayotgan ko'pqirrali faoliyatlar bilan ham amalga oshirmoqda, kafolatlamoqda”[7].

Inson huquqlari – bu insoniyat tarixiy taraqqiyotining umumiy yutug'i bo'lishi bilan birga, hozirgi kunda jahon hamjamiyatining dolzarb muammolaridan biriga aylanib qolmoqda. Chunki, xalqlar va millatlarning erkin taraqqiyoti hamda inson huquqlari totalitar tuzumlarining mavjudligi va urush ofatlari tufayli poymol etilib kelinmoqda. AQSHning sobiq Prezidentlaridan Franklin Delano Ruzvelt to'rtta erkinlikni qo'llab-quvvatlab, 1941-yil 6-yanvarda so'zlagan nutqida shunday degan edi: “Erkinlik inson huquqlari hamma yerda va hamma narsada ustun ekanligini anglatadi. Biz ana shu huquqlarni qo'lga kiritish uchun yoki ularni yoqlab kurash olib borayotganlarning barchasini qo'llab quvvatlaymiz”[8].

Demokratik Fuqarolik jamiyati qurishni maqsad qilib qo'ygan har qanday davlatning demokratlashuviga xos xususiyatlarini ko'rsatuvchi shartlaridan bir- insonning huquq va erkinliklarining qonunlarda to'liq belgilanishi hamda ularning ta'minlash uchun shart-sharoitlarning yaratilishi bilan belgilanad. O'zbekiston Respublikasining demokratik huquqiy davlatni qurishdan asosiy maqsad – ushbu davlatda yashovchi har bir fuqaroning huquq va erkinliklarini to'la taminlashdan iborat”[9]. Bugun O'zbekiston jahon hamjamiyatining tarkibiy qismi va to'la huquqli teng sub'ektidir. U BMT Ustavini, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risidagi hamda Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktlarini tan oladi, Yevropa xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining shartnomalarida, ko'plab xalqaro konvensiyalarda ishtirok etadi. Boshqacha aytganda, O'zbekiston o'zi tanlagan yo'li, insoniyat madaniyatining qadriyatlarini tasavvur etib, demokratiya va insonparvarlik yo'lidan odimlab bormoqda [10].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. www.ziyounet.uz .
2. B.U.Tadjixonov. “O'zbekiston Respublikasida inson huquqlarini amalga oshirish: nazariy va amaliy muammolari”.T.: 2003.46-b.
3. Abdurahim Erkayev. “Ma'naviyat va taraqqiyot”, T:2009.
4. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va O'zbekistonda inson huquqlarini himoya qilish milliy tizimi” – T:2010.
5. I.A.Karimov. “O'zbekiston kelajagi buyuk davlat”. O'zbekiston.1992, 6-7 –betlar.
6. A.X.Saidov. “Inson huquqlari bo'yicha xalqaro huquq” T:-2006.102-b.
7. I.A.Karimov.”O'tmishsiz kelajak, hamkorliksiz taraqqiyot bo'lmaydi. YUNESKO Iroiya Kengashi sessiyasida so'zlagan nutq, 1996-yil 24-aprel, Parij/Bunyodkorlik yo'lida.T:1996. 334-b.
8. A.X.Saidov. “Inson huquqlari bo'yicha xalqaro huquq” T:-2006.102-b.
9. A.B.G'af urov, M.A.Tillaboyev.” Inson huquqlari”, T:2012, 24-b.

UO'K 908

KOSON TUMANI TARIXI: O'TMISHI, BUGUNI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

S.B. Murtazova, PhD, prof., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

F. Qobilova, magistrant, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada hozirgi bosqichda Vatan tarixini xolis va ilmiy asosda o'rganishga qaratilgan yondashuvlar, hududlarda ma'naviy muhitni yuksaltirishga xizmat qilayotgan islohotlar hamda ularning mazmun-mohiyati tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Koson tumani, tarix, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, ta'lim tizimi, islohotlar, normativ-huquqiy hujjatlar, ma'naviy muhit.

Аннотация. В данной статье анализируются подходы, направленные на объективное и научное изучение истории Отечества на современном этапе, реформы, способствующие повышению духовной среды в регионах, а также их содержание и сущность.

Ключевые слова: Касанский район, история, социально-экономическое развитие, система образования, реформы, нормативно-правовые документы, духовная среда.

Abstract. This article analyzes approaches aimed at the objective and scientific study of the history of the Motherland at the present stage, reforms serving to enhance the spiritual environment in the regions, and their content and essence.

Keywords: Koson district, history, socio-economic development, education system, reforms, normative-legal documents, spiritual environment.

Kirish. Koson tumani tarixi va uning zamonaviy rivojlanish jarayonlarini o'rganish mamlakat tarixshunosligida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mustaqillik yillarida tarix faniga bo'lgan yondashuv tubdan yangilanib, uni xolislik, haqqoniylik va milliy qadriyatlar asosida tadqiq etish ustuvor yo'nalishga aylandi. Ayniqsa, hududiy tarixni kompleks o'rganish orqali umumiy milliy taraqqiyot qonuniyatlarini ochib berish imkoniyati kengaydi.

Bugungi kunda Yangi O'zbekiston sharoitida Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilayotgan islohotlar doirasida tarixiy merosni chuqur o'rganish, uni ma'naviy tarbiya vositasiga aylantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, Koson tumani misolida o'tmish, bugungi holat va istiqboldagi rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish hududning ijtimoiy-iqtisodiy hamda ma'naviy taraqqiyotini ilmiy asosda baholash imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili: Mavzuga oid manbalar tarkiban normativ-huquqiy hujjatlar, arxiv materiallari, statistik to'plamlar hamda davriy matbuot materiallaridan iborat. Xususan, "Barkamol avlod yili" Davlat dasturi to'g'risidagi qaror hamda 2011–2015-yillarda madaniyat va istirohat bog'lari dasturi hududlarda ijtimoiy-madaniy infratuzilmani rivojlantirishning huquqiy asoslarini belgilab beradi. Arxiv manbalari, jumladan Qashqadaryo viloyati hokimligi arxivida saqlanayotgan hujjatlar hududning aniq tarixiy-iqtisodiy holatini yoritishda muhim birlamchi manba sifatida xizmat qiladi. Statistik to'plamlar va viloyat investitsiyaviy pasportlari esa iqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasini tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, davriy matbuot materiallari (masalan, Jo'rayev M. maqolasi) hududiy rivojlanishning ayrim jihatlarini ochib beradi.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimiz mustaqilligining dastlabki kunlaridan tarixga bo'lgan e'tibor, munosabat o'zgardi. Haqqoniy, xolisona tarixni yaratish, uni yangicha qarashlar, mustaqillik mafkurasi nuqtai-nazaridan yondashib, yoritish va o'rganish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Xususan, bugungi kunda Yangi O'zbekiston sharoitida Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev tomonidan yoshlarni chinakam Vatanparvar, o'z tarixi, buyuk alloma va mutafakkirlari qoldirgan merosdan bahramand bo'lishlari, uni xolisonalik tamoyillari asosida o'rganishlari uchun xayrli ishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada, eng asosiy masala, ma'naviyat bilan bog'liqligiga urg'u berilib, "Milliy tarixni milliy ruh bilan yaratish kerak. Aks holda uning tarbiyaviy ta'siri bo'lmaydi" – deya ta'kidlaydi Prezident o'z so'zida. Davlatimiz rahbari loqaydlik va beparvolik eng katta xavf ekanini, bugun uchrayotgan ijtimoiy muammolarni kamaytirish uchun nuroniylar tarbiyasi, jamoatchilik nazorati yetishmayotganini ta'kidladi.

Tumanning umumiy maydoni 1,88 ming km² tashkil etadi. Tuman aholisi 2025 yil holatiga ko'ra, taxminan 319 ming kishi atrofida, bo'lib asosan o'zbeklar (boshqa millatlar ham yashaydi) hisoblanadi.

Koson tumanida 4 ta shahar- Koson, Po'lati, Surxon va Guvalak shaharlari mavjud bo'lib, Guvalak, Bo'lmas, Gulbog', Quyibog', Jizzalik, Mug'jagul, Saripul, Nartichuqur, Nartibaland, Lolazor, Mesit, Chorbog', Oqtepa, Yangiobod, Ravot, Regzor, Mashal, Yuqori Obron, O'rta Obron, Quyi Obron, Boyg'undi, Mudin, Do'stlik, Koson, Obidida, Alachabob, Po'loti, Kasbi, Maymanoq, Qarliq, Gala mahallalaridan iborat.

Tuman xo'jaligining asosiy tarmoqlari: qishloq xo'jaligi, yengil sanoat, chorvachilikdan iborat. Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi bergan ma'lumotiga ko'ra, 2022-yil 1-oktabr holatiga ko'ra, Koson tumani bo'yicha ro'yxatdan o'tgan korxona va tashkilotlar soni 3388 tani tashkil etdi. Tumanda paxta tozalash zavodi, avtokorxonalar, non kombinati, yog'-ekstraksiya zavodi, g'o'zapoyadan karton qog'ozi ishlab chiqariladigan o'zbek-xitoy qo'shma korxonasi, "Koson Baxt textile", „Istiqlol“ savdo-sanoat korxonasi, g'isht zavodi, qandolatpazlik va kulolchilik sexlari, bosmaxona, Koson, Po'loti, Alatun dehqon bozorlari bor. 2 qo'shma korxona, 67 kichik korxona, 2 kooperativ korxona, 9 qishloq xo'jaligi kooperativi, 14 fermer xo'jalik uyushmasi, Yerqo'rg'on parrandachilik fabrikasi mavjud.

Qashqadaryo viloyati shaharlari misolida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, mustaqillikning dastlabki bosqichlaridayoq xorijiy davlatlar bilan iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, qo'shma korxonalar tashkil etish orqali hududda zarur sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish va savdo-sotiq faoliyatini kengaytirish yo'lga qo'yilib, bu jarayon yuqori iqtisodiy samaradorlikni ta'minlashga xizmat qilgan. Ayniqsa, Xitoy bilan o'zaro manfaatli kelishuvlar asosida bir qator sanoat korxonalarining tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etdi. Jumladan, Koson shahridagi 1-paxta tozalash zavodi negizida Xitoy hamkorligida yiliga 6 ming tonna g'o'zapoyadan yog'och tolali plitalar (DVP) ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxona 1995-yil oxirida ishga tushirilgani hudud sanoatini diversifikatsiya qilishda muhim bosqich bo'ldi.

PQ-1271-son qarori bilan tasdiqlangan "Barkamol avlod yili" Davlat dasturi ijrosini ta'minlash hamda 2011–2015-yillarda madaniyat va istirohat bog'larini bosqichma-bosqich rekonstruksiya qilish, ularni zamonaviy attraksionlar bilan jihozlash orqali aholining, ayniqsa bolalar va o'smirlarning mazmunli dam olishini tashkil etish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2010-yil 29-dekabrda qarori qabul qilindi. Mazkur hujjat bilan respublika hududlarida madaniyat va istirohat bog'larini yangidan barpo etish, mavjudlarini rekonstruksiya qilish, shuningdek, kapital va joriy

ta'mirlash ishlarini amalga oshirish bo'yicha aniq chora-tadbirlar belgilab berildi. Ushbu davlat siyosati doirasida hududiy darajada ham muhim amaliy ishlar amalga oshirildi. Xususan, Koson shahridagi "Koson bolalar istirohat bog'i"ni modernizatsiya qilish ishlari 2013-yilda boshlangan bo'lib, 2015-yilda yakuniga yetkazildi. Rekonstruksiya jarayonida bog' hududining kirish qismi to'liq qayta ta'mirlanib, yo'laklarga bezakli g'isht yotqizildi hamda zamonaviy infratuzilma elementlari joriy etildi.

Shuningdek, 2020-yil avgust oyi oxirida, Mustaqillik bayrami arafasida "Ilgizjon" nomli yirik savdo majmuasi faoliyati yo'lga qo'yildi. Mazkur majmua uch qavatdan iborat bo'lib, unda umumiy ovqatlanish, sport-sog'lomlashtirish (trenajyor zali) hamda turli xizmat ko'rsatish tarmoqlari mujassamlashtirilgan. Ushbu obyekt hududda savdo va xizmatlar sohasini kengaytirish, shuningdek, yangi ish o'rinlarini yaratish orqali iqtisodiy faollikni oshirishga xizmat qilmoqda.

Koson tumanida ijtimoiy sohani rivojlantirishda aholi bandligini ta'minlash ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Mavjud statistik ma'lumotlarga ko'ra, tumandagi 186 099 nafar aholidan 83 744 nafari mehnatga layoqatli bo'lib, ulardan 3 350 nafari ish bilan band bo'lmagan fuqarolar sifatida mehnat organlariga murojaat qilgan. Natijada 1 404 nafar fuqaro mehnat bo'limi yo'llanmasi asosida ishga joylashtirilgan. Bundan tashqari, ishsizlik maqomini olgan 462 nafar fuqaro ijtimoiy qo'llab-quvvatlash chorası sifatida ishsizlik nafaqasi bilan ta'minlangan bo'lib, mazkur to'lovlar hajmi 846 992 so'mni tashkil etgan. Ushbu ko'rsatkichlar hududda bandlik siyosati doirasida olib borilayotgan chora-tadbirlarning amaliy natijalarini aks ettiradi.

Viloyat miqyosida mehnat resurslari dinamikasining tahlili 2004–2006-yillar oralig'ida ularning izchil o'sib borganini ko'rsatadi. Xususan, 2004-yilda mehnat resurslari hajmi 1 mln 199,6 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2006-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 1 mln 301,4 ming kishiga yetgan. Bu esa mazkur davrda mehnat salohiyatining sezilarli darajada ortganidan dalolat beradi. Hududiy kesimda ham ijobiy o'sish kuzatiladi. Jumladan, Koson tumanida 2004-yilda mehnatga layoqatli aholi soni 101,3 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2006-yilga kelib bu ko'rsatkich 108,6 ming kishiga yetgan. Mazkur o'sish demografik jarayonlar va iqtisodiy faollikning kengayishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, tuman mehnat bozorining rivojlanish tendensiyalarini aks ettiradi.

2018-yil yanvar–dekabr oylarida viloyat bo'yicha bandlikka ko'maklashish markazlariga ishga joylashtirishda amaliy yordam so'rab jami 46 672 nafar fuqaro murojaat qilgan. Ushbu ko'rsatkich tarkibida Koson tumanining ulushi 3 360 nafarni tashkil etib, hududda mehnat bozoriga bo'lgan talab va bandlik muammolarining muayyan darajada dolzarbligini aks ettiradi.

Aholi turmush darajasi davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati samaradorligini baholashda asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, 1985–2021-yillarda Qashqadaryo viloyati aholisi kundalik hayoti va ijtimoiy sharoitlarini o'rganish maqsadida sotsiologik so'rovnoma o'tkazildi. Mazkur tadqiqot 2022–2023-yillarda viloyatning barcha tumanlarini qamrab olgan holda amalga oshirilib, unda jami 400 nafar respondent ishtirok etdi. Jumladan, Koson tumanidan 31 nafar fuqaroning ishtiroki hudud kesimida ijtimoiy holatni tahlil qilish imkonini berdi.

2020-yil holatiga ko'ra, Koson tumanida jami 72 ta ko'p qavatli uy-joy fondi mavjud bo'lib, ulardan 15 tasi to'rt qavatli, 57 tasi ikki qavatli binolardan iborat edi. Mazkur uy-joylarga 5 ta xususiy uy-joy mulkdorlari shirkati tomonidan xizmat ko'rsatilib, ularning texnik holatini saqlash va ekspluatatsiya qilish ishlari amalga oshirildi. Ko'p xonadonli uylarni 2020–2021-yillar kuz-qish mavsumiga sifatli tayyorlash maqsadida PQ-2922-son qarori asosida manzilli dastur ishlab chiqildi. Ushbu dastur doirasida uy-joy fondini ta'mirlash, muhandislik-kommunikatsiya tizimlarini yangilash hamda ularning barqaror faoliyatini ta'minlashga qaratilgan qurilish-ta'mirlash ishlari izchil amalga oshirildi.

2021-yilda tuman iqtisodiyotining asosiy tarmoqlarida barqaror o'sish sur'atlari qayd etildi. Xususan, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 103,3 foizga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish 105,7 foizga, qurilish-pudrat ishlari 102,1 foizga, chakana savdo aylanmasi 110 foizga hamda xizmat ko'rsatish sohasi 117,2 foizga oshgani kuzatildi. Bu ko'rsatkichlar hudud iqtisodiyoti tarkibiy jihatdan diversifikatsiyalanib borayotganini hamda xizmatlar sektorining nisbatan jadal rivojlanayotganini ko'rsatadi.

Xulosa. Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, Koson tumani Qashqadaryo viloyatining iqtisodiy va ijtimoiy salohiyati yuqori hududlaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda amalga oshirilgan tizimli islohotlar, xususan, qo'shma korxonalar tashkil etilishi, infratuzilmaning yangilanishi hamda keng ko'lamli bunyodkorlik ishlari tuman ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim natijalarga erishilganini yaqqol namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shavkat Mirziyoyev. *Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.* O'zbekiston

Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq. – Toshkent: "O'zbekiston", 2016.

2. Shavkat Mirziyoyev. *Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.* – Toshkent: "O'zbekiston", 2017.

3. Shavkat Mirziyoyev. *Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.* – Toshkent: "O'zbekiston", NMIU, 2017.

4. Shavkat Mirziyoyev. *Milliy taraqqiyotimizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz.* – Toshkent: "O'zbekiston", 2017.

5. Shavkat Mirziyoyev. *Oliy Majlisga Murojaatnoma.* – Toshkent: "O'zbekiston", NMIU, 2018.

6. Islom Karimov. *Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir.* Asarlar, 3-jild. – Toshkent: "O'zbekiston", 1996. – B. 7.

7. Islom Karimov. *Bunyodkorlik yo'lida.* Asarlar, 4-jild. – Toshkent: "O'zbekiston", 1996. – B. 132–149.

UO'K 908

O'ZBEKISTON TEATR SAN'ATI: TARIXIY RIVOJLANISH, BUGUNI VA KELAJAGI

S.B.Murtazova, prof., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

I.A.Qurbonova, magistrant, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Ushbu maqola O'zbekiston teatr san'atining tarixiy rivojlanish jarayonini, jadidchilik davrida uning ommalashishini, davlat tomonidan ko'rsatilayotgan e'tiborni va zamonaviy qonuniy asoslarda (2020–2021-yillardagi Prezident farmonlari va murojaatnomalari) rivojlantirish choralari yoritadi. Maqolada teatrning milliy ma'naviyatdagiga roli va kelajagi ham baholanadi.*

Kalit so'zlar: *Teatr, sahnaviy voqea, aktyor, jadidchilik, maqom san'ati, musiqali drama, xalq tomoshalari, kosibozlik, maskarabozlik, professional trupa.*

Аннотация. *Данная статья освещает процесс исторического развития театрального искусства в Узбекистане, его популяризацию в эпоху джадидизма, внимание со стороны государства и меры по его развитию на современной правовой основе (указы и обращения Президента 2020–2021 годов). Также оценивается роль театра в национальной духовной культуре и его будущее.*

Ключевые слова: *театр, сценическое событие, актёр, джадидизм, искусство макома, музыкальная драма, народные представления, кизикчилик, маскарабозлик, профессиональная труппа.*

Abstract. *This article highlights the historical development of theater art in Uzbekistan, its popularization during the Jadidism period, the attention given by the state, and the measures taken for its development under modern legal frameworks (Presidential decrees and addresses from 2020–2021). The role of theater in national spiritual culture and its future is also assessed.*

Keywords: *theatre, stage performance, actor, Jadidism, maqom art, musical drama, folk performances, comic folk shows, clowning art, professional troupe.*

“Teatr” so‘zining kelib chiqishi va ma’nosi: “Teatr” so‘zi grekcha “theatron” so‘zidan olingan bo‘lib, “tomoshagoh” degan ma‘noni anglatadi. Teatr muayyan san‘at turi bo‘lib, uning o‘ziga xos ifoda vositasi — aktyor ommaning oldidagi o‘yini jarayonida yuzaga keladigan sahnaviy voqeadir. Teatr san‘atida xalq hayoti, tarixi, madaniyati aks ettirilib, jamiyat taraqqiyoti bilan birga o‘zgarib, takomillashib borgan. [3]

O‘zbekiston teatr san‘ati – o‘z ildizlarini qadimgi an‘analardan olgan, turli tarixiy davrlarda o‘zgarishlar va rivojlanishni boshdan kechirgan, boy madaniy merosga ega san’atdir. O‘zbek xalqi teatr san‘atining shakllanishi va rivojlanishi milliy ruh, dunyoqarash, madaniyat va tarixiy voqealıklar bilan uzviy bog‘liq. Ushbu maqolada O‘zbekiston teatr san‘atining tarixiy rivojlanish bosqichlari, bugungi holati va kelajakdagi istiqbollari ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.

O‘zbekiston teatr san‘atining tarixi ibtidoiy jamoa davriga borib taqaladi. O‘sha davrda ov va mehnat jarayonlari aks etgan taqlidiy raqslar, jangovar va xalq o‘yinlari, tabiiy kuchlarga bo‘ysunish bilan bog‘liq marosimlar teatrning ilk shakllari sifatida namoyon bo‘lgan. Bu marosimlar xalqning hayot tarzi, dunyoqarashi va urf-odatlarini aks ettirgan sahnaviy tadbirlar bo‘lib, keyinchalik teatr san‘atining poydevori hisoblangan. [4]

O‘zbekiston teatr san‘atining dastlabki shakllari qadimgi xalq tomoshalari, marosim va o‘yinlariga borib taqaladi. Masalan, “Kosibozlik”, “Qiziquvchi” (maskarabozlik), “Farhod va Shirin” kabi dostonlarni qo‘shiq va raqs bilan ijro etish an‘analari teatr san‘atining ilk namunalari hisoblanadi.

O‘rta asrlarda musiqali drama, maqom san‘ati va diniy-mistik tomoshalar rivojlandi. Navoiy davrida (XV asr) adabiy asarlarning sahnada ijro etilishi yanada kengaydi. “Layli va Majnun”, “Farhod va Shirin” kabi asarlar musiqali drama sifatida sahnalashtirildi.

O'zbekiston tarixida teatrning dastlabki qurilmalari haqidagi ma'lumotlar uzoq tarixiy davrlarga borib taqalsa-da, ommaviy tarzda zamonaviy teatrning keng tarqalishi XIX asr oxirlarida va XX asr boshlarida sodir bo'lgan. Bu davrda Turkiston viloyatida jadidchilik harakati namoyandalari xalqni ma'rifatga chaqirish, diniy ta'limot bilan birga dunyoviy fan va ma'rifiy tushunchalarni tarqatish bo'yicha faoliyat olib borganlar. [6]

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida esa professional teatrning asoslari qo'yildi. 1911 yilda Hamza Hakimzoda Niyziy tomonidan "Layli va Majnun" asari sahnalashtirilishi zamonaviy O'zbek teatrining boshlang'ich nuqtasi sifatida qaraladi. 1913 yilda Toshkentda birinchi professional teatr truppasi tashkil etildi. [9]

Aynan shu davrda milliy san'atimiz bilan Yevropa san'ati an'analari o'zaro ta'sirlashib, teatr san'atining yangi bosqichga o'tishi yuzaga kelgan. XX asr boshlarida opera, balet, p'esa, teatr kabi zamonaviy janrlar O'zbekistonda keng tarqal boshlagan.

Jadidchilikning yetuk namoyandasi — Mahmudxoja Behbudiy: Teatr va matbuotni xalq ma'rifati uchun muhim vositalar sifatida ko'rib, ularning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Uning fikricha, ma'rifat uchun faqat maktablar emas, balki teatr ham zarur — zamon va dunyo voqealari bilan tanishish, xalq va Vatanning aholisidan xabardor bo'lish uchun. U teatr orqali xalqni o'z vaqtining ijobiy va salbiy tomonlari bilan tanishtirishni maqsad qilgan. [5]

Sovet davrida (1920-1990) O'zbekiston teatr san'ati tizimli rivojlandi. 1920-30 yillarda davlat teatrlari tashkil etildi, teatr bilim yurtlari ochildi. Bu davrda O'zbekiston teatrining klassik asoschilari – Hamza, Mannon Uyg'ur, Abror Hidoyatov, Sara Ishanturayeva kabi san'atkorlar yetishib chiqdi.

Ijtimoiy realizm uslubida spektakllar yaratildi, shuningdek, milliy an'analar va zamonaviy teatr tendensiyalarining sintezi kuzatildi. 1940-yillarda O'zbekiston davlat akademik drama teatrining barpo etilishi muhim voqea bo'ldi.

1970-80 yillarda "Yosh tomoshabinlar teatrlari" faoliyati kengaydi, eksperimental sahnalar paydo bo'ldi. O'zbekiston teatr san'ati nafaqat respublika, balki Butunittifoq miqyosida tanildi. [8]

1991 yildan keyin O'zbekiston teatr san'ati yangi bosqichga ko'chdi. Mustaqillik milliy teatrning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochdi. Milliy qadriyatlarga qaytish, o'zbek xalqining tarixiy xotirasini tiklash, an'anaviy teatr shakllarini qayta talqin etish muhim yo'nalishlarga aylandi.

Xalqaro teatr almashinuvlari kengaydi, O'zbekiston teatr jamoalari ko'plab xalqaro festivallarda qatnasha boshladi. 2000-yillarda teatr san'atida yangi avlod rejissor va dramaturglar paydo bo'ldi. Zamonaviy jamiyat muammolari, inson psixologiyasi, tarixiy mavzular keng yoritila boshlandi. [10]

Hozirgi vaqtda O'zbekiston teatr san'ati turli yo'nalishlarni o'z ichiga olgan rang-barang manzara taqdim etadi. Davlat teatrlaridan tashqari, nodavlat (alternative) teatrlar, eksperimental sahnalar faoliyat yuritmoqda. Raqamli texnologiyalar teatr san'atiga kirib kelmoqda, multimedia spektakllar yaratilmqda.

O'zbekiston Davlat san'at va madaniyat instituti, Konservatoriya va boshqa oliy o'quv yurtlarida teatr san'ati bo'yicha mutaxassislar tayyorlanmoqda. Teatr tanqidi va teatrshunoslik fan sifatida rivojlanmoqda.

"Ilhom", "Yosh tomoshabinlar" teatrlari, O'zbekiston Milliy akademik drama teatri, Navoiy teatri va boshqa teatrlar faol ijodiy faoliyat olib bormoqda. Zamonaviy o'zbek dramaturgiyasi – Said Ahmad, O'tkir Hoshimov, Isajon Sulton asarlaridan tashqari, yosh avlod dramaturglarining asarlari ham sahnalashtirilmqda. [7]

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 24-yanvarda Oliy Majlis va keng jamoatchiliga murojaatnomasida teatr va madaniyat muassasalariga alohida e'tibor qaratish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash zarurligini ta'kidlagan.

Ushbu murojaatnoma asosida, 22 ta teatr va madaniyat obyektlari qurilishi va rekonstruksiya rejalashtirilgan, davlat-xususiy sherikligi asosida 20 ta madaniyat markazi va istirohat bog'lari barpo etilishi belgilangan. [2]

Prezidentning 2020-yil 30-sentyabr — "Ustoz va murabbiylar kuni" murojaatida esa, teatr va madaniyat xodimlariga e'tibor oshirilgan, ularning ijodiy faoliyati uchun sharoit yaratish, moddiy-texnik bazani mustahkamlash masalalari qayd etilgan. Ayniqsa, yosh teatr ijodkorlarini qo'llab-quvvatlash, xalqaro hamkorlikni kengaytirish va milliy teatr san'atini dunyoga tanitish vazifalari belgilangan. [1]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 7-apreldagi Farmoni (PF-6202) bilan "O'zbekkino" Milliy agentligi O'zbekiston Respublikasi Kinematografiya agentligi deb qayta nomlangan va teatr san'atini rivojlantirish bo'yicha quyidagi chora-tadbirlar belgilangan.

- Teatr va madaniyat obyektlarini qurish va rekonstruksiya qilish;

- Davlat-xususiy sherikligi orqali yangi teatr binolarini barpo etish;
- Yosh teatr ijodkorlarini qo'llab-quvvatlash, xalqaro teatr institutlari bilan hamkorlik;
- Milliy teatr san'atini xalqaro miqyosda tanitish va festivallar tashkil etish.

Xulosa: O'zbek teatr san'ati — o'tmishimizning ajralmas qismi, bugunimizning go'zalligi va kelajagimizning ishonchli kafolati. U xalqimizning ma'naviyati, madaniyati va tarixini aks ettiruvchi yorqin ko'rgazma san'atidir. Har bir davrda teatr jamiyat hayotida muhim rol o'ynab kelgan va bugun ham o'zining o'ziga xos o'rni va ta'sirini saqlab qolmoqda.

Davlat tomonidan ko'rsatilayotgan e'tibor va qonuniy asoslar — teatr san'atini yanada yuksaltirish, xalqaro miqyosda tanitish va yosh avlodga yetkazish imkonini yaratmoqda. Jadidchilikdan bugungacha teatr har doim xalq bilan birga bo'lib, uning ma'naviy shakllanishida ishtirok etmoqda. Bugun esa teatr yangi bosqichga ko'tarilmoqda — zamonaviy texnologiyalar, davlat qo'llab-quvvatlashi va xalqaro hamkorlik bilan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sh. M. Mirziyoyev 2020-yil 24-yanvarda Oliy Majlis va keng jamoatchiliga murojaatnomasi
2. Sh. M. Mirziyoyev 2020-yil 30-sentyabr — "Ustoz va murabbiylar kuni"ga bag'ishlangan murojaatnomasi
3. Karimov, N. O'zbek teatr san'ati tarixi. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008. — 345 b.
4. Hakimova, M. O'zbekiston teatr madaniyati: an'ana va innovatsiya. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2015. — 212 b.
5. Abidov, Z. XX asr o'zbek teatri: rivojlanish bosqichlari va xususiyatlari. Toshkent: Fan, 2012. — 278 b.
6. Yusupova, S. O'rta Osiyo teatr an'analari. Toshkent: San'at, 2010. — 189 b.
7. Rahimov, T. Mustaqillik davri o'zbek teatri. T: O'qituvchi, 2019. — 321 b.
8. Sultonova, G. O'zbek xalq tomoshalari va ularning teatr san'atiga ta'siri. Buxoro: Buxoro nashriyoti, 2005. — 156 b.
9. Nurmatov, A. Hamza va zamonaviy o'zbek teatrining shakllanishi. Toshkent: Adabiyot va san'at, 2011. — 234 b.
10. Qodirov, B. Teatr san'ati nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: O'zbekiston, 2017. — 298 b.
11. Jalilova, D. O'zbekiston teatr san'atida raqamli texnologiyalar. Toshkent: Innovatsiya, 2021. — 167 b.
12. International Theatre Institute (ITI) Uzbekistan. O'zbekiston teatr san'ati: xalqaro kontekst. Toshkent: ITI markazi, 2020. — 198 b.

UO'K 908

BUXORO HUNARMANDCHILIGI TARIXSHUNOSLIGI VA UNI O'RGANISH MANBALARI

U.S.Nazarov, magistrant, Osiyo Xalqaro Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro hunarmandchiligining tarixshunosligi, uni o'rganish jarayonida muhim manba bo'lib xizmat qilgan sayyohlar, diplomatlar va olimlarning asarlari tahlil qilinadi. XIX–XX asrlarda Buxoro hunarmandchiligi iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayotning muhim qismi bo'lganligi ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, Buxoro bozorlarida hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqarilishi, savdo aloqalari va hunar an'alarining avlodlardan-avlodga o'tishi masalalari tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro, hunarmandchilik, tarixshunoslik, sayyohlar, savdo, hunar an'analari, iqtisodiyot.

Аннотация. В статье анализируется историография ремесленного производства Бухары и источники его изучения. Рассматриваются труды путешественников, дипломатов и ученых XIX–XX веков, которые описывали ремесленное производство города. На основе научных источников раскрывается роль ремесла в экономической, культурной и социальной жизни Бухары, а также особенности ремесленных традиций и торговли.

Ключевые слова: Бухара, ремесло, историография, путешественники, рынки, торговля, ремесленные традиции.

Abstract. This article analyzes the historiography of Bukhara craftsmanship and the works of travelers, diplomats, and scholars that served as important sources in its study. Based on scientific sources, it highlights that during the 19th and 20th centuries Bukhara craftsmanship was an essential part of the economic, cultural, and social life of the region. The study also examines the production of handicraft goods in Bukhara markets, trade relations, and the transmission of craft traditions from generation to generation.

Key words: Buxoro, hunarmandchilik, tarixshunoslik, sayyohlar, bozorlar, hunar an'analari, savdo aloqalari.

Kirish. Buxoro qadimdan Markaziy Osiyoning muhim hunarmandchilik markazlaridan biri bo'lib kelgan. Bu hududda hunarmandchilik nafaqat iqtisodiy faoliyat, balki madaniy meros sifatida

ham muhim o'rin egallagan. Arxeologik topilmalar va yozma manbalar Buxoroda hunarmandchilik qadim zamonlardan rivojlanganligini ko'rsatadi (Ртвеладзе, 2002, 45-b.).

Buxoro hunarmandchiligining tarixshunosligi XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllana boshlagan. Dastlabki tadqiqotlar asosan shaharning tarixiy obidolari, arxeologik topilmalari va hunarmandchilik markazlarini o'rganishga qaratilgan. Keyinchalik sovet davri olimlari bu masalani iqtisodiy va ijtimoiy kontekstda tahlil qilishga kirishgan (Бартолд, 1970, 112-b.).

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Tadqiqotning asosiy maqsadi Buxoro hunarmandchiligining tarixshunosligini tahlil qilish hamda XIX–XX asrlarda bu sohani o'rganishda muhim manba bo'lgan sayyohlar, diplomatlar va olimlarning asarlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

Buxoro hunarmandchiligi tarixshunosligini o'rganish;
sayyohlar va diplomatlarning kuzatuvlarini tahlil qilish;
hunarmandchilikning iqtisodiy va madaniy ahamiyatini aniqlash;
hunarmandchilikning Buxoro iqtisodiy hayotidagi o'rnini ko'rsatish.

Tadqiqotning metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tarixiylik, tizimlilik, qiyosiy tahlil va manbashunoslik metodlaridan foydalanildi. Sayyohlar kundaliklari, diplomatik missiyalar hisobotlari hamda zamonaviy tarixiy tadqiqotlar asosiy manba sifatida o'rganildi.

Tadqiqotning obyekti. Tadqiqot obyekti sifatida Buxoro hunarmandchiligi va uning tarixiy manbalarda aks etishi tanlab olindi.

Tahlil va natijalar. Buxoro hunarmandchiligi tarixshunosligida dastlabki ilmiy tadqiqotlar XIX asr oxiri - XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Sovet davri olimlari hunarmandchilikni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish bilan bog'liq holda tahlil qilganlar. Jumladan, V.V. Bartold va G.A. Pugachenkova kabi olimlar Buxoro tarixini o'rganishda muhim ilmiy ishlar yaratgan (Бартолд, 1970, 115-b.; Pugachenkova, 1974, 37-b.).

XIX asrda Buxoro amirligi G'arb sayyohlari uchun ham qiziqarli hudud bo'lgan. Angliyalik sayyoh Aleksandr Byorns o'zining "Buxoroga sayohat" asarida Buxoro bozorlarining rang-barangligi, hunarmandchilik mahsulotlarining sifat va dizayni haqida batafsil ma'lumot beradi (Burnes, 2020, 14-b.).

Uilyam Murkroft ham Buxorodagi hunarmandchilik turlarini, xususan metall ishlov berish va yog'och o'ymakorligini kuzatib, mahalliy ustalarning yuqori texnik mahoratini ta'kidlaydi (Moorcroft, 1825, 28-b.).

Jozef Volf esa o'zining "Buxoroga missiya" asarida Buxoro hunarmandchiligining ijtimoiy va madaniy ahamiyatini yoritib beradi. U zargarlar, to'qimachilar va boshqa ustalar faoliyati haqida batafsil ma'lumot qoldirgan (Wolff, 1845, 33-b.).

Buxoroda hunarmandchilik an'alarining shakllanishi haqida mashhur sayyoh A. Vamberi ham muhim ma'lumotlar qoldirgan. U O'rta Osiyo pichoqlari boshqa mamlakatlarga eksport qilinganini va ularning chet ellarda yuqori baholanganini qayd etadi (Murtozayev, 2024, 78-b.).

XIX asrda Rossiya imperiyasining Buxoro bilan diplomatik aloqalari ham hunarmandchilikni o'rganishga sabab bo'lgan. 1820–1821 yillardagi Negri missiyasi a'zolari Buxoro iqtisodiyoti va hunarmandchiligi haqida muhim ma'lumotlar to'plagan (OAPub, 2019, 5-b.).

Eversmann o'zining "Orenburgdan Buxoroga sayohat" asarida Buxoro bozorlarida metall buyumlar, sopol mahsulotlar va ustaxonalar haqida batafsil tasvir beradi (Eversmann, 1823, 41-b.).

Meyendorf ham o'z safar xotiralarida Buxorodagi hunarmandchilik ustaxonalari, bozor inshootlari va hunarmandchilik mahsulotlarining narxlari haqida muhim ma'lumotlar keltiradi (Meyendorf, 1826, 26-b.).

Buxoro shahrining hunarmandchilik markazlari, guzarlar va ustalar faoliyati B. Kharmisheva va A.O. Sukhareva tomonidan ham o'rganilgan bo'lib, ularning tadqiqotlari Buxoro hunarmandchiligining ijtimoiy tuzilishini yoritadi (Kharmisheva, Sukhareva, 1964, 23-b.).

Shuningdek, zamonaviy tadqiqotchilar hunarmandchilikni iqtisodiy jarayonlar bilan bog'liq holda tahlil qilganlar. N. Tursunov va K. Qobilov hunarmandchilikning rivojlanishi aholi sonining ortishi va tovar-pul munosabatlarining kengayishi bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi (Tursunov, 2019, 12-b.).

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Buxoro hunarmandchiligi Markaziy Osiyoning iqtisodiy va madaniy hayotida muhim o'rin tutgan. XIX–XX asrlarda sayyohlar, diplomatlar va olimlar tomonidan yozilgan asarlar Buxoro hunarmandchiligi tarixini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Hunarmandchilik nafaqat iqtisodiy faoliyat, balki milliy madaniyatning muhim elementi sifatida shakllangan. Shu sababli Buxoro hunarmandchiligini o'rganish milliy madaniy merosni saqlash va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelgusida Buxoro hunarmandchiligi tarixini arxeologik va etnografik manbalar asosida yanada chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ртвеладзе Е. Древний Бактрия и Средняя Азия. - Тошкент: Янги Аср Авлоди, 2002.
2. Fry R. The Golden Road of Crafts in Central Asia. - London: Routledge, 1979.
3. Бартолд В.В. Сочинения по истории Бухары. - Москва: Наука, 1970.
4. Pugachenkova G. On the Cults of Bactria in the Light of Archaeology. - Tashkent, 1974.
5. Burnes A.; Moorcroft W.; Wolff J. Turon va Buxorodagi hunarmandchilikka oid kuzatuvlar tahlili. Western European Studies, 2020.
6. Maroziqov A.A. O'zbek milliy hunarmandchiligining tarixiy asoslari // Ekonomika i sotsium. - 2024. - №12.
7. Murtozayev M.Z., Kushakov A.A. Metallarga ishlov berish texnologiyasi.
8. Kharmisheva B., Sukhareva A.O. Bukhara: History and Crafts.
9. Agzamova G.A. So'nggi o'rta asrlar O'rta Osiyo shaharlarida hunarmandchilik va savdo. - 2022.

UO'K 82-46(575.2)

SURXONDARYO VOHASI DOSTONCHILIK AN'ANALARI TARIXI

S.B.Nomazova, o'qituvchi, Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik sharoitida O'zbekistonda xalq nomoddiy merosi tarixini chuqur o'rganish uchun keng qamrovli ishlar belgilanganligi, milliy o'zbek dostonlari va baxshilari tarixini omma ongiga singdirish borasida ko'plab ishlar amalga oshirilganligi, Surxondaryo vohasi baxshichilik san'ati va dostonlarning mohiyati hamda mazmunini targ'ib qilish uchun sahnalashtirilgan hujjatli, badiiy va teatrlashgan mavzular yaratilganligi, shuningdek, voha dostonchilik an'analari paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: “Malla savdogar”, “Balkhuvon”, “Zaydaqul”, “Qo'ng'iroq”, “Xonimoy”, “Ollonazar Olchinbek”, “Xurso'na”, “Tashbosar”, etnologiya, etnografiya, folklor, epos.

Аннотация. В данной статье показано, что в условиях независимости в Узбекистане была проведена масштабная работа по глубокому изучению истории народного нематериального наследия, проведена большая работа по внедрению в общественное сознание истории национальных узбекских эпосов и бахши, созданы постановочные документальные, художественные и театральные сюжеты, пропагандирующие суть и содержание искусства бахши и эпосов Сурхандарьинского оазиса, а также ценные сведения о возникновении и этапах развития эпических традиций оазиса.

Ключевые слова: «Малла савдогар», «Балхувон», «Зайдакуль», «Конгирийот», «Хонимой», «Оллоназар Олчинбек», «Хурсона», «Ташбосар», этнология, этнография, фольклор, эпос.

Abstract. This article shows that in the conditions of independence, extensive work was carried out to in-depth study the history of folk intangible heritage in Uzbekistan, a lot of work was done to instill the history of national Uzbek epics and bakhshis in the public consciousness, staged documentary, artistic and theatrical themes were created to promote the essence and content of the Surkhandarya oasis bakhshi art and epics, as well as valuable information about the emergence and stages of development of oasis epic traditions.

Key words: “Malla savvogar”, “Balkhuvon”, “Zaydaqul”, “Kongiriyot”, “Khonimoy”, “Ollonazar Olchinbek”, “Khursona”, “Tashbosar”, ethnology, ethnography, folklore, epic.

Surxondaryo vohasi baxshichiligida uchta dostonchilik maktabi, ya'ni Sherobod, Beshqo'ton va Boysun baxshichilik markazlari mavjud. XIX asrning o'rtalarida Sherobod tumanida yashab ijod etgan Qosim shoir el orasida “Qosim baxshi”, “Qosim yuzboshi” kabi nomlar bilan mashhur bo'lgan. Qosim shoir boshqa bir ajoyib so'z ustasi Sherna baxshi bilan Sherobod dostonchilik maktabi an'analari asos solgan katta ustozlar safida turadi. Sherna baxshi yoki Sherna yuzboshi (Shernazar Berdinazar o'g'li) Sherobod tumanining Istara qishloq fuqarolar yig'iniga qarashli Azon qishlog'idan yetishib chiqqan va el olqishiga, alqoviga sazovor baxshilardandir.

O'zbekistonning janubiy hududlarida shakllangan dostonchilik maktablari o'zining lokal xususiyatlari bilan yurtimizdagi boshqa dostonchilik maktablaridan farq qiladigan xususiyatga ega. Jumladan, ushbu maktab nomoyondalari do'mbira jo'rligida dostonlarni va termalarni asosan bug'iq ovozdagi ijro etishadi. Qolaversa, Sherobod, Qamashi, Qamay va Chiroqchi dostonchilik maktablari

vakillari tomonidan kuylab kelingan “Malla savdogar”, “Balxuvon”, “Zaydaqul”, “Qo‘ng‘iriyot”, “Xonimoy”, “Ollonazar Olchinbek”, “Xurso‘na”, “Toshbosar” dostonlari boshqa dostonchilik maktablarining repertuarida uchramaydi. Taniqli folklorshunos olim Mamatqul Jo‘rayev “Alpomish” dostonining Surxondaryo talqinlari bo‘yicha mukammal ilmiy tadqiqotlar olib borib, ijobiy natijalarga erishdi. M.Jo‘rayev o‘zbek xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos durdonalaridan biri “Alpomish” dostoni milliy epik an‘ananing ko‘p asrlik badiiy evolyutsiyasini o‘zida ifoda etgan doston haqida qo‘yidagi manbalarni bayon etdi. Bu doston syujetining arxaiik qatlami qadimgi Turkiylarning mifologik tasavvurlari va epik an‘analariga borib taqaladi. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ushbu doston haqida to‘xtalib; “Alpomish” o‘zbekning o‘zligini namoyon etadigan, mard va tanti xalqimizning yurak - yuragidan chiqqan, ota - bobolarimiz avlodlardan avlodlarga o‘tkazib kelayotgan qahramonlik qo‘shig‘idir[1].

“Alpomish” dostoni Janubiy O‘zbekiston epik arealida, xususan, Surxondaryo viloyati baxshilari repertuarida hozirgacha saqlanib qolgan bo‘lib, jonli ijro holatida rivojlanib, yanada takomillashib bormoqda. Dostonning Surxondaryo vohasi dostonchilik maktablari vakillarining repertuarida mavjud bo‘lgan variantlari syujet qurilishining o‘ziga xosligi, matnining badiiy jihatdan mukammalligi va Alpomish haqidagi bir necha dostonni o‘z ichiga olgan nasliy turkumlik sifatida shakllanganligi bilan ajralib turadi. “Alpomish” dostoni qo‘ng‘irot versiyasining takomillashishiga katta hissa qo‘shgan Surxondaryo vohasi baxshichiligida uchta dostonchilik maktabi, ya‘ni Sherobod, Beshqo‘ton va Boysun baxshichilik markazlari mavjud[2].

“Alpomish” dostonining Surxondaryo variantlari o‘ziga xosligi bilan O‘zbekistonning boshqa hududlarida yozib olingan variant va versiyalaridan jiddiy farq qiladi. Masalan, XIX asrning oxiri - XX asrning boshlarida Sherobod tumanida Mardonaqul Avliyoqul o‘g‘li ijrosida yozib olingan “Alpomish” dostoni ikki ming misradan ortiq she‘riy qismni o‘z ichiga olgan. Mardonaqul Avliyoqul o‘g‘li talqinicha, Qalmoqshohning qizi Tovka sayr qilib yurganida tasodifan Alpomish yotgan chohning ustidan chiqib qoladi va sochi bilan uni tortib olmoqchi bo‘ladi. Ammo Alpomish uning taklifini rad etadi va o‘zining uchqur tulpori - Boychibor yordamida chohdan xalos bo‘ladi. Bu variantning o‘ziga xosligi shundaki, unda oti ko‘magida chohdan chiqib olgan Alpomish Qalmoq shohining qizi Tovkaga uylanib, undan Qallochbek ismli o‘g‘il ko‘radi. Garchi doston ko‘plab iqtidorli o‘zbek baxshilaridan yozib olingan bo‘lsada, bu motiv mazkur dostonning eng mukammal nusxalaridan biri Samarqand viloyatining Bulung‘ur tumanida yashagan Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li variantida ham uchramaydi. “Alpomish” dostoni Surxondaryo variantlariga xos eng muhim belgi - Alpomish qaytib kelgandan keyingi o‘lan aytishish motivi uchramasligidir[3].

Surxondaryo baxshilari ijro etgan “Alpomish” dostonining o‘ziga xosligini ko‘rsatadigan eng asosiy jihati, voha dostonchiligida bu epos shu mavzudagi bir necha asarni o‘z ichiga olgan turkum sifatida shakllanganligi bilan belgilanadi. O‘zbekistonning boshqa hududlaridagi dostonchilik maktablarida Alpomishning o‘g‘li haqidagi “Yodgor” dostoni mavjud, xolos. Surxondaryo vohasi baxshichiligida esa ushbu qahramonlik eposining uzviy davomi bo‘lgan “Beva Barchin”, “Yo‘lchiboy”, “Shomurod” dostonlari ham ijro etiladi. “Alpomish” dostonini asrlar davomida kuylagan baxshilarning improvizatsiya qilish mahorati natijasida XIX asrning oxiri - XX asrning boshlarida alohida epik asar sifatida ajralib chiqqan “Beva Barchin” (yoki “Barchin bekach”) dostoni 10214 misra she‘riy va nasriy qismdan iborat. Bu doston Surxondaryo viloyatining Muzrabot tumanida yashovchi Chori baxshi Umirovdan yozib olingan[4].

Qo‘ng‘irot qabilasining turli hududlarga siljishi va ularning yangidan shakllanayotgan xalklar tarkibiga kira borishi natijasida doston boshqa urug‘ va elatlarga ham o‘tib, ularning epik an‘analari asosida qayta ishlana borib, juda keng tarqaldi va nihoyat, uning yaratilishida ota-bobolari ishtirok etgan har bir xalqning o‘z eposiga aylandi. “Alpomish” dostonining og‘zaki epik an‘analarda bizgacha yetib kelgan nusxalari 9-10 variantlari asosida Alpomish dostonlari yaratilgan. Ammo bunday xulosa dostonga asos bo‘lgan syujet va yetakchi motivlarning mifologik va tarixiy-hayotiy ildizlari qadimgi davrlarga – miloddan avvalgi zamonlarga taqalishini inkor etmaydi[5].

Insoniyat tarixi shundan guvohlik beradiki, ming yillar davomida har qaysi jamiyatning madaniy darajasi va ma‘naviy barkamolligi ayollarga bo‘lgan munosabat bilan belgilanadi. Ayniqsa, ayollarga sharqona ehtirom va e‘zoz biz uchun ibratli merosdir. Xalqimizning buyuk tarixida o‘zining jasorat va matonati, aql-zakovati, nafosat va nazokati bilan o‘chmas iz qoldirgan To‘maris, Bibixonim, Gulbadanbegim, Zebunniso, Nodira, Uvaysiy va boshqa yuzlab ayollarimizni hamisha ehtirom bilan tilga olamiz. “Alpomish” dostonidagi yetakchi obrazlardan, Boysarining qizi. Alpomishning sevgilisi. Barchin – mard va dovyurak qiz. U xalq og‘zaki ijodidagi qahramonlik eposiga xos botir (alp) qiz haqidagi an‘anaviy qiyofa orqali xotin-qizlarga o‘z samimiy munosabatlari, katta e‘zoz va hurmatlarini bildirganlar, ayollar ham yuksak insoniy qudrat va shon-

sharafga ega ekanligini kuylaganlar. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ushbu dostonidagi qahromonlarga alohida e'tibor berib; "Shuning uchun ham Barchinoy dushmanlariga qarata g'urur bilan: "Mening yorim bilsang Boysun Sultoni", deb aytadi degan masalaga to'xtalib o'zbek ayolining vatanparvarligi, mardligi, oilasiga vafodorligining yuksak qadrlagan edi[6].

Ba'zi tarixiy rivoyatlarda Barchin o'g'uz qabilalariga beklik qilgan ayol, deb ta'riflandi, uning maqbarasi Sig'noqdan 5 km janubiy- sharqda joylashgan[7]. (Izoh: Abulg'oziy Bahodirxon 1603–1664 "Shajarayi tarokima" asarining oxirgi qismi ushbu xilda nomlanadi: "O'g'uz elina beklik qilg'an qizlarning zikri". Undan parcha keltiramiz: "...yetti qiz barcha o'g'uz elini og'zina baqindurub, ko'p yillar beklik qildilar. Anlarning biri Oltin Ko'zacha, Sundun boyning qizi va salur Qazan Alpning Hali (Xili) bo'yi uzun bo'lur erdi. Ikkinchi Qaromish boyning qizi va Mamashbekning hali (xili) Barchin Salur erdi, aning qabri Sir suvining yoqasinda turur va xalqg'a mashhur turur, o'zbek anga Barchinning Ko'k kashona der, koshinkorli yaxshi kaniz turur,...". Salur so'zi kichik va bosh harflarda beriladi, asli solor, sipohsolor, ya'ni lashkarboshi, hali yoki hili – do'st, yo'ldosh, xotin ma'nosida. Salur (solor) Qazan Alp "Dada Ko'rkut" qahramonlaridan biri, Qaromish (Qorajon) va Mamashbek Alpomish, Alpomsha, Alpmanash) nomlariga e'tibor qaratish lozim. Nashr matnida "yaxshi" so'zi ikki o'rinda uchraydi, asl matnda yaxshining biri "baxshi"dir. Chunki, Abulg'oziy oxirgi qismni "Turkmanning tarix bilaturg'an baxshilari va yaxshilari aytib tururlar" deb boshlaydi[8].

Sovet davlatining qatag'on siyosati nafaqat davlat arboblari, olimu-ulamolar, balki ma'naviy merosimiz durdonalarini ham siquv va ta'qib ostiga oldi. "Alpomish" dostoni aslida... 1950-yillarning boshida qatag'on qilinib, uni o'qish, yozish ma'n etib qo'yilgandi. Asar qahramoni Hakimbek katta davlat egasi, feodal axloqiy qarashlarining himoyachisi sifatida kamsitilgandi. Dostonning o'zi feodal urushlarni madh etuvchi, "millatchilik g'oyalari"ni targ'ib qiluvchi asar sifatida qattiq qoralangandi. Har bir yaxshi inson, har bir ezgulik boshiga qora bulut soya solganidek, ushbu epos va uning qahramonlari ham qora kunlarga qolgan edi.

"Alpomish" dostoni xalqimizning tarixiy qahramoni va asriy orzu-armonlarini ifodasi bo'lib, "alp" so'zida buyuk kuch, qudrat, pahlavonlik, aql va bahodirlik jamlangan. "Mish" qo'shimchasida esa qilmish-qidirimish, o'tmish, To'xtamish kabilarda izohlangan, ya'ni hayotda bo'lgan voqeiylikni ifodasi hisoblangan. "Alpomish" birdan yaratilgan doston emas, u ming– ming yillik davrlarda shakllangan va dovomiy to'ldirilib borilgan. Fozil Yo'ldosh o'g'li va boshqa baxshilar aytgan variantlari islom dini paydo bo'lgandan keyingi variantlari hisoblanib, yuzlab baxshilar dostonni yaratishda ishtirok etib, uning ilk boshlanishi Alp Ertunga bobolarimiz hayoti va kurashiga borib taqaladi. "Alpomish" dostonini to'la variantlarini yaratishda Xushboq baxshi Mardonoqul o'g'li, Chorsha baxshi Rahmatulla o'g'li, Qora baxshi Umirov, Shoberdi baxshi Boltayevlarning xizmatlari Surxon vohasida alohida ahamiyatga ega[9].

Xulosa shuki, O'zbekistonning janubiy hududlarida shakllangan dostonchilik maktablari o'zining lokal xususiyatlari bilan yurtimizdagi boshqa dostonchilik maktablaridan farq qiladigan xususiyatga ega. Jumladan, ushbu maktab nomoyondalari do'mbira jo'rligida dostonlarni va termalarni asosan bug'iq ovozda ijro etishadi. Qolaversa, Sherobod, Qamashi, Qamay va Chiroqchi dostonchilik maktablari vakillari tomonidan kuylab kelingan "Malla savdogar", "Balxuvon", "Zaydaqul", "Qo'ng'iriyot", "Xonimoy", "Ollonazar Olchinbek", "Xurso'na", "Toshbosar" dostonlari boshqa dostonchilik maktablarining repertuarida uchramaydi. Shuningdek, Surxondaryo baxshilari ijro etgan "Alpomish" dostonining o'ziga xosligini ko'rsatadigan eng asosiy jihati, voha dostonchiligida bu epos shu mavzudagi bir necha asarni o'z ichiga olgan turkum sifatida shakllanganligi bilan belgilanadi. O'zbekistonning boshqa hududlaridagi dostonchilik maktablarida Alpomishning o'g'li haqidagi "Yodgor" dostoni mavjud, xolos. Surxondaryo vohasi baxshichiligida esa ushbu qahramonlik eposining uzviy davomi bo'lgan "Beva Barchin", "Yo'Ichiboy", "Shomurod" dostonlari ham ijro etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Каримов И. Озод ва Обод Ватан, Эркин ва пировард мақсадимиз. Т.,8 том,"Ўзбекистон". 2000. (525). (Алпомиш дostonининг 1000 йиллик юбилейидаги маърузас.1999 йил 6 ноябрь.). 78 бет
2. Сурхондарё вилояти давлат архиви.И.45-жамғарма,1-рўйхат. 1584.-иш,125-врак
3. Сурхондарё вилояти давлат архиви.И.45-жамғарма,1-рўйхат. 1371.-иш,119-120- врак.лар
4. Сурхондарё вилояти давлат архиви.И.45-жамғарма,1-рўйхат. 1371.-иш,123-124- врак.лар
5. "Алпомиш" — ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси".– Т, 1999.
6. Каримов И. Озод ва Обод Ватан, Эркин ва пировард мақсадимиз. Т.,8 том,"Ўзбекистон". 2000. (525). (Алпомиш дostonининг 1000 йиллик юбилейидаги маърузас.1999 йил 6 ноябрь.)
7. ЎЗМЭ.1 том. 642 бет. Барчин. 642 бет. Барчин.
8. Баҳодирхон, Абулғозий. Шажарайи тарокима. –Тошкент: Чўлпон, 1995.–48 б.

UO'K 94(575):82-46(575)

**TURKIY XALQLAR DOSTONCHILIK AN'ANALARINI TARIX FANI NUQTAI
NAZARIDAN O'RGANISH: KARL RAYXL TADQIQOTLARI MISOLIDA
S.B.Nomazova, o'qituvchi, Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi**

Annotatsiya. Mazkur maqolada turkiy xalqlar dostonchilik an'analari tarix fani nuqtai nazaridan tahlil qilinib, nemis turkshunosi va folklorshunosi Karl Rayxlning ilmiy qarashlari misolida epik merosning manbashunoslik, etnogenetik va davlatchilikka doir jihatlarini yoritiladi. Og'zaki eposlar jamiyatning tarixiy xotirasi, ijtimoiy munosabatlari va siyosiy tafakkurini aks ettiruvchi manba sifatida baholanadi. Turkiy qahramonlik dostonlari, xususan, Alpomish misolida epik matn va tarixiy voqelik o'rtasidagi bog'liqlik ilmiy asosda ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: turkiy epos, dostonchilik, tarixiy manba, Karl Rayxl, etnogenez, davlatchilik, og'zaki an'ana, tarixiy-tipologik tahlil.

Аннотация. В статье рассматриваются традиции эпического творчества тюркских народов с позиции исторической науки на примере исследований немецкого тюрколога и фольклориста Карл Райхл. Эпос анализируется как источник исторической памяти, отражающий этногенетические процессы, социальные отношения и представления о государственности. На материале героического эпоса Alpomish показана взаимосвязь эпического повествования и исторической реальности.

Ключевые слова: тюркский эпос, исторический источник, Карл Райхл, этногенез, государственность, устная традиция, историко-типологический анализ.

Abstract. This article examines the epic traditions of the Turkic peoples from the perspective of historical scholarship, based on the studies of the German Turkologist and folklorist Karl Reichl. The epic heritage is analyzed as a source of historical memory reflecting ethnogenetic processes, social structures, and concepts of statehood. Using the Uzbek heroic epic Alpomish as an example, the relationship between epic narrative and historical reality is explored.

Key words: Turkic epic, historical source, Karl Reichl, ethnogenesis, statehood, oral tradition, historical-typological analysis.

Turkiy xalqlar dostonchilik an'analari asrlar davomida shakllangan va takomillashgan ma'naviy-tarixiy hodisadir. Ular na faqat badiiy meros sifatida ahamiyatli, balki xalqning tarixiy tajribasini, ijtimoiy tuzilishi va madaniy-ruhiy boyligini aks ettiradigan muhimi manba hisoblanadi. Ushbu epik an'analarda xalqning ijtimoiy tarkibi – urug'lar, qabilalar, mahalliy jamoalar, ularning o'zaro munosabatlari va ichki siyosiy tuzilmalari – batafsil aks etib, turkiy jamiyatning tarixi haqida qimmatli ma'lumot beradi.

Eposlardan ko'rinib turibdiki, ularda qahramonlik, yurt himoyasi, adolatli hukmdor g'oyalari va qahramonning axloqiy fazilatlarini nafaqat badiiy obraz sifatida, balki jamiyat uchun ma'naviy me'yor sifatida namoyon bo'ladi. Bu jihatdan, turkiy eposlar faqat xalq e'tirofiga ega bo'lgan qahramonlar haqidagi hikoyalar emas, balki ijtimoiy normalar, qabilalar va davlatchilik munosabatlari haqidagi tarixiy ma'lumotlarni ham saqlaydi. Misol uchun, Alpomish eposida qahramonning safarlari va jangovar harakatlari davomida turkiy jamiyatning geosiyosiy munosabatlari va ichki tartiblari batafsil aks ettirilgan. Shu tariqa, eposlardagi voqealar tarixiy voqelikni ramziy va poetik shaklda ifodalaydi.

Tarix fani nuqtai nazaridan epik asarlar kollektiv xotira shakli bo'lib, ular orqali jamiyat o'z o'tmishini anglaydi va uni avlodlarga yetkazadi. Ular orasidagi umumiy syujetlar, qahramonlik modellari, botirlik va dushmanlar bilan bog'liq holatlar turkiy xalqlarning tarixiy xayoti va madaniy merosini aniq namoyon qiladi. Shuningdek, eposlar orqali xalq o'z milliy identitetini mustahkamlaydi, milliy qadriyatlar va axloqiy me'yorlarni avloddan avlodga yetkazadi.

Shu bois, eposlarni tarixiy manba sifatida tanqidiy tahlil qilish, ularni yozma va arxeologik ma'lumotlar bilan qiyosiy o'rganish ilmiy jihatdan muhimdir. Masalan, turkiy eposlardagi jang sahnalari va diplomatik aloqalar tarixi arxeologik topilmalar, yozma manbalar va zamonaviy etnologik tadqiqotlar bilan solishtirilsa, ularning voqeiy tarixi haqida ancha to'liq tasavvur hosil qilish mumkin. Eposlarni tanqidiy tahlil qilish orqali tarixchilar turkiy xalqlarining etnogenezi, davlatchilik g'oyalarining shakllanishi va ijtimoiy munosabatlar dinamikasi haqida qimmatli ma'lumot olishadi.

Shu bilan birga, eposlar ijro an'anasi orqali ham tarixiy ma'lumotlarni saqlaydi. Baxshilar yoki epik ijrochilar orqali bu asarlar avloddan avlodga yetkazilgan, ularning har bir ijrosi xalq xotirasini

yangilab, jamiyatda umumiy tarixiy ongni mustahkamlab kelgan. Shu bois, turkiy xalqlar eposlari nafaqat poetik va madaniy meros, balki tarixiy tadqiqot uchun asosiy manba hisoblanadi.

Eposlarning mazmuni, syujetlari va qahramonlari turkiy jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va madaniy jihatlarini aniq aks ettiradi. Ular tarixchilarga turkiy xalqlar orasidagi diplomatik aloqalar, urug'lar va qabilalar tarixini, harbiy strategiya va qonunchilikni tushunish imkonini beradi. Shuningdek, eposlardagi obrazlar va motivlar turkiy xalqlar madaniyatining umumiy o'zligini va milliy tarixiy tajribasini chuqurroq anglashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Karl Reichl turkiy og'zaki epik an'analarni chuqur tadqiq etgan olim sifatida ularni faqat poetik tuzilma emas, balki muayyan tarixiy muhit mahsuli sifatida baholaydi. Uning ta'kidlashicha, epik an'ana jonli ijro jarayoni bilan bog'liq bo'lib, har bir ijro jamoaviy xotirani yangilash va mustahkamlash vazifasini bajaradi[1]. Rayxl eposni ijtimoiy kommunikatsiya shakli sifatida talqin qiladi va uning siyosiy-axloqiy ideallarni shakllantirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi[2].

Turkiy qahramonlik dostonlari, jumladan, Alpomish, ko'chmanchi jamiyatning ijtimoiy-siyosiy tuzilishini aks ettiradi. Dostondagi qabilalararo munosabatlar, harbiy safarbarlik, yurt himoyasi va nikoh orqali ittifoq tuzish amaliyoti tarixiy voqelik bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi[3]. Qahramon obrazi jamoa yetakchisi va himoyachisi sifatida ilk davlatchilik g'oyalarini ifoda etadi[4]. Bu jihatdan eposlar tarixiy rekonstruksiya uchun qo'shimcha manba vazifasini o'taydi.

Rayxl turkiy eposlardagi qahramonlik modelini jahon epik an'analari bilan qiyosiy tahlil qiladi. Bu jarayonda u umuminsoniy arxetiplar bilan milliy xususiyatlarni farqlashga harakat qiladi[5]. Eposlardagi sinov, asirlik, g'alaba va qaytish motivlari jamiyatning tarixiy tajribasini ramziy tarzda ifoda etadi. Bu esa turkiy xalqlar tarixi global madaniy jarayonlar bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Etnogenetik nuqtai nazardan epik meros turkiy xalqlarning madaniy yaqinligini tasdiqlaydi. Umumiy syujet modellari va qahramon obrazlari turkiy etnoslarning tarixiy aloqadorligini ko'rsatadi[6]. Shu bilan birga, har bir xalq eposida mahalliy xususiyatlar saqlanib qolgan bo'lib, bu etnik taraqqiyotning murakkab jarayon ekanligini anglatadi[7].

Baxshilar instituti tarixiy xotirani saqlash va uzatishda muhim rol o'ynagan. Epik ijro jarayoni jamoaviy o'zlikni mustahkamlashga xizmat qilgan[8]. Rayxl baxshilarni jamiyat ma'naviy elitasi sifatida baholaydi va ularning ijtimoiy funksiyasini ochib beradi[9]. Epik ijro orqali muayyan voqealar va qahramonlar ideallashtirilgan va jamoa ongida mustahkamlangan.

Eposlarda davlatchilik g'oyasi markaziy o'rin tutadi. Yurt himoyasi, adolatli hukmdor va jamoaviy birlik g'oyalari turkiy xalqlarda siyosiy tafakkur shakllanganligini ko'rsatadi[10]. Bu g'oyalar ilk davlatchilik shakllari bilan bog'liq holda tahlil qilinishi mumkin. Rayxl ushbu masalalarni qiyosiy va tarixiy-tipologik yondashuv asosida o'rganib, turkiy eposlarni jahon epik merosi tizimida munosib o'ringa qo'yadi[11].

Tarixiy manbashunoslik nuqtai nazaridan eposlarda mifologik va real qatlamlar uyg'unlashgan. Shu sababli, ularni tahlil qilishda kompleks yondashuv talab etiladi. Rayxl epik matnlarni tilshunoslik, etnografiya va tarix ma'lumotlari bilan solishtirish orqali ularning tarixiy asoslarini ochishga harakat qiladi[12]. Bu yondashuv epik manbalardan ilmiy foydalanish imkonini kengaytiradi.

Shu tariqa, turkiy xalqlar dostonchilik an'analari tarixiy jarayonlarning nafaqat badiiy, balki ma'naviy va sotsiokultural in'ikosi sifatida namoyon bo'ladi. Ular turkiy jamiyatning turli davrlarda shakllangan ijtimoiy tuzilishi, siyosiy tartiblari, etnik munosabatlari va madaniy qadriyatlarini chuqur aks ettiradi. Har bir dostonning tarkibi, qahramonlik motivlari, jang sahnalari va diplomatik aloqalar nafaqat xalqning badiiy didi, balki tarixiy ongini ham ifodalaydi. Shu jihatlari bilan turkiy epik an'analari tarixiy manba sifatida juda qadrlidir va ularni faqat folklor merosi deb cheklash noto'g'ri bo'ladi.

Karl Reichl tadqiqotlari ushbu an'analarni tarix fani nuqtai nazaridan kompleks o'rganish uchun mustahkam nazariy va metodologik asos yaratadi. U epik an'analarni faqat badiiy tuzilma sifatida emas, balki turkiy xalqlar ijtimoiy va siyosiy hayotining, davlatchilik g'oyalari shakllanishining aks ettiruvchi manbasi sifatida baholaydi. Reichlning yondashuvi shuni ko'rsatadiki, epik matnlarni tanqidiy va qiyosiy tahlil qilish orqali tarixchi nafaqat qahramon obrazlarini, balki butun jamiyatning tarixiy tajribasi, urf-odatlarini, qadriyatlari va siyosiy tushunchalari haqida ilmiy xulosaga kelishi mumkin.

Eposlarni chuqur tahlil qilish orqali turkiy xalqlar etnogenezi, ularning etnik taraqqiyoti, madaniy integratsiyasi va ijtimoiy tuzilishi haqida ham yangi ilmiy ma'lumotlar olish mumkin. Misol uchun, turkiy dostonlardagi urush, ittifoq va sadoqat motivlari xalqning tarixiy-geosiyosiy vaziyatini yoritadi, qahramonlar va ularning qarorlarida esa ilk davlatchilik g'oyalari va jamiyat boshqaruvi

ifodalanadi. Shu bilan birga, epik an'analarda xalqning etnik identiteti, o'ziga xos qadriyatlari va madaniy o'zligi saqlanib qoladi, bu esa ularni tarixiy tadqiqot uchun noyob manba qiladi.

Bundan tashqari, epik an'analarning ijro an'analari – masalan, bahshi yoki boshqa epik ijrochilar orqali – tarixiy ma'lumotlarning jamoaviy xotira shaklida saqlanishini ta'minlaydi. Har bir ijro nafaqat badiiy mahorat, balki jamiyatning tarixiy xotirasini yangilash va mustahkamlash vazifasini bajaradi. Shuning uchun, turkiy epik merosni tarixiy manba sifatida o'rganishda ularning ijro shakllari, og'zaki an'analari va xalq tomonidan qabul qilinish jarayoni alohida e'tibor talab qiladi.

Natijada, turkiy xalqlar dostonchilik an'analari tarixiy jarayonlarning ma'naviy in'ikosi sifatida namoyon bo'ladi. Karl Reichl tadqiqotlari ushbu an'analarni tarix fani nuqtai nazaridan kompleks o'rganish uchun mustahkam nazariy va metodologik platforma yaratadi. Eposlarni tanqidiy va qiyosiy tahlil qilish orqali tarixchilar turkiy xalqlar etnogenezi, ijtimoiy tuzilishi, madaniy rivojlanishi va davlatchilik g'oyalari haqida yangi ilmiy xulosalar chiqarishlari mumkin. Shu yo'l bilan turkiy epik meros nafaqat badiiy, balki tarixiy, etnologik va madaniy tadqiqot uchun muhim manba sifatida o'z o'rnini mustahkamlaydi.

Xulosa qilib aytganda, turkiy xalqlar dostonchilik an'analari nafaqat badiiy va madaniy meros, balki tarixiy, ijtimoiy va etnologik manba sifatida ham alohida ahamiyatga ega. Ular orqali xalqning ijtimoiy tuzilishi, siyosiy munosabatlari, madaniy kodlari va axloqiy me'yorlari haqida aniq tasavvur hosil qilish mumkin. Eposlar, shuningdek, turkiy jamiyatning davlatchilik g'oyalari, yurt himoyasi, qahramonlik madaniyati va kollektiv xotirasi haqidagi ma'lumotlarni saqlaydi. Bu jihat ularni tarixshunoslikdagi asosiy ilmiy manbaga aylantiradi. Karl Reichl tadqiqotlari turkiy epik an'analarni tarixiy kontekstda, ijro jarayoni va qiyosiy-tipologik tahlil nuqtai nazaridan o'rganish imkonini yaratadi. Uning fikricha, eposlar nafaqat poetik tekstlar, balki turkiy xalqlar hayoti va madaniyatiga oid to'liq ma'lumotlar yig'indisidir. Eposlardagi syujetlar, qahramonlar va motivlar jamoaviy xotirani saqlash, milliy identitetni mustahkamlash va tarixi haqida xulosalar chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, baxshilar instituti, epik ijro an'anasini va jamoaviy ma'naviy mexanizmlar orqali eposlar tarixiy faktlarning ramziy va simvolik shaklda saqlanishini ta'minlaydi. Bu esa turkiy eposlarni tarixiy manba sifatida tanqidiy va qiyosiy tahlil qilish imkonini yaratadi. Turkiy xalqlar epik merosi, shuningdek, etnogenezi, davlatchilikning ilk shakllari va ijtimoiy munosabatlar dinamikasini o'rganish uchun muhim ilmiy platforma hisoblanadi. Shu bois, turkiy xalqlar eposlarini tarixiy nuqtai nazardan kompleks tadqiq qilish – zamonaviy tarixshunoslik uchun dolzarb vazifa bo'lib, ulardan foydalanish orqali yangi ilmiy xulosalar chiqarish, etnologik va madaniy tahlillarni boyitish mumkin. Karl Reichl tadqiqotlari esa ana shunday izlanishlarga mustahkam nazariy va metodologik asos yaratadi, turkiy epik an'analarni tarix fani miqyosida chuqurroq va sistemali o'rganish imkonini beradi. Shu tarzda, turkiy eposlar tarixiy, etnologik va madaniy tahlil uchun asosiy ilmiy manba sifatida xizmat qilib, turkiy xalqlar sivilizatsiyasi va madaniy merosini kengroq tushunishga yordam beradi. Ularni tanqidiy va qiyosiy tahlil qilish orqali tarixchilar avloddan avlodga yetgan ma'naviy va ijtimoiy bilimlarni ochib, milliy tarix va davlatchilik g'oyalari haqida aniq xulosalar chiqarishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Reichl, Karl. *Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure*. New York & London: Garland Publishing, 1992, p. 15–21.
2. Reichl, Karl. *Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry*. Ithaca: Cornell University Press, 2000, p. 3–12.
3. Жирмунский, В.М. *Тюркский героический эпос*. Ленинград: Наука, 1974, с. 45–60.
4. Reichl, Karl. *Turkic Oral Epic Poetry*. 1992, p. 120–135.
5. Bowra, C.M. *Heroic Poetry*. London: Macmillan, 1952, p. 89–102.
6. Golden, Peter B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992, p. 1–18.
7. Гумилёв, Л.Н. *Древние тюрки*. Москва: Наука, 1967, с. 210–225.
8. Chadwick, H.M., Chadwick, N.K. *The Growth of Literature*. Vol. II. Cambridge: Cambridge University Press, 1936, p. 412–430.
9. Reichl, Karl. *Singing the Past*. 2000, p. 85–97.
10. Golden, Peter B. 1992, p. 56–78.
11. Reichl, Karl. 1992, p. 200–215.
12. Reichl, Karl. 2000, p. 150–168.

TARIXCHI OLIM SHADMON HAYITOV TADQIQOTLARIDA IKKINCHI JAHON URUSHI SABAB MUHOJIRGA AYLANGAN O'ZBEKLAR TAQDIRI HAQIDA
X.E.Norqo'chqarov, o'qituvchi, Termiz davlat muhandislik va agrotekhnologiyalar universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada olim Shadmon Hayitov tadqiqotlari natijasida Ikkinchi jahon urushidan keyin ko'plab o'zbeklarning xorijda qolib ketib, muhojirga aylanishiga sabab bo'lgan omillar va ularning urushdan keyingi taqdirleri ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Shadmon Hayitov, ikkinchi jahon urushi, fashistlar, muhojir o'zbeklar, "Turkiston legioni", Turkiston Milliy Birligi Qo'mitasi.

Аннотация. В статье, на основе исследований ученого Шадмона Гаитова, раскрываются факторы, приведшие к тому, что многие узбеки остались за границей после Второй мировой войны и стали иммигрантами, а также их дальнейшая судьба после войны.

Ключевые слова: Шадмон Гаитов, Вторая мировая война, фашисты, узбеки-эмигранты, «Туркестанский легион», Туркестанский комитет национального единства.

Abstract. The article reveals, as a result of the research of scientist Shadmon Hayitov, the factors that led to the fact that many Uzbeks remained abroad after World War II and became immigrants, and their fate after the war.

Keywords: Shadmon Hayitov, World War II, fascists, emigrant Uzbeks, "Turkestan Legion", Turkestan National Unity Committee.

Kirish. XX asrda insoniyat boshiga tushgan eng katta kulfatlardan biri bo'lgan Ikkinchi Jahon urushi tarixda juda katta yo'qotishlar, qirg'inlar, fojealar va fashizmning vaxshiyona bosqinchilik yurishlarining ayanchli oqibatlarini bilan iz qoldirdi. Ikkinchi jahon urushi davrida o'zbek xalqining ko'rsatgan fidoiyligi bilan birga urush davrida asirga tushganlar, ularni qaytarishni xohlamagan sovet hukumati dushman ayg'oqchisi sifatida qarashi natijasida ular chet davlatlarda muhojir sifatida qolib ketishdi. Ular Yevropaning turi davlat va shaharlarida yashayotgan XX asrning 20-30-yillarida muhojirga aylangan turkistonliklar safini to'ldirishdi. Ushbu holatlar tarixchi Sh.Hayitov tadqiqotlarida chuqur tahlil etilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Aynan o'zbek tarixshunosligida muhojir o'zbeklar tarixi, uning sabab va oqibatlarini bo'yicha chuqur tadqiqot olib borgan olim Shadmon Hayitov o'zining barcha asarlari[1], [2], [3], [4], [5]da o'zbek muhojirligi sabab va omillariga shuningdek, ularning keyingi hayot so'qmoqlariga alohida to'xtalib o'tadi. Ushbu tadqiqotlar olimning uzoq yillik izlanishlari natijasi bo'lib, tariximizdagi yangi bir muammoli jihatining ochilishi sababchisi hisoblanadi. Shuningdek, maqola mazmunini ochishda qiyosiy tahlil, ijtimoiylil va vorisiylilik usul va metodlaridan ham foydalanildi.

Muhokama va natijalar. Olim Shadmon Hayitov sovet davri o'zbek muhojirligi masalasi haqida fikr yuritir ekan, muhojirlik jarayonini quyidagi bosqichlarga bo'lish o'rinli bo'lishini ta'kidlaydi:

1. 1917-1924-yillar bosqichi.
2. 1925-1930-yillarning ikkinchi yarmiga qadar bo'lgan bosqich.
3. Ikkinchi jahon urushi yillari bosqichi [5,B.41-42].

Uchinchi bosqichda ham ko'plab vatandoshlarimiz sovet hokimiyati siyosati tufayli muhojirga aylanib, eng alamli jihati o'z Vatani himoyasini deb jangga kirganlar uchun Vatan tuprog'ini quchish bir armonga aylanganiga guvoh bo'lamiz. Sh.Hayitov tadqiqotlarida buning sabablari yaqqol ochib berilib, sovet hokimiyatining nemis-fashistlarga asirga tushib qolganlarga hamda Yevropadagi partizanlar safida fashistlarga qarshi kurashganlarga nisbatan yuritgan siyosatining oqibati ekanligi ma'lum bo'ladi. Vaholangki, sovet hokimiyati yillarida Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati davom ettirilib, milliy kamsitish va asoratda saqlash maqsadida 1935-yilga qadar O'rta Osiyo respublikalaridagi erkak aholidan harbiy xizmatga yoshlar chaqirilmadi. Favqulodda boshlangan urush sharoitida o'zbeklarning aksariyati harbiy tayyorgarliksiz, zamonaviy harbiy texnika siridan xabarsiz holda urushga kirgandi[4,B.78]. Olim: "Olti yil davom etgan Ikkinchi Jahon urushi (1939-1945 yillar) o'zbek muhojirligi tarixida alohida bosqichdir. Urushning dastlabki kunlaridanoq frontga safarbar qilinib, Germaniyaga asir tushish oqibatida urushdan so'ng O'zbekistonga qaytmagan, bir umr xorijda yashab qolgan o'zbeklar ham anchagina edi[4,B.78]" – deya ta'kidlaydi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida turli-tuman sabablarga ko'ra nemis-fashist bosqinchilariga millionlab sovet harbiylari asir tushdilar. Sovet-german frontidagi janglarda Qizil Armiya

qismlaridan asir olinganlar 4.559.000 nafardan 5.735.000 nafarga qadar bo'lgan raqamlarda qayd etiladi. Agar ushbu raqamlarga gitlerchilar armiyasi SSSR okkupatsiya zonalarida majburan Germaniyaga haydab ketgan 2 mln. sonli sovet fuqarolarini qo'shib hisoblasak, ular soni 7 mln. kishidan ham ortib ketadi[5,B.60-61]. Sovet fuqarolaridan millionlab kishilarning asirga tushishiga fashistlar Germaniyasining sovet davlatiga qarshi favqulodda e'lon qilmasdan boshlagan hujumi tufayli ko'plab harbiy qismlar qurshovda qolgani, moddiy, ma'naviy va harbiy jihatdan SSSRning urushga umuman tayyor emasligi, urushdan oldingi 1937-1938-yillarda yuqori darajadagi harbiy qo'mondonlarning mislsiz qatag'on qilinishi kabi omillar sabab bo'lgandi. Urush arafasida sovet harbiy qismlari qatag'onlar tufayli yuqori ofitserlik unvonidagi harbiy mutaxassislaridan ajralgandi. Diviziya va polklarni katta leytenant, kapitan, mayor unvonidagi ofitserlar boshqargan. 1936-yilning oktyabridan 1938-yilning oktyabrigacha SSSR Oliy sudining harbiy kolegiyasi tomonidan 36.157 ofitser jinoiy javobgarlikka tortilib, ulardan 30.514 tasi otishga hukm etildi, 5643 harbiy komondir qamaldi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida muhojirlikka mahkum etilgan o'zbeklarning aksariyati nemis-fashistlarning konslagerlarida tutqunlikda bo'lgan sobiq asirlar edi. Ma'lumotlarga ko'ra, urush tugagandan so'ng SSSRga qaytarilgan 1,5 mln. sobiq asir "Vatan xoini" deb e'lon qilindi va GULAG (1934-1956-yillarda faoliyat ko'rsatgan axloq tuzatish mehnat lagerlari va qamoq joylari Bosh boshqarmasi bo'lgan)ga yuborildi. 180-200 ming atrofidagi sobiq asirlar esa SSSRga qaytmadilar va ular muhojirlar safini to'ldirdilar[4,B.80-81].

1942-yildan boshlab nemis-fashistlar sovet asirlarini alohida guruhlariga ajratishgan. Jumladan: Turkiston, Shimoliy Kavkaz, ozorbayjonliklarni (turkiy xalqlar) bir guruh, guruzin, armanlarni bir guruh, rus, ukrain, belaruslarni (sharqiy slavyanlar) alohida guruhga bo'lishgan. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra Ikkinchi jahon urushi tugagan paytda turkiy qavmlarga mansub bo'lgan nemis asirlarining soni 400 ming kishi atrofida bo'lgan. ... turkistonlik asirlar Sovet Ittifoqiga ketishdan bosh tortadilar. Chunki, ularni SSSRda 20-25 yillik Sibir surgunlari yoki muqarrar o'lim kutardi[4,B.84-85]. Urushning dastlabki yildayoq SSSR davlat Mudofaa Qo'mitasining raisi I.V.Stalin hamda Oliy Bosh Qo'mondonlik Stavkasining 1941-yil 16-avgustdagi 270-raqamli buyrug'i bilan asirlar sovet jamiyatidan o'chirilgan edi, ya'ni SSSR hukumati asir olingan fuqarolarini tan olmasligini bildirgan[4,B.82]. muhojirlikda jonini saqlab qolishga muvofaq bo'lgan 6-7 ming turkiy xalq vakillaridan 800 tasi turkistonlik (o'zbek, qozoq, turkman, qoraqalpoq, qirg'iz, tojik) bo'lgan, halos[4,B.85].

Ikkinchi jahon urushi yillarida fashistlarga asir tushib, umrining oxirigacha muhojirlikda yashab qolgan Boymirza Hayit, Nusrat Fayzullayev, Jumaniyoz Matyoqubov, Majid Ikrom, Odil O'zbek, Sharof Alibek, Mo'min Bo'riyev, Abdulmajid Diker, Vali Zunnun, Isxoqjon Narziquil, Ahmad Umarxon, Xusan Ikrom, Mo'minjon Teshaboy, Kenja Otabek, Ismoil Tojiboy, Mahkam Umariy, Jamol Kalov, Burxon Allamxo'ja, Ro'zi Nazar, Ergash Sheramat, Murod Chingiz, Abbos Haydarov (Tangrisevar), Nuriddin Naqibxo'ja, Qarshiboyxo'ja, Abdusamad O'rtatepa, Ergash Xo'jam, Ergash Toshkentli, Umarali Ko'char, Ahmad Sharof, Husan Xo'jayev, Obid Zoir kabi ko'plab o'zbeklarni sanab o'tish mumkin[4,B.86-87]. Olim shuningdek, huddi shu sababga ko'ra muhojirlikda yashashga majbur bo'lgan Ahror A'zamov, Husan Ikrom, K.Sobirov, Sattoral Bobozoda (Boboev), Mahmud Maqsudbek, Mirzo Raim Gulmatovlarning asirlikdagi hamda tutqunlikdan keyingi hayotlari bevosita ularning o'zlari bilan suhbatlari, esdaliklari va arxiv materiallaridagi ma'lumotlar asosida bayon qilib beradi.

Xususan, asirlikning barcha azoblarini o'z boshidan kechirgan o'zbek muhojiri Ahror A'zamov bilan olim Sh.Hayitov 1992-yil 15-iyunidagi bevosita shaxsiy suhbatida asirlikdagi quyidagilarni aytib o'tadi: "Sovet asirlarining orasida turmushi bir qadar yaxshilari boshqa mamlakat asirlariga ot-aravalarda oziq-ovqat va o'tin tashuvchi qismida xizmat qiluvchilar bo'lgandi. Ba'zan texnika vositalari ishlamay qolsa, tiriklar hayotdan ko'z yumganlar uchun ertadan kechgacha qabr qazdirishardi[4,B.83]". Olim tomonidan o'rganilgan Mahmud Maqsudbek Toshkent adliya xodimlari tayyorlash kursining mudiri bo'lgan. Qizil Armiya safiga ko'ngilli bo'lib ketgan. Kerch uchun bo'lgan janglarda zobit sifatida asir olingan va 1949-yilda AQSHga muhojir bo'lib yashash uchun borgan birinchi o'zbekdir. "Amerika ovozi" radiosining "Turkiston" bo'limida birinchi muharrir, keyinchalik bir idorada hisobchi bo'lib ishlagan. Nyu-Yorkdagi "Turkiston-Amerika assotsiatssiyasi"ning birinchi prezidenti. AQSHlik mashhur turkiyshunos professor Edvart Ollvortga o'zbek tilidan tahsil bergan. Ikki qiz farzandi bor. Lola va Farida Maqsudbekovalar bank va savdo hodimasi bo'lib xizmat qilishadi. Ular AQSH fuqarolaridir[4,B.86]. Shuningdek, Olim Sh.Hayitov Ikkinchi jahon urushi yillarida fashistlar Germaniyasi Sovet Ittifoqiga qarshi sovet asirlaridan maxsus harbiy legionlar tuzgan. 1941-yil 22-dekabrda Vermaxt Oliy qo'mondonligi Turkiston, Armaniston,

Ozarbayjon, Shimoliy Kavkaz asirlaridan legion tuzish to'g'risida buyruq chiqargan. 1942-1943-yillarda legionerlar soni 300.000 kishi bo'lib, 1944-yilgacha 1 million kishiga yetganligini keltirib o'tadi.

“Turkiston legioni”dagi harbiy bo'linmalarda 7700 tadan 8100 tagacha o'zbek, qozoq, tojik, turkman, qirg'iz va qoraqalpoq millatiga mansub kishilar bo'lgan. Unga qo'mondonlik nemis generali Fon Haygendorf qo'lida bo'lgan. Albatta, fashistlar SSSRning asirlikdagi xalqlaridan legionlar tuzayotganda juda katta tekshirish va sinovdan o'tkazish vositalarini qo'llagan. Legonlarni shakllantirish Ukraina va Polsha hududlarida 1941-yilning avgustidan - 1943-yilning sentabrigacha olib borilgan. Legionlarni boshqarish uchun milliy birlik qo'mitalari tuziladi. Turkiston Milliy Birligi Qo'mitasi 1942-yil avgustida tashkil topib, uni Germaniyadagi muhojir o'zbek Vali Qayumov (1902-1993 yy.) boshqargan[4,B.87-88]. Bundan tashqari ushbu qo'mitaning bir qancha a'zolari hamda ularning urushdan keyingi hayotlari haqida olim atroflicha to'xtalib o'tadi.

Barcha legionlar o'zlarining matbuot organlari, gimnlari, radioeshittirishlari va boshqa tashviqot vositalariga ega bo'lgan. TMBQ Turkiston legioni jangchilarining gimni sifatida Cho'lponning “Go'zal Farg'ona” she'ri “Go'zal Turkiston” deb nomlab, qayta qabul qildi. TMBQning 1942-1945-yillarda “Milliy Turkiston”, “Milliy adabiyot” jurnallari, hamda “Yangi Turkiston” gazetasi ham chop etilgan[2,B.138-140], [5,B.60-62]. Keyinchalik “Turkiston legioni”ning muhojirlikda qolgan qismlari asosan G'arbiy Yevropa va AQSH mamlakatlarida istiqomat qilishadi. Sharqiy Yevropa hududidagi davlatlar SSSR ta'sir doirasida bo'lganligi uchun ushbu mamlakatlardagi muhojirlar ham G'arbga qochib o'tishgan. Turkiston Milliy Birligi Qo'mitasi (TMBQ) a'zosi bo'lgan legionerlar G'arbiy Germaniyaning Myunxen, Dyusseldorf, Kyoln, Bonn shaharlarida joylashib olganlar[4,B.92].

Xulosa. Xulosa sifatida ham olim Shadmon Hayitovning: “Demak, Ikkinchi jahon urushidan keyin xorijda qolib ketgan muhojir o'zbeklarning asosiy qismi Yevropa va Amerika mamlakatlarida (asosan AQSH) hamda Turkiyada istiqomat qilishgan. Ikkinchi jahon urushi davri o'zbek muhojirligi tarixining ko'pgina qirralarini manbalar asosida yozish istiqboldagi tadqiqotchilar zimmasida turibdi.” – degan fikrlarini keltirishni joiz topdik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sh.A.Hayitov, S.Badridinov. Vatanjudolikning mungli tarixi. – Buxoro, “Buxoro” nashriyoti, 2005. – 188 b.
2. Sh.A.Hayitov, S.Badridinov. Vatan deya vatansiz qolganlar qismati. – Buxoro, “Buxoro” nashriyoti, 2005. – 159-bet.
3. Sh.Hayitov, S.Badridinov. O'zbekiston bizga ham Vatan... . Buxoro, “Buxoro” nashriyoti, 2006. – 158 b.
4. Sh.A.Hayitov. O'zbek muhojirligi tarixi (1917-1991 yy.). – Toshkent, “Abu matbuot konsalting”. – 2008. – 207 bet.
5. Sh.A.Hayitov, I.M.Saidov. Xorijdagi o'zbeklar tarixi va etnografiyasi. Monografiya. – Samarqand, “Mehribon-poligraf servis”, 2015. – 159 bet.

UO'K 94(470+571.5):327.571.1

KALININGRAD EKSKLAV HUDUD SIFATIDA VUJUDGA KELISHINING TARIXIY SABABLARI VA BOSQICHLARI

B.O.Oripov, talaba, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada, Kaliningrad hududining Sharqiy Prussiya davlatidan tarixan rivojlanish bosqichlari Rossiya federatsiyasi tarkibiga qo'shilish jarayonigacha bo'lgan jarayonlar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida, Kaliningrad eksklav hudud sifatida tarixan shakllanishi, geografik joylashuvi hamda geosiyosiy omillari yoritib berilgan. Shuningdek, eksklav hudud sifatida Boltiq dengizi mintaqasidagi asosiy o'rni va rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Kaliningrad, anklav va eksklav, geosiyosiy joylashuv, Konigsberg, Boltiq dengizi mintaqasi, transchegaraviy hamkorlik, tarixiy shakllanish, siyosiy-iqtisodiy tizim, infratuzilma, tashqi iqtisodiy aloqalar

Аннотация. В данной статье научно анализируются исторические этапы развития Калининградской области от государства Восточная Пруссия до процесса её вхождения в состав Российской Федерации. В процессе исследования освещается историческое формирование Калининграда как анклава, его географическое положение и геополитические факторы. Также анализируется основная роль этого анклавного региона в Балтийском регионе и процесс его развития.

Ключевые слова: Калининград, анклав и эксклав, геополитическое положение, Кёнигсберг, Балтийский регион, трансграничное сотрудничество, историческое формирование, политико-экономическая система, инфраструктура, внешнеэкономические связи.

Abstract. *In this article, the historical development stages of the Kaliningrad region from the East Prussian state to the process of its incorporation into the Russian Federation are scientifically analyzed. During the research process, the historical formation of Kaliningrad as an exclave region, its geographical location, and geopolitical factors are highlighted. In addition, the main role of this exclave region in the Baltic Sea area and its development processes are analyzed.*

Key words: *Kaliningrad, enclave and exclave, geopolitical location, Königsberg, Baltic Sea region, cross-border cooperation, historical formation, political-economic system, infrastructure, foreign economic relations.*

Kirish. Kaliningrad viloyati Rossiya Federatsiyasining g'arbiy chegarasida, Polsha va Litva o'rtasida joylashgan bo'lib, u asosiy Rossiya hududidan quruqlik orqali uzilib qolgan noyob eksklav hisoblanadi. Bu hudud nafaqat geosiyosiy jihatdan, balki tarix, iqtisod va harbiy-strategik nuqtai nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Kaliningradning tarixiy shakllanishi va rivojlanishi jahon urushlariga borib taqaladi. Bugungi kunda, Kaliningrad hududi Rossiya va Yevropaning savdo strategik markazi sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili. Yevropa hamda Rossiyalik olimlar Kaliningrad tarixining shakllanishi to'g'risida turli-timan asarlar yozib qoldirganlar. Bulardan biri sifatida yaqinda nashr etilgan "Rossiya va Yevropa: yo'lga bog'liqlik (iqtisodiy rivojlanish tarixining institutsional tahlili)" nomli asar Rossiya va Yevropa rivojlanishi va taraqqiyoti konsepsiyasini asoslab beruvchi birinchi rus monografiyasi hisoblanadi [1;2]. Mazkur asarning deyarli har bir bobida "Boltiq hikoyalari" deb ataluvchi qismlar kiritilgan bo'lib, ularda Boltiqbo'yi hududlari – jumladan, Kaliningrad viloyati, Shvetsiya, Novgorod va Shimoliy Germaniyaning ijtimoiy-iqtisodiy tarixiga oid voqea hodisalar kam o'rganilgan, ammo muhim voqealar yoritilgan. Bu nafaqat asarning Kaliningradga nashr etilishi bilan bog'liq, balki Boltiq dengizi mintaqasining Rossiya va Yevropa o'rtasidagi tarixiy aloqalar hududi ekanligi bilan ham izohlanadi [2;69]. Aynan mualliflar Kaliningrad tarixi haqida asar yozar ekan, natijada asar nafaqat hududlarni iqtisodiy tarixi va ommabop ilmiy asar sifatida o'qilishi sababli ko'pchilik tarixchi va siyosatchilarni qiziqishi ortgan. Ayniqsa, Kaliningrad viloyati o'quvchilarni o'z hududini o'rganishga qiziqish orttiradi.

1945-yilda Germaniyaning Königsberg shahrining qizil armiya tomonidan egallanishi natijasida Sharqiy Prussiyaning sobiq poytaxti tarix sahifalaridan o'chirilib, uning o'rnida Boltiq dengizi bo'yidagi shu hudud yangi sovet shahri – Kaliningrad nomi bilan ataladigan bo'ldi [3;10-11].

Kaliningrad viloyatining Rossiyadan ajralganligi xususiyatlarini tavsiflash ancha murakkabdir. Bu hudud nafaqat Rossiyaning asosiy qismidan bir nechta qo'shni davlatlar chegaralari va hududlari orqali ajralgan, balki Litva, Latviya, Belarus va Polshadan iborat murakkab xalqaro muhit ta'sirida ham mavjud [4;6]. Natijada, qo'shni hududlarga o'tishda qiyinchilik tug'diribgina qolmay, milliy hududiy mojarolar va transport harajatlatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ko'p yillar davomida Sovet uyi sifatida talqin etilayotgan bu Kaliningrad hududi tarixiy nuqtayi nazardan Boltiq dengizi va Rosssiyaning bir bo'lagi sifatida qaralgan. Shuningdek, Kaliningrad hududida ruslarning istiqomat qilishlari sabab bu hudud haligacha davlatlar orasida eksklav hudud bo'lib qolmoqda.

Kaliningrad tarixiy markazi Sovetlarning uyi sifatida belgilangan. Bu bino Sovet ittifoqining eng yirik qurilish loyihalaridan biri bo'lgan, lekin SSSR parchalangach, uning qurilishi to'xtab qolgan. Mahalliy aholi sekin asta shaharning ramzi sifatida Kaliningradni hududi sifatida qabul qiladi [5;118-119].

1991-yil 6-sentabrda Sovet Ittifoqi tomonidan Litva mustaqilligining tan olinishi sababli Kaliningrad viloyati dastlab SSSR eksklaviga, keyinchalik esa SSSR parchalanib ketishi oqibatida Rossiya Federatsiyasining eksklaviga aylandi. Rossiya hududiga kirgan Kaliningrad hududi dunyodagi eng ko'p aholiga ega eksklav hisoblanadi. 2002-yili aholini ro'yxatiga ko'ra Kaliningrad hududida 955 ming, Naxchivanda tahminan 294 ming kishi, Kabindaning aholisi bo'lsa 200 ming kishidan kam bo'lgan. Hatto eng yirik eksklavlardan bo'lgan Alyaskada ham 650 ming kishi yashagan [6;34-35].

Metodologiya. Mazkur maqolada Kaliningrad anklav sifatida uning nomi Königsbergdan Kaliningradga o'tish jarayoni va mazkur tarixiy hududda sodir bo'lgan siyosiy o'zgarishlar tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilindi. Maqolada mavzuga bilan bog'liq tarixiy adabiyotlar, ensiklopediyalar va ilmiy maqolalardan keng foydalanildi.

Natija va muhokama. 1991-yilgacha Kaliningrad viloyati ikkinchi darajali eksklav hisoblangan, chunki u SSSR tarkibidagi Ittifoq respublikalaridan biri bo'lib kirgan. Shuning uchun sovet davrida Rossiyadan Kaliningrad hududiga erkin kirish masalalari muhokama qilinmagan [7;104]. Shu bilan birga, mintaqqa hududiga kirishda juda katta qiyinchiliklar muammolar yuzaga kela

boshladi. Xususan, qishloq xo'jaligi yoki metropoliya avvalgiga qaraganda to'liq ehtiyoj bo'lmadi. Hudud iqtisodiy jihatdan ma'lum miqdorda orqada qolishi tufayli tashqi resurslarga qaramlikni oshirib yubordi. Ko'pincha elektr energiyaga qaram bo'lib qoldi.

Kaliningrad dunyo miqyosida rivojlanish nuqtayi nazaridan ko'plab o'xshash muammolarga ega. Ushbu hududning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun ularning tarixiy amaliy tajribasini chuqur o'rganish va undan institutsional sharoitlarni shakllantirishda foydalanish zarur. Kaliningrad viloyati Rossiyaning bir vaqtning o'zida ham chegaradosh, ham dengizbo'yi bo'lgan 7 ta hududidan biri sifatida o'ziga xos chegaralar tizimiga ega. U ikkita davlat bilan Polsha va Litva hamda shu davlatlar bilan dengiz chegarasiga ega [8;10-12]. Aynan hududning rivojlanishida, tarixiy nuqtayi nazarga olib qaraganda davlatlar bilan chegaralanishi ayniqsa, Kaliningrad hududida asrlar davomida turli davlatlar tarkibida bo'lganligi iqtisodiy-siyosiy va tarixan shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Sharqiy Prussiya davrida Kaliningrad hududida savdo aloqalari yaxshi bo'lganligi, shuningdek Boltiq dengiziga bemaolol tovarlar ayirboshlaganini ko'rishimiz mumkin. Lekin sovet davriga kelib hudud chegaralanishda yopiq siyosat olib borganligi, iqtisodiy aloqalari cheklanganligi jihatidan cheklangan edi.

Tarixan Kaliningrad hududi Boltiqbo'yi markazida joylashganligi sababli, ushbu hudud bosqichma-bosqich jahon urushlaridan so'ng rivojlana boshladi. Bir tomondan, Sharqiy Yevropada joylashganligi, hududning qo'shni davlatlar bilan rivojlanishini ta'minladi hamda qishloq xo'jaligi, yengil sanoat, transport harajatlari bilan davlatlar bilan hamkorlik tizimlarini yo'lga qo'ydi. Shu sababdan Kaliningrad barqaror tezlik bilan rivojlanishini, geosiyosiy chegaralar masalasida oqilona foydalanish, hamkorlik munosabatlarni kuchaytirish bilan bog'liqdir.

Xorij tajribasi shuni ko'rsatadiki, eksklav hudud hisoblangan Kaliningrad hududini boshqarishda bir qancha muammolar keltirib chiqaradi. Birinchidan, eksklav nazariyasi rivojlanmaganligi, ikkinchidan, dunyodagi ko'pchilik anklav va eksklav hududlar xususiyatlari bilan sezilarli farqlanganligi, uchinchidan, ularning ko'pchiligi nizoli hududga aylanganligi bilan ajralib turadi. Kaliningrad viloyati iqtisodiyoti qisqa davr oralig'ida ya'ni 1945-yildan keyin qayta tuzildi. Avval bu hududni Prussiyaning bozor iqtisodiyoti egallay boshladi. Keyinchalik, bu hududda qisqa muddat ichida baliqchilik sanoati shakllantirildi, bu esa sanoatni sezilarli o'sishiga imkon berdi [9;36-37]. Kaliningrad hududi boshqa eksklav hududlarga nisbatan sanoati shakllanishi, qishloq xo'jaligida rivojlanishlar, transport infratuzilmalarni sezilarli darajada rivojlanganligini ko'rish mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, Kaliningrad hududini bosqichma-bosqich rivojlanishida, geografik o'rni, joylashuvi muhim o'rin tutadi.

Taniqli professor A.T.Xrushyov Kaliningrad hududini muammoli mintaqalar turkumiga va strategik ahamiyatga ega bo'lgan turkumga kiritadi [10;17]. Ya'ni, Kaliningrad hududi sovet davriga kelib iqtisodiyotida, qishloq xo'jaliklarida ham pasayish yuz beradi. Xususan Rossiya eksklaviga o'tgan hududlarning barchasi ko'p imtiyozlardan ayriladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Kaliningrad hududining rivojlanishida uning Rossiyaning asosiy yeridan ajralganligi hamda eksklav geografik holatida bo'lishi sababli shakllanish jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, tranzit yuklarda yoki transport jarayonlarining Belarus va Litva, Latviya hududlari orqali o'tishi tashqi omillar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, Kaliningrad hududining geografik joylashuvi ikki taraflama xarakterli ahamiyatga ega. Bir tomonda, Yevropa savdo ishlarida faol bo'lishi va investitsiyalar uchun qulay imkoniyat yaratishi, ikkinchi tomondan esa separatizm shaklida ajralganligi hududning butun ya'ni yaxlit holatda bo'lishini qiyinlashtiradi.

Kaliningrad hududi tarixiy rivojlanishida Sharqiy Prussiya qo'l ostida bo'lganligi rivojlanishda sezilarli iz qoldirdi. Hudud, sovet davrigacha bo'lgan vaqt oralig'ida iqtisodiy o'sish ko'rsatkichi bo'yicha yuqori o'rinlarda turadi. Lekin SSSR parchalanishi va eksklav hududga aylangan Kaliningrad hududi Rossiya tarkibiga kirgach, katta imkoniyatlardan mahrum bo'ladi. Buning natijasida, transchegaraviy hamda geosiyosiy muammolar chegaradosh davlatlar o'rtasida sodir bo'lib uchrab turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Нуреев Р.М., Латов Ю.В. Россия и Европа: эффект колеи (опыт институционального анализа истории экономического развития). – Калининград. 2009. – С. 2.
2. Nureev R., Latov Y. Chapters of the institutional economic history of Königsberg/Kaliningrad. – Baltic Region, 2010. – №2. – B. 69.
3. Freeman, J. (2021). From German Königsberg to Soviet Kaliningrad: Appropriating place and constructing identity. Routledge. – P. 10-11.
4. Klemeshev, A.P., & Vorozheina, Ya. A. (2024). Exclavity of the Kaliningrad region: Experience of explication. Baltic Region. – P. 6.
5. Siegień P. How much Königsberg is in Kaliningrad? — Academia.edu, 2016.

6. Клемешев А.П. Эксклавность как фактор развития Калининградской области // Вестник БФУ им. И. Канта. 2005.
7. Рожков-Юрьевский Ю.Д. Историко-географическая эволюция анклавности территории Калининградской области // Балтийский регион. 2012.
8. Рожков-Юрьевский Ю.Д. Политико-географические особенности развития Калининградской области как эксклавного региона России: автореф. Диссертации. геогр. наук: 25.00.24. — Калининград, 2013.
9. Клемешев А. П. Эксклавность как фактор развития Калининградской области // Вестник БФУ им. И. Канта. 2005.
10. Клемешев А.П., Федоров Г.М. К 483 От изолированного эксклава – к «коридору развития»: Альтернативы российского эксклава на Балтике. – Калининград: Изд-во КГУ, 2004. – С. 253.

UO'K 908

**XVIII ASRNING IKKINCHI YARMI – XIX ASR BOSHLARIDA BUXORO
AMIRLIGINING ROSSIYA BILAN SAVDO MUNOSABATLARI TARIXI
D.B.Panjiyeva, magistrant, O'zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asr boshlarida Buxoro amirligi hamda Rossiya imperiyasi o'rtasidagi savdo-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, Rossiya imperiyasi, savdo munosabatlari, XVIII asr, XIX asr boshi, Markaziy Osiyo, iqtisodiyot, savdo yo'llari, eksport, import, xom ashyo, sanoat mahsulotlari, diplomatik munosabatlar, karvon savdosi.

Аннотация. В данной статье анализируются этапы развития торгово-экономических отношений между Бухарским эмиратом и Российской империей во второй половине XVIII — начале XIX века.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Российская империя, торговые отношения, XVIII век, начало XIX века, Центральная Азия, экономика, торговые пути, экспорт, импорт, сырьё, промышленные товары, дипломатические отношения, караванная торговля.

Abstract. This article analyzes the stages of development of trade and economic relations between the Bukhara Emirate and the Russian Empire in the second half of the 18th century and the early 19th century.

Keywords: Bukhara Emirate, Russian Empire, trade relations, 18th century, early 19th century, Central Asia, economy, trade routes, export, import, raw materials, industrial products, diplomatic relations, caravan trade.

Kirish. Markaziy Osiyo, jumladan Buxoro amirligi, tarixan Buyuk Ipak yo'lining muhim markazlaridan biri bo'lib kelgan. Hududning geografik joylashuvi, tabiiy boyliklari va an'anaviy hunarmandchiligi qadim zamonlardan boshlab turli davlatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalar o'rnatilishiga turtki bo'lgan. XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asr boshlarida Buxoro amirligi hamda Rossiya imperiyasi uchun o'ziga xos davr boshlandi. Aynan shu davrda ikki davlat o'rtasidagi savdo aloqalari izchil ravishda kuchaydi. Ushbu maqolada shu davrdagi Buxoro amirligi va Rossiya o'rtasidagi savdo munosabatlarining asosiy jihatlari, ularning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan omillar hamda o'zaro ahamiyati yoritiladi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligi siyosiy va iqtisodiy rivojlanishning murakkab bosqichini boshdan kechirdi. Mang'itlar sulolasi hokimiyatga kelgach, mamlakatda markazlashgan boshqaruvni mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi. Shu bilan birga, Rossiya imperiyasi sharqqa tomon kengayib borar hamda Markaziy Osiyo xonliklari bilan diplomatik va savdo aloqalarini o'rnatishga intilar edi. Sankt-Peterburg va Buxoro o'rtasidagi savdo yo'llari XVIII asr boshlaridayoq mavjud bo'lgan bo'lsa-da, aynan shu davrda bu aloqalar yanada faollashdi.

Asosiy qism. Buxoro amirligiga bag'ishlangan va mintaqadagi savdo aloqalarining turli jihatlari yorituvchi ko'plab birlamchi manbalar mavjud. Ularning aksariyati mahalliy mualliflarga tegishli bo'lib, ular qatoriga Abdurahmon Mustajir, Abdurauf Fitrat, Sadri Ziyo, Amir Olimxon, Mirzo Sirojiddin Hakim, Ahmad Donish, Maxmadali Baljuvoni, Sadridin Ayniy va boshqalar kiradi. Ushbu asarlarda nafaqat hududning siyosiy va iqtisodiy ta'sirining o'sishi, balki savdo munosabatlariga oid aniq misollar ham keltirilgan.

Manbalarning yana bir guruhi xorijiy sayyoh va tadqiqotchilarga tegishli bo'lib, ular orasida N. Xanikov, G. Vamberi, G. A. Arendarenko, E. Uxtomskiy, A. Gubarevich-Radobelskiy, R. Rojevets, D. Logofet, E. Meyendorf, A. Nechayev va boshqalar mavjud.

Buxoro amirligining savdo aloqalarini o'rganish A. Remezning "Jahon urushigacha Buxoroning tashqi savdosi" asarida ham aks etgan bo'lib, unda ishonchli manbalarga asoslangan

qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Biroq muallif ushbu munosabatlarning barcha qirralarini to'liq qamrab olmagan, chunki uning asosiy maqsadi bu sohadagi yutuqlarni yoritishdan iborat edi.

Markaziy Osiyo va qo'shni mamlakatlarga sayohatlar haqidagi boshqa manbalarda ham aynan shu masalalar davom ettiriladi. Jumladan, A. Borns, A. Vamberi, P. Pashino, D. Buxarov, A. Ber, A. Kuropatkin, A. Bykov, I. Yavorskiy, A. Rodzevich, A. Snesev, S. Konopka, I. Shavrov, V. Duxovskaya va boshqalarning ishlari bunga misol bo'la oladi.

Manbalarning uchinchi guruhi Tojikiston Respublikasi Davlat Arxivi materiallarini o'z ichiga oladi. Xususan, 1890–1903-yillarda Peterburg shahrida o'tkazilgan ko'rgazmalar, 1870-yilda Toshkent shahrida savdo yarmarkasining ochilishi, Urganchdan Chorjo'ygacha bo'lgan suv yo'lining savdo maqsadlarida foydalanilishi va boshqa ma'lumotlar mavjud. Shuningdek, O'zbekiston Markaziy Davlat Arxivi materiallaridan ham foydalanildi. Bu arxiv Markaziy Osiyo tarixiga oid eng qimmatli hujjatlardan ayrimlarini saqlaydi. Jumladan, "Moliya vaziri I. A. Ivanovning Nikolay Aleksandrovichga Buxoroda pul muomalasini tartibga solish haqidagi maktubi" hamda "1912-yil 21-fevraldagi Tashqi ishlar vazirining Turkiston general-gubernatoriga yuborgan maxfiy telegrammasi" kabi hujjatlar muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, "1916-yil fevralida afg'on savdogarining noqonuniy soliq yig'ilishi yuzasidan Rossiyaning Buxorodagi siyosiy agentiga qilgan shikoyati va qushbening javobi" kabi hujjatlardan ham foydalanilgan.

Mazkur manbalar orqali o'sha davr ruhi, savdo munosabatlarini rivojlantirishga katta hissa qo'shgan mahalliy savdogarlar, savdo bitimlarini amalga oshirish jarayoni va bozor faoliyatining tashkil etilishi haqida muhim tasavvur hosil qilindi.

Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Toxariston, Choch, Qubodiyon, Maymurg va Xuttalon kabi hududlardan asosan mevalar, jumladan "oltin shaftolilar", dorivor o'simliklar va otlar eksport qilingan. Ayniqsa, Xuttalon otlari savdo chorvasi sifatida mashhur bo'lgan. Bu haqda Ibn Xurdodbeh, Ibn Havqal, al-Muqaddasiy va "Hudud ul-olam" asarlarida ma'lumotlar mavjud.

Xalqimizning slavyan xalqlari bilan dastlabki savdo aloqalari ham aynan shu davrlarga borib taqaladi. Buni slavyan hududlarida topilgan arxeologik topilmalar tasdiqlaydi. Ruslar bilan aloqalar asosan Volga va Xazar hududlari orqali o'tuvchi janubiy va sharqiy savdo yo'llari orqali amalga oshirilgan. IX–X asrlarda Somoniylar davlati yuksalishi davrida savdo aloqalari yanada rivojlandi. Poytaxt Buxoro yirik savdo markaziga aylandi. Savdo va bozor faoliyati maxsus muassasa — muhtasib tomonidan nazorat qilingan. Buxoro, Paykent, Varaxsha, Zayd qishlog'i va Vedar shaharlari hunarmandchilik va savdo markazlari sifatida mashhur bo'lgan. Movarounnahr va Xuroson orqali o'tuvchi yo'llar xalqaro ahamiyat kasb etgan. "O'rta yer dengizi mamlakatlaridan Xitoyga boruvchi yo'l ancha gavjum bo'lgan. U Bag'dod, Hamadon, Nishopur, Marv, Oqul, Buxoro, Samarqand, Istravshan, Choch, Tarozi, Balasog'un va Issiqko'lining janubiy sohillari orqali o'tgan. Markaziy Osiyodan Janubi-Sharqiy Yevropaga olib boruvchi yo'l ham muhim bo'lib, u Marv, Buxoro, Xorazm (Kat va Urganch), Zomjon, Elba va Ural (Yoyiq) daryolari orqali o'tib, Samara, Lip (Kinel) va Saromshondan o'tgan hamda Bulg'or shahrida yakunlangan." Bulg'or shahri o'sha davrda ham, keyinchalik ham sharq savdogarlari (jumladan, Buxoro savdogarlari) va rus savdogarlari uchun Yevropaning shimoli-sharqiy qismidagi muhim savdo markazi vazifasini bajargan.

Buxorodan Mesopotamiya, Misr, Rum (Turkiya), Xitoy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga qimmatbaho toshlar, gilamlar, namozshomlar, chiroqlar, ot anjomlari, yog', qo'y terilari, go'sht va qovunlar eksport qilingan. Karminadan ro'mollar; Dabusiya va Vedardan bir xil rangli Vedar matolari; Samarqanddan oltin bezaklar, zar ip bilan to'qilgan matolar, ipak gazlamalar, chodirlar, qog'oz, shisha, katta mis qozonlar, ot anjomlari, kamarlar va yong'oqlar olib chiqilgan. Marvdan oltin taqinchoqlar, kashtachilik buyumlari, chakmonlar, ipak va paxtadan to'qilgan ko'rpalar, kunjut yog'i, pishloq, gilamlar va mis mahsulotlari eksport qilingan. Xuttalondan esa avvalgidek mashhur zotdor otlar va xachirlar olib chiqilgan. Badaxshondan oq aqiq toshi, marvarid, kumush, oltin, tog' billuri va asbest; Qubodiyondan esa ruon matosi tashilgan.

Xulosa. XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asr boshlarida Buxoro amirligi bilan Rossiya o'rtasidagi savdo munosabatlari faol rivojlangan davr bo'ldi. Bu davrda ikki davlat o'rtasidagi savdo hajmi ortib, savdo yo'llari yanada mustahkamlandi. Buxoroning paxta, meva va xom ashyo kabi tabiiy boyliklari Rossiya bozorini ta'minlagan bo'lsa, Rossiyadan keltirilgan sanoat mahsulotlari Buxoroning iqtisodiy ehtiyojlarini qondirdi. Ushbu savdo munosabatlari nafaqat iqtisodiy aloqalarni rivojlantirdi, balki siyosiy va madaniy munosabatlarni ham mustahkamlab, Rossiyaning keyinchalik Markaziy Osiyoga kirib kelishiga zamin yaratdi. Ushbu davr savdo munosabatlarini chuqurroq o'rganish uchun arxiv hujjatlari, savdo yozishmalari, sayohatnomalar va diplomatik hujjatlarni atroflicha tahlil qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bartold V. V. 9 jildlik asarlar to'plami. III jild: Islom va Arab xalifaligi tarixi bo'yicha tadqiqotlar. Moskva: Sharq adabiyoti, 1965.
2. Burnashev S. V. Rossiya va Markaziy Osiyo XVIII–XIX asrlarda. Moskva: Nauka, 1980.
3. Gaffarov A. B. XIX asrning birinchi yarmida Rossiya-Markaziy Osiyo savdo aloqalari. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasi uchun avtoreferat. Toshkent, 1992.
4. Abdurakhmanov Q., Jo'rayev T., Qoziyev M. O'zbekiston milliy iqtisodiyoti tarixi. Toshkent: O'zbekiston, 1992.
5. Axmedov B. A. Balx viloyati tarixi (XIV–XVI asrlar). Moskva: Nauka, 1985.
6. Miller A. F. Markaziy Osiyo yangi va eng yangi davrda. Moskva: Nauka, 1979.
7. XVIII asr Rossiyasi tarixi ocherklari. Moskva: Nauka, 1978.
8. Qosimov B. S. Rossiya va Markaziy Osiyo: savdo-iqtisodiy va diplomatik munosabatlar (XIX asrning birinchi yarmi). Toshkent: Fan, 2008.
9. Soboleva N. A. Rossiya-Markaziy Osiyo munosabatlari XVIII asr — XIX asrning birinchi yarmida. Moskva: Nauka, 1991.
10. O'zbekiston Milliy Universiteti Tarix fakulteti arxivi materiallari.

UO'K 94(574):327.4(574)

AMIR TEMUR DAVLATINING XALQARO DIPLOMATIK MUNOSABATLARI

F.O.Polvonova, v.b dots., Navoiy davlat universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada Amir Temur asos solgan Temuriylar davlatining xalqaro diplomatik munosabatlari xususida so'z boradi. Biz bilamizki, buyuk temuriylar davlati o'rta asrlarda katta hududlarni qamrab olgan va shu bilan birga faol diplomatic aloqalar olib borgan. Mazkur maqolamizda Yevropa, Yaqin Sharq va Osiyo davlatlari bilan olib borilgan siyosiy aloqalar, elchilik tizimi, savdo yo'llarining rivojlanishi hamda xalqaro maydondagi strategik manfaatlar yoritiladi. Shuningdek, Amir Temurning diplomatik siyosati davlat mustahkamligi, iqtisodiy rivojlanish va xalqaro nufuzni oshirishdagi asosiy omil sifatida o'rganiladi.

Kalit so'zlar. Amir Temur, Temuriylar davlati, diplomatiya, xalqaro munosabatlar, elchilik, Buyuk Ipak yo'li, tashqi siyosat, Yevropa, Osiyo, savdo aloqalari, siyosiy ittifoqlar, Ming sulolasi.

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются международные дипломатические отношения Тимуридского государства, основанного Амиром Темуrom. Известно, что великое Тимуридское государство в Средние века занимало обширные территории и одновременно вело активную дипломатическую деятельность. В статье рассматриваются политические отношения со странами Европы, Ближнего Востока и Азии, система посольств, развитие торговых путей и стратегические интересы на международной арене. Дипломатическая политика Амира Темура также изучается как ключевой фактор укрепления государства, экономического развития и повышения международного престижа.

Ключевые слова: Амир Темуr, Тимуридское государство, дипломатия, международные отношения, посольство, Великий Шелковый путь, внешняя политика, Европа, Азия, торговые отношения, политические союзы, династия Мин.

Abstract. This scientific article discusses the international diplomatic relations of the Timurid state founded by Amir Temur. We know that the great Timurid state covered large territories in the Middle Ages and at the same time conducted active diplomatic relations. This article covers political relations with the countries of Europe, the Middle East and Asia, the embassy system, the development of trade routes and strategic interests in the international arena. Amir Temur's diplomatic policy is also studied as a key factor in strengthening the state, economic development and increasing international prestige.

Key words. Amir Temur, Timurid state, diplomacy, international relations, embassy, Great Silk Road, foreign policy, Europe, Asia, trade relations, political alliances, Ming dynasty.

Amir Temur (1336–1405) o'rta asrlar tarixida katta iz qoldirgan komil shaxs sifatida tilga olinadi. Amir Temur bobomiz nafaqat buyuk sarkarda, balki kuchli siyosiy tizim va puxta tashqi diplomatik strategiya yaratgan davlat arbobi sifatida ham dovrug' qozongan. Buyuk bobkalonimiz barpo etgan ulkan davlat Movarounnahr hududining markazida joylashgan bo'lib, qisqa vaqt ichida Osiyo va Yevropaning ko'plab qismini qamrab olgan buyuk imperiyaga aylandi. Temur davrida u barpo etgan davlat xalqaro munosabatlari faqat urush yoki bosqin bilan emas, balki diplomatik yozishmalar, elchilar almashinuvi va savdo aloqalari orqali ham olib borilganligi tarixiy manbalar orqali yorqin tarzda tasvirlab borilgan. Bu kabi holatlar esa Temur davlatini o'z davrining eng nufuzli va shu bilan birga siyosiy markazlardan biriga aylantirib borgan. Amir Temur davlatchiligi tarixdan

bilamizki o'zining harbiy yurishlari, markazlashgan boshqaruv tizimi va tashqi faol siyosati bilan yuksak o'rin egallaydi. XIV asrning ikkinchi yarmida yevroosiyo hududida yuzaga kelgan siyosiy bo'shliq Temurga o'z imperiyasini shakllantirish imkonini berdi. U faqat ichki tartibni tiklash bilan kifoyalanmay, balki tashqi siyosatga ham e'tibor qaratib o'z davlati chegaralarini mustahkamlashga harakat boshladi. Uning asosiy maqsadlaridan biri –xalqaro savdo yo'llarini xavfsiz va samarali holatga keltirish, ayniqsa Buyuk Ipak yo'li orqali Sharq va G'arb o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni tiklash edi va bu yo'lda o'z hukmronligini ham qisman o'rnatishga harakat qilgan.

Amir Temurning tashqi siyosatida bir nechta asosiy tamoyillarga tayangan: Birinchidan, u harbiy kuch bilan diplomatiyani uyg'unlashtirish borasida ko'plab ishlar amalga oshirgan. . Ya'ni, zarur hollarda kuch ishlatish bilan bir qatorda siyosiy muzokaralarni ham faol tarzda olib borgan. Bu esa davlat hukmdori sifatida dushmanlar qarshisida Temur shaxsiyatining mukammaligini namoyon etgan. Ikkinchidan, Temur xalqaro savdoni rivojlantirishga katta e'tibor qaratgan. Bu bilan davlat boyligini oshirishga va xalq turmushini yengillatishga muvaffaq bo'lgan. Savdoni rivojlantirish orqali mahalliy savdogarlar savdosi yurishgan va shu bilan birga turizm ham rivojlanib davlat miqyosida ko'plab innovatsiyalar ko'zga tashlangan. Savdonong yuqori suratlarda rivojlanishida Buyuk Ipak ahamiyati juda katta bo'lgan. Bu savdo yo'lining xavfsizligi davlat siyosatida muhim o'rin tutgan. Uchinchidan, davlatlar bilan teng huquqli munosabatlar o'rnatishga va ular bilan ikki tomonga ham manfaatli bo'lgan shartnimalar imzolashga harakat qilgan. Bu esa uning diplomatik maktublarida yaqqol ko'rinib turadi. To'rtinchidan, elchilar tizimi mukammal yo'lga qo'yilgan bo'lib, ular davlatlararo aloqalarni yo'lga qo'yishda asosiy vosita bo'lib xizmat qilgan.

Yevropa davlatlari bilan diplomatik aloqalarga alohida e'tibor qaratilgan. Amir Temur Yevropa davlatlari bilan faol diplomatik munosabatlar olib borishga harakat qilgan. Bu davrda Yevropada asosan Fransiya, Kastiliya (Ispaniya), Angliya va Italiya shahar-davlatlari (Venetsiya, Genuya) kabilar muhim rol o'ynagan. Eng mashhur diplomatik aloqalardan biri Fransiya qiroli Karl VI bilan olib borilgan yozishmalardir. Bu aloqalar asosan o'sha bdavrda temuriylar qarshisida turgan Usmonli imperiyasiga qarshi siyosiy ittifoq tuzish maqsadida olib borilganligini ikki o'rtada almashinilgan maktublardan ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, Ispaniya qiroli Genrix III yuborgan elchi Ruy Gonsales de Klavixo Temur saroyiga bir necha bor tashrif buyurgan va o'z taasurotlari haqida yozma manbalar ham qoldirgan. Yozib qoldirgan ma'lumotlarida Samarqanddagi siyosiy va madaniy hayotni aholi turmush tarzini va Temur shaxsiyatini batafsil tasvirlab bergan. Uning kundaliklari Temur davlati haqida muhim tarixiy manba sifatida juda qimmatlidir. Temur savdo yo'llarini kengaytirishga Yevropa bilan aloqalarda yana bir muhim jihat sifatida e'tibor qaratgan. Italiya shahar-davlatlari orqali Sharq va G'arb o'rtasida savdo-sotiq keng rivojlangan.

Amir Temur Osiyo hududida juda faol tashqi siyosat oli borganligini yaxshi bilamiz. Xususan, Eron, Hindiston, Xorazm va Oltin O'rda bilan murakkab diplomatik va harbiy munosabatlar mavjud bo'lgan. 1398-yilda Hindistonga yurish uyushtirib, Dehli sultonligini mag'lub etgan va o u yerda siyosiy ta'sir o'rnatganligi to'g'risida manbalarda yozib qoldirilgan. Temur faqat bu bilan cheklanib qolmasdan Xitoydagi Ming sulolasi bilan ham diplomatik aloqalar o'rnatishga harakat qilgan. Garchi to'liq siyosiy ittifoq shakllanmagan bo'lsa-da, davlatlararo elchilar almashinuvi mavjud bo'lgan. Eron hududi esa Temur imperiyasining muhim siyosiy markazlaridan biri bo'lib ulgurgan edi. Amir Temur Yaqin Sharq davlatlari bilan aloqalarga ham jiddiy e'tibor qaratgan. Temur Misr (Mamluklar davlati), Usmonli imperiyasi va Suriya hududlari bilan ham faol aloqada bo'lgan va bu davlatlar bilan ham diplomatic aloqalar o'rnatish uchun harakat qilgan. Usmonli sultoni Boyazid Yildirim bilan bo'lgan qarama-qarshilik ikki buyuk sulton o'rtasida to'qnashuvga olib kelgan. Ikki buyuk shoh o'rtasida 1402-yildagi Anqara jangi bo'lib o'tdi vca bu jangda Temur g'alaba qozondi. Bu jang Temurning Yaqin Sharqdagi siyosiy ustunligini yanada nmustahkamlab bergan. Anqara yaqinida turklarning 160 ming kishilik qo'shini ustudin erishilgan g'alaba Temurning G'arbiy Yevropa davlatlari bilan bo'lgan aloqalarining mazmunini tubdan o'zgartirdi. Amir Temur 1402-yilda Fransiya va Angliyaga maxsus elchilar jo'natadi. Elchilar 1403-yilda Fransiya poytaxti Parij shahriga yetib boradi. Elchilar ikki mamlakat savdogarlari uchun erkin savdo munosabatlarini olib borishni ta'minlaydigan bitim tushni taklif etishgan.

Mamluklar bilan esa nisbatan diplomatik munosabatlar saqlangan, lekin ayrim hududiy nizolar mavjud bo'lganligi xususida tarixiy manbalarda aytib o'tilgan.

Amir Temur diplomatiyasining eng muhim yo'nalishlaridan biri — savdo yo'llarini rivojlantirish bo'lgan. Tarixdan bilamizki Buyuk Ipak yo'li orqali Xitoydan Yevropagacha bo'lgan savdo aloqalari amalga oshirilgan. Amir Temur shu yo'lda o'z hukmronligini saqlab qolishga va o'z mamlakatida savdoni rivojlantirishga harakat qilgan. Temur savdogarlar xavfsizligini ta'minlashga katta e'tibor bergan. Karvon yo'llaridagi xavfsizlik siyosiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat

qilganligi sababli alohida e'tibor qaratgan. Bu kabi siyosatlar esa Temur shaxsiyatini va davlatini iqtisodiy jihatdan ham kuchli imperiyaga aylantirib borgan.

Diplomatik yozishmalar va elchilik tizimiga alohida e'tibor qaratilgan. Temur davrida elchilar davlat siyosatining muhim qismi bo'lgan. Ular nafaqat xabar yetkazuvchi, balki muzokarachi sifatida ham faoliyat yuritgan.

Diplomatik yozishmalar odatda qat'iy siyosiy ohangda bo'lib o'tgan va davlatning qudratini namoyish etishga xizmat qilgan. Elchilar xavfsizligi kafolatlangan bo'lib, bu o'sha davr uchun ilg'or diplomatik madaniyat hisoblanadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Amir Temurning tomonidajn olib borilgan tashqi siyosati kuchli harbiy-siyosiy asosga ega bo'lishi bilan birga, xalqaro savdo tizimini tiklash va rivojlantirishga ham qaratilgan edi. U tomonidan yaratilgan xavfsiz savdo infratuzilmasi va diplomatik aloqalar orqali Markaziy Osiyo mintaqasi yana bir bor jahon iqtisodiy hayotining markazlaridan biriga aylandi. Temurning yillar davomida yig'gan tajribasi shuni ko'rsatadiki, kuchli siyosiy rahbar nafaqat o'z davlatining chegaralarini himoya qilishi, balki uni xalqaro iqtisodiy makonga integratsiya qilishi ham zarur edi. Bu esa bugungi global iqtisodiy siyosat uchun ham dolzarb saboq hisoblanadi. Amir Temurning tashqi siyosati o'zining strategik rejalari, uzoqni ko'ra olgan harbiy va iqtisodiy yondashuvi bilan ajralib turadi. Uning yuritgan diplomatik aloqalari va xalqaro savdoni faollashtirishga qaratilgan choralari XIV–XV asrlarda Markaziy Osiyoni nafaqat harbiy va siyosiy, balki iqtisodiy va madaniy jihatdan ham jahonning muhim markazlaridan biriga aylantirdi. Amir Temur davlati xalqaro diplomatik munosabatlari o'rta asrlar siyosiy tizimida alohida o'rin egallab kelgan. Uning faol tashqi siyosati harbiy kuch, diplomatik muloqot va iqtisodiy manfaatlarni uyg'unlashtirgan holda olib borilgan. Temur diplomatiyasi nafaqat o'z davrida, balki bugungi kunda ham xalqaro munosabatlar tarixini o'rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Temur, A. Temur tuzuklari. Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti.
2. Bartold V.V. Turkiston tarixi. Moskva, 1928.
3. Mukminova R. Movarounnahr tarixi va Temuriylar davri. Toshkent, 1995.
4. G'ulomov A. Amir Temur va uning davri. Toshkent, 2001.
5. Ibn Arabshoh. Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur.
6. Clavijo R.G. Samarqandga sayohat kundaliklari.
7. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent, 1998.
8. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Toshkent: Fan. 1990

UO'K 908

XIX ASR II YARMI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA TASHQI SAVDO TIZIMINING SHAKLLANISHI VA UNING IQTISODIY AHAMIYATI

O.K.Qambarova, magistrant, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkistonda tashqi savdo tizimining shakllanishi va rivojlanish jarayonlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Mintaqaning Rossiya imperiyasi ta'sirida iqtisodiy ixtisoslashuvi, qo'shni davlatlar bilan savdo aloqalarining transformatsiyasi hamda transport infratuzilmasining rivojlanishi asosida iqtisodiy o'zgarishlar yoritiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston, tashqi savdo, iqtisodiy aloqalar, eksport-import, temir yo'l, karvon savdosi.

Аннотация. В статье рассматриваются процессы формирования внешнеторговой системы Туркестана во второй половине XIX – начале XX века. Анализируются изменения в экономической специализации региона под влиянием Российской империи и развитие торговых связей с соседними государствами.

Ключевые слова. Туркестан, внешняя торговля, экономические связи, экспорт и импорт, караванные пути.

Abstract. This article analyzes the formation of the external trade system in Turkestan during the second half of the 19th and early 20th centuries. It examines economic specialization under Russian imperial influence and the development of trade relations with neighboring regions.

Keywords. Turkestan, foreign trade system, economic relations, export-import, caravan routes.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston hududi Markaziy Osiyoning muhim iqtisodiy makonlaridan biri sifatida jadal o'zgarishlar davrini boshdan kechirdi. Mazkur

davrdagi mintaqaning tashqi savdo tizimi tubdan qayta shakllanib, uning yo'nalishlari, ishtirokchilari hamda iqtisodiy ahamiyati yangi bosqichga ko'tarildi. Ushbu jarayonlar avvalo siyosiy omillar, xususan, Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston hududining bosib olinishi bilan bevosita bog'liq bo'ldi [1]. Tarixiy jihatdan Turkiston hududi qadimdan Buyuk Ipak yo'li orqali Sharq va G'arb o'rtasida iqtisodiy ko'priklar vazifasini bajargan. Biroq XIX asrga kelib, ushbu an'anaviy savdo tizimi global iqtisodiy o'zgarishlar ta'sirida transformatsiyaga uchradi. Ayniqsa, Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan iqtisodiy siyosat mintaqani xom ashyo yetkazib beruvchi hudud sifatida shakllantirishga qaratildi. Natijada, Turkiston iqtisodiyoti paxta yetishtirishga ixtisoslashdi va bu mahsulot imperiya sanoatining muhim xom ashyo bazasiga aylandi [2]. Mazkur davrda eksport-import tarkibi ham sezilarli darajada o'zgardi. Turkistondan asosan paxta, ipak, jun, teri va qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksport qilingan bo'lsa, Rossiyadan tayyor sanoat mahsulotlari, jumladan, matolar, metall buyumlar va iste'mol tovarlari olib kirilgan. Bu esa iqtisodiy tengsizlikni kuchaytirib, mahalliy ishlab chiqarishning pasayishiga olib kelgan [3].

Savdo tizimining shakllanishida transport infratuzilmasining rivojlanishi alohida o'rin tutadi. XIX asr oxiriga kelib Transkaspiy temir yo'lining qurilishi Turkiston iqtisodiy hayotida muhim burilish yasadi. Temir yo'li orqali yuk tashish hajmining oshishi savdo aloqalarini tezlashtirdi va mintaqaning Rossiya iqtisodiy tizimiga yanada chuqurroq integratsiyalashuviga olib keldi [4]. Shu bilan birga, an'anaviy karvon yo'llari ham ma'lum darajada saqlanib qolgan bo'lsa-da, ularning iqtisodiy ahamiyati sezilarli darajada kamaydi. Turkistonning qo'shni davlatlar bilan savdo aloqalari ham ushbu davrda davom etgan. Xususan, Xitoy imperiyasi bilan savdo aloqalari Sharqiy Turkiston orqali amalga oshirilgan bo'lib, choy, ipak va boshqa mahsulotlar almashinuvi muhim o'rin tutgan [5]. Biroq Rossiya iqtisodiy siyosatining ustuvorligi sababli bu aloqalar asta-sekin cheklangan.

Janubiy yo'nalishda esa Afg'oniston va Eron bilan savdo aloqalari nisbatan barqaror saqlanib qolgan. Bu hududlar orqali Turkiston savdogarlari Hindiston va Yaqin Sharq bozorlariga chiqish imkoniyatiga ega bo'lgan. Ayniqsa, gilam, chorvachilik mahsulotlari va ziravorlar savdosi ushbu yo'nalishda muhim o'rin egallagan [6]. Mazkur davrda savdo tizimining rivojlanishi shaharlarning iqtisodiy ahamiyatini ham oshirdi. Toshkent, Samarqand, Buxoro va Qo'qon shaharlari yirik savdo markazlariga aylangan. Temir yo'li stansiyalari atrofida yangi iqtisodiy markazlar shakllandi va bu urbanizatsiya jarayonining tezlashishiga olib keldi.

Biroq ushbu iqtisodiy rivojlanish biryoqlama xarakterga ega bo'lgan. Turkiston iqtisodiyoti asosan xom ashyo yetishtirishga yo'naltirilganligi sababli, sanoat rivoji sust bo'ldi. Bu esa mintaqaning iqtisodiy mustaqilligini cheklab qo'ydi. Shu jihatdan, mazkur davr iqtisodiy siyosati mustamlakachilik xarakteriga ega bo'lib, mahalliy iqtisodiy manfaatlardan ko'ra tashqi manfaatlarga xizmat qilgan [7].

Shuningdek, savdo tizimidagi o'zgarishlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ham ta'sir ko'rsatdi. Savdogarlar qatlamining shakllanishi, yangi iqtisodiy munosabatlarning paydo bo'lishi hamda bozor tizimining rivojlanishi mintaqaning ijtimoiy tuzilmasida ham muhim o'zgarishlarni yuzaga keltirdi.

Mazkur jarayonlarni chuqurroq tahlil qilganda, Turkiston hududida savdo tizimining shakllanishi faqat tashqi iqtisodiy omillar bilan emas, balki ichki iqtisodiy munosabatlarning evolyutsiyasi bilan ham chambarchas bog'liq ekanligini ko'rish mumkin. Ayniqsa, yer egaligi tizimi, sug'orish inshootlarining rivojlanishi hamda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining kengayishi savdo hajmining ortishiga xizmat qilgan muhim omillardan biri hisoblanadi [8].

Turkiston iqtisodiyotining paxtachilikka ixtisoslashuvi savdo tizimining tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirdi. Paxta yetishtirish hajmining ortishi natijasida ichki bozorlar ham ushbu mahsulotga moslashdi. Dehqon xo'jaliklari tobora ko'proq paxta yetishtirishga yo'naltirildi, bu esa oziq-ovqat ekinlari ulushining qisqarishiga olib keldi. Natijada, mintaqada oziq-ovqat mahsulotlariga tashqi jihatdan qaram bo'lib qola boshladi. Bu holat iqtisodiy xavfsizlik masalasini yuzaga keltirgan muhim omillardan biri sifatida baholanadi [9].

Savdo tizimining rivojlanishida moliya va kredit munosabatlarining shakllanishi ham muhim o'rin tutadi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda savdo operatsiyalarini moliyalashtirish uchun yangi iqtisodiy institutlar paydo bo'la boshladi. Bank tizimining kirib kelishi, savdogarlar uchun kredit imkoniyatlarining kengayishi savdo hajmining oshishiga xizmat qildi. Shu bilan birga, ushbu moliyaviy tizimlar asosan tashqi kapital manfaatlarga xizmat qilgan bo'lib, mahalliy tadbirkorlarning iqtisodiy mustaqilligini cheklab qo'ydi [10].

Bundan tashqari, bojxona tizimining shakllanishi ham savdo aloqalarining muhim tarkibiy qismi bo'ldi. Turkiston hududi Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shilgach, bojxona siyosati markazlashtirildi va tashqi savdo operatsiyalari ustidan nazorat kuchaytirildi. Bu esa savdo oqimlarini tartibga solish bilan birga, ayrim hollarda ularning erkin rivojlanishiga to'sqinlik qilgan. Ayniqsa,

qo'shni davlatlar bilan olib boriladigan savdo aloqalarida bo'xona to'siqlari sezilarli darajada oshdi [11]. Mazkur davrda savdo tizimining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan omillardan yana biri – demografik o'zgarishlardir. Aholi sonining ortishi ichki bozor talabining kengayishiga olib keldi. Bu esa ishlab chiqarish hajmining oshishiga va savdo aloqalarining yanada rivojlanishiga zamin yaratdi. Shu bilan birga, shahar aholisi sonining ortishi urbanizatsiya jarayonini jadallashtirdi va savdo markazlarining rivojlanishiga turtki berdi [12].

Savdo tizimining transformatsiyasi ijtimoiy tabaqalanish jarayonlariga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Savdogarlar va vositachilar qatlamining shakllanishi, yangi iqtisodiy elita paydo bo'lishi jamiyatning ijtimoiy tuzilmasini murakkablashtirdi. Ayniqsa, yirik savdogarlar va vositachilar iqtisodiy resurslar ustidan nazoratni qo'lga kiritib, mintaqaning iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynay boshladi. Shu bilan birga, oddiy dehqon va hunarmandlar iqtisodiy jihatdan qiyin ahvolga tushib qoldi [13]. Shuningdek, savdo tizimining rivojlanishi madaniy va sivilizatsion jarayonlarga ham ta'sir ko'rsatdi. Savdo aloqalari orqali Turkiston hududiga yangi texnologiyalar, yangi madaniy unsurlar va turli g'oyalar kirib kela boshladi. Bu jarayonlar jamiyatning modernizatsiyasiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, ular ko'proq tashqi ta'sir natijasida yuzaga kelganligi bilan xarakterlanadi.

Alohida ta'kidlash joizki, Turkiston savdo tizimining rivojlanishi faqat iqtisodiy jarayon emas, balki siyosiy va strategik ahamiyatga ega bo'lgan hodisa sifatida ham namoyon bo'lgan. Mintaqa Buyuk davlatlar o'rtasidagi raqobat maydoniga aylanganligi sababli, savdo yo'llari ustidan nazorat o'rnatish muhim geosiyosiy vazifa hisoblangan. Shu nuqtai nazardan, savdo tizimining shakllanishi va rivojlanishi mintaqaning siyosiy tarixidan ajralmas holda qaralishi zarur.

Umuman olganda, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda tashqi savdo tizimining shakllanishi murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u mintaqaning keyingi iqtisodiy rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan tarixiy bosqich sifatida baholanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mazkur davrda Turkiston tashqi savdo tizimi yangi iqtisodiy va siyosiy sharoitlar ta'sirida shakllangan. Rossiya imperiyasi ta'siri ostida savdo yo'nalishlarining o'zgarishi, transport infratuzilmasining rivojlanishi va eksport-import tarkibining qayta shakllanishi mintaqaning iqtisodiy rivojiga muhim ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, ushbu jarayonlar iqtisodiy nomutanosiblik va mustamlakachilik iqtisodiy modelining shakllanishiga ham olib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bartold V.V. Turkiston tarixi. — Toshkent: Fan, 1963.
2. Ahmedov B.A. O'zbekiston xalqlari tarixi. — Toshkent: O'qituvchi, 1993.
3. Asqarov A. O'zbekiston tarixi. — Toshkent: Universitet, 2005.
4. Jo'rayev N. O'zbekiston tarixi. — Toshkent: Sharq, 2010.
5. Qosimov B. O'zbekiston tarixi (XIX asr). — Toshkent: Fan, 2006.
6. Shamsutdinov R. Turkiston tarixi bo'yicha tadqiqotlar. — Toshkent: Fan, 2012.
7. Rasulov H. Markaziy Osiyoda iqtisodiy aloqalar tarixi. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2002.
8. Morrison A. Russian Rule in Samarkand 1868–1910. — Oxford, 2008.
9. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia. — Harvard, 1968.
10. Brower D. Turkestan and the Fate of the Russian Empire. — Routledge, 2003.
11. Pierce R. Russian Central Asia 1867–1917. — California, 1960.
12. Allworth E. Central Asia: A Century of Russian Rule. — Duke, 1994.
13. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform. — California, 1998.

UO'K 94(575.1):316.346.2

SOVET HOKIMIYATINING XOTIN-QIZLAR MASALASIDAGI SIYOSATI

(1946–1990 YILLAR)

O.A.Rahmonkulova, dots., PhD, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Orcid: 0009000695457469

Annotatsiya. Maqolada 1946–1990 yillarda Sovet hokimiyatining xotin-qizlar masalasidagi siyosati tarixiy-huquqiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Xotin-qizlar siyosati bosqichlar bo'yicha o'rganilib, uning amalga oshirish mexanizmlari, ijtimoiy natijalari va cheklanganlik omillari arxiv ma'lumotlari, tarixiy adabiyotlar, ilmiy manbalar hamda statistik ko'rsatkichlar asosida yoritilgan. Tadqiqot natijasida huquqiy tenglik e'lon qilingan bo'lsa-da, amalda ijtimoiy va siyosiy tenglik to'liq ta'minlanmaganligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: xotin-qizlar siyosati, Sovet davlati, gender tengligi, ijtimoiy siyosat, O'zbekiston SSR, modernizatsiya.

Аннотация. В статье анализируется политика советской власти в отношении женщин в 1946–1990 гг. с историко-правовой точки зрения. Политика в отношении женщин изучается поэтапно, а механизмы ее реализации, социальные результаты и ограничивающие

факторы освещаются на основе архивных данных, исторической литературы, научных источников и статистических показателей. Делается вывод о том, что провозглашённое юридическое равенство не обеспечило фактического социального и политического равноправия женщин.

Ключевые слова: женская политика, советская власть, гендерное равенство, социальная политика, Узбекская ССР.

Abstract. The article analyzes Soviet women's policy between 1946 and 1990 from a historical and legal perspective. Women's policy is studied in stages, and its implementation mechanisms, social outcomes, and limiting factors are highlighted based on archival data, historical literature, scientific sources, and statistical indicators. The research concludes that despite the formal proclamation of gender equality, real social and political equality was not fully achieved.

Key words: women's policy, Soviet state, gender equality, social policy, Uzbek SSR.

Kirish. 1946–1990 yillar Sovet davlatining ijtimoiy siyosatida nisbatan barqarorlik kuzatilgan bo'lsa-da, uning ichki mazmunida muayyan ijtimoiy va institusional ziddiyatlar mavjud bo'lgan davr hisoblanadi. Urushdan keyingi iqtisodiy tiklanish, industrial taraqqiyot va jamiyatni ijtimoiy yangilash jarayonlari xotin-qizlarning ijtimoiy maqomi, mehnat faolligi va jamiyat hayotidagi ishtirokiga doir davlat siyosatining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Mazkur jarayonlarni tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilish bugungi kunda xotin-qizlar siyosati evolyusiyasini anglash, uning ijtimoiy asoslari va tarixi tajribasini baholash nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sovet xotin-qizlar siyosati tarixshunoslikda turli nuqtai nazarlar asosida o'rganilgan. Sovet davri tadqiqotlarida mazkur siyosat ijtimoiy tenglikka erishish vositasi sifatida talqin qilingan bo'lsa, mustaqillikdan keyingi tadqiqotlarda uning mafkuraviy xususiyatlari kengroq tahlil qilinmoqda. Xotin-qizlarining iqtisodiy hayotdagi o'rni bo'yicha ijtimoiy fanlarning turli sohalarida ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan, G'arb tadqiqotchilari — M. Kamp, D. Northrop, G. Massell ishlarida Markaziy Osiyoda xotin-qizlar siyosati modernizatsiya va mafkuraviy ta'sir vositasi sifatida baholanadi [1; 2,3;5]. O'zbekistonlik tadqiqotchilar ishlarida esa mazkur siyosat ijtimoiy o'zgarishlar va milliy muhit o'rtasidagi ziddiyatlar nuqtai nazaridan tahlil qilingan. "Xotin-qizlarning yangi avlodini, ularni faqat oilani o'ylaydigan shaxslar emas, ko'proq jamiyatga manfaat keltiradigan, erkaklar bilan teng ishlaydigan shaxslarni tarbiyalash asosiy vazifa qilib qo'yilgan edi" [6] ular xotin-qizlar muammolarini o'rganish va ularning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish hamda yechimini hal qilishga qaratilgan takliflar ishlab chiqishda muhim ahamiyatga egadir. Xususan, tadqiqot ishimiz uchun qimmatli ahamiyatga ega Sovet davrida Qashqadaryo va Surxondaryo oblastlarining tarixiga bag'ishlangan qator asarlar ham yaratildi. Bularga A.Ro'ziyev, D.Bichkov, L.Blinnikov, X.Raxmonqulov, A.Choriyev, A.Karimovlarning asarlarini keltirib o'tish mumkin [7]. Shuningdek o'rganilgan tadqiqot natijalari, arxiv materiallari, gazeta-jurnallar tarixshunoslig nuqtai-nazardan tahlil etishda asos vazifasini o'taydi.

Natijalar va muhokama. Sovet hokimiyatining xotin-qizlar masalasidagi siyosati tarixshunoslikda uzoq vaqt davomida asosan ikki xil yondashuv doirasida talqin qilingan. Birinchi yondashuvga ko'ra, mazkur siyosat ayollarning ijtimoiy va huquqiy ozodligiga olib kelgan progressiv jarayon sifatida baholangan. Ikkinchi yondashuvda esa u mafkuraviy bosim va madaniy transformatsiya vositasi sifatida ko'rilgan. Biroq har ikki yondashuv ham mazkur siyosatning davlat tizimidagi funksional ahamiyatini to'liq ochib bermaydi.

Mazkur tadqiqotda Sovet xotin-qizlar siyosati gender tengligini ta'minlashga qaratilgan mustaqil ijtimoiy siyosat sifatida emas, balki davlat tomonidan boshqariladigan ijtimoiy mobilizatsiya mexanizmi sifatida talqin qilinadi. Bu konsepsiyaga ko'ra, xotin-qizlar siyosati sotsialistik iqtisodiyot ehtiyojlarini ta'minlash, mehnat resurslarini kengaytirish va jamiyatni mafkuraviy jihatdan bir xillashtirish vazifalari bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. Masalaning salbiy tomoni, sovetlar tomonidan olib borilgan o'zbek xotin-qizlarining siyosiy va huquqiy ongini shakllantirmaslikka qaratilgan siyosat tufayli mahalliy millat vakillaridan milliy o'zlikni anglash va mustahkamlash uchun kurashishga zarur tug'ma ehtiyojlarning uyg'onishiga yo'l qo'yilmadi [8].

Biz buni tahlil etish mobaynida to'rt bosqichga bo'lib tahlil etishni lozim topdik. Birinchi bosqich Urushdan keyingi tiklanish va mehnat resurslarini safarbar etish (1946–1953 yillar) Bu davrda ayollarni ishlab chiqarishga jalb qilish iqtisodiy zarurat bilan bog'liq bo'lib, davlat qarorlarida ayollarning ijtimoiy huquqlaridan ko'ra mehnat faolligiga urg'u berilgan. Ayollarning mehnatdagi ishtiroki oshgan bo'lsa-da, uy-ro'zg'or ishlari taqsimoti o'zgarishsiz qoldi.

Ikkinchi bosqich Ta'lim va ijtimoiy faollikning kengayishi (1953–1964 yillar) 1959 yil aholi ro'yxati ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda oliy ma'lumotli ayollar ulushi 1940 yilga nisbatan

qariyb ikki barobar oshgan [4]. Oliy ta'lim muassasalarida qizlar soni keskin ko'paygan. Biroq rahbarlik lavozimlarida ayollar ulushi 10–12 foiz atrofida qolib ketgan. Bu holat huquqiy imkoniyatlar bilan amaliy imkoniyatlar o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. Uchinchi bosqich formal tenglik va ijtimoiy barqarorlik modeli (1964–1985 yillar) 1970-yillar statistikasiga ko'ra, O'zbekiston SSRda mehnat qilayotgan ayollar umumiy mehnat resurslarining qariyb yarmini tashkil etgan [10]. Бирок тарихий таҳлиллар натижаси шуни кўрсатдики, аёллар асосан паст ва ўрта малакали касбларда тўпланиб қолишди. Shu bilan birga, ularning katta qismi ta'lim, tibbiyot va xizmat ko'rsatish sohalarida to'plangan. To'rtinchi bosqich (1985–1990 yillar) Qayta qurish davri va tanqidiy qayta baholash yillarida matbuot va ilmiy muhitda xotin-qizlar masalasiga tanqidiy munosabat kuchaydi. 1988–1989 yillardagi ijtimoiy tadqiqotlar ayollarning ish va oila vazifalarini uyg'unlashtirish muammosi dolzarb bo'lib qolganini ko'rsatadi [11]. Bu davrda xotin-qizlar siyosati birinchi marta mustaqil ijtimoiy muammo sifatida muhokama qilindi. Masalan, statistik ma'lumotlarga murojaat etadigan bo'lsak, 1926-yilda O'zbekistonda muhandis-texnik xodimlar orasida atigi 2 nafar o'zbek ayol, tibbiyot xodimlari 16 nafar, o'qituvchi va boshqa madaniy-ma'rifiy xodimlar 206 nafar edi. 1928 yilda ayollar jamoatchilik va xo'jalik ishlarida 18% ni tashkil etgan bo'lsa 1986 ga kelib 43% ni tashkil etgan. 1986 yilda respublikada oliy va o'rta maxsus ma'lumotli 706 ming nafar ayol mutaxassis ishlagan. Bu 1960-yilga nisbatan qariyb 600 ming kishiga ko'p [12].

1946–1990 yillar davomida mazkur siyosatning mazmuni tashqi jihatdan o'zgarib borgan bo'lsa-da, uning ichki funksiyasi saqlanib qolgan. Urushdan keyingi yillarda ayollarni ishlab chiqarishga jalb qilish iqtisodiy tiklanish vazifalarini hal etishga xizmat qilgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda mazkur siyosat ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va sotsialistik jamiyat modeli doirasida gender rollarini qayta shakllantirish vositasiga aylangan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda Sovet davlatining xotin-qizlar siyosati ikkilamchi xarakterga ega bo'lgan. Bir tomondan, u ayollarning ta'lim olishi, mehnat faoliyatida ishtirok etishi va huquqiy maqomining kengayishiga xizmat qilgan. Ikkinchi tomondan esa, mazkur jarayon ayollarning ijtimoiy faolligini davlat ehtiyojlariga bo'ysundirish orqali amalga oshirilgan. Natijada huquqiy tenglik e'lon qilingan bo'lsa-da, gender munosabatlarning mazmunan transformatsiyasi to'liq amalga oshmagan isbotlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Engels F. Oilaning, xususiy mulkning va davlatning kelib chiqishi. – M., 1984.
2. Kamp M. The New Woman in Uzbekistan. – Seattle, 2006.
3. Goldman W. Women, the State and Revolution. – Cambridge, 1993.
4. Northrop D. Veiled Empire. – Cornell University Press, 2004.
5. Massell G. The Surrogate Proletariat. Princeton, 1974.
6. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob- T.: Sharq, 2000. B.375.
7. Ro'ziyev A. Surxon-Sherobod qishloq xo'jaligi. – Toshkent: "O'zbekiston", 1967; Bichkov D.A., Blinnikov L.I. Surxondaryo oblasti. II (Qisqacha spravochnik). – Tashkent: "O'zbekiston", 1970; Rahmonqulov X., Davxonov S. Gullab-yashnayotgan Surxondaryo. – Toshkent: "Bilim", 1974; Choriyev A., Ochilov M. Qashqadaryo oblasti. – Toshkent: "O'zbekiston", 1974; Karimov A. Cho'l va odamlar. – Toshkent: "O'zbekiston", 1978.
8. Jo'rayeva N. O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida xotin-qizlarning o'rni. (XX asrning 20-30 yillari misolida) T.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss.: -T.: 2004. B.41.
9. Massell G. The Surrogate Proletariat. – Princeton, 1974.
10. SSSR aholi ro'yxati materiallari (1959).
11. O'zbekiston SSR statistika to'plamlari (1970–1985).
12. Женщины Советского Узбекистана. Краткий статический сборник. "Узбекистан" Т. 1987г С-5.

UO'K (575.1); 631

BXSRDAGI SOVET HOKIMIYATI KUCH ISHLATUVCHI IDORALARI FAOLIYATIGA DOIR MULOHAZALAR (1920-1924 yillar misolida)

I.A.Rasulova, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

ORCID: 0000-0002-2984-7155

Annotatsiya. Ushbu maqaolada muallif BXSRdagi sovet hokimiyati kuch ishlatuvchi idoralari faoliyati bilan bog'liq jarayonlarni, shuningdek, kuch ishlatuvchi idoralar faoliyati, inqilobiy harbiy tribunallarning ish jarayonlari, Nozirlar kengashi faoliyati hamda sovet hokimiyatining bosmachilik harakatlari tarixiga doir ma'lumotlarni ilmiy adabiyotlar va arxiv materiallari asosida yoritib bergan.

Kalit so'zlar. BXSR, Buxoro inqilobiy komiteti, Buxoro mehnatkashlari, qizil askarlar, Ittifoq shartnomasi, Sharq mo'jizasi, kuch ishlatuvchi idoralar, inqilobiy harbiy tribunal, Nozirlar kengashi, bosmachilik harakati, sovet hokimiyati, qurolli qarshilik harakati.

Аннотация. В данной статье автор, опираясь на научную литературу и архивные материалы, рассматривает процессы, связанные с деятельностью советских властей в СССР, а также деятельность властей, протоколы революционных военных трибуналов, деятельность Совета надзирателей и историю книгопечатания советскими властями.

Ключевые слова: БНСР, Бухарский революционный комитет, бухарские рабочие, красные солдаты, Договор о союзе, Чудо Востока, органы, применяющие силу, революционный военный трибунал, Совет надзирателей, книгопечатание, советская власть, вооруженное движение сопротивления.

Abstract. In this article, the author covers the processes related to the activities of the Soviet authorities in the USSR, as well as the activities of the authorities, the proceedings of the revolutionary military tribunals, the activities of the Council of Supervisors, and the history of the printing activities of the Soviet authorities, based on scientific literature and archival materials.

Keywords: BNSR, Bukhara Revolutionary Committee, Bukhara workers, Red soldiers, Treaty of Alliance, Miracle of the East, agencies using force, revolutionary military tribunal, Council of Supervisors, printing movement, Soviet power, armed resistance movement.

Kirish. 1920 yil 25 avgustda qo'mondon Frunze Turkfront qo'shinlariga "qo'zg'olon ko'targan Buxoro mehnatkashlariga yordam ko'rsatish to'g'risida" buyruq beradi. Zarbdor guruhlarining ko'pchiligiga dastlabki pozitsiyalarni egallash va 29 avgust o'tar kechasi faol harakatlarni boshlash buyriladi. Qizil askarlar tomonidan "Sharq mo'jizasi" hisoblangan muqaddas Buxoro shahri shafqatsiz ravishda o'qqa tutildi. Zamonaviy qurollar bilan qurollangan qizil armiya 1920 yil 2 sentabrda Buxoroda amirlik tuzumini ag'dardi. Shunday qilib, Buxoroda qizil askarlar nayzalari ostida amirlik xokimiyati ag'darib tashlandi.

1920 yil 14 sentabrda bo'lgan Xalq Nozirlari Sho'rosi, Revkom va BKP MKning umumiy yig'ilishida 9 kishidan iborat Butun Buxoro inqilobiy komiteti (rais Abdulqodir Muhiddinov) va respublika xukumati 2 kishidan iborat Xalq Nozirlar Sho'rosi (rais Fayzulla Xo'jayev) tuzildi. Buxoro inqilobiy komitetining a'zolari qilib M.Aminov, Olimxon Achkurin, Abdulhamid Oripov, Sobir Yusupov, Xoji Hasan Ibrohimov, Fayzulla Xo'jayev, Qulmuhammedov tayinlandi[1:152].

Tadqiqot metodologiyasi. 1920 yil oktabr-noyabr oylarida BXSР bilan RSFSR o'rtasida muvaqqat harbiy-siyosiy ahdlashuv va shartnoma tuzildi. 1921 yil 4 martda esa har ikki davlat o'rtasida "Ittifoq shartnomasi" imzolandi[1:153].

Buxoro Respublikasi hududida qurolli harakatning yetakchilari bo'lib Anvar Poshsho, Ibrohimbek Laqay, Davlatmanbek, Abdulqodirbek, Hoji Sami Afandi (Surxon vohasi va Tojikiston hududlarida harakat qildi), Bahrombek qo'rboshi, Bo'ri To'qsobo qo'rboshi (Qarshidan), Sharof o'zbek qo'rboshi (Beshkentdan), Xo'jambek qo'rboshi (Kitobdan), Qoraqulbek va Mamatqul amir qo'rboshilar (Qo'rg'ontepadan), Baxrombek qo'rboshi, Jabborbek qo'rboshi, Ochilbek qo'rboshi, Xamroqul qo'rboshi, Ochil to'qsobo qo'rboshi, G'ulom Avg'on qo'rboshi, A'zamxon Eshon qo'rboshi, Sayfulla Miroxo'r qo'rboshi, Sherbek qo'rboshi (Samarqandda), Xolbo'tabek qo'rboshi, Mustafoulbek qo'rboshi (O'ratepadan), Niyozbek qo'rboshi (Jizzaxdan), Boboyor qo'rboshi, To'xtamurod qo'rboshi, sepkilik Haydar Mergan qo'rboshi, Timdan Ro'zi qo'rboshi, olti o'g'illik Qoracha Mergan qo'rboshi (Xatirchidan)[2:286] va boshqalar harakat qildilar. Sovet hukumati ularga qarshi kurashning turli usullarini qo'llab ularning erk va ozodlik kurashini bostirishga harakat qildi. Buxoro Respublikasi hududida harbiy, siyosiy repressiyalar avj oldi.

Natijalar va muhokama. BXSР sovet hokimiyatining kuch ishlatuvchi idoralaridan biri bo'lmish inqilobiy qo'mitalar (revkomlar) Markaziy Inqilobiy qo'mita va BXSР MKNing 1920 yil noyabragi qaroriga ko'ra respublikaning Buxoro (Yangi-Buxoro), Chorjo'y, Karmana, Karki, Shaxrisabz, Termiz, Xissor va G'arm oblastlarida tashkil etilgan edi. Barcha shu oblastlarning inqilobiy qo'mitalari 1921 yil maydan favqulodda organ tarzida qaytadan tashkillanib. Barcha viloyatlar inqilobiy qo'mitalari qoshida CHK lar tashkilangan edi[3:2]. Jumladan, Buxoro (Yangi-Buxoro) viloyati CHKsi Buxoro shahrida 1921 yil 25 mayda tashkiil etildi. Uning raisi etib. M.Yusupov tayinlangandi[3:3]. Chorjo'y viloyat CHKsi esa bir oz muddat oldinroq 1920 yil noyabrda tashkillanib, uning rayisi etib A. Yuldashev tayilangan edi[3:1].

BXSР Xalq Nozirlar kengashining qaroriga ko'ra 1922 yil 1 avgustda BXSР Markaziy qo'riqllov bo'limi tashkilangan edi. Bu tashkilotni raisi lavozimida dastlab Pulatov Kari Yuldashev (1.08.1922-22.06.1923), so'ngra esa Muxamediyev Sodiq (22.06.1923-30.08.1923)lar ishlagan edi[1:365]. BXSР hukumatining 1923 yil 30 avgustdagi qaroriga ko'ra Markaziy qo'riqllov bo'limi BXSР GPUsga aylantirilgan bo'lib, ushbu tashkilot 1924 yil dekabrqa qadar faoliyat olib borgan. Uning boshliqlari sifatida Rafiqov Rahmat (10.1923-1924) faoliyat olib borgan[1:366].

Biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek 1920 yil sentabr oyida Buxoro amirligi ag'darilgandan so'ng amirning qarindoshlari idora qilgan Qashqadaryo bekligida sovet hokimiyatiga qarshi aksilinqilobiy tashkilot tashkillanadi. Ushbu tashkilot faoliyatini ham ko'p o'tmay CHK hufiyalari o'rgana boshlagan, uning a'zolari to'g'risida ma'lumotlar to'plangan. Chekist D.M.Yepifanovning dalolaticha, Amir Olimxon rahbarligi ostida, Togaybek, uning noibi Nuriddin xoja Ogolik, mufti Nusratulla xoja, Karshining badavlat kishilaridan Sharof Beshgumbaz Xabibullayev, Xoja Abdulaziz Bokixujayev va yuqorida ismi shariflari zikr etilgan tanikli amaldorlar faolligi bilan "Aksilinkilobiy tashkilot" tuziladi. Tashkilotning 70 a'zosi bulgan edi[4:9-10].

Buxoro "inqilobiy" harbiy tribunali rais, ikkita a'zo va bitta a'zolikka nomzodlardan iborat tarkibda tashkil topgan. Ularni BXSAR Adliya Xalq nozirligi tavsiyasiga binoan BXSAR Xalq Nozirlar Kengashi tasdiqlangan "Inqilobiy" tribunal sudlari siyosiy jinoyat ishlarni hamda harbiy jinoiy ishlarni ko'rib chiqqan. 1922 yil 1 iyulda BXSAR "Inqilobiy" tribunal faoliyati BXSAR Harbiy Kengashiga topshirilgan[6:11].

1922 yil 14 oktabrdagi Butun Buxoro MIK yig'ilish BXSAR "Inqilobiy"-harbiy tribunal bevosita – Butun Buxoro MIKga bo'ysinishi belgilab qo'yildi[6:58].

1922 yil 18 dekabrda Butun Buxoro MIK, Xalq Nozirlari Kengashi va BXSAR Mehnat Komitetlarining birlashgan yig'ilishida BXSAR "inqilobiy" tribunalining yangi nizomi qabul qilindi[6:2].

1923 yil 4 yanvarda BXSAR Xarbiy Revolyutsiyasi Sovetining №1 buyrug'i bilan BXSAR "inqilobiy" harbiy tribunali BXSAR Revolyutsion Harbiy Soveti ixtiyoriga berildi[6:43].

1923 yil 16 iyulda BXSAR Xalq Nozirlar Kengashining yig'ilishi bo'lib unda BXSAR "Inqilobiy"-harbiy tribunalini BXSAR "Inqilobiy" tribunali deb nomlab BXSAR Adliya Xalq Nozirligi ixtiyoriga berishga qaror qilindi[6:120].

Butun Buxoro MIK va BXSAR Xalq Nozirlar Kengashining №83 sonli 1924 yil 4 oktabrdagi qaroriga muvofiq 1924 yil 8 oktabrdan BXSAR "Inqilobiy" tribunali tugatildi[7:35].

Jumladan 1922 yil 1 dekabrda BXSAR "Inqilobiy" tribunalining navbatdagi xukmi bilan Jo'raqulov, Xasanov, Muxammedov, Abduqodirov, Yakubov Azimjon, Imleyeva, Abdulazizov, Yulchiboyev, Shirmonboyev, Ishbekov, Rustamov, Raximberdiyev Safar, Bobokarimov Xusain, Gadoyev Xusain, Mirzayev Xasan, O'rinboy Normatov, Abduqodir Abdurasulov, Berdinazar Xaqnazarov, Xamid Abduljalilov, Shoxmurov Mumlyak, Xoshimmuxammedov, Egamberdiyev, Xojiboyev, Jo'raboy Xamraqulov, Rajabov Sharif, Ochildi Boymanov, Abdukarim Jo'raboyev, Do'satov, Qudratov, Shodmonqulov, Bo'tabekov, Yusutayev, Axmadqulovlarni "bosmachilik" harakatida ishtirok etgan yoki "bosmachilar"ga yordam berganlikda ayblab 3 yildan 5 yilga qadar kuchaytirilgan nazoratdagi qamoq jazosiga xukm etdi[7:102].

1924 yil sentabr oyida RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosi "O'rta Osiyodagi "bosmachilik"ka qarshi kurash kengashlari haqida nizom" qabul qildi[8:607]. Mazkur nizomga ko'ra O'rta Osiyo hududida 1924 yil sentyabrda respublikalar viloyatlarning "bosmachilik"ka qarshi kurash Markaziy doimiy kengashlari tuzildi. "Bosmachilik"ka qarshi kurash Markaziy kengashi Toshkent shahrida joylashgan. Bu kengash faoliyatini RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosining raisi boshqardi, unga o'rinbosar qilib O'zbekiston SSR XKS raisi tayinlandi[9:115].

OGPUning Muxtor vakilligining 1926 yil 28 fevralida bergan xabariga ko'ra Sharqiy Buxoroda sovet hokimiyati olib borayotgan siyosatdan naroz bo'lgan maxalliy aholi qurolli qarshilik harakati qatnashchilarini uylarida yashirib, ularni kiyim bosh, oziq-ovqat bilan ta'minlab, otlarini ham yem-xashak bilan boqib berayotgan, kerak bo'lsa bunday ishni butun-butun qishloqlar bajarayotganini ma'lum qilib, Sharqiy Buxoroda GPU xodimlari bir necha qishloqda bunday "xoinlik" qilayotganlarni qo'lga olgani, oziq-ovqat zahiralarni tortib olib, yem-xashak zahiralarga va butun qishloqlarga o't qo'yilganini qayd etgan[10:12].

Xulosa va takliflar. Xullas, Turkiston va Xorazmda bo'lganidek Buxoro xududlarida sovet hokimiyati o'z hokimiyatini o'rnatish hamda uni mustahkamlashda, aholini qo'rquv va vahimada ushlab turish uchun harbiy, siyosiy repressiyalardan kengfoydalandi. Bunda qatag'on siyosatining ijrochi organlari Buxoro CHKlari, xududda tashkillangan "inqilobiy" tribunallar, qizil armiya bo'linmalari, Diktatorlik komissiyalari, Davlat siyosiy Boshqarmasi GPU, ishchi-dehqon militsiyasi kabi jazolovchi muassasalari asosiy rol o'ynadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rajabov Q. Buxoro Halq Respublikasi: manarxiyadan demokratiya sari dastlabki qadamlar (1920-1924 yillar). O'zbekiston tarixining dolzarb muammolariga yangi chizgilar. Davriy to'plam № 2. Toshkent: Sharq, 1999. B. 152.
2. Shamsutdinov R., Karimov Sh. O'zbekiston tarixidan materiallar (Uchinchi kitob)...-B.286.
3. "Известия ЦК Бухарской КП и Центрального Ревкома БНCP", №38, 7.07.1921. –С. 2.

4. Poyon Ravshan. Qizil saltanat iskanjasida. Tajovuz (Hujjatlardagi tarix). Uch jildlik. I-jildi. –Toshkent: Sharq, 2011. –B. 9-10
5. Bosmachilarning mahfiy tashkiloti haqida (rasmiy ma'lumot) // "Buxoro axbori", №95, 1922 yil 12 avgust. D.Mo'minov O'rta va Sharqiy Buxoroda qizil armiyaga qarshi qurolli harakat (1920-1926 yillar) Tar. fan.nom.ilm.dar.olish uchun diss.-T.2010.-B.90-93
6. O'z MA, R-1713-fond, 1-ro'yhat, 6-ish,1-varaq.; O'z MA, R-1713-fond, 1-ro'yhat, 89-ish, 11-varaq.
7. O'z MA, R-41-fond, 1-ro'yhat, 548-ish, 35-varaq.
8. Пограничная войска СССР 1918-1928. Сборник документов. –Москва: Наука, 1973. –С. 605-607.
9. Поляков Ю.А., Чугунов А.И. Конец босмачества.Москва: Наука, 1976.С.115.
10. RGASPI, 62-fond, 2-ro'yhat, 518-ish, 12-varaq

UO'K 908

TARIX VA TURIZM UYG'UNLIGIDAGI ULLIHOVLI QAL'ASI

D.Rajabov, "O'zbek-Turkman Do'stlik uyi" va ullihovli sayyohlik direksiyasi direktori, Urganch F.J.Jumaniyazova, katta ilmiy xodim, PhD, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

<http://orcid.org/0009-0009-4929-3143>

Annotatsiya. Maqolada Xorazm viloyati Urganch tumani Sotim Qalandar (G'oybu qishlog'i) jamoa xo'jaligida joylashgan Ullihovli qal'asi, uning turizm sohasidagi o'rni va tarixiy ahamiyati tahlil etiladi. Xorijlik sayyohlarning qal'a haqidagi fikrlari va turizm sohasini rivojlantirish uchun olib borilayotgan istiqbolli ishlar to'g'risida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm, o'zbek, turkman, do'stlik, qal'a, tarix, turizm, ta'mirlash.

Аннотация. В статье анализируются крепость Улливовли, расположенная на территории коллективного хозяйства «Сотим Каландар» (село Гойбу) Ургенчского района Хорезмской области, её значение в сфере туризма и историческая ценность. Представлены сведения о мнениях иностранных туристов о крепости, а также о перспективных мерах, реализуемых в целях развития туристической отрасли.

Ключевые слова: Хорезм, узбеки, туркмены, дружба, крепость, история, туризм, реставрация.

Abstract. This article analyzes the Ullihovli Fortress, located in the Sotim Qalandar collective farm (G'oybu village) of Urgench district, Khorezm region, as well as its role in the tourism sector and its historical significance. The paper provides information on the opinions of foreign tourists regarding the fortress and discusses the promising initiatives being implemented for the development of the tourism industry.

Keywords: Khorezm, Uzbeks, Turkmens, friendship, fortress, history, tourism, restoration.

Kirish. Urganch tumani G'oybu qishlog'idagi Turkmanlar mahallasida qadimiy Ullihovli qal'asi mavjud bo'lib, ushbu tarixiy madaniy meros obidasining Xorazmdagi qal'alardan farqli jihati, turkman, o'zbek xalqi do'stligi ramzi ekanligidadir.

Asrlar davomida insoniyat hayotida bir xalqning boshqa hududga, yoki ma'lum bir xalq ichidagi urug' vakillarining o'zga hududlarga ko'chishi dunyoning turli mintaqalarida bo'lib kelgan. Bu borada O'rta Osiyo, xususan Xorazm vohasida ham shu singari tarixiy jarayonlar bo'lib o'tgan. Xususan, turkman urug'larining bir qismi o'tmishdagi turli ijtimoiy va iqtisodiy sabablarga ko'ra yangi hududlarga ko'chib kelishgan. Ana shunday hududlardan biri G'ozibod kanali atroflari bo'lgan. Tabiiyki, G'ozibod bo'ylari, tevarak atrofi suv manbalariga yaqinligi, dehqonchilik va chorvachilik uchun qulay sharoitlari bilan ajralib turgan.

Adabiyotlar tahlili. Turkman millati tiraixiga oid ko'pgina tadqiqotlar olib borilgan bo'lsada, bugungi kunda Xorazm viloyatida yashab kelayotgan turkmanlar mahallasi va u yerdagi qadimiy Ullihovli qal'asi to'g'risida "O'zbek-Turkman Do'stlik uyi" va ullihovli sayyohlik direksiyasi direktori D. Rajabovning "Qo'sh el farzandimin" nomli kitobida juda ko'p ma'lumotlar jamlangan. Shuningdek, shu kungacha turli davlatlardan Ullihovliga tashrif buyurgan sayyohlarning esdaliklari ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Metodlar. Bugungi kunda tarix va turizm uyg'unligini o'zida jamlashtirgan Ullihovli qal'asi tarixini o'rganishda tarixiy-qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. “XVII asr boshlarida turkmanlarning salor urug‘iga Abulg‘ozi Bahodirxon (1603-1664) tomonidan hozirgi Urganch tumani hududlaridan yer berilgan. Bu tarixiy fakti o‘zbek va turkman do‘stligi ramzi, shuningdek abadiyat ko‘prigi bo‘lgan desak xato bo‘lmaydi. G‘oziobod kanali atrofiga kelib joylashgan turkmanlar mahalliy o‘zbek aholisi bilan tinch-totuv munosabat o‘rnatgan. O‘zbeklar ularga yer ajratib, sug‘orish tizimlaridan foydalanishga ruxsat berishgan. Bu esa turkmanlarning shu hududda muqim yashab qolishi, uy-joy qurishi va xo‘jalik yuritishiga imkoniyat yaratgan.

Turkmanlar bu yerlarda asosan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug‘ullanganlar. Ular kanal atrofida yerlarni o‘zlashtirib, hosildor dalalarga aylantirishgan. Vaqt o‘tishi bilan G‘oziobod kanali atrofida turkman qishloqlari shakllanib, aholi soni ortib boravergan”[1].

Bu tarixiy jarayon ikki xalq - o‘zbek va turkman xalqlari o‘rtasidagi qardoshlik, hamjihatlik va o‘zaro yordam an‘analarining yorqin namunasi hisoblanadi. G‘oziobod kanali atrofidagi hamkorlik natijasida hudud iqtisodiy jihatdan rivojlanib, madaniy aloqalar ham mustahkamlanib boravergan.

“1680-1694 yillar davomida Solar urug‘ining nufuzli oqsoqollari- Shermatboy va Xo‘jamberdi oqsoqollarning iltimosiga binoan, Abulg‘ozi Bahodirxonning o‘g‘li Anushaxon tomonidan ushbu qal’a barpo etilishga ruxsat beriladi.

Ullihovlining barpo etilishi turkman aholisining ushbu hududda muqim yashashga o‘tishi bilan bog‘liq muhim tarixiy voqelik hisoblanadi. G‘oziobod kanaliga yaqin, suv va yer sharoiti qulay bo‘lgan bu maskan turkmanlar uchun munosib yashash joyi sifatida tanlangan.

Ullihovli qurilishi jamoaviy mehnat asosida amalga oshirilgan. Avvalo qal’aga mos munosib yer tanlanib, hovlining chegaralari belgilangan. Turkman me’mori o‘zbek me’mori bilan maslahatlashgan holda, Ullihovlining yer sathi, balandligi, qurilish jarayoni bo‘yicha maslahatlashgan. Qurilishda mahalliy xom ashyo - paxsa, yog‘och va qamishdan foydalanilgan. Hovli devorlari baland qilib ko‘tarilib, ichki qismi keng hovli tarzida rejalashtirilgan”[2].

Ullihovli bir nechta uy-joy, mehmonxona, ombor, oshxona va chorva saqlanadigan joylardan iborat bo‘lgan. Bu yerda katta oila - bir necha avlod vakillari birga yashashgan. Hovli nafaqat yashash joyi, balki urug‘-avlodni birlashtiruvchi, mehnat va turmush markazi vazifasini ham bajargan.

Ullihovli qurilish jarayonida qo‘shni o‘zbek aholisi ham yordam bergan. Bu esa ikki xalq o‘rtasidagi hamjihatlik va qardoshlik munosabatlarini yanada mustahkamlagan. Ulli hovlining barpo etilishi Olaulylikning shakllanishi va obod bo‘lishiga katta turtki bergan.

Olaulylikda Ullihovlining qurilishi turkmanlarning muqim hayotga o‘tishi, mehnatsevarligi va jamoaviy birdamligining yorqin namunasi hisoblanadi. Qolaversa o‘ziga xos do‘stlik timsolidir.

2017-yildan boshlab Ullihovli qal’asi, ya’ni xalq tilida Turkman qal’a O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning tashabbusi va e’tibori tufayli restavratsiya va rekonstruksiya qilina boshlandi.

2018 yilga kelib qal’aning asosiy me’moriy holati, asliyati saqlangan holda qayta ta’mirlash ishlari olib borilgach, Turkmaniston respublikasining o‘sha vaqtdagi Prezidenti Gurbanguli Berdimuhammedov va O‘zbekiston respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tashrif buyurishdi va qal’a bilan tanishishdi. Ushbu oliy martabali davlat rahbarlarining tashrifida Turkmaniston va O‘zbekistondan juda ko‘p oqsoqollar, yoshlar ham tashrif buyurishdi. Ushbu tadbir O‘zbekiston va Turkmaniston ommaviy axborot vositalari tomonidan yoritib borildi. Natijada Ullihovlining dovruq‘i ham dunyo bo‘ylab yana qaytadan taraldi. Tabiiyki, Ullihovliga qilingan ushbu tashrif o‘zbek turkman xalqlarining azaliy va abadiy do‘stligiga yangi, yorqin sahifa tarzida yozildi.

2018 yilga kelib qal’aning asosiy me’moriy holati, asliyati saqlangan holda qayta ta’mirlash ishlari olib borilgach, Turkmaniston respublikasining o‘sha vaqtdagi Prezidenti Gurbanguli Berdimuhammedov va O‘zbekiston respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tashrif buyurishdi va qal’a bilan tanishishdi.

Ullihovli qal’asi 2018-yilda qayta restavratsiya va rekonstruksiya qilinganidan keyin ushbu hududda “O‘zbek–Turkman do‘stlik uyi” va Ulli Hovli majmuasi” direksiyasiga aylantirildi va direksiyada 14 nafar xodim faoliyat olib bormoqda. Hozirda muhtasham qal’a o‘z ichiga O‘zbek–Turkman do‘stlik uyi, muzeylar, restoranlar va mehmonxonalarni qamrab olgan. Ya’ni ushbu

majmuada tarix va bugungi davrni uyg'unlashtirgan o'ziga xos tizim yaratildi. Ushbu maskan doimo mahalliy va xorijlik sayyohlarni o'ziga jalb qiluvchi, zamonaviy shart-sharoitlar yaratilgan, sayyohlik infratuzilmasiga aylandi.

Ozarbajon respublikasining "Xazar TV" muxbiri Jabbor Qarag'di o'g'li ta'kidlaganidek "Ullihovli tarix va turizm uyg'unlashgan qal'a bo'lib, bu hududdagi sayyohlarga ko'rsatiladigan xizmat turlari ham dunyo darajasida. Shuningdek, gastronomik turizmning keng yo'lga qo'yilishi, sayyohlarning qiziqishini oshiradigan amaliyot hamdir[3]".

Bu singari xorijlik sayyohlarning tassurotlari jamlangan esdaliklar daftaridan yana ko'plab dunyo mamlakatlarining fikrlarini o'qish mumkin. Umuman olganda, sayyohlar e'tiborini tortadigan jihat Ullihovli qal'asi atrofidagi mahallar bilan bir infrastrukturada joylashganidir.

Negaki, tarixan olganda, Ullihovli mahalla tuzilmasining ajralmas qismi bo'lgan. Mahallada shunday keng hovli mavjud bo'lib, u umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan. Bu yerda oqsoqollar yig'ilishi, muhim qarorlar muhokamasi, qavm yoki mahallaga oid masalalar hal qilingan. Shu sababli Ullihovli adolat, maslahat va kelishuv ramzi sifatida ham qaraladi.

Ullihovlining tashqi ko'rinishi ham o'ziga xos bo'lib, keng maydon, baland daraxtlar, ayvonlar va hordiq chiqarish uchun mo'ljallangan bahavo joylar hovlini yanada qulay maskanga aylantirgan. Yozning issiq kunlarida soya-salqin joy sifatida xizmat qilsa, bahor va kuz fasllarida turli bayram va tadbirlar uchun ayni muddao bo'ladi. Ba'zan hovli markazida quduq yoki suv havzasi bo'lib, u ham xalq turmush tarzining bir qismi sanalgan.

Ana shu qulaylik, ommaviy tadbirlar nuqtai nazaridan Ullihovlining ahamiyatini yanada oshiradi. Shu tufayli to'y va tadbir, xalq sayllari o'tkazish an'anaviy tus olgan. Nikoh to'ylari, sunnat to'ylari, bola tug'ilishi munosabati bilan qilinadigan yig'inlar butun mahalla ishtirokida o'tkazib kelingan. Bu jarayonga barcha jalb etilib, hech kim chetda qolmaydi, har kim o'z hissasini qo'shadi: kimdir osh tayyorlaydi, kimdir oshpazga yordam beradi, kimdir mehmonlarni kutib oladi. Bu holat mahallada o'zaro yordam va hamjihatlikni mustahkamlaydi.

Bayramlar paytida Ullihovli ayniqsa gavjum bo'ladi. Navro'z bayramida sumalak qaynatish, milliy taomlar tayyorlash, xalq qo'shiqlari va raqslari aynan shu yerda tashkil etiladi. Shuningdek, diniy bayramlar - Ramazon va Qurbon hayitlarida ham mahalla ahli va mehmonlar Ullihovliga to'planib, bir-birini tabriklaydi, duo qiladi, ehtiyojmandlarga yordam ko'rsatadi. Bu esa yoshlarda mehr oqibat, insonparvarlik va saxovat kabi fazilatlarini tarbiyalashga xizmat qiladi.

Tabiiyki, xalq birdamligi, hamjihatligining tarbiyaviy ahamiyati ham kattadir. Bu borada Ullihovlining tarbiyaviy ahamiyati ham beqiyos. Bu maskanda katta yoshdagilar yoshlarga hayot saboqlarini o'rgatadi, milliy qadriyatlar, odob-axloq qoidalari haqida so'zlaydi. Yoshlar esa kattalarni hurmat qilish, jamoa bilan hisoblashish, mas'uliyatli bo'lishni o'rganadi. Shu tariqa Ullihovli avlodlar o'rtasidagi ma'naviy ko'priq vazifasini ham bajaradi.

Shuningdek, hovlida hasharlar, obodonlashtirish ishlari, xayriya tadbirlari ham o'tkaziladi. Mahalla ahli birlashib, umumiy manfaat yo'lida mehnat qiladi. Bu jamoaviy mehnat insonlarda birlik, mehnatsevarlik va vatanga bo'lgan muhabbatni oshiradi.

Bugungi kunda Ullihovli o'zining an'anaviy ahamiyatini saqlab qolibgina qolmay, zamonaviy talablar asosida ommaviy tadbirlar o'tkaziladigan muhim jamoat makoniga aylanib bormoqda. Ilgari asosan to'y-marosimlar va yig'inlar uchun xizmat qilgan Ullihovli hozirgi paytda madaniy, ma'rifiy, ijtimoiy va tarbiyaviy tadbirlarni qamrab olgan ko'p funksiyali maskan sifatida faoliyat yuritmoqda.

Ushbu tadbirlar faqat G'oybu qishlog'i, yo Urganch tumani miqyosidagina emas, balki viloyat miqyosidagi muhim tadbirlarga ham aylangan. Avvalo, bugungi kunda Ullihovlida milliy va umumxalq bayramlari keng nishonlanadi. Navro'z bayrami munosabati bilan sumalak sayli, milliy taomlar ko'rgazmasi, xalq qo'shiqlari va raqslari tashkil etiladi[1].

Shuningdek, Ullihovli bugun ta'lim sohasi va tarbiyaviy tadbirlar uchun ham keng qo'llanilmoqda. Mahalla yig'ini, yoshlar bilan uchrashuvlar, kitobxonlik kechalari, kasbga yo'naltirish suhbatlari aynan ushbu maskanda o'tkaziladi. Oqsoqollar, faxriylar va mutaxassislar ishtirokida nishonlandigan bu kabi tadbirlar yosh avlodni milliy qadriyatlar, odob-axloq va fuqarolik mas'uliyati ruhida tarbiyalashga ham xizmat qiladi.

Shu bilan birga, Ullihovlida bugungi davrga kelib, ijtimoiy ahamiyatga ega tadbirlar ham tashkil etilmoqda. Xayriya aksiyalari, ehtiyojmand oilalarni qo'llab-quvvatlash tadbirlari, hashar va obodonlashtirish ishlari mahalla ahlini birlashtiradi. Bu kabi tadbirlar jamoada o'zaro yordam, mehr-oqibat va hamjihatlikni kuchaytiradi.

Bundan tashqari, zamonaviy sharoitda Ullihovlida yoshlar uchun madaniy va sport tadbirlari ham o'tkazilmoqda. Turli sport musobaqalari, shaxmat-shashka turnirlari, milliy o'yinlar, shuningdek, yoshlar ijodini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan sahna ko'rinishlari va musiqiy chiqishlar tashkil etiladi. Bu tadbirlar yoshlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishga va sog'lom turmush tarzini shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa. Bugungi kundagi Ullihovli o'ziga turli davlatlardan keladigan turistlarni o'ziga jalb qilayotgan tarixiy madaniy meros obidasi bo'lishi bilan birga, bugungi kunda turli madaniy tadbirlar o'tkaziladigan an'anaviy va zamonaviy makon sifatida o'z ahamiyatini yanada oshirmoqda. U yerda o'tkazilayotgan tadbirlar mahalla ahlini birlashtirib, ma'naviy hayotni boyitadi, milliy qadriyatlarni asrash va kelajak avlodga yetkazishda muhim rol o'ynab kelmoqda va bu jarayonlar tarix va turizm uyg'unlashgan holda yana davom etaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davlatnazar Rajabov "Qo'sh el farzandiman", "Durdona" nashriyoti, Buxoro-2026 yil, 14-bet.
2. Davlatnazar Rajabov "Qo'sh el farzandiman", "Durdona" nashriyoti, Buxoro-2026 yil, 23-bet.
3. Jabbor Qarag'di o'g'li "Xazar TV" ijodiy jamoasi muxbirining esdalik daftaridagi taassurotlari.

UO'K 902:2-74(575)

TURON ZAMIN BRONZA DAVRI XALQLARI MAFKURAVIY QARASHLARIDA ZOO LATRIYANING SHAKLLANISHI

S.Ch.Rasulova, tayanch doktorant, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqola Oks sivilizatsiyasi yodgorliklaridan topilgan moddiy manbalar, xususan, ijtimoiy, diniy, hayotning barcha jabhalarida hayvon kulti bilan bog'liq artefaktlar tahlil qilingan. Mavjud topilmalar asosida Turon zaminda bronza davri xalqlari mafkuraviy qarashlarini ochib berishda samarali foydalanildi. Ishda qiyosiy – tarixiy tahlil asosida bir qancha arxeolog olimlarning tadqiqotlari muhokama etildi. Natijada, Oks sivilizatsiyasi xalqlari ma'naviy dunyosida hayvonlar bilan bog'liq e'tiqodlar shakllanganligi isbotlandi.

Kalit so'zlar: Turon, Oks sivilizatsiyasi, Baqtriya, Marg'iyona, BMAK, Jarqo'ton, Bo'ston, Sopollitepa, totemizm, zoolatrya.

Аннотация. В статье анализируются материальные источники, обнаруженные среди памятников цивилизации Окса, в частности, артефакты, связанные с культом животных во всех сферах социальной и религиозной жизни. На основе существующих находок эффективно раскрываются идеологические воззрения народов бронзового века на территории Турана. В работе на основе сравнительно-исторического анализа рассматриваются исследования ряда археологов. В результате доказано формирование верований, связанных с животными, в духовном мире народов цивилизации Окса.

Ключевые слова: Туран, Оксская цивилизация, Бактрия, Маргиана, БМАК, Джаркутан, Бустан, Сапаллитепа, тотемизм, зоолатрия.

Abstract. The article analyzes material sources discovered among the monuments of the Oxus civilization, particularly artifacts related to animal cults in all aspects of social, religious, and daily life. These existing findings were effectively utilized to reveal the ideological perspectives of bronze age people in the Turan region. The study discusses the research of several archaeologists based on comparative-historical analysis. As a result, it has been demonstrated that beliefs associated with animals were formed in the spiritual world of the Oxus civilization peoples.

Key words: Turan, Oxus civilization, Bactria, Margiana, BMAK, Jarkutan, Buston, Sapallitepa, totemism, zoolatry.

Oks sivilizatsiyasi xalqlarining mafkuraviy hayotida mavjud bo'lgan mifologik obekt – hayvonot dunyosidir. Turon sivilizatsiyasi markazida bronza davri mifologiyasi yadrosi: inson – hayvonot – nabobot olamining uyg'unligi, aralash ko'rinishdagi panteonlarning paydo bo'lishi, hayvonlarning ikki madaniyat o'rtasida o'zgarib, transformatsiyaga uchragan shakllarining rivojlanish dinamikasi harakatga tushadi.

Tasviriy ifodalarda hayvonlarni tasvirlash an'anasi mil. avv. IV mingyillikning oxiri – III mingyillikning boshlarida Mesopatamiya va Eronda rivojlangan, keyingi mingyilliklar davomida o'z ahamiyatini yo'qotgan bir paytda ushbu tasviriy ifodalarning transformatsion shakllari Oks sivilizatsiyasida kuzatila boshlangan [6]. Bronza davri xalqlari mafkurasida asosan zoolatriya va ajdodlar ruhiga sig'inish diniy qarashlari hamohangdir. XXI asrning dastlabki o'n yilliklarda professor Sh. B. Shaydullayev ajdodlar ruhiga sig'inish diniy qarashini Jarqo'ton yodgorligidan topilgan ikki inson haykali orqali isbotlab berdi. Bronza davrida mintaqada shakllangan beshinchi sivilizatsiya barobarida o'rta osiyolik xalqlar mifologiyasida ham transformatsion jarayonlar sodir bo'ldi.

XX asrning 90-yillarida akademik A. A. Asqarov Jarqo'ton ibodatxonasidan topilgan yuzdan oshiq kultik tasvirlarni – diniy g'oyalarni g'alaba qozonishi totemizmning yakuniy tanazzulga uchrashi barobarida [11], XXI asrning boshlarida esa, Sopollitepa yodgorligi aholisining mifologik qarashlarida totemizm, animizm kabi totemlarga sig'inish uchramaydi, degan ilmiy xulosaga kelgan, shuningdek, toshga, terrakota va metallga ishlangan ilon, burgut, tuya, to'qay mushugi, arxar, tog' echkisi, yo'lbars, to'ng'iz, buqa kabi hayvonlar tasvirlarining uchrashi bu ramziy ma'noni kasb etadi, deb izohlab o'tadi [12]. Professor T. Shirinov ham Baqtriya va Marg'iyona yodgorliklaridan topilgan kultik moddiy manbalardagi hayvonlar tasvirlarini totem emas, aksincha xudolarning ramzidir degan xulosani beradi. Huddi shunday ilmiy xulosani sharqshunos olim S. Winkelmann tadqiqotlarida ham Turon va Eron moddiy manbalaridagi hayvonlar tasvirlari egallaydi [14]. Shuningdek, Oks sivilizatsiyasi jamiyatining diniy qarashlarida mil. avv. II mingyillikning II yarmida ibtidoiy totemistik marosimlardan keskin farq qiluvchi diniy tizim - protozardushtiylik shakllangan. Shuni ta'kidlash kerakki, H. P. Francfort "protozardushtiylik" ning shakllanish g'oyasini qo'llab - quvvatlamaydi [1].

Oks sivilizatsiyasining yodgorliklarida arxeologik tadqiqotlar olib borishayotgan tadqiqotchilarning fikricha, Oks sivilizatsiyaning mifologik va diniy qarashlarida moddiy manbalarning ahamiyati yuqoridir. Bunda moddiy manbalarning aksariyati esa qabrlardan topilgan. Bronza davri aholisining narigi dunyo haqidagi tasavvurlari, qabr marosimlari ya'ni dafn qilish jarayonlari va bronza davrining urf-odatlar, qabrlarning me'moriy qurilishlari haqida boy (morfologik, potologik, genetik) ma'lumotlarni beradi [13]. Bronza davri mifologiyasida qoramol ustuvor bo'lsa, ilk temir davrida uning o'rmini ot kulti egallaydi [3]. Jarqo'ton 4 V qabrstonidagi 70 - qabr erkak jinsiga mansub bo'lib, pishirilgan, balandligi 6 sm li ot haykalining bosh qismi topilgan.

Ot haykalining bo'yni biroz egilgan, quloqlari yuqoriga qaratilgan, og'zi biroz ochilgan. Shuningdek, Gonur nekropolining 2380 – qabrida otning rasmi tushirilgan tayoq aniqlanib, oriylarning ko'chishi davomida ot kultining mavjudligidan darak beradi. Etnografik ma'lumotlarda ot yer va osmon, quyosh va suv ramzi sanalib, o'troq dehqon jamoalari orasida ham qadrlangan. Qolaversa, "Avesta" da ham ot obrazi "ezgulik", "muqaddas", "pok" ma'nolariga ega. Aslida "ot kulti" ko'chmanchilar orasida ulug'lanib, Qavat 3 va Orolbo'yi qabrlaridan ot haykalchalari ko'plab aniqlangan [7].

Zardusht ta'limotini birinchi marta qabul qigan Kaviy Vishtaspaning ham o'zagi ot so'zidan olinganligi Baqtriya zaminida otning ilohiy va siyosiy ko'rinishidan darak beradi. Otdan tashqari qo'chqorning oksliklar mifologiyasidagi o'rmini yozma manba "Avesta" asosida allaqachon tahlil etilgan [10], xususan, o'rta asrlarga kelib O'rta Osiyo xalqlari mafkurasiga "qo'y kulti" egallaydi [6].

Qolaversa Oks sivilizatsiyasi madaniy yodgorliklarida XX asrning 60-yillaridan boshlangan arxeologik ekspeditsiyalar natijasida muhrlar, amuletlar [4], sopollar, mifologik jihatidan ilohiylashtirilgan bir nechta hayvonlar suratlari topilgan. O'z davri uchun zardushtiylik ibtidosining alomatlari kuzatilgan "Jarqo'ton olov ibodatxonasi" da va Jarqo'ton 4 V qabrstonida XX asrning 90 - yillarida arxeologik ekspeditsiyalar natijalariga ko'ra, kenotaf qabrlarning 40 % ga yaqini 10 - 12 oylik qo'zichoqning dafn etilganligi, hamda Bo'ston III qabrstonining 19 – qabri, Jarqo'ton qabrstonining 15, 34, 62, 67, 69, 114, 115, qabrlaridan hayvon suyaklarining jasadning bosh suyagi sohasida uchrashini qayd etiladi [9].

Bundan tashqari, Jarqo'ton 4 V qabrstonida erkak jinsiga mansub qabrlardagi skletlarning bosh kiyimi va unda qizil oxra bo'yoqni va marhumning to'q jigarrang to'shakda yotqizilganligini aniqlangan, Bo'ston VI qabrstonida esa to'shak sifatida oxradan foydalanilganligi [8], yoki Sopollitepada ikki qabrda jasad yog'och sarkofagda dan etilganligi kuzatiladi. Yuqoridagi arxeologik ma'lumotlar birinchidan, oksliklarning diniy va mifologik hayoti rang-baranglikka egaligidan, hayvonlarni muqaddaslashtirish kultik darajaga ko'tarilgan bo'lsa [10], ikkinchidan esa, zardushtiylik dinining alohida bir din sifatida shakllanayotgan, mahobatli ibodatxonalar qurilayotgan davrda ham zoolatriyaning oksliklarning diniy hayotida hali ham mustahkam o'rin tutganligidan darak beradi.

Xulosa o'rnida shuni qayd etish mumkinki, Turon zaminda bronza davri xalqlari mafkuraviy qarashlarida hali zardushtiylik dini shakllanmagan kezlarda hayvonlarni ilohiylashtirish, ularga sig'inish, kundalik hayotning u yoki bu ko'rinishlarida madad beradi, degan g'oyaning ustuvorligi kuzatilib, Oks sivilizatsiyasi yodgorliklaridan aniqlangan moddiy manbalarning ko'plab turlari bilan dalillanadi. Asosiy motivi hayvonot olamidagi dualistik obrazlar bo'lgan bronza va toshdan yasalgan muhrlardagi tasvirlar, zargarlik buyumlari, xususan, soch to'g'nog'ichlarning bosh qismida ishlangan hayvon tasvirlari, zoomorf haykalchalarning qabrlarda, xo'jalik xonalarida, qolaversa, xonadon o'choqlari atroflaridan topilishi, shuningdek, dafn marosimlarida jasad bilan birga mayda shoxli qoramol suyaklari bilan bir dafn etilishi kabi an'analar Turon xalqlari ma'naviy dunyosida zoolatriya diniy qarashining mavjudligiga ishoradir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Francfort H.-P. "L'âge du bronze en Asie centrale: La civilisation de l'Oxus" // Anthropology of the Middle East, Spring, Berghahn Journals. 2009. - Vol. 4. No. 1. - P. 91-111.
2. Winkelmann S. "Trading religions" from bronze age Iran to Bactria. Religious Formation, transformation and cross - cultural exchange between East and West / Ed. Wick P. Rabens V. - Leiden – Boston: Brill, 2014. - P. 199-229.
3. Winkelmann S. Animal e miti nel vicino oriente antica (Animals and myths). Archeologia orientalista. – Hamburg: Iran Museum, 2008. - P. 40-61.
4. Winkelmann S. BMAC glyptics: typology, context, function, and background // The world of the Oxus civilization. - London and New York: Routledge, 2021. - P. 215-293.
5. Winkelmann S. Transformation of near eastern animal motifs in Murghabo-Bactrian bronze age art. Animal gods and men from East to West / Edit. Peruzzetto A., Dorna Metzger F., Dirven L. BAR. International Series 2516, 2013. - P. 47-65.
6. Абдуқаюмов А.Р. Илк ўрта асрлар Сўғдада урбанизация жараёнлари тарихига доир. Қадимги давлатчилик ва урбанизация тарихий лавҳалар: мақолалар тўплами / масъул муҳаррир Р. Х. Сулаймонов. Mumtoz so'z. 2011. - С. 168-205.
7. Аванесова Н.А. Археология Средней Азии: энеолит и бронзовый век / Отв. ред: акад. А.А. Аскаров. - Самарканд: Издательство- Shabnam omad nuz, 2020. - С. 185.
8. Аванесова Н.А., Ташпулатова Н. Символика огня в погребальной практике сапаллинской культуры // ИМКУ. 1999. - Вып. 30. - С. 27-36.
9. Аскаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы на юге Узбекистана. – Ташкент:Фан, 1977. – 232 с.
10. Аскаров А.А. Ионесов В.И. Жертвоприношения животных в погребальной практике оседлых земледельцев древней Бактрии // ИМКУ. – Ташкент: Издательство "Фан", 1991. - Вып. 25. - С. 22-33.
12. Аскаров А.А. Ширинов Т.Ш. О некоторых группах культовой керамики Джаркутана // ИМКУ. – Ташкент: Изд-во "Фан", 1991. – Вып. 25. - С. 33-56.
13. Аскаров А.А. Ўзбек халкининг келиб чиқиши тарихи. - Тошкент, 2015. - С. 678.
14. Бендесу-Сармьенто Х. Мустафакулов С. Архео-антропологические исследования на могильнике Джаркутан // ИМКУ. – Самарканд: АНРУз, 2008. - Вып. 36. - С. 56-61.
15. Винкельманн С. Некоторые замечания о происхождении женских божеств БМАК // Археологические вести, Ин-т истории материальной культуры РАН / Гл. ред. Н. В. Хвошинская. - СПб., 2021. - Вып. 32. - С. 69-99.

UO'K 94(560)

XIX ASR 40-YILLARIDA USMONLI IMPERIYASI INQIROZI VA YEVROPA DAVLATLARINING DIPLOMATIK RAQOBATLARI

I.X.Raximova, tayanch doktorant, O'zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr 40 yillarida yuzaga kelgan Usmoniyar va Misr to'qnashuvi, uning xalqaro tus olishi hamda Yevropa davlatlarining Sharqiy masaladagi siyosiy manfaatlarini tahlil qilinadi. 1840-1841-yillardagi London konventsiyalarining mazmuni va ularning mintaqaviy kuchlar muvozanatiga ta'siri ilmiy asosda yoritiladi. Konvensiya keyin mamlakatlar iqtisodi va jamiyatga ta'siri, Usmonlilar imperiyasining inqiroz sabab va oqibatlarini. Buyuk davlatlarning imperiyaga iqtisodiy ta'siri imiy adabiyotlar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turkiya-Misr inqirozi, Muhammad Ali, Sharqiy masala, London konventsiyasi, bo'g'ozlar rejimi, Buyuk davlatlar diplomatiyasi, Rossiya munosabati.

Аннотация. В данной статье анализируется османо-египетский конфликт 1840-х годов XIX века, его трансформация в международный кризис, а также политические интересы европейских держав в рамках Восточного вопроса. На основе научных источников рассматривается содержание Лондонских конвенций 1840-1841 годов и их влияние на региональный баланс сил. Особое внимание уделяется последствиям конвенций для экономики и общественной жизни стран региона, причинам и последствиям кризиса Османской империи, а также экономическому воздействию великих держав на империю.

Ключевые слова: Турецко-египетский кризис, Мухаммед Али, Восточный вопрос, Лондонская конвенция, режим проливов, дипломатия великих держав, позиция России.

Abstract. *This article analyzes the Ottoman and Egyptian conflict of the 1840s, its transformation into an international crisis, and the political interests of the European powers within the framework of the Eastern Question. Based on scholarly sources, the study examines the content of the London Conventions of 1840-1841 and their impact on the regional balance of power. Particular attention is paid to the consequences of these conventions for the economy and society of the countries involved, the causes and outcomes of the crisis of the Ottoman Empire, and the economic influence of the Great Powers on the Empire.*

Key words: *Ottoman-Egyptian crisis, Muhammad Ali Pasha, Eastern Question, London Convention, Straits regime, great power diplomacy, Russian policy*

Kirish. Misr poshosi Muhammad Alining 1830-yillarda Usmonli imperiyasidan ajralib chiqish va mustaqil arab-musulmon imperiyasini barpo etishga qaratilgan siyosati Turkiya-Misr munosabatlarining keskinlashuviga olib keldi. Dastlab mahalliy xarakterga ega bo'lgan bu mojar o qisqa fursatda xalqaro inqirozga aylandi. Angliya, Fransiya, Rossiya, Avstriya va Prussiya kabi Buyuk Yevropa davlatlar "Misr inqirozi"ni hal etishda o'z strategik manfaatlaridan kelib chiqib harakat qildilar. Mazkur maqolaning maqsadi 1831-1841-yillardagi Usmoniylar va Misr mojarosining rivojlanish bosqichlarini, Buyuk davlatlar diplomatiyasini hamda London konventsiyalarining siyosiy-huquqiy ahamiyatini tahlil qilishdan iborat.

Mazkur mavzu tarixshunoslikda keng yoritilgan bo'lsa-da, mavjud tadqiqotlarning aksariyati Turkiya-Misr munosabatlarini alohida yoki Buyuk davlatlar siyosatini fragmentar tarzda tahlil qilish bilan cheklanadi. Shu sababli, inqirozni Usmonli imperiyasining ichki tanazzuli, Muhammad Ali poshoning modernizatsion siyosati hamda Yevropa diplomatiyasining o'zaro raqobati uyg'unligida kompleks o'rganish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Ushbu mavzuga oid ko'plab manba va adabiyotlarda ma'lumotlar uchraydi va asosiy muammolar maqola ko'rinishida mualliflar tomonidan yoritilgan. Ayni tadqiqotimizga yaqin ilmiy ishlardan biri, A.A. Karasov tomonidan yozilgan "Египет и Османская империя в первой половине XIX века" nomli monografiyasida Muhammad Ali poshoning Misrni Konstantinopoldan mustaqil bo'lgan mustaqil, modernizatsiya qilingan davlatga aylantirish borasidagi sa'y-harakatlarini batafsil o'rganadi. Undan tashqari Muhammad Ali armiyasi Usmonli imperiyasiga tahdid solgan 1830 va 1840-yillardagi harbiy to'qnashuvlar tahlil qiladi. Yevropa kuchlarining (Angliya, Fransiya, Rossiya) inqirozni hal qilishga ta'siri, shuningdek, ularning Usmonli imperiyasining yaxlitligini saqlab qolish yoki vaziyatdan o'z manfaatlari yo'lida foydalanish istagi o'rganiladi. [4,46]. K.V.Nesselrodening "Записки и дипломатическая переписка" to'plamida «Yevropa o'yini» tamoyillari va Rossiyaning Qrim urushidan oldin Yevropada barqarorlikni saqlashga qaratilgan diplomatic sa'y-harakatlarini aks ettiruvchi materiallar mavjud. [5, 78]

Fransua Guizotning «Yevropada sivilizatsiya tarixi» asari XIX asrda Rim imperiyasining qulashidan tortib, zamonaviy davrning ilk davrigacha bo'lgan Yevropa jamiyatining rivojlanishini tahlil qiluvchi muhim asardir. Guizot sivilizatsiyani progressiv jarayon sifatida ko'rib chiqadi, Rim, german va xristian unsurlarining ta'sirini, shuningdek, sinfiy kurashni Yevropa taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchi sifatida ta'kidlaydi. [8, 65]

Vengriyalik sayyoh va sharqshunos A. Vambergi XIX asr o'rtalarida Usmonli diplomatik muhitining o'ziga xos jihatlarini qayd etib, Sharq va Yevropa diplomatik an'analari o'rtasidagi farqlarga e'tibor qaratadi. Uning ta'kidlashicha, Yevropada diplomatlar, odatda, uzoq yillar davomida maxsus tayyorgarlikdan o'tgan va asosan aristokratik qatlam vakillaridan tanlangan bo'lsa, Sharqda vazirlar va diplomatlar ko'pincha ruhoniylar, kotiblar yoki hatto oddiy mehnatkash qatlamdan chiqqan shaxslar bo'lgan. Ularning rasmiy ta'lim darajasi va bilimlari cheklangan bo'lishiga qaramay, fors yoki turk diplomatlari ingliz, nemis, rus yoki fransuz hamkasblari bilan muloqot jarayonida o'zlarini ishonchsiz tutmaganlar. A.Vambergining fikricha, hatto Yevropada qisqa muddat bo'lish yoki yevropaliklar bilan yuzaki aloqa o'rnatishning o'zi ham turk yoki fors diplomatining professional darajasini yevropalik hamkasblari bilan tenglashtirish uchun yetarli bo'lgan. [3, 42] Bu holat Usmonli jamiyatida ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi chegaralarning nisbatan moslashuvchan bo'lganligini ko'rsatadi. Irsiy aristokratiyaning yo'qligi sharoitida zarur aloqalar va homiylik tizimi orqali deyarli har bir shaxs davlat hokimiyatining eng yuqori pog'onalariga ko'tarilish imkoniyatiga ega edi. Turk jamiyatining ichki tuzilishini chuqur bilgan K. M. Basilining "Очерки Константинополя" asarida ham shunga o'xshash fikrni ilgari surib, yevropalik diplomatlar o'z martabalarini oddiy kasblardan boshlagan turk vazirlari bilan rasmiy munosabatlar olib borishga majbur bo'lganini ta'kidlaydi. [2,45]

Muhokama. XIX asrning oxirida yuzaga kelgan ikki davlatning inqirozi Usmonli imperiyasining ichki siyosiy-iqtisodiy zaiflashuvi bilan Yevropa davlatlari o'rtasidagi kuchlar muvozanati masalalarining kesishgan nuqtasida shakllangan murakkab tarixiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Muhammad Ali poshoning Misrda olib borgan modernizatsion siyosati va mustaqil arab-musulmon imperiyasini barpo etishga bo'lgan intilishi nafaqat Istanbul markaziy hokimiyatiga, balki Sharqiy O'rta yer dengizida o'z manfaatlarini himoya qilayotgan Buyuk davlatlarga ham jiddiy tahdid sifatida qabul qilindi. Shu jihatdan, Turkiya-Misr mojarosi oddiy hududiy yoki sulolaviy nizodan ko'ra kengroq xalqaro siyosiy inqiroz darajasiga ko'tarildi.

Mazkur inqiroz doirasida Angliya, Fransiya va Rossiya diplomatiyasi o'rtasidagi raqobat yaqqol ko'zga tashlanadi. Angliya Usmonli imperiyasining hududiy yaxlitligini saqlab qolishni Sharqiy masalada asosiy tamoyil sifatida ilgari surib, Misrning kuchayishini Hindistonga olib boruvchi savdo yo'llari xavfsizligiga tahdid deb baholadi. Fransiya esa dastlab Muhammad Ali poshoni qo'llab-quvvatlash orqali mintaqadagi ta'sirini kengaytirishga intildi, biroq 1840-yildagi diplomatik izolyatsiya uni o'z siyosatini qayta ko'rib chiqishga majbur etdi. Rossiya imperiyasi esa bir tomondan Usmonli imperiyasining yemirilishidan manfaatdor bo'lmagan holda, ikkinchi tomondan, bo'g'ozlar masalasida o'z pozitsiyalarini mustahkamlashga intildi.

1840-1841-yillardagi London konventsiyalari Buyuk davlatlar o'rtasida muvozanatni vaqtincha tiklashga xizmat qilgan bo'lsa-da, ular Sharqiy masalaning tub sabablarini bartaraf eta olmadi. Konventsiyalar Muhammad Alining hududiy ekspansiyasini cheklab, Misrni merosiy posholik sifatida tan olish bilan birga, uni Usmonli imperiyasiga huquqiy jihatdan bo'ysundirilgan holatda qoldirdi. Shu bilan birga, bo'g'ozlar rejimining xalqaro-huquqiy mustahkamlanishi Yevropa diplomatiyasining muhim yutug'i bo'ldi, biroq bu holat Rossiyaning Konstantinopoldagi nisbiy ustunligining kamayishiga olib keldi.

Muhokama shuni ko'rsatadiki, Turkiya-Misr inqirozi Usmonli imperiyasining ichki islohotlarga bo'lgan ehtiyojini yanada keskinlashtirdi. Muhammad Ali tomonidan amalga oshirilgan harbiy va ma'muriy islohotlar Usmonli markaziy hokimiyati uchun muqobil model sifatida namoyon bo'lib, imperiya ichidagi modernizatsiya jarayonlarining jadallashuviga bilvosita turtki berdi. Shu bilan birga, Buyuk davlatlarning doimiy aralashuvi Usmonli imperiyasining siyosiy suverenitetini cheklab, uni xalqaro tizimda qaram subyektga aylantirish jarayonini tezlashtirdi.

Tahlil va natijalar. XIX asrda Yevropa davrlari orasidagi yirik to'qnashuvlardan bir bu Muhammad Ali bilan Usmonli turklar orasidagi to'qnashuv hisoblanadi. Bu to'qnashuv nafaqat ikki davlat orasidagi munosabatlarni balkim yirik davlarning ham arashuviga olib keldi. Rossiya yordami bilan bostirilgan to'qnashuv 1833-yilda Usmonli imperiyasi va Mehmet Ali Posh o'rtasida Kutahya shartnomasi imzolandi. Biroq, bu shartnoma o'zaro ishonchsizlik va keskinliklarni vaqtincha to'xtatishdan boshqa narsa emas edi. Darhaqiqat, Britaniya Tashqi ishlar vazirligining taniqli vakili Lord Derbi Mehmet Ali Poshoning oldinga siljishiga Angliya va Fransiyaning Istanbulni bosib olishga hech qachon yo'l qo'ymasliklari haqidagi aniq e'lonlari to'sqinlik qilganini da'vo qildi. Ushbu kelishuv bilan Mehmet Ali Poshoga Misr va Krit, shuningdek, Suriya hokimligi berildi, Ibrohim Poshoga esa Jidda hokimligi va Adana soliqlarini yig'ish huquqi berildi. [8, 120]. 1839-yilda harbiy harakatlarning qayta boshlanishi Nezib jangida (24-iyun) Usmonli qo'shinlarining mag'lubiyati bilan yakunlandi. Misr qo'shinlarining muvaffaqiyati va turk flotining taslim bo'lishi Sharqiy masalani yanada keskinlashtirdi.[3,98]

Tuzilgan xalqaro kelishuv asosida 1840-yilda Suriya operatsiyasi tayyorlandi va amalga oshirildi. Muhammad Ali, Fransiya yordamiga tayanib, 1840-yil 5-avgustda Turkiya vakili tomonidan taqdim etilgan ultimatum shartlarini rad etdi. 1840-yil 11-sentabrda Konstantinopolda bo'lib o'tgan konferensiyada ittifoqchi elchilar Misrga qarshi harbiy harakatlarni boshlashga qaror qilishdi. Rossiya, Avstriya, Angliya va Prussiya konsullari Bayrutdan chaqirib olindi. 1840-yil sentyabr oyida Angliya-Avstriya eskadrilyasi Muhammad Ali va Fransiya qarshi harakat qilib, Suriya qirg'oqlarini qamal qildi.[4, 87]

1841-yil yanvar oyida Sharqiy ishlar bo'yicha Ikkinchi London konferensiyasi ochildi. Boshidanoq, Suriyaning nasroniy aholisini homiylik qilish va Fransiyaning ittifoqqa qo'shilish shakli borasida kuchlar o'rtasida kelishmovchiliklar yaqqol ko'rinib turdi. Kuchlarning qo'llab-quvvatlashidan ruhlangan Abdul Majid 1841-yil 13-fevralda Misrni Poshoga merosxo'r mulk sifatida o'tkazishni o'z ichiga olgan farmon chiqardi. Bundan tashqari, yillik soliq to'lash shartlari belgilandi, Muhammad Ali o'z tangalarini zarb qilish huquqidan mahrum bo'ldi va Posholikning harbiy kuchlari beshdan bir qismga (18 000 kishigacha) qisqartirildi.[5,80]

Ikkinchi London konventsiyasi faqat Turkiya-Misr mojarosi yakuniy hal qilingandan so'ng, turk talablari yumshatilgandan va 1841-yil 13-iyunda Sulton tomonidan Xatti Sherifa (Sultonning

manifesti) chiqarilgandan so'ng imzolandi. Ushbu shartnoma bo'g'ozlar rejimiga bag'ishlangan edi. Uni bir tomondan beshta Yevropa kuchi, ikkinchi tomondan Turkiya imzoladi. Kelishuvga ko'ra, Turkiya tinchlikda bo'lgan ekan, davlatning harbiy kemalariga Bosfor va Dardanel bo'g'ozlariga kirish taqiqlangan edi.[3, 65].

Xulosa. XIX asrning 30-40-yillarida yuzaga kelgan Turkiya-Misr inqirozi Usmonli imperiyasining tizimli inqirozi, mintaqaviy kuchlarning kuchayishi va Yevropa davlatlari o'rtasidagi geosiyosiy raqobatning o'zaro tutashgan nuqtasida shakllangan murakkab tarixiy hodisa sifatida namoyon bo'ldi. Muhammad Ali poshoning Misrda amalga oshirgan harbiy-ma'muriy va iqtisodiy islohotlari uni Usmonli markaziy hokimiyatiga real muqobil kuchga aylantirdi hamda imperiya doirasida markazlashuv va suverenitet masalalarini keskinlashtirdi. Natijada, dastlab mahalliy siyosiy qarama-qarshilik ko'rinishida boshlangan mojaro qisqa muddat ichida xalqaro miqyosdagi diplomatik inqirozga aylandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Turkiya-Misr mojarosi Sharqiy masalaning yangi bosqichga ko'tarilishiga bevosita turtki bo'lib, Buyuk davlatlar o'rtasidagi kuchlar muvozanati siyosatini amalda sinovdan o'tkazdi. Angliya Usmonli imperiyasining hududiy yaxlitligini saqlashni o'z tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylantirgan holda, Sharqiy O'rta yer dengizi va Hindistonga olib boruvchi savdo yo'llarida strategik ustunlikni ta'minlashga erishdi. Fransiya Muhammad Ali poshoni qo'llab-quvvatlash orqali mintaqada o'z ta'sirini kengaytirishga intilgan bo'lsa-da, 1840-yildagi diplomatik yakka holat uning siyosiy manevr imkoniyatlarini chekladi. Rossiya imperiyasi esa inqiroz davomida bo'g'ozlar masalasida muhim diplomatik yutuqlardan mahrum bo'lib, Konstantinopoldagi nisbiy ustun mavqei ni susaytirishga majbur bo'ldi.

Umuman olganda, Turkiya-Misr inqirozi XIX asr xalqaro munosabatlar tizimida kuchlar muvozanatini saqlashga qaratilgan diplomatik mexanizmlarning klassik namunasi bo'lib, u Sharqiy masalaning keyingi rivojlanishiga, xususan, Qrim urushi va Yaqin Sharqdagi geosiyosiy raqobatning kuchayishiga bevosita zamin yaratdi. Mazkur tadqiqot natijalari Usmonli imperiyasi tanazzuli, Yevropa diplomatiyasining aralashuvchan siyosati va mintaqaviy inqirozlarning xalqaro tus olishi masalalarini chuqurroq anglash uchun muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Андерсон М. Восточный вопрос, 1774-1923. -М.: Центрполиграф, 2004.
2. Битти А. Британская политика и Восточный вопрос в XIX веке. Лондон, 1987.
3. Дружинин Н.М. Восточный вопрос в XIX веке. -М.: Наука, 1978.
4. Карасев А.А. Египет и Османская империя в первой половине XIX века. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001.
5. Нессельроде К.В. Записки и дипломатическая переписка. -М.: Международные отношения, 1965.
6. Palmerston H.J.T. Correspondence relating to the affairs of the Levant. London, 1841.
7. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. - М.: Мысль, 2006.
8. Zürcher E.J. Turkey: A Modern History. - London: I.B. Tauris, 2004.

UO'K 930.1

O'ZBEKISTONDA HARBIY ISLOHOTLAR: MILLIY ARMIYANING TASHKIL ETILISHI

J.B.Raxmatillayev, magistrant, Turon Universiteti, Andijon

Annatotsiya. Mazkur maqola, O'zbekistonning harbiy islohotlari, milliy armiyaning kuchayishi va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan strategiyalarni tahlil qiladi. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, o'zining harbiy salohiyatini oshirish va xavfsizlikni ta'minlashda milliy armiyaning tashkil etilishiga ham katta e'tibor qaratdi. Maqolada milliy armiyaning modernizatsiyasi, harbiy tizimda amalga oshirilgan islohotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston Respublikasi, konstitutsiya, harbiy islohotlar, Milliy armiya, harbiy texnika, qurol-yarog', mudofaa, taktik mahorat, Qurolli Kuchlar, kadrlar tayyorlash, Sovet armiyasi, moddiy-texnik baza, mustaqil, Jamiyat, demokratlashtirish, liberallashtirish, harbiy xizmat, tashqi siyosiy faoliyat.

Аннотация. В данной статье анализируются военные реформы Узбекистана, стратегии, направленные на укрепление национальной армии и развитие международного сотрудничества. После обретения независимости Узбекистан уделял большое внимание формированию национальной армии для повышения ее военного потенциала и обеспечения безопасности. В статье рассматривается модернизация национальной армии и реформы, проведенные в военной системе.

Ключевые слова: Республика Узбекистан, конституция, военные реформы, Национальная армия, военная техника, вооружение, оборона, тактические навыки, Вооруженные силы, подготовка кадров, Советская армия, материально-техническая база,

независимость, общество, демократизация, либерализация, военная служба, внешнеполитическая деятельность

Abstract. This article analyzes Uzbekistan's military reforms, strategies aimed at strengthening the national army and developing international cooperation. After gaining independence, Uzbekistan paid great attention to the formation of a national army to increase its military potential and ensure security. The article covers the modernization of the national army and the reforms implemented in the military system.

Key words: Republic of Uzbekistan, constitution, military reforms, National Army, military equipment, weapons, defense, tactical skills, Armed Forces, personnel training, Soviet army, material and technical base, independent, Society, democratization, liberalization, military service, foreign policy activities.

Harbiy islohotlar mamlakatning xavfsizlik strategiyasining ajralmas qismi bo'lib, davlatning ichki va tashqi siyosatida muhim rol o'ynaydi. Milliy armiyaning kuchayishi, nafaqat davlatning mudofaa salohiyatini oshiradi, balki xalqaro maydonda mamlakatning nufuzi va xavfsizligini mustahkamlashga yordam beradi. O'zbekiston, mustaqillikka erishganidan so'ng, o'z milliy armiyasini modernizatsiya qilish, zamonaviy harbiy texnologiyalarni qo'llash va xalqaro xavfsizlik tizimlarida ishtirok etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Shu bilan birga, harbiy islohotlar xalqaro hamkorlikni yanada rivojlantirishga yordam beradi, bu esa nafaqat mamlakat ichida, balki global miqyosda tinchlikni ta'minlashda muhim omil bo'ladi.

O'zbekistonning harbiy islohotlari milliy armiyasining samarali, yuqori tayyorgarlikka ega va zamonaviy qurollar bilan ta'minlangan bo'lishini ta'minlashga qaratilgan. Milliy armiyaning kuchayishi – bu faqatgina harbiy texnika yoki qurol-yarog'ni yangilash emas, balki kadrlar tayyorlash, taktika va strategiyalarni takomillashtirish, hamda harbiy xizmatni yanada samarali tashkil etish kabi bir qator masalalarni ham o'z ichiga oladi.

Birinchi navbatda, O'zbekiston armiyasi modernizatsiya jarayonida zamonaviy qurollar va texnologiyalarni joriy qilishga katta e'tibor qaratmoqda. 1990-yillardan boshlab, mamlakatda yangi mudofaa sanoati ob'ektlari tashkil etilib, milliy qurolli kuchlarning qudrati va samaradorligi oshirildi. Yangi texnologiyalar va zamonaviy qurollar bilan ta'minlanish, nafaqat mudofaa, balki strategik himoya sohasida ham ijobiy o'zgarishlarga olib keldi[1].

Milliy armiyamiz tarixi haqida so'z borganda, 1992 yil 14 yanvardan mamlakatimiz hududida joylashgan barcha harbiy tuzilmalar O'zbekiston Respublikasi yurisdiksiyasiga o'tkazilganini ta'kidlash lozim. O'sha kundan e'tiboran milliy armiyamizga asos solingan.

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz mudofaa tizimida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Natijada jangovarligi, taktik mahorati jihatidan hech kimdan kam bo'lmagan tezkor va ixcham, zamonaviy qurol-yarog' va texnika bilan ta'minlangan milliy armiyamiz shakllandi.

Islohotlar samarasi o'laroq, aholi, ayniqsa, yoshlarimiz o'rtasida harbiy xizmatning obro'-e'tibori yuksak darajaga ko'tarildi, Vatan himoyachisi bo'lish har bir yigitning ezgu maqsadiga aylandi. Bugun harbiy xizmat nafaqat burch, balki sadoqat, matonat va jasorat maktabi, milliy armiyamiz esa mamlakatimiz hududiy yaxlitligi va xalqimiz osoyishtaligining ishonchli kafolatidir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida Qurolli Kuchlarning huquqiy maqomi aniq belgilab berilgan. Asosiy Qonunimizning 52-moddasida mustahkamlab qo'yilganidek, "O'zbekiston Respublikasini himoya qilish – O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o'tashga majburlar"[2].

Shuning barobarida, mudofaa hamda umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risidagi qonunlar Qurolli Kuchlarimiz tashkiliy-huquqiy asoslarini o'zida mujassam etgan. Shu negizda mamlakatimiz mustaqilligi, xavfsizligi va hududiy yaxlitligini ta'minlash, barqaror va izchil demokratik taraqqiyotimizning ishonchli kafolati bo'lgan milliy armiyamizni yanada takomillashtirish yo'lida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda.

Bugun dunyoning turli mintaqalarida o'zaro nizolar, notinchliklar kuzatilayotgan bir paytda yurtimizda tinchlik-osoyishtalik hukm surmoqda. Iqtisodiyotimiz barqaror rivojlanib, xalqimiz farovonligi yuksalib bormoqda. Istiqlol yillarida bunday yutuqlar hayotimizning barcha sohalarida bardavom bo'lib kelmoqda. Bularning barchasi, so'zsiz, bizning katta baxtimiz. Bunday muvaffaqiyatlarga erishishda Vanimiz sarhadlarini tunu kun sergaklik bilan qo'riqlayotgan harbiy xizmatchilarimizning munosib hissasi bor. Haqiqatan ham, milliy armiyamizni takomillashtirish, mamlakatimiz mustaqilligi, xavfsizligi hamda hududiy yaxlitligini ta'minlash, harbiy xizmatchilarni ijtimoiy himoya qilish borasida amalga oshirilayotgan izchil islohotlar tinch, obod va farovon hayot barpo etishimizda o'z samarasini bermoqda. Mamlakatimizda tom ma'noda zamonaviy qurol-yarog',

texnika va yetuk harbiy mutaxassislariga ega, eng yuksak talablarga javob beradigan, yurtimiz hududiy yaxlitligining ishonchli kafolati bo'lgan professional Qurolli Kuchlar barpo etildi.

Milliy armiyamiz saflarida xalqimiz farzandlarining sadoqat va fidoyilik bilan xizmat qilishi uchun barcha shart-sharoit yaratildi. Binobarin, Vatanimiz sarhadlarini qo'riqlash, xalqimiz tinchligi va omonligini ko'z qorachig'idek asrab-avaylash o'ta mas'uliyatli vazifa hisoblanadi. Yangicha davr harbiylarimizdan nafaqat jismoniy tayyorgarlikka, balki yuksak aql-idrok, intellektual salohiyat, alohida ma'naviy-ruhiy xususiyat va fazilatlarga ega bo'lishni, axborot-kompyuter texnologiyalari sir-asrorini puxta bilishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, mustaqil davlatimiz Qurolli Kuchlari harbiy xizmatchilariga joriy etilgan qulayliklar sobiq tuzum davridagidan tubdan farq qiladi[3].

Vatan oldidagi muqaddas burch harbiy xizmatchidan metin iroda, burchga sadoqat, yuksak bilimni talab etishi tayin. Boz ustiga, askarlarimiz qulay shart-sharoitga ega bo'lsa, bu ularni zimmalaridagi burchni yanada mas'uliyat bilan bajarishga undashi tabiiydir. Shu ma'noda, harbiylarimizni ko'rkam turarjoylar bilan ta'minlash yaxshi yo'lga qo'yilgani diqqatni tortadi. Ayniqsa, keyingi yillarda Qurolli Kuchlarimiz safida xizmat qilayotgan mard va jasur o'g'lonlar hamda ularning oilalari uchun mo'ljallangan ko'plab uy-joylar qurildi. Bunday turarjoylarda yuksak talablar hamda harbiy xizmatchilar va ularning oilalari ehtiyojiga javob beradigan qulay ijtimoiy-maishiy sharoitni yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Mamlakatimiz Qurolli Kuchlarida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar jarayonida professional milliy armiyamiz uchun yuqori malakali ofitser kadrlar tayyorlashga jiddiy ahamiyat berilayotganini ta'kidlash farz va qarz, deb o'ylaymiz. Shu maqsadda yurtimizdagi oliy harbiy ta'lim muassasalari moddiy-texnik bazasi mustahkamlanib, kursantlar uchun barcha sharoit yaratilmoqda. Yana bir muhim dalil: "O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosiy faoliyati konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qonunga ko'ra, O'zbekiston tinchliksevar siyosat olib boradi: hech qanday harbiy blokka qo'shilmaydi, o'z hududida chet davlatlar harbiy bazalarini joylashtirmaydi[4]. Mamlakatimiz harbiy xizmatchilarining chet ellardagi harbiy operatsiyalarda ishtirok etishiga yo'l qo'yilmaydi. Vaholanki, ilgari – sobiq sho'rolar tuzumi zamonida yigitlarimiz muddatli harbiy xizmatni O'zbekistondan uzoqlarda, nosog'lom ma'naviy muhit hukmron bo'lgan harbiy qismlarda o'tashga majbur edi. Oqibatda umrining ayni kuchga to'lgan ikki yilini behuda, mazmunsiz o'tkazardi. Shu bois o'sha davrda muddatli harbiy xizmatga bugungidek istak ham, intilish ham bo'lmagan. Bugun ko'p millatli xalqimiz tinchligi, sarhadlarimiz daxlsizligini asrash ishiga muqaddas burch va yuksak sharaf sifatida qaralayotgani bir paytlar O'zbekistondan olis o'lkalarda askarlik burchini o'taganlarda havas uyg'otmoqda.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasi mudofaa tizimi zaruriy va tahlikali davrda tashkil etildi. Sovet armiyasida yo'l qo'yilgan kamchiliklar natijasida yuzaga kelgan va yig'ilib qolgan muammolar yangi milliy armiyani tashkil etishda qator qiyinchiliklarni yuzaga keltirdi. Bundan tashqari, dunyoda kechayotgan qurollanish poygasi jarayoni davlat mudofaasini zamonaviy qurol-yarog' va texnikalar yordamida amalga oshirish, mavjud moddiy-texnik bazani qayta ta'mirlash zaruratini keltirib chiqardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон қуrollи кучлари (Ўтмишда ва ҳозирда). Муаллифлар Х. Содиков, Б. Йўлдошев, И. Иноятов. – Т: Тафаккур қаноти, 2014. – Б. 118.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh. T.: "O'zbekiston", 2008, 256-bet.
3. Харбий ислухот ва конунчиликиннинг либераллашуви / Фидокор, 2003 йил 14 август. – Б. 1-2.
4. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida, chegara va ichki qo'shinlarda shaxsiy tarkib bilan ishlash bo'yicha organlar to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida // <https://lex.uz/docs/-546786>

UO'K 94(574):94(470)"18/19"

MARKAZIY OSIYODA ROSSIYA VA BRITANIYA IMPERIAL TA'SIRI: XIX – XX ASR BOSHLARIDA HUDUDIIY STRATEGIYALAR

F.U.Rayimov, assistant, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada Markaziy Osiyoda Rossiya va Buyuk Britaniya imperiyalari o'rtasida kechgan geosiyosiy jarayonlar tahlil qilingan. Shuningdek ushbu davrda ikkala imperiyalarning strategik ustunlik uchun kurashganligi ham yoritilgan. Strategik jihatdan Britaniyaning mustamlaka hududi bo'lgan Hindistonni xavfsizligi uchun ham "To'qnashuvlarni oldini oluvchi hudud" sifatida qaraganligi ham ushbu maqolada ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Buyuk Britaniya, Markaziy Osiyo, Rossiya, Hindiston, Kerzon, Palmerston, Artur Kannoli, Kavkaz, London.

Аннотация. В данной статье анализируются геополитические процессы, происходившие между Российской и Британской империями в Центральной Азии. Также освещается борьба обеих империй за стратегическое превосходство в этот период. В статье также представлена информация о стратегическом отношении к Индии, британской колониальной территории, как к «зоне предотвращения конфликтов» для обеспечения своей безопасности.

Ключевые слова: Великобритания, Центральная Азия, Россия, Индия, Керзон, Палмерстон, Артур Канноли, Кавказ, Лондон.

Abstract. In this state, geopolitical processes, originating in the Russian and British empires in Central Asia, are analyzed. Takje osveshchaetsya borba obeix empire za strategicheskoe prevoskhodstvo v etot period. In the state, information on the strategic relationship with India, the British colonial territory, as well as the "conflict prevention zone" to ensure its own security, is also presented.

Key words: Great Britain, Central Asia, Russia, India, Curzon, Palmerston, Arthur Cannoli, Caucasus, London.

Kirish. XIX asrga kelib dunyoning yirik davlatlari o'rtasida geosiyosiy raqobatning yangi bosqichga ko'tarilgan davri sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu davrda eng yirik davlatlaridan hisoblanmish Britaniya o'zini "dunyoda quyoshi botmaydigan imperiya" sifatida shakllantirishga intilib borar ekan, uning tashqi siyosiy manfaatlari nafaqat Yevropada, balki Osiyoning markaziy hududlarida ham sezilarli darajada namoyon bo'ldi. Markaziy Osiyo mintaqasi Britaniya imperiyasi uchun alohida ahamiyat kasb etardi. Birinchidan, vazifa bajarardi. Ikkinchidan, Rossiya imperiyasining janubga tomon kegayib borishi– Kavkaz, Qozoq hududi va Turkiston orqali Markaziy Osiyoga kiradigan yo'llar – Londonni jiddiy tashvishga sola boshladi[Hopkirk Peter, 2006. 12].

Tadqiqotning obyekti va qo'llanilgan metodlar Ushbu maqolada XIX – XX asr boshlarida Rossiya va Buyuk Britaniya imperiyalari o'rtasida Markaziy Osiyo hududi uchun kechgan katta o'yin va imperiyalarning hududiy strategik manfaatlari ham ochib berilgan bo'lib, maqola umum qabul qilingan qiyosiy taqqoslash, tarixiylik, xolislik tamoyillari asosida yoritildi.

XIX asrda Britaniya imperializmi global siyosiy kurashda yetakchi o'rinni egallab, Markaziy Osiyodagi manfaatlarini faol himoya qildi. Markaziy Osiyo Britaniya uchun Hindistonni muhofaza qiluvchi strategiyaviy muhofaza hududi sifatida hayotiy ahamiyat kasb etardi. Ushbu vaziyatda Britaniya hukumatidagi rasmiy doiralari – tashqi ishlar vazirligi, koloniya ishlari idorasi, parlament a'zolari, harbiy shtab va maxsus xizmatlar – Markaziy Osiyo bo'yicha o'ziga xos strategik yondashuvlar ishlab chiqdilar. Bu siyosatlar, asosan, Rossiya ta'sirini cheklash, savdo yo'llarini nazorat qilib borish, hududiy muvozanatni saqlab turish va eng muhimi, Hindistonni muhofaza qilishga qaratilgan edi[Meyer, Karl E. 2001. -Pp. 15–17].

Britaniya rasmiy doiralari Markaziy Osiyodagi vaziyatga javoban strategik yondashuvlarni shakllantirdi. Ularning asosiy maqsadi Rossiya ta'sirini cheklash va Hindiston xavfsizligini ta'minlash edi. Bu siyosiy faoliyat (The Great Game) "Katta o'yin" deb ataluvchi tarixiy-siyosiy jarayonda o'zining cho'qqisiga yetdi. "Katta o'yin" – bu Rossiya va Britaniya imperiyalari o'rtasida Markaziy Osiyodagi strategik ustunlik uchun kechgan ko'p qirrali raqobat bo'lib, mazkur jarayon 1813–1907 yillar oralig'ida davom etdi. Bu raqobat diplomatik missiyalar, josuslik faoliyati, iqtisodiy ta'sir va harbiy intervensiya shaklida yuz berdi[Ingram Edward. 1984. -P. 113.]. "Katta o'yin" Britaniya va Rossiya o'rtasida Markaziy Osiyodagi strategik ustunlik uchun kechgan geosiyosiy kurashning yorqin ifodasidir. Ushbu raqobat siyosiy, harbiy va razvedka vositalari orqali ko'p qirrali shaklda olib borildi. Britaniya rasmiy doiralari tomonidan shakllangan siyosiy yondashuvlar tashqi siyosatda "realpolitik" tamoyillari asosida qurilgan. Masalan, lord Palmerston tashqi siyosatda "muvozanatni saqlash"ni ustuvor deb bilardi. Uning siyosiy strategiyasi Yevropadagi va Osiyodagi kuchlar o'rtasidagi tenglikni saqlab turishni nazarda tutardi. Keyinchalik lord Kerzon mintaqani "Britaniyaning xavfsizlik devori" sifatida tasavvur qilgan holda Markaziy Osiyoga nisbatan yanada qat'iyroq strategik yondashuvlarni ishlab chiqdi[Yapp M.E. 1980. -P. 225].

Britaniya tashqi siyosatining "realpolitik" yondashuvi mintaqada kuchlar muvozanatini saqlashga qaratilgan edi. Palmerston tenglik siyosatiga tayangan bo'lsa, Kerzon Markaziy Osiyoni strategik himoya devori sifatida ko'rdi. Markaziy Osiyodagi har bir siyosiy va harbiy o'zgarish Britaniyada jiddiy tahlil qilingan. Rasmiy shaxslar tomonidan tayyorlangan hisobotlar, ekspeditsiya materiallari, safarnomalar va maxfiy diplomatik yozishmalar Markaziy Osiyoga oid siyosiy fikrlarni shakllantirishda muhim manba bo'lib xizmat qilgan[Marsden Magnus. 2012. -Pp. 39–41.].

Masalan, kapitan Artur Konnolli va mayor Aleksandr Byorns singari shaxslar nafaqat axborot to'plash, balki siyosiy yo'l-yo'riq berishda ham faol qatnashganlar. Britaniya rasmiylari Markaziy Osiyodagi har bir voqeani tahlil qilib, siyosiy qarorlarni aniq ma'lumotlarga asoslab qabul qilgan. Konnolli va Byorns kabi shaxslar siyosiy razvedka va diplomatik ta'sirning amaliy ifodasi sifatida faoliyat yuritgan. Britaniyaning Markaziy Osiyoga oid siyosiy qarashlari, ayni paytda, global geosiyosiy fikrlashning bir qismi bo'lib shakllandi. Bugungi tarixiy tahlillarda bu yondashuvlar tashqi siyosiy meros, ya'ni Britaniyaning xalqaro munosabatlarda o'z manfaatlarini turli hududlarda qanday ilgari surganini namoyon qiluvchi mexanizm sifatida baholanmoqda.

1837-yil Britaniyada qirolicha Viktoriya taxtga o'tirgan davr bo'lib, ushbu yil tarixda nafaqat siyosiy, balki geosiyosiy jarayonlarda ham yangi bosqichni boshlab berdi. Bu davrda Britaniya va Rossiya o'rtasidagi Markaziy Osiyodagi raqobat ochiq geosiyosiy harakterga ega bo'lib, "**Katta o'yin**" deb nomlangan jarayonning amalda boshlanishiga olib keldi [Hopkirk Peter 2006, p.17]. Rossiya imperiyasi 1830-yillardan boshlab Qozog'iston o'lkalariga qarab Janubga tomon kengayishni kuchaytirgan, 1839–1840-yillarda Xivaga yurish uyushtirgan va Turkiston yo'nalishida asta-sekin ilgarilab borayotgan edi. Britaniya bu harakatlarni **Hindiston xavfsizligiga tahdid** sifatida baholay boshladi [Meyer, Karl E. 2001, pp. 40–45].

Britaniyaning rasmiy doiralarida bu davrda Markaziy Osiyoga oid axborot yig'ish, siyosiy ekspeditsiyalar va diplomatik missiyalarni yuborish faolligi oshdi. Eng yorqin misollardan biri- **Aleksandr Byorns**ning 1830-yillardagi Afg'onistonga safari va uning keyinchalik mahalliy siyosiy elita bilan bo'lgan aloqalaridir [Dalrymple, William. 2013, pp. 112–116]. 1838–1842 yillardagi **Birinchi Afg'oniston urushi** Britaniyaning "Katta o'yin"dagi dastlabki strategik xatti-harakatlaridan biri bo'ldi. Bu urush Britaniyaning Afg'oniston orqali Rossiya ta'sirini cheklashga urinishini anglatadi. Urushning boshlanishi siyosiy tahlilchilar tomonidan "kontr-tadbir" sifatida baholangan [Ingram, Edward. 1984, pp. 123–129].

Bu davrda Britaniya siyosiy doiralarida "muhofaza hududlar" doktrinasi yanada mustahkamlanib, Afg'oniston va Eron hududlari strategik qalqon sifatida qarala boshlandi. Lord Oklendning siyosiy deklaratsiyasida Rossiyaning harakatlarini oldindan bartaraf qilish siyosati ochiq ifoda etilgan [Yapp, M.E. 1980, pp. 141–147]. "Katta o'yin"ning boshlanishi nafaqat harbiy va diplomatik harakatlarda, balki Britaniyadagi ichki siyosiy muhokamalarda ham namoyon bo'ldi. Parlamentda Markaziy Osiyo va Rossiya ekspansiyasiga qarshi pozitsiyalarni shakllantirish, xarajatlar va siyosiy hatarlarni baholash dolzarb mavzulardan biriga aylandi. 1837–1855-yillar "Katta o'yin"ning avvalgi bosqichi bo'lib, bu davrda Britaniyaning Markaziy Osiyoga doir siyosati ma'lumot yig'ish, muhofaza hududlar yaratish va kontr-ekspansiya usuli bilan ifodalangan.

Ushbu davr keyingi geosiyosiy kurashlar uchun asosiy shakllangan bosqich sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Jorj Kenning ehtiyotkor va diplomatik yondashuvi Britaniyaning Markaziy Osiyodagi siyosiy strategiyasiga asta-sekinlik bilan ta'sir etdi. 1837–1855-yillarda "Katta o'yin"ning boshlang'ich bosqichi sifatida, Britaniyaning ma'lumot to'plash va muhofaza hududlar orqali Rossiya ta'siriga qarshi siyosat yuritishi geosiyosiy raqobatga yo'l ochdi. Yana bir yetakchilardan Lord Uilyam Lem, ya'ni **Lord Melburn edi**, u 1835–1841-yillar davomida Britaniyaning Bosh vaziri sifatida faoliyat yuritgan va Vigi partiyasining ta'sirli yetakchilaridan biri bo'lgan [Smith, E.A. *Lord Melbourne*. 1996, pp. 183–191]. U tashqi siyosatda ehtiyotkorlik, diplomatik muvozanat va ortiqcha intervensiyadan saqlanish prinsiplarini ustuvor deb bilgan. Melburn hukumatining tashqi siyosiy ustuvorligi asosan Yevropa qit'asidagi barqarorlik va koloniyalarni boshqarish masalalariga qaratilgan bo'lsada, Markaziy Osiyo va Hindiston masalasi ham yuqori darajada ahamiyat kasb etgan.

Britaniya bu mintaqalardagi siyosiy va harbiy jarayonlarni kuzatib borish uchun maxsus vakolatli missiyalar tashkil etgan. Britaniya imperiyasining Markaziy Osiyodagi missiyalari asosan razvedka va diplomatik maqsadlarga qaratilgan edi. Bu missiyalar Sharqiy Turkiston va Afg'oniston hududlarida siyosiy va harbiy vaziyatni o'rganish, Rossiyaning kengayish harakatlariga qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqish maqsadida olib borilgan [Noelle-Karimi, Christine 2014. -P. 45].

Inglizlar uchun eng muhim masalalardan biri Hindistonni Rossiya xavfidan saqlash edi. Shu sababli, Britaniya diplomatlari va razvedka agentlari Afg'onistondagi siyosiy muhitni o'rganish bilan bir qatorda Sharqiy Turkiston orqali ham o'z ta'sirini kengaytirishga harakat qilishgan [Forbes, Andrew D.W. 1986. - P. 16]. Sharqiy Turkiston va Afg'oniston geografik joylashuvi jihatidan Rossiya va Britaniya o'rtasidagi strategik hududlar hisoblangan. Ingliz razvedkasi bu hududlarda Rossiyaning kengayish siyosatini o'rganish bilan bir qatorda, mahalliy hokimlar bilan diplomatik aloqalar o'rnatish va ularni Britaniyaga hayrixoh qilishga harakat qilgan.

Xulosa. Markaziy Osiyodagi Katta O'yin Britaniya va Rossiya imperiyalarini yonma-yon taqqoslash imkonini beradigan juda kam tarixiy imkoniyatlardan biri bo'lib qolmoqda. "Katta o'yin"

davrida Britaniyaning Markaziy Osiyodagi siyosati – bu shunchaki imperial raqobat emas, balki strategik tahlil, chegara xavfsizligi, iqtisodiy manfaatlar va Hindistonni muhofaza qilishni o'z ichiga olgan murakkab geosiyosiy doktrina edi. XIX asrda shakllangan ushbu siyosiy qarashlar keyinchalik XX asrdagi Britaniya tashqi siyosiy merosining asosiy qismlaridan biriga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hopkirk Peter. *The Great Game: On Secret Service in High Asia*. United Kingdom, Oxford University Press, 2006. -P. 12
2. Meyer, Karl E., and Brysac, Shareen Blair. *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia*. USA. Basic Books, 2001. -Pp. 15–17.
3. Ingram Edward. *In Defence of British India: Great Britain in the Middle East, 1775–1842*. UK:Frank Cass Publishers, 1984. -P. 113.
4. Yapp M.E. *Strategies of British India: Britain, Iran, and Afghanistan, 1798–1850*. UK: Clarendon Press, 1980. -P. 225.
5. Marsden Magnus, and Hopkins Benjamin. *Fragments of the Afghan Frontier*. UK: Hurst Publishers, 2012. -Pp. 39–41.
6. Hopkirk, Peter. *The Great Game: On Secret Service in High Asia*. UK, Oxford University Press, 2006, p. 17. Archive.org
7. Meyer, Karl E., and Brysac, Shareen Blair. *Tournament of Shadows*. USA, Basic Books, 2001, pp. 40–45. Google Books
8. Dalrymple, William. *Return of a King: The Battle for Afghanistan*. UK, Bloomsbury, 2013, pp. 112–116. Goodreads
9. Ingram, Edward. *In Defence of British India*. UK, Frank Cass Publishers, 1984, pp. 123–129. Open Library
10. Yapp, M.E. *Strategies of British India: Britain, Iran, and Afghanistan, 1798–1850*. UK, Clarendon Press, 1980, pp. 141–147. Open Library
11. Smith, E.A. *Lord Melbourne, 1779–1848*. UK, Cambridge University Press, 1996, pp. 183–191.
12. Noelle-Karimi, Christine. *The Pearl in Its Midst: Herat and the Mapping of Khurasan*. Vienna: Austrian Academy of Sciences. 2014. -P. 45.

UO'K 908

SOVET DAVRIDA QASHQADARYO VOHASIDA CHORVACHILIK MAHSULOTLARI YETISHTIRISH DINAMIKASI

D.A.Ro'ziboyev, v.b. dots., Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada sovet davrida Qashqadaryo vohasida chorvachilik mahsulotlari yetishtirish jarayonining rivojlanish bosqichlari, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari hamda sohaning asosiy muammolari tahlil qilinadi. 1925–1991-yillar davomida amalga oshirilgan agrar siyosat, kollektivlashtirish jarayonlari, davlat xo'jaliklari faoliyati va ularning chorvachilik taraqqiyotiga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, go'sht, sut, jun va qorako'l mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlaridagi o'zgarishlar statistik ma'lumotlar asosida o'rganiladi. Maqolada yem-xashak tanqisligi, yaylovlardan foydalanish muammolari hamda ekologik omillarning chorvachilikka ta'siri ilmiy jihatdan baholanadi. Tadqiqot natijalari voha iqtisodiyotida chorvachilikning muhim o'rin tutganligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo vohasi, chorvachilik, sovet davri, agrar siyosat, kollektivlashtirish, davlat xo'jaliklari, qorako'lchilik, yaylovlar, yem-xashak bazasi, chorvachilik mahsulotlari, iqtisodiy rivojlanish, ekologik muammolar

Аннотация. В данной статье анализируются этапы развития производства продукции животноводства в Кашкадарьинском оазисе в советский период, производственные показатели и основные проблемы отрасли. В исследовании освещаются аграрная политика, процессы коллективизации, деятельность государственных хозяйств и их влияние на развитие животноводства в 1925–1991 годах. Также на основе статистических данных изучаются изменения объемов производства мяса, молока, шерсти и каракулевой продукции. В статье научно оценивается влияние нехватки кормовой базы, проблем использования пастбищ и экологических факторов на животноводство. Результаты исследования показывают, что животноводство занимало важное место в экономике оазиса.

Ключевые слова: Кашкадарьинский оазис, животноводство, советский период, аграрная политика, коллективизация, государственные хозяйства, каракулеводство, пастбища, кормовая база, продукция животноводства, экономическое развитие, экологические проблемы

Abstract. This article analyzes the stages of development of livestock production in the Kashkadarya oasis during the Soviet period, production indicators, and the main problems of the sector. The study highlights agrarian policy, collectivization processes, the activities of state farms, and their impact on the development of livestock farming between 1925 and 1991. In addition,

changes in the production volumes of meat, milk, wool, and karakul products are examined on the basis of statistical data. The article scientifically evaluates the impact of fodder shortages, pasture-use problems, and environmental factors on livestock farming. The research results demonstrate that livestock breeding occupied an important place in the economy of the oasis.

Keywords: *Kashkadarya oasis, livestock farming, Soviet period, agrarian policy, collectivization, state farms, karakul breeding, pastures, fodder base, livestock products, economic development, environmental problems*

Vohaning tabiiy-geografik sharoiti, keng yaylov hududlari, cho'l va adir mintaqalarining mavjudligi qadimdan chorvachilik rivojlanishi uchun qulay imkoniyat yaratgan. Ayniqsa, qo'ychilik, qorako'lchilik, qoramolchilik va qisman tuyachilik xo'jaliklari voha aholisi turmushida muhim o'rin tutgan. 1925–1991-yillar oralig'ida sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan agrar siyosat, kollektivlashtirish, davlat xo'jaliklarini tashkil etish hamda markazlashgan iqtisodiy boshqaruv tizimi chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi va tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Shu bois ushbu davr chorvachilik tarixini o'rganish voha iqtisodiy taraqqiyotining asosiy xususiyatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi[1].

1920-yillarning ikkinchi yarmiga qadar Qashqadaryo vohasida chorvachilik asosan xususiy va yarim ko'chmanchi xo'jaliklar shaklida rivojlangan edi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1926-yilda vohada 520 ming bosh qo'y-echki, 146 ming bosh qoramol va 18 ming bosh ot-ulov mavjud bo'lgan[2]. Chorva mollari asosan Yakkabog', Shahrisabz, G'uzor va Qarshi atroflaridagi yaylovlarda boqilgan. Mahalliy aholining asosiy qismi qo'ychilik va qorako'lchilik bilan shug'ullangan bo'lib, qorako'l terisi ichki va tashqi bozorda muhim eksport mahsuloti hisoblangan. Ayniqsa, Qashqadaryo vohasining cho'l hududlari qorako'l zotli qo'ylarni parvarish qilish uchun qulay bo'lganligi sababli sovet davrida ham ushbu tarmoq ustuvor yo'nalish sifatida saqlab qolindi[3].

1930-yillarda amalga oshirilgan kollektivlashtirish siyosati vohada chorvachilik tizimining tubdan o'zgarishiga olib keldi. Xususiy xo'jaliklarning tugatilishi natijasida jamoa xo'jaliklari va davlat xo'jaliklari tashkil qilindi. 1932-yilga kelib Qashqadaryo hududida 200 dan ortiq kolxoz va 20 ga yaqin sovxoz faoliyat yuritgan. Biroq kollektivlashtirishning dastlabki yillarida chorva sonining keskin kamayishi kuzatildi. Masalan, 1933-yilda qo'y-echki soni 1928-yilga nisbatan qariyb 35 foizga qisqargan. Bu holat aholi tomonidan chorva mollarining yashirilishi, oziqa bazasining yetarli emasligi va boshqaruv tizimidagi kamchiliklar bilan izohlanadi[4].

1935–1940-yillarda chorvachilikni rivojlantirish bo'yicha maxsus dasturlar qabul qilinib, qorako'lchilikka ixtisoslashgan xo'jaliklar soni ortdi. Qarshi cho'li hududida tashkil etilgan bir qator sovxozlar qorako'l terisi yetishtirish bo'yicha ittifoq miqyosidagi yirik markazlardan biriga aylandi. 1940-yilga kelib vohada qorako'l qo'ylarining umumiy soni 700 ming boshdan oshgan. Shu bilan birga, sut va go'sht mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi ham asta-sekin ko'paydi[5]. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1940-yilda viloyatda 18 ming tonna go'sht va 52 ming tonna sut mahsuloti tayyorlangan. Chorvachilik mahsulotlarining muayyan qismi davlat buyurtmasi asosida markaziy hududlarga yuborilgan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Qashqadaryo vohasi chorvachiligi front ehtiyojlarini ta'minlashda muhim rol o'ynadi. 1941–1945-yillar davomida viloyatdan minglab tonna go'sht, jun va sut mahsulotlari armiyaga yetkazib berildi. Ayniqsa, jun mahsuloti harbiy kiyim-kechak ishlab chiqarishda muhim xomashyo vazifasini bajardi. Urush yillarida mehnat resurslarining katta qismi frontga safarbar etilganligi sababli chorvachilik xo'jaliklarida ayollar va o'smirlar mehnatidan keng foydalanildi. Shu davrda yem-xashak tanqisligi ham sezilarli muammoga aylandi. 1943-yilda qurg'oqchilik tufayli yaylovlarning hosildorligi pasayib, chorva mollari orasida nobud bo'lish holatlari ko'paygan. Natijada qoramollar soni 15–18 foizga kamaygan[6]. 1955-yilga kelib viloyatda 900 ming bosh qo'y-echki, 210 ming bosh qoramol mavjud bo'lgan. Shu davrda sut ishlab chiqarish 80 ming tonnaga, go'sht ishlab chiqarish esa 25 ming tonnaga yetgan. Chorvachilik mahsulotlari hajmining o'sishi aholining oziq-ovqat ta'minotini yaxshilash bilan birga, respublika iqtisodiyotiga ham muhim hissa qo'shgan[7].

1960–1970-yillar Qashqadaryo chorvachiligida nisbatan barqaror rivojlanish bosqichi hisoblanadi. Bu davrda davlat tomonidan yirik chorvachilik komplekslari qurildi, veterinariya xizmatlari kengaytirildi va sun'iy urug'lantirish usullari joriy qilindi. Naslchilik ishlari natijasida mahsuldor zotlar ko'paytirildi. Masalan, qoramollarning sudor zotlari asosida bir sigirdan olinadigan o'rtacha sut hajmi 1960-yildagi 1200 litr ko'rsatkichdan 1980-yilda 2200 litrga yetdi. Qo'ychilikda esa qorako'l terisi sifati yaxshilanib, eksport salohiyati ortdi. 1975-yilda Qashqadaryo viloyati

bo'yicha 1 million 200 ming boshdan ortiq qo'y boqilgan bo'lib, ularning asosiy qismini qorako'l zotlari tashkil etgan[8].

Biroq chorvachilikning jadal rivojlanishi bilan bir qatorda qator muammolar ham yuzaga chiqdi. Yaylovlardan haddan tashqari foydalanish natijasida cho'l hududlarida degradatsiya jarayoni kuchaydi. Ayniqsa, Qarshi cho'li va Muborak atroflaridagi yaylovlar hosildorligi pasayib bordi. Olimlarning ma'lumotlariga ko'ra, 1970-yillarning oxiriga kelib ayrim hududlarda yaylov o'simliklari qoplami 30–35 foizga qisqargan. Bu esa chorva mahsuldorligiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

1980-yillarda Qashqadaryo vohasida chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi yuqori ko'rsatkichlarga erishgan bo'lsa-da, sohada iqtisodiy samaradorlik pasayib bordi. Markazlashgan reja iqtisodiyoti sharoitida mahsulot sifati emas, balki miqdoriy ko'rsatkichlar ustuvor hisoblangan. Shu sababli ayrim xo'jaliklarda chorva sonini sun'iy ravishda oshirish holatlari kuzatilgan. 1985-yilda viloyatda 1 million 400 ming bosh qo'y-echki, 320 ming bosh qoramol mavjud bo'lgan. Go'sht ishlab chiqarish hajmi 42 ming tonnaga, sut ishlab chiqarish esa 160 ming tonnaga yetgan[9]. Biroq yem-xashak xarajatlarining oshishi va texnik bazaning eskirishi mahsulot tannarxining ortishiga olib kelgan.

Kullas, 1925–1991-yillar davomida Qashqadaryo vohasida chorvachilik mahsulotlari yetishtirish jarayoni murakkab va ziddiyatli rivojlanish bosqichlarini bosib o'tdi. Sovet agrar siyosati natijasida chorvachilik ishlab chiqarishi hajmi sezilarli darajada oshdi, yangi xo'jalik shakllari va texnologiyalar joriy qilindi. Ayniqsa, qorako'lchilik va qo'ychilik tarmoqlari voha iqtisodiyotining muhim sohalariga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. V.S.Ambroziak. 1938-yilgi hosildan beda urug'ini tayyorlash. // O'zbekiston sotsialistik qishloq xo'jaligi. Toshkent. № 6, 1938 yil. B.35
2. A.K.Львович. Ўзбекистон колхозларида қорамолни кўпайтириш йўллари. // Ўзбекистон социалистик қишлоқ хўжалиги. Тошкент. № 1, 1949 йил. Б.83.
3. Qashqadaryo viloyat davlat arxivi, 34-fond, 1-ro'yxat, 20-ish, 262-varaq.
4. Qashqadaryo viloyat davlat arxivi, 34-fond, 1-ro'yxat, 17-ish, 30-36-varaqlar.
5. Qashqadaryo viloyat davlat arxivi, 34-fond, 1-ro'yxat, 124-ish, 33-36-varaqlar.
6. Qashqadaryo viloyat davlat arxivi, 34-fond, 1-ro'yxat, 124-ish, 28-29-varaqlar.
7. Qashqadaryo viloyat davlat arxivi, 34-fond, 1-ro'yxat, 124-ish, 33-36-varaqlar.
8. М.Ризаев., П.Уркинбоев., Д.Эшонхўжаев. Қишлоқ хўжалигини юксалтириш иқтиқболлари. // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журнали, № 8, 1989 йил. Б.2.
9. С.Муқсимов. Ўзбекистонда қўйчилик экономикаси. “Ўзбекистон” нашриёти. Тошкент – 1972. Б.49.

UDC 902:004.92(575)

REVIVING LOST HISTORY THROUGH VIRTUAL ARCHAEOLOGY: 3D VISUAL RECONSTRUCTION OF THE DARVOZAQIR I SITE

B.Sadullayev, Senior Research Fellow, PhD, Khorezm Mamun Academy, Khiva
F.Matqurbanov, Junior Research Fellow, Khorezm Mamun Academy, Khiva

Annotatsiya. Arxeologik yodgorliklar va madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish hamda saqlab qolish masalasi bugungi kunda dolzarb zarurat hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy texnologiyalar va kompyuter dasturlari eng maqbul yechim sifatida qaraladi. Xususan, arxeologik yodgorliklarning 3D modellashirilishi “tarix”ni yaxlit holda saqlash imkonini beradi.

3D modellashirish o'tmishni o'rganish, tahlil qilish va talqin etishda, shuningdek ilmiy gipotezalarni taqdim etishda keng ahamiyat kasb etadi. 3D modellashirish bilan bir qatorda, virtual vizualizatsiya tarixiy idrokni boyitadi va tavsiflarni to'ldiradi. Ushbu rekonstruksiya varianti keng auditoriyani jalb etish imkoniyati, o'rganishning qulayligi hamda amaliy qo'llanilishi bilan ahamiyatlidir.

Tasvirlar tasavvur jarayonida ustunlik qiladigan zamonaviy jamiyatda o'tmishni raqamli rekonstruksiya orqali ommalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan vizualizm tarixiy bilimlarni qanday qabul qilishimiz va tahlil qilishimizni belgilaydi. Rekonstruksiya shaklida tasvirlangan obraz to'liq izohlangan bo'lib, qo'shimcha talqinlarga deyarli o'rin qoldirmaydi (Aneta Buchner & Małgorzata Markiewicz, 2018a).

Shuningdek, arxeologik ma'lumotlarni tarqatishda, refleksivlik va ko'p ovozlilikni ta'minlashda hamda mahalliy hamjamiyatlar va yoshlar o'rtasida merosni anglash darajasini oshirishda 3D texnologiyalarning o'rni alohida ta'kidlanadi (Lercari & Nicola, 2017a).

Mazkur maqola arxeologiyani 3D vizualizatsiya bilan sinxronlashtirish orqali landshaft arxeologiyasi muhitini virtual tarzda ifodalash imkoniyatlariga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Arxeologik yodgorlik, Darvozaqir I, 3D grafik dasturlar, 3D vizualizatsiya, vizual tarixiylik, zamonaviy muzeyshunoslik.

Аннотация. Вопрос охраны и сохранения археологических памятников и объектов культурного наследия является актуальной необходимостью современности. В этом контексте современные технологии и компьютерные программы рассматриваются как наиболее оптимальное решение. В частности, 3D-моделирование археологических памятников позволяет сохранить «историю» в её целостном виде.

3D-моделирование имеет широкое значение в изучении, анализе и интерпретации прошлого, а также в представлении научных гипотез. Наряду с 3D-моделированием, виртуальная визуализация обогащает историческое восприятие и дополняет описания. Данный вариант реконструкции важен благодаря своей способности привлекать широкую аудиторию, удобству изучения и практической применимости.

В современном обществе, где изображения доминируют в процессе воображения, популяризация прошлого посредством цифровой реконструкции приобретает особую значимость. Именно визуализм определяет, каким образом мы воспринимаем и анализируем исторические знания. Образ, представленный в форме реконструкции, является полностью объяснённым и практически не оставляет пространства для дальнейшей интерпретации (Aneta Buchner & Małgorzata Markiewicz, 2018a).

Важно также подчеркнуть роль 3D-технологий в распространении археологических данных, развитии рефлексивности и многоголосия, а также в повышении уровня понимания культурного наследия среди местных сообществ и молодёжи (Lercari & Nicola, 2017a).

Данная статья посвящена возможностям виртуального представления среды ландшафтной археологии посредством синхронизации археологии с 3D-визуализацией.

Ключевые слова: Археологический памятник, Дарвозакир I, 3D графические программы, 3D визуализация, визуальная историчность, современная музеология.

Abstract. The issue of protecting and preserving archaeological monuments and cultural heritage objects is a contemporary necessity. In this regard, modern technologies and computer programs are considered the most optimal solution. In particular, 3D modeling of archaeological monuments allows us to preserve "history" in its entirety. 3D modeling is of broad significance in studying, analyzing, and interpreting the past, as well as in presenting scientific hypotheses. Along with 3D modeling, virtual visualization enriches historical perception and complements descriptions. This reconstruction variant is significant due to its ability to engage a wide audience, ease of study, and practical applicability. In our society, where images dominate the process of imagination, the popularization of the past through digital reconstruction is crucial. It is visualism that determines how we receive and analyze historical knowledge. An image depicted in the form of reconstruction is fully explained and leaves no room for further interpretation (Aneta Buchner & Małgorzata Markiewicz, 2018a). It is important to emphasize the role of 3D technologies in the dissemination of archaeological data, reflexivity, multivocality, and increasing the understanding of heritage among local communities and youth (Lercari & Nicola, 2017a). This article focuses on the possibility of virtually representing the landscape archaeology environment through the synchronization of archaeology with 3D visualization.

Key words: Archaeological monument, Darvozaqir I, 3D graphic software, 3D visualization, visual historicity, contemporary museology.

Main body: Archaeological excavations have an irreversible nature, and they inevitably lead to the degradation of material heritage. For this reason, archaeologists place great importance on documentation and archiving. 3D modeling techniques enable the creation of high-precision and highly realistic 3D models for archaeological excavations beradi (Wenyuan Niu et al., 2024). At first glance, visualization, virtual space, interactivity, presence, and speed might seem unrelated to the archaeological interpretation process, as they are key aspects of virtual simulation of the past (Lercari & Nicola, 2017b). However, in recent years, the contribution of modern techniques and technologies in archaeology has demonstrated the contrary. Digital technologies, which search for underground archaeological sites, scan cultural heritage objects and artifacts on the surface, and create models based on 3D graphics software, can work in sync with archaeology, as seen in practical results.

In this context, creating non-existent archaeological objects with 3D graphics software is not an easy task, and in archaeology, 3D modeling is based not only on existing documentation but also on hypothesizing, assessing, and predicting the missing parts of historical truth (Aneta Buchner & Małgorzata Markiewicz, 2018b). Along with creating 3D models, reconstructing visual history

through video clips can be seen as an effective scientific-communicative solution for popularizing archaeological monuments and cultural heritage objects and making them accessible to a broader audience. This method enhances the didactic potential of these objects by presenting their cultural and historical significance in an interactive and immersive way. The practical significance of this work is evident in the deeper study of Uzbekistan's landscape archaeology, particularly in reflecting the historical and cultural context of the Darvozaqir I monument through the creation of its 3D visualization.

The creation of a 3D visualization of the Darvazaqir I archaeological site begins with an in-depth analysis of scientific sources that document previous archaeological research. At this stage, systematic study is conducted on the site's morphological characteristics, stratigraphic layers, topographical context, and structural elements. In addition, scientific articles, monographs, excavation reports, and catalogues related to prior fieldwork are thoroughly examined.

Evaluating the scholarly significance of past research on Darvazaqir I is also essential. Conceptual models and interpretations proposed by earlier researchers are reviewed, and alternative hypotheses are critically compared. In order to ensure that the 3D visual reconstruction is both historically and archaeologically grounded, it is crucial to delineate the boundaries between authentic and hypothetical elements during the visualization process. Therefore, the interpretation and visual representation of archaeological evidence are carried out in alignment with established scientific methodologies.

This approach allows for a highly accurate and academically credible reconstruction of Darvazaqir I as an archaeological heritage site. Furthermore, such a methodologically grounded strategy facilitates the creation of a 3D model that is accessible not only to specialists but also to a wider audience.

The discovery and study of the Darvazaqir I settlement site plays a pivotal role in advancing the understanding of Neolithic landscape archaeology in Uzbekistan. The site offers valuable opportunities for reconstructing the ancient ecological and socio-cultural aspects of the regional landscape, as well as for analyzing Neolithic subsistence strategies, economic practices, and interactions with the surrounding environment.

The Neolithic period in Uzbekistan remains significantly underexplored. Our current understanding stems primarily from the work of S.P. Tolstov and his associates. The Yonbosh IV site, considered a classic example of the Kaltaminar culture, has yet to be fully published. Hence, we consider it valid to compare the multi-layered stratigraphy of Darvazaqir I and II with that of Yonbosh IV (Ya.G. Gulyamov, U. Islamov, A. Askarov, 1966). A third known structure from that period—discovered in the lower layer during the 1961 excavations of Darvazaqir I—is of an entirely different type (A.V. Vinogradov, 1981).

Among the dozens of Neolithic sites identified in the lower Zarafshan basin, Darvazaqir I and II stand out for their preserved cultural layers—Darvazaqir I being a notable example of a three-layered stratigraphy. U. Islamov, who studied these sites, attributes them to the early phase of the Kaltaminar culture and dates them to the 4th–3rd millennium BCE (A.V. Vinogradov & E.D. Mamedov, 1975).

Based on the site's architecture, we can assert the presence of three distinct cultural layers. The first layer contains remnants of dwelling walls and hearths. The second is richer, with more substantial cultural deposits. The third preserves both internal and external structural elements of the dwelling. The above-ground structure resembled a tent, supported by a framework of posts and beams, and was covered with reeds. The total floor area of the building measured 81 m² (7×11.6 m), with the western section reinforced by primary posts. The interior featured designated zones for domestic and household functions (U. Islamov, 1963).

In the process of creating a 3D model of the Darvazaqir I site, visual reconstruction imagery was used alongside scientific analysis of source data as a complementary method. During the visualization of structural elements identified through archaeological excavations, historical analogies and established methods of archaeological reconstruction were applied. This approach not only helped envision the original form of the site, but also deepened the critical analysis of the source materials based on excavated finds. Furthermore, the reconstruction imagery played a crucial role in clearly delineating the boundaries between authentic and hypothetical elements, thereby contributing significantly to the development of a scientifically grounded visual narrative.

The modeling phase plays a key role in the visual interpretation of archaeological objects. In this stage, 3D reconstruction is carried out based on dimensional data obtained through archaeological research. The process employs 3D graphic software, specifically 3Ds Max.

Initially, a digital model of the landscape in which the historical site is located is created. For this purpose, the terrain and general morphology of the area are used as a foundation. The next stage involves reconstructing the structural elements of the site based on archaeological findings and historical sources. At this stage, the primary structure, wooden post walls, roof coverings, columns, and other architectural components are digitally recreated in accordance with the principles of historical reconstruction.

Throughout the reconstruction process, dimensions, proportions, and historical context are rigorously controlled. Each component is modeled with precision based on available scientific studies on the materials, forms, and functional characteristics of the archaeological site. Special attention is also given to identifying and visually distinguishing between authentic and hypothetical elements. As a result, a three-dimensional reconstruction is produced that is both grounded in scientific evidence and close to historical reality.

The next stage involves integrating the completed 3D model into Lumion to enhance its realism. Although physically based rendering (PBR) materials can be applied within 3Ds Max itself to achieve visual historicity, Lumion offers superior realistic visualization capabilities. Its features for creating interactive environments and real-time rendering significantly enhance the final image quality. Lumion is a highly automated software equipped with a wide range of ready-to-use settings and components for visualization. While its flexibility and customization options may be somewhat limited compared to more procedural tools (such as Unreal Engine 5), it substantially accelerates the workflow. It is worth emphasizing that the use of a real-time rendering engine allowed for immersive engagement with the project, facilitating the identification of errors and the development of new hypotheses (Yan Chen & Federico Luis Del Blanco García, 2022).

After exporting the model into Lumion, environmental elements such as terrain, water bodies, vegetation, and flora and fauna components are added based on source data to simulate a natural landscape. This approach enables the preparation of a visually and scientifically grounded presentation of both tangible and intangible cultural heritage through 3D reconstruction.

The archaeological investigations conducted at the Darvazaqir I site and the corresponding scholarly sources were thoroughly analyzed. The obtained data were reprocessed, systematized, and enriched through a comprehensive scientific approach, incorporating existing archaeological evidence. As a result of these studies, the stratigraphic characteristics of the site, the morphological composition of the cultural layers, and its significance within the historical process were clearly defined.

The developed 3D visualization contributes to a deeper scientific interpretation of the archaeological research results and enables a systematic and visually accurate representation of empirical data collected during excavations. Moreover, it expands the potential use of 3D reconstructions as primary sources in both the reconstruction of archaeological objects and scientific analysis. Through direct engagement with the 3D reconstruction, viewers are encouraged to explore the meaning and value of this cultural heritage site (Rafał Szrajber, 2016).

Figure 1 Reconstruction by archaeologist O'.Islomov.

Digital visualizations created using specialized software serve as an important medium for conveying information about the past, particularly regarding lost or partially preserved cultural heritage objects. This technological approach facilitates the systematic reconstruction, interpretation, and presentation of archaeological data to the wider scientific community. Displaying such information within a museum context enhances the dissemination of scientific knowledge and increases the effectiveness of communicating cultural heritage to broader audiences. This approach not only deepens public understanding of historical objects but also actively engages visitors in the learning process.

The Darvozaqir I site was discovered and scientifically studied by archaeologist U. Islamov during archaeological excavations. Based on the results of his research, the scholar not only provided scientific information about the site but also presented a 2D reconstruction (illustrative) model that reflects the morphological structure of the object (Figure 1).

Based on Figure 1 and the available source materials, the initial constructive structure of the site was modeled using 3Ds Max software (Figure 2). This stage provides an essential visual foundation for accurately representing the morphological features of the archaeological object.

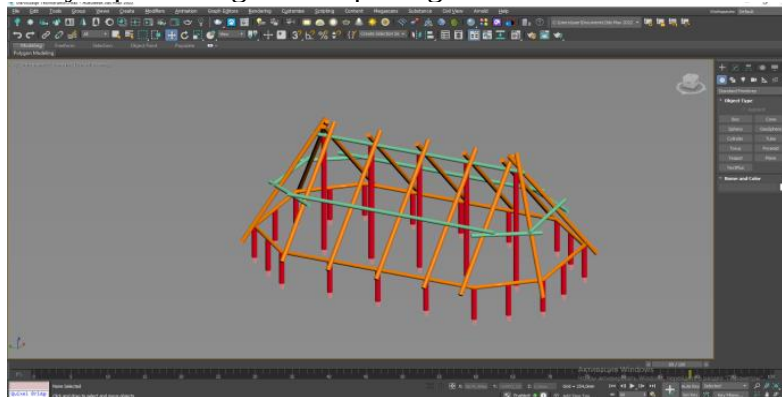

Figure 2. Constructive model of the object created in 3Ds Max software

Subsequently, a specialized overlay element is applied to the constructed model created in 3Ds Max, in preparation for use in the Lumion software. At this stage, the selected overlay is based on reed-covered structures documented in archaeological sources, aiming to realistically represent the external appearance of the object. This texture not only imparts material characteristics to the model but also serves as a key visual component in the historical reconstruction of the site (Fig. 3). The dimensions of the constructions were estimated during the preparation process, as no preserved structures were found during the study of the monument. The excavations revealed only layers of findings that had sunk into the ground. The dimensions of the constructions were determined based on the size of the dwelling and architectural approach. In this process, the capabilities of 3Ds Max software enabled the creation of each construction with precise dimensions based on a clear measurement system.

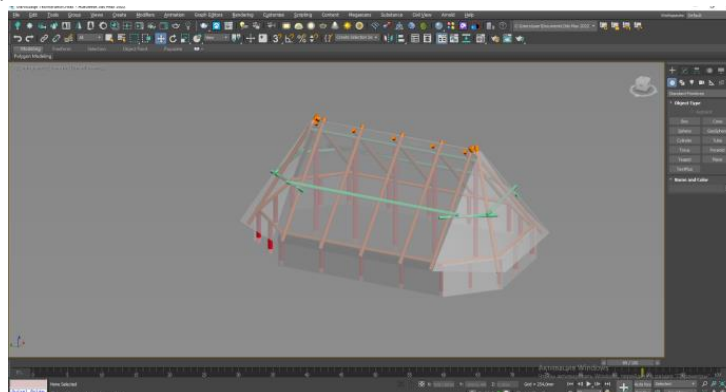

Figure 3. The process of applying the overlay to the object

With this, the 3D modeling process has been completed. The next step involves transferring the prepared model into the Lumion software, where the creation of the natural environment surrounding the monument – including the flora and fauna – will take place. In this stage, all necessary components for creating an accurate visual representation of the natural landscape around the monument are modeled based on ecological features, plant life, and animal species mentioned in archaeological sources. This process allows for a deeper understanding of the monument's historical and ecological context by reconstructing its authentic environment.

In the final stage of the research, the object is prepared for presentation in a virtual environment with high-level visualization by utilizing the capabilities and innovative features of Lumion software. In this process, the model created in 3Ds Max is successfully exported to Lumion's working menu, resulting in an accurate, realistic, and high-quality visualization. This process allows for a better understanding of the visual representation of the object within its scientific, ecological, and historical context. Furthermore, Lumion's advanced real-time processing technologies ensure that each detail of the object is presented clearly and vividly in a visual manner. Figure 4 shows the model after being successfully exported into the Lumion software environment.

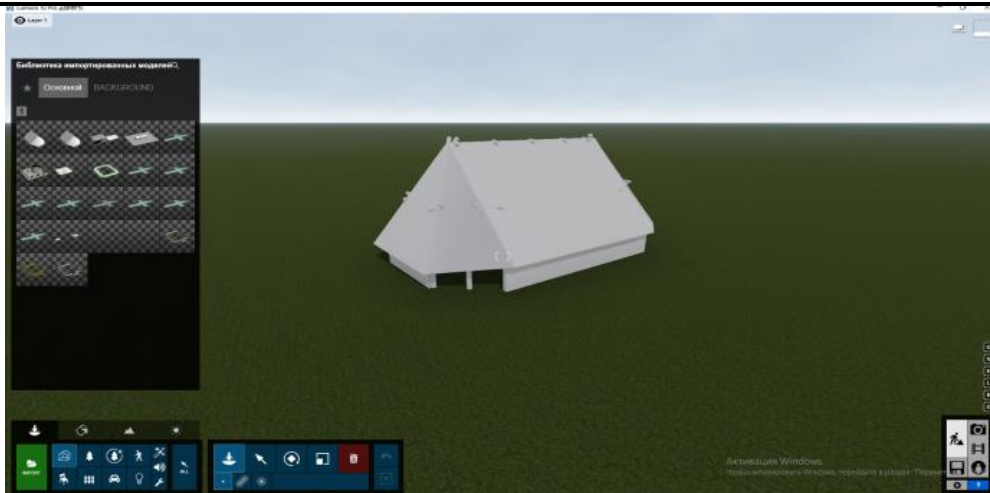

Figure 4. Placement of the model within the working interface of the Lumion software

At this stage, the model consists solely of geometric forms and, therefore, lacks the necessary visual and scientific depth required for comprehensive interpretation. As a result, the subsequent phase involves applying high-quality textures to the model to enhance its realistic representation. These textures are selected based on materials documented in archaeological sources, with the aim of accurately reflecting the historical condition of the structure. Simultaneously, by leveraging the advanced functionalities and technological advantages of the Lumion software, the natural landscape and ecological system of the site—such as vegetation cover, terrain morphology, and potential fauna—are digitally reconstructed. This integrated approach allows for a more complete and contextually grounded visualization of the archaeological object, contributing to a deeper understanding of its historical and ecological significance. In Figure 5, the practical outcome of the aforementioned descriptions and processes is visually represented. It clearly demonstrates the application of high-quality textures to the modeled object, as well as the reconstruction of the landscape and ecological system of the site using Lumion software. This visual material contributes to a deeper understanding of the historical-reconstructive interpretation of the monument, offers a broader perspective on its contextual placement within the natural environment, and provides a valuable resource for effective use in both scientific and public presentations.

Finally, in the concluding stage of the research, an animated video for the virtual environment will be created. In this phase, the advanced capabilities of the Lumion software will be utilized to present the object and its surrounding landscape in a clear and lifelike manner. The animated video, created using the program's advantages, will provide a deeper understanding of the historical-reconstructive appearance of the monument and allow for its effective use in both scientific and popular presentations. The result is presented via the following link: (https://youtu.be/JhEMI__c11E).

Figure 5. Final 3D visual reconstruction of the archaeological site.

Archives and historical documents are not always capable of fully conveying the past of a building. Often, testimonies and records are lost or destroyed over time. In the future, traditional methods of presentation and management will gradually be abandoned and replaced with increasingly innovative and advanced tools and techniques. Specialists who are experiencing this generational

transition have both the privilege and, above all, the responsibility to inherit the knowledge and methodologies passed down by their predecessors and to direct them toward the best possible future outcomes (Fabrizio Banfi, 2020).

By exporting the optimized model to virtual reality systems, it becomes possible to create immersive experiences accessible via mobile phones, which are widely available to most users (Yan Chen & Federico Luis Del Blanco García, 2022).

The prepared presentation is suitable for both the scientific community and the general public, with the information being conveyed clearly and effectively through visualization. This approach not only ensures the scientific validity of the 3D modeling results but also aims to instill historical knowledge in a broader audience—especially among the younger generation—thus fostering cultural awareness.

This process plays a crucial role in promoting respect for historical heritage, increasing attentiveness to cultural heritage sites, and cultivating a sense of national identity. In this way, the outcomes of scientific research acquire practical significance not only within academic circles but also for the wider public.

REFERENCES:

1. Aneta Buchner and Małgorzata Markiewicz. 3D Images as a Source for Analysis and Interpretation. Proceedings of the 23rd International Conference on Cultural Heritage and New Technologies 2018. <http://www.chnt.at/proceedings-chnt-23>
2. Fabrizio Banfi. HBIM, 3D drawing and virtual reality for archaeological sites and ancient ruins. Virtual Archaeology Review, 11(23): 16-33, 2020. <https://doi.org/2010.4995.2020.12416>
3. Kolczyński M. and Sztumski J. 2003. Marketing polityczny. Kształtowanie indywidualnych i zbiorowych opinii, postaw i zachowań. Katowice: Wydawnictwo Śląsk. 2003.
4. Lercari, Nicola. 3D visualization and reflexive archaeology: A virtual reconstruction of Çatalhöyük history Houses. <https://escholarship.org/uc/item/4kn6h3t9>
5. Małgorzata Markiewicz. Image communication and contemporary visualisation in the popularisation of archaeology. Sprawozdania archeologiczne 74/2, 2022. DOI: 10.23858/Sa/74.2022.2.2831.
6. Rafał Szrajber. 2016. Wirtualna rekonstrukcja architektury – od wiarygodności po niematerialność. In Justyna Kolenda and Agnieszka Seidel-Grzebińska, Ksenia Stanicka-Brzezicka, eds Dostrzec więcej. Wybrane zagadnienia wizualizacji danych w badaniach nad dziedzictwem kulturowym.
7. Wenyuan Niu, Chengqiu Lu, Qiushi Zou, Yunbing Luo, Xuan Wang, Hanyu Xiang, Fan Zhang, Xing Gao, Song Xing, Xuan Wei, Wentai Lou, Dailong Huang, Cheng Wang, Dongqing Jiang, Xiaofeng Wan, Zhongyun Zhang, Huanghao Yin, Jiayang Lu, Feng Wang, Xianfeng Huang and Yinghua Li. Dynamically documenting archaeological excavations based on 3D modeling: a case study of the excavation of the #3 fossil of hominin cranium from Yunxian, Hubei, China. Heritage Science 2024.12:279. <https://doi.org/10.1186/s40494-024-01356-5>
8. c Yan Chen, Federico Luis Del Blanco García. Constructive analysis and digital 3D reconstruction of the Yuyuanmingyuan ruins: Wanfanganhe pavilion (China). Virtual Archaeology Review, 13(27): 1-16, 2022. <https://doi.org/10.4995/var.2022.16523>
9. А.В.Виноградов, Э.Д.Мамедов. Первобытный Лявлякан // Этапы древнейшего заселения и освоения Внутренних Кызылкумов. МХЭ вып 10. - «Наука», Москва. 1975.
10. А.В.Виноградов. Древние охотники и рыболовы среднеазиатского междуречья. ТХАЭЭ вып. XIII – «Наука». Москва 1981.
11. У.Исламов. Многослойная стоянка Кельтеминарской культуры в низовьях Зеравшана. ИМКУ вып. 4. – Ташкент. 1963.
12. Я.Г.Гулямов, У.Исламов, А.Аскарлов. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. Издательство “Фан” Узбекской ССР Ташкент. 1966.

UO’K 349.42(574)

O’ZBEKISTONDA TASHQI SAVDO SOHASIGA OID MEYORIY HUIJATLAR YARATILISH TARIXI

Ch.D.Saidova, doktorant, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. ushbu maqolada tashqi savdo sohasiga oid tarixiy shakllanish jarayonlari qadimgi dunyo davridan qay tarzda rivojlangani va mustaqil O'zbekistonda meyoriy hujjatlar yaratilishiga oid qaror va farmonlar, shuningdek ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: mezolit, xususiy mulk, Buyuk Ipak Yo'li, Taraqqiyotning o'zbek modeli, Jahon savdo tashkiloti, Harakatlar strategiyasi, Taraqqiyot strategiyasi.

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие исторических процессов формирования внешней торговли с древних времен, а также решения и указы, касающиеся создания нормативно-правовых документов в независимом Узбекистане, и их значение.

Ключевые слова: Мезолит, частная собственность, Великий Шелковый Путь, узбекская модель развития, Всемирная торговая организация, Стратегия действий, Стратегия развития.

Abstract. *This article examines how the historical formation processes related to foreign trade have developed since the ancient world and the decisions and decrees related to the creation of regulatory documents in independent Uzbekistan, as well as their significance.*

Key words: *Mesolithic, private property, Great Silk Road, Uzbek model of development, World Trade Organization, Strategy of Actions, Development Strategy.*

Kirish. Insoniyat tarixidan ma'lumki, kishilik jamiyati qaror topishi va taraqqiyotning yuqori cho'qqisiga ko'tarilishiga bir nechta omillar sabab bo'ladi. Ularning dastlabkisi- kishi jonini saqlab qola olish majburiyati edi. Mezolit davriga kelib, aholi termachilikdan ovchilik va dehqonchilikka o'tishi, neolit davrida esa ko'chib yuruvchi kishilar jamoasi mutlaq yashash uchun ma'lum bir hududga kelib joylashuvi, metalning ishlab chiqarish sohalarida keng qo'llanilishi avvalambor, dastlabki shahar-davlatlarning vujudga kelishiga turtki bo'ldi va ortiqcha oziq-ovqatning paydo bo'lishi, xususiyl mulk atamasi, o'z navbatida uyushmalar o'rtasida ayrboshlash asosida savdo faoliyatini keltirib chiqardi. Dastavval, savdo-sotiq rivoji hududlarning mahsulot ishlab chiqarish qobiliyati va imkoniyatiga qarab tavsiflandi.[1] Masalan, Osiyo va Yevropani savdo orqali boshlab turgan Buyuk Ipak Yo'li Xitoydan boshqa davlatlarga choy, pilla, ipak matolar olib ketilgan bo'lsa, O'rta Osiyo hududlaridan metal buyumlar, qimmatbaho toshlar va otlar asosiy mahsulotni tashkil etgan. Shu tariqa, mil. avv davrdan boshlab, bir davlatni boshqa biri bilan nafaqat ta'minot jihatdan bog'lash balki, tashqi savdo sohasining vujudga kelishi, tartib qoidalarining ishlab chiqilishi, o'zaro madaniyatlar almashinuvi shakllandi.

Tadqiqot metodologiyasi: O'zbekiston Respublikasi mustaqillika erishgandan so'ng, davlat o'z oldidagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sohaga oid vazifalarini aniqlab oldi. Bular "Taraqqiyotning o'zbek modeli" da o'z aksini topgan bo'lib, uning tamoyillari quyidagilar edi (1991-2016 y.y):

1. Iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi;
2. Davlat- bosh islohotchi;
3. Qonun usuvorligi
4. Kuchli ijtimoiy siyosat;
5. Bozor munosabatlariga bosqichma - bosqich o'tish;

Shunga binoan, respublikada tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish 1991-yil 14-iyunda qabul qilingan " O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni bilan tartibga solindi, qonunning yangi tahriri 77-II soni 2000-yil 26-mayda e'lon qilindi. Tashqi siyosat yuritish chora tadbirlari konstitutsiya 18-moddasi bilan mustahkamlandi. " O'zbekiston Respublikasi davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan ikki va ko'p tomonlama munosabatlarni har taraflama, rivojlantirishga qaratilgan tinchliksevar tashqi siyosatni amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasi davlatning, xalqning, oliy manfaatlaridan, uning farovonligi va xavfsizligidan kelib chiqqan holda ittifoqlar tuzisi, hamdo'stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi va ular chiqishi mumkin.[2]

Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda - O'zbekiston Respublikasi davlat idoralarining, yuridik va jismoniy shaxslarning xorijiy davlatlar, ularning yuridik va jismoniy shaxslari, xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali hamkorlik o'rnatishga, bunday hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan jami amaliy harakatlar tushuniladi.[3]

1995- yil O'zbekiston Jahon Savdo Tashkilotiga a'zo bo'lish uchun ariza topshirgan bo'lsa, qabul qilish jarayoni 25 yildan ko'proq muddatni talab qilyapti. Vazirlar mahkamasining 2020-yil 28-maydagi 339- qaroriga muvofiq, ajhon savdo tashkiloti bilan ishlash bo'yicha idoralararo komissiya tarkibi tasdiqlangan. [4]

Harakatlar Strategiyasi (2017-2021) 3- bandi iqtisodga bag'ishlangan bo'lib, u "Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish" deb nomlanib, amaliy ishlarda quyidagi jarayonlarni ko'rishimiz mumkin:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29-sentabrdagi " O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ - 3303- sonli qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 28- yanvardagi " Investitsiya va tashqi savdo sohasidagi boshqaruv tizimini takomillashtirish chora- tadbirlari to'g'risida" gi PF - 5643-sonli farmoni;[5]

Ushbu jadval ko'rsatadiki: 2025-yilda va 2026-yillarda "O'zbekiston -2030" strategiyasi doirasida amalga oshirilgan tashqi iqtisodiy faoliyat borasida chora tadbirlar natijalari va foizdagi miqdori

Milliy iqtisodiyotning eksport salohiyatini kuchaytirish va uning tarkibida qo'shilgan qiymati yuqori bo'lgan mahsulotlar ulushini keskin oshirish	Asosiy/ustuvor samaradorlik ko'rsatkichi								Xususiy sektor va davlat ishtirokidagi korxonalar mablag'lari	Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi
	246. Jami eksport hajmi (oltinsiz) yillik 15 foizga o'sishini ta'minlash	23,9 mlrd doll.	15 foiz	15 foiz	15 foiz	15 foiz	15 foiz	15 foiz		
	247. Eksportchi korxonalar sonini 15 mingga yetkazish	6,5 ming	7 ming	9,1 ming	10,8 ming	12,8 ming	15 ming	15 ming	Xususiy sektor mablag'lari	Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi
	248. Eksport tarkibida tayyor va yarim tayyor mahsulotlar ulushini 70 foizga yetkazish	52 foiz	55 foiz	58 foiz	62 foiz	66 foiz	70 foiz	70 foiz	Mablag talab etilmaydi	Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi
	249. Eksport qilishda xalqaro standartlar joriy qilgan korxonalar sonini 5 000 taga yetkazish	1 600	3 000	3 500	4 000	4 500	5 000	5 000	Mablag talab etilmaydi	Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi
	250. Milliy standartlarni xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish darajasini 80 foizga yetkazish	43,9 foiz	50 foiz	60 foiz	70 foiz	75 foiz	80 foiz	80 foiz	Ijrochilar mablag'lari	Texnik jihatdan tartibga solish agentligi

Yangi O'zbekistonda Respublika tashqi savdo aylanmasi 2018-yil boshiga 33429,9 mln. AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilga kelib 50061,5 mln. AQSH dollarini tashkil etgan, ya'ni deyarli 1,5 marta ortgan. 2024-yil yanvar-avgust oyiga kelib tashqi savdo aylanmasida eksport hajmi 17 344,0 mln. AQSH dollariga (2023- yilning yanvar-avgust oylariga nisbatan 5,5 % ga ko'paydi) va import hajmi 25 359,2 mln. AQSH dollariga (7,4 % ga ko'paydi) yetdi. Hisobot davrida – 8 015,2 mln. AQSH dollari qiymatida manfiy tashqi savdo balansi qayd etildi. [7]

Milliy statistika qo'mitasining 2026-yil 22-yanvarda bergan ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilda O'zbekistonning tashqi savdo aylanmasi 81,2 mlrd AQSH dollarini tashkil etdi. Bu ko'rsatkich o'tgan yilning mos davriga nisbatan 13,9 mlrd AQSH dollariga yoki 20,7 foizga oshgan. O'zbekistonning tashqi savdo aylanmasi hajmida: Eksport – 33,8 mlrd (+24 %) Import – 47,4 mlrd (+18,5 %) AQSH dollarini tashkil etdi. O'zbekiston jahonning 210 mamlakati bilan savdo aloqalarini amalga oshirib kelmoqda. O'zbekiston tashqi savdo aylanmasining yuqori ulushi Xitoy (21,2 %), Rossiya (16,0 %), Qozog'iston (6,1 %), Turkiya (3,7 %) va Koreya Respublikasi (2,1 %) hissasiga to'g'ri keldi.[8]

Investitsiya sohasiga oid qonun-qoidalar takomillashtirildi. 1994 yilda qabul qilingan ana shunday yo'nalishdagi dastlabki qonun ("Chet el investitsiyalari va chet ellik investorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida") so'zsiz, chet el investitsiyalarini jalb etishda ijobiy rol o'ynadi, lekin xo'jalik amaliyotining real holati uni yanada takomillashtirishni taqozo etdi, shuning uchun unga muayyan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritib borildi (1994, 1995, 1997 yillarda). 1998 yilda O'zbekiston Respublikasida "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi yangi Qonun amalga kiritildi, u iqtisodiy rivojlanishning o'zgarib borayotgan sharoitlariga javob beradi, jahon hamjamiyatida chet ellik investorlar va chet el investitsiyalariga nisbatan qabul qilingan barcha talablar va qoidalarni e'tiborga oladi. [9]

Xulosa: O'zbekiston Respublikasi mustaqillikdan so'ng, har bir boshqaruv idoralarining meyoriy hujjatlari milliyashtirildi, tubdan yangilandi yoki o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Shuningdek, savdo sohasi - mamlakatni boshqa hududlar bilan bog'lab turuvchi, davlatlar o'rtasida pul aylanmasini yuzaga keltiruvchi, ayniq vaqtda savdogarning ham sotib oluvchining huquqiy ma'suliyati kafolatlanishini taqazo etadigan, davlat va fuqarolari o'rtasida moliyaviy va ijtimoiy bo'g'likni ushlab turadigan bir yo'nalish bo'lsa, mustaqillikdan to hozirgacha tartibni saqlash va himoya qilishga qaratilgan yangi dasturlar ishlab chiqarilayapti, amaliyotga tadbqiq etilyapti, bularning barchasi insoniyatning o'zaro bog'liqligini yanada qo'llab quvvatlash va yangi imkoniyatlarni yaratib berishga qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. International Trade Law/ Stanford Law School, 2016. 3 page
2. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi. 4-bob, 18-modda. 2023
3. <http://lex.uz/docs/-67345>
4. Imomova. M O'zbekistonning Jahon Savdo Tashkilotiga a'zolicining oqibatlari va foydalari// Modern science and research. 2025. 769-bet
5. Rahmatullayeva F.M., Abdulloyev A. Tashqi iqtisodiy faoliyat va raqobat menejmenti. Durdona , -B.: Durdona , 2021. 23-bet
6. <https://lex.uz/uz/docs/-8050769#-8052273>
7. https://stat.uz/img/08_uzb_ok_p75095.pdf
8. Stat.uz

9. Г.Э.Мўминова. Ўзбекистон савдо тарихини ўрганишда ҳуқуқий норматив ҳужжатларининг манба сифатидаги ўрни.

UO'K 908

BUNDAHIŠN — ZARDUSHTIYLIKDA YARATILISH KONSEPSIYASI

F.R.Sattarov, tayanch doktorant, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada Bundahišn asarining kosmogonik mazmuni va unda aks etgan diniy-falsafiy qarashlar tahlil qilinadi. Asarda olamning yaratilishi, uning tuzilishi va rivojlanish bosqichlari, shuningdek, yaxshilik va yomonlik kuchlari o'rtasidagi dualistik kurash konsepsiyasi yoritilgan. Tadqiqot davomida insonning paydo bo'lishi, tabiat unsurlarining shakllanishi hamda esxatologik qarashlar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. „Bundahišn“ qadimgi eron xalqlarining diniy-mifologik tafakkurini o'rganishda muhim manba sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: Bundahišn, zardushtiylik, kosmogoniya, dualizm, yaratilish, mifologiya, qadimgi Eron.

Аннотация. В данной статье анализируется космогоническое содержание и религиозно-философские представления, отражённые в Bundahišn. В тексте рассматриваются вопросы сотворения мира, его структуры и развития, а также дуалистическая борьба сил добра и зла. В исследовании освещаются происхождение человека, формирование природных элементов и эсхатологические представления. «Бундахишн» рассматривается как важный источник для изучения религиозно-мифологического мировоззрения древнеиранских народов.

Ключевые слова: Бундахишн, зороастризм, космогония, дуализм, сотворение, мифология, древний Иран,

Abstract. This article analyzes the cosmological content and religious-philosophical concepts presented in the Bundahišn. The text describes the creation, structure, and development of the universe, as well as the dualistic struggle between the forces of good and evil. The study examines the origin of humanity, the formation of natural elements, and eschatological beliefs within the Zoroastrian framework. The Bundahišn is considered a significant source for understanding the religious and mythological worldview of ancient Iranian peoples.

Keywords: Bundahishn, Zoroastrianism, cosmogony, dualism, creation, mythology, ancient Iran,

Qadimgi Eronlik dunyo tasavvurlari, Bundahišn'da saqlangan, Zardushtning o'z ta'limotlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ayni paytda bu ta'limotlarning asosini tashkil etgan bo'lishi mumkin. Biroq, payg'anbar o'zi o'zining bevosita ilohiy ko'rinishiga asoslangan etik fikrlari bilan ajralib turganligi sababli, jismoniy dunyo haqida gapirganda, u mavjud bo'lgan gipotezalani qabul qilgan, o'zining yangi nazariyalarini yaratgan emas, balki avvalgi fikrlovchilar tomonidan yaratilgan tasavvurlarga tayangan. Bu ehtimol, Zardushtning kosmogoniya haqidagi tasavvurlari ba'zi anomalialarni ko'rsatadi, sanki qadimiy ta'limotlar Zardusht tomonidan dunyo tarixining to'liq etik talqinini berish uchun moslashtirilgan. Shuning uchun, uning ta'limotlarining jismoniy asoslari, ehtimol, undan oldin mavjud bo'lgan va u zaotar maktablarida o'qigan bilimlar edi.

Qadimgi Eron dunyo tasavvuri tizimli va tartibli ko'rinishga ega bo'lib, lekin bu o'z ichiga olgan ba'zi eski fikrlar, asta-sekin qabul qilingan bir ta'limotga aylangan. Bundahišnga ko'ra, koinot oltita yaratilish orqali yuzaga kelgan. Ammo, ko'pxudolik davrida buning qanday amalga oshirilganligi yoki qaysi kuchga bog'lanishi aniq emas. Avestoda koinotni tashkil etish harakati uchun ishlatilgan fe'l - *vidāraya*- bo'lib, bu „tartibga solish, sozlash“ degan ma'noni anglatadi, „yaratish“ emas; Vedalarda ham yaratilish uchun ko'pincha qurish (*evolyutsiya* emas) metaforasi ishlatiladi. Avestoda *thwarəs*- va *taš*- fe'llari tirik narsalar uchun ishlatiladi va ularning ma'nosi "kesish, o'ymak, shakllantirish", shuning uchun bu holatlarda ham xom ashyo allaqachon mavjud deb qabul qilinadi. Erondagi ilohiy xudolardan biri bo'lgan Gōuš Tašan „Buqa shakllovchisi“ tasavvuri shuni ko'rsatadiki, pagan davrida yaratilish amallari bir nechta xudolarga taqsimlangan, yagona yaratuvchi deb qaralgan xudo yo'q edi. Eronlik *Vouruna* ham yaratuvchi xudo sifatida qaralgan edi; Hindistonda esa *Varuṇa* osmon va yerni yaratgan deb hisoblangan, ammo dunyoning turli qismlarini yaratish boshqa xudolarga, jumladan *Indraga* ham bog'langan. Haqiqatan ham Vedic ilohiyatlarida „katta kosmik funksiyalar“ deyarli har bir asosiy ilohiyaga alohida ravishda tayinlangan.

Erondagi yaratilishning birinchi bosqichi osmonning yaratilishi edi. Bu, mukammal doira shaklida bo'lib, toshdan yasalgan bo'lib, barcha narsalarni o'z ichiga olgan va yerning pastki qismini

o'z ichiga olgan edi. Osmonning toshdan yasalganligi Indo-evropa manbasiga asoslangan bo'lishi mumkin; eron tillarida "osmon" (Av. *asmān*) so'zi aslida „tosh" yoki „toshlar" ma'nosini anglatadi. Y.30.5'da Zardusht o'zining „osmoni eng qattiq toshlardan" deb tasvirlaydi; va an'anaviy holda, bu osmon moddalari kristall tosh sifatida tasvirlanadi (bu yunonlarning kristalli sferalar haqidagi nazariyasiga o'xshash gipotezadir). Bu, Markaziy Osiyo va Eron osmoni ko'pincha kristallning qattiqligi va aniqligiga ega bo'lib, uning turli ranglarga o'zgarish qobiliyatiga ega ekanini ko'rsatadigan dastlabki fizika darslari bo'lib ko'rinadi. Ammo, Eron ruhoniylar maktablarida kristall tosh ham „metall" sifatida tasniflangan, albatta, uning yorqinligi va qimmatbaho metallar kabi tog' jinslari ichida qazib olinishi tufayli. Shuning uchun, osmonni tosh yoki metal sifatida ta'riflash mumkin. Farvardin Yashning juda qadimiy bir qismida (Yt.13.2) osmon "yorqin metall shaklida" tasvirlangan; va Pahlavi kitoblarida ikkala ta'rif ham keltirilgan. Masalan, Dādestān i dīnīg, Pursišn XC'da osmon „ko'rinadigan yorqinlikka ega, barcha toshlardan eng qattiq va eng go'zal" deb tasvirlangan; Bundahishnda esa "yengil, ko'rinadigan, yorqin metall moddasidan" deb tasvirlanadi.

Erta yaratish jarayonida, osmonning himoya sifatida vazifasi ko'rsatilgan, bu Yt.13.2'da "bu yerning ustida va atrofida qushning tuxumning ustida turishi kabi" deb ta'riflanadi.

Ikkinchi yaratilish suvning yaratilishidir, bu osmonning pastki qismini to'ldirish sifatida tasavvur qilingan; uchinchi yaratilish esa yerning yaratilishi edi. Suv barcha joylarda yer ostida qoldi. Yerning yaratilishi uch bosqichda tasvirlangan. Hertel, hind va eron an'analari o'rtasida taqqoslash orqali, Yima yeri kengaytirishi haqidagi mif, ehtimol, turkiy suvdan asta-sekin yerni yaratish haqidagi eski mifdan kelib chiqqan, deb taklif qilgan. Yerning yuzasi dastlab tekis doira shaklida, osmonning aniq markazida joylashgan qilib tasavvur qilingan. Uning yuzasidan vaqt o'tishi bilan tog'lar o'sib chiqqan, ular „iltifotlari" bilan o'simliklar kabi yer ostiga chuqur kirib ketgan deb tasavvur qilingan. Birinchi va eng buyuk tog' Harā bərəzaiti edi, Pahlavi Harburz, Forscha Alburz, „baland kuzatuv punktidir", bu hali tekis bo'lgan yerning chetini o'rab olgan katta tog' tizmasi edi. Yt.19.1 da „Bu yerda birinchi tog' sifatida yuqori Hara turar edi, bu Sharqiy va G'arbiy yerlarni butunlay o'rab olgan" deb aytilgan. Bundahishn'da uning o'sishi quyidagicha tasvirlangan: „Birinchi tog' o'sib chiqqan tog' baxtli Harburz edi; undan keyin barcha tog'lar o'sdi... Harburz 800 yil davomida o'sdi: 200 yil yulduzlar mintaqasiga, 200 yil oydan joylashgan mintaqaga, 200 yil quyosh mintaqasiga, 200 yil osmonning balandliklariga".

Qadimgi kosmografiyada yulduzlar yerga o'yni va quyoshning masofasidan yaqinroq deb qaralgan. Haraning barcha narsani qamrab oluvchi tushunchasi hindlarning **lōkālōka** (yerning barcha qit'alarini o'rab olgan tog'lar halqasi) g'oyasiga o'xshashdir. Eronliklar va hindlar dunyoni etti mintaqaga bo'lingan deb hisoblashgan, ular Avesto tilida **karšvar** (Pahlaviy tilida **kešvar**), Sanskrit tilida esa **dvīpa** deb atalgan. Eronliklar bu mintaqalar yomg'ir birinchi marta yerga yog'ib, uni bo'laklarga bo'lganida paydo bo'lgan deb o'ylashgan. Markaziy mintaq, ular tomonidan **Xvaniratha** deb atalgan, va ularning fikricha, qolgan oltita mintaq birgalikda bo'lsa ham, bu markaziy hudud ulardan kattaroq edi va bu hudud insonlar yashaydigan yagona mintaq edi. Zardusht bu e'tiqodni **Y.32.3**-da tilga oladi, u yerda „erning yettinchi qismida" dayvalar o'z xatti-harakatlari orqali tanilganligini aytadi. Hindlar bu markaziy mintaqani **Jambūdvīpa** deb atashgan va qolgan oltitasini esa uning atrofida halqasimon qit'alar sifatida tasavvur qilishgan; ular bir-biridan okeanlar bilan ajralib turgan ichi bo'sh kontsentrik doiralarni hosil qilgan.

Eronliklar har bir mintaqani qattiq doira deb tasavvur qilishgan, oltita kichik doira esa „Xvaniratha muazzam iqlimi" atrofida tarqalgan edi, lekin suv, o'rmon va tik tog'lar orqali ularning har biri bir-biridan ajralgan edi. Sharqda **Arezahi**, g'arbda **Savahi**, shimoliy-sharqda **Vouru.barəšti**, shimoliy-g'arbda **Vouru.jarəšti**, janubiy-sharqda **Fradadhafšu**, janubiy-g'arbda esa **Vidadhahfšu** joylashgan edi.

Insonlar yashaydigan mintaqaning markazida har ikki xalq ulkan tog' borligiga ishongan. Hindlar uni **Meru** yoki **Sumēru** tog'i deb atashgan. Eronliklar esa bu tog'ni turli nomlar bilan atashgan. U yerda tog'ning aylanma Hara „ildizlaridan" (yer ostidagi barcha joylarni qamrab oluvchi) o'sib chiqqanligi va shu sababli bu ulkan tog' zanjirining bir qismi deb hisoblangan. Shu bois u „Hara cho'qqisi" (**Taēra**) deb atalgan; va Xotandaning buddist bo'lgan sakalari bu eski nomni, ya'ni **Hara cho'qqisi** deb ishlatib, uni **Sumēru tog'i** deb tarjima qilishgan. Pahlaviy tilida esa bu tog' ko'pincha oddiygina **Terag** deb atalgan. Bu ulkan tog' zanjirining inson uchun eng muhim qismi sifatida Harā deb ataldi. Eronliklar va hindlar samoviy jismlar o'z orbitalarini yerga parallel tekisliklarda harakatlantiradi va „osmon" ostida bo'lib, ular markaziy tog' atrofida harakatlanadi, deb ishonishgan. Ushbu tog' ularning yorug'ligini to'sib, tun va kunni hosil qilgan. Bu "yulduzlar, oy va quyosh aylanuvchi ulkan Harā cho'qqisidir" (Yt.12.25).

„Quyosh yozda kunduzga qaraganda kechasi sekinroq harakat qiladi, qishda esa kechasi kunduzga qaraganda sekinroq harakat qiladi; faqat tengkunliklarda harakat teng bo'ladi, va shu orqali kun va tunning uzunligidagi farq tushuntiriladi".

Hind-eronliklar qadimda 360 kunga bo'lingan diniy taqvimga ega bo'lishgan. Pahlaviy matnlarida esa shunday deyiladi: cho'qqining sharq tomonida 180 deraza, g'arb tomonida yana 180 deraza mavjud; har tongda quyosh sharqiy derazadan chiqib, kechasi g'arbiy derazadan qaytadi. „Quyosh chiqqanda Arzah, Fradadafš va Vidadafš kešvarlarini, shuningdek, Xvanirasning yarmini isitadi. Quyosh cho'qqining boshqa tomoniga o'tganda, Savah, Vourubarišn va Vourujarišn kešvarlarini va Xvanirasning boshqa yarmini isitadi. Bu yerda kun bo'lsa, u yerda tun bo'ladi".

*Mihr Yašt*da esa „Quyosh baland Harā orqali o'tadi" (Yt.10.118), deb aytiladi, va cho'qqi quyidagicha tasvirlanadi: "Ko'p qirralangan, yaltirab turgan ... u yerda tun yo'q, qorong'ulik yo'q, sovuq yoki issiq shamol yo'q, o'limga olib keluvchi kasallik yo'q, ifloslik yo'q ... tuman ham ko'tarilmaydi" (Yt.10.50).

Hindu- (Sanskritda *sindhu*-) so'zi shu ma'noda, ya'ni yashovchi dunyoning daryo chegarasi sifatida qo'llanilgan; bu so'z, masalan, Hind daryosi kabi xalqlar yoki yurtlar o'rtasida tabiiy chegarani hosil qiladigan har qanday katta daryoga nisbatan qo'llangan. Eron an'alarida ushbu ikki afsonaviy chegaraviy daryolarning o'ziga xos nomlari Vanhvi Daitya ("yaxshi Dāityā"), u sharqqa oqib ketgan, va Ragha, u esa g'arbga oqib ketgan edi.

Vourukašaning markazida Us.həndava deb atalgan tog' bor. Bu tog' „chegaradan narida" (bu holda dengiz suvlari hosil qilgan "chegara") deb nomlanadi. Ushbu tog'ning "osmonning moddasi bo'lgan yorqin metall" (ya'ni, kristall) ekanligi aytiladi. Tog' cho'qqisi atrofida bug'lar to'planib, yomg'ir bulutlari sifatida Apām Napāt, jasur Vāta, suvdagi Khvarənah va odil fravašilar tomonidan yerga tarqatiladi (Yt. 8.34). Shunday qilib, dunyoda oqadigan yoki yog'adigan barcha suv Vourukaša dengizidan keladi, u esa o'z manbasini Harā tog'idan tushadigan *Harahvaiti Arədvī Sūrā daryosidan oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Avesta (Zend-Avesta). Tarj. J. Darmesteter. Oxford: Oxford University Press, 1880–1887.
2. Bundahišn (Greater Bundahišn). Anklesaria, T. D. *Zand-Ākāsīh: Iranian or Greater Bundahišn*. Bombay: Rahnumae Mazdayasnan Sabha, 1956.
3. Dēnkard. West, E. W. *Pahlavi Texts, Part III*. Oxford: Oxford University Press, 1885.
4. Mary Boyce. "On the Zoroastrian Calendar." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, Vol. 33, London: SOAS University of London, 1970.
5. Harold Walter Bailey. *Zoroastrian Problems in the Ninth-Century Books*. Oxford: Oxford University Press, 1943.
6. Willi Kirfel. *Die Kosmographie der Inder nach den Quellen dargestellt*. Bonn: Kurt Schroeder Verlag, 1920.
7. Richard David Barnett. "Ancient Iranian Mythology" (maqolalar to'plami), London, XX asr o'rtalari.

UO'K: 373.2(575.1)

MUSTAQILLIKNING ILK YILLARI MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDAGI YUTUQLAR VA FOYDALANILMAGAN IMKONIYATLAR (Navoiy viloyati misolida)

F.I. Shirinova, katta o'qituvchi, PhD, Navoiy davlat universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillikning ilk yillarida Navoiy viloyatining qayta tashkil topishi bilan bog'liq ayrim muammolar, maktabgacha ta'lim tizimi sohasidagi islohotlar, sohani rivojlantirishga qaratilgan qator tadbirlar, yuz bergan muammolar, sohani rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati masalalari, islohotlar va ularning ilk natijalari Navoiy viloyatida tadqiq etilganligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim tashkiloti, Tomdi, Konimex, islohot, imkoniyat, zamonaviy binolar, moslashgan binolar, tashkilot.

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые проблемы, связанные с реорганизацией Навоийской области в первые годы независимости, реформы в системе дошкольного образования, ряд мер, направленных на развитие сектора, возникшие проблемы, вопросы государственной политики, направленной на развитие сектора, реформы и их первоначальные результаты, изученные в Навоийской области.

Ключевые слова: Дошкольная организация, Томди, Кенимех, реформа, возможности, современные здания, адаптированные здания, организация.

Abstract. This article discusses some problems associated with the reorganization of the Navoi region in the first years of independence, reforms in the preschool education system, a number of

measures aimed at developing the sector, problems that arose, issues of state policy aimed at developing the sector, reforms and their initial results, which were studied in the Navoi region.

Key words: *Preschool education organization, Tomdi, Konimeh, reform, opportunity, modern buildings, adapted buildings, organization.*

Kirish. O'zbekiston taraqqiyotining zamonaviy bosqichida maktabgacha ta'lim sohasini rivojlantirish va yangi bosqichga ko'tarish davlat siyosatining muhim jihati hisoblanadi. Har bir xalq va millatning o'ziga xos taraqqiyot yo'li, ma'lum bir sohada erishgan yutuqlari, yaratilgan konsepsiyalarni tahlil qilish katta ahamiyat kasb etayotgan bir paytda O'zbekiston tarixini har tomonlama tadqiq etish kun tartibidagi dolzarb masalaga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining maktabgacha ta'lim tizimini isloh qilishga qaratilgan qaror va farmonlari, hukumat qarorlari asosida maktabgacha ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan barcha xodimlarni kasbiy ko'nikma va malakasini oshirish, rivojlangan davlatlarning sohaga oid tajribalarini amaliyotga tadbiq etish, hamda maktabgacha yoshdagi bolalarni ta'lim muassasalariga to'la qamrovni ta'minlash amalga oshirilmoqda. "Aslida farzandlarimiz tarbiyasida eng asosiy bo'g'in hisoblangan maktabgacha ta'lim tizimining jamiyatimiz hayotidagi o'rni va ahamiyatini hech narsa bilan o'lchab bo'lmaydi. Aynan maktabgacha ta'lim sohasiga bo'lgan e'tibor mamlakatning ertangi taraqqiyoti uchun mustahkam zamin yaratadi"[1]. Mustaqillikning ilk yillarida O'zbekiston Respublikasi aholisining tug'ilish jarayonida keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. 1992 – 1993 - yillar tug'ilishda pasayish holati kuzatila boshlandi. Bu davrda Navoiy shahrida jami 42 ta MTM faoliyat yuritgan bo'lib, ulardagi o'rinlar soni 4292 tadan iborat edi. 1992-yildan 1999-yilgacha bo'lgan davrda viloyat MTMlari soni 85 taga kamaygan, tarbiyalanuvchilar soni esa 36174 tadan 25139 taga ya'ni, 11035 nafarga kamaygan.

Asosiy qism. Bola huquqlarini to'la ta'minlashga qaratilgan maktabgacha ta'lim tizimi faoliyatini rivojlantirishning dastlabki islohotlar bosqichi boshlangan 1992-1993- o'quv yilida Navoiy pedagogika bilim yurti "Maktabgacha ta'lim tarbiyachilari" mutaxassisligi yo'nalishining 123 nafar bitiruvchilari Karmana tumanidagi 4, 5, 6, 7-sonli maktabgacha ta'lim muassasalarida pedagogik amaliyot o'tash uchun yuborilgan. Amaliyotchi talabalar mazkur ta'lim muassasalarida yangi pedagogik tajriba asosida mashg'ulotlar tashkil etishgan. Biroq maktabgacha ta'lim muassasalariga e'tibor va metodik yordam ko'rsatishda tajriba yetarli bo'lmagan. Xalq ta'limi xodimlari, o'qituvchi va tarbiyachilarni ijtimoiy himoya qilish maqsadida 1992-yil 26-iyunda Vazirlar Mahkamasining 298-sonli Qarori, 1994 - yil XTV va SSV larining 15 - sentyabr 492-sonli qo'shma buyruqlari chiqarilib, unda OITS bilan kasallanishni oldini olish chora-tadbirlari belgilab berilgan. Bunga ko'ra, o'qituvchilar, MTMlari xodimlarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash maqsadida bepul "ishonch xizmati" tashkil etilgan [2].

1992-yilga qadar viloyat MTM binolarini ta'mirlash ishlari Navoiyazot ishlab chiqarish birlashmasi va Navoiy tog'-kon metallurgiya kombinatining ta'lim muassasalariga otaliq qilishi asosida amalga oshirilgan. 1991-1992-yillar davomida viloyat bo'yicha atigi ikkita bog'cha qurib ishga tushirilgan [3]. Bolalar bog'chasida ishlayotgan tarbiyachilarning 40 foizi maxsus ma'lumotga ega bo'lmagan. Bolalar bog'chalari, maktab bilan bir qatorda bolalar poliklinikalarini, maktabdan tashqari muassasalarni ichiga oladigan majmualarni barpo etish ishini boshlab yuborish zarur edi. Navoiy viloyati maktabgacha ta'lim muassasalariga bolalarni qamrab olish muammosi o'z echimini topmayotgan davrda, 1993-yil Xatirchi tumanida dastlabki islohotlar natijasi sifatida 2 ta umumta'lim maktabi va 1 ta bolalar bog'chasi qurilishi boshlangan [4]. 1995-yil mart oyida viloyat xalq ta'limi bo'limi tomonidan tuzilgan taftish komissiyasi xulosalarida, yuqorida qurilishi boshlangani ta'kidlanayotgan bolalar bog'chasi asosan hashar yo'li bilan qurib bitkazilgani, tarbiyachi-pedagoglarning etishmasligi, bog'chani isitish tizimi, oziq-ovqat ta'minoti va gigiyenik holati mutlaqo talabga javob bermasligi, bolalarni muassasaga qamrovi 1980 – 1982 -yillar darajasida ekanligi ta'kidlangan [5]. Aynan shu tumanda 1996-yilda maktabgacha ta'lim muassasalari soni 17 taga yetgan, biroq ularning deyarli barchasida tarbiyalanuvchilar uchun yetarli sharoitlar yaratilmaganligi aniqlandi [4].

1993-yil Navoiy viloyatining Konimex tumani naslchilik sovxozi hududidagi 4 ta maktab qoshida 200 nafar tarbiyalanuvchini qamrab olgan 3 ta bolalar bog'chasi qurish, bog'chalarni bolalarni quyoshdan himoyalovchi o'yin maydonchalari bilan jihozlash rejalashtirilgan[7]. Uchquduq tumanida ham 2 ta 180 o'rinli bolalar bog'chalari 1993-yil boshida foydalanishga topshirilishi, shuningdek, Navoiy tuman "Do'rmon" posyolkasi aholisi uchun 100 o'rinli, Xatirchi tuman "Uchqora" MFY aholisi uchun 140 o'rinli bolalar bog'chalari qurilishi boshlangan. Aytish joizki, 1993-yilning yanvarida Navoiy viloyatida bog'chalar soni 294 tani tashkil etib, 55 ta uy – bog'cha, 5

ta maktab-bog'chalari faoliyat yuritgan, ularda 35 865 (Navoiy shahrida 12 ta bog'cha) nafar bola tarbiyalangan[4].

Viloyatda maktabgacha ta'limni rivojlantirishning muhim vazifalaridan yana biri, o'qitishning yangi uslublarini joriy etish, zamonaviy texnologiya va zamonaviy meditsina xizmatidan unumli foydalanish bo'lgan. 1993-yilning 2 – choragida Zarafshon, Navoiy va Uchquduq shaharlaridagi ba'zi maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar o'yin faoliyati bilan shug'ullanishlari va kompyuterda ishlash asoslarini o'rganishlari mumkin bo'lgan kompyuter laboratoriyalari tashkil etilgan. 1994-yilda viloyatda bolalarni sog'lomlashtirish va rivojlantirish markazlari tashkil topib, ularda bolalar individual mehnat va turli qiziqarli to'garaklarga jalb etilgan. Statistik ma'lumotlarda 1994-yilning noyabr oyiga qadar respublika miqyosida bog'chalarga qamrov ehtiyojining bir barobar ortganligi, mavjud maktabgacha ta'lim muassasalariga qamrov 35,8 foizni, qishloq joylarida esa bu ko'rsatkich 13,9 foizni tashkil etgan.

Ma'lumki, zamonaviy maktabgacha ta'lim muassasalarida sifatli ta'lim va tarbiya faoliyatini tashkil etishda yumshoq jihozlar, o'yinchoqlar va hatto idishlar muhim ahamiyat kasb etadi[8]. Navoiy viloyat maktabgacha ta'lim sohasi mutasaddilari mavjud muassasalarni moddiy va ma'rifiy jihatlarini yaxshilash maqsadida homiyilar yordamidan keng foydalandilar. 1994-yilda Zarafshon shahridagi yangi foydalanishga topshirilgan 140 o'rinli 2 – son bolalar bog'chasi mudirasi Navoiy tog'-kon metallurgiya kombinati Bosh direktoriga, bog'cha xodimlarini oylik maoshini oshirishni, bog'cha moddiy ta'minotini yaxshilab, mashg'ulot o'tkaziladigan xonalar uchun yumshoq jihozlar, gilam va javonlar kerakligini so'rab murojaat qilgan. NKMK tomonidan 1994-yilning noyabr oyida bog'cha uchun maqsadli mablag'lar ajratilib, Navoiyazot korxonasida ishlab chiqarilgan gilamlar bog'chaga keltirilgan.

1995 – 1998-yillarda Respublika bo'yicha ro'yxatga olingan 4,5 – 5 ming bola gepatit kasalligining har xil turlari bilan kasallangani aniqlangan. Shundan faqat 10 dan birigina o'z sog'ligini mustahkamlagan xolos. O'zbekistondagi bolalar bog'cha-yaslilarida 1,5 – 3 yoshdagi bolalar sonining keskin kamayishi aynan bolalar o'rtasida kasalliklarni ko'payishi va yuqumli kasalliklarning tarqalishi bilan bog'liq bo'lgan. Go'daklarni uyda tarbiyalashni tashkil etish maqsadida bog'cha yoshidagi bolasi bor ayollar bolasiga qarab turishi uchun qisman haq to'lanadigan ta'til belgilangan. Mavjud manbalarga ko'ra Navoiy ham viloyatida turli kasalliklar asoratidan aziyat chekayotgan maktabgacha yoshdagi bolalar mavjudligi qayd etilgan[3]. Bolalarni yoppasiga tibbiy ko'rikdan o'tkazish maqsadida 2000-yil 2- avgustda Navoiy viloyat XTBning 187 – A sonli va viloyat SSBning 351-sonli qarorlari qabul qilingan[4].

Aytish kerakki, viloyatda maktabgacha ta'lim muassasalarining faqat 213 tasi zamonaviy talablarga javob bergan, 128 ta maktabgacha ta'lim muassasalari moslashgan binolarda faoliyat ko'rsatgan. Muassasalar ko'rgazmali qurollar, madaniy ashyolar, kitob va o'yinchoqlar bilan qisman ta'minlangan. MTMlarni metodik jihozlar bilan ta'minlashda ko'proq tarbiyachi pedagog-uslubchilarning qo'lda tayyorlangan amaliy ishidan foydalanilgan. Ta'lim muassasalari xodimlari o'rtasida har yili ijodiy ko'rgazmalar tanlovi o'tkazish an'anaga aylanib, bunday tanlovlarda viloyatning barcha tuman MTMlari tarbiyachilari ishtirok etishi ta'minlangan[2]. 1995-1996-o'quv yilida Navoiy viloyat Xatirchi tumanida 45 ta doimiy bolalar bog'chasi faoliyat ko'rsatgan, ularning atigi 6 tasida sharoitlar yaxshi bo'lib, bu muassasalar asosan tuman markazi aholisiga xizmat qilgan.

1996-yilga kelib Respublikada maktabgacha ta'lim sohasini rivojlantirish uchun malakali mutaxassislar tayyorlash va ularni ish bilan ta'minlash zarurati oshgan [4]. Navoiy viloyati maktabgacha ta'lim sohasida mavjud bo'lgan ushbu muammo Navoiy pedagogika bilim yurti bitiruvchilarini ta'lim muassasalariga ishga yuborilishi tufayli qisman hal etilgan. Masalan, 1995-yilda 134 nafar, 1996-yilda esa 115 nafar maktabgacha tarbiya muassasasi tarbiyachisi [2] mutaxassisi tayyorlanib, viloyatning maktabgacha ta'lim-tarbiya muassasalariga yuborilgan. Navoiy pedagogika bilim yurtining "Maktabgacha ta'lim tarbiyachisi" yo'nalishda dars beruvchi metodist o'qituvchilar yetishmaganligi bois yil boshida ishga qabul qilish uchun tanlov e'lon qilingan [2]. 1995-yilda viloyatning chekka cho'l hududlarida faoliyat olib borayotgan bog'chalar uchun mutaxassis yetkazib berish rejasi bajarilmay qolgan.

Sohada islohotlar davom etayotgan bo'lsada, 1997 – 2000-yillar Respublika MTMlari soni qisqarib, 7546 tadan 6704 taga tushib qolgan, Navoiy viloyatidagi MTMlar soni ham 1997-yilda 249 ta bo'lgan bo'lsa, 2000-yilda 10 ta MTMlar ishi tugatilishi natijasida ular soni 239 tani tashkil etgan. Navoiy shahri maktabgacha ta'lim muassasalari soni esa 12 tadan 2 tasi yopilib, 9 ta doimiy MTM faoliyat yurita boshlagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil 30 sentabrda O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. // Илк қадам, Махсус сон . – Тошкент. 2022. №1. – Б.1.

2. O'zMA, M-26-fond, 1- ro'yxat, 23-yig'ma jild, 23-varaq.
3. O'zRITTHMA, M-372-fond, 1- ro'yxat, 67 – yig'ma jild, 203-varaq.
4. Navoiy viloyati davlat arxivi, 1- fond, 1- ro'yxat, 170- yig'ma jild,
5. Худойберди Н. Эл фарзанди. – Тошкент: “Музыка”, 2008. – Б.44.
6. Холмуродов Р. Хатирчи тарихидан лавҳалар. – Тошкент: “Фан”, 1996. – Б.7.
7. Navoiy viloyat Statistika boshqarmasi joriy arxivi, 1994-yil ma'lumoti.
8. Tishabayeva I. 1946-1991-yillarda O'zbekiston maktabgacha tarbiya muassasalari tarixi (Andijon, Namangan, Farg'ona oblastlari misolida). – Andijon: 2023. – Б.18.
9. Қаршиев Р.М. Навоий шахриининг иқтисодий-ижтимоий ва маданий тараққиёти: тажриба ва муаммолар (1958 -1990 йй.) – Андижон: 1996. – Б.88.

UO'K:63.3(2)7

MUSTAQILLIK YILLARIDA QASHQADARYO VILOYATINING IJTIMOIIY SOHADAGI HAMKORLIKLARI

F.X.Temirova, o'qituvchi, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonning ijtimoiy sohadagi xalqaro hamkorligi tahlil qilinadi. Maqolada bugungi yoshlar — ilm, fan, texnologiya, til va tadbirkorlik sohalarida faol harakat qilayotganligi, davlat tomonidan ular uchun imkoniyatlar, kreditlar, grantlar, startup markazlari tashkil etilib, har tomonlama qo'llab-quvvatlash yo'lga qo'yilganligi, Qashqadaryo viloyatida ham mazkur islohotlarning amaldagi natijalari yoritilgan. So'nggi bir necha yilda shahar va tumanlarda yangi IT parklar, tadbirkorlik markazlari, sanoat klasterlari yaratildi. Maktab, bog'cha va tibbiyot muassasalari qurildi, transport va kommunikatsiya infratuzilmalari yaxshilandi. Bu esa aholi turmush darajasining sezilarli oshishiga olib kelmoqda.

Kalit so'zlar: Texnologiya, ijtimoiy davlat, kompaniya, UNICEF, dastur, tibbiyot muassasalari, import, qishloq, innovatsiya.

Аннотация. В данной статье анализируется международное сотрудничество Узбекистана в социальной сфере. В статье освещается, что сегодняшняя молодежь активно работает в области науки, техники, языка и предпринимательства, государство создало для них возможности, кредиты, гранты, стартап-центры и оказало им всестороннюю поддержку, а также практические результаты этих реформ в Кашкадарьинской области. За последние несколько лет в городах и районах были созданы новые IT-парки, бизнес-центры и промышленные кластеры. Построены школы, детские сады и медицинские учреждения, улучшена транспортная и коммуникационная инфраструктура. Это приводит к значительному повышению уровня жизни населения.

Ключевые слова: Технология, социальное государство, компания, ЮНИСЕФ, программа, медицинские учреждения, импорт, село, инновация.

Abstract. This article analyzes Uzbekistan's international cooperation in the social sphere. The article highlights that today's youth are actively working in the fields of science, technology, language, and entrepreneurship, and that the state has created opportunities, loans, grants, and startup centers for them, providing comprehensive support, and highlights the practical results of these reforms in the Kashkadarya region. Over the past few years, new IT parks, business centers, and industrial clusters have been created in cities and districts. Schools, kindergartens, and medical institutions were built, and transport and communication infrastructure was improved. This leads to a significant increase in the standard of living of the population.

Key words: Technology, social state, company, UNICEF, program, medical institutions, import, village, innovation.

O'tgan 34 yillik mustaqil taraqqiyot davomida, ayniqsa so'nggi sakkiz yilda mamlakatimizda tarixiy islohotlar va ulkan o'zgarishlar amalga oshirildi. Yangi tahrirdagi Konstitutsiya qabul qilinib, u orqali O'zbekiston o'zini ijtimoiy davlat sifatida belgiladi. “Inson - jamiyat - davlat” tamoyili hayotga tatbiq etildi. Kambag'allikni qisqartirish, aholi bandligini oshirish, zamonaviy ish o'rinlarini yaratish, ehtiyojmand toifalarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan davlat dasturlari samarali natija bermogda.

Bugun O'zbekiston dunyoga ochilmoqda, jahon maydonida o'zning yangicha qiyofasi, imkoniyat va salohiyati bilan namoyon bo'lmoqda. Biz dunyo ahli mamalakatimizni yaqindan tanishini, xalqimizning boy tarixi va madaniyatini o'z ko'zi bilan ko'rishini istaymiz. Jahon hamjamiyati bilan tenglik va o'zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirish -Yangi O'zbekistonni barpo etishning yana bir muhim sharti va omilidir. Mamlakatimizning xalqaro obro'-e'tibori o'sishi, jahon maydonida bir qator tashabbuslarimizning qabul qilinishi O'zbekistonning bu yo'nalishda yanada

keng va samarili faoliyat olib borishi uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Biz xorijiy mamlakatlar va xalqaro tuzilmalar bilan amaliy muloqotni rivojlantirish, o'zaro manfaatli hamkorlik ahamiyat qaratamiz.[2]

So'nggi yillarda ta'lim sohasida ham misli ko'rilmagan islohotlar amalga oshirildi. Maktabgacha ta'lim qamrovi 2017-yildagi 27 foizdan 77 foizga, oliy ta'lim qamrovi esa 9 foizdan 42 foizga yetdi. Prezident maktablari, ijod maktablari, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari yoshlar uchun zamonaviy ta'lim muhitini yaratmoqda. "Yoshlar – Yangi O'zbekiston bunyodkorlari!" shiori hayotda o'z isbotini topmoqda. Bugungi yoshlar - ilm, fan, texnologiya, til va tadbirkorlik sohalarida faol harakat qilmoqda. Davlat tomonidan ular uchun imkoniyatlar, kreditlar, grantlar, startap markazlari tashkil etilib, har tomonlama qo'llab-quvvatlash yo'lga qo'yilgan.

Mustaqillikning falsafiy negizlaridan biri - bu milliy o'zlikni tiklash, tarixiy meros va madaniyatni asrab-avaylash, umuminsoniy qadriyatlar asosida barqaror fuqarolik jamiyatini qurishdan iborat. Etnik va ko'p konfessiyali O'zbekistonda tinchlik va hamjihatlik muhiti - davlat taraqqiyotining muhim poydevori hisoblanadi.

"Obod qishloq" va "Obod mahalla" dasturlari, "Yangi O'zbekiston" uy-joy mavzelari, yangi sanoat zonalar va innovatsion shaharlar barpo etilishi jamiyatning har bir qatlamiga taraqqiyotdan bahramand bo'lish imkonini yaratmoqda.[2]

Qashqadaryo viloyatida ham mazkur islohotlarning amaldagi natijalari ko'rinib turibdi. So'nggi bir necha yilda shahar va tumanlarda yangi IT parklar, tadbirkorlik markazlari, sanoat klasterlari yaratildi. Maktab, bog'cha va tibbiyot muassasalari qurildi, transport va kommunikatsiya infratuzilmalari yaxshilandi. Bu esa aholi turmush darajasining sezilarli oshishiga olib kelmoqda.

Ma'lumotlarga ko'ra, o'tgan yilda Qashqadaryoda oziq-ovqat xavfsizligi, eksport salohiyati va kambag'allikni kamaytirishga qaratilgan katta loyihalar amalga oshirilmoqda: 2 milliard dollardan ortiq sarmoya jalb qilingan, 565 ming yangi ish o'rni ochilgan va 90 mingdan ziyod aholi kambag'allikdan chiqarilgan. Shuningdek, 300 gektarlik bog'chilik loyihalari, yagona tomorqadan tashqari yana 16 ta yirik qishloq xo'jaligi obyektlari, 4 ming tonna yangi meva hosilini saqlash inshootlari va qo'shimcha ish o'rinlari yaratilgan. Bu agrar sektorning barqaror rivojlanishiga misol bo'la oladi.

Malayziyaning "Sunview Group" kompaniyasi Qashqadaryo viloyatida suv nasos stansiyalarini qayta tiklanuvchi elektr manbalari bilan ta'minlash loyihasini amalga oshirishga tayyorligini bildirgan. Bu loyiha energomustaqillikni kuchaytirish, import tashqi bog'liqlikni kamaytirish va ekologik jihatdan toza energetikaga o'tish yo'lidagi muhim qadamdir.

Mamlakatimiz aholisi, avvalo qishloq joylardagi odamlarning turmush sharoiti izchil tarzda yaxshilanmoqda. Istiqloq yillarida 36 ming kilometrlik suv quvurlari, 72 ming kilometrlik gaz tarmoqlari ishga tushirildi. Bu 1991-yilga qadar erishilgan natijalarga nisbatan tegishli ravishda 2 va 4 barobar ko'p demakdir. Natijada aholini ichimlik suvi bilan ta'minlash bugungi kunda 84 foizni, jumladan, qishloq joylarda 77 foizni, tabiiy gaz bilan ta'minlash 82 foizni, qishloq joylarda esa 78 foizni tashkil etmoqda.

Xalqimiz turmush sharoitini yaxshilashga doir chora-tadbirlar tizimida sog'liqni saqlash va aholi salomatligini muhofaza qilish alohida o'rin tutishini hammamiz yaxshi tushunamiz. O'tgan yillar mobaynida O'zbekistonda tibbiy xizmat ko'rsatish tizimi amalda to'liq qayta ko'rib chiqildi. Hozirgi vaqtda bu boradagi islohotlarning asosiy bosqichlaridan biri nihoyasiga yetmoqda. Aholiga bepul shoshilinch va yuqori malakali tibbiy yordam ko'rsatish uchun eng yuksak talablarga javob beradigan ixtisoslashtirilgan shifoxona va bo'limlar tarmog'ining tashkil etilishi bu bosqichning eng muhim va aniq natijasi bo'lganini ta'kidlash joiz. Maxsus tashkil etilgan respublika markazi bu tizimga rahbarlikni va uning faoliyatini muvofiqlashtirishni ta'minlamoqda.

Sog'liqni saqlashning birlamchi bo'g'inida, ayniqsa, qishloq joylarda jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Samarasiz ishlayotgan feldsherlik-akusherlik punktlari va qishloq ambulatoriyalari o'mida zamonaviy diagnostika va davolash uskunalari bilan jihozlangan 3 mingdan ziyod qishloq vrachlik punkti tashkil etilgani bu sohadagi katta qadam boidi, desak, to'g'ri bo'ladi. Tibbiyot xodimlari mehnatga haq to'lash va ulami rag'batlantirish tizimining har tomonlama qayta ko'rib chiqilishi aholiga tibbiy xizmat ko'rsatishni sifat jihatidan yaxshilash imkonini berdi. Natijada keyingi 2-3 yilda soha xodimlarining ish haqi 2 barobardan ziyod ko'paydi.[3]

2024-yilning may oyida UNICEF tomonidan Qashqadaryo viloyatidagi Viloyat bolalar shifoxonasi va viloyat perinatal markaziga kislorod uskunalarining birinchi to'plami yetkazib berildi. Viloyatdagi bir yuz ellik ming nafardan ortiq bola va onalarga tibbiy xizmat ko'rsatishni yanada yaxshilash uchun ushbu hayotiy zarur tibbiy asbob-uskunalar intiqlik bilan kutilgan edi.

Keltirilgan tibbiy uskunalar yordamida tibbiyot xodimlari og'ir ahvoldagi yangi tug'ilgan chaqaloqlar va onalarning hayotini saqlab qolish uchun tezkor harakatlarni amalga oshirishlari mumkin bo'ladi.

UNICEF tug'ruq vaqtida va undan keyingi davrda hayotni saqlab qoluvchi tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini yaxshilash uchun ko'mak berishda davom etmoqda. Bu esa, o'z navbatida, yangi tug'ilgan chaqaloqlarning omon qolish ko'rsatkichlarining oshishiga xizmat qiladi. Kislorod uskunalarini yetkazib berish UNICEFning COVID-19 ga qarshi kurash vositalaridan foydalanishni tezlashtirish uchun ta'minotni moliyalashtirish fondi yordamida amalga oshirildi.

Hozirgi global murakkab sharoitda mustaqillikni asrash, uni har kuni amalga mustahkamlash - barchamizdan siyosiy ong, faol fuqarolik va mehnat talab etadi. Bu borada mahalliy kengashlar, deputatlar, jamoat tashkilotlari, ta'lim va madaniyat muassasalari o'z o'rnini faol namoyon etishlari zarur. Bir so'z bilan aytganda, mustaqillik - bu doimiy harakat, izlanish va taraqqiyot sari intilishdir. Biz, bugungi avlod, tarixiy mas'uliyatni chuqur anglab, istiqlol merosini yanada boyitishimiz, uni kelgusi avlodlar uchun mustahkam poydevor sifatida qoldirishimiz kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 20 apreldagi 201-son "2022-2026yillarda Qashqadaryo viloyati hududlarini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori.

2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi - Toshkent, 2022.-B.20-38

3. Jo'rayev N. O'zbekiston tarixi (Milliy istiqlol davri) uchinchi kitob – Toshkent, 2011.-B.293-294

4. O'ljayeva Sh, Hasanov R, Musayev O. O'zbekistonning eng yangi tarixi o'quv qo'llanma – Toshkent, 2021. B.259

5. Xoliqova R.E. O'zbekistonning eng yangi tarixi – Toshkent, 2021. B.203

UO'K 91(574):316.4(574)

O'ZBEKISTON GEOGRAFIYA JAMIYATI TARIXI

N.A.Tolibov, o'qituvchi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz
M.X.Tolibova, magistrant, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Maqolada XX asrda O'zbekiston geografiya jamiyatining tarixi va uning faoliyati davomida geografiya, o'lkashunoslik va ularga yaqin fanlar bo'yicha nazariy yoki amaliy ishlarni amalga oshiruvchi barcha tashkilot va muassasalar, shuningdek aholining bu boradagi ilmiy, nazariy yoki amaliy ishlarini muvofiqlashtirishga ko'maklashishi; geografik va ekologik bilimlarni hamda ilg'or ilmiy g'oyalarni, fan yutuqlarini keng targ'ib qilishda faol ishtiroki xususida ba'zi mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston Geografiya jamiyati, "Davlat geografiya jamiyatining O'rta Osiyo bo'limi axboroti", "O'zbek Geografiya jamiyati ilmiy ishlari", Korjenevskiy.

Аннотация. В статье представлены некоторые соображения по истории Географического общества Узбекистана в XX веке и его активного участия в широком распространении географических и экологических знаний, а также передовых научных идей и научных достижений, а также в содействии координации научной, теоретической и практической работы всех организаций и учреждений, осуществляющих теоретическую или практическую работу в области географии, краеведения и смежных дисциплин, а также населения в рамках его деятельности.

Ключевые слова: Географическое общество Узбекистана, «Информация Центральноазиатского отделения Государственного географического общества», «Научные труды Узбекского географического общества», Корженевский.

Abstract. The article presents some considerations on the history of the Geographical Society of Uzbekistan in the 20th century and its active participation in the wide dissemination of geographical and ecological knowledge, as well as advanced scientific ideas and scientific achievements, as well as assistance in coordinating the scientific, theoretical or practical work of all organizations and institutions carrying out theoretical or practical work in geography, local history and related disciplines, as well as the population, throughout its activities.

Key words: Geographical Society of Uzbekistan, "Information of the Central Asian Branch of the State Geographical Society", "Scientific works of the Uzbek Geographical Society", Korzhenevsky.

Kirish. 1925 yilda IRGJ (Imperatorlik Rus Geografiya jamiyati)ning Turkiston bo'limi Davlat Geografiya jamiyatining O'rta Osiyo bo'limi deb qayta nomlandi. O'rta Osiyo bo'limi negizida 1930 yilda Davlat Geografiya jamiyatining O'zbekiston filiali tashkil etildi. 1940 yildan boshlab Davlat Geografiya jamiyatining "SSSR Geografiya jamiyati" deb qayta nomlanishi munosabati bilan

Respublika geograflari ilmiy jamiyati SSSR Geografiya jamiyatining O'zbekiston filiali deb qayta nomlandi. 1964 yilda SSSR Geografiya jamiyatining O'zbekiston filiali O'zbekiston Geografiya jamiyati (O'zbekiston SSR Geografiya jamiyati) ga aylantirildi. Respublikamiz mustaqillikni qo'lga kiritganidan so'ng 1991 yildan boshlab, geograflarning milliy uyushmasi O'zbekiston Geografiya jamiyati degan nom bilan atala boshlandi. 2001 yildan buyon O'zbekiston Geografiya jamiyati O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan nodavlat notijorat tashkilotdir[1;95].

Adabiyotlar tahlili. 1918 yildan keyin, Rus geografiya jamiyati "Imperatorlik" deb atalishi to'xtatilgandan so'ng, Turkiston bo'limining ilmiy to'plamlari "Rus geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi axboroti" nomi ostida chiqishni boshladi. Ushbu nom ostida, besh yillik tanaffusdan so'ng 1922-1924 yillar mobaynida "Axborot" ning 15, 16 va 17-jildlari chop etildi. 1928 yilda ilmiy ishlarning 18-jildi chop etilib, u "Davlat geografiya jamiyatining O'rta Osiyo bo'limi axboroti" deb nomlangan edi. 1929 yilda Axborotning 19-jildi xuddi shunday nom ostida chop etildi. 1930 va 1940-yillarda Jamiyatning nashr faoliyati sezilarli darajada sustlashdi. Ushbu yillar mobaynida "O'zbek Geografiya jamiyati ilmiy ishlari" deb nomlangan 2 ta ilmiy to'plam nashr etildi: 1937 yilda 20-jild va 1948 yilda 21-jild. "O'zbek geografiya jamiyati ilmiy ishlari" ning 21-jildi nashr etilganidan 7 yil o'tib, 1955 yilda "SSSR Geografiya jamiyati O'zbekiston filialining axboroti" ilmiy to'plami "I" raqami ostida, ya'ni yangilangan numeratsiya asosida chop etildi. "O'zbekiston Geografiya jamiyatining axboroti" jurnalining amaldagi raqamlanishi, uning aynan shu sonidan boshlangan bo'lib, to hozirgacha davom etib kelmoqda. Yuqorida keltirilgan nom ostida O'zbekiston Geografiya jamiyatining ilmiy ishlari 7 jildda nashr etilgan bo'lib, VII jildi 1963 yilda chop etildi. 1964 yilda "O'zbekiston Geografiya jamiyati axboroti" deb nomlangan Jamiyat ilmiy ishlari turkumining VIII jildi chiqarildi. Ushbu nom ostida 1964-1971 yillarda Jamiyat ilmiy ishlarining VIII-XIII jildlari chop etildi. 1971 yildan keyin "O'zbekiston Geografiya jamiyati axboroti" uzoq vaqt mobaynida chop etilmadi. "Axborot" ning chop etilishi 1988 yilda 14- jild (raqamlanish rim raqamlaridan arab raqamlariga o'zgartirildi) chiqarilishi bilan qayta tiklandi. 1989-1991 yillar mobaynida har yili "O'zbekiston Geografiya jamiyati axboroti" ning bittadan soni chop etilgan edi. [2;95].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ilmiy bilishning dialektik, tarixiylik, mantiqiylik, analiz va sintez, kompleks yondashuv kabi usullariga tayanildi.

Natija va muhokama. O'zbekiston Geografiya jamiyatining faoliyatini tashkil etishda va uning turli bosqichlarida muayyan muvaffaqiyatlarga erishishida jamiyatning raislari katta rol o'ynagan. V.F. Oshanin 1906 yilda Toshkentdan ketganidan keyin Bo'lim raisi lavozimi yirik tarixchi va geograf Nikolay Gurevich Mallitskiyga (1873-1947) topshirildi. Natijada, N.G. Mallitskiy O'zbekiston Geografiya jamiyatini 40 yildan ortiq vaqt mobaynida boshqardi. 1947 yilda, N.G. Mallitskiy vafotidan keyin, taniqli zoolog va geograf, O'rta Osiyo iqlimshunosligining asoschilaridan biri, professor Lev Aleksandrovich Molchanov (1878-1962) Butunittifoq Geografiya jamiyati O'zbekiston filialining raisi bo'ldi va u 1953 yilgacha shu lavozimda ishladi. 1920-yillarda R.R.Simmerman bilan birgalikda O'rta Osiyo iqlimshunoslik ilmiy maktabiga asos soldi[3;15]. 1953-yilda Nikolay Leopoldovich Korjenevskiy (1879-1959) O'zbekiston Geografiya jamiyatining prezidenti (lavozim shunday nomlana boshladi) etib tayinlandi. O'sha vaqtga kelib u O'zbekistonda glyasiologiya va tabiiy geografiyaning yetakchi olimi, O'rta Osiyo tasviriy geografiya ilmiy maktabining asoschisi va rahbari sifatida tanilgan edi. Geograf sifatida uning, birinchi navbatda, Pomirni o'rganishga qo'shgan ulkan hissasi barchaga ma'lum. 1943 yilda, N.L. Korjenevskiyning ilmiy rahbarligida, N.D. Dolimov mahalliy olimlardan birinchi bo'lib geografiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyasini himoya qildi. U 1953 yildan boshlab Fanlar akademiyasi tizimida faoliyat yuritgan O'zbekiston Geografiya jamiyatini umrining oxirigacha muvaffaqiyatli boshqargan. N.L. Korjenevskiydan keyin O'zbekiston Geografiya jamiyati prezidentligiga O'rta Osiyo tog'li hududlar gidrologiyasi ilmiy maktabining asoschisi Viktor Lvovich Shuls (1908-1976) tayinlandi [4;16]. U 1959-1972 yillar oralig'ida O'zbekiston Geografiya jamiyatini ham boshqargan. Ilmiy-pedagogik faoliyati va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash hamda fanni rivojlantirishdagi katta xizmatlari e'tiborga olinib, professor V.L.Shulsga "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi" (1958) unvoni berilgan, u hukumat mukofotlari bilan taqdirlandi. Respublika Geografiya jamiyatining keyingi prezidenti O'zbekistonda agroklimatologiya asoschilaridan biri hisoblangan professor Leonid Nikolaevich Babushkin (1902-1976) bo'ldi. L.N. Babushkin ilmiy-pedagogik faoliyatining keyingi davri shogirdi N.A. Kogay bilan birgalikda amalga oshirilgan regional tabiiy geografiya va landshaftshunoslikka oid keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar, xususan O'zbekistonni tabiiy geografik rayonlashtirishning klassik sxemasini yaratishi bilan diqqatga sazovordir.

L.N.Babushkin tabiiy geografiya va landshaftshunoslik Toshkent ilmiy maktabining yetakchisi sifatida, ilmiy yutuqlari butun sobiq Ittifoq miqyosida tan olingan. L.N. Babushkin vafotidan so'ng, 1976 yilda, O'zbekiston Geografiya jamiyati prezidenti etib geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi Obid Murodovich Akromxo'jayev (1920-1996) tayinlandi[5;17]. O'zbekiston Geografiya jamiyatini 20 yil davomida, ya'ni 1976-1996 yillarda boshqargan O.M. Akramxo'jayev raisligi davrida respublika Geografiya jamiyatining 4 ta syezdi, xususan, 1980 yilda I syezdi bo'lib o'tdi. Keyinchalik O'zbekiston Geografiya jamiyati syezdlari muntazam ravishda har 5 yilda o'tkazildi. 1996-2003 yillarda O'zbekiston Geografiya jamiyatining prezidenti lavozimida Respublikada xizmat ko'rsatgan fan arbobi, geografiya fanlari doktori, professor Akramov Ziyovuddin Muhitdinovich (1923-2003) faoliyat ko'rsatdi. Z.M. Akramov O'zbekiston Geografik jamiyati prezidenti bo'lgan davrida Jamiyatning nodavlat notijorat tashkilot sifatidagi, amaldagi Nizomi ishlab chiqilgan va tasdiqlangan. Ta'kidlash joizki, Z.M. Akramov O'zbekiston geografiya fanining tarixida alohida o'rin tutgan. U 1953 yilda Moskva davlat universitetida professor Yu.G.Saushkin rahbarligida "Namangan viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Oradan 8 yil o'tgach, 1961 yilda "Samarqand va Buxoro viloyatlari qishloq xo'jaligi geografiyasi" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilib, O'zbekiston iqtisodiy geografiya sohasida birinchi fan doktori bo'ldi. O'sha yillarda Z.M. Akramov respublikamizda geografiya fani va ta'limining yirik tashkilotchisi sifatida faoliyat olib bordi. Professor Z.M. Akramovning O'zbekiston Geografiya jamiyatining vitse-prezidenti va prezidenti lavozimida uzoq muddat davom etgan faoliyati uning geografiya fani va ta'limini rivojlantirish, geografik bilimlarni keng targ'ib qilishga qaratilgan ulkan va ko'p qirrali ishlarining ajralmas bir qismi hisoblanadi.

Xulosa. O'zbekiston Geografiya jamiyatining tarixi bizning mamlakatimizda geografiya fanining rivojlanish tarixini aks ettirishi, uning yetakchi vakillari doimo jamiyat faollari orasida bo'lganligini ta'kidlash lozim. 120 yildan ortiq vaqt mobaynida O'zbekiston Geografiya jamiyati mamlakatning siyosiy va ijtimoiy iqtisodiy hayotidagi tarixiy voqealar bilan bog'liq ko'plab o'zgarishlarga duch keldi. Biroq, O'zbekiston Geografiya jamiyati barcha zamonlarda geografik tadqiqotlarni tashkillashtirish va muvofiqlashtirish, geograflarning ilmiy asarlarini nashr etish va geografik bilimlarni targ'ib qilishda muhim rol o'ynadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Федорко В.Н., Эгамбердиев А., Курбонов Ш.Б., Ражабов Ф.Т. Ўзбекистон География жамияти. – Тошкент, 2019. – 15 б.
2. Тошов Х.Р. Табиий география: тарихи ва баъзи назарий масалалари. Монография. – "Дурдона" нашриёти. 2021. – Б.186
3. Раҳимбеков Р.У, Донцова З.Н. Ўрта Осиё табиатини географик ўрганиш тарихи.-Тошкент.-Ўқитувчи" 1982.-Б.206
4. И-7-фонд – Туркистон ўлкасидаги Ер ишлари ва давлат мулки Бошқармаси.
5. Р-651-фонд – Туркистон Халқ университети қошидаги муҳандислик-мелиорация факультети.
6. Корженевский Н.Л. Истоки реки Танымас. Предварительное сообщение о поездке на Памир летом 1925 г. Ташкент, 1926.-Б.85.

UO'K 796(575):39(575)

O'ZBEKISTONDA SPORT VA OLIMPIYA HARAKATINING SHAKLLANISHI: TARIXIY-NAZARIY ASOSLAR

S.Q.Toshmurodova, mustaqil izlanuvchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotasiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda sport va Olimpiya harakatining shakllanishi, taraqqiyoti va tarixiy-nazariy asoslari o'rganiladi. Tadqiqotning asosiy magsadi milliy sport tizimining rivojlanish bosqichlarini, Olimpiya harakati bilan integratsiyasi jarayonlarini, davlat siyosati va jamiyatning ushbu sohaga ta'sirini tarixiy va nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Maqolada O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin sportning davlat darajasida qo'llab-quvvatlanishi, xalqaro musobaqalardagi muvaffaqiyatlari va Olimpiya g'oyalarini rivojlantirishdagi o'rni yoritilgan. Sport taraqqiyotining jamiyat tarbiyasi, sog'lom turmush tarzi va xalqaro hamkorlikdagi ahamiyati nazariy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, sport, Olimpiya harakati, tarixiy shakllanish, nazariya, milliy sport tizimi, xalqaro musobaqalar, davlat siyosati, sog'lom turmush tarzi, integratsiya.

Аннотация. В данной статье исследуются формирование, развитие и историко-теоретические основы спорта и олимпийского движения в Узбекистане. Основная цель исследования – анализ этапов развития национальной спортивной системы, процессов ее интеграции с олимпийским движением, влияния государственной политики и общества на

эту сферу с историко-теоретической точки зрения. В статье рассматривается государственная поддержка спорта после обретения Узбекистаном независимости, его успехи на международных соревнованиях и роль в развитии олимпийских идеалов. Теоретически обосновывается важность развития спорта в воспитании общества, здоровом образе жизни и международном сотрудничестве.

Ключевые слова: Узбекистан, спорт, олимпийское движение, историческое формирование, теория, национальная спортивная система, международные соревнования, государственная политика, здоровый образ жизни, интеграция.

Abstract. This article studies the formation, development and historical and theoretical foundations of sports and the Olympic movement in Uzbekistan. The main purpose of the study is to analyze the stages of development of the national sports system, the processes of its integration with the Olympic movement, the influence of state policy and society on this area from a historical and theoretical perspective. The article covers the state support of sports after Uzbekistan gained independence, its successes in international competitions and its role in the development of Olympic ideals. The importance of sports development in the education of society, a healthy lifestyle and international cooperation is theoretically substantiated.

Key words: Uzbekistan, sports, Olympic movement, historical formation, theory, national sports system, international competitions, state policy, healthy lifestyle, integration.

Kirish. Markaziy Osiyo hududida yashagan ajdodlarimizdan meros qolgan juda ko'p boy manbalar mavjud. Bunday tugamas boyliklar orasida jismoniy madaniyat alohida ahamiyat kasb etadi. Xalq o'zlarining milliy o'yinlarini tashkil qilishni davom ettirdi. Kurash, poyga, uloq, dorbozlik, akrobatika, harakatli o'yinlar keng tarqaldi. Navro'z, hosil bayrami va boshqa udumlarga bag'ishlangan xalq sayllari hamda katta to'ylarda polvonlarning bellashuvi, mohir chavandozlarning chaqqonligi, dorboz o'yinlari, arqon tortishish, tosh ko'tarish kabi o'yin va namoyishlari hammani hayratga solar va juda qiziqarli bo'lgan. Jismoniy madaniyat insonlarni bolalikdan sog'lom qilib o'stirish, ularning jismoniy va madaniy kamolotini ravnaq toptirishi, sog'lom turmush kechirish, mehnat qobiliyatini oshirish, uzoq umr ko'rishga ko'maklashuvchi muayyan faoliyatdir [1].

Adabiyotlar tahlili: Sport va Olimpiya harakatining tarixiy-nazariy masalalariga bag'ishlangan ko'plab ilmiy ishlar mavjud. Jumladan, O'zbekiston sport tarixini o'rganishda M. Turobov, A. Abdullayev, N. Zokirov kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. Ular o'z asarlarida O'zbekiston sportining qadimgi ildizlari, jismoniy tarbiyaning milliy an'analari va ularning zamonaviy sport bilan bog'liqligini o'rgangan.

Xalqaro adabiyotlarda, xususan, Pierre de Coubertin ning Olimpiya harakati g'oyalari, Norbert Müller va Lamartine DaCosta ning sportning falsafiy va sotsiologik asoslari haqidagi ishlari Olimpiya harakatining nazariy jihatlarini yoritishda muhim manba hisoblanadi. O'zbekiston kontekstida esa Sh. G'ulomov, B. Boltayev kabi tadqiqotchilar mustaqillik davrida sportning institutsional rivojlanishi va davlat siyosati o'zgarishlarini tahlil qilgan.

Shunga qaramay, O'zbekistonda sport va Olimpiya harakatining uzluksiz rivojlanishini, uning tarixiy bosqichlari va nazariy asoslarini kompleks o'rganuvchi tadqiqotlar ancha cheklangan. Ushbu maqola ana shuncha bo'shliqni to'ldirishga, mavzuni tizimli va ilmiy jihatdan yoritishga intiladi.

Metadologik asoslar: Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

1. Tarixiy-tahliliy metod – O'zbekiston sportining rivojlanish bosqichlarini tarixiy jihatdan o'rganishda qo'llanildi.

2. Qiyosiy-tahliliy metod – Sovet davri va mustaqillikdan keyingi sport siyosatlarini, shuningdek, xalqaro tajribalar bilan solishtirishda foydalanildi.

3. Mantiqiy-nazariy tahlil – Sport va Olimpiya harakatining falsafiy, pedagogik va ijtimoiy asoslarini o'rganishda qo'llanildi.

4. Hujjatlarni tahlil qilish – Davlat dasturlari, qonunlar, statistik ma'lumotlar va xalqaro hisobotlarni o'rganish asosida amaliy ma'lumotlar to'plandi.

5. Sistemali yondashuv – Sport tizimini murakkab ijtimoiy tizim sifatida ko'rib, uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qilishga imkon berdi.

XIX asr oxiri – XX asrning dastlabki yillarida Markaziy Osiyoga zamonaviy sport turlari kirib kelgan va keng tarqalgan. Bunda rus madaniyati bilan o'rnatilgan aloqalar jismoniy madaniyat va sport tizimida ham kuzatiladi. Turkiston o'lkasi - O'zbekistonda jismoniy madaniyat va zamonaviy sport tizimining shakllanishi va rivoshlanish tarixini shartli ravishda quyidagi davrlarga ajratish mumkin: 1860–1890-yillar – ruslarning dastlab ilmiy ekspeditsiyalar tarkibida, keyin esa rus armiyasi bosqini oqibatida Turkistonga kelishi. 1890–1920-yillar – rus aholisini Turkistonga ommaviy

ko'chib kelishi va ular tarkibida mavjud bo'lgan ko'plab ziyolilar va pedagoglarning mahalliy aholi o'rtasida rus madaniyatini shakllantirishlari. 1920–1990-yillar – O'zbekistonda sobiq ittifoq jismoniy tarbiyasi tizimiga asoslangan jismoniy madaniyat va sportni shakllanishi hamda rivojlanishi. Turkistonda ishlagan ko'plab pedagog ziyolilar, ayniqsa ularning o'lkada muqim qolib faoliyat ko'rsatgan qismi avvalo Turkistonning yirik shaharlarida yashagan yevropalik aholi, keyin mahalliy aholi jismoniy madaniyatini shakllanishiga hissa qo'shganlar. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o'lkasida rus o'quv yurtlari tizimi yaratilgan edi. 1875-yilda Toshkent, Farg'ona, Samarqand va boshqa shaharlarda gimnaziyalar tashkil etilgan, lekin ularda mahalliy millat vakillarining foizi juda kam edi. Bu o'quv yurtlarining dasturida jismoniy tarbiya darslari umuman nazardan chetda qolgan edi. Hukumat xalq ma'rifati to'g'risida g'amxo'rlik qilmas edi. Masalan, 1914 – 1915-yillarda Turkiston xalq ta'limiga o'lka byudjetining 2,3%, harbiy politsiya apparatini ta'minlash uchun esa 86,7% ajratilgan. 1914-yilda Turkiston o'lkasida 160 ta maktab bo'lib, ularda 17 ming bola ta'lim olgan. Turkiston o'lkasidagi maktablarda jismoniy tarbiya muvaqqat bo'lib, hech qanday tizimga asos solinmagan, chunki jismoniy tarbiya va sport bo'yicha ishlab chiqilgan maxsus dasturlar bo'lmagan. Turkiston o'lkasining harbiy maktab va bilim yurtlarida gimnastika, qilichbozlik, otish va turli o'yin mashg'ulotlari o'tkazila boshlangan. Bu davrda Turkiston o'lkasidagi ayrim o'quv yurtlarida jismoniy tarbiya joriy qilishga birinchi marta urinib ko'rilgan. Biroq jismoniy tarbiya mashg'ulotlari muntazam o'tkazilmas edi, chunki o'qituvchilar, binolar va jihozlar etishmas edi [2].

Tahlil va muhokama. O'zbekiston sportining tarixiy shakllanish bosqichlari.

O'zbekiston sport tarixini quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

Qadimgi va o'rta asrlar davri – An'anaviy kurash, ot chopish, kamon o'qi otish kabi milliy sport turlarining shakllanishi.

Sovet davri (1920–1991) – Markazlashtirilgan sport tizimining joriy etilishi, “Dinamo”, “Spartak” kabi jamiyatlar faoliyati, Olimpiya o'yinlarida qatnashishning boshlanishi.

Mustaqillikdan keyingi davr (1991–hozirgacha) – Milliy sport tizimini qayta qurish, O'zbekiston Milliy Olimpiya qo'mitasining tashkil etilishi (1992), xalqaro musobaqalarda faol ishtirok etish.

Olimpiya harakatining nazariy asoslari va O'zbekistonda qabul qilinishi.

Olimpiya harakati insoniyatning tinchlik, do'stlik va barqaror rivojlanish g'oyalarini targ'ib qiladi. O'zbekiston ushbu g'oyalarni milliy sport siyosatiga singdirishga harakat qilmoqda. Xususan:

O'zbekiston Konstitutsiyasida va “Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida”gi qonunda sportning rivojlanishi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilangan [7].

Maktablarda va oliy o'quv yurtlarida jismoniy tarbiya dasturlarini takomillashtirish, yoshlar o'rtasida Olimpiya qadriyatlarini targ'ib qilish.

Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi (XOQ) va Osiyo Olimpiya Kengashi (OOK) bilan faol hamkorlik.

Davlat siyosati va sport infrastrukturasi rivojlanishi. So'nggi yillarda O'zbekistonda sport sohasiga jiddiy e'tibor qaratilmoqda:

“Sport taraqqiyoti – millat taraqqiyoti” g'oyasi asosida ko'plab sport inshootlari qurildi va modernizatsiya qilindi.

Sportchi va murabbiylarni qo'llab-quvvatlash, stipendiyalar, mukofotlar tizimi joriy etildi.

Xalqaro sport tadbirlarini (masalan, kurash, boks, taekvondo bo'yicha chempionatlar) o'tkazish O'zbekistonning xalqaro sport maydonidagi obro'sini oshirdi.

Sport nafaqat jismoniy salomatlik, balki yoshlarni vatanparvarlik, intizom, jamoaviy ish qobiliyati kabi fazilatlar bilan tarbiyalash vositasi hisoblanadi. O'zbekistonda milliy sport turlarini rivojlantirish orqali milliy g'urur va o'zlikni anglash hissi mustahkamlanmoqda [8].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda sport va Olimpiya harakati milliy qadriyatlar, davlat siyosati hamda xalqaro hamkorlik asosida izchil rivojlanib bormoqda. Sport sohasi yosh avlodning jismoniy va ma'naviy barkamolligini ta'minlash, mamlakat nufuzini xalqaro miqyosda oshirish hamda tinchlik va hamjihatlik g'oyalarini targ'ib etishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, sport ta'limi dasturlarini zamonaviy metodlar asosida takomillashtirish, ayollar va nogironlar sportiga bo'lgan e'tiborni kuchaytirish, shuningdek sport fanining nazariy-uslubiy asoslarini yanada chuqurlashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur yo'nalishlarda olib boriladigan ilmiy va amaliy ishlar sport tizimining samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akramov A.K., O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi. O'quv qo'llanma. -T.: O'zDJTI nashr, 1997.
2. Djalilova L.A. Olimpizm madaniyatini shakllantirish vositalari. -T.: «Fan-sportga» Respublika ilmiy-nazariy jurnal. №3-2014.

3. Djalilova L.A. O'zbekistonda 1917-1991-yillarda jismoniy tarbiya va sport. O'quv-uslubiy tavsiyalar. -T.: "ITA-PRESS", 2015.
4. Djalilova L.A. Mustaqil O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sport (1991- hozirgi davrgacha). O'quv-uslubiy tavsiyalar. -T.: "ITA-PRESS", 2015.
5. Turobov M. O'zbekiston sport tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2009.
6. Abdullayev A. Olimpiya harakati: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2018.
7. Zokirov N. Milliy sport turlari: an'ana va zamonaviylik. – Toshkent: Sharq, 2016.
8. G'ulomov Sh. O'zbekistonda sport tizimini isloh qilish: muammo va yechimlar. – Toshkent: O'zbekiston, 2020.

UO'K 908

GAVHARSHODBEGIMNING TEMURIYLAR DAVRIDA TUTGAN SIYOSATI***B.Toshpo'latov, dots., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi******B.Mahmudov, talaba, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi***

Annotatsiya. Mazkur maqolada temuriy malikalardan iste'dodli siyosatchi, yetuk olim va xassos shoira Gavharshodbegim haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *Gavharshod begim, Mirzo Ulug'bek, G'iyosiddin Tarxon, Hirot, Chig'atoy ulusi.*

Аннотация. В этой статье рассматривается Гавхаршадбегим, талантливый политик, выдающийся ученый и чуткая поэтесса из династии Тимуридов.

Ключевые слова: *Гавхаршадбегим, Мирзо Улугбек, Гиясидин Тархон, Герат, Чагатайский улус.*

Abstract. This article discusses Gavharshadbegim, a talented politician, accomplished scholar, and sensitive poetess from the Timurid queens.

Keywords: *Gawharshadbegim, Mirzo Ulugh Beg, Ghiyath al-Din Tarkhan, Herat, Chagatai Ulus.*

Kirish: Temuriy malikalar orasida o'zini tuta bilishi, donoligi va tutgan siyosati bilan nom qozongan malika Gavharshodbegim o'z nomini Temuriylar davrida zarhal harflar bilan bezagan.

Gavharshodbegim buyuk markazlashgan davlat asoschisi Sohibqiron Amir Temurning to'rtinchi o'g'li Shohruh Mirzoning katta rafiqasi edi. U Chig'atoy zodagonlaridan G'iyosiddin Tarxonning qizi bo'lib, Chig'atoy ulusida bu avlod yuksak e'tiborga sazovor bo'lgan.

Sharafiddin Ali Yazdiy ta'kidlashicha, G'iyosiddin tarxon o'z vaqtida Chingizxon tomonidan tarxonlik maqomi berilgan Qishliqning avlodidir. Shu ma'noda chingiziylar hukmronligiga oid mo'tabar tarixiy asarlardagi ba'zi ma'lumotlar diqqatni tortmay qolmaydi. Boshqa qabilalarni bo'ysundirish ishini endigina boshlagan kezlari – 1202-1203 yili Chingizxon va keroyit qabilasi sardori O'ngxon o'rtasida ziddiyat paydo bo'ladi. Raqibini erta saharda yo'q qilish rejasini tuzgan O'ngxon qarorgohidan Chingizxon huzuriga qochib o'tgan ikki o'spirin bo'lajak hujum haqida uni boxabar etadi. Mazkur xabar obdon qo'l kelib, Chingizxon raqibini yengadi. Ikki o'spirinni esa tarxonlik maqomi bilan siylaydi. Ulardan birining nomi Qishlik, ikkinchisi esa Boda bo'lgan. Demak, G'iyosiddin tarxon shajarasi mazkur Qishlik tarxonga borib taqaladi.

Gavharshodbegim (1379-1457) 1393-yilda Shohruh Mirzo nikohiga kirgan. Undan uch o'g'il-u ikki qiz ko'rgan. To'ng'ich o'g'li Ulug'bek Mirzo Ko'ragan (Muhammad Tarag'ay, 1394-1449), o'rtancha o'g'li Boysung'ur Mirzo (1397-1433) va kichik o'g'li Muhammad Jo'ki Mirzo (1401-1442)lardir.

Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, "Gavharshod begim muborak soyali va baland martabali, shiori pokizalik va iffat bardasiga o'ralgan, xatti-harakati odilona va qilmishlari pok, oliyhimmat va ulug' orzuli, iffat pardasida Robia sifatlik va pokizalik yopinchig'ida Zubayda yanglig' bir malika edi. U shuhratli bonudan tiriklikda ko'p xayrli yodgorliklar qoldi.

Hofiz Abru uni quyidagicha ta'riflaydi: "U baxtning ibtidosi edi, nufuzli ayollarning yetakchisi, homiysi bo'lgan xayriya ishlarining oxiri yo'q dinning, islom va musulmonlarning sofligi, kambag'allarning panohi deb atalgan jumlar keltirilgan. Tabiatan vatanparvar, bilimdon va zukko Gavharshodbegim mamlakat ravnaqi yo'lida tinmay g'amxo'rlik qiladi. Uning dasturida madaniy va ma'rifiy hayot birinchi o'rinda bo'lgan. Shu boisdanmi, farzandlari hamda barcha nabiralari ilm-fan muxlislari bo'lib, ba'zilar g'azal ham bitgan.

Shohruh Mirzo tabiatan dindor, ko'p vaqtini kitob mutoalasiga bag'ishlagan. Mamlakat devon ishlarini Gavharshodbegim yuritgan. Malika bir paytning o'zida shahzodalarning fel atvori, xatt-harakatlarini ham nazoratda saqlagan. Xususan, Shohruh Mirzo Xirot taxtiga kenja o'g'li Jo'ki Mirzoni valiahd etib tayinlashga harakat qilgan, lekin malika o'z o'g'liga nisbatan nabirasi Alouddavla Mirzoni taxt uchun munosib deb bilgan.

Muarrix Sharafiddin Ali Yazdiy Shohruh Mirzo va Gavharshodbegimning to'ylari temuriyzoada aka-uka Muhammad Sulton va Pir Muhammad Mirzo birga o'tganligini quyidagicha ta'riflaydi: "Har biriga bir huri najot qizni sha'riy mutahhara yo'sini bila berdi va Bog'i Bihishtda to'y qildi". Bu voqea xijriy 790 (milodiy 1388) yilda sodir bo'ladi. Nikoh marosimidan so'ng ular Hirotga qaytib keladilar. Bu nikohdan uch o'g'il (Ulug'bek Mirzo, Boysunqur Mirzo, Jo'ki Mirzo) va ikki qiz farzand tug'iladi.

Malikaning shaxsiy fazilatlariga haqida atroflicha ma'lumot beruvchi manbalardan biri, Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla'i savdayin va majmai - bahrayin" asaridir. Muarrix shaxsan ko'rganligi va bilganligini asarning 41 o'rnida tilga oladi. Muallif uni tasvirlaganda turli ta'rif-tavsif, badiiy tashbihlarni keltiradi. Bir o'rinda "og'oyi" desa, ikkinchi o'rinda "mahdi ulyo" (podshohning katta xotiniga beriladigan unvon), deb ataydi. Ayrim tadbirlar tasvirida malikani hatto Sabo mamlakatning malikasi, payg'ambar Sulaymonning xotini Bilqis nomi bilan ham ataydi. Bu ta'riflar uning tashqi qiyofasiga uyg'un bo'lib, uning shohona bazmlardagi ishtiroki, shu bazmga mos liboslar bilan ko'z oldimizga keladi.

Shohruh Mirzo nihoyatda halim tabiat, madaniyatli kishi bo'lib, farzandlari va nabiralari qanchalik e'tiborli bo'lgan bo'lsa, ularni dunyoga keltirgan malikalarning hurmatini hamisha o'z o'rniga qo'ygan. Ayniqsa, Gavharshodbegim o'z aql-idroki, tadbirkorligi, husnu latofati bilan Shohruh Mirzoning ishonchini qozongan. Ayrim paytlarda u devon va saltanatni boshqarishda Gavharshodbegimning maslahatiga tayangan. Hatto, devon ishlarini boshqarish, lavozimga tayinlash, in'om berish, aybdorlarni jazolash huquqiga ham ega bo'lgan.

Tarixchi olim Amriddin Berdimurodov o'zining "Samarqand tarixidan tomchilar" nomli maqolalar to'plamida Gavharshodbegimning hatto shaxsiy muhrga ega bo'lganligini aytib o'tadiki, bu malikaning ayrim davlat ishlarida o'zi shaxsiy qaror qabul qilib, uning ijrosini kuzatganini, tasdiqlaganini ko'rsatadi. U to'q yashil mohtobdan, to'q yashil rangda, (nefritdan) bodomsimon shaklda yasalgan bo'lib, sirtiga suls yozuvida arabcha xat bilan "Gavharshodbegim G'iyosiddin Tarxonning qizi", deb yozilgan. Malikaning bu muhri bugungi kungacha yetib kelgan u juda katta siyosiy kuchga ega bo'lib, tosh o'ymakorligining go'zal namunasi. Bu noyob yodgorlik sifatida hozirda Sankt-Peterburgdagi Ermitaj muzeyida CA-13650 raqami ostida saqlanadi. Muhr taxminan 1457 yillarda ishlangan. Tabiatida bunyodkorlik xususiyati bo'lgan malikaning farmoniga ko'ra, Mashhaddagi mashhur qadamjo bo'lgan Imom Rizo qabri yonida 1418 yilda g'oyatda hashamatli masjidi jome' qurilishi boshlanadi. Muarrix Abdurazzoq Samarqandiy bu qurilish haqida ma'lumotlar berib o'tgan.

Manbalarda berilgan ma'lumotlarga ko'ra, Gavharshodbegimning to'ng'ich farzandi Mirzo Ulug'bekning tarbiyasi go'dakligidayoq Samarqandga keltirib Bibixonimga topshirilgan. Malika o'g'lini ko'rish uchun Samarqandga kelib turgan. Malikaning navbatdagi tashrifi 1420 yilga to'g'ri keladi. Bu sanada Mirzo Ulug'bek o'zi barpo etgan madrasayi oliyani qurib bitkazgan bo'lib, o'z faoliyatini boshlagan edi. Mirzo Ulug'bek barpo etgan ulug'vor madrasayi oliyani ko'rgach, uning go'zalligiga maftun bo'lgan malika Hirotga ham shunday madrasa qurish niyatini ko'ngliga tugadi. Shunda u madrasaning tarhini chizgan me'mor va mohir ustalar kim ekanligini bilishga qiziqadi va ularni Hirotga taklif etib, qurilish ishlarini boshlab yuboradi. Oradan 12 yil o'tib, Hirotga Musallo ansambli qad ko'taradi. Musallo ansamblida qad ko'targan inshootlarni ko'rgan Samarqandiy, ayniqsa, madrasaning muhtasham va baland bo'lib qurilganligini, me'morlarning mahoratiga, naqqoshlarning zeb bergan naqshiga yuksak baho beradi. Madrasaning ochilishi juma kuniga to'g'ri kelgan bo'lib, bu marosimda Shohruh Mirzo ham qatnashganligi manbalarda qayd etilgan. Ma'lumki, 1447 yil 14 mart kuni Shohruh Mirzo vafot etadi. Uning jasadi Samarqandga olib ketilishida Ulug'bek Mirzoning ishtiroki haqida ham ma'lumotlar berilgan.

Hirotidagi Gavharshodbegim madrasasi uning vafotidan so'ng o'z davri uchun ham, keyingi davrlar uchun ham turli mutaxassislar tayyorlovchi ilm-ma'rifat markazi sifatida faoliyat olib borgan. Muarrix Gavharshodbegimning fojiali vafoti tafsilotlarini bayon qilar ekan, Shohruh Mirzodan so'ng ularning nabiralari taxt talashadi. Oqibatda Xuroson taxti uchun kurash boshlanib, fitnalar avj oladi. Ushbu fitnalarning ayrimlari Gavharshodbegimga qaratilgan bo'lib, 1457 yil 31 iyul kuni sakson yoshni qoralab qolgan Gavharshodbegim qatl etiladi va o'zi qurdirgan madrasa qoshidagi xonaqohga dafn etiladi. Bu qotillik Abu Said Mirzo farmoni bilan amalga oshiriladi... Hayotining katta qismi shohona bazmlar, to'yu shodiyonalar, bunyodkorlik ishlariga boy bo'lgan Gavharshodbegim umrining oxiri fojialar va qayg'ular bilan o'tdi. Bir so'zli, shijoatkor malika bir necha marta farzand dog'ini ko'rdi. Katta o'g'li Ulug'bekning o'ldirilganida na uning jasadini va na qabrini ko'rolmadi. San'at oshuftasi Boysun Mirzo 38 yoshida vafot etdi. Kenja o'g'li Muhammad Jo'kiy 44 yoshida

vafot etib, malikaning qaddini egib ketdi. Keksayib, g'am kulfati girdobida qolgan malika Mirzo Ulug'bekning vafotidan so'ng sakkiz yil umr ko'radi.

Tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy Gavharshodbegim o'zi qurdirgan madrasa xonaqohiga nafaqat o'zi, balki keyinchalik uning o'g'illari, nabiralari bir nechta temuriy shahzodalar xonaqohiga aylantirilganligini aytib o'tadi. Bu xonaqoh va madrasa hozir ham mavjud bo'lib, Hirotidagi eng ziyoratgoh joylardan biridir. Gavharshodbegimning ma'rifatparvar sifatida barpo etgan madrasasi, masjid xonaqohi me'moriy yodgorlik sifatida hozirda ham Hirotida qad ko'tarib turibdi.

Xulosa: Temuriylar davri o'zbek davlatchiligi tarixida, umuman XV asr O'rta Sharq xalqlari ijtimoiy-siyosiy hayotida yorqin iz qoldirgan tarixiy shaxslardan biri Gavharshodbegimdir. Saroyulkxonim darajasida bo'lmasada, ammo o'z zamonasi nuqtayi nazaridan hukm qilganda u tom ma'noda yirik davlat arbobi sifatida baholanish va qadrlanishga loyiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurazzoq Samarqandiy. Matla'i sa'dayn va majma'i bahrain. – Toshkent: Fan, 2008.
2. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – Toshkent: Sharq, 1997.
3. Ahmedov B. Temuriylar tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
4. Hofiz Abru. Zubdat ut-tavorix. – Tehron, 1964.
5. Berdimurodov A. Samarqand tarixidan tomchilar. – Toshkent: Akademnashr, 2014.
6. Karimov N. Temuriylar davrida madaniyat va ilm-fan. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
7. Bartold V.V. Ulug'bek va uning davri. – Moskva: Nauka, 1964.
8. Qodirov P. Ona lochin vidosi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2016.

UO'K 908

MUSTAQILLIK YILLARIDA SIRDARYO VILOYATINING RIVOJLANISHIDA XORIJIY QO'SHMA KORXONALARNING AHAMIYATI

M.S.Tursunova, tayanch doktorant, Guliston davlat pedagogika instituti, Guliston

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyingi davrda Sirdaryo viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida xorijiy qo'shma korxonalarining tutgan o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida xorijiy investitsiyalarni jalb etishning huquqiy asoslari, qo'shma korxonalar faoliyatining sanoat, qishloq xo'jaligi, bandlik va eksport salohiyatiga ta'siri statistik va normativ-huquqiy manbalar asosida o'rganildi. Tadqiqot natijalari Sirdaryo viloyatida xorijiy qo'shma korxonalar hududiy rivojlanishning muhim omillaridan biri ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: xorijiy investitsiyalar, qo'shma korxonalar, hududiy rivojlanish, sanoatlashuv, bandlik, eksport, Sirdaryo viloyati

Аннотация. В данной научной статье анализируется роль и значение иностранных совместных предприятий в социально-экономическом развитии Сырдарьинской области в период после обретения Республикой Узбекистан независимости. В ходе исследования на основе статистических и нормативно-правовых источников изучены правовые основы привлечения иностранных инвестиций, а также влияние деятельности совместных предприятий на промышленность, сельское хозяйство, занятость и экспортный потенциал региона. Результаты исследования показывают, что иностранные совместные предприятия являются одним из ключевых факторов территориального развития Сырдарьинской области.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, совместные предприятия, территориальное развитие, индустриализация, занятость, экспорт, Сырдарьинская область.

Abstract. This scientific article analyzes the role and significance of foreign joint ventures in the socio-economic development of the Syrdarya region during the period following the independence of the Republic of Uzbekistan. The study examines the legal foundations for attracting foreign investments and assesses the impact of joint venture activities on industry, agriculture, employment, and export potential based on statistical and regulatory legal sources. The research findings indicate that foreign joint ventures are among the key factors of regional development in the Syrdarya region.

Keywords: foreign investment, joint ventures, regional development, industrialization, employment, export, Syrdarya region.

Kirish. Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida bozor munosabatlariga o'tish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Ushbu jarayonda xorijiy investitsiyalarni jalb etish, qo'shma korxonalar tashkil etish va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'ldi [1]. Hududlar iqtisodiy salohiyatini oshirishda xorijiy

kapital ishtirokidagi korxonalar alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, Sirdaryo viloyati geografik joylashuvi, transport-logistika imkoniyatlari va mehnat resurslari mavjudligi sababli investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay hudud hisoblanadi [2].

Metodologiya. Tadqiqotda tizimli yondashuv, statistik tahlil, huquqiy hujjatlarni qiyosiy o'rganish hamda ilmiy adabiyotlarni umumlashtirish usullaridan foydalanildi. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari, Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi hisobotlari, shuningdek, ilmiy maqolalar va normativ-huquqiy hujjatlar asosiy manba sifatida xizmat qildi [3], [4].

Natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab Sirdaryo viloyatida xorijiy qo'shma korxonalar soni bosqichma-bosqich oshib borgan. Xususan, sanoat, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, qurilish materiallari ishlab chiqarish va to'qimachilik sohalarida qo'shma korxonalar tashkil etildi [5]. Davlat statistika ma'lumotlariga ko'ra, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar viloyatda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining sezilarli qismini ta'minlagan. Bu esa ishlab chiqarish quvvatlarini yangilash, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va mahsulot sifatini oshirishga xizmat qilgan [6].

Tahlil va muhokama. Mustaqillik yillarida xorijiy qo'shma korxonalar faoliyatining Sirdaryo viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri ko'p qirrali va tizimli xususiyatga ega bo'lib, u sanoat ishlab chiqarishi, bandlik, texnologik modernizatsiya, eksport salohiyati va hududiy infratuzilma rivoji bilan chambarchas bog'liqdir.

Avvalo, xorijiy qo'shma korxonalar viloyatda sanoat ishlab chiqarishining tarkibiy tuzilmasini sezilarli darajada o'zgartirdi. Mustaqillikning dastlabki yillarida Sirdaryo viloyati iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi yetakchi o'rin tutgan bo'lsa, xorijiy investitsiyalar kirib kelishi natijasida sanoatning qayta ishlash tarmoqlari ulushi oshdi. Statistik manbalarda qayd etilishicha, xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar asosan yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lib, bu viloyat yalpi hududiy mahsulotining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan [6].

Xorijiy qo'shma korxonalar faoliyatining muhim jihatlaridan biri — ular tomonidan yangi ish o'rinlarining yaratilishidir. Sirdaryo viloyatida tashkil etilgan qo'shma korxonalar nafaqat sanoat tarmoqlarida, balki xizmat ko'rsatish va logistika sohalarida ham bandlikni oshirdi. Ilmiy tadqiqotlarda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyat yuritayotgan hududlarda ishsizlik darajasi nisbatan past bo'lishi qayd etilgan [7].

Shuningdek, xorijiy qo'shma korxonalar mahalliy mehnat resurslarining malakasini oshirishda ham muhim rol o'ynadi. Xorijiy hamkorlar ishtirokida faoliyat yurituvchi korxonalarda zamonaviy ishlab chiqarish standartlari, texnologik jarayonlar va menejment tizimlari joriy etildi. Natijada, mahalliy mutaxassislar yangi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lib, bu holat viloyat mehnat bozorining sifat jihatdan rivojlanishiga olib keldi [8].

Quyidagi jadvalda mustaqillik yillarida Sirdaryo viloyatida xorijiy qo'shma korxonalar sonining o'sish dinamikasi aks ettirilgan.

1-jadval.

Sirdaryo viloyatida xorijiy qo'shma korxonalar sonining o'sish dinamikasi (yillar kesimida)

Yillar	Qo'shma korxonalar soni (dona)
2000	25
2005	41
2010	63
2015	87
2020	124
2023	156

Jadval Davlat statistika qo'mitasi va Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan bo'lib, unda Sirdaryo viloyatida faoliyat yuritayotgan xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar sonining yillar bo'yicha o'sish dinamikasi aks ettirilgan [6], [9].

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, qo'shma korxonalar soni barqaror sur'atlarda o'sib borgan. Bu holat investitsiya muhitining yaxshilanayotgani va xorijiy investorlar uchun viloyatning jozibadorligi ortib borayotganidan dalolat beradi. Ayniqsa, 2016 yildan keyingi davrda iqtisodiy islohotlarning jadallashuvi xorijiy investitsiyalar oqimini sezilarli darajada oshirdi. Xorijiy qo'shma korxonalar faoliyatining yana bir muhim jihati — eksport salohiyatining oshirishidir. Sirdaryo viloyatida tashkil etilgan qo'shma korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarning bir qismi tashqi bozorlarga yo'naltirilmoqda. Bu esa viloyat eksport tarkibining kengayishiga va valyuta tushumlarining ko'payishiga xizmat qilmoqda. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi [9].

Quyidagi jadvalda xorijiy qo'shma korxonalar faoliyatining ayrim asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'siri umumlashtirilgan.

2-jadval.

Xorijiy qo'shma korxonalar faoliyatining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'siri		
Ko'rsatkichlar	Ta'sir yo'nalishi	Natija
Bandlik	Ijobiy	Yangi ish o'rinlari yaratildi
Sanoat ishlab chiqarishi	Ijobiy	Ishlab chiqarish hajmi oshdi
Texnologik daraja	Ijobiy	Zamonaviy texnologiy joriy etildi
Eksport salohiyati	Ijobiy	Tashqi bozorga chiqish kengaydi
Mahalliy kadrlar malakasi	Ijobiy	Kasbiy bilim va ko'nikma oshdi

Jadval ilmiy adabiyotlar va rasmiy statistik manbalardagi ma'lumotlar umumlashtirilib tuzilgan bo'lib, xorijiy qo'shma korxonalar faoliyatining Sirdaryo viloyati iqtisodiyotiga asosiy ta'sir yo'nalishlarini aks ettiradi [7], [8], [10].

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, xorijiy qo'shma korxonalar faoliyatining deyarli barcha asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha ijobiy ta'siri mavjud. Bu holat ularning hududiy rivojlanishdagi strategik ahamiyatini tasdiqlaydi. Biroq xorijiy qo'shma korxonalar faoliyatini tahlil qilish jarayonida ayrim muammoli jihatlar ham aniqlanadi. Jumladan, ayrim hududlarda infratuzilma yetarli darajada rivojlanmaganligi investitsiya loyihalarining to'liq quvvat bilan ishlashiga to'sqinlik qilmoqda. Shuningdek, logistika xarajatlarining yuqoriligi va transport tizimidagi muammolar mahsulot tannarxiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin [10].

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida Sirdaryo viloyati rivojlanishida xorijiy qo'shma korxonalar muhim iqtisodiy omil sifatida namoyon bo'ldi. Ular sanoat salohiyatini oshirish, bandlikni ta'minlash, eksport imkoniyatlarini kengaytirish va hududiy rivojlanishni jadallashtirishda muhim rol o'ynadi. Kelgusida investitsiya muhitini yanada yaxshilash, xorijiy hamkorlar bilan aloqalarni kengaytirish viloyatning barqaror iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. *O'zbekiston iqtisodiy islohotlari strategiyasi*. — Toshkent, 2017. — 45–48-betlar.
2. Davlat statistika qo'mitasi. *Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivoji*. — Toshkent, 2020. — 112–115-betlar.
3. Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi. *Xorijiy investitsiyalar tahlili*. — Toshkent, 2019. — 67–70-betlar.
4. Qodirov A. *Hududiy iqtisodiyot nazariyasi*. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2018. — 89–92-betlar.

UO'K 908

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA KADRLAR SIYOSATI

I. Tuxtunov, katta o'qituvchi, Namangan davlat texnika universiteti, Namangan

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning birinchi choragida Turkistonda kadrlar masalasi tarixiy jihatdan tahlil etiladi. Unda Rossiya imperiyasi va keyinchalik sovet hokimiyati davrida boshqaruv tizimida kadrlar siyosati, markazdan yuborilgan amaldorlarning ustunligi hamda mahalliy kadrlarning cheklangan ishtiroki yoritiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston, kadrlar siyosati, Rossiya imperiyasi, sovet hokimiyati, mustamlakachilik, mahalliy kadrlar, general-gubernator, rus-tuzem maktablari, boshqaruv tizimi.

Аннотация. В данной статье проводится исторический анализ кадрового вопроса в Туркестане во второй половине XIX века – первой четверти XX века. Рассматривается кадровая политика в системе управления в период Российской империи и позднее советской власти, доминирование чиновников, направляемых из центра, а также ограниченное участие местных кадров.

Ключевые слова: Туркестан, кадровая политика, Российская империя, советская власть, колониализм, местные кадры, генерал-губернатор, русско-туземные школы, система управления.

Abstract. This article provides a historical analysis of the personnel (human resources) issue in Turkestan during the second half of the 19th century and the first quarter of the 20th century. It examines personnel policy in the administrative system under the Russian Empire and later the Soviet government, the dominance of officials sent from the center, and the limited participation of local personnel.

Keywords: Turkestan, personnel policy, Russian Empire, Soviet government, colonialism, local personnel, governor-general, Russian-native schools, administrative system.

Kirish. Turkiston o'lkasi Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarda tub islohotlar o'tkazildi. Mustamlakachilar o'lkada hokimyatni yanada mustahkamlash, o'z hukumronligini uzoq vaqt saqlab turish say-harakati bilan bog'liq siyosatni olib borganlar. Bu mahalliy aholini uzoq vaqt qaramlikda ushlab turishning yagona yo'li edi. Mustamlaka ma'muriyati mazkur siyosatni amalga oshirishda kadrlar masalasiga aloxida etibor berdi. Turkiston o'lkasidagi vaziyatni inobatga olgan holda yuqori davlat ahamiyatiga molik lavozimlarni imperiya vakillari o'z qo'llariga olib, quyi boshqaruv bo'g'inlarni mahalliy aholi qo'liga topshirdilar.

Taxlil va natijalar. Rossiya imperiyasi mustamlakachilikning ilk yillaridan mahalliy boshqaruvga tayanib, o'lkaning obro'li vakillaridan foydalanganlar. Dastlab bunday siyosatni Orenburg general-gubernatori Kirijanovskiy 1865 yilda Toshkent aholisiga nisbatan qo'llagan. Toshkent shahrining harbiy gubernatori Chernyayev qozikalon lavozimiga Hakimxo'ja ismli shaxsni tayinlaydi. U bu lavozimda Qo'qon xoni Sayid Muhammad Sulton davrida ham ishlagan edi[1]. Bu orqali mahalliy aholini tutib turish oson bo'lgan.

Lekin Turkiston General-gubernatorligi tashkil etilgandan boshlab boshqaruv sohasini to'la ruslashtirish jarayoni boshlandi. 1867 yildan to 1917 yilga qadar Turkistonda podsho tomonidan tayinlangan 12 nafar general-gubernator almashdi. 1914-1916 yillar davomida podsho tomonidan anashu lavozimga tayinlanmagan general-gubernatorlar Fulug, Martson va Yerofev boshqardi. Harbiy gubernatorlar, qoida tariqasida O'rta Osiyo bo'ylab harbiy yurishlarda o'zini ko'rsatgan Turkistonni zabt etishda alohida mahorat ko'rsatgan harbiylardan tayinlanardi. Turkiston o'lkasida Sirdaryo viloyatida N. N. Golovachyov, V. N. Trotiskiy, A. S. Galkin. Farg'ona viloyatidan 1876 yildan M. D. Skobelov[2], Samarqand viloyatida A. M. Yarimovich, M. P. Fedorev va boshqalar harbiy gubernator lavozimida faoliyat olib borganlar. O'lkada viloyat, uyezd boshliqlari imperiya armiyasining shtab-kapitanidan ta polkovnigi unvoniga ega bo'lgan ofitserlar bo'lishgan. Uyezd boshlig'i lavozimiga zarur kadrlar imperiyaning Sankt-Peterburg, Moskva, Minsk, Samara, Penza va boshqa ichki guberniyalaridan dvoryan tabaqaga mansub kishilar olib kelinib tayinlanardi. Bu kadrlar mahalliy aholini turmush tarzi, urf-odatlar, madaniyatidan mutloqo bexabar bo'lishgan. Boshqaruv jarayonida ko'pincha mahalliy aholi manfaatlariga zid siyosat olib borganlar. Uyezd boshliqlarining yordamchilari va uchaska pristavlari lavozimiga asosan dvoryan, meshchan, ruhoniylar tabaqalaridan chiqqan vakillar tayinlanardi.

Turkiston o'lkasini boshqarishdagi Volostlarda imkon darajada mahalliy kadrlardan foydalanilgan. Lekin, Volost boshliqlari Uyezd boshliqlarini buyuruqlarini o'g'ishmay bajarishga majbur edilar. Uyezdlar boshliqlari volost boshqaruvchilarini tayinlash va ishdan bo'shatish vakolatlaridan keng foydalanganlar. Andijon uyezdidagi 20 volost boshqaruvchisidan 15 nafari, Namangan uyezdida 31 tadan 17 nafari tayinlovga ko'ra ishlagan. Ko'ramizki, uyezd amaldorlari mahalliy ma'muriyatni "saylab qo'yish asoslari"ni to'la soxtalashtirib, har bir masalani o'zlari hohlaganchalik amalga oshirganlar[3]. Bu holat mahalliy kadrlarga nisbatan past nazar bilan qaralganidan dalolat beradi. Bunday jarayonlar markazdan kelgan kadrlar o'rtasida mansabni suestimol qilinishi va korupsiyani avj olishiga zamin yaratgan.

Boshqaruv sohasidagi mahalliy kadrlarni kamsitilishi holatini 1877 yilda tashkil etgan Toshkent shahar Dumasining tarkibida ham ko'rish mumkin. Duma a'zolari soni 72 kishidan iborat bo'lgan bo'lib, shulardan Toshkentning xristian bo'lmagan, faqat mahalliy aholining uchdan bir qismidan ortiq bo'lmagan tub aholi vakillaridan, qolgan ikkidan uch qismi shaharning "yangi" qismidan rus millatiga mansub kishilardan tashkil topishi shart edi[2]. Duma yigilishlari mahalliy millat vakillari uchun tushunarsiz rus tilida bo'lardi. Bu holat Dumadagi mahalliy aholi vakillarining fikrlari unchalik ahamiyatga ega emasligidan dalolat beradi.

Mustamlaka boshqaruv tizimida kadrlar yetishmasligi sababli maorif sohasida isloxot olib borib rus-tuzem maktablarini tashkil qilish orqali bu muommoni hal etishni asosiy ustuvor vazifa qilib qo'yildi. Sodiqlik fuqorolar faqatgina erkaklarda iborat bo'lmay, ayollarni ham bu jarayonga jalb etish ustuvor vazifa sifatida qaraldi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad imperiya manfaatlariga "sadoqat" ruhini shakllantirish, hamda hukumat tarafdorlarini ko'paytirishdan iborat edi. Shunday maqsadlarda turli yo'nalishdagi qizlar maktablari tashkil etildi. Mazkur maktablarga mahalliy millat ayollarini jalb etishda hukumat tomonidan tili, dini va madaniyati bir-biriga yaqin bo'lgan tatar ayollardan vositachi sifatida foydalanildi. Ana shu maqsadlarda 1861 yilda Sirdaryo viloyatining Kazalinsk uyezdida tatar muallima boshchiligidagi qizlar maktabi ochildi[4]. 1884 yili V. Nalivkin rus-tuzem maktabi loyihasini tuzdi. Shu yili Toshkentda birinchi rus-tuzem maktabi tashkil etildi[5].

Sovetlar davrida tatar kadrlaridan foydalanish jarayoni davom etdi. Tatar ayollarining mahalliy va rus tilini bilishlari bolsheviklarga o'z maqsadlarini amalga oshirishda qo'l kelgan edi. 1919 yil boshidagi ma'lumotga ko'ra, Turkistonning uyez va shaharlarida ko'plab tatar muallimalari faoliyat

ko'rsatganlar. Jumladan Yangi Buhoroda O. Qo'chqorova, Samarqandda G. Subhonqulova, Qarmoqchi uyezdida F. Badriddinova, Kattaqo'rg'onda M. Sayfulina, Qo'qon uyezdida M. Kashayeva, kabilarni misol qilib keltirish mumkin. Sovetlar tatarlardan o'z go'yalarini mahalliy millat vakillariga targ'ib qilishda foydalanganlar va bu orqali o'zlari uchun zahira kadrlar tayyorlab borganlar.

Sovetlar andozasiga tushadigan kadrlarni turkistonga yuborishda Volgabo'yi, Uraloldi hududlari faollik ko'rsatdilar. Turkistonda sovet hokimyatini mustahkamlashda jonkuyarlik ko'rsatganlar qatorida Arif Klevleev va I. Ibrohimovlarning ham keltirish mumkin. Tatar-Boshqird markaziy komissarligining Samara bo'limi 1920 yili Tarpishev, Xalimov, Malikov, Sayfuddinovlarni Turkistonga sovet hokimyatini mustahkamlash uchun safarbar qilgan[6].

1919 yil 8 oktabrda Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi (MIQ) qoshidagi Turkiston ishlari bo'yicha komissiyani tashkil etilishi ham kadrlar moammosi yechimida katta rol o'ynadi. Turkkomissiyaning Sh. Z. Eliava boshchiligidagi a'zolari Turkistonga kelishidan avval hamma tashkiliy masalalarni Samara guberniyasida turib hal qildilar. Xususan Simbirsk, Samara, Qozon, Ufa va boshqa guberniyalaridan Turkkomissiya tarkibiga kerakli kadrlar safarbar qilindi. Safarbar qilinganlar orasida Vasileviskiy, Aleksandrov, Asileviskiy, Markgraf va boshqalar bor edi.

Mas'ul lavozimlardagi kadrlarni Rossiyaning markaziy guberniyalaridan Turkistonga kelishi 1921 yilga qadar asosan o'lkada boshqaruv tizimini mustahkamlashga, Komunistik g'oyalarni singdirishga qaratilgan bo'lsa, 1921-1923 yillardagi safarbarliklarning aksaryati ocharchilik azoblaridan qochib, o'lkamizda panoh topishga yo'naltirilgan edi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkin Turkistonda Rossiya imperiyasi davrida ham, sovet hokimiyati o'rnatilgandan so'ng ham bu yerda islohotlarni amalga oshirishda o'zlari manfaatlariga sodiqlik bilan xizmat qiladigan kadrlardan foydalanishga katta e'tibor qaratishgan. Turkiston o'lkasiga markazdan doimiy ravishda kadrlar kelib turgan. Biroq ular markaz topshiriqlarini "quloq qoqmay" so'zsiz bajarishdan nariga o'tmaganlar. Bunday kadrlar asosan markaz tomonidan Rossiyaning markaziy guberniyalaridan yuborilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Насретдинова Д. Туркистон маданият ҳаётида татар аёллари. – Т:Yangi nashr, 2015.
2. Расулов А. Туркистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабати. – Т:Университет, 2005.
3. Исмоилова Ж. XX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Тошкентнинг "яанги шаҳар" қисми тарихи. – Т.: Фан ва технология, 2004.
4. Sultonov F., Bozorboyev F. O'zbekiston hukumdorlari (t.f.d.prof. Alimova D. tahriri ostida). – Т:Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007.
5. Тиллабоев С. Россия империясининг Фарғона водийсидаги ҳукмронлигининг мустамлакачилик моҳияти// Ўзбек давлатчилиги тарихида Фарғона водийси. – Фарғона, 2004.
6. Gafurov A. Turkistonda mustamlaka boshqaruv tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2010. – B. 67.

UO'K 908

GLOBAL O'ZGARISHLAR SHAROITIDA MA'NAVY BARQARORLIK VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI (O'ZBEKISTON–XITOIY MUNOSABATLARI MISOLIDA)

X.B. Urinboyev, s.f.n., dots., Impuls tibbiyot instituti Namangan filiali, Namangan

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy global o'zgarishlar sharoitida ma'naviy barqarorlik va xalqaro hamkorlikning o'zaro bog'liqligi tahlil qilinadi. Unda jamiyat hayotida yuzaga kelayotgan yangi jarayonlar, inson ongidagi o'zgarishlar hamda davlatlararo munosabatlarning rivojlanish yo'nalishlari keng yoritiladi.

Kalit so'zlar: globallashuv, ma'naviy barqarorlik, xalqaro hamkorlik, ijtimoiy jarayonlar, tinchlik, ishonch, madaniy aloqalar, strategik sheriklik

Аннотация. В данной статье анализируется взаимосвязь духовной стабильности и международного сотрудничества в условиях современных глобальных изменений. Рассматриваются новые процессы, происходящие в общественной жизни, изменения в сознании человека, а также основные направления развития межгосударственных отношений.

Ключевые слова: глобализация, духовная стабильность, международное сотрудничество, социальные процессы, мир, доверие, культурные связи, стратегическое партнёрство

Abstract. This article examines the interrelationship between spiritual stability and international cooperation in the context of contemporary global transformations. It explores

emerging processes in social life, changes in human consciousness, and the development trends of interstate relations.

Keywords: *globalization, spiritual stability, international cooperation, social processes, peace, trust, cultural relations, strategic partnership*

Hozirgi davrda insoniyat taraqqiyoti keskin va murakkab o'zgarishlar bilan xarakterlanadi. Global miqyosda yuz berayotgan iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlarning jadallashuvi natijasida jamiyat hayoti tobora murakkablashib, uning ichki tuzilishi va funksional xususiyatlari yangi mazmun kasb etmoqda. Ayniqsa, zamonaviy sharoitda insonning ma'naviy olami, ijtimoiy munosabatlari va davlatlararo aloqalar tizimi tubdan yangilanib, an'anaviy qarashlarni qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Bugungi global muhitda inson faqat ijtimoiy tizimning oddiy ishtirokchisi emas, balki murakkab axborot, madaniy va kommunikativ jarayonlarning faol subyekti sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu esa uning ongida, qadriyatlar tizimida va hayotga munosabatida sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Natijada jamiyatda ijtimoiy ishonch, ma'naviy barqarorlik va madaniy identitet masalalari tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Shu bilan birga, globallashuv jarayonlari nafaqat imkoniyatlar, balki muayyan xavf-xatarlarni ham yuzaga keltirmoqda. Axborot oqimining keskin ortishi, turli g'oyaviy ta'sirlarning kuchayishi va ijtimoiy ongga bosim o'tkazuvchi omillarning ko'payishi jamiyatning ma'naviy muvozanatiga ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa insonning ruhiy holati, uning kelajakka bo'lgan ishonchi va ijtimoiy faolligini belgilovchi muhim omillardan biriga aylanmoqda.

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyotini faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali baholash yetarli emas. Chunki iqtisodiy o'sish har doim ham ijtimoiy farovonlik yoki ma'naviy yuksalish bilan mos kelavermaydi. Insonning ruhiy holati, ijtimoiy ishonchi, madaniy qadriyatlari va hayotiy maqsadlari barqaror rivojlanishning ajralmas tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli zamonaviy jamiyatni o'rganishda iqtisodiy yondashuv bilan bir qatorda ma'naviy va ijtimoiy omillarni ham chuqur tahlil qilish zarur.

Aynan shu nuqtai nazardan qaraganda, xalqaro hamkorlik masalasi ham kengroq mazmunda, ya'ni insoniy qadriyatlar, o'zaro ishonch, madaniy yaqinlik va ijtimoiy barqarorlik bilan uyg'un holda o'rganilishi lozim. Chunki zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi faqat manfaatlar muvozanati asosida emas, balki umumiy maqsadlar, global xavfsizlik va insoniyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi g'oyalar asosida shakllanmoqda. Shunday qilib, bugungi davrda jamiyatni anglash, uning rivojlanish yo'nalishlarini belgilash va mavjud muammolarni hal etish uchun keng qamrovli, chuqur tahliliy yondashuv zarur bo'lib, bu yondashuv inson, jamiyat va davlatlararo munosabatlar o'rtasidagi murakkab bog'liqlikni to'liq ochib berishga xizmat qiladi.

Jamiyat hayotida ma'naviy barqarorlik muhim o'rin tutadi. Insonlarning ruhiy holati, ularning kelajakka ishonchi va hayotga munosabati jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar jamiyatda qo'rquv, befarqlik yoki ishonchsizlik kuchaysa, bu rivojlanishga salbiy ta'sir qiladi. Global ijtimoiy makon shakllanishi insoniyat uchun yangi imkoniyatlar yaratish bilan birga, turli tahdidlarni ham yuzaga keltirmoqda. Bu tahdidlar inson ongiga ta'sir ko'rsatib, uning qadriyatlar tizimini o'zgartirishi mumkin.

Shu sababli, zamonaviy jamiyatda ma'naviy barqarorlikni ta'minlash quyidagilarni talab qiladi:

- sog'lom ijtimoiy muhit yaratish
- ta'lim va tarbiyani kuchaytirish
- milliy qadriyatlarni rivojlantirish

Bu omillar jamiyatning ichki barqarorligini ta'minlaydi.

Tinchlik zamonaviy jamiyat taraqqiyotining asosiy sharti hisoblanadi. U faqat urush yo'qligi bilan emas, balki ijtimoiy barqarorlik, adolat va inson huquqlarining ta'minlanishi bilan belgilanadi. Bugungi kunda global muammolar kuchayib borayotgan bir paytda davlatlar o'rtasidagi o'zaro ishonch muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ishonch mavjud bo'lgan joyda hamkorlik rivojlanadi, barqarorlik ta'minlanadi va umumiy maqsadlarga erishish osonlashadi.

Tinchlikparvarlik jamiyat hayotida muhim axloqiy tamoyil sifatida shakllanmoqda. U insonlarni o'zaro hurmat, bag'rikenglik va hamkorlikka undaydi. So'nggi yillarda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim o'zgarishlarga olib keldi. Davlat boshqaruvida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash, fuqarolar bilan muloqotni kuchaytirish jamiyatda ishonch muhitini yaratdi.

Ta'lim tizimini rivojlantirish, yoshlarni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy himoya tizimini kuchaytirish kabi chora-tadbirlar jamiyat barqarorligini mustahkamladi. Bu esa mamlakatning

xalqaro maydondagi nufuzini oshirishga xizmat qildi. Iqtisodiy o'sish, investitsiyalar hajmining ortishi va yangi infratuzilma loyihalari jamiyat taraqqiyotining muhim omillariga aylangan.

O'zbekiston va Xitoy o'rtasidagi aloqalar zamonaviy xalqaro hamkorlikning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu hamkorlik iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalarda izchil rivojlanib bormoqda.

Ikkala davlat o'rtasida:

- savdo hajmi oshib bormoqda
- investitsiya loyihalari amalga oshirilmoqda
- madaniy aloqalar mustahkamlanmoqda

Ayniqsa, yoshlar o'rtasida til o'rganish va madaniy almashinuv jarayonlari kuchaymoqda. Bu esa xalqlar o'rtasidagi o'zaro tushunishni mustahkamlab, hamkorlikni yanada rivojlantiradi. Zamonaviy global o'zgarishlar sharoitida jamiyat taraqqiyoti yangi mazmun kasb etmoqda. Bu jarayonda ma'naviy barqarorlik, tinchlik va o'zaro ishonch muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.

Xalqaro hamkorlik zamonaviy jamiyat taraqqiyotida tobora murakkab va ko'p qirrali jarayon sifatida namoyon bo'lmoqda. U endilikda faqat iqtisodiy manfaatlarga asoslangan tizim sifatida emas, balki insoniy qadriyatlar, madaniy yaqinlik, o'zaro hurmat va umumiy maqsadlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisa sifatida shakllanmoqda. Bunday yondashuv xalqaro munosabatlarning ichki mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi, chunki zamonaviy global tizimda davlatlar o'rtasidagi aloqalar faqat manfaatlarni muvozanati bilan emas, balki o'zaro ishonch va hamkorlik ruhiga tayanadi.

Shuningdek, davlatlar o'rtasidagi munosabatlarda ham o'zaro hurmat, tenglik va hamkorlik tamoyillari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Global jarayonlar shuni ko'rsatmoqdaki, har qanday davlatning barqaror rivojlanishi boshqa davlatlar bilan samarali hamkorliksiz amalga oshmaydi. Shu bois xalqaro hamkorlikni rivojlantirishda faqat iqtisodiy manfaatlarni emas, balki madaniy aloqalar, ma'naviy qadriyatlar va umumiy insoniy tamoyillarni ham inobatga olish zarur.

Umuman olganda, zamonaviy taraqqiyot insoniyat oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda. Bu vazifalar jamiyatni yanada chuqurroq anglashni, ijtimoiy jarayonlarni kompleks tahlil qilishni va xalqaro munosabatlarni insoniy qadriyatlar asosida rivojlantirishni talab etadi. Aynan shunday yondashuv orqali barqaror, adolatli va uyg'un jamiyatni barpo etish mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Тараққиёт стратегияси" маркази. Ўзбекистон–Хитой муносабатлари таҳлили. – 30 июнь 2021 йил.
2. Пекин шаҳрида "Хитойда Ўзбекистон туризм йили"нинг расмий очилиш маросими бўлиб ўтди. – Декабрь 04, 2024. // "Дунё" ахборот агентлиги.
3. Floridi, L. The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality. – Oxford University Press, 2014.
4. OECD. Digital Economy Outlook 2022. – Paris: OECD Publishing, 2022.

UO'K 338.3(575.2):339.13(575.2)

MUSTAQILLIK YILLARIDA SURXONDARYO VILOYATIDA KICHIK VA XUSUSIY TADBIRKORLIKDA IQTISODIY ISLOHOTLARNING AMALGA OSHIRILISHI

Z.B.Usanova, o'qituvchi, Termiz davlat muhandislik va agrotekhnologiyalar universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatida mustaqillik yillarida sanoatning rivojlanishi, tadbirkorlikda kichik va xususiy sektorning rivojlanishi hamda viloyat iqtisodiyotiga ta'siri batafsil ochib berilgan. Shuningdek, hududda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlarning aholi bandligi va turmush darajasini oshirishdagi ahamiyati ham ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: xususiy tadbirkorlik, kichik tadbirkorlik, sanoat, iqtisodiy islohotlar, Surxondaryo viloyati, mustaqillik yillari.

Аннотация. В данной статье подробно раскрывается развитие промышленности в Сурхандарьинской области в годы независимости, развитие малого и частного предпринимательства, а также их влияние на экономику региона. Также научно анализируется значение проводимых экономических реформ в повышении уровня занятости населения и улучшении качества жизни.

Ключевые слова: частное предпринимательство, малое предпринимательство, промышленность, экономические реформы, Сурхандарьинская область, годы независимости.

Abstract. This article provides a detailed analysis of the development of industry in the Surkhandarya region during the years of independence, the growth of small and private entrepreneurship, and their impact on the regional economy. It also scientifically examines the

significance of implemented economic reforms in increasing employment and improving the population's standard of living.

Key words: *private entrepreneurship, small business, industry, economic reforms, Surkhandarya region, years of independence.*

Surxondaryo viloyatining iqtisodiy ko'rsatkichlarida viloyat sanoat korxonalari yetakchi o'rinni egallaydi. 1995-yili O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimovning davlatimiz kelajagining tamal toshini qo'ygan, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojining konseptual masalalarini o'zida mujassam etgan "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" nomli asarining nashrdan chiqishi ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan shaklidan bozor iqtisodiyotiga asoslangan boshqaruv tizimiga o'tilishi, barcha munosabatlarni, avvalo, xo'jalik subyektlarining mulkka munosabatini tubdan o'zgartirib yubordi. Aslida, hali mustaqillikkacha, ya'ni 1990-yilning oktabrida "O'zbekiston Respublikasida mulk haqida"gi Qonun qabul qilingan edi. Unga ko'ra, ilk bor barcha mulk shakllarining huquqiy maqomi, vakolat va burchlari qonuniy asosda mustahkamlangan.

1991-yilning fevral oyida esa "O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. Shu tariqa tadbirkorlar faoliyatining tashkiliy-huquqiy jihatlari, boshqa xo'jalik subyektlari bilan o'zaro teng huquqli munosabatlari asosi yaratildi. Milliy istiqlolning qo'lga kiritilishi bilan butun mamlakatda bo'lganidek, Surxon vohasida ham har tomonlama rivojlanish uchun ulkan imkoniyatlar yuzaga keldi[1].

Mustabid sovet tuzumi davrida viloyat sanoati o'ta biqiy tarzda ma'lum bir yo'nalishlar asosida rivojlangan bo'lib, asosan yarim tayyor mahsulotlar, ya'ni xom ashyoga birinchi ishlov berishga ixtisoslashgan edi. Sanoat korxonalarining kam miqdorda bunyod etilishi oqibatida viloyat asosan agrar ishlab chiqarishga moslashib qolgan edi. Shu sababli, ham viloyatda paxtachilik sanoati, oziq-ovqat sanoati va qurilish sanoatiga ixtisoslashgan ba'zi bir korxonalar bunyod etila boshladi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan mulkchilikka xos ko'p ukladli tizimning shakllanishi, qolaversa, Respublika hukumatining va viloyat hokimiyatining tashabbusi bilan viloyatda sanoat korxonalarini keng miqyosda barpo qilish, viloyat sanoatiga chet el investitsiyalarini kiritish va bu orqali qo'shma korxonalar, o'rta va kichik korxonalarni shakllantirish borasida samarali siljishlar amalga oshirildi.

Shuningdek, mulkchilik yangi shakllarining vujudga kelishi, kishilarda haqiqiy mulqdorlik tuyg'usining qaror topishi, ishlab chiqarish jarayonining tamomila yangi tartibda tashkil etilishi viloyat sanoatida ham ulkan o'zgarishlar yasalishiga olib keldi. Natijada o'tgan davr oralig'ida viloyat sanoati ham miqdor jihatidan, ham sifat jihatidan yangi pallaga qadam qo'ydi. Natijada ilgari faqat agrar sohaga ixtisoslashgan viloyat xo'jaligi zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlangan sanoat korxonalariga ega boy hududga aylandi. Natijada vohada yoqilg'i energetika sanoati, mashinasozlik sanoati, qurilish materiallari sanoati, paxta tozalash sanoatidan iborat industrial majmua tarkib topdi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, sovetlar davrida O'zbekistonning sanoat taraqqiyoti jihatidan eng kam rivojlangan viloyati bu Surxondaryodir[2].

Surxondaryo viloyati o'z sanoatining rivojlanishi jihatidan 1990-yilda respublikada o'ninchi o'rinda turardi. Sanoat qoloqligini bartaraf etish uchun butun respublikada bo'lgani singari Surxondaryoda ham aniq chora-tadbirlar amalga oshirila boshladi. Yengil sanoat korxonalarini zamonaviy texnika va texnologiya bilan jihozlash ishlari olib borildi. Ayniqsa, paxta tozalash sanoati sohasida ma'lum bir ijobiy o'zgarishlar amalga oshirila boshladi.

Mustaqillikning ilk bosqichlarida ma'lum bir qiyinchiliklar bo'ldi, xususan, sobiq Ittifoq davridagi aloqalar uzilgach, ta'minot izdan chiqdi. Ko'pgina paxta tozalash zavodlarida ehtiyot qismlar, asbob uskunalar, jihozlar yetishmasligi sababli ancha qiyinchiliklar yuz berdi. Yuqoridagi muammolarni ijobiy hal etish uchun korxonalarning mavjud ichki imkoniyatlaridan foydalanishga to'g'ri keldi, bu esa albatta, o'zining ijobiy natijalarini berdi. Agarda 1990-yili viloyatda mavjud 11 ta paxta tozalash zavodi 143,5 ming tonna tola ishlab chiqargan bo'lsa, 1991-yilda bu raqam 145,4 ming tonnani tashkil etdi. Viloyat yengil sanoat korxonalari 1992-yili 1 247 000 pogon metr shoyi gazlama, 99,5 mln. so'mdan ko'proq tikuvchilik buyumlari, 20,1 ming juft poyafzal, 19,2 ming dona trikotaj buyumlari, 5,2 ming dona paypoq, 2,3 tonna yigirilgan ip tayyorladi[3].

Surxondaryo yengil sanoatining yetakchi tarmoqlaridan biri bo'lgan paxta tozalash zavodlarida yangi texnologiya bilan qurollantirish ishlari olib borildi. Agarda 80-yillarda mavjud paxta tozalash zavodlarida "Mehnat" agregatlari faoliyat yuritgan bo'lsa, endi ularning o'rnini UXK mashinalari egalladi. Buning natijasida avvalo ish unumdorligi oshdi, sexlardagi chang mikdori yarmiga kamaydi. "VS12" va "UVS12" rusumli ventilatorlar o'rnatildi va "OVM" o'rnini "VTM" mexanizmlari egalladi. Tukli chigitni ushlab qolish maqsadida, "RX" mexanizmi, arrali sexda esa yangi "5LGT"

shiterlari ishlay boshladi. Albatta, bajarilgan ishlar o'z natijalarini bera boshladi, xususan, paxta tozalash sanoati birlashmasi 1994-yilni muvaffaqiyatli yakunladi[4].

Paxta tozalash zavodlari 131,6 ming tonnadan ko'proq tola ishlab chiqardi, Asosiy savollar 102,2 foizga bajarildi. Tola ishlab chiqarish hajmi 1993-yilga nisbatan 3,7 foizga qo'paydi, momiq tayyorlash hajmi salkam 108 foizga uddalandi, 237 ming tonna chigit tayyorlandi. Mustaqillikka erishgach, paxta tozalash korxonalarida ishlab chiqarilayotgan tola sifatiga alohida e'tibor berila boshlandi. Chunki, Ittifoq davrida tola qayerga, qanchadan sotilishini faqat Moskva hal qilardi, endi bu masalani har bir korxonaning o'zi hal qila boshladi. Mahsulotning jahon bozorida xaridorgir va sifatli bo'lishi uchun harakat boshlandi. Masalan, 1993-yilda ishlab chiqarilgan tolaning 82,5 foizi sifat belgisi talabiga javob bergan bo'lsa, 1994-yilda bu ko'rsatkich 94,2 foizni tashkil etdi. Momiqning 98,6 foizi Davlat standarti talablariga javob berdi va yil mobaynida 10,9 mln. so'm foyda olindi. Bu ko'rsatkich, natijasida 1993-yilga nisbatan qariyb 11 barobar o'sishga erishildi. Shu yili Xayrobod, Muzrabod, Sho'rchi, Qiziriq paxta tozalash zavodlari jamoalari yaxshi natijalarga erishdilar. Uzun paxta tozalash zavodida noto'qima material ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi, yangi sex 1993-yilda 90,3 ming pogon metr mato ishlab chiqardi. Bu esa zavodlarga ishlab chiqarilayotgan paxta toylarini o'rovchi materiallarga bo'lgan talabning bir qismini qondirish imkonini berdi[5].

Surxondaryo "Paxtasanoatsotish" hissadorlik birlashmasi korxonalari jamoalari iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishga yondashgan holda jahon bozorida raqobatga bardosh beradigan mahsulot ishlab chiqarishga alohida e'tibor bermoqdalar. Ular 1994-yilda 131,6 ming tonna tola va 6723 ming tonna momiq ishlab chiqardilar, natijada salkam 11 mln. so'm foyda olinib, bu sohada 1993-yilga nisbatan 11 barobar o'sishga erishildi. Viloyat paxta tozalash zavodi sanoati birlashmasi rahbar va mutaxassislari tayyorlanayotgan tola sifatini yanada oshirish maqsadida tumanlardagi paxta tozalash zavodlarini yangi asbob-uskunalar bilan jihozlashni yo'lga qo'ydilar. Denov, Sho'rchi, Xayrobod va Jarqo'rg'on paxta tozalash zavodlarida tolaning pishiqligini va uning uzilish kuchini yaxshilash maqsadida tolani ho'llaydigan maxsus uskunalarni o'rnatdilar. Natijada, zavodlarda tayyorlangan tolaning pishiqligi oshirilib, uning uzilishi 20 foizga kamaydi[3].

Viloyat paxta tozalash zavodlarida yangi zamonaviy texnologiyalar asosida ishlab chiqarish dadil joriy etila boshlandi. Angor paxta tozalash zavodida noto'qima materiallar ishlab chiqaradigan sex o'rnatildi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning eni 90 santimetr, bo'yi 180 santimetr uzunlikda chiqariladigan bo'ldi. Zavodda 2,5 ming o'rniga 6 ming metr noto'qima materiallar ishlab chiqarilib, iste'molchilarga sotildi, hatto chiqindilar qayta ishlanib, mahsulot olina boshladi. Surxondaryo viloyati asosan paxta yetishtirishga ixtisoslashganligi sababli ham vohada paxta tozalash sanoatining alohida o'rni mavjud. Agar 1910-yilda vohada dastlabki paxta tozalash zavodi qurilgan bo'lsa, o'tgan davr mobaynida bir butun paxta tozalash sanoati tarkib topdi. 1995-yilga kelib, ushbu sanoat tarkibida 11 ta qudratli 12 batareyalik paxta tozalash zavodlari va 45 ta paxta punkti mujassamlashdi. Viloyat paxta tozalash sanoati korxonalarining tola ishlab chiqarish quvvati esa 132 ming tonnani tashkil qildi. Mustaqillik davrida Surxondaryoda yangi paxta tozalash zavodlari qurilib ishga tushirila boshlandi. Jarqo'rg'ondagi "Bunyodkor 2" hissadorlik jamiyati jamoasining ishlari olqishga loyiq. Ular Qumqo'rg'on paxta tozalash sexlarini zamonaviy serunum mashinalar bilan jihozlashdi va yiliga 30 ming tonna paxtani qayta ishlaydigan korxonani foydalanishga topshirdilar. Xuddi shunday korxona To'palangda ham bunyod etildi. Umuman, vohada paxta tozalash sanoati borasida jiddiy yutuqlar erishdi.

Tadqiq qilingan davrlarda Surxondaryo viloyatida amalga oshirilgan islohotlar natijasida viloyat sanoati ham jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Shuningdek, viloyat iqtisodiyotida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ham taraqqiy etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirzayev Z., Qobilov E. Surxondaryoda paxtachilik va Termiz paxta tozalash zavodi tarixi. – Termiz: Jayhun, 1996.
2. Norqobilov A., Alimov Ch. Yurtparvarlar yurti. Qiziriq tumani hayotidan lavhalar. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2010.
3. Ro'ziyev A.N. va boshqalar. Surxondaryo suv omborlari va agrosanoat majmuini rivojlantirish. – Toshkent: Jayhun, 1997.
4. Tursunov S., To'xtayev A., Fayzullayeva M. Qiziriq tumani tarixi. – Toshkent, 2023. – 125 b.
5. Tursunov S., Qobulov E., Pardayev T. va boshq. Surxondaryo tarix ko'zgasida. – Toshkent: "Sharq", 2001. – 301 b.

SOVET DAVRI GENDER SIYOSATINING XORIJIY TADQIQOTLARDA YORITILISHI

H.X.Usmonova, talaba, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqola Sovet davrida amalga oshirilgan gender siyosatining Markaziy Osiyo jamiyatlari, xususan, ayollar identiteti shakllanishiga ko'rsatgan ta'sirini tahlil qiladi. Tadqiqotda Sovet hokimiyatining ayollarni ijtimoiy-siyosiy hayotga jalb etish, ularni an'anaviy patriarxal tizimdan chiqarish va "yangi sovet ayoli" obrazini shakllantirishga qaratilgan siyosati o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Sovet gender siyosati, Markaziy Osiyo, ayollar identiteti, Hujum kompaniyasi, sovet modernizatsiyasi, ayollar emansipatsiyasi.

Аннотация. В данной статье анализируется влияние гендерной политики, проводившейся в советскую эпоху, на формирование центральноазиатских обществ, в частности, женской идентичности. Исследование рассматривает политику советских властей, направленную на вовлечение женщин в общественно-политическую жизнь, освобождение их от традиционной патриархальной системы и формирование образа «новой советской женщины».

Ключевые слова: советская гендерная политика, Центральная Азия, женская идентичность, кампания «Нападение», советская модернизация, эмансипация женщин.

Abstract. This article analyzes the impact of gender policy implemented during the Soviet era on the formation of Central Asian societies, in particular, women's identity. The study examines the policy of the Soviet authorities aimed at involving women in socio-political life, removing them from the traditional patriarchal system, and shaping the image of the "new Soviet woman".

Keywords. Soviet gender policy, Central Asia, women's identity, Attack campaign, Soviet modernization, women's emancipation.

Kirish. XX asrning birinchi yarmida sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan keng ko'lamli islohotlar Markaziy Osiyo xalqlari ayniqsa O'zbekiston SSSR hududida juda ham katta burilish yasadi. Ayniqsa, gender siyosati doirasida olib borilgan chora-tadbirlar nafaqat ayollarning ijtimoiy mavqeini o'zgartirishga, balki ularning orasida o'zlikni anglash jarayoni yani identitetining shakllanishi va transformatsiyasiga bevosita ulkan ta'sir ko'rsatdi. An'anaviy patriarxal qadriyatlar ustuvor bo'lgan jamiyatlarda ayollarning oilaviy va ijtimoiy rollari keskin chegaralangan edi va ularning ta'lim olishi, mehnat qilish va jamoat hayotida faol ishtirok etish imkoniyatlari bu davrda cheklab qo'yilgan edi. Sovet davrida amalga oshirilgan gender siyosati ushbu tarixiy-an'anaviy tizimni tubdan o'zgartirishga qaratilgan murakkab jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Metodologik jihatdan ushbu maqola xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlarning kompleks tahliliga asoslanadi. Asosiy manbalar sifatida Northrop, Kamp, Massell va Edgarning arxiv hujjatlariga tayanuvchi tadqiqotlari hamda o'zbek olimlarining rasmiy nuqtayi nazarini aks ettiruvchi asarlari ishlatildi. Tahlil tarixiy-xronologik va muammoli yondashuvlar asosida olib borilib, modernizatsiya va an'ana o'rtasidagi ziddiyatlarga alohida e'tibor qaratildi.

Natija va muhokama. Sovet gender siyosati va Markaziy Osiyoda, xususan O'zbekistonda ayollar identitetining o'zgarishi mavzusi xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Xorijiy tadqiqotchilar asosan sovet modernizatsiyasining kolonial tusini, mahalliy qarshiliklarni va gender siyosatining ijtimoiy-siyosiy oqibatlarini tahlil qilishga urg'u bersa, o'zbek adabiyotida bu jarayon ko'proq ayollar ozodligi va ijtimoiy taraqqiyot nuqtai nazaridan baholanadi.

Xorijiy adabiyotlarda bu davrni yoritib berishda birinchi o'rinda Douglas Northropning "Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia" (2004) asari turadi. Northrop bu asarini arxiv hujjatlariga asoslanib yozgan va 1927-yildagi "Hujum" kampaniyasini Sovet hokimiyatining mahalliy xalqqa qarshi olib brogan harakatini "madaniy inqilob"i sifatida ko'rib baholaydi. Uning fikricha, parandji va chachvon nafaqat ayollarning an'anaviy patriarxal bo'ysunuvi ekanligining ramzi, balki o'zbek milliy identitetining markaziy belgisi bo'lib qolgan deb ataydi [1;24].

Ikkinchi muhim xorijiy manba – Marianne Kampning "The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism" (2008) kitobi. Kamp o'zbek ayollarining o'z guvohliklari, xotiralari va arxiv materiallarini o'rganib chiqadi va ulardan foydalanib, Markaziy Osiyo ayollarining 1917-yilgacha va undan keyingi davrda ayollar identitetining shakllanishini o'rganib chiqib tadqiqotlar olib boradi. Uning izlanishlarida "yangi sovet ayoli" obrazi yani ta'lim

olgan, mehnat qiluvchi va jamoat hayotida faol ishtirok etuvchi ayol va an'anaviy oilaviy rollar va islomiy qadriyatlar bilan qanday ziddiyatlar bo'lgani haqida batafsil yoritib beradi. Kampning asosiy xulosasi shuki, Sovet siyosati ayollarni "ozod qilgan" bo'lsa-da, bu ozodlik ko'pincha yuqoridan majburiy tarzda amalga oshirilgani va u ayollarning o'zligini anglashi murakkab, qisman qarshilik bilan kechgan jarayon bo'lgan deb baholaydi. Bu ish mavzuga ayollarning subyektiv tajribasini qo'shib, identitet transformatsiyasini chuqurroq tushunish imkonini beradi [2;115].

Yana bir tarixchi Gregory J.Massellning "Surrogat proletariat, musulmon ayollari va Sovet Markaziy Osiyodagi inqilobiy strategiyalari" nomli klassik tadqiqoti ham bu davrni yoritib beradi. Massell Sovet rahbariyatining Markaziy Osiyoda mahalliy proletar sinfi yo'qligi sababli ayollarni "surrogat proletar" sifatida ishlatish strategiyasini tahlil qilib chiqadi. Gender siyosati (shu jumladan Hujum) oilaviy tuzumni buzish, ayollarni mehnat bozoriga va ta'limga jalb etish orqali jamiyatni tez modernizatsiya qilish vositasi bo'lgan deyish mumkin. Muallif bu siyosatning ijobiy natijalarini yani huquqiy tenglik va ta'lim o'sishini tan olsa-da, bu ishlarning asosiy maqsadi ijtimoiy-siyosiy nazoratni kuchaytirish bo'lganini ta'kidlaydi. Bu yondashuv ayollar identitetining Sovet ideologiyasi tomonidan qayta shakllantirilishini strategik nuqtai nazardan ochib beradi [3;126]. Adrienne Lynn Edgar ham bu davrdagi Markaziy Osiyo ayollari haqida tadqiqotlar olib boradi. Edgar Turkman ayollari misolida (ular parandji taqmaganligi sababli Hujumning o'ziga xos shakli kuzatilgan) mintaqaviy farqlarni ko'rsatadi. Uning tahliliga ko'ra, Sovet siyosati ayollarni "orqada qolganlik" ramzidan ozod qilish orqali butun jamiyatni o'zgartirishga urinishi mahalliy mentalitet va patriarxal tuzum bilan to'qnashganini tadqiq etadi. Edgar bu ishlari davomida ayollar identitetining nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyoda turli sharoitlarda qanday transformatsiya bo'lganligi yoritadi, bu esa mavzuning umumiy mintaqaviy kontekstini boyitadi [4;132]. O'zbek adabiyotlarida esa mavzu ko'proq ijobiy va ideologik jihatdan baholanadi. Eng muhim asarlardan biri bo'lgan Raxima Aminovanning "Oktyabr revolyutsiyasi va O'zbekistonda ayollar ozodligi" (1985) kitobidir. Muallif sovet davridagi rasmiy nuqtai nazarni aks ettirib, gender siyosatini ayollarning ta'lim olishi, mehnatga jalb etilishi va huquqiy tengligini ta'minlagan buyuk inqilobiy yutuq sifatida ko'rsatadi. Aminova asarida ayollar identitetining o'zgarishi bu patriarxal tuzumdan chiqib, yangi sovet jamiyati a'zosi bo'lish jarayoni deb baholaydi va ijtimoiy-siyosiy faollik va mustaqillik bilan bog'lanadi. Bu ish Sovet davridagi o'zbek olimlarining yondashuvini ifodalaydi va bugungi kunda ham milliy tarixshunoslikda muhim manba hisoblanadi [5;112].

Sovet davridagi gender siyosati Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston jamiyatlarida ayollar identitetining tubdan o'zgartirilishiga olib keldi. Bu jarayon bir necha asosiy yo'nalishlarda namoyon bo'ldi. 1927-yil 8-martda (Xalqaro xotin-qizlar kuni) boshlangan "Hujum" kampaniyasi orqali an'anaviy kiyim va oilaviy bo'ysunuv ramzlaridan voz kechish, ommaviy ta'lim tizimiga jalb etish, mehnat bozoriga keng ko'lamda integratsiya qilish hamda huquqiy tenglikni ta'minlovchi qonuniy islohotlar. Ushbu siyosat natijasida ayollarning o'zligini anglashi an'anaviy patriarxal rol (oilaviy xotin, ona, uy bekasi) dan "yangi sovet ayoli" – ta'limli, mehnatsevar, jamoat faoli va davlat ideologiyasiga sodiq shaxs obraziga o'tish jarayonini boshdan kechirdi.

"Hujum" kampaniyasi ayollar libosi va qiyofasini shunchaki shaxsiy tanlov emas, balki davlatning mafkuraviy kurashi hamda milliy qarshilik to'qnash keladigan asosiy strategik nuqtaga aylantirdi. 1927-yilning birinchi yarmida O'zbekistonda 90 mingga yaqin ayol paranjidan voz kechgan (masalan, Toshkentda 10 ming, Farg'onada 40 ming, Xo'jandda 8 ming). Biroq bu "muvaqqafiyat" kuchli mahalliy aholi tomonidan qattiq qarshilikka duch keldi. 1927–1929-yillarda 2000–2500 nafar ochiq yuzli yani paranjisini tashlagan ayol o'ldirilgan (ba'zi manbalarda 1927-yilda Turkistonda 203, 1928-yilda 226 ta ayollarning o'ldirish holatlari qayd etilgan) [6;186]. O'zbek dindor oilalar "paranji taqmaslik"ni oila sha'nini buzish deb hisoblaganlar va erkaklarni zo'ravonlikka undagan. Natijada, ayollar identitetida ikkilanish paydo bo'ldi yani bir tomondan, yangi sovet ayoli sifatida o'zini erkin his qilish, ikkinchi tomondan esa, an'anaviy jamiyat oldidagi "xiyonatkor" yoki "begona" bo'lish hissi ayollarni qiynagan. Sovet hokimiyati bu zo'ravonliklarga qarshi qonunlar qabul qilgan ulardan biri 1928-yil oxiridan paranjisini yechgan ayollarga qarshi zo'ravonlik "kontrevolyutsion jinoyat" deb baholangan. Shunday bo'lsada ko'plab ayollar paranjilarini qayta o'rab olganlar (OGPU hisobotlarida har 9 ta paranjisini tashlagan ayoldan 8 tasi qayta paranji kiya boshlagan deyilgan). Bu ziddiyat ayollarning o'zligini anglashida uzoq muddat ayyollarga katta ta'sir ko'rsatib kelgan. Ko'pchilik ayollar rasmiy ravishda paranjidan voz kechgan bo'lsa-da, oilaviy va mahalliy muhitda an'anaviy qadriyatlarni saqlab qolganlar [7;345-347].

1950-yillarda esa O'zbekistonda ayollar savodxonligi 70–75% ga yetdi. Gregory J. Massellning yozishicha, ayollar "surrogat proletar" sifatida ishlatilgani sababli ularni kolxozlar, zavodlar va davlat idoralariga jalb etish jamiyatni tez modernizatsiya qilishning asosiy mexanizmi bo'ldi. Adrienne

Lynn Edgarning Turkmaniston misolida ko'rsatganidek, mintaqaviy farqlar ham muhim edi: parandja taqilmagan hududlarda Hujumning ta'siri yumshoqroq bo'lib, identitet transformatsiyasi tezroq kechdi. Biroq bu "ozodlik" ko'pincha majburiy xarakterga ega edi. Ayollar ikki yukni (ish va oila) ko'tarishga majbur bo'ldi, bu esa yangi turdagi charchoq va identitet inqirozini keltirib chiqardi [8;150].

Xulosa. Sovet davridagi gender siyosati Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston SSRda ayollar identitetining tubdan o'zgartirilishida muhim rol o'ynadi. Ushbu siyosat "Hujum" kampaniyasi, ommaviy ta'lim, mehnat bozoriga keng jalb qilish va huquqiy tenglikni ta'minlovchi islohotlar orqali an'anaviy patriarxal tuzumdan "yangi sovet ayoli" obraziga o'tishni ta'minladi. Natijada, ayollarning oilaviy va an'anaviy rollardan chiqib, jamoat hayotida faol va davlat ideologiyasiga sodiq shaxs sifatida qayta shakllandi. Bir tomondan, ayollar ta'lim olish, kasbiy faoliyat yuritish va huquqiy mustaqillikka erishish imkoniyatini qo'lga kiritdi, bu esa ularning ijtimoiy mavqeini sezilarli darajada yuksaltirdi. Ikkinchi tomondan, majburiy modernizatsiya, madaniy ziddiyatlar va mahalliy jamiyatning kuchli qarshiligi (jumladan, "Hujum" davrida minglab ayollarning qurbon bo'lishi) ayollar identitetida ichki bo'linish va gibrid shakllanishni keltirib chiqardi. Ayollar bir vaqtning o'zida ham "ozod sovet fuqarosi", ham an'anaviy oilaviy qadriyatlar doirasida qolishga majbur bo'lgan holatda yashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Northrop Douglas. Pardalangan imperiya: Stalinistik Markaziy Osiyoda gender va kuch. - Ithaca: Cornell University Press, 2004. - B. 392.
2. Kamp Marianne. O'zbekistonda yangi ayol: Islom, zamonaviylik va kommunizm davrida pardaning ochilishi. - Sietl va London: Vashington universiteti matbuoti, 2006. - B. 332.
3. Massell Gregory J. Surrogat proletariat: Musulmon ayollari va Sovet Markaziy Osiyodagi inqilobiy strategiyalar, 1919-1929. - Princeton, Nyu-Jersi: Princeton University Press, 1974. - P. 448.
4. Edgar Adrien Lin. Qabila xalqi: Sovet Turkmanistonining yaratilishi. - Princeton, Nyu-Jersi: Princeton University Press, 2004. - P. 296.
5. Аминова Р. Ўзбекистон хотин-қизлари Октябрь инқилоби йўлида. - Тошкент: Ўзбекистон, 1967. - Б. 184.
6. Kamp M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. - University of Washington Press, 2006. - P. 332.
7. Gregori J. Massell. Surrogat proletariat: musulmon ayollari va Sovet O'rta Osiyosida inqilobiy strategiyalar, 1919-1929. - Princeton nashriyoti, 1974. - P. 448.
8. Bekon E. Markaziy osiyoliklar Rossiya hukmronligi ostida: madaniyat o'zgarishini o'rganish. - Itaka: Kornel universiteti nashriyoti, 1966. - B. 150.

UO'K 908

O'ZBEKISTONDA FOND BIRJASI VA QIMMATLI QOG'OZLAR BOZORI RIVOJLANISHINING HUQUQIY ASOSLARI (1991–2025)

A.Xidirov, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda fond birjasi va qimmatli qog'ozlar bozori rivojlanishining huquqiy asoslari 1991–2025-yillar doirasida tahlil qilingan. Tadqiqotda fond bozori infratuzilmasining shakllanishi, "Toshkent" Respublika fond birjasi faoliyati, IPO va SPO mexanizmlarining joriy etilishi hamda kapital bozorini rivojlantirishga qaratilgan islohotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: fond birjasi, qimmatli qog'ozlar bozori, IPO, SPO, kapital bozori.

Аннотация. В данной статье анализируются правовые основы развития фондовой биржи и рынка ценных бумаг Узбекистана в 1991–2025 годах. Освещаются процессы формирования инфраструктуры фондового рынка, деятельность Республиканской фондовой биржи "Тошкент", внедрение механизмов IPO и SPO, а также реформы по развитию рынка капитала.

Ключевые слова: фондовая биржа, рынок ценных бумаг, IPO, SPO, рынок капитала.

Abstract. This article analyzes the legal foundations of the development of the stock exchange and securities market in Uzbekistan during 1991–2025. The study highlights the formation of stock market infrastructure, the activities of the "Tashkent" Republican Stock Exchange, the introduction of IPO and SPO mechanisms, and reforms aimed at developing the capital market.

Keywords: stock exchange, securities market, IPO, SPO, capital market.

Kirish. Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida fond bozori va qimmatli qog'ozlar tizimini shakllantirishga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, fond birjasi faoliyatini yo'lga qo'yish, aksiyalar va obligatsiyalar savdosini tashkil etish hamda investorlar huquqlarini himoya qilish bo'yicha huquqiy asoslar yaratildi. 1990-yillardan

boshlab fond bozorini modernizatsiya qilish, elektron savdo tizimini joriy etish va IPO hamda SPO mexanizmlarini rivojlantirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirildi.

Metodologiya: Maqolada tarixiylik, tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy va obyektivlik metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida normativ-huquqiy hujjatlar, arxiv materiallari, statistik ma'lumotlar va ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. Shuningdek, fond bozori rivojlanishining asosiy bosqichlari davriy jihatdan o'rganildi.

Adabiyotlar sharhi: Mavzuga oid tadqiqotlarda asosan fond bozori va qimmatli qog'ozlar tizimining huquqiy asoslariga e'tibor qaratilgan. 1993-yildagi "Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi Qonun fond bozori rivojlanishining dastlabki huquqiy asosini yaratdi. 1994-yildagi 285-son qaror bilan "Toshkent" Respublika fond birjasi faoliyati va depozitariy tizimi rivojlantirildi. 2014-yildagi yangi tahrirdagi qonun bilan elektron savdo, fyuchers va opsiyon bitimlari mustahkamlandi. 2017 va 2022-yillardagi qarorlar esa IPO, SPO va kapital bozorini modernizatsiya qilish jarayonlarini jadallashtirdi.

Tahlil va natijalar. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistonda birja savdolarini tashkil etish va hisob-kitob tizimini shakllantirish bo'yicha dastlabki mexanizmlar joriy etildi. Xususan, O'zbekiston Respublika Valyuta birjasida savdo bitimlarini birja guvohnomalari asosida rasmiylashtirish, markazlashgan kliring tizimi orqali hisob-kitoblarni amalga oshirish hamda ishtirokchilarning moliyaviy majburiyatlarini nazorat qilish tartibi belgilandi. Savdo ishtirokchilari uchun mablag'larning yetariligi, to'lov intizomi va jarima mexanizmlarining joriy etilishi keyinchalik fond birjasi faoliyatida qo'llanilgan hisob-kitob va nazorat tizimlarining shakllanishiga asos bo'ldi[7].

Fond birjasi — qimmatli qog'ozlar savdosi amalga oshiriladigan maxsus uyushgan bozor hisoblanadi. Unda aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar xaridor hamda sotuvchilar o'rtasida erkin savdo qilinadi. Fond birjasi orqali kompaniyalar investitsiya jalb qiladi, investorlar esa qimmatli qog'ozlarni sotib olish va sotish imkoniyatiga ega bo'ladi. Dunyodagi yirik fond birjalariga Nyu-York fond birjasi (NYSE), NASDAQ va London fond birjasi (LSE) kiradi. Tarixdagi ilk fond birjalaridan biri Amsterdam fond birjasi bo'lib, u 1602-yilda tashkil etilgan. O'zbekistonda yagona fond birjasi — "Toshkent" Respublika fond birjasi hisoblanadi. U 1994-yil 8-aprelda tashkil etilgan. Fond birjasida kompaniyalar o'z aksiyalari va obligatsiyalarini savdoga chiqaradi. Ushbu qimmatli qog'ozlarni jismoniy va yuridik shaxslar, ya'ni investorlar xarid qilishi mumkin. Fond birjasi faoliyati davlat tomonidan nazorat qilinadi. O'zbekistonda bu vazifani Kapital bozorini rivojlantirish agentligi amalga oshiradi. Mazkur organ qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilarini litsenziyalash va fond bozori faoliyatini tartibga solish bilan shug'ullanadi[8].

Fond birjasida aksiyalar narxi kotirovka deb ataladi. Kotirovka aksiyalarga bo'lgan talab va taklif asosida shakllanadi. Aksiya qiymati kompaniyaning moliyaviy holati, daromadi, dividend hajmi va bozordagi mavqeiga bog'liq holda o'zgarib turadi[8].

Shuningdek, fond birjasida listing tizimi mavjud bo'lib, u kompaniyalarning birja talablariga mosligini tekshirish jarayonini anglatadi. Listingdan o'tgan kompaniyalarning qimmatli qog'ozlari fond birjasida rasmiy savdoga chiqariladi[8].

1993-yilda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi Qonun bilan O'zbekistonda fond bozori va qimmatli qog'ozlar tizimining dastlabki huquqiy asoslari yaratildi. Qonunda aksiyalar, obligatsiyalar, xazina majburiyatlari, depozit sertifikatlar, veksellar hamda qimmatli qog'ozlarning hosilalari muomalaga kiritildi. Qonunning muhim jihatlaridan biri fond birjasining qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil etuvchi maxsus institut sifatida belgilanishi bo'ldi. Shuningdek, brokerlik tizimi, birja a'zoligi, bitimlarni ro'yxatdan o'tkazish va hisob-kitob mexanizmlari huquqiy jihatdan tartibga solindi. Qonun bilan davlat korxonalarini aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirish va aksiyalar emissiyasi orqali xususiylashtirish mexanizmi joriy qilindi. Bu esa investitsiya bozorini shakllantirish va investorlarni jalb qilish uchun muhim asos yaratdi[1].

1994-yildagi 285-son qaror bilan "Toshkent" Respublika fond birjasining samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlash va qimmatli qog'ozlar bozori infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha muhim choralar belgilandi. Qaror asosida "Milliy depozitariy" tashkil etilib, qimmatli qog'ozlarni saqlash, ro'yxatdan o'tkazish va elektron hisobini yuritish tizimi shakllantirildi. Shuningdek, qimmatli qog'ozlar bilan bitimlarni birja va birjadan tashqari bozorlarda ro'yxatdan o'tkazish tartibi joriy qilindi. Qarorda aksiyalar, obligatsiyalar va qimmatli qog'ozlar hosilalari bilan savdo qilish mexanizmlari belgilab berildi. 1994 yilgi muhim yangiliklardan yana biri qimmatli qog'ozlar savdolarini elektron shaklda amalga oshirish tartibining joriy qilinishi bo'ldi. Brokerlar, market-meykerlar va investitsiya vositachilarining huquq va majburiyatlari aniq belgilandi hamda investorlar manfaatlarini himoya qilish mexanizmlari yaratildi[2].

2001-yildagi 198-son qaror bilan O'zbekistonda ulgurji va birja savdosini tashkil etish tizimini takomillashtirish hamda yagona elektron birja infratuzilmasini shakllantirish bo'yicha muhim islohotlar amalga oshirildi. Qaror asosida hududiy tovar-xom ashyo birjalari O'zbekiston respublika tovar-xom ashyo birjasiga filial sifatida birlashtirildi va birja savdolarining yagona elektron tizimini joriy etish belgilandi. Shuningdek, metall buyumlar, yog'och-taxta va qurilish materiallari savdosi bo'yicha ixtisoslashgan savdo maydonchalari tashkil etildi. Qaror bilan real vaqt rejimida o'tkaziladigan elektron birja savdolari, eksport-import kontraktlarini birja orqali ro'yxatdan o'tkazish va kliring tizimini rivojlantirish mexanizmlari joriy qilindi. Muhim yangiliklardan yana biri norezidentlarga birja savdolarida qatnashish, tijorat banklari orqali xorijiy valyutani sotib olish va sotish imkoniyatining yaratilishi bo'ldi. Shuningdek, O'zbekiston respublika tovar-xom ashyo birjasi besh yil muddatga mol-mulk solig'idan ozod qilinib, ushbu mablag'larni elektron savdo tizimini rivojlantirish va moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga yo'naltirish belgilandi. Mazkur qaror O'zbekistonda zamonaviy elektron birja savdosi, yagona savdo infratuzilmasi va ochiq bozor mexanizmlarining shakllanishida muhim bosqich bo'ldi[3].

2014-yilda "Birjalar va birja faoliyati to'g'risida"gi Qonunning yangi tahriri qabul qilinib, O'zbekistonda fond birjasi faoliyatining huquqiy asoslari yanada takomillashtirildi. Qonunda fond birjalari alohida birja turi sifatida belgilandi hamda qimmatli qog'ozlar savdosini elektron shaklda tashkil etish tartibi mustahkamlandi. Qonunning muhim jihatlaridan biri qimmatli qog'ozlarni birja listingi asosida savdoga chiqarish, emitentlarning moliyaviy holatini baholash va qimmatli qog'ozlar likvidligini aniqlash mexanizmlarining joriy qilinishi bo'ldi. Shuningdek, fond birjasida aksiyalar, obligatsiyalar, fyuchers, opsiya, repo va boshqa hosila moliyaviy vositalar bilan savdo qilish tartibi huquqiy jihatdan belgilab berildi. Qonunda brokerlar, dilerlar va market-meykerlar faoliyati, kliring va hisob-kitob tizimi, kotirovkalar hamda investorlarni axborot bilan ta'minlash mexanizmlari ham mustahkamlandi. Bundan tashqari, narx manipulyatsiyasi va sun'iy kelishuvlarning oldini olish bo'yicha cheklovlar joriy qilindi[4].

2017-yildagi 268-son qaror bilan O'zbekistonda fond birjasi orqali aksiyalarni ommaviy joylashtirish tizimi joriy etildi hamda IPO va SPO mexanizmlarining huquqiy asoslari yaratildi. Qaror asosida aksiyadorlik jamiyatlari aksiyalarini fond birjasida birlamchi (IPO) va ikkilamchi (SPO) ommaviy taklif qilish tartibi belgilandi. Qarorning muhim jihatlaridan biri aholining keng qatlamlarini fond bozoriga jalb qilish va aksiyalar savdosida xalqaro amaliyotni joriy etishga qaratilgani bo'ldi. Shuningdek, "Toshkent" Respublika fond birjasida qimmatli qog'ozlar savdosini IPO va SPO mexanizmlariga moslashtirish vazifasi belgilandi. Qaror bilan investitsiya vositachilari, tijorat banklari va anderrayterlarning fond bozoridagi faoliyati mustahkamlandi. IPO va SPO jarayonida aksiyadorlik jamiyatlarining moliyaviy holatini o'rganish, investorlar uchun obuna kompaniyalarini tashkil etish va aksiyalar narx diapazonini aniqlash mexanizmlari joriy qilindi[5].

2022-yildagi 446-son qaror bilan O'zbekistonda fond birjasi orqali davlat ishtirokidagi yirik korxonalar aksiyalarini IPO va SPO asosida ommaviy joylashtirishning yangi bosqichi boshlandi. Qaror asosida "UzAuto Motors", "O'zbekneftgaz", "O'zmilliybank", "Agrobank", "Mikrokreditbank", "Uzbekistan Airways" va boshqa yirik korxonalarni fond birjasiga chiqarish bo'yicha "yo'l xaritalari" tasdiqlandi. Qarorning muhim jihatlaridan biri korxonalarni IPOga tayyorlash uchun xalqaro audit, korporativ boshqaruv, anderrayterlar, investitsiya konsultantlari va reyting agentliklarini jalb qilish tizimining joriy etilishi bo'ldi. Shuningdek, aksiyalarni mahalliy va xorijiy fond birjalarida joylashtirish, emissiya prospektlarini tayyorlash va investorlar uchun obuna kompaniyalarini o'tkazish tartibi belgilandi. Qaror bilan "Toshkent" Respublika fond birjasida IPO va SPO savdolarini kengaytirish, aksiyalar kotirovkasini shakllantirish hamda investorlar talab va taklifini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari mustahkamlandi. Bundan tashqari, "Xalq IPOsi" doirasida aksiyalarni "E-auksion" platformasi orqali sotish imkoniyati yaratildi[6].

Xulosa. Tadqiqot natijalariga ko'ra, 1991–2025-yillarda O'zbekistonda fond birjasi va qimmatli qog'ozlar bozori bosqichma-bosqich rivojlandi. Dastlab huquqiy asoslar yaratildi, keyinchalik elektron savdo, kliring va zamonaviy moliyaviy instrumentlar joriy etildi. So'nggi yillarda IPO va SPO mexanizmlarining rivojlanishi fond bozorining xalqaro standartlarga yaqinlashishi va investorlar faolligining oshishiga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN MANBALAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. – 1993. – №9. – 325-modda.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "“Toshkent” Respublika fond birjasining samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlash va qimmatli qog'ozlar bozori infratuzilmasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori // O'zbekiston Respublikasi Hukumat qarorlari to'plami. – 1994. – 285-son.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ulgurji va birja savdosini tashkil etish tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2001. – №9. – 45-modda.
4. O'zbekiston Respublikasining "Birjalar va birja faoliyati to'g'risida"gi Qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2014. – №38. – 481-modda.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Fond birjasida aksiyalarni ommaviy taklifini o'tkazishni tashkil etish to'g'risida"gi Qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. – 10.05.2017-y. – 268-son.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Davlat ishtirokidagi yirik korxonalar aksiyalarini fond birjasida birlamchi va ikkilamchi ommaviy joylashtirish to'g'risida"gi Qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – 15.08.2022-y. – 446-son.
7. O'zbekiston milliy arxivi, 185-fond, 1-ro'yxat, 3-yig'ma jild, 18-varaq.
8. Bahora Sadirdinova. "O'zbekistonda fond birjasi: u nima va qanday faoliyat yuritadi?" // Daryo.uz. – 2022-yil 17-avgust.

UO'K:63.3(2)7

XIX-XX ASRLARDA QASHQADARYO VOHASIDAGI BEKLIKLAR AHOLISINING JOYLAISHUVI VA ETNIK TARKIBI

G.S.Xidirova, katta o'qituvchi, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro amirligi tarixida XIX asrning oxiri XX asr boshlaridagi amirlik hududlarida bir qator o'zgarishlar, siyosiy tizimidagi o'zgarishlar ma'muriy-hududiy, boshqaruvidagi o'zgarishlar, Qashqadaryo vohasidagi bekliklar aholisining joylashuvi va etnik tarkibi yoritiladi. Hamda ushbu maqola Qashqadaryo vohasidagi boshqa bekliklarga qaraganda shakllangan etnik tuzilish va mahalliy aholining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, beklik, etnografika, Qo'ng'iroq urug'i, qo'rg'on, amloliklar, Chiroqchi bekligi, guzar.

Аннотация. В данной статье освещается ряд изменений в истории Бухарского эмирата в конце XIX - начале XX веков, изменения в политической системе, административно-территориальных и административных изменениях, а также расселение и этнический состав населения бекств Кашкадарьинского оазиса. И эта статья показывает особенности сформировавшейся этнической структуры и местного населения по сравнению с другими бекствами Кашкадарьинского оазиса.

Ключевые слова: Бухарский эмират, бекство, этнография, Кунградский род, крепость, амляки, Чиракчинское бекство, гузар.

Abstract. This article highlights a number of changes in the history of the Bukhara Emirate in the territory of the emirate at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries, changes in the political system, changes in the administrative-territorial and administrative structure, the distribution and ethnic composition of the population of the bekliks of the Kashkadarya oasis. And this article shows the peculiarities of the ethnic structure and local population, formed in the Kashkadarya oasis, compared to other bekdoms.

Key words: Bukhara Emirate, Beklik, Ethnography, Kungrad clan, kurgan, Amlolik, Chirakchi bekligi, guzar.

Yurtimiz hududida xilma-xil etnoslarni birgalikda yashashi va ular orasidagi etnik munosabatlar yaqin davrlarda boshlanmagan, buni barchamiz yaxshi bilamiz. O'rta Osiyo xalqlarining etnogenezi va etnik tarixini o'rganish hamma davrlarda ham dolzarb muammo bo'lgan. O'zbekistonning janubi-g'arbiy hududlarida, Pomir – Oltoy tog' tizmasining g'arbiy chekkasida Qashqadaryo havzasida joylashgan Qashqadaryo vohasi asrlarga bo'ylashgan olis kechmishi va boy tarixi bilan ajralib turadi. XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi O'zbekistondagi etnodemografik holat ya'ni XIX-XX asrlardagi o'zbek xalqining etnik tarkibi yetarli darajada o'rganilmaganli bilan ajralib turadi. Aynan O'zbekistonda XIX-XX asrlardagi etnodemografik jarayonlarni Qashqadaryo viloyati misolida o'rganar ekanmiz, voha aholisining shu davrga oid etnik tarkibi, etnoslar orasidagi munosabatlari, etnik va demografik jarayonlarni bir qancha tadqiqotlar, asarlar, ilmiy ishlar, ilmiy izlanishlar hamda shu davr mobaynida o'tkazilgan aholi ro'yxatlari ma'lumotlari orqali bilib olishimiz mumkin. Ayrim tadqiqotlarda Chiroqchi bekligining ba'zi qishloqlarida yirik o'zbek urug'lari, masalan, qovchin, batosh, qarluq va qatag'on kabi urug'lar mavjud emas edi. Bir tomondan qaraganda bu holat Qashqadaryo vohasidagi boshqa bekliklarga qaraganda shakllangan etnik tuzilish va mahalliy aholining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadi. Shuningdek, Chiroqchi bekligi beklik tarkibida 125 ta qishloq bo'lib ularning asosiy qismini Buxoro amirligi davrida o'troqlashgan aholi guruhlarini tashkil etadi. Ushbu fikrni har bir amlolik tarkibidagi ko'chmanchi o'zbeklar bilan bog'liq o'nlab qishloq nomlarini tashkil etishi ham tasdiqlaydi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Qashqadaryo vohasidagi etnik jarayonlar va ularning istiqbollari mavzusi alohida tadqiqot sifatida yetarlicha o'rganilmagan. Mavzuni tahlil qilar ekanmiz, Rossiya imperiyasi va Sovet davrida nashr qilingan adabiyotlar hamda aholi ro'yxati o'tkazilgan yillardagi davriy ma'lumotlar va mustaqillik yillarida yaratilgan adabiyotlar va o'tkazilgan tadqiqotlar alohida to'xtalib o'tishimiz maqsadga muvofiq boladi. Sovet davrida sohaga doir yaratilgan va chop etilgan asarlardan tashqari, bu davrda demografiya sohasida respublikamizda qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Bu ilmiy tadqiqotlar nafaqat demograflar tomonidan balki, tarixchilar, etnograflar, geograflar va iqtisodchilar tomonidan olib borilganligi ham ahamiyatlidir. Masalan, M.Qoraxonov, I.R.Mullajonov, O.B.Otamirzayev, A.Soliyev, E.S.To'xtayev, E.Ahmedov, H.Fayziyev, R.Ubaydullayeva, G.Asanov va boshqalarning asarlarini alohida qayd etish mumkin. Mustaqillik yillarida Qashqadaryo vohasidagi etnik jarayonlarni atroflicha tahlil etib o'rgangan olimlarimizdan J.Berdiyev, ni ayta olamiz. Tadqiqotchi J.Berdiyev amirlik tarkibidagi Qashqadaryo vohasi bekliklaridagi aholi soni va uning milliy tarkibiga doir ma'lumotlarni to'plab ilmiy va statistik jihatdan aniqlashtirib, quyidagicha xulosalar berib o'tadi: Qashqadaryo vohasida jami 434.494 nafar aholi istiqomat qiladi, ularning 62.374 nafari shahar aholisi bo'lib, bu 14,3 foizni tashkil etadi. Qishloq aholisi 372.120 nafarga, ya'ni 85,7 foizga teng. Qishloq mahallalaridagi aholining etnik tarkibiga ko'ra, o'zbeklar 80,7 foizni, tojiklar 11 foizni, arablar 4,7 foizni va boshqa millat vakillari 3,6 foizni tashkil etadi. Shahar aholisi orasida esa, o'zbeklar 95,5 foizni, tojiklar 0,6 foizni, arablar 0,6 foizni, mahalliy yahudiylar 3,3 foizni va boshqa millat vakillari 0,5 foizni tashkil qiladi.

XX asr o'rtalariga tegishli ayrim etnografik va etnolingvistik ma'lumotlarga ko'ra, Chiroqchi tumanidagi Ko'kdala va Beglamish qishloqlar majmuasidagi o'nlab qishloqlarda aholi o'z ajdodlarini o'zbeklarning "uz" yoki "yz" deb talaffuz qilingan urug'ining 4 ta tarmog'iga mansub deb bilishgan. Ular quyidagicha belgilangan:

- Harduri va Sho'rbozor qishloqlarida – Mirza dahasi;
- Xushali, O'tamali va Taloqtepa qishloqlarida – Chibot dahasi;
- Olato'n va Beglamishning ayrim qishloqlarida – Olato'n dahasi;
- So'fi qishlog'i va Ko'kdala qishlog'ining ayrim mahallalarida – So'pi dahasi.

Shu bilan birga, Ko'kdala qishloqlar majmuasida, eng yirik qishloq va iqtisodiy markaz bo'lgan Ko'kdala qishlog'ida ushbu 4 ta daha (to'p)ning har biriga tegishli o'z mahallalari mavjud bo'lgan[1]. Chiroqchi bekligidagi o'zbek urug'lari va ijtimoiy toifalarga: saroy, chuyut, qutchi (quchchi), uz kabi yirik sonli urug'lari bilan birga, oz sonli urug'lar ham mavjud edi. Ular orasida qiyonni, barlos, mang'it, nayman-saroy, qirg'iz, qazayaqli va uyshun kabi urug'lar istiqomat qilishgan. Shuningdek, bu urug'lar Chiroqchi bekligining ijtimoiy va etnik tuzilishida muhim o'rin tutgan. Beklikda alohida ijtimoiy toifa – xo'jalar ham mavjud bo'lib, ular asosan tog'lik hududlarda, ya'ni Tarag'ay va Qalqama kabi qishloqlarda mavjud aholining bir qismini tashkil etgan. Xo'jalarning mavjudligi hududning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishiga muhim ta'sir ko'rsatgan. E'tiborli tomoni shundaki, Buxoro amirligida siyosiy jihatdan faol bo'lgan urug'lar, masalan, mang'it, kenagas, qo'ng'iro't kabi o'zbek urug'lari Chiroqchi bekligining aniq hududlarida joylashgan. Buxoroda ushbu urug'lar boshqa qishloqlarda ko'plab hollarda uchrasa-da, Chiroqchi bekligida ularning aholisi cheklangan edi. Masalan, Chiyal amlokligiga qarashli O'ymovut qishlog'ida mang'it urug'i yashagan, bu esa beklikdagi ijtimoiy barqarorlik va urug'lar orasidagi munosabatlar haqida ma'lumot beradi.

Chiroqchi bekligining ma'muriy markazi bo'lgan Chiroqchi shaharchasi va uning atrofida kenagaslarning bir tarmog'i bo'lgan chuyut (chuyut) urug'i istiqomat qilgan. Beklikdagi urug'larning tarqalish geografiyasi va ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati har bir xo'jalik va qishloqning o'zgarishiga sabab bo'lgan[2]. Chiroqchi bekligining ba'zi qishloqlarida yirik o'zbek urug'lari, masalan, qovchin, batosh, qarluq va qatag'on kabi urug'lar mavjud emas edi. Bir tomondan qaraganda bu holat Qashqadaryo vohasidagi boshqa bekliklarga qaraganda shakllangan etnik tuzilish va mahalliy aholining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadi[3].

Qo'ng'iro't urug'i vakillari Chiroqchi bekligida, asosan boshqa o'zbek urug'lari bilan aralashgan holda, bir necha xonadondan iborat bo'lib yashagan. Ular beklikning sharqiy chekkasidagi Langar tog'i yonbag'rida, qiyonni va barlos urug'lari bilan birga yashab, aholining sezilarli qismini tashkil etgan. G'arbiy chekkadagi Ashurbeka (Harduri) qishlog'ida esa bir necha oilalardan iborat bo'lib, o'z urug'ining bir qismiga aylanib borgan.

Hardurilik aholi orasida hozirgacha qo'ng'iro'tlardan chiqqan Oqman-polvon degan mashhur kurashchining Buxoro amirlari davrida Buxoroga borib, amirning barcha polvonlarini yiqitgani haqida xotiralar saqlanib kelmoqda. Uning avlodlari hozirgi kunda Harduri va Ko'kdala qishloqlarida bir necha o'nlab oiladan iborat bo'lib yashamoqdalar. Shu tariqa, Chiroqchi bekligi aholisining

xo'jalik turmush tarzi va iqtisodiy-maishiy hayotini tahlil qilish orqali, ushbu ma'muriy-siyosiy birlik tarixi haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish mumkin. Chiroqchi bekligi Buxoro amirligining dashtlik hududlaridan biri bo'lib, aholisi asosan chorvachilik bilan shug'ullangan. XIX asrning ikkinchi yarmi — XX asr boshlarida, beklik ko'plab ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlarda ishtirok etgan. Bu davrda beklikda aholining o'troqlashuvga o'tishi va ko'plab qishloqlar paydo bo'lishiga olib keldi. Aholi sonining oshishi natijasida, XX asr boshlarida Chiroqchi bekligi nafaqat Qashqadaryo vohasida, balki Buxoro amirligidagi o'nlab bekliklar orasida aholisi ko'p bo'lgan hududlardan biriga aylandi.

Buxoro amirligida Shahrisabz va Kitob bekliklari ham nufuzi jihatdan (XVIII-XIX asrlarda) Qashqadaryo vohasidagi yirik bekliklardan biri bo'lgan. Shahrisabz shahar mustahkam himoya devorlari bilan o'ralgan bo'lib, bu devorlarda 6 ta darvoza mavjud edi: Kunchiqar, Qarshi, Charmgar, Chaqar, Teparlik va Kitob. Shahar markazida qo'rg'on bo'lib, unda Shahrisabz begi (hokimi) va uning yaqinlari istiqomat qilgan. Bu qo'rg'on mahalliy xalq orasida "Shahrisabz Afrosiyobi" nomini olgan[4]. Shaharning markazidagi bek qo'rg'oni oldida shahar maydoni bo'lgan va bu maydon registron deb atalgan. Shahrisabz 52 ta guzarga bo'lingan. Shahar markazida Chorsu bozori joylashgan va shahar darvozalaridan o'tgan yo'llar bozorga olib borgan. Shahrisabz bekligining markazi bo'lgan Shahrisabz shahri o'zining ahamiyati va kattaligi jihatidan XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro amirligida uchinchi shahar hisoblangan[5].

H.Kamolova tadqiqotlarida Buxoroda bo'lgan rus sayyohi doktor Yavorskiy asarlariga tayanib Shahrisabz bekligi markaziy hokimiyatga taqlid qilib, xuddi amir saroyidagidek o'z mansab va mansabdorlarini saqlagan. Buxoroda har bir bek o'zini hududning yakka egasi deb hisoblaydi. Har bir bek o'zining bir oz kichikroq va kamroq bo'lsa-da mansab va vazifalar mavjud saroyiga ega – deb ko'rsatadi[6].

Kitob bekligi ham Qashqadaryo vohasining asosiy ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri bo'lgan. Kitob bekligi asosan tog' va tog'oldi hududlari amloliklaridan iborat bo'lib, markazi Kitob shahrida bek qo'rg'oni joylashgan. Bu qo'rg'on hududida saroy, otxona, masjid, 2 ta qabulxona, hududida hovuzi bo'lgan ichki hovli, ayvon mavjud edi. Ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro amiri Kitob begi qarorgohidagi ichki hovlida tez-tez kelib turgan va bu yerda amirning 250 kishilik sarbozlari doimiy yashagan[7].

Qashqadaryo vohasidagi beklik markazlaridan yana biri bo'lgan Yakkabog' shahri janubda tog'lar bilan o'ralagan va shimoli-sharqda Shahrisabz bekligi bilan chegaradosh edi. Beklik markazi Yakkabog' (Qizilsuv) daryosi yuqori oqimining har ikkala qirg'og'idagi tekislikda joylashgan. Beklik markazining asosiy qismi va bek qarorgohi eski qo'rg'on tekislikdan ancha baland bo'lgan tepalikda qurilgan. Qo'rg'onning markazida bek qarorgohi joylashgan va uning atrofi 2-3 qator mudoqa devorlari bilan o'ralgan. Atrofdagi qalin bog'lar va chinorlar bugungi kungacha mavjud. Qo'rg'on qarshisidagi maydonda shahar madrasasi joylashgan bo'lib, atrofi bog'lar, daryolar va boshqa tabiatning chiroyli manzarasidan iborat bo'lgan. D. Logofetning ta'kidlashicha, Beklik markazining aholisi 5000 kishidan iborat bo'lgan.

XX asrning boshlarida olingan aholi ro'yxatiga ko'ra, Qashqadaryo vohasida jami aholi soni 219.111 nafarni tashkil etgan. Ulardan 13,6 foizi shaharlarda istiqomat qilgan, ya'ni shahar aholisi 1 km²ga 8,5 kishi, qishloq aholisi esa 7,3 kishi to'g'ri kelgan. Vohadagi aholining etnik tarkibiga ko'ra, o'zbeklar 85,1 foizni, tojiklar 9,3 foizni, turkmanlar 1,4 foizni, qozoqlar 0,3 foizni, arablar 3,4 foizni va yahudiylar 0,5 foizni tashkil etgan. Qishloqlarda yashovchi aholi orasida o'zbeklar 83,5 foiz, tojiklar 10,7 foiz, turkmanlar 1,6 foiz, qozoqlar 0,4 foiz va arablar 3,8 foizni tashkil etgan. Hududdagi shaharlar aholisining soniga asosan toifalarga ajratilgan. Qashqadaryo vohasida aholisi 50.000 dan ortiq bo'lgan shaharlar qatorida Qarshi va Shahrisabzni keltirish mumkin. Aholisi 5.000 dan 15.000 gacha bo'lgan shaharlar sifatida Kitob, Chiroqchi, G'uzor va Yakkabog' shaharlari sanab o'tilgan. Ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra, voha shaharlaridagi aholining soni va milliy tarkibi quyidagicha bo'lgan: jami ro'yxatdan o'tgan 39.038 nafar shahar aholisi, shulardan 30.360 nafari o'zbek, 4.102 nafari rus, 823 nafari arab, O'rta Osiyo yahudiylari, 692 nafari Isroil yahudiylari, 587 nafari tatar, 466 nafari ukrain, 185 nafari tojik, 11 nafari turkman, 86 nafari arman, 70 nafari lo'li, 54 nafari fors, nemislarning barchasi, 32 nafari polyak, gruzinlarning barchasi, 23 nafari moldovan, 17 nafari latish, 16 nafari belarus, afg'on, 15 nafari lezgin, 14 nafari boshqird, 8 nafari qirg'iz, 5 nafari chuvash, qalmiqlarning barchasi, 3 nafari litvalik, 2 nafari bolgar, votyak, usmonli turk, hind va 245 nafar millatlari aniq ko'rsatilmagan aholi tashkil qilgan. Shuningdek, 1 nafari boshqa millat vakillari: xitoy, rumin, eston, fin, osetin va turk millatiga mansub aholi ham ushbu hududda istiqomat qiladi.

Xulosa qilib aytganda Qashqadaryo vohasi bekliklarining boshqaruvi, aholisining etnik tarkibi biri-biridan unchalik tubdan farq qilmagan. Faqatgina Buxoro amirligi tarkibida bo'lgan ushbu bekliklar o'z nufuzi uchun kurashgan. Aholisining salohiyati (madaniyati) amirlikning boshqa bekliklariga nisbatan farq qilgan. Voha shaharlarida o'zbek va boshqa elatlarga mansub aholi istiqomat qilib, ziroatchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanib kelgan, aholining ko'pchiligini (85 foizini) o'zbeklar tashkil etgan, qishloq tumanlarida yashovchi aholi urug' va qabilalar bo'yicha joylashgan, aholining shahar guzarlarida joylashuvi, etnik tarkibi hamda ijtimoiy mavqei ularning hunarmandchilik va savdo faoliyati bilan bog'liq bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - нач. XX вв.). Материалы к исторической географии Средней Азии. Ташкент, 2001. – С. 307.
2. Jo'rayev B. Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1969. – B. 161-167.
3. Abduraimova S. Buxoro amirligi davrida Chiroqchi aholisining hayoti. ... – B. 23.
4. Berdiyev J. Janubiy O'zbekistonda Shaharsozlik va urbanizatsiya. (XVIII-XX asr boshlari). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). diss. – Qarshi. 2021. – B. 50.
5. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – Ташкент: Издательство АН УзССР. 1958. – С.138.
6. Kamalova H. XIX asr oxiri-XX asr boshlarida Shahrisabz shahri tarixi. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). diss. – Qarshi. 2021. – B. 16.
7. Parmonov O., Berdiyev A. Kitob tumani: Kitob tumani haqida lavhalar. – Toshkent: Fan. 1997. – B. 41-42.
8. Berdiyev J. Qashqadaryo vohasi shaharlar aholisining etnik tarkibi va mashg'ulotlari (XVIII – XX asr boshlari)/jamiyatva boshqaruv. pecialssue–10(2021)/ISSN2181-1415. <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>
9. Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1876-1879 гг.Т.1.-СПб., 1882. – С.35-36.

UO'K 355.01:94(575)

TURK XOQONLIGIDA HARBIY STRATEGIYANING O'RNI

Sh.O.Xolov, mustaqil tadqiqotchi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turk xoqonligi davrida harbiy strategiyaning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda uning davlat boshqaruvi va hududiy kengayishdagi o'rni kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda ko'chmanchi sivilizatsiyaga xos harbiy tizim, xususan otliq qo'shinlarning ustunligi, o'nlik tizim asosidagi qo'shin tuzilmasi, jang taktikalari va strategik boshqaruv mexanizmlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Maqolada Turk xoqonligining harbiy strategiyasi faqat jang olib borish usuli sifatida emas, balki siyosiy hokimiyatni mustahkamlash, iqtisodiy resurslarni nazorat qilish va xalqaro munosabatlarda ustunlikka erishish vositasi sifatida ko'rib chiqiladi. Xususan, Ipak yo'li ustidan nazorat o'rnatish, diplomatik aloqalarni harbiy manfaatlar bilan uyg'unlashtirish hamda psixologik urush elementlaridan foydalanish kabi jihatlar alohida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turk xoqonligi, harbiy strategiya, harbiy taktika, ko'chmanchi sivilizatsiya, otliq qo'shinlar, o'nlik tizim, harbiy boshqaruv, Ashina sulolasi, Ipak yo'li, harbiy diplomatiya, jang san'ati, davlat boshqaruvi, strategik rejalashtirish.

Аннотация. В данной статье рассматриваются формирование, этапы развития и роль военной стратегии в системе государственного управления и территориальной экспансии Turk xoqonligi. В исследовании комплексно анализируются особенности военной системы кочевой цивилизации, включая доминирование конницы, десятичную организацию войска, боевые тактики и механизмы стратегического управления. Военная стратегия Тюркского каганата рассматривается не только как способ ведения войны, но и как инструмент укрепления политической власти, контроля экономических ресурсов и достижения превосходства в международных отношениях. Особое внимание уделено таким аспектам, как контроль над Шёлковым путём, сочетание дипломатии с военными целями, а также использование элементов психологической войны.

Ключевые слова: Тюркский каганат, военная стратегия, военная тактика, кочевая цивилизация, конница, десятичная система, военное управление, династия Ашина, Шёлковый путь, военная дипломатия, военное искусство, государственное управление, стратегическое планирование.

Abstract. This article examines the formation, stages of development, and the role of military strategy in state governance and territorial expansion during the period of the Turk xoqonligi. The study provides a comprehensive analysis of the military system characteristic of nomadic civilization, including the dominance of cavalry forces, the decimal organizational structure of the army, battle tactics, and mechanisms of strategic command. The article considers the military strategy of the

Turkic Khaganate not only as a means of warfare but also as an instrument for consolidating political power, controlling economic resources, and achieving superiority in international relations. Particular attention is paid to such aspects as control over the Silk Road, the integration of diplomatic relations with military objectives, and the use of psychological warfare elements.

Key words: *Turkic Khaganate, military strategy, military tactics, nomadic civilization, cavalry forces, decimal system, military administration, Ashina dynasty, Silk Road, military diplomacy, art of war, state governance, strategic planning.*

Turk xoqonligi Markaziy Osiyo va uning atrofidagi mintaqalardagi eng yirik va eng qudratli davlatlardan biri bo'lib, harbiy strategiya uning siyosiy, iqtisodiy va harbiy rivojlanishida muhim rol o'ynagan. Xoqonlikning hududiy kengayishi, ichki barqarorligi va tashqi dushmanlardan himoyasi bevosita yaxshi ishlab chiqilgan harbiy siyosat va strategiyaga bog'liq edi.

VI–VIII asrlarda shakllangan Turk xoqonligi Markaziy Osiyo tarixida muhim harbiy-siyosiy kuch sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu davlatning qisqa vaqt ichida keng hududlarni egallashi, Xitoy, Eron va Vizantiya kabi yirik davlatlar bilan raqobat qila olishi uning harbiy strategiyasi yuqori darajada rivojlanganligini ko'rsatadi. Turk xoqonligining shakllanishi Ashina sulolasi faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Bumin va Istami xoqonlar davrida davlat harbiy jihatdan mustahkamlangan. Ayniqsa, ko'chmanchi jamiyatning tabiati harbiy strategiyaning ustuvorligini taqozo etgan. Chorvachilikka asoslangan iqtisodiyot, keng hududlarda harakatlanish zarurati va tashqi xavflar doimiy jangovar tayyorgarlikni talab qilgan[1].

Harbiy strategiya Turk xoqonligida faqat jang olib borish vositasi emas, balki davlat boshqaruvi va tashqi siyosatning asosiy elementi sifatida namoyon bo'lgan. Shu sababli mazkur maqolada Turk xoqonligida harbiy strategiyaning o'rni kompleks ravishda tahlil qilinadi. Mazkur tadqiqot tarixiy va tizimli yondashuv asosida olib borildi. Tadqiqot jarayonida birinchi navbatda tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. Jumladan, Orxon-Enasoy bitiklari, Xitoy yilnomalari ("Suy shu", "Chjou shu") hamda zamonaviy tarixchilar asarlari o'rganildi. Shuningdek, tarixiy-taqqoslash metodi orqali Turk xoqonligining harbiy tizimi boshqa ko'chmanchi davlatlar bilan solishtirildi. Tizimli yondashuv esa harbiy strategiyaning siyosiy va ijtimoiy tizim bilan bog'liq holda o'rganish imkonini berdi.

Tadqiqotning ilmiy asosini Lev Gumilevning "Drevnie tyurki", Peter Goldenning "An Introduction to the History of the Turkic Peoples" asari va tarixchi Vasily Bartoldning Markaziy Osiyo tarixiga oid ishlari, xususan "Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya" asarlari boshqa ilmiy manbalar tashkil etadi. Tadqiqot natijalari Turk xoqonligida harbiy strategiya quyidagi asosiy elementlarga tayanganligini ko'rsatdi.

Birinchidan, harbiy tizimning markazlashganligi muhim omil bo'lgan. Turk xoqonligida qo'shin qat'iy tartib asosida tashkil etilib, o'nlik tizim (10, 100, 1000, 10 000) qo'llanilgan. Bu tizim qo'shin boshqaruvini aniq va samarali qilgan. Har bir bo'linma o'z rahbariga ega bo'lib, buyruqlar tezkor yetkazilgan[2].

Ikkinchidan, otliq qo'shnlarning ustunligi harbiy strategiyaning markaziy elementi bo'lgan. Turk jangchilari ot ustida jang qilishda yuqori mahoratga ega bo'lib, uzoq masofalarni tez bosib o'tish imkoniga ega bo'lgan. Bu esa ularga dushmanga kutilmagan zarba berish va tezda chekinish imkonini yaratgan.

Uchinchidan, jang taktikalari yuqori darajada rivojlangan. Turk qo'shinlari ko'pincha soxta chekinish usulidan foydalangan. Bu usul orqali dushman chalg'itilib, keyinchalik qurshab olinardi. Bundan tashqari, to'satdan hujum va tezkor reydlar keng qo'llanilgan[3].

To'rtinchidan, geostrategik hududlardan foydalanish muhim rol o'ynagan. Ipak yo'li ustidan nazorat o'rnatish orqali Turk xoqonligi iqtisodiy va harbiy ustunlikka erishgan.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, Turk xoqonligining harbiy strategiyasi kompleks xarakterga ega bo'lgan. U faqat jang taktikasidan iborat bo'lmay, balki siyosiy boshqaruv, iqtisodiy manfaatlar va diplomatiya bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Birinchi muhim jihat – harbiy va siyosiy hokimiyatning integratsiyasi. Xoqon bir vaqtning o'zida oliy harbiy qo'mondon bo'lib, barcha strategik qarorlar markazlashgan holda qabul qilingan. Bu esa davlat boshqaruvida tezkorlik va samaradorlikni ta'minlagan.

Ikkinchi jihat – mobil urush strategiyasi. Ko'chmanchi turklar otliq qo'shinlar yordamida keng hududlarda tez harakatlana olgan. Bu strategiya o'sha davrdagi o'troq davlatlarga nisbatan ustunlik bergan[4]. Uchinchi jihat – psixologik urush elementlari. Soxta chekinish, kutilmagan hujum va tezkor zarbalar dushmanning ruhiy holatiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, Turk xoqonligining

harbiy strategiyasi zamonaviy harbiy nazariyalardagi mobil urush va manevr strategiyasi bilan hamohang ekanini ko'rish mumkin[5].

Turk xoqonligida harbiy strategiya davlatning shakllanishi, mustahkamlanishi va kengayishida hal qiluvchi omillardan biri bo'lgan. Xoqonlikning qisqa tarixiy davr ichida Markaziy Osiyodan Sharqiy Turkiston, Janubiy Sibir, Yettisuv va boshqa keng hududlarga ta'sir doirasini yoyishi, avvalo, uning puxta tashkil etilgan harbiy tizimi bilan bog'liq edi. Bu harbiy tizim oddiy jangovar kuch emas, balki davlat boshqaruvi, tashqi siyosat, iqtisodiy manfaatlar va hududiy nazorat bilan uzviy bog'langan murakkab strategik mexanizm sifatida namoyon bo'lgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Turk xoqonligining harbiy qudrati, birinchi navbatda, otliq qo'shinlarning yuqori harakatchanligi va jangovar tayyorgarligiga tayangan. Ko'chmanchi turmush tarzi turk jangchilarida tezkor harakatlanish, uzoq masofalarni bosib o'tish, qiyin tabiiy sharoitlarga moslashish va kutilmagan vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirgan. Aynan shu jihatlari Turk xoqonligi qo'shinlariga o'troq davlatlarning og'ir va sekin harakatlanuvchi qo'shinlariga nisbatan muhim ustunlik bergan.

Xoqonlik harbiy strategiyasining yana bir muhim tomoni qo'shin tuzilmasining tartibli va markazlashgan bo'lishidir. O'nlik tizim asosida tashkil etilgan harbiy bo'linmalar qo'shin boshqaruvini soddalashtirgan, buyruqlarning tez yetkazilishi va jang maydonida muvofiqlashtirilgan harakat qilish imkonini yaratgan. Bu esa yirik yurishlar, chegaralarni himoya qilish va bosib olingan hududlarda nazoratni saqlab turishda katta ahamiyat kasb etgan.

Umuman olganda, Turk xoqonligi tajribasi shuni ko'rsatadiki, harbiy strategiya davlat taraqqiyotida faqat mudofaa yoki hujum vositasi emas, balki siyosiy barqarorlik, iqtisodiy manfaat va xalqaro mavqeni ta'minlovchi asosiy omil bo'lishi mumkin. Xoqonlikning harbiy tajribasi Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixida muhim o'rin tutadi va bugungi kunda ham harbiy tarix, strategiya hamda geopolitika masalalarini o'rganishda ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Beckwith C. Empires of the Silk Road. – Princeton: Princeton University Press, 2009. – 512 p.
2. Christian D. A History of Russia, Central Asia and Mongolia. – Oxford: Blackwell, 1998. – 480 p.
3. Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – 483 p.
4. Golden P.B. Central Asia in World History. – Oxford: Oxford University Press, 2011. – 256 p.
5. Sinor D. (ed.). The Cambridge History of Early Inner Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 677 p.
6. Sinor D. The Cambridge History of Early Inner Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 677 p.
7. Бартолд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М.: Восточная литература, 1963. – 530 с.
8. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 544 с.
9. Кляшторный С.Г. История тюркских народов. – СПб.: Наука, 2002. – 368 с.
10. Орхон-Енисейские надписи. – М.: Наука, 1982. – 320 с.

UO'K 551.43(575)

O'ZBEKISTON HUDUDIDA MIKROVOHALAR O'RGANILISHINING TARIXSHUNOSLIGI MASALALARI

Sh.Sh.Xolova, magistrant, Osiyo xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston hududida XX - XXI asr boshlari tarixshunosligi masalalari tarixi yoritib berildi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, O'zbekiston, Sopollitepa, Jarqo'ton, Chust madaniyati, Surxondaryo, Zarafshon, Xorazm vohasi, mikrovoxa, urbanizatsiya.

Аннотация. В данной статье рассматривается история историографических вопросов в Узбекистане в XX и начале XXI веков.

Ключевые слова: Центральная Азия, Узбекистан, Сополлитепа, Джаркутон, чустская культура, Сурхандарья, Зарафшан, Хорезмский оазис, микрооазис, урбанизация.

Abstract. This article covers the history of historiography issues in Uzbekistan in the 20th and early 21st centuries.

Key words: Central Asia, Uzbekistan, Sopollitepa, Jarquton, Chust culture, Surkhandarya, Zarafshan, Khorezm oasis, micro-oasis, urbanization.

Kirish. XX asr va XXI asr boshlarida O'zbekiston hududining qadimgi tarixi, xususan bronza va temir davrlariga oid mikrovohalarni o'rganish tarixshunosligi bir necha metodologik bosqichlarni bosib o'tdi. Ushbu davrda arxeologik tadqiqotlar tizimli tus oldi, yangi nazariy yondashuvlar shakllandi hamda manbashunoslik bazasi sezilarli darajada kengaydi. Mikrovoxalar masalasi dastlab

irrigatsion-geografik birlik sifatida talqin qilingan bo'lsa, keyinchalik u ijtimoiy-iqtisodiy va sivilizatsion jarayonlarning asosiy elementi sifatida ko'rib chiqila boshlandi.

XX asr boshlarida tarixshunoslikning shakllanishi. XX asrning birinchi yarmida Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekiston hududida olib borilgan arxeologik izlanishlar ilmiy tizimga solina boshladi. Dastlabki ekspeditsiyalar ko'proq topografik kuzatuvlar va yodgorliklarni ro'yxatga olish bilan cheklangan bo'lsa, keyinchalik stratigrafik qazishmalar keng yo'lga qo'yildi. Bu jarayonda qadimgi dehqonchilik vohalari va ularning irrigatsiya tizimlari aniqlanib, mikrohududiy taraqqiyot masalasi kun tartibiga chiqdi.

Janubiy O'zbekistonda joylashgan Sopollitepa va Jarqo'ton yodgorliklarining o'rganilishi mikrovohalarning dastlabki shakllanish bosqichlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etdi. Ushbu yodgorliklar asosida qadimgi Baqtriya hududida sug'orma dehqonchilik tizimining rivojlanganligi va o'troq aholi manzilgohlarining shakllanganligi ilmiy jihatdan asoslandi [1].

Sovet davri tarixshunosligida marksistik formatsion yondashuv ustuvor bo'lib, qadimgi jamiyatlar ishlab chiqarish usuli va ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar asosida tahlil qilindi. Mikrovoalar esa ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish maydoni sifatida talqin qilindi. Bu yondashuv iqtisodiy omillarni chuqurroq o'rganishga imkon bergan bo'lsa-da, madaniy va ekologik jihatlarining ayrim qirralari yetarli darajada yoritilmadi.

1960–1980-yillar: tizimli arxeologik tadqiqotlar bosqichi

XX asrning ikkinchi yarmida O'zbekiston hududida keng ko'lamlı arxeologik ekspeditsiyalar tashkil etildi. Bu davrda Farg'ona vodiysi, Surxondaryo va Qashqadaryo vohalarida ko'plab yodgorliklar aniqlanib, ularning xronologiyasi ishlab chiqildi. Xususan, Farg'ona vodiysidagi Chust madaniyati temir davrining muhim manbasi sifatida o'rganildi.

Chust madaniyati yodgorliklari mikrovohalarning temir davrida mustahkamlangan qo'rg'onlar, metallurgiya markazlari va irrigatsiya inshootlari bilan boyiganligini ko'rsatdi. Bu esa urbanizatsiya jarayonlarining boshlanganligini va hududiy markazlarning shakllanganligini tasdiqladi. Tarixshunoslikda mikrovoalar endilikda faqat dehqonchilik maydoni emas, balki hunarmandchilik va savdo markazi sifatida ham talqin qilina boshlandi.

Janubiy hududlarda olib borilgan tadqiqotlarda Dalvarzintepa yodgorligi muhim manba bo'ldi. Bu yerda aniqlangan me'moriy majmualar, hunarmandchilik ustaxonalari va tangalar iqtisodiy ixtisoslashuv hamda tashqi savdo aloqalarining mavjudligini ko'rsatdi. Natijada mikrovoalar regional iqtisodiy tizimning bo'g'ini sifatida talqin qilindi [2].

Mustaqillikdan keyingi davr tarixshunosligi

1991-yildan so'ng O'zbekiston tarixshunosligida metodologik yangilanish jarayoni boshlandi. Sivilizatsion yondashuv, mintaqaviy taraqqiyot konsepsiyasi va mikroregional tahlil usullari keng qo'llanila boshladi. Endilikda mikrovoalar nafaqat xo'jalik birligi, balki madaniy identifikatsiya va ijtimoiy tuzilmaning markazi sifatida ko'rib chiqilmoqda.

Mustaqillik davrida arxeologik tadqiqotlar natijalari qayta talqin qilinib, milliy tarix konsepsiyasi asosida umumlashtirildi. Qadimgi Baqtriya va So'g'd hududlarida olib borilgan izlanishlar mikrovohalarning davlatlilik jarayonlari bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Shu tariqa tarixshunoslikda mikrovoalar ilk siyosiy tuzilmalarning shakllanish maydoni sifatida baholana boshlandi.

XXI asr boshlarida manbashunoslikning kengayishi

XXI asr boshlarida ilmiy tadqiqotlarda zamonaviy texnologiyalar keng joriy etildi. GIS xaritalash, aerofotos'yomka va sun'iy yo'ldosh tasvirlari yordamida qadimgi irrigatsiya tarmoqlari aniqlanmoqda. Geoarxeologik tahlillar orqali daryo o'zanlarining o'zgarishi va suv resurslarining taqsimoti o'rganilmoqda. Bu esa mikrovohalarning shakllanish omillarini chuqurroq tahlil qilish imkonini bermiqda.

Radiokarbon (C14) usuli yodgorliklarning aniq sanasini belgilashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Metallografik va kimyoviy tahlillar esa bronza va temir buyumlarning ishlab chiqarish texnologiyasini aniqlashga xizmat qilmoqda. Shu tariqa manbashunoslik faqat arxeologik qazilmalar bilan cheklanmay, tabiiy-ilmiy metodlar bilan boyimoqda.

Tarixshunoslikdagi asosiy masalalar

XX–XXI asr boshlaridagi tarixshunoslikda bir qator muhim masalalar muhokama qilinmoqda:

1. Mikrovohalarning paydo bo'lish omillari — tabiiy-geografik sharoitmi yoki ijtimoiy tashkiliy jarayonlarmi?
2. Sug'orma dehqonchilikning shakllanishi va davlatlilik jarayonlari o'rtasidagi bog'liqlik.
3. Urbanizatsiya jarayonlarining mahalliy yoki tashqi ta'sir natijasida yuzaga kelganligi.

4. Metallurgiya markazlarining savdo yo'llari bilan integratsiyasi.

Ushbu masalalar yuzasidan turli konsepsiyalar mavjud bo'lib, ayrim tadqiqotchilar ekologik determinizmga urg'u bersa, boshqalar ijtimoiy omillarni ustuvor deb hisoblaydi.

O'zbekiston hududidagi bronza asri va temir davri madaniy-xo'jalik mikrovoahalarini ilmiy o'rganish XX asr boshlaridan boshlab tizimli tus oldi. Dastlabki izlanishlar tavsifiy xarakterda bo'lib, asosan yodgorliklarni aniqlash va umumiy madaniy qatlamlarni tasniflashga qaratilgan edi. Keyingi bosqichlarda stratigrafik qazishmalar, topilmalarni xronologik jihatdan aniqlash va xo'jalik faoliyatini rekonstruksiya qilish ishlari kuchaydi. Ayniqsa, Surxondaryo, Zarafshon va Xorazm vohalarida olib borilgan kompleks ekspeditsiyalar mikrovoahalar tizimining hududiy va iqtisodiy xususiyatlarini yoritishda muhim rol o'ynadi.

Mustaqillik yillarida olib borilgan tadqiqotlar metodologik jihatdan yangilanib, milliy tarixshunoslikda mikrovoahalar masalasi kengroq madaniy-sivilizatsion jarayonlar kontekstida talqin qilina boshladi. Bu davrda xorijiy ilmiy markazlar bilan hamkorlik, zamonaviy laboratoriya tahlillari va raqamli texnologiyalarni qo'llash ilmiy natijalarning aniqligini oshirdi.

Ilmiy adabiyotlarda mikrovoahalarining kelib chiqishi va rivojlanishi masalasida bir necha asosiy yondashuv shakllangan. Birinchi yondashuvga ko'ra, bronza asrida mikrovoahalar mahalliy aholi tomonidan tabiiy-geografik sharoitlarga moslashuv natijasida shakllangan bo'lib, ularning rivoji uzluksiz ichki evolyutsiya mahsulidir. Bu qarash tarafdorlari irrigatsiya tizimlarining mahalliy tajriba asosida takomillashganini ta'kidlaydilar.

Ikkinchi yondashuv esa tashqi omillar, xususan migratsiya jarayonlari va madaniy ta'sirlarning roliga alohida urg'u beradi. Unga ko'ra, bronza va temir davrlarida ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi guruhlarining kirib kelishi xo'jalik tizimlarining yangilanishiga, ayrim texnologiyalar va madaniy an'analarning o'zlashtirilishiga sabab bo'lgan. Bu nuqtai nazar mikrovoahalarining rivojini mintaqalararo aloqalar bilan bog'laydi.

Temir davri mikrovoahalariga oid muhokamalarda irrigatsiya tizimlarining murakkablashuvi va urbanizatsiya jarayonlarining boshlanishi asosiy bahs mavzularidan biri hisoblanadi. Ba'zi tadqiqotchilar temir texnologiyalarining joriy etilishi dehqonchilik unumdorligini keskin oshirib, yirik aholi markazlarining shakllanishiga bevosita turtki berganini ta'kidlaydi. Boshqa olimlar esa urbanizatsiya jarayonini faqat texnologik omillar bilan emas, balki ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning murakkablashuvi va resurslarni markazlashgan holda boshqarish zarurati bilan izohlaydi.

Shuningdek, o'troq dehqonchilik mikrovoahalari bilan ko'chmanchi chorvador guruhlar o'rtasidagi munosabatlar masalasi ham ilmiy bahslarning markazida turadi. Ayrim tadqiqotlarda bu munosabatlar ziddiyatli xarakterda talqin qilinsa, boshqalarida ularning o'zaro manfaatli almashinuv va madaniy sintezga asoslanganligi ko'rsatib beriladi.

XX asr va XXI asr boshlarida O'zbekiston hududida bronza va temir davri mikrovoahalarini o'rganish tarixshunosligi mazmun va metodologiya jihatidan sezilarli evolyutsiyani boshdan kechirdi. Dastlab irrigatsiya va dehqonchilik markazlari sifatida talqin qilingan mikrovoahalar keyinchalik murakkab ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy tizim sifatida tahlil qilina boshlandi. Ushbu jarayonni shartli ravishda to'rt bosqichga ajratish mumkin:

1. XX asr boshlaridagi dastlabki ilmiy izlanishlar;
2. 1950–1980-yillardagi tizimli arxeologik tadqiqotlar;
3. Mustaqillikdan keyingi metodologik yangilanish;
4. XXI asr boshlaridagi interdisciplinar va texnologik yondashuvlar.

XX asrning birinchi yarmida arxeologik tadqiqotlar asosan yodgorliklarni aniqlash, xaritalash va tavsiflashga qaratildi. Bu davrda mikrovoaha tushunchasi ilmiy termin sifatida shakllanmagan bo'lsa-da, vohalar va irrigatsiya tizimlari alohida tadqiqot obyekti sifatida ko'rib chiqildi. Janubiy O'zbekistonda aniqlangan Sopollitepa va Jarqo'ton yodgorliklari bronza davrida sug'orma dehqonchilik va o'troq turmush tarzining shakllanganligini ko'rsatdi [3].

Bu bosqichda tarixshunoslik ko'proq tasviriy xarakterga ega bo'lib, moddiy madaniyat namunalarini tipologik tasniflashga urg'u berildi. Stratigrafik usulning joriy etilishi esa yodgorliklarning xronologik ketma-ketligini aniqlash imkonini berdi. Natijada mikrohududiy rivojlanish jarayonlari haqida dastlabki ilmiy tasavvurlar shakllandi.

XX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda arxeologik maktab shakllandi va keng ko'lamli ekspeditsiyalar yo'lga qo'yildi. Bu davrda mikrovoahalar iqtisodiy tizimning tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqildi. Farg'ona vodiysida o'rganilgan Chust madaniyati temir davrida hududiy markazlarning shakllanganligini ko'rsatdi. Metallga ishlov berish, mustahkamlangan qo'rg'onlar va irrigatsiya izlari mikrovoahalarining xo'jalik jihatdan mustaqil birlik sifatida rivojlanganligini tasdiqladi.

Shuningdek, Surxondaryo hududidagi Dalvarzintepa yodgorligi temir davrining urbanizatsiya bosqichini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bu yerda aniqlangan me'moriy majmualar va hunarmandchilik ustaxonalari mikrovohalarning shahar madaniyatiga o'tish jarayonini yoritdi.

Sovet davri tarixshunosligida formatsion yondashuv ustuvor bo'lib, mikrovohalar ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari nuqtai nazaridan tahlil qilindi. Bu metodologiya iqtisodiy omillarni chuqurroq o'rganishga yordam berdi, biroq ekologik va madaniy omillar yetarlicha e'tiborga olinmadi.

1991-yildan so'ng tarixshunoslikda konseptual o'zgarishlar yuz berdi. Sivilizatsion yondashuv, mintaqaviy taraqqiyot modeli va mikroregional tahlil usullari keng qo'llanila boshlandi. Mikrovohalar endilikda nafaqat xo'jalik markazi, balki madaniy identitet va siyosiy tuzilmaning shakllanish maydoni sifatida talqin qilindi.

Mustaqillik davrida milliy tarix konsepsiyasi asosida qadimgi Baqtriya va So'g'd hududlaridagi yodgorliklar qayta baholandi. Mikrovohalarning davlatlilik jarayonlari bilan uzviy bog'liqligi, irrigatsiya tizimlarining boshqaruv mexanizmlarini shakllantirishdagi roli alohida o'rganildi. Bu davrda mikrovoha tushunchasi mustaqil ilmiy kategoriya sifatida shakllandi.

XXI asr boshlarida arxeologik tadqiqotlarda zamonaviy texnologiyalar keng joriy etildi. GIS xaritalash, aerofotosurat va sun'iy yo'ldosh tasvirlari yordamida qadimgi sug'orish tizimlari aniqlanmoqda. Geoarxeologik tadqiqotlar daryo o'zanlarining o'zgarishi va ekologik omillarning mikrovohalar rivojiga ta'sirini o'rganishga xizmat qilmoqda [4].

Radiokarbon (C14) usuli yodgorliklarning aniq sanasini belgilashda muhim vosita bo'ldi. Paleobotanik va arxeozoologik tahlillar orqali qadimgi dehqonchilik va chorvachilik tarkibi aniqlanmoqda. Metallografik tahlillar esa bronza va temir buyumlarning ishlab chiqarish texnologiyasini ochib bermogda.

Bu yondashuv mikrovohalarni ko'p omilli tizim sifatida ko'rib chiqishga imkon berdi. Endilikda ular ekologik, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy omillar o'zaro ta'siri natijasida shakllangan kompleks birlik sifatida talqin qilinmoqda.

XX–XXI asr boshlaridagi tarixshunoslikda bir qator muhim masalalar muhokama qilinmoqda:

- Mikrovohalarning shakllanishida tabiiy-geografik omillarning ustuvorligi yoki ijtimoiy tashkiliy omillarning roli;
- Sug'orma dehqonchilik va davlatlilik jarayonlari o'rtasidagi bog'liqlik;
- Urbanizatsiyaning mahalliy rivojlanish natijasimi yoki tashqi madaniy ta'sir oqibatimi;
- Metallurgiya markazlarining mintaqaviy savdo yo'llari bilan integratsiyasi.

Ba'zi tadqiqotchilar ekologik determinizmni asosiy omil deb bilsa, boshqalar ijtimoiy boshqaruv va mehnat taqsimotini hal qiluvchi omil sifatida baholaydi. Zamonaviy yondashuv esa ushbu omillarning o'zaro uyg'unligini e'tirof etadi.

XX – XXI asr boshlarida O'zbekistonning bronza va temir davri mikrovohalarini o'rganish tarixshunosligi bosqichma-bosqich rivojlandi. Dastlab tasviriy va iqtisodiy yondashuv ustuvor bo'lgan bo'lsa, keyinchalik mikrovohalar murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida talqin qilindi. Zamonaviy interdisciplinar tadqiqotlar va yangi texnologiyalar ushbu jarayonni yanada chuqurlashtirdi [5].

Natijada mikrovohalar qadimgi jamiyatlarning iqtisodiy tayanchi, urbanizatsiya markazi va sivilizatsion rivojlanish o'chog'i sifatida tarixshunoslikda mustahkam o'rin egalladi. Kelgusida kompleks va raqamli metodlarning keng qo'llanilishi mikrovohalar tarixini yanada aniqroq va tizimli ravishda yoritish imkonini beradi.

So'nggi yillarda mikrovohalarni o'rganishda paleoetnobotanika, zooarxeologiya, izotop tahlillari va GIS texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Bu usullar yordamida qadimgi aholi xo'jaligining aniq tuzilmasi, ekin turlari, chorva tarkibi va suv resurslaridan foydalanish darajasi yanada mukammalroq aniqlanmoqda. Natijada ilgari ilgari surilgan ayrim gipotezalar qayta ko'rib chiqilib, mikrovohalarning rivoji yanada murakkab va ko'p bosqichli jarayon ekanligi ilmiy jihatdan asoslanmoqda.

Bronza asri va temir davrida O'zbekiston hududida shakllangan madaniy-xo'jalik mikrovohalari insoniyat tarixida muhim bosqichni tashkil etadi. Ular tabiiy muhitga moslashuv, irrigatsiya tizimlarining rivoji, xo'jalik turlarining diversifikatsiyasi va ijtimoiy tuzilmaning murakkablashuvi bilan ajralib turadi. Bronza asrida asos solingan mikrovohalar temir davrida kengayib, urbanizatsiya jarayonlariga yo'l ochdi. Ilmiy tadqiqotlar bu jarayonlarning murakkab va ko'p qirrali ekanini ko'rsatib, kelajakda yanada chuqur izlanishlarni talab etadi.

Xulosa. O'zbekiston hududidagi bronza asri va temir davri mikrovohalari yetarlicha keng o'rganilgan bo'lsa-da, ayrim masalalar hanuz ochiq qolmoqda. Xususan, irrigatsiya tizimlarining ilk

bosqichlari, migratsiya jarayonlarining aniq ko'lam va mikrovohalararo ijtimoiy munosabatlar masalalari qo'shimcha tadqiqotlarni talab etadi. Shu bois mazkur mavzu nafaqat tarixiy-arxeologik, balki madaniy-antropologik nuqtai nazardan ham dolzarbligini saqlab qolmoqda.

XX – XXI asr boshlarida O'zbekistonning bronza va temir davri mikrovohalarini o'rganish tarixshunosligi sezilarli evolyutsiyani boshdan kechirdi. Dastlab irrigatsion-geografik birlik sifatida talqin qilingan mikrovohalar keyinchalik murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida ko'rib chiqila boshlandi. Zamonaviy interdisciplinar yondashuvlar, yangi texnologiyalar va metodologik yangilanishlar manbashunoslikni boyitdi hamda qadimgi jamiyatlarning taraqqiyot modelini chuqurroq anglash imkonini berdi.

Shu tariqa mikrovohalar XX–XXI asr boshlaridagi tarixshunoslikda sivilizatsion jarayonlarning asosiy elementi sifatida e'tirof etilib, qadimgi O'zbekiston tarixini o'rganishda markaziy ilmiy kategoriya darajasiga ko'tarildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Массон В.М. Средняя Азия в эпоху бронзы. – Москва. 1966.
2. Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. — Москва: Изд-во иностр. лит., 1956.
3. Клейн Л. С. История археологической мысли. — Санкт-Петербург: Евразия, 2004.
4. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. — Москва: Изд-во АН СССР, 1962.
5. Окладников А. П. История первобытного общества. — Москва: Наука, 1968.
6. Abdullaev O'.I. O'rta Osiyo ibtidoiy jamoa tuzumi va ilk davlatchilik tarixi. – Toshkent, 2019.
7. G'affarov M.Q. O'zbekiston hududida shaharsozlik madaniyatining vujudga kelishi va rivojlanish tarixi. Monografiya. — Urganch. 2025.
8. Markaziy Osiyoda tarixiy-madaniy viloyatlarning shakllanishi va etnik geografiyasi muammolari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

UO'K 930.1

GLOBAL TURIZM SHAROITIDA MUZEYLARNING RAQOBATBARDOSHLIK OMILLARI

X.O.Xosiyatov, mustaqil izlanuvchi, O'zR FA O'zbekiston tarixi davlat muzeyi, dots., Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Global turizm sharoitida muzeylarning raqobatbardoshlik omillari, ularning turizm bozoridagi o'rni va rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan. Tadqiqotda muzeylarning zamonaviy boshqaruv tizimi, raqamli texnologiyalar, interaktiv xizmatlar hamda marketing strategiyalarining turistlar oqimini oshirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, madaniy meros obyektlarini xalqaro miqyosda targ'ib qilish, muzey infratuzilmasini rivojlantirish va innovatsion xizmatlarni joriy etishning raqobatbardoshlikka ta'siri ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Maqolada O'zbekiston va jahon tajribasi asosida muzeylarning iqtisodiy samaradorligi, turistik jozibadorligi hamda global turizm tizimidagi istiqbollari yuzasidan ilmiy xulosa va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Global turizm, muzey raqobatbardoshligi, madaniy meros, muzey marketingi, raqamli texnologiyalar, interaktiv xizmatlar, turistik jozibadorlik, muzey infratuzilmasi, innovatsion boshqaruv, madaniy turizm

Аннотация. Проанализированы факторы конкурентоспособности музеев в условиях глобального туризма, их роль на туристическом рынке и тенденции развития. В исследовании освещено значение современных систем управления музеями, цифровых технологий, интерактивных услуг и маркетинговых стратегий в увеличении туристического потока. Также научно обосновано влияние международного продвижения объектов культурного наследия, развития музейной инфраструктуры и внедрения инновационных услуг на конкурентоспособность музеев. На основе опыта Узбекистана и зарубежных стран в статье разработаны научные выводы и рекомендации по вопросам экономической эффективности музеев, их туристической привлекательности и перспектив развития в системе глобального туризма.

Ключевые слова: Глобальный туризм, конкурентоспособность музеев, культурное наследие, музейный маркетинг, цифровые технологии, интерактивные услуги, туристическая привлекательность, музейная инфраструктура, инновационное управление, культурный туризм.

Abstract. The factors of museum competitiveness in the context of global tourism, their role in the tourism market, and development trends are analyzed in this study. The research highlights the importance of modern museum management systems, digital technologies, interactive services, and marketing strategies in increasing tourist flow. Furthermore, the impact of promoting cultural heritage sites at the international level, developing museum infrastructure, and introducing

innovative services on museum competitiveness is scientifically substantiated. Based on the experience of Uzbekistan and international practices, the article develops scientific conclusions and recommendations regarding the economic efficiency of museums, their tourist attractiveness, and future prospects within the global tourism system.

Keywords: Global tourism, museum competitiveness, cultural heritage, museum marketing, digital technologies, interactive services, tourist attractiveness, museum infrastructure, innovative management, cultural tourism.

Kirish. XXI asrda global turizmning jadal rivojlanishi muzeylarning xalqaro turizm bozoridagi o'rni va raqobatbardoshligini oshirish masalasini dolzarb mavzuga aylantirdi. Bugungi kunda muzeylar nafaqat madaniy merosni saqlovchi maskan, balki iqtisodiy daromad keltiruvchi va turistlarni jalb qiluvchi muhim turistik obyekt sifatida faoliyat yuritmoqda. Jahon Turizm Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha turistlarning qariyb 40 foizi madaniy va tarixiy obyektlarga qiziqish bildiradi. YUNESCO statistikalarida qayd etilishicha, jahondagi yirik muzeylar har yili yuz millionlab tashrif buyuruvchilarni qabul qiladi. Masalan, Fransiya'dagi Luvr muzeyiga bir yilda o'rtacha 8–10 million turist tashrif buyuradi[1]. Tarixiy jihatdan muzeylar XVIII–XIX asrlarda ilmiy-ma'rifiy markaz sifatida shakllangan bo'lsa, bugungi kunda ular global madaniy kommunikatsiya va turizm infratuzilmasining muhim qismiga aylandi[2].

Muhokama va natijalar. XXI asrda global turizmning transformatsiyalashuvi muzeylar faoliyatiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Zamonaviy sharoitda muzeylar nafaqat tarixiy-madaniy merosni saqlovchi muassasa, balki xalqaro turizm bozorida raqobat qiluvchi innovatsion madaniy markaz sifatida shakllanmoqda. Jahon Turizm Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, 2019-yilda xalqaro turistlar soni 1,5 milliard kishiga yetgan bo'lsa, pandemiya davrida ham turizm sektori tez sur'atlarda tiklanmoqda. Shu jarayonda muzeylar global turizm infratuzilmasining muhim qismi sifatida iqtisodiy va madaniy ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, madaniy turizmning rivojlanishi muzeylarning raqobatbardoshligini oshirish zaruratini yuzaga keltirdi[3].

Bugungi kunda dunyoning yirik muzeylari millionlab turistlarni jalb qilib, davlat iqtisodiyotiga katta daromad keltirmoqda. Misol uchun, Fransiya'dagi Luvr muzeyi bir yilda o'rtacha 8–10 million tashrif buyuruvchini qabul qiladi[4]. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, muzeylarning raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biri innovatsion boshqaruv tizimidir. Zamonaviy muzey menejmenti strategik rejalashtirish, marketing, auditoriya tahlili va raqamli texnologiyalar bilan chambarchas bog'liq. XX asrning oxirigacha ko'plab muzeylarda an'anaviy boshqaruv modeli ustun bo'lgan bo'lsa, XXI asrga kelib "smart museum" konsepsiyasi shakllandi. Ushbu model tashrif buyuruvchilar ehtiyojlarini o'rganish, xizmatlarni individuallashtirish va raqamli platformalarni rivojlantirishga asoslanadi[5].

Raqamli texnologiyalar muzeylarning global turizm tizimidagi raqobatbardoshligini oshiruvchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. YUNESCO ma'lumotlariga ko'ra, dunyo aholisining 53,6 foizi raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lib, madaniy iste'molning katta qismi internet platformalari orqali amalga oshirilmoqda. Shu sababli muzeylar virtual ekskursiyalar, elektron kataloglar, 3D modellash va sun'iy intellekt asosidagi xizmatlarni keng joriy qilmoqda. Pandemiya davrida virtual muzey platformalariga tashriflar keskin oshgani ham raqamli transformatsiyaning muhimligini ko'rsatdi[6].

Virtual ekskursiyalar va interaktiv xizmatlar turistlarning muzeylarga bo'lgan qiziqishini oshirmoqda. Tadqiqotlar natijasiga ko'ra, VR va AR texnologiyalari asosida tashkil etilgan ekspozitsiyalar tashrif buyuruvchilarning tarixiy ma'lumotlarni qabul qilish darajasini sezilarli ravishda oshiradi. Masalan, ayrim Yevropa muzeylarida qadimgi shaharlarning virtual modeli, tarixiy janglarning 3D rekonstruksiya va interaktiv xaritalar qo'llanilmoqda[7]. Bu esa turistlarga tarixiy muhitni real tarzda his qilish imkonini yaratmoqda. Ijtimoiy tarmoqlardagi reklama, multimedia kontentlar va virtual turlar muzeylarning xalqaro auditoriyaga chiqish imkoniyatini kengaytiradi[8].

Madaniy turizmning rivojlanishi muzeylarning iqtisodiy ahamiyatini oshirmoqda. Amerika Muzeylar Assotsiatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, AQSh muzeylari iqtisodiyotga har yili 50 milliard dollardan ortiq hissa qo'shadi. Turizm orqali mehmonxona, transport, restoran va hunarmandchilik sohalari ham rivojlanadi. O'zbekistonda ham tarixiy turizm iqtisodiy taraqqiyotning muhim omillaridan biriga aylanmoqda[9].

Shu bilan birga, muzeylar faoliyatida bir qator muammolar ham mavjud. Birinchidan, ayrim muzeylarda raqamli infratuzilma yetarli darajada rivojlanmagan. Ikkinchidan, malakali IT-mutaxassislar va muzey menejerlari soni cheklangan. Uchinchidan, tarixiy obyektlarni restavratsiya qilish va saqlash uchun katta moliyaviy mablag' talab etiladi[10].

Xullas, global turizm sharoitida muzeylarning raqobatbardoshligi innovatsion boshqaruv, raqamli texnologiyalar, marketing strategiyalari, xizmat sifati va infratuzilmaga bog'liq. O'zbekiston muzeylari ham boy tarixiy-madaniy merosi va amalga oshirilayotgan modernizatsiya jarayonlari tufayli xalqaro turizm bozorida muhim o'rin egallash imkoniyatiga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Курбонова Д.А. Хориж музейларида сақланаётган темурийлар даврига оид тарихий ва маданий ёдгорликлар: тарих фан. ном. дисс. автореф. – Т., 2009. – Б. 11.
2. Эргашева Ю.А., Хоситов Х.О. Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейининг ривожланиш босқичлари // “Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар” мавзусидаги илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2013. – Б. 282.
3. Воронцов Б. Забота о посетителях. Методы работы с аудиторией, не требующий больших затрат // Материалы российско-британского семинара «Музеи в период перемен». – Спб., 1997. – С. 89.
4. Эргашева Ю.А., Хоситов Х.О. Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейининг ривожланиш босқичлари // “Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар” мавзусидаги илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2013. – Б. 289.
5. Известия Средне-Азиатского Комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. – Вып. 1. – Ташкент: Средкомстарис, 1926. – С. 312.
6. Государственный музей Востока. Путеводитель. Москва: ГМВ, 2012. – С. 24–37.
7. Абдуллаев Н. Музейшунослик асослари. – Тошкент: Фан, 2016. – 56–78-бетлар.
8. Саидов А. Ўзбекистон музейлари тарихи. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – 102–134-бетлар.
9. Юсупов Б. Маданий мерос ва музей фаолияти. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2020. – 88–97-бетлар.
10. Lord B., Lord G. The Manual of Museum Management. – Lanham: AltaMira Press, 2009. – pp. 73–95.

UO'K 908

OCHIQ OSMON OSTIDAGI MUZEYLARNING TURISTIK SALOHİYATI X.O.Xosiyatov, dots., Qarshi davlat texnika universiteti, mustaqil izlanuvchi, O'zR FA O'zbekiston tarixi davlat muzeyi, Toshkent

Annotatsiya. Ochiq osmon ostidagi muzeylarning turistik salohiyati, ularning madaniy merosni saqlash va targ'ib qilishdagi o'rni tahlil qilingan. Tadqiqotda tarixiy-me'moriy obidalar, arxeologik yodgorliklar va etnografik majmualarning turizmni rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, ochiq osmon ostidagi muzeylarning turistlar oqimini oshirish, hudud iqtisodiyotini rivojlantirish hamda milliy madaniyatni xalqaro miqyosda targ'ib etishdagi roli ilmiy jihatdan asoslangan. O'zbekiston va jahon tajribasi misolida muzey-qo'riqxonalarining infratuzilmasi, interaktiv xizmatlari va zamonaviy texnologiyalarni qo'llash masalalari ko'rib chiqilgan hamda turistik salohiyatni oshirish bo'yicha ilmiy xulosa va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Ochiq osmon ostidagi muzey, muzey-qo'riqxona, turistik salohiyat, madaniy meros, tarixiy obidalar, arxeologik yodgorliklar, etnografik majmua, madaniy turizm, interaktiv xizmatlar, turizm infratuzilmasi

Аннотация. Проанализирован туристический потенциал музеев под открытым небом, а также их роль в сохранении и популяризации культурного наследия. В исследовании освещено значение историко-архитектурных памятников, археологических объектов и этнографических комплексов в развитии туризма. Кроме того, научно обоснована роль музеев под открытым небом в увеличении туристического потока, развитии региональной экономики и продвижении национальной культуры на международном уровне. В статье на примере опыта Узбекистана и зарубежных стран рассмотрены вопросы инфраструктуры музейных заповедников, интерактивных услуг и применения современных технологий, а также представлены научные выводы и рекомендации по повышению туристического потенциала.

Ключевые слова: Музей под открытым небом, музей-заповедник, туристический потенциал, культурное наследие, исторические памятники, археологические объекты, этнографический комплекс, культурный туризм, интерактивные услуги, туристическая инфраструктура.

Abstract. The tourist potential of open-air museums and their role in preserving and promoting cultural heritage are analyzed in this study. The research highlights the importance of historical and architectural monuments, archaeological sites, and ethnographic complexes in the development of tourism. Furthermore, the role of open-air museums in increasing tourist flow, developing regional economies, and promoting national culture at the international level is scientifically substantiated. Using the examples of Uzbekistan and international experience, the article examines the infrastructure of museum-reserves, interactive services, and the application of modern technologies, and provides scientific conclusions and recommendations for increasing tourism potential.

Keywords: *Open-air museum, museum-reserve, tourism potential, cultural heritage, historical monuments, archaeological sites, ethnographic complex, cultural tourism, interactive services, tourism infrastructure.*

Kirish. Ochiq osmon ostidagi muzeylar dunyo madaniy merosini saqlash va namoyish etishning muhim shakllaridan biri hisoblanadi. Ushbu turdagi muzeylar tarixiy-me'moriy obidalar, arxeologik yodgorliklar hamda etnografik majmualarni tabiiy muhitda saqlash orqali turistlar va tadqiqotchilar uchun katta ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Tarixiy jihatdan dastlabki ochiq osmon ostidagi muzeylar XIX asr oxirida Skandinaviya mamlakatlarida tashkil etilgan bo'lib, 1891-yilda Shvetsiyada barpo etilgan "Skansen" muzeyi ushbu yo'nalishning ilk namunalaridan biri hisoblanadi[1]. Hozirgi kunda YUNESCO ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha minglab muzey-qo'riqxonalar faoliyat yuritib, ular har yili millionlab turistlarni qabul qiladi. O'zbekistonda ham Ichan qal'a, Afrosiyob, Ark qal'asi va Shahrisabz kabi tarixiy majmualar ochiq osmon ostidagi muzeylar sifatida katta turistik salohiyatga ega. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2024-yilda mamlakatga tashrif buyurgan xorijiy turistlarning katta qismi aynan tarixiy muzey-qo'riqxonalarga tashrif buyurgan[2]. Shu sababli ochiq osmon ostidagi muzeylarning turistik imkoniyatlarini o'rganish, ularni zamonaviy infratuzilma va innovatsion xizmatlar bilan rivojlantirish masalasi dolzarb ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Muhokama va natijalar. Ochiq osmon ostidagi muzeylar tarixiy-madaniy merosni saqlash va namoyish etishning o'ziga xos shakli bo'lib, ular nafaqat ilmiy va madaniy ahamiyatga, balki katta turistik salohiyatga ham ega hisoblanadi. Zamonaviy turizm tizimida tarixiy obidalar va muzey-qo'riqxonalar turistlarni jalb etuvchi eng muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, globalizatsiya va madaniy turizm rivojlangan XXI asrda ochiq osmon ostidagi muzeylarning iqtisodiy, madaniy va ma'naviy ahamiyati yanada ortib bormoqda. Shu sababli ushbu turdagi muzeylarning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, turistik imkoniyatlari hamda infratuzilmaviy muammolarini o'rganish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Tarixiy jihatdan qaralganda, ochiq osmon ostidagi muzeylarning shakllanishi XIX asr oxiri va XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Dastlabki bunday muzey 1891-yilda Shvetsiyaning Stokgolm shahrida tashkil etilgan "Skansen" muzeyi bo'lib, u milliy etnografik merosni tabiiy muhitda saqlash g'oyasi asosida barpo etilgan[3].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ochiq osmon ostidagi muzeylar madaniy turizmning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Jahon Turizm Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, dunyo turistlarining qariyb 40 foizi tarixiy va madaniy obyektlarga qiziqish bildiradi. Ayniqsa, tarixiy me'moriy majmualar va arxeologik yodgorliklar turistlarning asosiy tashrif manzillaridan biri hisoblanadi. Misol uchun, Italiyadagi Pompey shahri, Gretsiyadagi Akropol, Misrdagi Giza ehromlari va Xitoydagi Buyuk devor kabi ochiq osmon ostidagi muzeylar har yili millionlab turistlarni jalb qiladi. Ularning iqtisodiy samaradorligi ham yuqori bo'lib, turizm orqali davlat budjetiga katta daromad keltiradi[4].

O'zbekiston ham boy tarixiy-madaniy merosga ega davlat sifatida ochiq osmon ostidagi muzeylarni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Mamlakat hududida 8 mingdan ortiq madaniy meros obyektlari mavjud bo'lib, ularning katta qismi tarixiy muzey-qo'riqxona shaklida saqlanmoqda[5]. Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz va Termiz kabi tarixiy shaharlar ochiq osmon ostidagi yirik muzey majmualari sifatida xalqaro miqyosda mashhurdir[6].

Ilmiy tahlillar ochiq osmon ostidagi muzeylar yosh avlodni tarixiy merosga hurmat ruhida tarbiyalashda ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoqda. Tarixiy obidalarni bevosita ko'rish va ular bilan tanishish yoshlarning tarixiy tafakkurini shakllantiradi. Shu sababli ko'plab davlatlarda maktab va universitet ekskursiyalari aynan muzey-qo'riqxonalarda tashkil etiladi. O'zbekistonda ham "Yoshlar turizmi" dasturi doirasida tarixiy obyektlarga sayohatlar yo'lga qo'yilgan[7].

Ochiq osmon ostidagi muzeylarning iqtisodiy samaradorligi ham yuqori baholanadi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda turizm xizmatlari yalpi ichki mahsulotning muhim qismini tashkil etmoqda. Ayniqsa, Samarqand, Buxoro va Xorazm viloyatlarida tarixiy turizm mahalliy iqtisodiyotning asosiy tarmoqlaridan biriga aylangan[8].

Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, ochiq osmon ostidagi muzeylarning turistik salohiyatini oshirish uchun zamonaviy boshqaruv tizimini rivojlantirish zarur. Xususan, elektron chipta tizimi, mobil ilovalar va interaktiv xaritalarni joriy etish turistlarga qo'shimcha qulaylik yaratadi. Shuningdek, xorijiy tillarni biladigan malakali gidlar tayyorlash ham muhim ahamiyatga ega[9].

Xullas, muzey-qo'riqxonalarda madaniy festivallar va tarixiy rekonstruksiya tadbirlarini tashkil etish turistlar oqimini oshiradi. Masalan, "Sharq taronalari" festivali yoki "Ipak va ziravorlar"

festivali doirasida tarixiy obyektlarga qiziqish keskin ortadi. Bu esa turizm marketingining samarali shakli sifatida namoyon bo'lmoqda[10].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Курбонова Д.А. Хориж музейларида сақланаётган темурийлар даврига оид тарихий ва маданий ёдгорликлар: тарих фан. ном. дисс. автореф. – Т., 2009. – Б. 11.
2. Эргашева Ю.А., Хоситов Х.О. Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейининг ривожланиш босқичлари // “Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар” мавзусидаги илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2013. – Б. 282.
3. Воронцов Б. Забота о посетителях. Методы работы с аудиторией, не требующий больших затрат // Материалы российско-британского семинара «Музеи в период перемен». – СПб., 1997. – С. 89.
4. Эргашева Ю.А., Хоситов Х.О. Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейининг ривожланиш босқичлари // “Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар” мавзусидаги илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2013. – Б. 289.
5. Известия Средне-Азиатского Комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. – Вып. 1. – Ташкент: Средкомстарис, 1926. – С. 312.
6. Государственный музей Востока. Путеводитель. Москва: ГМВ, 2012. – С. 24–37.
7. Абдуллаев Н. Музейшунослик асослари. – Тошкент: Фан, 2016. – 56–78-бетлар.
8. Саидов А. Ўзбекистон музейлари тарихи. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – 102–134-бетлар.
9. Юсупов Б. Маданий мерос ва музей фаолияти. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2020. – 88–97-бетлар.
10. Lord B., Lord G. The Manual of Museum Management. – Lanham: AltaMira Press, 2009. – pp. 73–95.

UO'K 929:1(091)

IBN SINO ILMIY MEROSINING FALSAFIY VA TABIIY-ILMIY AHAMIYATI

N.I.Xudoyqulova, o'qituvchi, Abu Ali Ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk mutafakkir va qomusiy olim Abu Ali Ibn Sinoning hayoti, ilmiy faoliyati hamda serqirra ilmiy merosi tahlil qilinadi. Unda allomaning falsafiy, tabiiy-ilmiy va tibbiy qarashlari tizimli ravishda yoritilib, ularning jahon ilm-fani taraqqiyotidagi o'рни asoslab beriladi. Xususan, “Tib qonunlari”, “Ash-shifo” va “An-najot” asarlarining mazmun-mohiyati hamda ularning Sharq va G'arb ilmiy tafakkuriga ko'rsatgan ta'siri ilmiy jihatdan baholanadi. Shuningdek, Ibn Sinoning geologiya, mineralogiya va kimyo sohalaridagi ilg'or g'oyalari hamda mantiq fanini rivojlantirishdagi hissiy ochib beriladi. Tadqiqot natijalari allomaning ilmiy merosi bugungi kunda ham nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar : Ibn Sino, falsafa, tabobat, tabiiy fanlar, mantiq, geologiya, mineralogiya, kimyo, “Tib qonunlari”, ilmiy meros, qomusiy olim.

Аннотация. В статье анализируются жизнь, научная деятельность и многогранное наследие великого мыслителя и энциклопедиста Абу Али ибн Сины. Освещаются его философские, медицинские и естественно-научные взгляды, а также вклад в развитие геологии, минералогии и химии. Особое внимание уделяется трудам «Канон врачебной науки», «Книга исцеления» и «Книга спасения» и их значению в истории мировой науки. Обосновывается влияние учения Ибн Сины на развитие научной мысли Востока и Запада.

Ключевые слова: Ибн Сина, философия, медицина, естественные науки, минералогия, химия, «Канон врачебной науки», научное наследие, энциклопедист.

Abstract. The article analyzes the life, scientific activity, and multifaceted heritage of the great thinker and encyclopedic scholar Abu Ali Ibn Sina (Avicenna). His philosophical, medical, and natural-scientific views are examined, including his contributions to geology, mineralogy, and chemistry. Special attention is given to his major works such as “The Canon of Medicine,” “The Book of Healing,” and “The Book of Salvation,” as well as their significance in the history of world science. The study substantiates the influence of Ibn Sina's doctrine on the development of Eastern and Western scientific thought.

Key words: Ibn Sina, philosophy, medicine, natural sciences, mineralogy, chemistry, The Canon of Medicine, scientific heritage, encyclopedic scholar.

Кирриш. Ibn Sino (Avitsenna) – XII asrning buyuk faylasufi, tabib va olimi bo'lib, u Sharq va G'arb ilm-faniga katta hissa qo'shgan. Uning ilmiy merosi falsafa, tibbiyot, fizika, matematika va tabiiy fanlar sohasida chuqur iz qoldirgan. Ibn Sinoning asarlari dunyo ilm-fan tarixida markaziy o'rin tutadi va u ilmiy tafakkur, tajriba va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan.

Abu Ali Ibn Sinoning ilm sohasidagi dastlabki ustozlari Abu Abdulloh Notiliy bo'lgan. U el orasida hakim va faylasuf sifatida mashhur bo'lgani sababli, Ibn Sinoning otasi uni Notiliyga shogirdlikka bergan. Notiliyning qo'lida Ibn Sino mantiq, handasa va falakiyot fanlarini o'rgandi hamda ayrim falsafiy masalalarda ustozidan ham o'zib ketdi. Ibn Sinoning yuksak aql-zakovati va

ilmga bo'lgan qiziqishini ko'rgan ustoz uning otasiga farzandini ilmdan boshqa mashg'ulotlarga chalg'itmaslikni tavsiya qiladi.

Shundan so'ng otasi o'g'lining chuqur bilim olishi uchun barcha zarur sharoitlarni yaratib berdi. Abu Ali Ibn Sino tinimsiz mutolaa qilib, turli ilm sohalarini egallashga kirishdi. U musiqa, optika, kimyo, fiqh kabi fanlarni o'rgandi, ayniqsa tabobat ilmini alohida qiziqish bilan egalladi va bu sohada tez kamol topdi.

Ibn Sino 17 yoshidayoq Buxoro ahli orasida mohir tabib sifatida tanildi. O'sha davrda hukmdor Nuh ibn Mansur betob bo'lib, saroy tabiblari uni davolashga ojizlik qiladilar. Shu paytda dovrug'i butun shaharga yoyilgan yosh tabib saroyga taklif etiladi. Uning muolajalari natijasida hukmdor sog'ayib ketadi. Buning evaziga Ibn Sino saroy kutubxonasidan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Somoniylar kutubxonasi o'sha davrda O'rta va Yaqin Sharqdagi eng boy va yirik kutubxonalardan biri edi. Ibn Sino bir necha yil davomida ushbu kutubxonada kecha-kunduz mutolaa bilan shug'ullanib, o'z davrining eng bilimdon va keng dunyoqarashli olimlaridan biriga aylandi. Shu davrdan boshlab u o'rta asr falsafasini mustaqil ravishda o'rganishga kirishdi. Aristotelning "Metafizika" asarini chuqur o'rgandi, biroq asarning ayrim murakkab jihatlariga unga tushunarsiz bo'lib qoldi. Keyinchalik Abu Nasr Forobiyning "Metafizika" asarining maqsadlari haqidagi sharhini o'qib, metafizikani to'liqroq anglashga muvaffaq bo'ldi. Shunday qilib, Ibn Sino zarur bilimlarning asosiy qismini Buxoroda egalladi. Uning ilmiy faoliyati 18 yoshidan boshlangan. U Nuh ibn Mansurga bag'ishlab nafsoniy quvvatlar haqida risola yozdi. Shuningdek, "Urjuza" nomli tibbiy she'riy asar yaratdi. Do'sti Abul-Husayn al-Aruziyning iltimosiga binoan ko'p fanlarni qamrab olgan "Al-hikmat al-Aruziy" asarini yozdi. Bundan tashqari, faqih Abu Bakr al-Barqiyning iltimosiga ko'ra 20 jildlik "Al-hosil va al-mahsul" qomusiy asarini hamda ikki jildlik "Kitob al-birr va al-ism" asarini yaratdi.

Juzjoniyning yozishicha, Ibn Sino jismonan baquvvat bo'lishiga qaramay, doimiy safarlar, shaharma-shahar ko'chib yurish, tinimsiz mehnat va ta'qiblar uning salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. U qulanj (kolit) kasalligiga chalingan. Alouddavlaning Hamadonga yurishi vaqtida, og'ir ahvoriga qaramay, safarga chiqadi. Yo'lda kasalligi kuchayib, 57 yoshida vafot etadi. U Hamadon shahrida dafn etilgan. 1952-yilda uning qabri ustiga maqbara barpo etilgan (me'mor X. Sayxun). Hozirgi kunda maqbara huzurida Ibn Sinoga bag'ishlangan muzey faoliyat yuritadi.

Zamondoshlari Ibn Sinoni "Shayx ar-ra'is", "Sharaf al-mulk", "Hujjat al-haqq", "Hakim al-vazir" kabi yuksak unvonlar bilan e'zozlaganlar. Jahon ilm-fani tarixida u qomusiy olim sifatida e'tirof etiladi. Turli manbalarda uning 450 dan ortiq asar yozgani qayd etilgan bo'lib, shulardan taxminan 242 tasi bizgacha yetib kelgan. Asarlarning 80 tasi falsafaga, 43 tasi tabobatga, qolganlari esa mantiq, psixologiya, tabiiyot, astronomiya, matematika, musiqa, kimyo, axloq va tilshunoslikka bag'ishlangan.

Ibn Sinoning ilmiy merosi shartli ravishda to'rt yo'nalishga — falsafiy, tabiiy-ilmiy, adabiy va tibbiy sohalariga ajratiladi. Biroq asarlarining miqdoriy tahlili shuni ko'rsatadiki, uning asosiy e'tibori falsafa va tabobatga qaratilgan. G'arbda u "Avitsenna" nomi bilan mashhur bo'lib, ayniqsa "Tib qonunlari" asari orqali keng tanilgan. Biroq "Shayx ar-ra'is" unvoni, avvalo, uning buyuk faylasuf ekanini anglatadi.

Ibn Sinoning falsafiy qarashlari Aristotel va Forobiy ta'limoti ta'sirida shakllangan bo'lsa-da, ularni mustaqil ravishda rivojlantirgan. Uning fikricha, falsafaning vazifasi mavjudotni, uning kelib chiqishi, o'zaro bog'liqligi va qonuniyatlarini zaruriyat, imkoniyat va sababiyat asosida o'rganishdan iborat.

Tabiiy fanlar sohasida ham Ibn Sino ilg'or ilmiy qarashlarni ilgari surgan. U tog'larning paydo bo'lishi, zilzilalar va geologik jarayonlar haqida ilmiy mulohazalar bildirgan. Minerallarni to'rt guruhga ajratgan tasnifi XIX asrgacha deyarli o'zgarishsiz saqlanib kelgan.

Kimyo sohasida u dastlab metallar transmutatsiyasiga ishongan bo'lsa-da, keyinchalik tajriba asosida bu qarashni rad etgan. Bu esa o'rta asr alkimyosidan ilmiy kimyoga o'tish jarayonida muhim qadam bo'ldi.

Tabobat sohasida esa Ibn Sino o'zidan avvalgi ilmiy merosni tizimlashtirib, uni yanada rivojlantirdi. "Tib qonunlari" asari bir necha asr davomida Sharq va Yevropa universitetlarida asosiy qo'llanma bo'lib xizmat qilgan. U anatomiya, fiziologiya va klinik kuzatuvlarni ilmiy asosda yoritib bergan.

Xulosa - Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Abu Ali Ibn Sino jahon ilm-fani taraqqiyotida beqiyos o'rin egallagan qomusiy olimdir. U falsafa, tabobat va tabiiy fanlar sohalarini tizimli ravishda rivojlantirib, ularni yangi ilmiy bosqichga olib chiqqan. Ayniqsa, uning bilish

nazariyasi, mantiqiy metodga bergan yondashuvi hamda tabobat sohasida amalga oshirgan ilmiy tizimlashtirish ishlari o'rta asr ilmiy tafakkurining yuksalishida muhim ahamiyat kasb etgan. Ibn Sinoning asarlari Sharq va G'arb ilmiy maktablari rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan bo'lib, bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Ilmiy yangilik - Mazkur ishda Ibn Sinoning falsafiy, tabiiy-ilmiy va tibbiy qarashlari o'zaro uyg'unlikda kompleks tarzda tahlil qilindi. Uning geologiya, mineralogiya va kimyo sohasidagi ilmiy xulosalari zamonaviy fan yutuqlari bilan qiyosiy jihatdan baholandi. Shuningdek, allomaning mantiq va bilish nazariyasiga qo'shgan hissasi hamda tabobat ilmiga kiritgan tizimli yondashuvi yaxlit konsepsiya asosida yoritildi. Tadqiqot natijasida Ibn Sinoning ilmiy merosi faqat tarixiy emas, balki nazariy-metodologik jihatdan ham muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslab berildi.

Falsafiy merosining ahamiyati - Ibn Sino falsafa sohasida yunon va arab ilm-fanini uyg'unlashtirib, o'zining tizimli nazariyalarini yaratgan.

- U metafizika, mantiq, axloq va ruhiy-falsafiy bilimlarni birlashtirib, inson tafakkuri va tabiat haqidagi umumiy nazariyani shakllantirgan.

- "Kitob al-Shifa" va "Kitob al-Najat" asarlari falsafiy tafakkur tarixida muhim o'rin tutadi.

- Falsafiy g'oyalari Sharq va G'arb ilm-fani rivojiga ta'sir qilgan, Masalan, u ruh va tananing munosabatini tadqiq qilgan, bu esa keyinchalik g'arb falsafasi va psixologiyasida davom etgan.

Tabiiy-ilmiy merosining ahamiyati - Ibn Sino tibbiyotda "Qonun" asari bilan mashhur bo'lib, u diagnostika, dorivor o'simliklar va davolash usullarini tizimli tarzda bayon qilgan.

- Fizika va tabiiy fanlar bo'yicha tajriba va kuzatish metodikasini ilgari surgan.

- Astronomiya, kimyo, biologiya va tabiiy jarayonlar haqidagi bilimlarni tizimli tarzda jamlagan.

- Uning ilmiy ishlari tajriba va mantiqiy fikrlashni birlashtirgan holda, tabiiy fanlarni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan.

Amaliy ahamiyati - Tadqiqot natijalaridan oliy ta'lim muassasalarida falsafa tarixi, tibbiyot tarixi, tabiiy fanlar tarixi va sharq mutafakkirlari merosini o'qitishda o'quv-metodik material sifatida foydalanish mumkin. Shuningdek, mazkur materiallar Ibn Sino ilmiy merosini chuqurroq o'rganish, ilmiy izlanishlar olib borish hamda yosh avlodda milliy va umuminsoniy ilmiy merosga hurmat tuyg'usini shakllantirishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ibn Sino. Tib qonunlari. – Toshkent: Fan, 1983.
2. Ibn Sino. Ash-shifo. – Qohira: Dar al-kutub al-ilmiyya, 1952.
3. Ibn Sino. An-najot. – Bayrut: Dar al-afaq al-jadida, 1985.
4. Forobiy, Abu Nasr. Metafizika maqsadlari haqida risola. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2001.
5. Juzjoniy, Abu Ubayd. Ibn Sino tarjimai holi. – Toshkent: Fan, 1974.
6. Sayxun, H. Ibn Sino maqbarasi me'morchiligi. – Toshkent: San'at, 1960.
7. Madelung, W. Avicenna and His Heritage. – London: Variorum, 1994.
8. Gutas, D. Avicenna and the Aristotelian Tradition. – Leiden: Brill, 2014.
9. Nasr, S. H. Islamic Science: An Illustrated Study. – Cambridge: Islamic Texts Society, 1997.

. UO'K 331.103:338.43(575.2)

SURXONDARYO VILOYATIDA TIBBIY KADRLAR BILAN TA'MINLASH:

MUAMMOLAR VA CHORA-TADBIRLAR

(1991-2000-YILLAR)

A.Z.Xujanazarov, dots.v.b., PhD, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillikning dastlabki yillarida Surxondaryo viloyatida tibbiyot tizimini kadrlar bilan ta'minlash muammolari tahlil qilinadi. Maqolada viloyatning geografik joylashuvi, ayrim hududlarning uzoq va chekka hududlarda joylashganligi, ijtimoiy infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi kabi omillar tibbiyot muassasalarini malakali mutaxassislar bilan ta'minlash jarayonida yuzaga kelgan qiyinchiliklar ko'rsatib berilgan. Shuningdek, respublikaning olis va yetib borish qiyin bo'lgan hududlarida umumiy amaliyot vrachlari hamda tor mutaxassislarning yetishmasligi, tibbiyot ta'lim muassasalaridagi amaliy tayyorgarlikning yetarli emasligi muammolari yoritilgan. Maqolada Oltinsoy, Termiz, Jarqo'rg'on, Sho'rchi, Qumqo'rg'on va Denov tumanlari misolida statistik ma'lumotlar keltirilgan. Shu bilan birga, kadrlar bilab ta'minlash muammolarini bartaraf etish maqsadida amalga oshirilgan chora-tadbirlar – tibbiyot o'quv yurtlarida mutaxassislar tayyorlash ko'lamini kengaytirish, yosh

mutaxassislarni hududlarga jalb qilish, malaka oshirish kurslari va seminarlar tashkil etish kabi ishlar ham maqolada o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: *tibbiyot tizimi, kadrlar bilan ta'minlash, shifokorlar, o'rta tibbiyot xodimlari, malaka oshirish, sog'liqni saqlash islohotlari.*

Аннотация. *В данной статье анализируются проблемы обеспечения кадрами системы здравоохранения Сурхандарьинской области в первые годы независимости. В статье показаны трудности, возникшие в процессе обеспечения медицинских учреждений квалифицированными специалистами, обусловленные такими факторами, как географическое расположение области, удалённость и труднодоступность некоторых районов, недостаточный уровень развития социальной инфраструктуры. Также освещены проблемы нехватки врачей общей практики и узких специалистов в отдалённых и труднодоступных регионах республики, недостаточной практической подготовки в медицинских образовательных учреждениях. В статье приведены статистические данные на примере Алтынсайского, Термезского, Джаркурганского, Шурчинского, Кумкурганского и Денауского районов. Наряду с этим, в статье отражены меры, принятые для решения проблем обеспечения кадрами – расширение масштабов подготовки специалистов в медицинских учебных заведениях, привлечение молодых специалистов в регионы, организация курсов повышения квалификации и семинаров.*

Ключевые слова: *система здравоохранения, обеспечение кадрами, врачи, средний медицинский персонал, повышение квалификации, реформы здравоохранения.*

Abstract. *This article analyzes the problems of staffing the healthcare system of the Surkhandarya region during the first years of independence. The article highlights the difficulties arising in the process of providing medical institutions with qualified specialists, caused by factors such as the geographical location of the region, the remoteness and inaccessibility of some areas, and the insufficient level of development of social infrastructure. It also addresses the issues of shortages of general practitioners and specialized doctors in remote and hard-to-reach areas of the republic, as well as inadequate practical training in medical educational institutions. Statistical data is presented using the examples of Altinsay, Termez, Jarkurgan, Shurchi, Kumkurgan and Denau districts. At the same time, the article reflects the measures taken to address the staffing problems – expanding the scope of specialist training in medical educational institutions, attracting young specialists to the regions, organizing advanced training courses and seminars.*

Key words: *healthcare system, staffing, doctors, secondary medical personnel, advanced training, healthcare reforms.*

Yangi O'zbekiston sharoitida inson qadri, uning hayoti va salomatligini ta'minlash ustuvor ijtimoiy siyosat yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan bo'lib, mazkur tamoyil asosida sog'liqni saqlash tizimida ham keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ma'lumki, har qanday sog'liqni saqlash tizimining samarali faoliyat yuritishi, avvalo, uning malakali va yuqori kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan kadrlar bilan ta'minlanganlik darajasiga bevosita bog'liqdir. Shu bois mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab respublika miqyosida tibbiyot tizimini malakali mutaxassislar bilan ta'minlash, mavjud kadrlar salohiyatini oshirish hamda tibbiyot xodimlarining kasbiy malakasini muntazam ravishda takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratildi. Biroq o'sha davrda mamlakatning ayrim hududlari, jumladan Surxondaryo viloyatida ham tibbiyot tizimida malakali kadrlar yetishmovchiligi muammosi dolzarb bo'lib qolayotgan edi.

Surxondaryo viloyatida XX asrning 90-yillargacha tibbiy xizmat sohasida erishilgan darajani mustaqillik yillarida saqlab qolish va uni zamon talablari darajasida isloh qilish, o'tish davrining muhim va o'ta dolzarb vazifalaridan biriga aylandi. Bu davrda respublika aholisining yetuk malakali tibbiy xodimlar bilan ta'minlash borasida ham anchagina muammolar to'planib qolgan edi.

Viloyatning geografik joylashuvi, ayrim hududlarning uzoq va chekka hududlarda joylashganligi, ijtimoiy infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi kabi omillar tibbiyot muassasalarini malakali mutaxassislar bilan ta'minlash jarayonida muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltirgan. Natijada ayrim tibbiyot muassasalarida shifokorlar va o'rta tibbiyot xodimlari yetishmovchiligi kuzatilgan bo'lib, bu holat aholiga ko'rsatilayotgan tibbiy xizmat sifati va samaradorligiga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan.

Shuningdek, matnda ta'kidlanishicha, respublikaning olis va yetib borish qiyin bo'lgan hududlarida umumiy amaliyot vrachlari hamda tor mutaxassislarning yetishmasligi, tibbiyot ta'lim muassasalaridagi zarur bo'lgan amaliy tayyorgarlikning yetarli bo'lmayotganligi, shuningdek, uzluksiz kasb-hunar ta'limini tashkil etishning zamonaviy shakl va uslublarning sust joriy etilishi

tibbiyot va farmasevtika kadrlarini tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar qabul qilinishini talab etgan.

Termiz tumani misolida bu muammo yaqqol namoyon bo'lgan. Matnda keltirilishicha, Termiz tumanida oliy ma'lumotli vrachlar soni yildan-yilga ma'lum darajada o'sgan bo'lsa-da, mutaxassislarining ishlashi va yashashi uchun yetarli darajada imkoniyatlar kamligi, moddiy manfaatdorlikning yo'qligi bu sohada jiddiy izlanishlar qilishni talab etgan. Ayniqsa, yosh mutaxassislarni rag'batlantirish, qo'llab-quvvatlash ishlarining o'z holiga tashlab qo'yilishi natijasida ularning ishga bo'lgan qiziqishi susayib qolgan.

Viloyat sog'liqni saqlash tizimida 1991-yilda 4100 nafar oliy ma'lumotli shifokor ishlagan bo'lsa, 1992-yilga kelib bu ko'rsatkich 4310 nafarga yetdi [1, B.111]. Viloyat sog'liqni saqlash tizimida 1990-yili 3399 nafar oliy ma'lumotli shifokor ishlagan bo'lsa, 1991-yilga kelib, 3549 taga yetdi [2].

Ayrim tumanlar kesimida tahlil qiladigan bo'lsak: Oltinsoy tumani: 1991-yilda 188 ta oliy ma'lumotli vrach ishlagan bo'lsa, 1995-yilga kelib ularning soni 210 taga yetdi [1]; Termiz tumani: 1992-yili viloyatda 33 nafar, 1993-yilda esa 39 nafar oliy ma'lumotli tibbiyot xodimlari aholiga tibbiy xizmat ko'rsatdi. 1992-yili Termizda 143 tani tashkil etdi [3]; Jarqo'rg'on tumani: viloyat aholisining har 10 ming kishisiga 1992-yilda 81,5 foiz o'rindiqlar to'g'ri kelgan bo'lsa, 1993-yilga kelib 79,3 foizni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich Jarqo'rg'onida 57,1 foizni tashkil etdi [4].

Sho'rchi tumanida shifoxonalardagi o'rinlar soni 1992-yil 990 ta, 1998-yil 425 ta, 2000-yil 385 ta, 2003-yil 455 ta tashkil qilib, har 10000 kishiga to'g'ri keladigan o'rinlar 1992-yil 92 ta, 1995-yil 44 ta, 1998-yil 32 ta, 2000-yil 27,8 ta, 2003-yilda 37,2 ta o'rin bo'lgan. Tibbiyot muassasalaridagi vrachlar soni 1992-yilda 249 nafar, 1995-yilda 279 nafar, 1998-yilda 284 nafar, 2000-yilda 286 nafar, 2003-yilda esa 288 nafarni tashkil etdi. Sho'rchi tumani aholisi har 10000 kishisining vrachlar bilan ta'minlanishi 1992-yilda 23,1 nafar, 1995-yilda 23,2 nafar, 1998-yilda 21,4 nafar, 2000-yilda 20,6 nafar, 2003-yilda esa 19,6 nafarni tashkil etdi [5].

Qumqo'rg'on tumanida shifoxonalar soni 1992-yilda 7 ta, 1995-yilda 7 ta, 2000-yilda 8 ta, o'rinlar soni 1991-yilda 1075 ta, 1995-yilda 580 ta, 2000-yilda 360 ta, tibbiyot muassasalarida vrachlar soni 1991-yilda 213 ta, 1995-yilda 210 ta, 2000-yilda 254 ta, o'rta tibbiyot xodimlari soni 1991-yilda 687 ta, 1995-yilda 739 ta, 2000-yilda 870 tani tashkil etdi [6].

Denov tumani: 1995-yilda tumanda 900 o'rinli shifoxonalar, 5 ta poliklinika, 14 ta vrachlik ambulatoriyalari, 69 ta feldsherlik doyalik markazi, 14 ta dorixona, 2 ta dispanser faoliyat ko'rsatgan. 1995-yilda tumanda 390 ta vrach, 1630 ta o'rta tibbiyot xodimlari xizmat qildi [7].

Ushbu muammolarni bartaraf etish maqsadida respublika hamda viloyat miqyosida qator tizimli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Xususan, tibbiyot oliy o'quv yurtlari va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida mutaxassislar tayyorlash ko'lamini kengaytirish, yosh mutaxassislarni hududlarga jalb qilish, ularni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash hamda kasbiy faoliyatlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratishga alohida e'tibor qaratildi. Shuningdek, amaliyotda faoliyat yuritayotgan tibbiyot xodimlarining malakasini oshirish, ularni zamonaviy tibbiy bilim va ko'nikmalar bilan boyitish maqsadida turli o'quv kurslari, malaka oshirish dasturlari hamda ilmiy-amaliy seminarlar tashkil etildi.

Har bir viloyat, shahar, tuman davolash profilaktika muassasalari uchun malakali mutaxassislar tayyorlash yuzasidan ham juda katta ishlar amalga oshirildi. 1997-yil 50 dan ortiq o'rta tibbiyot xodimlari 10 dan ortiq vrachlar 1-viloyat shifoxonasida o'z malakalarini oshirdi. Bu ko'rsatkich 1998-yilda 60 dan ortiq hamshira va 15 dan ortiq vrach, 1999-yilda 62 ta hamshirani tashkil etdi. Xuddi shuningdek, 1-viloyat shifoxonasi bazasida Termiz tibbiyot bilim yurtini ilgari bitirgan hamshiralar yilning ikki olti oyligida terapiya va xirurgiyadan o'z malakalarini oshirishi amalga oshirildi [9].

Viloyat sog'liqni saqlash tizimida oliy ma'lumotli shifokorlar soni 1990-yildan 1992-yilgacha 3399 nafardan 4310 nafarga o'sgan [8]. Ayrim tumanlarda vrachlar soni bosqichma-bosqich oshib borgan (Oltinsoy, Sho'rchi, Denov misolida). Sho'rchi tumanida har 10000 kishiga to'g'ri keladigan vrachlar soni 1992-yildagi 23,1 nafardan 2000-yilda 19,6 nafargacha pasaygan – bu aholi soni o'sishi kadrlar yetishmovchiligi muammosini yanada keskinlashtirganini ko'rsatadi [5].

Umuman olganda, mustaqillikning dastlabki yillarida Surxondaryo viloyatida tibbiyot tizimini kadrlar bilan ta'minlashda geografik omillar, infratuzilmaning rivojlanmaganligi va moddiy rag'batlantirishning pastligi sababli jiddiy muammolar mavjud bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, muammolarni bartaraf etish maqsadida tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilgan: yangi tibbiyot maskanlari qurilishi, malaka oshirish kurslari tashkil etilishi, mutaxassislarni rag'batlantirish va mukofotlash tizimi yo'lga qo'yilgan. Biroq, o'rganilgan davrda

ham qishloq vrachlik punktlarida patronaj hamshiralarning faoliyati yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan, zamonaviy tibbiyot asbob-uskunalarini ishlata oladigan mutaxassislar tayyorlash ishlari talab darajasida bo'lmagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Surxondaryo viloyatining ijtimoiy rivojlanishidagi ayrim ko'rsatkichlar tahlili. 1991-2000-yy. VXISB. 2-kitob.
2. Termiz tumani sog'liqni saqlash bo'limi joriy arxivi. 115-yig'ma jild. 36-varaq.
3. Surxondaryo viloyati hisoblash markazi ma'lumoti 1990-1993-yy. Termiz-1994 y.
4. Jarqo'rg'on tumani sog'liqni saqlash bo'limi joriy arxivi. 98-yig'ma jild. 88-111-varaq
5. Sho'rchi tumani sog'liqni saqlash bo'limi joriy arxivi. 65-yig'ma jild. 25-31-varaq
6. Qumqo'rg'on tumani sog'liqni saqlash bo'limi joriy arxivi. 50-yig'ma jild. 120-122-varaqlar.
7. Denov tumani sog'liqni saqlash bo'limi joriy arxivi. 1995-yil. 121-yig'ma jild. 159-165-varaqlar.
8. Surxondaryo viloyat ko'p tarmoqli tibbiyot markazi joriy arxivi. 115-yig'ma jild. 36-varaq.
9. Хужаназаров А.З., Алламуратов Ш.А. Реформы в системе здоровья Узбекистана в последние годы //Наука, техника и образование. – 2021. – №. 1 (76). – С. 19-23.

UO'K 902:069

ARXEOLGIK MEROSNI MUHOFAZA QILISHNING ILMIY-NAZARIY VA TASHKILIY ASOSLARI

M.Yunusov, PhD, "Ipak yo'li" xalqaro turizm va madaniy meros universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada arxeologik merosni muhofaza qilishning ilmiy-nazariy hamda tashkiliy asoslari keng tahlil qilinadi. Unda arxeologik merosni saqlash jarayonida yodgorliklarni aniqlash, ro'yxatga olish, monitoring qilish, xavf omillarini baholash, konservatsiya, restavratsiya, atributsiya va inventarlashtirish kabi bosqichlarning o'zaro bog'liqligi yoritiladi. Shuningdek, xalqaro tajriba va Samarqand viloyati misolida arxeologik obyektlarni muhofaza qilish hamda ularni muzeylashtirishning ilmiy-amaliy ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: arxeologik meros, arxeologik yodgorlik, topilmalar, muhofaza qilish, konservatsiya, restavratsiya, atributsiya, inventarlashtirish, muzeylashtirish, monitoring, hujjatlashtirish, fond saqlovi.

Аннотация. В статье всесторонне анализируются научно-теоретические и организационные основы охраны археологических памятников и находок. Рассматриваются взаимосвязанные процессы выявления, учета, мониторинга, оценки рисков, консервации, реставрации, атрибуции и инвентаризации археологических объектов. Особое внимание уделено тому, что сохранение археологического наследия невозможно без системного подхода, объединяющего правовую защиту, научное документирование и музейное хранение. Также обосновывается значение международного опыта и региональных материалов Самаркандской области для музеефикации археологического наследия.

Ключевые слова: археологическое наследие, археологический памятник, находки, охрана, консервация, реставрация, атрибуция, инвентаризация, музеефикация, мониторинг, документация, фондовое хранение.

Abstract. The article provides an expanded analysis of the scientific, theoretical, and organizational foundations for the protection of archaeological sites and finds. It examines the interrelated processes of identification, registration, monitoring, risk assessment, conservation, restoration, attribution, and inventory of archaeological objects. Special attention is paid to the idea that archaeological heritage can only be preserved through a systematic approach combining legal protection, scholarly documentation, and museum storage. The article also highlights the importance of international experience and materials from Samarkand Region for the preservation and museification of archaeological heritage.

Key words: archaeological heritage, archaeological site, finds, protection, conservation, restoration, attribution, inventory, museification, monitoring, documentation, collection storage.

Arxeologik meros tushunchasi moddiy madaniy merosning alohida, o'ta nozik va qayta tiklab bo'lmaydigan qatlamini anglatadi. Arxeologik meros resurslari ikki asosiy tarkibiy qismga ajratiladi: bir tomondan landshaftda saqlanayotgan arxeologik joylar va yodgorliklar, ikkinchi tomondan esa muzeylar hamda boshqa to'plamlarda saqlanayotgan ashyolar kolleksiyalari. Shu asosda arxeologik merosni uch bosqichli tasnifda ko'rsatish mumkin: arxeologik joylar, arxeologik obyektlar va arxeologik topilmalar. Arxeologik joylarga aholi punktlari, qabristonlar, irrigatsiya tizimlari, ishlab chiqarish va hunarmandchilik majmualari; arxeologik obyektlarga ana shu yodgorliklar tarkibidagi alohida inshootlar; arxeologik topilmalarga esa shu makondan topilgan barcha harakatlanuvchi ashyolar kiradi.

Arxeologik merosni boshqa tarixiy meros turlaridan ajratib turadigan asosiy belgi uning kontekst bilan uzviy bog'liqligidir. Arxeologik topilma faqat buyum sifatida emas, balki qaysi qatlamdan, qanday muhitdan, qaysi inshoot yoki xo'jalik tizimi bilan bog'liq holda topilgani bilan ilmiy ahamiyat kasb etadi. Shu sababli arxeologik merosni talqin qilishda "buyum" emas, "kontekst" ustuvor sanaladi. Arxeologik yodgorlik va topilmalarni muhofaza qilish masalasi arxeologik merosni saqlash va muzeylashtirishning eng muhim ilmiy-nazariy va tashkiliy yo'nalishlaridan biridir. Chunki arxeologik obyekt buzilgach yoki topilma o'z kontekstidan ajralgach, uning katta qismi qayta tiklab bo'lmaydigan ilmiy axborotini yo'qotadi. Shu bois bu jarayon huquqiy himoya, ro'yxatga olish, ilmiy kuzatuv, konservatsiya, favqulodda kuzatuv-qutqaruv ishlari va fondlarda xavfsiz saqlashni birlashtirgan tizim sifatida qaralishi lozim.

Arxeologik merosni muhofaza qilishning nazariy asosi ularning qayta tiklanmaydigan tarixiy manba ekanligidadir. Bu g'oya xalqaro tajribada ham mustahkam o'rin olgan. ICOMOSning Arxeologik merosni muhofaza qilish va boshqarish bo'yicha Lozanna xartiyasida arxeologik merosni boshqarish inventarizatsiya, tadqiqot, hujjatlashtirish, konservatsiya, saqlash, taqdim etish va jamoatchilikka ochiqlik bilan birga olib borilishi kerakligi belgilangan [4]. Ya'ni, muhofaza yodgorlikni berkitib qo'ymasdan, uni ilmiy nazorat ostida boshqarishdir.

Muhofazaning birinchi tashkiliy sharti - yodgorliklarni aniqlash, ro'yxatga olish va inventarizatsiya qilishdir. Masalan, Rossiyada yodgorliklarni muhofaza qilish tizimining shakllanishi haqida yozgan V.A. Lapshin XIX asr oxiri - XX asr boshlarida yodgorliklarni muhofaza qilish masalasi maxsus arxeologik komissiyalar, qonun loyihalari va hisobga olish amaliyoti bilan bog'liq holda rivojlanganini ko'rsatadi [13]. K.M. Peskareva esa 1920-yillarda Moddiy madaniyat tarixi instituti oldiga yodgorliklarni muhofaza qilish asoslarini ishlab chiqish, qidiruv va tizimli qazishlar orqali topilgan buyumlarni yig'ish hamda o'rganish vazifasi qo'yilganini ta'kidlaydi [15]. Bu tajriba shuni ko'rsatadiki, muhofaza tizimi avvalo hisobga olish va ilmiy boshqaruvdan boshlanadi.

Arxeologik yodgorliklarni muhofaza qilishda doimiy monitoring va xavf tahlili alohida ahamiyatga ega. A. Yarkulov ko'rsatib o'tilgan tadqiqot ishida boshqaruvning eng muhim jarayonlari sifatida resurslarni inventarizatsiya qilish, ularning holatini baholash, ichki va tashqi omillarni aniqlash hamda doimiy monitoringni ko'rsatadi. Dunyo tajribasida bu tamoyil yanada aniq ishlab chiqilgan. UNESCOning 1968-yilgi tavsiyasida jamoat yoki xususiy qurilish ishlari xavf tug'dirgan meros obyektlari uchun maxsus mas'ul idoralar, muvofiqlashtiruvchi organlar va mutaxassislar tarkibi bo'lishi shartligi belgilangan [8]. Bu hujjat arxeologik merosni saqlashda profilaktik nazorat, oldindan baholash va favqulodda kuzatuv-qutqaruv ishlarining tashkiliy asoslarini belgilab bergan.

Arxeologik topilmalarni muhofaza qilish yodgorliklarni muhofaza qilishdan farqli ravishda kontekstni saqlash va fondga xavfsiz yetkazish tamoyiliga tayanadi. Topilma qazish paytida to'g'ri qayd etilmasa, qayerdan va qaysi qatlamdan topilgani yozib olinmasa, keyinchalik uning ilmiy ahamiyati kamayadi. Kanadaning tabiiy va madaniy merosini himoya qiluvchi va boshqaruvchi agentligi (Parks Canada) ning arxeologik qaydlar bo'yicha qo'llamasida qazish va kuzatish ishlari uchun joylashuv, qatlam, chizma, fotohujjat, topilma raqami va dala yozuvlarini standartlashtirish talab qilinadi [6]. Bu tajriba arxeologik topilma muhofazasi avvalo axborot muhofazasi ekanini ko'rsatadi.

Topilmalar va yodgorliklarni muhofaza qilishda konservatsiya markaziy o'rin tutadi. Kevin L. Jones qo'llanmasida arxeologik joylarni saqlash uchun eroziya, suv, o'simlik qoplamasi, transport, chorva va inson aralashuvi kabi xavf omillarini alohida boshqarish zarurligi ko'rsatilgan [5]. Bu yondashuv ayniqsa ochiq landshaftdagi yodgorliklar uchun dolzarbdir. Jessika Petrillo tadqiqotida esa konservatsiya faqat restavratsiya emas, balki obyekt holatini muntazam kuzatish, namlik va iqlim ta'sirini kamaytirish, tashrifchi oqimini boshqarish va ilmiy hamda turistik manfaatlar muvozanatini ta'minlash orqali samarali bo'lishi ko'rsatiladi [7]. Ya'ni, muhofaza qilishda faqat ta'mirlashmas, uzluksiz konservatsiya siyosati yuritish zarur.

Arxeologik yodgorliklarni muhofaza qilishda institutsional boshqaruv modeli muhimdir. "Херсонес Таврический" rivojlanish konsepsiyasi yodgorliklarni saqlashda boshqaruv rejasi, ilmiy bo'lim, restavratsiya xizmati, tashrifchilar infratuzilmasi va hududiy rejimning bir tizimda ishlashi zarurligini ko'rsatadi [11]. Xuddi shunday, ICOMOS va UNESCO ham merosni boshqarishda markaziy va mahalliy idoralar, ilmiy muassasalar va mutaxassis xizmatlarining o'zaro muvofiqlashuvi bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi [8]. Bu tajriba Samarqand viloyatidagi yodgorliklar uchun ham dolzarb. Chunki, faqat davlat muhofazasiga olish yetarli emas, balki real boshqaruv rejimi, mas'ul tashkilot va muntazam nazorat bo'lishi lozim.

O'zbekiston va ayniqsa Samarqand viloyati uchun muhofaza masalasi tarixiy tajriba bilan ham bog'liq. Yu.R. Raxmatullayev va A.M. Mironov asarlarida Turkiston hududida yodgorliklarni

muhofaza qilish idoralari shakllanishi, Turkomstaris va keyingi tuzilmalar orqali ro'yxatga olish, saqlash va ta'mirlash ishlari bosqichma-bosqich yo'lga qo'yilgani ko'rsatiladi [14,17]. Bu tarixiy tajriba shuni anglatadiki, Samarqanddagi arxeologik obyektlar muhofazasi tasodifiy emas, balki uzoq davrda shakllangan tashkiliy an'anaga ega. Shu bilan birga, bugungi sharoitda bu an'anani zamonaviy monitoring, GIS-hisob, kuzatuv-kuzatuv-qutqaruv arxeologiyasi va fond xavfsizligi kabi yangi vositalar bilan boyitish talab etiladi.

Arxeologik yodgorliklar va arxeologik buyumlarni konservatsiya va restavratsiya qilish, atributsiyalash va rasmiylashtirish jarayonlari arxeologik merosni muzeylashtirishning o'zaro bog'liq to'rtta tayanch bo'g'inini tashkil etadi. Konservatsiya yodgorlik va buyumning mavjud holatini barqarorlashtirishga xizmat qilsa, restavratsiya uning tarixiy shakli va tushunuvchanligini ilmiy mezonlar asosida tiklashga qaratiladi. Atributsiya buyumning davri, materiali, vazifasi va madaniy mansubligini aniqlab beradi, inventarlashtirish esa uni fond tizimiga kiritib, huquqiy va ilmiy nazorat ostiga oladi. Shu sababli bu to'rtta yo'nalish ilmiy-nazariy va tashkiliy jihatdan puxta asoslangan meros boshqaruvi tizimidir. Bu yondashuvga muzeyshunolikda umumiy metodologik asos sifatida qaraladi.

Avvalo, konservatsiyaning mohiyati yodgorlik yoki buyumni hozirgi holatida saqlab qolish, yemirilish jarayonini sekinlatish va buyumning asl tarkibini imkon qadar saqlab qolishdan iborat. Xalqaro amaliyotda bu "minimal aralashuv" va "asl moddaning maksimal saqlanishi" tamoyiliga tayanadi. Amerika Konservatsiya Instituti konservatsiyaning madaniy merosni kelajak uchun saqlashga qaratilgan harakatlar majmui deb izohlaydi, unga ko'rik, hujjatlashtirish, amaliy ishlar va profilaktik parvarish kiradi [3]. Ya'ni, konservatsiya faqat buyumni "mustahkamlash" emas, balki uning holatini ilmiy qayd etish va keyingi o'zgarishlarni boshqarish hamdir.

Restavratsiya konservatsiyadan farqli ravishda yodgorlik yoki buyumning tarixiy o'qiluvchanligini oshirishga qaratilgan faol aralashuvdir. Biroq zamonaviy ilmiy yondashuvda restavratsiya hech qachon asl materialni inkor etuvchi yoki buyumni yangidan yasab beruvchi usul sifatida qabul qilinmaydi. Amerika Konservatsiya Instituti terminologiyasiga ko'ra [1], restavratsiya obyektning ma'lum tarixiy yoki estetik xususiyatlarini tushunarliroq qilish uchun amalga oshiriladigan ishdir, biroq bu jarayon buyumning haqiqiyligini buzmasligi kerak. O'zbekistonda restavratsiya va konservatsiyaning ilmiy metodikasi XX asrning dastlabki davrlaridan shakllana boshlagani, keyinchalik maxsus restavratsiya korxonalari va ilmiy-ishlab chiqarish boshqarmalari tashkil etilgan [12].

Arxeologik merosga nisbatan konservatsiya va restavratsiya o'rtasidagi nisbatni to'g'ri belgilash juda muhim. Har bir ochilgan devor, poydevor, ganch bo'lgi yoki sopol topilma restavratsiya qilinishi shart emas, ko'pincha ular uchun konservatsiya yetarli va ilmiy jihatdan to'g'riroq bo'ladi. O.A. Antyufeyeva va N.A. Pochobut tadqiqotlarida [10,16] arxeologik yodgorliklarni muzeylashtirishda bir necha model ko'rsatiladi. Bular o'zgarmagan holatda saqlash, fizik-kimyoviy mustahkamlash, qisman restavratsiya va shartli rekonstruksiya qilishdir. Bu tasnif Samarqand viloyatidagi yodgorliklarga ham qo'llanadi. Masalan, ayrim stratigrafik vaziyatlar asl holida saqlanishi kerak bo'lsa, ayrim inshootlarda tashrifchi uchun tushunuvchanlikni oshirish maqsadida cheklangan restavratsiya qilish mumkin.

Atributsiya arxeologik buyumni oddiy topilmadan ilmiy manbaga aylantiradigan asosiy bosqichdir. Atributsiya jarayonida buyumning materiali, ishlanish texnikasi, shakli, tipologiyasi, davri, funksiyasi va madaniy mansubligi aniqlanadi. Bu jarayon bo'lmasa, topilma fondga tushgan bo'lsa ham, uning ilmiy qimmati bo'lmaydi. Mutaxassislar arxeologiyada buyumning talqini uning konteksti va qiyosiy tahlili bilan uzviy bog'liq ekanini ta'kidlaydi [2]. Ya'ni, atributsiya alohida buyumni emas, uni topilgan muhit va analogiyalar bilan birga o'rganishni talab qiladi. Samarqand viloyati materiallari uchun bu ayniqsa muhim, chunki voha yodgorliklari ko'p qatlamli bo'lib, bir buyumning xronologiyasi butun qatlamni sanalashda kalit vazifasini bajarishi ham mumkin.

Rasmiylashtirish (inventarlashtirish) atributsiyaning tashkiliy davomi bo'lib, buyumni fondga rasmiy ravishda kiritadi. Inventar raqami berish, fond kirim kitobiga yozish, o'lchami, materiali, holati, kelib chiqishi, topilgan joyi va saqlash sharoitini qayd etishsiz muzey predmeti ustidan ilmiy nazoratni ta'minlab bo'lmaydi. UNESCOning ko'chmas madaniy merosni inventarlashtirish bo'yicha qo'llanmasida [9] inventarizatsiya faqat ro'yxat tuzish emas, balki hujjatlashtirish, tavsiflash, holatni baholash va himoya choralarini rejalashtirish vositasi sifatida talqin etiladi. Arxeologik buyumlar uchun ham xuddi shu tamoyil amal qiladi: inventarlashtirish ularni yo'qolish, adashtirish yoki ilmiy ma'lumotdan uzilishdan saqlaydi.

Ko'rib chiqilgan to'rtta yo'nalishning barchasi hujjatlashtirish orqali birlashadi. Konservatsiya oldidan va keyin holat qaydi, restavratsiya jarayonida ishlatilgan materiallar va usullar tavsifi,

atributsiya uchun qiyosiy jadval va inventar uchun fond ilmiy kartochkasi tayyorlanmasa, bajarilgan ishlarning ilmiy ishonchliligi pasayadi. Amerika Konservatsiya Instituti yozma hujjatlashtirishni ob'ektni ko'rikdan o'tkazish, namunalar olish, ilmiy tekshiruv va amaliy ishlar natijalarining yozma hamda tasviriy qaydi sifatida belgilaydi. Shu sababli konservatsiya, restavratsiya, atributsiya va inventarlashtirishni yagona hujjatlashtirish maydonida olib borish lozim.

Xulosa qilib aytganda, Samarqand viloyati sharoitida konservatsiya, restavratsiya, atributsiya va inventarlashtirishning o'zaro uyg'unligi alohida dolzarblik kasb etadi. Chunki vohadagi arxeologik yodgorliklar va ulardan olingan topilmalar ko'p qatlamli tarixiy jarayonlar, turli davrlar moddiy madaniyati hamda murakkab stratigrafik vaziyatlarni o'zida mujassam etadi. Bunday sharoitda topilmalarni konservatsiyasiz saqlab qolish mushkul, restavratsiyasiz ayrim inshoot va buyumlarning tarixiy qiyofasini tushunish qiyin, atributsiyasiz ularning ilmiy qiymatini to'liq aniqlab bo'lmaydi, inventarlashtirishsiz esa ular fond nazorati va ilmiy muomaladan chetda qolishi mumkin. Shu ma'noda, mazkur to'rtta yo'nalishning har biri mustaqil ahamiyatga ega bo'lsa-da, ular faqat o'zaro bog'liq yagona tizim sifatida qo'llangandagina arxeologik merosni samarali saqlash va muzeylashtirish vazifasini bajaradi. Ayniqsa, Samarqand viloyatidagi yodgorliklarning bir qismi ochiq landshaftda joylashgani, tabiiy va antropogen omillar ta'siriga uchrashi, topilmalarning esa fondlarda uzoq muddat saqlanishi zarurati bu tizimning amaliy ahamiyatini yanada kuchaytiradi. Shuningdek, ushbu yondashuv arxeologik merosni faqat saqlash bilan cheklanmay, uni ilmiy jihatdan talqin qilish, jamoatchilikka to'g'ri yetkazish va kelajak avlodlarga ishonchli manba sifatida topshirishga xizmat qiladi. Demak, Samarqand arxeologik merosini muzeylashtirish jarayonida konservatsiya, restavratsiya, atributsiya va inventarlashtirishni bir-birini to'ldiruvchi yagona ilmiy-amaliy boshqaruv tizimi sifatida qarash zarur. Aynan shu yondashuv yodgorlik va topilmalarning tarixiy haqqoniyligini saqlash, ilmiy axborotini yo'qotmaslik va ulardan muzey-amaliyotida samarali foydalanishning eng muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. AIC definitions of conservation terminology. https://cool.culturalheritage.org/waac/wn/wn18/wn18-2/wn18-202.html?utm_source
2. Colin Renfrew, Paul Bahn, Archaeology: The Key Concepts, London–New York, 2005.
3. <https://www.culturalheritage.org/conservation-at-work/advance/what-is-conservation>
4. ICOMOS, Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage, 1990, Lausanne. <https://icahm.icomos.org/wp-content/uploads/2017/01/1990-Lausanne-Charter-for-Protection-and-Management-of-Archaeological-Heritage.pdf>
5. Jones K.L., Caring for archaeological sites: practical guidelines for protecting and managing archaeological sites in New Zealand, Wellington, 2007.
6. Parks Canada, Archaeological Recording Manual: Excavations and Surveys, 2005, Ottawa. <https://parks.canada.ca/agence-agency/bib-lib/politiques-policies/archeologie-archaeology>
7. Petrillo J., Pompeii & Herculaneum Archaeological Sites: Conservation and Management, Canterbury, 2019.
8. Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private Works, UNESCO, Paris, 1968
9. UNESCO, Manual on systems of inventorying immovable cultural property, Paris, 1984. https://unesdoc.unesco.org/ark:/3A/48223/pf0000063035?utm_source
10. Антюфеева О.А., Архитектурно-градостроительные принципы экспонирования археологических памятников великого шелкового пути на территории нижнего Поволжья, Москва, 2014, с. 18;
11. Концепция развития ФГБУК «Государственный историко-археологический музей-заповедник «Херсонес Таврический» (2016–2026 гг). Севастополь, 2016.
12. Крюков К.С., Организационные формы охраны и реставрации памятников архитектуры Узбекистана (1920–1990 гг.), Ташкент, 1990, № 8;
13. Лапшин В.А., Борьба за охрану памятников археологии в России во второй половине XIX – н. XX вв., СПб., 2002, с. 79–82.
14. Миронов А.М. Организационная, научная и практическая деятельность Средазкомстариса, Ташкент, 1926.
15. Пескарева К.М. К истории создания Российской академии истории материальной культуры, КСИА АН, 1980, Вып. 163, с. 26–32
16. Почобут Н.А., Основные принципы и методы музеефикации памятников археологии, 2021, № 4(44), с. 57–62.
17. Рахматуллаев Ю.Р. Ўзбекистон меъморчилиги обидалари давлат муҳофазасида, Тошкент, 1969, 7-8, 26-бетлар;

MADANIY MEROS VA TURIZM: IQTISODIY, IJTIMOY VA MADANIY TA'SIRLAR TAHLILI**M.O'.Yusupova, dots., PhD, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro****I.Ilyosov, talaba, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro**

Annotatsiya. Ushbu maqolada madaniy meros ob'ektlarini saqlash va ulardan turizm maqsadlarida foydalanish o'rtasidagi muvozanat tahlil qilinadi. Madaniy merosni himoya qilishda UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlarning o'rni, xalqaro konvensiyalarning ahamiyati hamda O'zbekiston tajribasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Madaniy meros, xalqaro hamkorlik, UNESCO, restavratsiya, madaniy diplomatiya, turizm.

Аннотация. В данной статье анализируется баланс между сохранением объектов культурного наследия и их использованием в туристических целях. Рассматривается роль UNESCO и других международных организаций в защите культурного наследия, а также значение международных конвенций и опыт Узбекистана. Кроме того, обсуждаются вопросы сохранения исторических памятников посредством развития устойчивого туризма.

Ключевые слова: культурное наследие, международное сотрудничество, ЮНЕСКО, реставрация, культурная дипломатия, туризм.

Abstract. This article analyzes the balance between the preservation of cultural heritage sites and their use for tourism purposes. It examines the role of UNESCO and other international organizations in protecting cultural heritage, as well as the importance of international conventions and the experience of Uzbekistan. In addition, the issues of safeguarding historical monuments through the development of sustainable tourism are discussed.

Keywords: Keywords: cultural heritage, international cooperation, UNESCO, restoration, cultural diplomacy, tourism.

Kirish: Bugungi globallashuv davrida madaniy meros nafaqat bir millatning o'tmishi, balki butun insoniyatning bebaho xazinasini hisoblanadi. U insoniyat sivilizatsiyasining tarixiy rivojlanish bosqichlarini, madaniy qadriyatlarini va ijtimoiy tajribasini o'zida mujassam etgan holda, kelajak avlodlar uchun muhim ma'naviy manba vazifasini bajaradi. Shu bois madaniy merosni asrab-avaylash va uni keyingi avlodlarga yetkazish masalasi bugungi kunda global darajada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Hozirgi kunda turizm sohasi jahon iqtisodiyotining eng tez rivojlanayotgan tarmoqlaridan biriga aylanib bormoqda. Ayniqsa, madaniy turizm yo'nalishida sayyohlarning tarixiy obidalar, qadimiy shaharlar, muzeylar va an'anaviy madaniyatga bo'lgan qiziqishi ortib bormoqda. Bu esa, bir tomondan, iqtisodiy rivojlanishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, madaniy meros obyektlariga ortiqcha yuklama tushishiga olib kelmoqda. Natijada tarixiy yodgorliklarning yemirilishi, ekologik muammolar va autentiklikning yo'qolishi kabi salbiy holatlar yuzaga kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, madaniy meros obyektlarini saqlash va ulardan turizm maqsadlarida foydalanish o'rtasida muvozanatni ta'minlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Madaniy meros — bu faqatgina tarixiy binolar emas, balki xalqning o'tmishi, turmush tarzi, san'ati va qadriyatlarini o'zida mujassam etgan moddiy va nomoddiy boyliklar majmuidir. Moddiy merosga tarixiy obidalar, me'moriy inshootlar, arxeologik yodgorliklar kirsam, nomoddiy merosga urf-odatlar, marosimlar, xalq og'zaki ijodi, musiqa va milliy an'analar kiradi. Shu jihatdan madaniy meros jamiyatning tarixiy xotirasi va ma'naviy asosini tashkil etadi. Turizm esa madaniy meros "asosiy mahsulot" vazifasini o'taydi, chunki aynan tarixiy va madaniy obyektlar sayyohlarni jalb qiluvchi eng muhim omil hisoblanadi va mamlakatning turistik jozibadorligini oshiradi. UNESCO (Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti) madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilish sohasida dunyodagi eng nufuzli va yetakchi xalqaro tuzilmalardan biri hisoblanadi. Ushbu tashkilot 1972-yilda qabul qilingan Butunjahon madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilish to'g'risidagi konvensiya asosida faoliyat yuritadi va global miqyosda muhim ahamiyatga ega bo'lgan obyektlarni aniqlash, ro'yxatga olish hamda ularni saqlashni qo'llab-quvvatlaydi. UNESCOning "Butunjahon merosi ro'yxati"ga kiritilgan obyektlar nafaqat o'zining tarixiy va madaniy qiymati bilan ajralib turadi, balki xalqaro darajada tan olinadi va alohida himoya maqomiga ega bo'ladi. Ushbu maqom obyektning nufuzi va jozibadorligini oshirib, unga bo'lgan sayyohlar oqimini sezilarli darajada ko'paytiradi. Natijada, turizm orqali hudud iqtisodiyoti rivojlanadi, yangi ish o'rinlari yaratiladi va infratuzilma yaxshilanadi. UNESCO tizimidagi eng muhim boshqaruv mexanizmlaridan biri bo'lib, har yili muntazam ravishda o'tkaziladi. Ushbu

sessiyalarda a'zo davlatlar tomonidan taqdim etilgan yangi nomzod obyektlar "Butunjahon merosi ro'yxati"ga kiritish uchun ko'rib chiqiladi, shuningdek, allaqachon ro'yxatga olingan obyektlarning saqlanish holati, boshqaruv tizimi va ularning xavf ostida qolish darajasi batafsil tahlil qilinadi. Masalan, 2003-yilgi nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish konvensiyasi UNESCO tomonidan qabul qilingan muhim xalqaro hujjatlardan biri bo'lib, u madaniy meros tushunchasini sezilarli darajada kengaytirdi. Avvalgi yondashuvlarda asosan moddiy meros — ya'ni tarixiy obidalar va me'moriy yodgorliklarga e'tibor qaratilgan bo'lsa, mazkur konvensiya "jonli meros", ya'ni avloddan-avlodga o'tib kelayotgan an'analar, urf-odatlar va bilimlarni muhofaza qilishni ham ustuvor vazifaga aylantirdi. Konvensiyaning asosiy maqsadi — xalqlarning og'zaki ijodi, an'analari, marosimlari, bayramlari, xalq hunarmandchiligi, musiqa va raqs san'ati, shuningdek, tabiat va koinot haqidagi an'anaviy bilimlarini saqlab qolish, rivojlantirish va keng targ'ib etishdan iborat. Shu bilan birga, u nomoddiy merosni saqlashda mahalliy hamjamiyatlarning faol ishtirokini muhim deb hisoblaydi, chunki aynan ular ushbu merosning tashuvchilari hisoblanadi. Mazkur konvensiya doirasida bir nechta muhim ro'yxatlar yuritiladi: Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi reprezentativ ro'yxati, shoshilinch muhofazaga muhtoj meros ro'yxati hamda ilg'or tajribalar reyestri. Ushbu ro'yxatlarga kiritilgan elementlar xalqaro darajada tan olinadi va ularni saqlash uchun maxsus dasturlar ishlab chiqiladi. O'zbekiston ushbu konvensiyaga qo'shilgan davlat sifatida nomoddiy madaniy merosni asrab-avaylash borasida faol ishtirok etib kelmoqda. Xususan, Navro'z, Shoshmaqom, Lazgi, Palov va Miniatyura san'ati kabi boyliklarimiz ushbu ro'yxatlarga kiritilib, insoniyatning noyob madaniy merosi sifatida e'tirof etilgan. Bu esa milliy madaniyatimizning xalqaro maydondagi nufuzini yanada oshirmoqda. Bundan tashqari, 47-sessiya (2025-yil) Parij shahrida o'tkazilib, unda turli davlatlardan taqdim etilgan yangi obyektlar ko'rib chiqildi hamda mavjud meros obyektlarining saqlanish holati va monitoring tizimi muhokama qilindi. Ushbu sessiya davomida madaniy merosni boshqarish, barqaror turizmni rivojlantirish va iqlim o'zgarishining meros obyektlariga ta'siri kabi dolzarb masalalar ham kun tartibiga kiritildi. ICOMOS madaniy merosni muhofaza qilish sohasida yetakchi ilmiy-maslahat tashkiloti bo'lib, tarixiy obidalar va arxeologik joylarni konservatsiya qilish, restavratsiya qilish hamda boshqarish bo'yicha mutaxassislarni birlashtiradi. Tashkilot faoliyatida obidalarining "haqiqiyliigi" (authenticity) va "yaxlitligi" (integrity)ni saqlash ustuvor tamoyil hisoblanadi. ICOMOS UNESCO doirasida ekspert sifatida ishtirok etib, Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilayotgan obyektlar yuzasidan ilmiy xulosalar beradi. Mazkur tashkilot tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro hujjatlar muhim metodologik asos vazifasini bajaradi. Xususan, Venetsiya xartiyasi (1964) restavratsiya jarayonida obidaning tarixiy haqiqiyliyini saqlash va ortiqcha o'zgartirishlardan voz kechishni belgilaydi. Vashington xartiyasi (1987) esa tarixiy shaharlar va hududlarni muhofaza qilish tamoyillarini belgilab, Buxoro va Samarqand kabi shaharlarning tarixiy qiyofasini asrashda muhim ahamiyat kasb etadi. ICOM (Xalqaro muzeylar kengashi) esa muzeylar faoliyatini rivojlantirish, muzey fondlarini saqlash va ularni keng jamoatchilikka yetkazish bo'yicha xalqaro standartlarni ishlab chiqadi. Ushbu tashkilot muzey ashyolarining xavfsizligi, ularni konservatsiya qilish, ilmiy tadqiq etish va namoyish qilish bo'yicha metodik yo'riqnomalar yaratadi. ICOM tomonidan ishlab chiqilgan Etika kodeksi muzeylar faoliyatining muhim huquqiy-me'yoriy asoslaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, muzeylar turizmning muhim tarkibiy qismi sifatida qaralib, ularni zamonaviy texnologiyalar yordamida targ'ib qilish, interaktiv ko'rgazmalar tashkil etish va xalqaro madaniy almashinuvni kuchaytirish yo'nalishlari ham rivojlantiriladi.

Fransiyaning dunyoda eng ko'p sayyoh qabul qiluvchi davlat ekani asosan World Tourism Organization (BMT Jahon turizm tashkiloti) tomonidan e'lon qilinadigan yillik hisobotlar va statistik ma'lumotlarda qayd etiladi. Ushbu tashkilot xalqaro turizm oqimlarini monitoring qilib, davlatlar kesimida turistlar soni bo'yicha reytinglarni tuzadi. Masalan, UNWTO ma'lumotlariga ko'ra, Fransiya ko'p yillar davomida xalqaro turistlar soni bo'yicha birinchi o'rinni egallab kelgan. Bu natija mamlakatning boy madaniy merosi, rivojlangan infratuzilmasi va Luvr muzeyi kabi dunyoga mashhur obyektlari bilan izohlanadi. Italiya UNESCO ro'yxatidagi obyektlar soni bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinlardan birini egallaydi, mamlakat hududida 60 ga yaqin tarixiy va madaniy obyektlar ro'yxatga kiritilgan. Italiya tajribasining asosiy jihati — madaniy merosni hududiy rivojlanish bilan uyg'unlashtirishdir. Bu yerda nafaqat Rim va Florensiya kabi yirik tarixiy markazlar, balki kichik qishloqlar ham "muzey-shahar" konsepsiyasi asosida saqlanadi. Bunda tarixiy muhit va me'moriy qiyofa maksimal darajada asrab qolinganda, zamonaviy turizm xizmatlari ehtiyotkorlik bilan joriy etiladi. Xususan, "Al-Andalus" merosi orqali o'rta asrlarda shakllangan islom sivilizatsiyasi yodgorliklari — masjidlar, saroylar va tarixiy shaharlar samarali ravishda saqlanib, turizmga jalb etilgan. Shu bilan birga, zamonaviy transport tizimi, mehmonxona infratuzilmasi va raqamli xizmatlar rivojlantirilib, sayyohlar uchun qulay sharoit yaratilgan. Bu yondashuv madaniy merosni

yo'qotmagan holda uni zamonaviy turizm talablariga moslashtirish imkonini beradi. Turkiya esa madaniy merosni turizmning boshqa yo'nalishlari bilan integratsiya qilish bo'yicha samarali modelni namoyish etadi. Masalan, Efes kabi qadimiy arxeologik yodgorliklar Antaliya hududidagi dengiz turizmi bilan uyg'unlashtirilgan. Natijada sayyohlar bir vaqtning o'zida ham tarixiy obidalarni tomosha qilish, ham dam olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shuni alohida takidlab o'tish lozimki, Xitoyning madaniy meros salohiyati nihoyatda katta bo'lib, u UNESCO ro'yxatidagi obyektlar soni bo'yicha Italiyadan keyin yetakchi o'rinlardan birini egallaydi (taxminan 59 ta obyekt). Ushbu obyektlar orasida Buyuk Xitoy devori, Terrakota armiyasi va Taqiqlangan shahar kabi dunyoga mashhur yodgorliklar mavjud. Xitoy ushbu obyektlarni saqlashda ilmiy yondashuv va zamonaviy texnologiyalarni keng qo'llab, restavratsiya, monitoring va boshqaruv jarayonlarini yuqori darajada tashkil etgan. Ayniqsa, obidalarni iqlim ta'siri, antropogen bosim va turizm yuklamasidan himoya qilish bo'yicha kompleks strategiyalar ishlab chiqilgan. Xitoy tajribasining yana bir muhim jihati — "aqli turizm" (smart tourism) va raqamlashtirish siyosatining keng joriy etilganidir. Masalan, Dunxuan g'orlari 3D formatda raqamlashtirilgan bo'lib, bu nafaqat ularni ilmiy tadqiq etish imkoniyatini kengaytiradi, balki virtual sayohatlar orqali turistlar oqimini muvozanatlashtirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv natijasida obidalariga bevosita tashrif buyuruvchilar soni nazorat qilinadi va ularning jismoniy zararlanishi oldi olinadi. Natijada, Xitoy modeli madaniy merosni muhofaza qilish va zamonaviy turizmni uyg'unlashtirishning ilg'or namunasi sifatida e'tirof etilmoqda.

Xulosa: Madaniy meros va turizm o'rtasidagi uzviy bog'liqlik bugungi kunda global miqyosda tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tarixiy obidalar, qadimiy shaharlar va nomoddiy madaniy boyliklar nafaqat milliy o'zlikni ifodalaydi, balki xalqaro turizmning asosiy resursi sifatida iqtisodiy rivojlanishga ham xizmat qiladi. Shu bois ularni saqlash va ulardan oqilona foydalanish o'rtasida muvozanatni ta'minlash dolzarb vazifadir. Madaniy merosni muhofaza qilishda UNESCO, ICOMOS va boshqa xalqaro tashkilotlarning roli beqiyos bo'lib, ular ilmiy-metodik asoslar yaratish, xalqaro konvensiyalarni ishlab chiqish hamda davlatlar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirishda muhim o'rin tutadi. Ushbu hamkorlik natijasida meros obyektlarini saqlashning yagona global standartlari shakllanmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston", 2021.
2. Rasulov A.R. O'zbekistonda turizmni rivojlantirishning iqtisodiy asoslari. – Toshkent, 2019.
3. Ahmedov E., Soliyev A. O'zbekistonning tarixiy va madaniy geografiyasi. – Toshkent, 2018.
4. UNESCO World Heritage Centre. Official website. – URL: unesco.org
5. Harrison, R. Heritage: Critical Approaches. – Milton Keynes: Open University, 2013

UDC 37.02

CULTURAL-EDUCATIONAL AND SOCIO-POLITICAL ACTIVITIES OF THE JADIDS OF THE FERGANA VALLEY

A.A.Yusupov, Associate Professor, PhD, Fergana Medical Institute of Public Health, Fergana

Аннотация. Мақола Фарғона водийсида жадидчилик ҳаракатининг амалга оширилиши, унинг йирик намоёндаларидан бири О.Маҳмудов тарихий шахси ва фаолияти ҳақида маълумотлар беради. Бу ўз навбатида XIX аср сўнги чораги XX аср бошлари Туркистон жамиятидаги ижтимоий, иқтисодий жиҳатдан маҳаллий аҳоли инсоният умумтараққиётидан орқада қолаётганлиги, жамиятни ислоҳ қилиш заруриятини ўртага қўйган эди.

Калит сўзлар: Фарғона водийси, жадидчилик ҳаракати, О.Маҳмудов, XIX аср сўнги чораги, XX аср бошлари, Туркистон жамияти, ижтимоий, иқтисодий ҳаёт, умумбаширий тамаддун, жамиятни ислоҳ қилиш.

Аннотация. В статье представлена информация о движении джадидов в Ферганской долине, исторической личности и деятельности одного из его главных представителей О. Махмудове. Это, в свою очередь, подчеркивает тот факт, что местное население туркестанского общества в последней четверти XIX века и начале XX века отставало от общемирового развития человечества в социально-экономическом плане, и была необходимость реформирования общества.

Ключевые слова: Ферганская долина, движение Джадидов, О.Махмудов, последняя четверть XIX века, начало XX века, туркестанское общество, социально-экономическая жизнь, всеобщая цивилизация, реформирование общества.

Abstract. *This article presents information about the implementation of the Jadid movement in the Fergana Valley, as well as the historical personality and activities of one of its major representatives, O. Makhmudov. The study also shows that in the last quarter of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century, the local population of Turkestan society was lagging behind the general development of humanity in social and economic terms, which made social reform a historical necessity.*

Keywords: *Fergana Valley, Jadid movement, O. Makhmudov, last quarter of the nineteenth century, early twentieth century, Turkestan society, socio-economic life, universal civilization, social reform.*

At the present stage, the study of works that reflect the lives and activities of historical figures in Uzbekistan is recognized as an important source for shaping social consciousness and historical thinking. As noted in the speech of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. M. Mirziyoyev, “National history must be created with a national spirit. Otherwise, it will not have an educational impact. We must teach our youth to learn lessons from history and draw conclusions, and we must equip them with historical knowledge and historical thinking” [1].

In Turkestan, particularly in the Fergana Valley, the prominent representatives of the Jadid movement clearly understood the need to resolve acute problems connected with social and economic backwardness, as well as the fact that the local population was falling behind global development. Guided by the need to reform society, they carried out an extensive movement for national independence, the prosperity of the homeland, and the development of their people.

In this regard, one of the most important figures who actively implemented significant initiatives was Obidjon Makhmudov, a major representative of the Fergana Jadids. Today, it is especially important to convey his life, which was full of struggle, his public activity, and his scholarly heritage to the youth of New Uzbekistan.

In his articles, Obidjon Makhmudov criticized certain “religious scholars” who distorted the essence of Islam for their own interests and demonstrated that the existing social vices could lead to serious consequences [2]. At the same time, he sought to explain the necessity of reforming education, the economy, culture, and, more broadly, all spheres of social life.

Like all Jadids, he understood that the region in which he lived could not develop without enlightening the people and without making use of the achievements of world culture.

He advanced the idea that, in order to improve the living conditions of the people, it was necessary to become free from colonial-feudal oppression and heavy obligations and to achieve economic independence. In many of Obidjon Makhmudov’s public speeches and press publications, European banks and stock exchanges, extremely heavy taxes, and declining sectors of the economy were criticized. Later, he initiated practical measures aimed at solving these problems [3].

In particular, he emphasized that the economy of the country could be strengthened through new economic mechanisms, especially by establishing the activities of local banks and stock exchanges.

In general, Obidjon Makhmudov was a multifaceted personality: a leading representative of the Turkestan Jadids, editor-in-chief of the newspaper “Sadoi Fargona,” and later a public figure who served as Minister of Food in the Turkestan Autonomy.

According to one historian, major landowners, investors, and millionaires from Andijan, such as Mirkomilboy Mirmominboev and Ahmadbek Temurbekov, as well as Yaqubhoji Eshon, the clerk of the Kokand Stock Exchange Society, supported Obidjon Makhmudov [4].

The views expressed in the studies of historian B. Hasanov regarding the coverage of education and public enlightenment issues in the newspaper “Sadoi Fargona” are also worthy of attention [5].

Another well-known historian, R. Shamsutdinov, provides interesting information about the activity of Obidjon Makhmudov in his research. In his work, referring to certificate No. 4780 of the Turkestan District Security Department dated November 4, 1916, he discusses the activity of the “Ghayrat” society and presents information showing that Obidjon Makhmudov played an important role in its organization and development. According to this document, on October 9, 1916, the second meeting of the members of the “Ghayrat” society was held in Obidjon Makhmudov’s house in Kokand. At the meeting, the issues of opening a private printing house in Kokand and publishing a Muslim newspaper in the Uzbek language were considered, and wealthy Kokand residents agreed to provide financial assistance. It was also noted that Obidjon Makhmudov, as one of the leading figures in this process, founded the Uzbek-language newspaper “Sadoi Fargona” in Kokand in 1914. At the same time, the document contained negative opinions describing Obidjon Makhmudov as extremely

wealthy, cunning, and as a person who had allegedly accumulated wealth through the exploitation of the local population [6]. This shows that the spies of Tsarist Russia possessed certain information about Obidjon Makhmudov. However, the claim that he enriched himself by exploiting the local population is far from historical truth.

In his articles, the same scholar also discussed O. Makhmudov's connections with Ubaydullakhoja Asadullakhojaev and Nosirkhontora Kamolkhontoraev, the leaders of the Turkestan Autonomy [7].

In his research, Q. Rajabov paid attention to certain aspects of Obidjon Makhmudov's activity and emphasized that he carried out substantial work among the ministers of the Turkestan Autonomy. The author also provides valuable information that Obidjon Makhmudov later served as Minister of Justice in the Turkestan Autonomy.

Obidjon Abdulkhaliq ogli Makhmudov was born in Margilan in 1871 and left behind a rich scholarly and literary legacy.

Because Obidjon Makhmudov was interested in geology and connected his life with this profession, he studied at the Saint Petersburg Mining University in 1897-1901 and became a major specialist in this field. Later, he developed into a mature personality: a statesman, a writer who created works in both Uzbek and Russian, a knowledgeable person in Arabic and Turkish, and a figure who possessed distinctive knowledge in the fields of economics and geology.

In conclusion, when assessing the early period of O. Makhmudov's political career, it is necessary to pay attention to several important principles that formed the basis of the entire Jadid ideology. Like all Jadids, he understood that Turkestan could not develop unless the people were enlightened and the broad masses became familiar with the achievements of world culture. In particular, he promoted the idea that improving the living conditions of the people required liberation from colonial-feudal oppression and heavy obligations, as well as the achievement of spiritual maturity.

REFERENCES:

1. Speech of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. M. Mirziyoyev at the video conference on January 19, 2021, devoted to the fundamental improvement of the system of spiritual and educational work and strengthening cooperation between state and public organizations. <https://president.uz/uz/lists/view/4089>.
2. Imtihonlarni soddalashturmoq // Sadoi Fargona, May 9, 1914. No. 14.
3. Rajabova D. N. Turkiston jadidlarining qarashlarida yoshlar va xotin-qizlar masalalari (XIX asr oxiri - XX asr boshlari). Candidate dissertation in history. - Tashkent, 2003. - P. 36.
4. Sadykov Kh. D. Kolonialnaya politika tsarizma v Turkestane i borba za natsionalnuyu nezavisimost v nachale XX veka: Abstract of doctoral dissertation in history. - Tashkent, 1994. - P. 19.
5. Hasanov B. Repressii protiv intelligentsii Uzbekistana v 20-30-e gody i ikh posledstviya // O'zbekiston tarixi. - 2000. - No. 1-2. - P. 101-109; Hasanov B. "Sadoi Fargona" gazetasida ta'lim va maorif masalalarining yoritilishi // Materials of the Republican scientific-practical conference "Milliy matbuotimizning ikki durdonasi". - May 27, 2015. - P. 24.
6. Shamsutdinov R. T., Is'hoqov A. A. Andijon tarixidan lavhalar. - Tashkent: Sharq, 2013. - P. 216-266; O'zbekistonning yangi tarixi. Book One: Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. Compilers: H. Sodiqov, R. Shamsutdinov, P. Ravshanov, Q. Usmonov. - Tashkent: Sharq, 2000. - P. 297-298.
7. Shamsutdinov R. Shtrikhi k portretu voennogo ministra turkestanской автономии Ubaydully Khodzhaeva // Vodiynoma. - 2017. - No. 5. - P. 178-190; Shamsutdinov R., Erkturk M. Kh. Said Nosirkhon tora - maorif vaziri // Vodiynoma. - 2017. - No. 5. - P. 171-178.

UO'K 94(575.1-25):339.9(5-015)

TOSHKENT VOHASI MARKAZIY OSIYONING IQTISODIY-MADANIY ALOQALAR TIZIMIDA: ILK VA RIVOJLANGAN O'RTA ASRLAR MISOLIDA X.M.Yusupova, katta o'qituvchi, Renessans ta'lim Universiteti, Tashkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada Toshkent vohasining ilk va rivojlangan o'rta asrlar davrida Markaziy Osiyodagi iqtisodiy va madaniy aloqalar tizimidagi o'rni tahlil qilinadi. Toshkent vohasi qadimdan muhim geografik hudud sifatida Movarounnahr, Yettisuv, Farg'ona vodiysi, Sug'd, Choch va Sharqiy Turkiston o'rtasidagi savdo yo'llarini bog'lovchi markazlardan biri bo'lgan. Maqolada vohaning tabiiy-geografik imkoniyatlari, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik, shaharsozlik, karvon yo'llari va madaniy almashinuv jarayonlaridagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, Choch va Iloq hududlarining iqtisodiy taraqqiyoti, tangalar zarbi, metallurgiya, savdo-sotiq va diniy-madaniy ta'sirlar bilan bog'liq jihatlar o'rganiladi. Tadqiqotda Toshkent vohasining faqat mahalliy iqtisodiy markaz emas, balki butun Markaziy Osiyo sivilizatsion taraqqiyotida muhim vositachi hudud bo'lgani asoslanadi.

Kalit so'zlar: Toshkent vohasi, Choch, Iloq, Markaziy Osiyo, ilk o'rta asrlar, rivojlangan o'rta asrlar, savdo yo'llari, hunarmandchilik, shaharsozlik, madaniy aloqalar.

Аннотация. В данной статье анализируется место Ташкентского оазиса в системе экономических и культурных связей Центральной Азии в период раннего и развитого средневековья. Ташкентский оазис с древнейших времён занимал важное географическое положение и являлся одним из центров, связывавших торговые пути между Мавераннахром, Семиречьем, Ферганской долиной, Согдом, Чачем и Восточным Туркестаном. В статье рассматриваются природно-географические условия региона, развитие орошаемого земледелия, ремесленного производства, градостроительства, караванной торговли и культурного обмена. Особое внимание уделяется экономическому развитию территорий Чача и Илака, чеканке монет, металлургии, торговым отношениям и религиозно-культурным влияниям. Обосновывается, что Ташкентский оазис был не только локальным хозяйственным центром, но и важной посреднической зоной в цивилизационном развитии Центральной Азии.

Ключевые слова: Ташкентский оазис, Чач, Илак, Центральная Азия, раннее средневековье, развитое средневековье, торговые пути, ремесло, градостроительство, культурные связи.

Abstract. This article analyzes the role of the Tashkent oasis in the system of economic and cultural relations of Central Asia during the Early and High Middle Ages. Since ancient times, the Tashkent oasis occupied an important geographical position and served as one of the key centers connecting trade routes between Transoxiana, Semirechye, the Fergana Valley, Sogdiana, Chach, and Eastern Turkestan. The article examines the natural and geographical conditions of the region, the development of irrigated agriculture, handicrafts, urban culture, caravan trade, and cultural exchange. Special attention is paid to the economic development of Chach and Ilak, coin minting, metallurgy, trade relations, and religious-cultural influences. The study argues that the Tashkent oasis was not merely a local economic center, but also an important intermediary zone in the civilizational development of Central Asia.

Keywords: Tashkent oasis, Chach, Ilak, Central Asia, Early Middle Ages, High Middle Ages, trade routes, handicrafts, urbanization, cultural relations.

Metodologiya. Ushbu maqolada Toshkent vohasining ilk va rivojlangan o'rta asrlarda Markaziy Osiyoning iqtisodiy-madaniy aloqalar tizimidagi o'rni aniqlashda tarixiylik, tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy yondashuv, manbashunoslik tahlili hamda arxeologik materiallarni umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi vohani alohida mahalliy hudud sifatida emas, balki Markaziy Osiyoning keng iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlari bilan bog'liq tarixiy makon sifatida o'rganishga asoslandi.

Muhokama. Toshkent vohasining ilk va rivojlangan o'rta asrlardagi taraqqiyotini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mazkur hudud Markaziy Osiyoning iqtisodiy va madaniy aloqalar tizimida muhim vositachi makon vazifasini bajargan. Vohaning geografik joylashuvi, tabiiy resurslari, sug'orma dehqonchilik imkoniyatlari, hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishi uning mintaqaviy ahamiyatini oshirgan. Ayniqsa, Choch va Iloq hududlari Toshkent vohasining iqtisodiy-madaniy salohiyatini belgilovchi asosiy markazlar sifatida ajralib turgan.

Ilk o'rta asrlarda Choch vohasi Markaziy Osiyoning shimoli-sharqiy qismida joylashgan muhim siyosiy va iqtisodiy hududlardan biri bo'lgan. Uning Sug'd, Farg'ona, Yettisuv va Sharqiy Turkiston bilan bog'langanligi karvon savdosi va madaniy almashinuv jarayonlarini kuchaytirgan. Choch orqali o'tgan savdo yo'llari nafaqat iqtisodiy mahsulotlar almashinuvini, balki diniy e'tiqodlar, yozuv madaniyati, san'at an'analari va ijtimoiy tajribalar tarqalishini ham ta'minlagan. Shu sababli Toshkent vohasi faqat tranzit hudud emas, balki madaniy ta'sirlarni qabul qiluvchi va qayta ishlab, boshqa hududlarga uzatuvchi faol tarixiy makon bo'lgan.

Vohaning iqtisodiy rivojida sug'orma dehqonchilik muhim o'rin tutgan. Chirchiq va Ohangaron daryolari havzasi, unumdor yerlar va qadimiy sug'orish tizimlari vohada barqaror xo'jalik yuritish imkonini bergan. Dehqonchilik mahsulotlari ichki ehtiyojni qondirish bilan birga, savdo almashinuvida ham muhim o'rin egallagan. Qishloq xo'jaligi rivoji shaharlar o'sishi, aholi zichlashuvi, hunarmandchilikning kengayishi va bozor munosabatlarining shakllanishiga zamin yaratgan.

Hunarmandchilik Toshkent vohasining iqtisodiy hayotida alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Arxeologik materiallar vohada kulolchilik, temirchilik, zargarlik, to'qimachilik, qurolsozlik va qurilish materiallari ishlab chiqarish rivojlanganini ko'rsatadi. Hunarmandchilik mahsulotlarining

sifati va xilma-xilligi vohaning ichki bozori bilan bir qatorda tashqi savdo aloqalarida ham ishtirok etganidan dalolat beradi. Ayniqsa, Iloq hududining metallurgiya va konchilik markazi sifatidagi mavqei Toshkent vohasining iqtisodiy qudratini oshirgan. Bu hududda qazib olingan rudalar va metall mahsulotlari mintaqaviy savdoda muhim ahamiyat kasb etgan.

Numizmatik materiallar ham Toshkent vohasining iqtisodiy mustaqilligi va savdo aloqalari rivojlanganini tasdiqlaydi. Choch tangalarining zarb etilishi vohada pul muomalasi shakllanganini, bozor munosabatlari va savdo jarayonlari ancha rivojlanganini ko'rsatadi. Tangalar yuzasida uchraydigan yozuvlar, belgilar va hukmdorlik ramzlari vohada turli madaniy ta'sirlar uyg'unlashganidan dalolat beradi. Bu holat Toshkent vohasining iqtisodiy jarayonlari siyosiy hokimiyat, madaniy identifikatsiya va tashqi aloqalar bilan chambarchas bog'liq bo'lganini ko'rsatadi.

Toshkent vohasining rivojlangan o'rta asrlardagi ahamiyati yanada ortgan. Bu davrda Binkat, Tunkat va boshqa shaharlar savdo, hunarmandchilik va ma'muriy boshqaruv markazlari sifatida faoliyat yuritgan. Shaharlarning ark, shahriston va rabod qismlariga ega bo'lishi ularning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasi murakkablashganini ko'rsatadi. Rabodlarda hunarmandchilik ustaxonalari, bozorlar, karvonsaroylar va turar joylarning joylashuvi shahar hayotining iqtisodiy faolligini oshirgan. Bu esa Toshkent vohasining urbanizatsiya jarayonlarida muhim bosqichlarni bosib o'tganini anglatadi.

Madaniy aloqalar masalasida Toshkent vohasi o'troq dehqonchilik madaniyati va ko'chmanchi chorvadorlik an'analari tutashgan hudud sifatida e'tiborga loyiqdir. Bu yerda turkiy, sug'diy va eroniy madaniy qatlamlar o'zaro aloqaga kirishgan. Keyinchalik islom madaniyatining kirib kelishi vohaning madaniy qiyofasini yanada boyitgan. Diniy qarashlar, yozuv madaniyati, me'morchilik, bezak san'ati va ilmiy-ma'rifiy muhitda turli madaniyatlarning o'zaro ta'siri kuzatiladi. Shu jihatdan Toshkent vohasi Markaziy Osiyoda madaniyatlararo muloqot hududi sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama davomida yana bir muhim jihatga e'tibor qaratish lozim: Toshkent vohasining iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti alohida-alohida emas, balki o'zaro bog'liq jarayonlar sifatida kechgan. Savdo yo'llari rivojlangani hunarmandchilikni kengaytirgan, hunarmandchilik va dehqonchilik shaharlarning o'sishiga sabab bo'lgan, shaharlar esa madaniy almashinuv va ma'muriy boshqaruv markazlariga aylangan. Demak, vohaning tarixiy rivojida iqtisodiy omillar madaniy jarayonlarni, madaniy jarayonlar esa iqtisodiy munosabatlarni kuchaytirgan.

Shu asosda aytish mumkinki, Toshkent vohasi ilk va rivojlangan o'rta asrlarda Markaziy Osiyoning iqtisodiy-madaniy tizimida uch asosiy vazifani bajargan. Birinchidan, u Movarounnahr, Farg'ona, Yettisuv va Sharqiy Turkiston o'rtasida savdo-tranzit hudud bo'lgan. Ikkinchidan, voha dehqonchilik, hunarmandchilik, metallurgiya va pul muomalasi rivojlangan iqtisodiy markaz sifatida shakllangan. Uchinchidan, Toshkent vohasi turli xalqlar va madaniyatlar o'rtasida muloqot, almashinuv va sintez jarayonlari kechgan madaniy makon bo'lgan.

Umuman, Toshkent vohasining ilk va rivojlangan o'rta asrlardagi tarixiy tajribasi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi shakllanishida mintaqaviy markazlarning o'rni katta bo'lganini ko'rsatadi. Choch va Iloq misolida ko'rish mumkinki, voha faqat siyosiy yoki geografik hudud emas, balki iqtisodiy resurslar, shahar madaniyati, savdo yo'llari va madaniy aloqalar uyg'unlashgan murakkab tarixiy tizim bo'lgan. Shu bois Toshkent vohasini o'rganish Markaziy Osiyoning o'rta asrlar tarixini yanada chuqurroq anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Xulosa. Toshkent vohasi ilk va rivojlangan o'rta asrlarda Markaziy Osiyoning iqtisodiy va madaniy aloqalar tizimida muhim o'rin egallagan tarixiy hududlardan biri bo'lgan. Vohaning qulay geografik joylashuvi, Chirchiq va Ohangaron daryolari havzasidagi tabiiy imkoniyatlari, sug'orma dehqonchilikka asoslangan xo'jalik tizimi hamda karvon yo'llari chorrahasida joylashgani uning mintaqaviy ahamiyatini kuchaytirgan. Ayniqsa, Choch va Iloq hududlari Toshkent vohasining iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotida asosiy markazlar sifatida namoyon bo'lgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ilk o'rta asrlarda Choch vohasi Sug'd, Farg'ona vodiysi, Yettisuv, Sharqiy Turkiston va Movarounnahr bilan bog'langan muhim savdo-madaniy hudud vazifasini bajargan. Bu davrda vohada shahar madaniyati, hunarmandchilik, savdo-sotiq va pul muomalasi rivojlangan. Choch tangalarining zarb etilishi, mahalliy hukmdorlik belgilarining shakllanishi va savdo aloqalarining kengayishi Toshkent vohasining iqtisodiy mustaqilligi hamda mintaqaviy bozor munosabatlaridagi faol ishtirokini ko'rsatadi.

Rivojlangan o'rta asrlarda Toshkent vohasining iqtisodiy-madaniy mavqei yanada mustahkamlangan. Binkat, Tunkat va boshqa shaharlarning taraqqiy etishi, rabodlarda hunarmandchilik ustaxonalari va bozorlarning kengayishi, karvon savdosining jonlanishi vohaning urbanizatsiya jarayonlarida muhim bosqichga ko'tarilganini anglatadi. Iloq hududidagi konchilik va

metallurgiya esa Toshkent vohasining iqtisodiy salohiyatini oshirib, uni Markaziy Osiyodagi muhim ishlab chiqarish va savdo markazlaridan biriga aylantirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. — Ташкент: Фан, 1982. — 204 с.
2. Буряков Ю.Ф., Касымов М.Р., Ростовцев О.М. Археологические памятники Ташкентской области. — Ташкент: Фан, 1973. — 184 с.
3. Шишкина Г.В. Древняя и средневековая городская культура Средней Азии. — Ташкент: Фан, 1979. — 156 с.
4. Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. — Москва: Наука, 1981. — 548 с.
5. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т. 1. — Москва: Издательство восточной литературы, 1963. — С. 21–588.
6. Хмельницкий С.Г. Между Саманидами и монголами: архитектура Средней Азии XI — начала XIII вв. — Берлин; Рига: GAMAJUN, 1996. — 344 с.

UO'K 930.1

IKKINCHI JAHON URUSHDAN KEYINGI YILLARDA NAMANGANDA SOVET MAFKURASI VA MADANIY HAYOT

Z.U.Yusupov, dots., Namangan davlat texnika universiteti, Namangan

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Namangan viloyatining ijtimoiy-madaniy hayoti, sovet mafkurasining jamiyatga ta'siri hamda milliy qadriyatlarga bo'lgan munosabat yoritilgan. Unda kommunistik mafkuraning maorif, ilm-fan, adabiyot va san'at sohalariga singdirilishi, milliy va diniy qadriyatlarning cheklanishi, tarixiy obidalar va madaniy merosga nisbatan bepisand munosabat tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, Namangan viloyati, sovet mafkurasi, kommunistik g'oya, qatag'on siyosati, milliy qadriyatlar, diniy urf-odatlar, ta'lim tizimi, tarixiy obidalar, madaniy meros, ziyolilar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются социально-культурная жизнь Наманганской области в послевоенные годы Второй мировой войны, влияние советской идеологии на общество, а также отношение к национальным ценностям. Анализируются внедрение коммунистической идеологии в систему образования, науку, литературу и искусство, ограничение национальных и религиозных ценностей, а также пренебрежительное отношение к историческим памятникам и культурному наследию.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Наманганская область, советская идеология, коммунистическая идеология, политика репрессий, национальные ценности, религиозные традиции, система образования, исторические памятники, культурное наследие, интеллигенция.

Abstract. This article examines the socio-cultural life of Namangan region in the years following the Second World War, the influence of Soviet ideology on society, and attitudes toward national values. It analyzes the introduction of communist ideology into education, science, literature, and art, as well as the restriction of national and religious values and the neglectful attitude toward historical monuments and cultural heritage.

Keywords: Second World War, Namangan region, Soviet ideology, communist ideology, repression policy, national values, religious traditions, education system, historical monuments, cultural heritage, intellectuals.

Kirish. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda ham asosiy diqqat-e'tibor kommunistik mafkurani xalq ommasi ongiga singdirishga qaratildi. Butun O'zbekistonda bo'lgani kabi Namangan viloyatida ham maorif, ilm-fan, san'at kommunistik g'oya asosida shakllantirib borildi. Sovet jamiyatining mafkuraviy qolipiga mos tushmagan har qanday fikr va g'oyalar yo'qqa chiqarildi. Eng kichik tashkilot yig'ilishlaridan oliy darajadagi anjumanlargacha madaniy-ma'rifiy masalalar borasida sovet jamiyati uchun xos bo'lgan g'oyaviy-siyosiy tazyiq va cheklashlar hukmronlik qilar edi.

Sovet tuzumi davrida xalqning milliy boyligi hisoblanmish tarixiy yodgorliklarga nisbatan bepisandlik kayfiyati hukmron edi. Masalan, Chust shahar mehnatkashlar deputatlari soveti ijroiya komitetining 1941 yil 31 martdagi yig'ilishida shahardagi madaniyat va istirohat bog'ini kengaytirish masalasi ko'rildi. Yig'ilishda shahardagi ushbu bog'ning umumiy maydoni 2,5 ga ekanligi bois kutubxona, o'quv zali, raqs maydonchasi va boshqa madaniy dam olish maskanlari uchun joy yetishmasligi sababli bog' maydoni hajmini yana 1,5 ga kengaytirish lozimligi ta'kidlandi. Buning

uchun esa 200 yillik tarixga ega bo'lgan madrasa va qabristonni buzishga qaror qilindi. Mazkur inshootlarni buzishdan hosil bo'lgan qurilish materiallarini qurilish-remont idorasiga sotish, tushgan mablag' va ashyolardan bog' qurilishi uchun foydalanish zarurligi uqtirildi[1].

Shu bilan birga viloyat hududidagi Axsikent, Munchoqtepa, Buonamozor kabi arxeologik yodgorliklar, Mulla Qirg'iz madrasasi, Baliqliko'l inshootlari, G'oyibnazar madrasasi va boshqa ko'plab arxitektura ansambllari ham qarovsiz holatga keltirildi. Masalan, Chust tumanidagi Buonamozor arxeologik yodgorligi Bronza davriga oid bo'lib, dunyo arxeologiya fani uchun g'oyat ahamiyatli bo'lgani holda, kolxozning ichki yo'lini qurish bahonasida 1970-yilda vayron qilib yuborildi. Bundan tashqari, gumbaz diametrining kattaligi jihatidan Markaziy Osiyoda yagona bo'lgan Otavalixon To'ra Jom'e masjidi me'moriy inshootlari, Uychi tumanidagi Devonabuva gumbazi, To'raqo'rg'ondagi G'oyibnazar madrasasi binolarini asrab-avaylash o'rniga, ular ichiga turli xil tashkilotlar joylashtirildi yoki bino devoriga suyak qo'shimcha bino qurildi.

Mustaqillik yillariga kelib, tarixiy obidalarni tiklash va ta'mirlash ishlariga alohida e'tibor qaratildi. Masalan, Mulla Qirg'iz madrasasi qayta ta'mirlanib, o'rta maxsus diniy bilim yurti binosiga aylantirildi. Yoki 1992-yili Namangan viloyati hokimligining tashabbusi bilan sovet davrida buzib yuborilgan Mulla Bozor Oxund maqbarasini qayta tiklashga erishildi[2].

XX asr 40-yillari oxiri 50-yillari boshlarida sovet jamiyatida siyosiy qatag'onliklarning yangi pallasi boshlandi. Ushbu qatag'onlarga adabiyot va san'at ahli, ziyolilar va ijodkorlar duchor bo'ldilar[3]. 1952-yilning 21-22 fevralida bo'lib o'tgan O'zKP (b) MKning X plenumida bir necha shoir va yozuvchilar nohaq qoralandilar. Ular qatorida Nabixon Xo'jayev (Chustiy) (1904-1983 yy.) ham badnom etildi. Uni g'oyasizlikda ayblab, yozuvchilar uyushmasi a'zoligidan o'chirdilar. Go'yoki, Chustiy kommunistik partiya olib borayotgan siyosatni maqtash o'rniga, yorning qora qoshini ulug'lash bilan shug'ullanyapti, ya'ni g'oyasiz she'rlar yozayapti, o'g'liga eskilik sarqiti hisoblanmish "Xatna to'yi" qilib berdi, kabi asossiz va tutuqsiz ayblar qo'yildi. Aslida esa, sof insonparvarlik tuyg'ularini shakllantirish, kishilarni ilm-ma'rifat va hayot haqiqati sari yetaklash shoir asarlarining bosh g'oyasi edi. Chustiy to umrining oxirigacha ijod bilan mashg'ul bo'lib, 1983 yilning 13 avgustida vafot etdi. Undan ilmiy-adabiy meros sifatida "Zafarnoma" (1939 yil), "Tirik jannatga kirgan kampir" (1939 yil), "Kiyiknoma" (1940 yil) kabi dostonlari, "Shamshir" (1943 yil), "Lolazor" (1945 yil), "Hayot zavqi" (1951 yil), "Gul mavsumi" (1969 yil), "G'azallar" (1978 yil) she'riy to'plamlari qoldi. Urush yillarida Sobir Abdulla va Komil Yashin bilan hamkorlikda "Davron ota", Sobir Abdulla bilan birgalikda "Qurbon Umarov" hamda "Qo'chqor Turdiyev" pesalarini yaratdi. Navoiy asarlariga lug'at tuzishda faol ishtirok etdi. Chustiy o'zbek va tojik tillarida babbaravar yetuk asarlar yarata olgan zullisonayn iste'dod sohibi edi. U fors-tojik tilida bitilgan Sadriddin Ayniy, Mirzo Tursunzoda, Sa'diy, Jafar Iftixor, Sobir Termiziy, Xusrav Dehlaviy kabilarning asarlarini o'zbek tiliga tarjima qildi[4].

Qatag'onga uchragan ziyolilardan yana biri chustlik Abdulhamid Mahdum Devona (1877-1953) edi. Dastlab eski maktabda, so'ng Do'zanda mahallasidagi Qozikalon masjidida, 12 yoshdan boshlab Qo'qondagi madrasalarda ta'lim olgan. Buxorodagi Mir Arab madrasasida 10 yil tahsil olib, xatmkarda darajasini olib kelgach, qozilik lavozimida ishlagan. Abdulhamid Maxdum Devona ham sovet davrida ta'qibga olinib, 30- yillarda qamoqqa olinadi. Qamoqdan qaytgach, 1946 yili yetuk ilm egasi bo'lgani uchun O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy idorasi uni Ko'kcha dahasidagi Shayx Zayniddin masjidiga imom, 1949 yilda Buxorodagi Mir Arab madrasasiga bosh mudarris etib ishga yubordi. 1952 yilda yana hibsga olinib, 1953 yilning avgust oyida turmada vafot etdi.

Ushbu davr qatag'onlariga ba'zan oddiy fuqarolar arziyas bahonalar tufayli tortilgan holatlar ham bo'lgan. Masalan, 1953 yil Stalin dafn etilayotgan chog'da mamlakatdagi barcha radiokarnaylar "dohiy" bilan vidolashuv daqiqalari reportajini berib borganlar. Ushbu chog'da Stalin bilan so'nggi bor vidolashuv uchun barcha tik turishga majbur bo'lgan. Shu onda Namangan shahridagi 22- maktab direktori Boymirza Mirzayev ham kasal bo'lishiga qaramay, kolxoz radouzeli yoniga kelib, ommaga qo'shilgan. Biroq, tik turishga yaramay, daraxtga suyanib o'tirib olgan. Bu harakati tufayli u "dohiy"ga nisbatan hurmatsizlik qilganlikda ayblanib, 6 yil qamoq jazosiga hukm qilingan[5].

Ikkinchi jahon urushi yillarida urush munosabati bilan ta'lim tizimiga e'tibor anchagina susaygan edi. Shu bois, urushdan keyingi yillarda xalq maorifi tizimida ham hali o'z yechimini kutayotgan talaygina muammolar mavjud edi.

Bu sohada urushdan keyingi yillarda bir qator jiddiy qiyinchiliklarni yengib o'tishga to'g'ri keldi. Ko'plab malakali pedagog kadrlarning jang maydonlaridan qaytmaganligi sababli o'qituvchi xodimlar masalasi hal etilmagan edi. Ta'lim tizimi rahbarlari, maktab direktorlarining 60 % idan ko'prog'ini tegishli ma'lumotga ega bo'lmagan kishilar tashkil etar edi.

1946-1947 yillarda viloyat bo'yicha 2720 ta o'qituvchi bo'lgan bo'lsa, shundan 944 tasi hatto o'rta ma'lumotga ham ega emas edi. Oliy ma'lumotlilar mahalliy millat o'rtasida 1946 yil 50 ta bo'lgan bo'lsa, 1950-1951 yillarda ularning soni 84 taga yetdi. Urush yillarida ta'lim sifatining pasayib ketganligi mazkur tarmoqning urushdan keyingi yillardagi taraqqiyotiga ham o'z salbiy ta'sirini ko'rsatdi.

Oqibatda o'quvchilarning o'qishni tashlash va sinfda qolish hollari ko'paydi. 1943-1944 yillarda viloyat bo'yicha 18000 bola 1-sinfga qabul qilingan bo'lib, ular 4-sinfga o'qishlari lozim edi. Biroq, 1947-1948 o'quv yilida, ya'ni 4-sinfda 7500 bola qoldi. Undan tashqari ko'plab o'quvchilar boshlang'ich maktabni bitirgach, yuqori sinfdan chiqib ketdilar. O'quvchilarning 8-10 sinflardan 75% i maktabni tashlab chiqib ketgan edi[6].

Sovet davrida umumta'lim maktablarining faoliyati asosan bolshevistik g'oyalarni o'quvchilar ongiga singdirish, ularni "kommunistik ruhda" tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, asosiy maqsad yoshlarni sinfiylik, partiyaviylik ruhida tarbiyalashdan iborat edi.

Shunday qilib, Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi yillarda jamiyat g'oyaviy-siyosiy hayotida kommunistik mafkura ustuvor ahamiyatga ega bo'ldi. Milliy qadriyatlar, urf-odat va marosimlar mazkur mafkura manfaatlariga bo'ysundirildi. Ta'lim tizimida ham o'ziga xos muammolar mavjud bo'lib, ushbu davrda ularni hal qilishning imkoniyatlari chegaralangan edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб: Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 412–418.
2. Ўзбекистон худудлари мустақиллик йилларида. – Т.: Шарқ, 1996. – Б. 74.
3. Ўзбекистон тарихи / Р. Муртазаева таҳрири остида. – Т.: Янги аср авлоди, 2003. – Б. 356–364.
4. Хайдаров З.У. 30-50 йиллардаги қатағонлик сиёсати ва унинг оқибатлари (Наманган вилояти мисолида) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. -2001. -№6. – Б. 58.
5. Мамажонов Н. Акс-садо // Шарқ юлдузи. -1989. -№9. – Б. 165.
6. Наманган тарихи ва маданий мероси. – Наманган, 2014. – Б. 118–126.

УЎК 333.7(574):36(574)

ҚОРАҚАЛПОҚЛАР ТУРМУШИГА ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИНГ ТАЪСИРИ ВА УЛАРНИ ҲАЛ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

*У.К.Абсетерова, таянч докторант, ЎзР ФА Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ
гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус*

Аннотация. Мақолада Орол денгизининг қуриб бориши натижасида келиб чиққан экологик муаммолар, уларнинг қорақалпоқлар турмуш тарзига кўрсатган таъсири, шунингдек табиатни муҳофаза қилиш ва табиий мувозанатни сақлаб қолиш ҳақидаги фикрлар ёритилган. Сув танқислиги, тупроқ шўрланиши, чанг-тўзон бўронлари ҳамда аҳоли саломатлиги билан боғлиқ муаммолар ўрганилиб, уларни бартараф этиш бўйича илмий асосланган таклифлар берилган. Тадқиқот натижалари экологик барқарорликни таъминлашда комплекс ёндашув зарурлигини кўрсатади. Ушбу масалалар орқали аҳолига экологик билим бериш ҳамда экологик муаммоларни ҳал этиш чора-тадбирларини этнографик нуқтаи назардан таҳлил қилишдан иборат.

Калит сўзлар: атроф-муҳит, дарё, сув унсурлари, экологик муаммо, маданият, табиатни муҳофаза қилиш.

Аннотация. В статье освещаются экологические проблемы, возникшие в результате высыхания Аральское море, а также их влияние на образ жизни каракалпачков. Рассматриваются вопросы охраны природы и сохранения природного баланса. Исследуются проблемы дефицита воды, засоления почв, пыльно-солевых бурь и ухудшения состояния здоровья населения, а также предлагаются научно обоснованные меры по их решению. Результаты исследования показывают необходимость комплексного подхода к обеспечению экологической устойчивости. Через рассмотрение данных вопросов также ставится цель повышения экологической грамотности населения и анализа мер по решению экологических проблем с этнографической точки зрения.

Ключевые слова: окружающая среда, река, водные элементы, экологическая проблема, культура, охрана природы.

Abstract. The article examines environmental problems caused by the drying up of the Aral Sea, as well as their impact on the lifestyle of the Karakalpak people. It discusses issues related to environmental protection and the preservation of natural balance. The study explores problems such as water scarcity, soil salinization, dust and salt storms, and the deterioration of public health, and proposes scientifically grounded measures to address them. The research findings highlight the need

for a comprehensive approach to ensuring environmental sustainability. Through the analysis of these issues, the article also aims to promote environmental awareness among the population and to examine measures for solving ecological problems from an ethnographic perspective.

Key words: environment, river, elements of water, ecological problem, culture, nature protection.

Кириш. XX асрнинг иккинчи ярмида Амударё ва Сирдарё сувларининг ирригация мақсадида кенг миқёсда бурилиши натижасида Орол денгизи сатҳи кескин пасайди. Бу жараён глобал экологик фожиа сифатида баҳоланиб, унинг асосий салбий оқибатлари Қорақалпоғистон ҳудудида намоён бўлди. Тадқиқотнинг долзарблиги шундаки, экологик муаммолар фақат табиий муҳитга эмас, балки инсон капитали ва ижтимоий барқарорликка ҳам таъсир кўрсатмоқда.

Бугунги кунда Орол муаммоси жаҳон миқёсидаги глобал муаммолардан бири сифатида тан олинган. Орол денгизининг қуриб қолган тубини ўсимликлар билан қоплаш, “Яшил қоплама” яратиш, чўлга чидамли ўсимликлар экиш, илғор технологияларни қўллаш, тузли чанг-тўзонларнинг ҳавога кўтарилишини камайтириш бугунги куннинг муҳим вазифаларидандир.

Асосий қисм. XXI асрда инсоният олдида турган долзарб вазифалардан бири — атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиатга оқилона муносабатда бўлиш, уни асраб-авайлаш ва глобал экологик инқирознинг олдини олишдир. Техника ва технологияларнинг юқори даражада ривожланиши экологик муаммоларнинг фақат бир ҳудуд ёки бир давлатга эмас, балки барча қитъаларга салбий таъсир кўрсатишига сабаб бўлмоқда.

Давлатимизда барча соҳалар қатори атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратмоқда. Бу ҳаракатлар миллий кадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизга хос бўлиб, табиатни муҳофаза қилиш нафақат масъул ташкилотларнинг, балки ҳар бир инсоннинг бурчи эканини англатади.

Аждодларимиз таъкидлашича, қорақалпоқлар Орол денгизи атрофида шаклланган халқ ҳисобланади. Кекса авлод вакиллари: «Орол денгизи суви уч марта қуриб, уч марта тўлган, қорақалпоқлар ҳам уч марта она маконини тарк этиб, яна қайтиб келган»[1, 21], — деб таъкидлайдилар. Бу маълумотлар халқнинг пайдо бўлиш тарихи ҳақидаги хотира сифатида авлоддан-авлодга етиб келган. Амударё қизил кумларни ёриб оқиб, Орол денгизига қуйилади. Унинг оқими тарих давомида бир неча бор ўзгарган, суви камайган.

1960 йиллардан бошлаб Орол денгизига қуйиладиган сув миқдори кескин камая бошлади. Бунга Амударёдан секундига 800 кубометр сув оладиган Қорақум канали ишга туширилиши, Чарджоу яқинида 100 минг гектарлик Керки даштининг ўзлаштирилиши, Тожикистонда Вахш суғориш тизими орқали 100 минг гектар ернинг, Қашқадарёда эса бир миллион гектар ернинг ўзлаштирилиши, Амударё–Бухоро канали ва бир нечта йирик сув омборларининг қурилиши сабаб бўлди. Шу билан бирга, Сирдарёдан ҳам Оролга сув келиши тўхтади [2, 109]. Натижада икки асосий дарё сувларининг ортиқча ва режасиз ишлатилиши инсон ва табиатга катта зарар етказди. Бу ҳолат мамлакатимизни Орол муаммоси деб аталувчи катта экологик ва иқтисодий инқирозга олиб келди.

1960 йиллардан бошлаб Амударё ва Сирдарё ҳавзаларида янги ерларни ўзлаштириш ишлари кенг миқёсда олиб борилди. Пахтачилик монокультураси шаклланди. Бироқ ерларни ўзлаштириш илмий асосда амалга оширилмади, сув ресурслари самарасиз сарфланди. Орол денгизи учун сув улуши белгиланмагани сабабли унинг қуриши тезлашди. Бу ҳолат собиқ СССРнинг мустамлакачилик сиёсати оқибатида юзага келган муаммо эканлиги таъкидланади.

Орол фожиасининг яқинлашаётганини қорақалпоқ олимлари илгаридан билганлар. 1960 йиллардан кейин бир неча илмий анжуманлар ўтказилиб, Орол денгизига сув улушини ажратиш ва сувдан тежамкор фойдаланиш бўйича таклифлар берилган [3, 332]. Бу маълумотларни информатор Казаков Мўмин ҳам тасдиқлайди: *Ота маконим Амударёнинг бўйи бўлди. 1965 йил Шўраҳонга кўчиб келдик. Қишлоғимизда пахта йиғими бошлангандан кейин ҳар бир оиладан бир киши Амударёни қазिशга кетадиган эди. Баҳорда дарёдан сув келишига қадар ариқ қазилади. Қариялар: Дарёни бошқариш жуда қийин бўлди, сув тошқин пайтида юзлашув, қириқшилзов деб ҳисоб-китоб қиламиз. Юзлашув – қизилгул очилиб 13 май санасида юзга киради, деҳқончиликнинг бошланган пайти. Ана шу пайтда экин эксангиз истаган нарсангиз пишади. 40 кундан сўнг қириқшилзов – дарёнинг тошадиган пайти, – деб айтар эди. Кичкина бола пайтимда элатда сув тошиб, экиннинг барини сув босиб кетди. Бунни отам қириқшилзов деб айтгани ҳалиям эсимда сақланган [4].*

Методология ва натижалар.

Тадқиқотда куйидаги усуллар қўлланилди:

- Статистик маълумотларни таҳлил қилиш (соғлиқни сақлаш, демография, иқтисодий кўрсаткичлар);

- Қиёсий-географик таҳлил;

- Контент-таҳлил (экологик дастурлар ва халқаро ҳисоботлар);

Маълумот манбалари сифатида миллий статистик маълумотлар, экологик мониторинг ҳисоботлари ҳамда халқаро ташкилотлар материалларидан фойдаланилди.

Ўтган асрнинг 60 йилларида денгизнинг майдони ўртача 68,9 минг квадрат км., сув ҳажми 1083 куб км., узунлиги 426 км., ени 284 км., энг чуқур нуқтаси эса 68 метрни ташкил этиб, денгиздан йилига 35 минг тоннагача балиқ овлаган. Маҳаллий аҳолининг катта қисми балиқ ва балиқ маҳсулотларини овлаш, қайта ишлаш, етказиб бериш билан шуғулланган. Кемасозлик саноат асосида ривожланган, Амударё ва Сирдарё бўйларидаги серҳосил ерларда қишлоқ хўжалиги, чорвачилик ва мўйначилик учун барча шароитлар мавжуд бўлган. Бу эса ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида, аҳолининг турмуш шароитида муҳим аҳамият касб этган. Афсуски, балиқчилик тараққий этган денгиз ўрнида майдони 5,5 млн. гектарга тенг бўлган чўл, янги «Оролқум» саҳроси пайдо бўлди. Ҳудуддан ҳар йили бир неча минг километр масофагача таркибида нафақат атроф-муҳит, балки инсон саломатлиги учун ўта зарарли бўлган 100 млн. тоннадан ортиқ кум, туз зарралари ва кимёвий бирикма қолдиқлари тарқала бошланди. Мутахассисларнинг таъкидлашича, 2035-2050 йилларга бориб минтақадаги ҳаво ҳарорати ҳозирги кўрсаткичларга нисбатан яна 1,5-3 даражада ўсиши мумкин [5]. Демак, ҳар йили миллионлаб тонна туз ва чанг атмосферага кўтарилиб, қишлоқ хўжалиги ерларининг шўрланиш даражасини оширмоқда. Иқлим континенталлиги кучайиб, ёз ойларида ҳарорат юқорилашган, қиш эса совуқроқ бўлган.

Академик С.Камаловнинг таъкидлашича, дунёдаги энг йирик ёпиқ сув ҳавзаларидан бири бўлган, балиғи халқ учун ризқ-насиба манбаи ҳисобланган Орол денгизи йўқолиш хавфи остида турибди. Денгиз тубидан кўтарилаётган тузли чанг инсон саломатлигига жиддий зарар етказмоқда. Амударё сувининг ифлосланиши эса қишлоқ хўжалигига, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига катта зиён келтирмоқда [6, 3]. Совет даврида табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг иқтисодий жиҳатларини ҳисобга олувчи норматив-ҳуқуқий база яратилган эди, табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликка риоя этмаслик учун жазо чоралари белгиланган, сув, ҳаво ва бошқаларнинг ифлосланиши бўйича меъёр ва нормативлар мавжуд бўлган. 1975 йилдан бошлаб халқ хўжалиги режаларида табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари учун бюджет маблағлари мунтазам равишда ажратиб борилган [7, 22].

Қорақалпоғистоннинг Бўзатов туманида ҳар минг туғилган боладан 111 нафари туғилиши билан вафот этгани қайд этилган бўлиб, бу кўрсаткич ўша даврдаги расмий маълумотлардан бир неча баравар юқори бўлган [7, 63]. Кейинги тадқиқотлар Орол бўйи ҳудудида экологик фожа аҳоли саломатлигига жиддий таъсир кўрсатганини тасдиқлади.

Шунингдек, 1972 йил Стокгольм декларацияси ва 1992 йил Рио-де-Жанейро конференциясида қабул қилинган барқарор ривожланиш тамойиллари экологик муаммоларни ҳал этишда муҳим аҳамият касб этди [8, 23].

Аммо экологик ноқулайликлар натижасида аҳоли ўртасида:

- Нафас йўллари касалликлари;

- Онкологик хасталиклар;

- Қон айланиш тизими касалликлари;

- Болалар ўртасида анемия ҳолатлари кўпайганлиги кузатилмоқда.

Ичимлик суви таркибидаги минераллашув даражасининг юқорилиги саломатликка салбий таъсир этмоқда.

Балиқчилик тармоғи деярли йўқолган. Қишлоқ хўжалиги ҳосилдорлиги пасайган. Ишсизлик ва меҳнат миграцияси ошган. Бу эса аҳоли даромадларига таъсир кўрсатиб, ижтимоий тенгсизликни кучайтирган.

Экологик инқирозни бартараф этиш учун куйидаги стратегик йўналишлар таклиф этилади:

- Қуриб қолган денгиз тубида саксовул ва бошқа чўл ўсимликларини экиш;

- Ерларни мелиорация қилиш;

- Томчилатиб суғориш технологияларини жорий этиш;

- Аҳолини сифатли ичимлик суви билан таъминлаш;

- Тиббий скрининг дастурларини кучайтириш;
- Экологик таълимни ривожлантириш;
- Яшил иқтисодиётни ривожлантириш;
- Қайта тикланувчи энергия манбаларини жорий этиш;
- Туризм ва хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш.

Ҳозирги кунда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ташаббуси билан Орол бўйи минтақаси экологик инновациялар ҳудуди деб эълон қилингани халқаро эътиборни кучайтирди. Бу молиявий ва техник ёрдамни жалб қилиш имкониятини кенгайтирди.

Хулоса. Атроф-муҳит мусоффолигига эришиш ва экологик фожиаларнинг олдини олишда аҳолининг экологик маданиятини ошириш, айниқса ёш авлоднинг экологик билим ва тарбиясини юксалтириш муҳим омил ҳисобланади.

Экологик тарбиянинг асосий вазифаларидан бири — ҳар бир инсонда табиатга нисбатан тежамкорлик, инсонийлик ва келажак авлодлар олдидаги масъулият ҳиссини шакллантиришдир. Ёшларда табиатга меҳр уйғотиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш маданиятини ривожлантириш экологик муаммоларни ҳал этишнинг муҳим босқичидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. — Ташкент: «Наврўз», 2017.
2. Камалов Қ. Ел хызметинде. Нөкис, «Билим», 2019.
3. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.
4. Авторнинг дала ёзувлари. №9. — 2025. Қорақалпоғистон Республикаси, Тўрткўл тумани, Шўрахон ОФЙ.

Информатор: Казаков М. 1952 й.

5. Алихонов Борий. Орол дарди — олам дарди баёнати. <https://senat.uz/articles/post-1303>.

6. Камалов С. // Вестник ККО АН РУз. 2000. — № 1.

7. Фешбах М., Френдли А. (мл.). Экоцид в СССР: здоровье и природа на осадном положении. М.:Биотехнология: 1992.

8. Экологические проблемы стран Азии и Африки, Авторский коллектив: Белокреницкий В.Я. и т.д. Москва, 2012.

УЎК 94(576.5/.7):336.1(091)

ШИМОЛИЙ ХОРАЗМ – ҚУЙИ АМУДАРЁ ХУДУДИДА ТАНГА-ПУЛ ТИЗИМИ ВА БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ

А.Е.Азатов, докторант, Миллий Антропология Институт, Тошкент

Аннотация Ушбу мақолада Шимолий Хоразм – Қуйи Амударё ҳудудидида қадимги давр ҳамда ўрта асрларда мавжуд бўлган танга-пул тизими ва бозор муносабатлари ўрганилган. Унда бозорларда савдо-сотиқ қандай олиб борилгани, пул ва бартер муносабатлари қандай уйғунлашгани ҳамда турли хил тангаларнинг (дирҳам, динар, фалс) иқтисодий ҳаётдаги ўрни ёритилган. Шунингдек, Хоразм ҳудуди бошқа воҳалар — Бухоро, Самарқанд, Термиз ва Уструшона билан таққосланиб, уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари кўрсатиб берилган. Мақолада тарихий манбалар асосида тангаларнинг таркиби, қиймати ва муомаладаги аҳамияти таҳлил қилинади. Натижада, ушбу ҳудудда ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасида савдо алоқалари ривожланганлиги ҳамда пул ва айирбошлаш тизими биргаликда амал қилгани хулоса қилинади.

Калит сўзлар: Шимолий Хоразм, Қуйи Амударё, танга-пул тизими, дирҳам, динар, фалс, бозор муносабатлари, савдо-сотиқ, бартер, ўрта асрлар иқтисодиёти, нумизматика, Хоразм воҳаси, тарихий манбалар, пул муомаласи, иқтисодий алоқалар.

Аннотация. В данной статье исследуется денежно-монетная система и рыночные отношения в регионе Северного Хорезма – Нижнего Амударья в древний период и в эпоху средневековья. Рассматриваются особенности ведения торговли на рынках, взаимодействие денежных и бартерных отношений, а также роль различных видов монет (дирхам, динар, фалс) в экономической жизни. Кроме того, регион Хорезма сопоставляется с другими оазисами — Бухарой, Самаркандом, Термезом и Уструшаной, в результате чего выявляются их сходства и различия. В статье на основе исторических источников анализируются состав, стоимость и значение монет в денежном обращении. В итоге делается вывод о развитии торговых связей между оседлым и кочевым населением данного региона, а также о совместном функционировании денежной и обменной систем.

Ключевые слова: Северный Хорезм, Нижняя Амударья, денежно-монетная система, дирхам, динар, фалс, рыночные отношения, торговля, бартер, экономика средневековья, нумизматика, Хорезмский оазис, исторические источники, денежное обращение, экономические связи.

Abstract. This article examines the monetary system and market relations in the Northern Khorezm-Lower Amu Darya region during the ancient and medieval periods. It examines the characteristics of market trade, the interaction of monetary and barter relations, and the role of various types of coins (dirham, dinar, fals) in economic life. Furthermore, the Khorezm region is compared with other oases—Bukhara, Samarkand, Termez, and Ustrushana—to identify their similarities and differences. Drawing on historical sources, the article analyzes the composition, value, and significance of coins in circulation. It concludes by highlighting the development of trade relations between the sedentary and nomadic populations of this region, as well as the joint functioning of the monetary and exchange systems.

Key words: Northern Khorezm, Lower Amu Darya, monetary system, dirham, dinar, fals, market relations, trade, barter, medieval economy, numismatics, Khorezm oasis, historical sources, money circulation, economic ties.

Қадимги давр, илк ва ривожланган ўрта асрларда Ўрта Осиё халқлари ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий ҳаёти тўғрисида тарихий тасаввурларга эга бўлиш учун ўша кезларда минтақада мавжуд бўлган танга-пул тизими ва бозор муносабатлари қандай бўлганини ёритиш керак бўлади. Масала Шимолий Хоразм – Қуйи Амударё худуди ўрнагида кўриб чиқилганда, ушбу худудда ҳам минтақага хосликлар ва айрим фарқликлар борлиги кўзга ташланади. Маълумки, қадимги даврда бўлганидек, ўрта асрларда ҳам минтақа иқтисодий ҳаётида бозорлар етакчи ўрин тутиб, бундай савдо-сотик марказлари фақатгина олди-берди муносабатлари учун майдон вазифасини бажарибгина қолмай, ахборот алмашинув, дунё воқеликлари, янгилик ва ўзгаришлар, умуман олганда, ўзаро маданий таъсирлар жадал кечадиган жой ролини ҳам ўйнаган.

Бозорларда ўзаро товар айирбошлашда асосий воситачи – бу танга-пуллар бўлиб, жез (бронза), кумуш ва олтин металларида ясалган тангалар Ўрта Осиёнинг асосан ўтроқ воҳа қисмларида муомалада бўлган. Минтақанинг кўчманчи чорвадор аҳолиси яшаган худудларида эса бу вазифани бартер қилиш (қимматбаҳо буюмлар ёки чорва молларини ўзаро алмашиш) орқали амалга оширилган. Ўрта Осиёнинг ҳар иккала турмуш тарзига эга элатлари яшаб келган Шимолий Хоразм – Қуйи Амударё худудида савдо-сотик ишлари ҳам танга-пуллар воситасида, ҳам ўзаро товар алмашиш орқали олиб борилган. Ўз даври ёзма манбаларида бозор, савдо-сотик ишлари, тижоратчилар, ҳунармандлар, деҳқонлар, боғбонлар ва улар томонидан етиштирилиб, бозорларда сотилган ашёлар, чорва моллари, полиз маҳсулотлар, мева-чевалар, уй-рўзғор буюмлари, иш қуроллари, қурол-аслаҳалар, газламалар, кийим-кечаклар ва турли эҳтиёж моллари тўғрисида қисқа бўлса-да, бирламчи маълумотлар сақланиб қолган. Шунингдек, танга ва уларнинг турлари, дўкон ва савдо расталари, ерли ва чет эллик савдогарлар, қарвонсаройлар ҳақида ҳам турли тилларда ёзилган бирламчи маълумотлар етиб келган. Уларга таяниб, Ўрта Осиёда, аниққса, Қуйи Амударё ҳавзасида мавжуд бўлган бозорлар, товар-пул муносабатлари тарихини ёритиш мумкин.

Масалага кенгроқ тўхталишдан олдин Ўрта Осиёнинг бошқа худудларида бозор ва савдо-сотик муносабатлари қандай бўлгани билан қисқача танишиб чиқамиз. Бунинг учун эса Қуйи Амударё худудига энг яқин, яқин ва бирмунча яқинроқ бўлган воҳалар кесимида айрим ўрнаклар келтирган ҳолда тўхталиб ўтишга ҳаракат қиламиз. IX – X асрларда яшаган Абу Исҳоқ ал-Истахрий ўзининг “Масолик ва мамолик” (Йўллар ва ўлкалар) номли асарида Хоразм воҳасининг марказий худудларидан бири бўлган Кот шаҳри билан боғлиқ қуйидагича маълумотлар келтириб ўтилади: “[Хворазм] пойтахти Кот Дархош [номи] билан машҳур эди. У вайрон бўлди, ва унинг аҳли унинг ёнида ал-Журжонийага ўхшаш бошқа [бир шаҳар]га асос солдилар. ... Шаҳарнинг ўртасида шаҳарни ва бозорни кесиб ўтувчи Харкрук номли ариқ [оқиб] ўтган. Шаҳар бу ариқнинг икки томонида [жойлашган] эди. [Шаҳар]нинг узунлиги тахминан учдан бир фарсахни, [энига] ҳам шунчани [ташқил этган]. Унинг бозорлари қулай жойлашган, савдоси эса чаққон ва даромадли”[1].

Ушбу маълумотдан англашилича, ривожланган ўрта асрларда Хоразм воҳасининг сиёсий ва бошқарув маркази бўлмиш Кот шаҳрида бир неча бозорлар мавжуд бўлиб, улар қулай жойларда ўрнашган бўлган. Ушбу бозорларда савдо-сотик қизғин ва даромадли бўлганига урғу берилиши эса ўша кезларда Хоразм воҳасининг марказий худудларида товар-пул муносабатлари анча фойдали бўлганини кўрсатади.

Хоразм воҳаси аҳолиси савдо-сотикда мохир бўлганликлари, уларнинг кўпчилиги қўшни ўлкаларга кетиб, тижорат ишлари билан шуғулланиб, ҳатто узоқ мамлакатларда ҳам ўз маҳалласига асос солиб, у ерларда ўз дўконларига эга бўлганликлари тилга олинади.

Хоразмликларнинг энг кўп савдо-сотик ишлари ён-атрофдаги кўчманчилар, айниқса, ўғуз турклари билан ўрнатган тижорий ишлари ҳақида араб ва форс манбаларида қимматли маълумотлар учрайди. Араб географи Ибн Ҳавқал (X аср) ёзиб қолдирган куйидаги маълумотлар бунинг ёрқин ўрнагидир: *“Хворазм ҳосилдор ноҳия бўлиб, [унда] озик-овқатлар, дон-дунлар ва мевалар кўп, лекин у ерда ёнгоқ йўқ. У ердан пахта ва жундан [тикилган] кийимлар, турли матолар олинади ва дунёнинг барча мамлакатларига олиб кетилади. Унинг аҳолисининг ўзига хос хусусияти шуки, [улар] ўзларининг бойликларини ва сахийлигини кўрсатишни яхши кўрадилар. Хуросон аҳли ичида улар энг кўп [турли ерларга] тарқалиб кетганлар ва [энг кўп] саёҳат қиладилар. Хуросонда бирорта ҳам катта шаҳар йўқки, унда хоразмликларнинг кўп сонли жамоаси бўлмаса. ... Уларнинг мамлакатаида на олтин, на қумуш ёки [бошқа бирор] ер [ости] бойликларининг [конлари] мавжуд. Уларнинг ҳамма бойликлари турклар билан савдо қилиши ва чорва боқиши [туфайли]дир” [2].*

Ушбу маълумотнинг диққатни тортадиган томони унда Хоразм воҳасида хорижга олиб кетиладиган матолар, айниқса, жун ва пахтадан тайёрланган маҳсулотлар ҳақида куйидагича сўз боради: *“У ердан пахта ва жундан [тикилган] кийимлар, турли матолар олинади ва дунёнинг барча мамлакатларига олиб кетилади”*. Шунингдек, Хоразм бозорларида чорва моллари кўп сотилган товарлар сифатида бўлиб, бу эса уларнинг туркларнинг кўчманчи тоифалари билан йўлга қўйган тигиз савдо муносабатларида ўз ифодасини топган. “Худуд ул-олам”да Кердер (Кардар) Хоразм воҳасининг бир қисми сифатида куйидагича: *“Кардар – аҳолиси гавжум шаҳарча, экинзорлари бор. Унда кўплаб (қоракўл) тери тайёрланади”* деб келтирилган бўлиб [3], бу ер кўчманчи ва ўтроқлар ўзаро туташ яшаган худуд ўлароқ чорва маҳсулотлари – тери савдоси етакчи бўлганининг ёрқин далилидир.

Хоразм воҳасига жануб ва жануби-шарқдан қўшни бўлган Бухоро воҳаси ҳам ўзининг бозорлари билан танилган худуд эди. Истахрий бу худуддаги савдо-сотик муносабатлари, танга-пул тизими бўйича куйидагича маълумотлар келтириб ўтади: *“[Бухоро шаҳри]да кенг ва узун рабод бор. Унинг жоме масжиди мадинада, Боб ал-кухандиз [дарвозаси] ёнида [жойлашган], унинг қамоқхонаси куҳандизда, бозорлар эса рабодда [жойлашган]” [4].*

Ушбу маълумотлардан англашилича, Бухоро шаҳридаги асосий бозор шаҳарнинг рабод қисмида жойлашиб, рабодлар ривожланган ўрта асрларда минтақа шаҳарларининг ажралмас бир қисми бўлган. Бу даврда - IX–XII асрларда Ўрта Осиё шаҳарлари мураккаб шаҳарсозлик тизимига эга бўлиб, улар одатда уч қисмдан — бошқарув маркази ёки куҳандиз (арк), шаҳристон ва рабоддан иборат бўлган. Шаҳарнинг умумий девори билан ўралган қисмида жойлашган рабод шаҳарнинг ташқи қисми ҳисобланиб, у иқтисодий, хунармандчилик ва савдо фаолияти маркази вазифасини бажарган. Истахрий тилга олган Бухоро бозори шаҳарнинг узун ва кенг деворлари ичида жойлашиб, Хоразмнинг Кот шаҳри бозорларидан бирмунча фарқ қилган. Юқорида келтириб ўтилганидек, Кот шаҳри бозорлари “қулай жойларда” деб айтиб ўтилар экан, рабодда жойлашганига урғу берилмаслигидан келиб чиқилса, Хоразм воҳасида бозорлар ўз жойлашувига кўра бу ерниқидан бирмунча фарқли жойда ўрин олганини тасаввур қилишимиз мумкин.

Истахрий келтириб ўтган энг муҳим маълумот – бу Бухоро бозорларида муомалада бўлган танга-пуллардир. Муаллиф бу ҳақда куйидагича ёзган: *Уларнинг [муомаладаги] пули дирҳамлардир, динорлар эса [қимматбаҳо] мол [ҳисобланади]. Уларда ал-гитрифийа номли дирҳамлар [бор]. Бу дирҳамлар темир, мис, қалай ва бошқа турли қимматли [маъдан]лар қоршимасидан [иборат]. Улар фақат Бухоро ва дарё ортидаги унга туташ ерларда муомалада [ишлатилади]. [Яна] ал-муҳаммадиййа номли дирҳамлар бор. [Бу] тангада сураатлар, [шунингдек] шакли маълум [бўлса ҳам], [лекин] ўқиб бўлмайдиган ҳарфлар чизилган. Улар ислом [даври]да зарб этилган, лекин [уларнинг қолипларини] Асад ибн Сомон оиласининг аждодлари тайёрлаганлар. [Уларнинг] яна бир [танга]си ал-мусаййабиййа деб аталади. Уларда у бойлик [ҳисобланади]. [Улар] ҳамма [тангалар]дан ал-исмо‘илиййа қумуш тангаларини афзал кўрадилар. Абу Иброҳим бу дирҳамларнинг биринчиси зарб этилганини кўрган, ва у биринчи бўлиб Мовароуннаҳрда уларни зарб этишни бошлаган. Савдо-сотик ишларида фалслар ишлатилади” [5].*

Ушбу маълумотдан кўринадики, Ўрта Осиёда илк ўрта асрларда бўлгани каби ривожланган ўрта асрларда, яъни орадан 2-3 аср ўтиб, минтақада араблар билан бирга Яқин Шарқ анъаналари – янги эътиқод (ислом), товар-пул муносабатлари кириб келгач ҳам эски анъанавий муносабатлар анчагина сакланиб қолган эди. Биринчидан, бозорларда дирҳам – қумуш тангалар товар-пул муносабатида асосий ўрин тутиб, мол-ашёларни сотиб олиш

дирҳамлар орқали амалга оширилган. Дирҳамлар ҳам металининг таркибига кўра 4 та турга бўлинган:

- 1) “ал-ғитрифийа” - темир, мис, қалай ва бошқа турли қимматли [маъдан]лар қоришмасидан тайёрланган;
- 2) “ал-муҳаммадиййа” - суратлар, ўқиб бўлмайдиган ҳарфлар чизилган дирҳамлар;
- 3) “ал-мусаййабиййа”. Истахрийнинг ёзишича, “бу танга бухороликларда бойлик ҳисобланади”;
- 4) “ал-исмо‘илиййа”. Истахрийга кўра, (бухороликлар) кадрлайдиган кумуш тангалар.

Демак, дирҳамлар орасида “исмо‘илиййа” дирҳамлари қийматли бўлиб, чамаси, бундай танга-пуллар соф кумушдан ясалган. Ғитрифий дирҳамлар соф кумуш бўлмай, таркибида бир неча фарқли металл - темир, мис, қалай ва яна бошқа маъданлар қўшиб ясалган. Муҳаммадиййа дирҳамлари эса бошқаларидан фарқли ўлароқ исломдан олдинги анъаналарга хос ўлароқ сурат – инсон тасвири (чамаси, ҳукмдор боши) ва “ўқиб бўлмайдиган ҳарф”, яъни суғдий ёзуви бўлиб, X асрга келганда бу ёзув анчагина унутилган эди. Маълумки, Бухорхудотлар сулоласи (VI – VIII асрлар) олд юзасида ўнгга қараган тожли ҳукмдор тасвири ва унинг олдида суғдий ёзувда *рwx' r xwβ k'n'* (Бухоро ҳукмдори Коно) сўзлари, орқа юзасида эса зардуштийлар тимсоли оташдон ва унинг икки ёнида тик турган ҳолатдаги қохинлар тасвири ўрин олган эди[6]да “*Бухорода сийм — кумуш (танга)ни дастлаб ишлатган киши Коно Бухорхудот номли подшоҳ эди. У Бухорода ўттиз йил подшоҳ бўлиб турди. Бухорода савдо бўз ва бугдой воситаси билан бўлар эди. Бошқа вилоятларда кумуш (танга) зарб қилганликлари ҳақида подшоҳга хабар берган эдилар, у ҳам Бухорода соф кумушдан танга зарб қилиб, унга ўзининг тож кийиб тургандаги суратини ишлатишга буюрди*” деган маълумот учрайдики, бу эса қадимги даврларда Ўрта Осиёда, шу жумладан, Бухорода савдо-сотиқ ишлари кўпроқ қимматбаҳо товарларни айирбошлаш орқали амалган оширилган, кейинчалик эса бу вазифани танга-пуллар бажара бошлаган[7].

Қизиғи шундаки, Бухоро дирҳамларининг бу турида араб ёзувида “Муҳаммад” исми учраб, бундай тангаларнинг “муҳаммадиййа” деб аталиши шу билан боғлиқ бўлса керак.

Мусаййабиййа деб аталадиган дирҳамларнинг “бухороликларда бойлик (қадрли)” деб билиниши уларнинг бошқа дирҳам тангаларга қараганда анча тоза кумушдан ясалгани билан боғлиқ бўлган, чамаси. Истахрийнинг “савдо-сотиқ”да фалс (фельс)лар ишлатилади деб ёзган маълумоти эса бошқа майда-чуйда ашёлар сотиб олишда жез (бронза) тангалар қўлланилганидан дарак беради.

Абу Жаъфар ан-Наршахийнинг “Тарихи Бухоро” асарида Бухорода бозорлар ва товар-пул муносабатларига доир Истахрий келтирган маълумотларни тўлдирадиган қўшимча маълумотларга дуч келамиз. Муҳими шундаки, Истахрий берган маълумотлардан анча олдинги даврда Бухородаги товар-пул муносабатларини ёритадиган маълумотлар Наршахий томонидан келтирилган экан, Бухорода кумуш – дирҳам пул зарби бирмунча тушқунликка учрагани ва унинг ўрнини Хоразм дирҳамлари эгаллагани англашилади: “*У вақтда «Бухоро аҳолиси қўлида Хоразм кумуш (тангаси) муомалада бўлиб, одамлар у кумуш (танга)ни кўнгилсизлик билан олар эдилар. Бухоронинг (ўзида қўйилган) у кумуш (танга) эса одамлар қўлидан чиқиб кетган эди. Ғитриф ибн Ато Хуросонга келганида Бухоронинг катталари ва кўзга кўринган кишилари унинг олдида бордилар ва ундан: «Шаҳаримизда кумуш (танга) қолмади, Хуросон амири буюрсалар, токи бизга кумуш (танга) зарб қилиб берсинлар ва уни ўша қадимги Бухоро кумуш (тангаси) зарб қилинган қолипда қўйсинлар ва у кумуш (танга) шундай бўлсинки, ҳеч ким уни бизнинг қўлимиздан чиқариб ололмасин, шаҳримиздан ташқарига олиб кетолмасин ва биз ўз ўртамизда ўша кумуш (танга) билан муомала қилайлик»,— деб талаб, қилдилар*” [8].

Ушбу тарихий воқеликлар Ўрта Осиёда ислом дини тарқалган илк даврларда – VIII – IX асрлар орасида юз берган бўлиб, бирт вақтлар бутун минтақада халқаро пул вазифасини бажариб келган Бухорхудот кумуш дирҳамлари қўлланилишдан бирмунча тўхтаган ва одамлар товар-пул муносабатларида Хоразм дирҳамларини ишлатишга мажбур бўлиб қолган эдилар. Маълумки, қадимда бўлганидек, илк ва ривожланган ўрта асрларда Ўрта Осиёда фақатгина Хоразм ва Бухоро кумуш тангалар чиқарган бўлиб, қолган воҳа ҳукмдорликлари – Марказий Суғд (Самарқанд), Уструшона, Чоч, Фарғона, Ўтрор ҳукмдорлари жез (бронза) танга зарб қилдиришган[9]. Бундай танга-пуллар кўпроқ маҳаллий ва ички эҳтиёжларда ишлатилиб, каттароқ товар-пул муносабатларида кўпинча Бухоро дирҳамларидани фойдаланилган. Шундай бир мавқега эга Бухоро дирҳамларининг ўрнини Бухоро бозорларида Хоразм дирҳамлари эгаллагани диққатни ўзига тортади.

Юқорида Истахрий берган маълумотга таяниб, Бухоро бозорларида “ғитрифий” деб аталган кумуш тангалар тўғрисида тўхталган эдик. Наршахий бундай тангалар бўйича куйидагича маълумотлар ёзиб қолдирган: “У вақтда кумуш кам эди; шаҳар аҳолисини йиғиб бу ҳақда улардан маслаҳат сўрадилар ва олти хил нарса — тилла, кумуш, тери, қалай, темир ва мислардан кумуш (танга) зарб қилишга қарор қилдилар. Шу (қарорни) амалга оширдилар ва ўша илгариги қолипни Ғитриф номи билан, яъни «Сийми ғитрифий» — «Ғитриф кумуш (тангаси)» деб қўйдилар; авом халқ уни «гидрифий» деб атар эди. Қадимги кумуш (танга) соф кумушдан эди. Бу аралаш қилиб қуйилган кумуш (танга) қора рангли бўлиб чиқди ва Бухоро аҳолиси уни олмай қўйди. Султон уларга ғазаб қилгач, мажбуран оладиган бўлдилар. Олти гидрифий бир дирҳам соф кумушга баробар, деб баҳо қўйдилар. Султон (ҳам) уни шу қийматда олди ва ниҳоят, у кумуш (танга) ривож топиб кетди ва шу сабабдан (халқ учун) Бухоро хирожини (тўлаш) оғир бўлди, чунки Бухоро хирожини илгари икки юз минг кумуш дирамдан бир оз камроқ эди, гидрифий тангаси қуйилиб, олтитаси бир дирам соф кумуш баҳосида юргач, султон (бухороликларни) шу гидрифий билан хирож тўлашга буюрди, шунда гидрифий камайиб кетиб, бир гидрифийнинг бир дирами бир дирам (соф) кумуш баҳосида юра бошлади. Султон эса (хирожини) кумуш билан олишни истамай, гидрифий талаб қилди. (Натижада) икки юз минг дирам кумушдан камроқ бўлган Бухоро хирожини бирданига 1.068.567 дирам гидрифийга бориб етди” [10].

Ушбу маълумот шуни кўрсатадики, товар-пул муносабатларида тангалар, айниқса, кумуш дирҳамлар воситасида иш кўрилар экан, кумушнинг софлигига эътибор қаратилиб, танга ясалган кумушнинг тоза ёки аксинчалиги пул қийматининг ошишига ёки тушишига сабабчи бўлган.

Ривожланган ўрта асрлар, балки ундан ҳам анча олдинги асрларда Ўрта Осиё бозорлари қай кўринишда бўлгани, савдо-сотик қилинадиган биноларнинг тузилиши қандай бўлгани масаласини ўрганишда Самарқанд бозорлари билан боғлиқ ўрта аср ёзма манбаларида сақланиб қолган куйидаги маълумотлар қўл келади: [Самарқанд] шаҳрида катта бозорлар ва, [барча] катта шаҳарларда [бўлганидек], маҳаллалар, ҳаммомлар, карвонсаройлар ва уйлар [мавжуд]. ... Унда оқар сув [мавжуд] бўлиб, у [шаҳар]га бир қисми қўرғошиндан [ясалган] осма ариқ орқали кириб боради. Бу ариқни [кўтариб ўтказиш] учун тупроқдан баланд ров бунёд этилган. ас-Сайорифа маҳалласидаги бозорнинг ўртасида айрим ерларда тепаликнинг [устига] тошлар терилган бўлиб, унинг устидан сув ас-Саффорин маҳалласидан оқиб чиқади ва Боб Кеш [дарвозаси] орқали мадинага кириб боради. Бу [осма] ариқнинг сатҳи бутунлай қўрғошиндан [ясалган]. ... у [осма] ариқ қадимий, исломдан олдинги вақтларда [қурилган] бўлиб, шаҳар бозорларининг ўртасидан, Рас ат-Тоқ номли ердан, Самарқанднинг энг аҳолиси зич [бўлган] ердан [ўтган] [11].”

Бундан кўринадики, ўша кезларда минтақанинг энг йирик савдо-сотик маркази бўлган Самарқанд шаҳрида бозорларга алоҳида эътибор берилган. Бошқа шаҳарлардагига қараганда анча йирик бўлган ушбу бозорларда аҳоли эҳтиёжини қоплаш учун “қўрғошиндан ясалган осма ариқ (ров)лар”да сув етказиб берилган. Истахрий келтириб ўтган ушбу маълумотда бундай металл ариқ минтақага ислом кириб келишидан олдин ясалган бўлиб, Самарқанд шаҳридаги бозорларнинг орасида ўтган. Самарқанд бозорлари билан боғлиқ яна бир қизиқарли маълумот – шаҳар бозорларидан бири бўлмиш Сайорифа маҳалласидаги бозорнинг ўртасида, айрим тепалик ерларда тошлар териб чиқилган, шу йўсинда бозорда ёғингарчилик бўлмайдиган ойларда чанг-тўзон кўтарилишининг олди олинган, қиш ва ёғин-сочинли кунларда эса лой ва балчиқ бўлиб кетишидан сақланишга ҳаракат қилинган. Истахрий келтирган куйидаги маълумот ҳам Самарқанд шаҳрининг бутун бозор ерларида тош йўлаклар қилинганига урғу берилади: “Карвонсаройлар ва савдо расталари [асосан] рабодда, [уларнинг] фақат бир қисми мадинада [жойлашган]. [Самарқанд] Мовароуннаҳрнинг [асосий] савдо марказидир. ... Бутун шаҳар – унинг деярли ҳамма йўллари, кўчалари ва бозорларига тошлар ётқизилган” [12].

Ўрта Осиё бозор майдонлари кўп ҳолларда оддий тупроқли жойларда ўтказилган бўлса-да, доимий ва йирик шаҳарларда ўрин олган бозорларда ер сатҳига тош, кум ёки гишт ётқизиш амалиёти бўлганини Термиз шаҳри бозорлари билан боғлиқ Истахрий келтириб ўтган куйидаги маълумотлар кўрсатиб турибди: “ат-Тирмизга келсак, бу Жайхун [дарёси] нинг юқори қисмида [жойлашган] шаҳардир. Унда қўҳандиз ва уни ўраб турган рабод мавжуд. Рабод ҳам девор билан [ўралган]. Амир қароргоҳи қўҳандизда, қамоқхона қўҳандиз ташқарисидан, шаҳар бозорида [жойлашган], жоме масжиди ҳам шундай. Намозгоҳ девор ичкарасида, рабод ҳудудидан, бозорлар эса [шаҳар ичида]. Унинг бинолари пахсадан

[қурилган], кўчалари ва бозорларининг кўп қисмига пишиқ гишт ётқизилган” [13]. Ўша кезларда минтақанинг ўртача катталикидаги шаҳарларидан бири бўлган Термиз шаҳри бозор майдонларига пишиқ гишт ётқизилиши минтақада бозор тизими анча ривожланганидан дарак беради.

Хоразм, шу жумладан, Шимолий Хоразм – Қуйи Амударё ҳавзасидан анча узоқда жойлашган, бироқ ўша даврда минтақада бозор тизими ва товар-пул муносабатларини ёритишда ёрдам берадиган маълумотлар Уструшона тарихий-географик вилояти билан боғлиқ равишда учрайди. Истахрий Уструшонадаги йирик шаҳарлар – Бунжикат, Дизак (Жиззах) ҳақида маълумот бергач, қуйидагича ёзади: “*Бу шаҳардан кейин катталиги бўйича Зомин туради. У Фарғонадан ас-Сугдга олиб борувчи йўлда [жойлашган]. Унинг бошиқа номи Савсанда. У ерда эски шаҳар [ҳам бор], лекин у хароба ҳолатда. Бозорлар, жоме масжиди ва аҳолисининг ҳаммаси Савсандага кўчирилган. Бу янги шаҳар атрофида девор йўқ. У бугун ас-Сугддан Фарғонага [кетаётган] йўловчиларнинг тўхтов еридир*” [14]. Ушбу маълумотдан ўша кезларда Зомин шаҳри Уструшонадаги йирик шаҳарлардан бири бўлгани, Савсанда деб ҳам аталгани, бир неча бозорлари фаолият юритгани англашилади. Истахрий Уструшона шаҳарлари ҳақида ёзар экан яна Зомин ва Сугд орасида жойлашган Марасманда шаҳри бозори ҳақида қуйидагича маълумот бериб ўтган: “*Марасманда [шаҳри]да [мунтазам] бозор [ўтказилиб], унга узоқ ерлардан одамлар келади. Бу машҳур бозор ҳар бир ойнинг бошида бир марта [ўтказилади]*” [15]. Зомин ва Бахмал кичик воҳалари орасида тоғлиқ ҳудудда жойлашган тарихий Марасманда шаҳри тўғрисида келтирилган ушбу маълумот минтақа бозорлари ой ёки ҳафтанинг қайси кунларида фаолият юритганини аниқлашда асқотади. Демак, Марасманда шаҳридаги машҳур бозорга узоқ ерлардан ҳам савдогарлар келган бўлиб, бу бозор ойнинг илк кунларида ўтказилган.

Ўрта Осиё бозорлари ҳафтада бир, ойда бир ўтказиладиган ёки мунтазам ўтказганини кўрсатадиган бошқа маълумотларни ҳам Истахрий ва Наршахий асарларидан топамиз: “*Бу ерда ҳар ҳафтада бозор, йил охирида эса катта бозор ўтказилган*” [16].

Шунингдек, ушбу маълумотда сўз юритилган “йил охирида ўтказиладиган катта бозорлар” – бу мавсумий бозорлар бўлиб, улар кўпинча йилнинг сўнгги ойларида ўтказилиши экин-тикинлар йиғиштирилиб, ҳосил олиниб бўлгач, бозорларда улгуржи ҳолатда сотилганидан дарак беради. Бундай мавсум сўнггида ўтказиладиган бозорларга узоқ ерлардан харидорлар келганликлари юқорида келтирилган маълумотлар тасдиқлайди.

Қисқаси, ушбу Ўрта Осиё бозорлари минтақанинг турли ҳудудлари иқлими, географик ўзига хосликларидан келиб чиқиб, турлича бўлгани, бироқ минтақа бўйлаб савдо-сотик ишлари ва товар-пул муносабатларида умумийлик, ялпи ўхшашлик бўлган. Бу масалада Қуйи Амударё – Хоразм воҳасида ҳам минтақанинг бошқа ҳудудлари билан ўхшашлик, шу билан биргаликда, ўзига хос томонлари билан бирмунча ажралиб турган. Бунга Кардар шаҳри кўчманчилар етиштирадиган чорва маҳсулотлари – тери, Кот – жун ва пахтадан тайёрланган матолари билан минтақа халқаро савдосида алоҳида ўрин тутгани ёрқин мисол бўла олади.

ҲОРАЗМ МА'МУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ – 5/3-2026

1. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. – Тошкент: Фан, 2019. – Б. 35.
2. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Ернинг сурати китоби. Мовароуннаҳр. Араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С. Камолиддин, масъул муҳаррир Ф.С. Ҳасанов. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2011. – Б. 39.
3. Худуд ул-олам (Мовароуннаҳр тавсифи). Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи О. Бўриев. – Б. 22.
4. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. – Б. 41.
5. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. – Б. 50.
6. Лерх П.И. Монеты Бухар-худатов. – СПб, 1909. – С. 77; Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. – Тошкент, 1966. – С. 21.
7. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. – Б. 21.
8. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. – Б. 21.
9. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчиликка доир маълумотлар // Ўзбекистон тарихи манбаънослиги масалалари. – Тошкент, 2010. – Б. 18-40.
10. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. – Б. 21-22.
11. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. – Б. 54.

12. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. – Б. 56-57.
13. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. – Б. 33.
14. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. – Б. 69.
15. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. – Б. 72.
16. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. – Б. 24; Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. – Б.188.

УЎК 94(574):069.1(574)

ОЛЛАҚУЛИХОН ДАВРИДА ХИВА ШАҲРИДА ҚУРИЛГАН ТАРИХИЙ МЕМОРИЙ ОБИДАЛАРНИ МУЗЕЙЛАШТИРИШ ЖАРАЁНЛАРИ

Д.К.Бабожонов, катта илмий ходими, PhD, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Ушбу мақолада Оллақулихон даврида Хива шаҳрида қурилган тарихий меморий обидаларни музейлаштириш жараёнлари тўғрисида маълумот берилган.

Калит сўзлар: Хива, Оллақулихон, Карвон сарой, Тошхонли саройи, Тим, Оллоқулихон мадрасаси.

Аннотация. В данной статье представлены сведения о процессах музейфикации исторических памятников, построенных в городе Хива во времена Оллакулихана.

Ключевые слова: Хива, Оллакулихан, Карван сарой, Дворец Ташхонли, медресе Оллакулихана.

Abstract. This article provides information about the processes of museumization of historical monuments built in the city of Khiva during the reign of Ollaquli Khan.

Key words: Khiva, Ollaqulikhan, Caravan Palace, Tashkhovli Palace, Tim, Ollaqulikhan madrasa.

Одамзод борки, авлод-аждодини кимлигини, насл-насабини, ўзи туғилиб вояга етган кишлок, шаҳар, хуллас Ватанининг тарихини билишни истайди. Албатта бу истакни кондиришда музейларни ўрни бекиёс бўлиб, уларда сақланаётган далилий ашёлар ўз тарихимизни ўрганишда нафақат, тасаввур қилиш имконини беради, балки улар орқали ўтмишни ҳолисона ёритишга замин яратади. Мамлакатимизда моддий ва маънавий меросни асраш ҳамда музейлар фаолиятини яхшилашга қаратилган 46 та меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат, жумладан Ўзбекистон Республикасининг 2 та Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1 та фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2 та қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 19 та қарори музейларнинг истикболдаги фаолиятини янада такомиллаштиришда асос бўлиб хизмат қилади.

Оллоқулихон даврида Хива шаҳрида қурилган тарихий меморий обидалар, кейинги даврларда уларни музейлаштириш жараёнларини шаҳарсозлик маданияти асосида очиб берилади. Шаҳарсозлик мамлакатнинг фаровонлиги, маданияти, қудратини кўрсатиб берадиган, шу элни тараққиёт даражасини намоён этадиган жиҳатлардан биридир. Шунини яхши билган ҳукмдорлар турли даврларда бу шарафли, муқаддас вазифага муносиб улуш қўшиб келганлар. Ана шундай ҳукмдорлардан бири Хоразм хони Оллоқулихондир.

1825 йил 7 майда вафот этган Муҳаммад Раҳимхон I ўрнига тахтга қўтарилган ўғли Оллоқулихон (1825–1842) даврида Хивада бунёдкорлик ишлари жадал давом эттирилди. Отасидан катта бойлик ва қўшин мерос бўлиб қолганига қармасдан, Оллоқулихон Марв воҳасига 3 марта (1826-1827, 1841), Бухоро амирлигига қарши 7 марта ва Хуросонга 5 марта катта ҳарбий юришлар уюштирди. Натижада тўпланган катта бойлик ва минглаган асирлар меҳнати билан Хивада салобатли иморатлар барпо эттирди.

1832–1838 йилларда Оллоқулихон буйруғи билан, отаси Муҳаммад Раҳимхон I томонидан акаси Қутлуғ Мурод инокнинг жасадини мадрасада дафн қилиш мақсадида буздирган қалъа девори ўрнида катта Тош ҳовли саройи, мадраса ва Карвон сарой қурилади.

Қурилиш ишларига бошлиқ қилиб Муҳаммад Ёқуб Меҳтар тайинланди. Учта катта ҳовли (Арзхона, Меҳмонхона, Ҳарам) ва бешта кичик ҳовлилардан иборат ушбу сарой Нурмуҳаммад уста Тожи, Қаландар Хивакӣ, Абдулла Жин бошчилигидаги усталар томонидан қурилган. Дарвозалари ва ички деворлари кошланган, ганч, ёғоч, тош ўймакорлиги, бўяма нақшлари билан безатилган Тошҳовлининг майдони 80x80 м. бўлиб,

ундаги 163 хонада хоннинг оиласи яшаган ва турли маҳкамалар жойлаштирилганди [1]. Тошховли саройининг рўпарасидаги Карвон сарой 1835 йилда тикланган. Сатҳи 46,3х42,4 м. бўлган тўртбурчак шаклидаги икки қаватли ҳовли атрофида 104 та хужра қурилган. Пастдаги хоналарда юк сақланган, юқоридагиларида эса Бухоро, Эрон ва айниқса Россия савдогарлари яшаши учун имконият яратилган. Ҳовлининг тепаси гумбаз билан ёпилган.

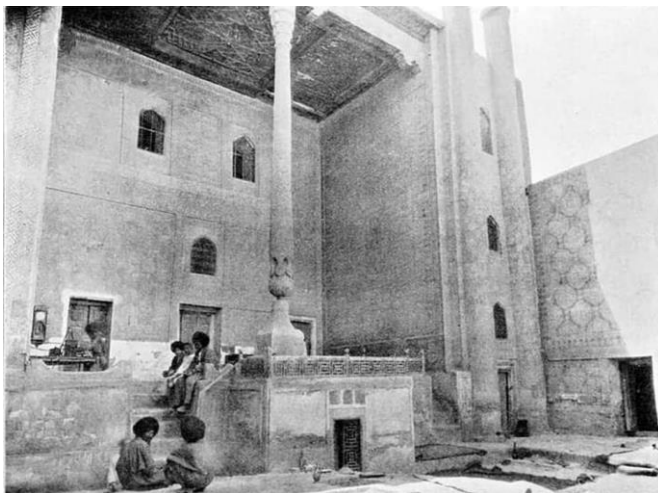
Ички ва ташқи савдо-сотиқ алоқаларининг кенгайиб бориши Хивада янги бозорлар ташкил этишга туртки берди. 1832 йилда Оллоқулихоннинг буйруғи билан 45 кунда шаҳарнинг шарқий қисмида мавжуд ва сатҳи 5–6 таноб бўлган кўл бозор ташкил қилиш мақсадида кўмилди [2]. Натижада янги бозорда расталар ўрнатилди ва савдо сотиқ ишлари бошлаб юборилди. Бозорда ўз молларини сотган Россия, Дашти Қипчок, Туркия, Эрон савдогарларидан “ганжа” номли ўрин солиғи олинган.

1836-1838 йилларда Оллоқулихон карвон саройига яқин жойда газмол ва тикувчилик буюмлари сотиш учун ихтисослаштирилган раста сифатида майдони 74х26,5 м, гумбазларининг диаметри 10,7х9,5 м. бўлган Тим қурдирган. Тимдан тушадиган тижорат даромади Оллоқулихон мадрасасига сарфланган.

1841 йилда хоннинг невараси Муса тўра маблағига Хивада масжид ва дарсхона қурилади бошланди. Шу йили Хивага келган рус элчиси — капитан Никифоров Оллоқулихон олдида бир қатор янги талабларни қўйди. Мазкур ҳолатни эътиборга олган хон Хуросонга юриш қилиб, 20 минг асирларни банди қилиб қайтди ва уларнинг меҳнати билан Хива шаҳрининг мудофаа имкониятларини кучайтиришга ҳаракат қилди.

1842 йилда Оллоқулихон буйруғи билан Муҳаммад Ёқуб меҳтар ва Отамурод Матризо қушбеги бошчилигида Ичан қалъанинг ташқи қисмида узунлиги 6250 қалинлиги 4 метр, баландлиги 6-8 метрли янги мудофаа девори тикланди. Қурилиши 30 кун давом этган деворни Муҳаммадризо Огаҳий “Хисори хуш бино” [3] деб баҳолади. Эндиликда хоннинг Рофаник ва Нуруллабой деган жойдаги боғлари ҳам шаҳар таркибига кирди. Шу даврлардан бошлаб Хива шаҳри ҳудуди Дишан ва Ичан қалъа (мудофаа деворлари узунлиги 2100 м.) деган ном билан ажратиладиган бўлди.

Дишан қалъа ҳақида рус дипломати Г.И.Данилевский шундай маълумотларни қолдирган: “1842 йилда хон кўшинларининг Бухорога юришидан бир ой олдин шаҳар атрофида яна бир девор тикланди. Шаҳарга қўшиб олинган янги ерларни камраб олган ва эгри-бугри бўлган ушбу ташқи деворнинг узунлиги 6 чақирим ва 100 таноб бўлиб, унда режалаштирилган 12 та дарвозадан 8 таси гиштдан тикланган ва қолганлирига жой белгилаб қўйилган. Хивада 2 та хон саройи, 17 та масжид, 22 та мадраса, карвон сарой, усти ёпиқ бозор ҳамда ташқи деворнинг Боғча ва Шермуҳаммад Ота номли дарвозалари орасида очилган 260 та дўконлар бор” [4].

1924 йил Тош ҳовли саройида ташкил қилинган экспозиция. Худойберган Деванов ва бошқа музей ходимлари

Дишан қалъа барпо этилиши натижасида шаҳар маҳаллалари сони сезиларли даражада ошди. Натижада Ичан қалъадаги 33 маҳалла қаторига яна 44 та Дишан қалъа маҳаллалари қўшилди. Маҳалла номлари шу ерда яшаётган ва касби-корига қараб бир-биридан ажралиб турган ва шу ерда яшаган катта амалдорлар номи билан боғлаб айтиладиган бўлди. Натижада хиваликлар бир-бирини читкарлар, алакчилар, кулоллар, мискарлар, ғассоллар, Отамурод қушбеги, Ёқуб Меҳтар, Юсуф Ясовулбоши маҳалласидан деб атай бошладилар. Шаҳар кўчалари сони 109 тага, масжидлар сони 120 тага ва қорихоналар сони 120 та етди. Шаҳар

атрофида яхши ишланган далалар, боғ ва иморатлар мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти хон ва унинг амалдорларига тегишли. Иморатлар орасида ўзининг тозалиги ва чиройлилиги билан хоннинг Ангариқдаги уйи Боғи Шамол ҳовлиси ажралиб туради” [5]. Хива шаҳрида қурилиш-меъморчилик ишлари шаҳар ободонлиги ҳукмдорларнинг диққат-марказида турган. Хусусан Хоразм хонлари ичида Оллоқулихон даврида бу вазифа айниқса жадаллик билан амалга оширилди, ўзига хос Хива архитектураси шаклланди ва кейинги ҳукмдорлар ҳам ўз фаолиятида бу анъанани давом қилдирдилар.

Оллоқулихон даврида қурилган тарихий меморий обидаларда музей экспозицияларини ташкил қилиш ишлари Хоразм Маориф ва маданият нозири Мулла Бекжон Раҳмановни 1920 йил халқ музейининг Хоразм хонининг Эски Тошҳовли биносида ҳам ташкил қилиш тўғрисидаги тавсиясига кўра, 1922 йилда музейга Тошҳовли саройининг Арзхона қисмида иккита хона ажратиб, бу ерда хон саройи экспозицияси ташкил қилинди.

1924 йилгача Хива шаҳрининг ички қалъасидаги 1831-1839 йилларда қурилган улкан Тошҳовли саройида Оллоқулихоннинг авлодлари яшаганлар ва бу саройни ўз мулки ҳисоблаб, унинг жиҳозларини сота бошлаганлар. Бундан хабар топган ҳукумат аъзолари Хива музейини Кўҳна Арқдан Тошҳовли биносига кўчириб, саройни давлат мулки ҳисобига ўтказишган [6]. Шу йилдан бошлаб Тош ҳовли саройида ташкил қилинган музей “Хива тарих ўлкашунослик музейи” деб номланди.

“Ичан-Кала” Давлат музей-қўриқхонаси фото негативлар жамламаси

1970 йилларда Тош ҳовли саройининг Ҳарам қисмида таъмирланди ва 1987 йилда Ҳунармандчилик экспозицияси ташкил қилинди, экспозиция майдони 200 кв.м. 2001 йилда Арзхона қисмида ҳам ҳунармандчилик буюмлари намойиш этилмоқда. Жами экспонатлар сони 591 тани ташкил этади. Хива хони Саййид Муҳаммад Раҳимхон II Ферузнинг фойтун араваси сайёҳлар томонидан катта қизиқиш билан тамоша қилинади [7].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдурасулов А. Хива. Тарихий-этнографик очерклар. — Т.: “Ўзбекистон”, 1997. — 16 Б.
2. Ахмедов Б.А. Новые сведения о Хиве // “Общественные науки в Узбекистане”, 1982, № 9. — С. 34–35.
3. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства // Записки Русского географического общества. Кн. 5. — С. 111–112–114.
4. Раҳмонова Ю. Хива тарихидан лавҳалар. — Т.: “Akademnashr”, 2019. Б. 142.
5. Раҳмонова Ю. История Хивы (традиции и изменения, XVI- начало XX века). — Ташкент, “Akademnashr”, 2019. — С. 55.
6. Муҳаммадризо Огаҳий. Риёз уд-давла // Асарлар, V жилд. — Т.: “Фан”, 1978. — 153 Б.; Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик. — Т.: “Ғафур Ғулом”, 2002. — 162 Б.; Раҳмонов А. Историческая топография / Хива — город тысячи куполов. — Ташкент: Шарқ, 1997. — С. 56.
7. Раҳмонов А. Историческая топография // Хива — город тысячи куполов. — Т.: “Шарқ”, 1997. — 57 Б.
8. Ибрагимов О. Тош ҳовли саройи. Йўл кўрсаткич. — Хива, 1990. — Б. 12;
9. Искандаров Р. Музей шаҳар // “Хива тонги” газ. 1998 й. 18 май.
10. ИҚДМҚ, КП 1222

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО
ПОДХОДА В ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ
(НА ПРИМЕРЕ ХОРЕЗМСКОГО ОАЗИСА)

С.Р.Давлетов, DSc, проф., Университет Маъмуна, Хива

У.Р.Таджиева, PhD, Академический лицей УрГУ, Ургенч

Annotatsiya. Maqolada ekologik tarixning muhim metodologik asosi sifatida fanlararo yondashuv tahlil qilinadi. Xorazm vohasi misolida tabiiy muhit tarixiy taraqqiyotning nafaqat ikkinchi darajali omili, balki faol ta'sir ko'rsatuvchi omili sifatida namoyon bo'lishi ko'rsatib beriladi. Inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganishda tabiiy, ijtimoiy va gumanitar fanlar sintezining o'rni ochib beriladi. Hidrologik jarayonlar, xo'jalik faoliyati, madaniy tasavvurlar va ijtimoiy tuzilma o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: ekologik tarix, fanlararo yondashuv, Xorazm vohasi, tabiiy muhit, ijtimoiy jarayonlar, madaniyat.

Аннотация. В статье анализируется междисциплинарный подход как ключевая методологическая основа экологической истории. На примере Хорезмского оазиса показано, что природная среда выступает не только как фон, но и как активный фактор исторического развития. Раскрывается роль синтеза естественных, социальных и гуманитарных наук в исследовании взаимодействия человека и природы. Особое внимание уделено взаимосвязи гидрологических процессов, хозяйственной деятельности, культурных представлений и социальной структуры.

Ключевые слова: экологическая история, междисциплинарный подход, Хорезмский оазис, природная среда, социальные процессы, культура.

Abstract. The article provides an extensive analysis of the interdisciplinary approach as a key methodological basis of environmental history. Using the Khorezm oasis as a case study, it demonstrates that the natural environment functions not merely as a background, but as an active factor in historical development. The article reveals the role of synthesizing natural, social, and humanities disciplines in studying the interaction between humans and nature. Particular attention is paid to the interrelation between hydrological processes, economic activity, cultural perceptions, and social structure.

Key words: environmental history, interdisciplinary approach, Khorezm oasis, natural environment, social processes, culture.

Введение. Экологическая история в современной научной парадигме рассматривается как одно из наиболее перспективных и динамично развивающихся направлений исторического знания, позволяющее по-новому осмыслить сложные формы взаимодействия общества и природы. В отличие от традиционной историографии, в рамках которой природная среда зачастую воспринималась как второстепенный или фоновый фактор, экологическая история выдвигает её в центр научного анализа, интерпретируя как активный и определяющий элемент исторического процесса.

Данный подход обусловлен тем, что природные условия оказывают многомерное и системное воздействие на развитие общества: они формируют хозяйственные модели, определяют пространственную организацию населения, влияют на социальные структуры и культурные практики. Вместе с тем исследование подобных сложных взаимосвязей невозможно в рамках одной научной дисциплины. В этой связи особую значимость приобретает междисциплинарный подход, предполагающий интеграцию методов истории, географии, экологии, антропологии, этнографии и других смежных наук.

Особую актуальность данный подход приобретает при изучении регионов с высокой степенью зависимости от природной среды. К числу таких регионов относится Хорезмский оазис, историческое развитие которого на протяжении тысячелетий находилось в тесной зависимости от динамики водных ресурсов Амударьи. Изменения русла реки, колебания уровня воды, а также климатические трансформации оказывали непосредственное влияние на расселение населения, хозяйственную специализацию и формирование культурных моделей.

Таким образом, исследование экологической истории Хорезма требует комплексного и системного подхода, учитывающего как природные, так и социально-культурные факторы. Целью настоящей статьи является раскрытие теоретико-методологических основ

междисциплинарного подхода в экологической истории, а также демонстрация его научного потенциала на примере Хорезмского оазиса.

Методы. Методологическая база настоящего исследования основана на принципах междисциплинарности, предполагающих интеграцию различных научных подходов для проведения комплексного анализа. В качестве базового используется историко-хронологический метод, позволяющий проследить динамику взаимодействия человека и природной среды в различные исторические периоды. Данный метод дополняется сравнительно-историческим анализом, обеспечивающим выявление закономерностей развития общества и его адаптации к изменяющимся природным условиям.

Ключевую роль в исследовании играет системный подход, позволяющий рассматривать природную среду, общество и культуру как взаимосвязанные элементы единой социоприродной системы. В рамках данного подхода взаимодействие «природа - общество - культура» интерпретируется как целостный процесс, в котором трансформация одного компонента неизбежно влечёт за собой изменения в других.

Особое значение имеет привлечение данных естественных наук, прежде всего палеогеографии и гидрологии. Использование этих дисциплин позволяет реконструировать природные условия прошлого, выявить динамику изменений окружающей среды и определить характер их воздействия на развитие человеческого общества. А культурно-антропологический подход применяется для анализа традиционных представлений о природе, фольклора, обрядовой практики и норм поведения, сформировавшихся в условиях длительного и тесного взаимодействия человека с окружающей средой. Таким образом, методология исследования носит комплексный характер и ориентирована на синтез различных научных парадигм.

Результаты. Климатические изменения в древности выступали одним из ключевых факторов социально-политической динамики, стимулируя процессы объединения племён, массовых миграций и формирования новых государственных образований. Это во многом объясняется тем, что кочевое и полукочевое хозяйство напрямую зависело от состояния природной среды. В частности, для Южного Приаралья характерны многовековые интервалы снижения количества осадков и повышения температуры, которые, как показывают исследования, коррелируют с 500-летними циклами усиленной солнечной активности [1:16].

Историческое развитие Хорезмского оазиса было тесно связано с динамикой Присарыкамышской дельты Амударьи. В первой половине I тысячелетия до н. э. в данном регионе наблюдался период повышенной влажности (140–250 мм осадков в год) при умеренных температурных условиях. Это способствовало формированию тугайных лесных экосистем на аллювиальных почвах, а также функционированию систем проточных озёр в районах Присарыкамья и Устюрта. Подобные природные условия создавали благоприятную основу как для развития скотоводства, так и для орошаемого земледелия, обеспечивая устойчивость хозяйственных моделей.

Применение междисциплинарного подхода к изучению Хорезмского оазиса позволяет реконструировать уникальную модель взаимодействия цивилизации и пустынной среды, в которой экологические факторы выступают не просто фоном, а детерминирующим элементом исторического процесса. Теоретико-методологическое значение данного подхода на примере региона проявляется в некоторых аспектах. В том числе:

Использование географических информационных систем (ГИС) открывает возможности для интеграции археологических данных и исторической картографии с современными спутниковыми наблюдениями. Сопоставление карт различных исторических периодов (в частности, карт Хивинского ханства 1873 года) с актуальными геопространственными данными позволяет выявить исчезнувшие ирригационные сети, древние русла рек и трансформации ландшафта. Междисциплинарный анализ даёт возможность проследить, каким образом миграция русел Амударьи приводила к упадку одних центров и подъёму других, трансформируя «земли древнего орошения» в аридные территории.

В рамках междисциплинарного подхода Хорезмский оазис рассматривается как антропогенный ландшафт, сформированный многовековой деятельностью человека. Экологическая история позволяет выявить, каким образом необходимость коллективного управления водными ресурсами (очистки каналов, регулирования распределения воды) способствовала формированию специфических институтов власти и социальной иерархии. Анализ традиционных систем водопользования в условиях ресурсного дефицита имеет не

только историко-теоретическое, но и прикладное значение, создавая основу для оценки современных проблем экологической безопасности региона.

Междисциплинарный подход позволяет рассматривать кризис Аральского моря не как внезапное явление, а как результат длительного накопления антропогенных воздействий. Интеграция данных климатологии, исторической географии и аграрной истории даёт возможность проследить, каким образом интенсификация монокультурного хлопководства трансформировала гидрологический режим региона. В этом контексте особую значимость приобретает анализ адаптационных стратегий населения Хорезма к изменениям климата и ландшафта в исторической перспективе, что позволяет выработать научно обоснованные подходы к прогнозированию и управлению экологическими процессами в будущем.

Результаты проведённого исследования свидетельствуют о том, что природная среда в Хорезмском оазисе выступала ключевым и системообразующим фактором исторического развития региона.

В результате многовекового аккумулятивного процесса, связанного с отложениями Амударьи, обогащёнными минеральными веществами, сформировалась территория Южного Приаралья, пригодная для хозяйственного освоения человеком. Изменения русла реки и её разливов способствовали образованию между песчаными дюнами Кызылкумов водных бассейнов и озёр в понижениях рельефа. Именно вблизи таких водоёмов и на прилегающих равнинных участках формировались первые поселения древнего населения. Флора и фауна, сформировавшиеся в данных природных условиях, служили основным источником пропитания для охотников и собирателей. В эпоху неолита (IV–III тыс. до н. э.) близость водных ресурсов напрямую определяла структуру питания населения: в частности, у обитателей стоянки Джанбас-4 преобладали рыбные продукты [4].

Таким образом, Амударья играла исключительную роль, фактически выполняя функцию «архитектора» природного пространства. Её разливы преобразовывали аридные территории в зоны, пригодные для жизни, тогда как изменение русла реки вынуждало население к миграции и освоению новых земель [3:107]. Подобная зависимость от водных ресурсов обусловила формирование специфической модели расселения, характеризующейся пространственной неравномерностью и высокой степенью мобильности. Поселения возникали преимущественно вблизи водных источников и могли перемещаться в зависимости от гидрологических изменений. Следовательно, природная среда не только определяла условия жизнедеятельности, но и формировала пространственную организацию общества.

В условиях древнего Хорезма мобильность и диверсификация хозяйственной деятельности выступали в качестве ключевых стратегий адаптации к нестабильной и уязвимой экосистеме бассейна Аральского моря. Мобильность в данном контексте не сводилась исключительно к кочевому образу жизни, а представляла собой гибкий механизм рационального использования ресурсов. В условиях, когда реки могли внезапно менять своё русло, превращая плодородные земли в пустынные территории, население региона использовало стратегию перемещения между различными «ресурсными зонами» в зависимости от сезонных и экологических изменений. В периоды регрессии гидрологической системы происходил переход от орошаемого земледелия к более мобильным формам хозяйствования [2:14].

Ирригационная система Древнего Хорезма представляла собой сложную и разветвлённую сеть магистральных каналов и их ответвлений, берущих начало непосредственно из русла Амударьи. Данная система являлась основой функционирования городских центров и сельского хозяйства на правобережье реки, обеспечивая устойчивость экономической жизни региона [5].

Взаимодействие с природной средой оказывало существенное влияние на формирование социальных структур. Изменения природных условий обуславливали трансформацию хозяйственных систем, прежде всего переход к более адаптированным формам земледелия и рационального использования природных ресурсов. Экологические изменения также стимулировали миграционные процессы, оказывавшие влияние на этническую и социальную структуру общества. При этом экологические кризисы нередко усиливали социальное неравенство и создавали предпосылки для конфликтов, связанных с распределением ресурсов.

Согласно имеющимся источникам, в середине I тысячелетия н. э. в результате изменений в ирригационной системе и масштабных исторических потрясений большинство крупных античных городов-крепостей, расположенных на периферии Хорезмского оазиса, пришло в упадок. Одной из причин этого явления стали вторжения степных племён, сопровождавшиеся

разрушением плотин и дамб. Нарушение функционирования ирригационных систем привело к прекращению водоснабжения сельскохозяйственных угодий, вследствие чего Амударья изменила своё направление и начала стекать в Сарыкамышскую впадину. В результате ранее процветавшие территории были заброшены и превратились в руины. Возрождение хозяйственной деятельности и повторное освоение данных земель началось лишь в VII–VIII вв., достигнув наивысшего расцвета в XI–XII вв. [6].

Особое значение в системе взаимодействия человека и природной среды принадлежит культурным механизмам адаптации. В традиционных обществах природа воспринималась как сакральная система, требующая бережного и уважительного отношения, что находило отражение в обрядах, запретах и мифологических представлениях. Фольклор, религиозные верования и традиционные знания формировали устойчивую модель экологического поведения, направленную на поддержание баланса между человеком и окружающей средой. В частности, в Авесте вопросам охраны природы придавалось особое значение, а за нарушение экологических норм предусматривались строгие санкции. В то же время такие действия, как посадка растений и обработка земли, рассматривались как высшая форма благочестия, превосходящая молитвы и жертвоприношения [7].

Таким образом, культура выступала важнейшим регулятором взаимодействия человека с окружающей средой, обеспечивая устойчивость социоприродной системы.

Заключение. Проведённый анализ показывает, что экологическая история как научное направление интегрирует три взаимосвязанных измерения: материальное (физические трансформации природной среды), культурное (восприятие и символическое осмысление природы) и политическое (роль государства, институтов и механизмов управления природными ресурсами). Именно их комплексное рассмотрение и синтез позволяют более глубоко интерпретировать сложные исторические процессы, включая экологические кризисы, социальные трансформации и адаптационные стратегии общества.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Таиров А.Д. Изменения климата степей и лесостепей Центральной Евразии во II—I тыс. до н.э.: Материалы к историческим реконструкциям. Челябинск: "Рифей", 2003. – 68 с.
2. Elizabeth Baker. The Archaeology of the Aral Sea Crisis: Environmental Change and Human Adaptation in the Khorezm Region of Uzbekistan ca. AD 300–800. Diss. PhD in Anthropology. University of California (UCLA), 2011.
3. Усманова И.И. Некоторые суждения относительно палеогеографии Хорезма эпохи каменного века // Mutafakkir. – 2022. – №2. – С. 107–114.
4. Salayev U. Qadimgi Xorazm vohasi ibtidoiy madaniyat tarixi. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Urganch, 2025.
5. Юнусова Б.А. Қадимги Хоразм шаҳарсозлик маданияти тарихидан // Academic Research in Educational Sciences. – 2022. Vol. 3, Issue 4. – Б. 712–715.
6. Davletov S., Bekimbetov B. Orol dengizining paydo bo'lishi va gidrologik o'zgarishlari tarixidan // Ўтмишга назар, 2026. – 9-жилд, 1-сон. – Б. 37–41.
7. Сапаров Б. Экологическая культура в историческом наследии «Авеста» // Alfraganus xalqaro ilmiy jurnali. – 2023. – С. 63–68.

УДК 94(55)"03/06":930.2

КНИГА ДЕЯНИЙ АРДАШИРА СЫНА ПАПАКА КАК ИСТОЧНИК ПО РАННЕСАСАНИДСКОЙ ИДЕОЛОГИИ И ИСТОРИОГРАФИИ

О.К.Зияев, преподаватель, общеобразовательная средняя школа №97, Ташкент

Annotatsiya. Maqolada o'rta fors tilidagi "Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pābagān" asari ilk Sosoniylar davri tarixi va mafkurasini o'rganishda muhim manba sifatida tahlil qilinadi. Asarning yaratilish sharoiti, qo'lyozma an'anasi, sanalash muammolari hamda ilmiy tadqiqotlar tarixiga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijasida mazkur yodgorlikning III asr voqealaridan ko'ra, kechki sosoniy davr mafkuraviy qarashlarini aks ettirishi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Sosoniylar Eroni, Ardashir I, pahlaviy matnlar, o'rta fors adabiyoti, hokimiyat mafkurası, Xwadāy-nāmag.

Аннотация. В статье рассматривается среднеперсидский памятник «Книга деяний Ардашира сына Папака» как источник по истории и идеологии раннесасанидского Ирана. Анализируются проблемы датировки, рукописной традиции, история изучения текста и его историографическая интерпретация. Делается вывод о том, что памятник отражает позднесасанидскую концепцию царской власти и династической легитимации.

Ключевые слова: Сасанидский Иран, Ардашир I, пехлевийская литература, источниковедение, идеология власти.

Abstract. *The article examines the Middle Persian work “Kārnamag ī Ardaxšēr ī Pābagān” as a source for the history and ideology of early Sasanian Iran. The study analyzes the problems of dating, manuscript tradition and historiographical interpretation of the text. It concludes that the monument reflects the late Sasanian concept of royal authority and dynastic legitimation rather than the historical realities of the third century CE.*

Key words: *Sasanian Iran, Ardashir I, Middle Persian literature, ideology of power, source studies.*

История раннесасанидского Ирана относится к числу ключевых, но в то же время проблемных направлений древневосточной историографии. Основание Сасанидского государства в начале III в. н. э. сопровождалось глубокими политическими и идеологическими преобразованиями, отразившимися в письменных памятниках поздней иранской традиции. Однако круг источников, позволяющих реконструировать этот период, остаётся ограниченным и неоднородным.

Особое место среди таких источников занимает среднеперсидский памятник «Книга деяний Ардашира сына Папака», представляющий собой повествование о происхождении и воцарении основателя Сасанидской династии. В отличие от античных греко-римских авторов, данный текст возник в иранской культурной среде и отражает внутреннее восприятие власти и династической легитимации. Вместе с тем его легендарный характер, поздняя фиксация и сложная рукописная традиция требуют осторожного и критического подхода.

Цель настоящей статьи состоит в том, чтобы рассмотреть «Книгу деяний Ардашира сына Папака» как исторический источник, проанализировать историю её изучения и определить её информативные возможности и ограничения.

Изучение «Книги деяний Ардашира» имеет сравнительно длительную научную традицию. Первые публикации текста относятся к концу XIX века и связаны с деятельностью европейских и парсийских исследователей. В 1896 г. Д. П. Санжана опубликовал английский перевод памятника в Бомбее [11], а в 1900 г. Е. К. Антия выпустил пехлевийский текст с транслитерацией и переводами [2], что заложило основу для дальнейших филологических исследований. Важный вклад в изучение текста внёс Т. Нёльдеке, который в конце XIX века использовал материал «Карнамака» в своих исследованиях по истории иранских традиций [10]. В первой половине XX века памятник рассматривался преимущественно как литературный источник, тесно связанный с эпической традицией и поздней переработкой раннесасанидских преданий.

Качественно новый этап в изучении текста связан с работами второй половины XX века. Наиболее значительным является научное издание О. М. Чунаковой (1987) [13], включающее транскрипцию пехлевийского текста, перевод на русский язык, развернутое введение и комментарий. Это издание впервые позволило рассматривать памятник как объект комплексного источниковедческого анализа. В зарубежной науке важную роль сыграли обобщающие исследования М. Бойс [3], К. Дж. Черети [4] и Ф. Грене [5], в которых «Книга деяний Ардашира» анализируется в контексте зороастрийской традиции и формирования сасанидской идеологии власти.

В научной традиции списки «Книги деяний Ардашира сына Папака» обозначаются условными сиглами (МК, J, JJ, EN), соответствующими именам переписчиков или коллекциям, в которых они сохранились. Данные обозначения закреплены в специальной литературе и отражают особенности рукописной традиции памятника [13]. Следует также отметить, что во вводной части издания О. М. Чунаковой дан развернутый обзор предшествующих научных исследований и переводов памятника [13].

Методологической основой статьи является источниковедческий и филологический анализ среднеперсидского памятника «Книга деяний Ардашира сына Папака», основанный на фундаментальном научном издании О. М. Чунаковой [13]. Применение принципа историзма позволило рассматривать памятник в контексте позднесасанидских социально-политических и религиозных условий, в рамках которых была сформирована его литературная редакция. Источниковедческий подход обеспечил критическую оценку информативных возможностей текста и выявление его идеологической направленности.

Филологический и сравнительный анализ использовались для уточнения относительной датировки памятника и сопоставления его сведений с данными античных и восточных источников, а также с эпическим изложением в «Шахнаме» Фирдоуси [12].

Автор «Книги деяний Ардашира сына Папака» остаётся неизвестным. Сведения об авторстве памятника до нас не сохранились: ни в тексте произведения, ни в его рукописной традиции имя автора не указано. В современной историографии преобладает мнение, что текст был составлен в среде зороастрийских книжников (мобедов), связанных с придворно-религиозными кругами Сасанидского государства.

Вопрос об авторстве памятника тесно связан с проблемой времени его создания и формирования дошедшей до нас редакции. Анализ астрологических мотивов в «Книге деяний Ардашира», проведённый О. М. Чунаковой, показывает, что дошедшая редакция памятника отражает позднесасанидский уровень научных и литературных представлений и не может быть датирована ранее VI–VII вв., что подтверждает её компилятивный и редакторский характер [13].

Хронологически сюжет памятника восходит к событиям начала III в. н. э.; однако дошедшая редакция была оформлена лишь в позднесасанидское время (VI–VII вв.). Более ранняя и развернутая версия преданий, вероятно сложившаяся уже в III–IV вв., не сохранилась, однако её отражение прослеживается в эпическом изложении Фирдоуси [12].

Различные версии истории Ардашира Папакана, представленные в «Книге деяний Ардашира», «Шахнаме» Фирдоуси и сочинениях арабоязычных авторов VIII–X вв., не находятся в прямой зависимости друг от друга. Все они восходят к утраченной позднесасанидской историко-династической традиции, известной в историографии под названием *Xwadāy-nāmag*.

Наиболее значимым представителем арабоязычной историографической традиции является ат-Табари, автор универсальной хроники, содержащей сведения о доисламской истории Ирана и воцарении Ардашира I [1]. Осмысление и сопоставление этих источников получило развитие в современной иранистике; дальнейший анализ пехлевийской историко-династической традиции представлен в работе О. М. Чунаковой [13].

В рамках такого сопоставительного подхода в качестве сравнительных примеров привлекаются сведения Моисея Хоренского и Агафангела, отражающие ту же историко-династическую традицию и используемые как внешние источники для анализа формирования сасанидской идеологии власти [13].

Жанровая характеристика памятника во многом соотносится с жанром «исторического романа», на что указывал А. фон Гутшмид [6]. В центре повествования находится история юноши царского происхождения, который, пройдя через испытания, обретает власть. Подобный сюжет широко распространён и в иранской традиции. Повествование о Ардашире перекликается с историей Кира у Геродота [7], что представляется закономерным, поскольку Сасанидская династия сознательно позиционировала себя как наследницу Ахеменидской державы [8].

Следует отметить специфику эпических повествований, для которых характерно свободное обращение со временем. Историческая точность не являлась приоритетной задачей; основная цель заключалась в сохранении представлений о правителях прошлого. Эта особенность проявляется в структуре текста, что отмечено О. М. Чунаковой [13]. Эпическое повествование не противопоставляется исторической традиции, а представляет особую форму её переработки. При всей символизации событий текст сохраняет элементы реального исторического содержания.

Особое значение имеет религиозная проблематика памятника. Ардашир представлен как праведный зороастриец и восстановитель истинной веры. В противоположность религиозному плюрализму Аршакидского периода, в тексте подчёркивается утверждение зороастризма и распространение храмов огня [9].

Проведённый анализ позволяет рассматривать «Книгу деяний Ардашира сына Папака» как важный источниковедческий памятник, отражающий формирование сасанидской идеологии царской власти и религиозной легитимации в позднесасанидский период. Несмотря на легендарный характер и позднюю фиксацию текста, его ценность заключается в передаче представлений о династической власти и исторической памяти, восходящих к утраченной традиции *Xwadāy-nāmag*. Памятник отражает не столько реальные события III в. н. э., сколько переработанную идеологическую модель, сложившуюся в VI–VII вв.

Использование данного произведения для реконструкции раннесасанидской истории возможно лишь при строгом критическом анализе и сопоставлении с античными, армянскими и арабоязычными источниками, а также с археологическими данными. Именно такой комплексный подход позволяет определить его информативные возможности и ограничения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Al-Ṭabarī. The History of al-Ṭabarī. Vol. V: The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen / Translated and annotated by C. E. Bosworth. Albany: State University of New York Press, 1999. 458 p.
2. Antia, Edalji Kersaspji. Karnamak-i Artakhshir Papakan: The Original Pahlavi Text, with Transliteration in Avesta Characters, Translation into English and Gujarati. Bombay: Fort Printing Press, 1900. 308 p.
3. Boyce, Mary. Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices. London: Routledge & Kegan Paul, 1979. 252 p.
4. Cereti, Carlo G. Kār-nāmag ī Ardaxšēr ī Pābagān. Encyclopaedia Iranica. Vol. XV, Fasc. 6. Costa Mesa, 2011. P. 585–588.
5. Grenet, Frantz (trad.). La geste d'Ardashir fils de Pâbag. Die, 2003. 129 p.
6. Gutschmid, A. Gotarzes // Kleine Schriften. Bd. 3. Leipzig, 1894. S. 133.
7. Геродот. История. Кн. I, §§ 107–131.
8. Луконин В. Г. Древний и раннесредневековый Иран: очерки истории культуры. М.: Наука, 1987. 135 с.
9. Modi, Jivanji Jamshedji. The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees. 2nd ed. Bombay: Jehangir B. Karani's Sons, 1937. P. 227–230.
10. Nöldeke, Theodor. Geschichte des Artachšir i Pāpakān // Bezzenbergers Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. Bd. 4. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1878. S. 22–69.
11. Sanjana, Dārāb Dastur Peshotan. The Kār-nāmag-i Artakhshir-i Pāpakān. Bombay: Education Society's Steam Press, 1896. 287 p.
12. Фирдоуси. Шахнаме. Т. 6 / пер. Ц. Б. Бану-Лахути, В. Г. Берзнева; под ред. И. С. Брагинского. М.: Наука, 1989. 655 с.
13. Чунакова О. М. Книга деяний Ардашира сына Папака: транскрипция текста, перевод, введение, комментарий и глоссарий. М.: Наука, 1987. 164 с.

УДК 551.8:551.58:903(575.1)

ПАЛЕОЭКОЛОГИЯ АМУДАРЬИНСКО-АРАЛЬСКОЙ БАССЕЙНОЙ ЗОНЫ И КЛИМАТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПЕРВОБЫТНОГО ПЕРИОДА В ХОРЕЗМСКОМ ОАЗИСЕ

У.Исмаилов, независимый исследователь, Ургенчский государственный университет имени Абу Райхона Беруни, Ургенч

Annotatsiya. Maqola Xvalin transgressiyasi davrida O'rta Osiyo, xususan, Amudaryo va Orol havzasining paleoekologiyasini, Xorazm vohasining iqlim-sharoitlari va ibtidoiy madaniyat rivojlanishini o'rganadi. Tadqiqotda daryolar oqimi, suv havzalari, qumtepaliklar, transgressiv va regresiv jarayonlar hamda ularning inson migratsiyasi va yashash maskanlariga ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Xvalin transgressiyasi, Orol havzasi, Amudaryo, Xorazm vohasi, paleoekologiya, ibtidoiy madaniyat, daryo deltalari, iqlim-sharoit, migratsiya

Аннотация. Статья посвящена изучению палеоэкологии Центральной Азии, в частности, реки Амударья и Аральского бассейна, во время Хвалынской трансгрессии, а также климатических условий и развития первобытной культуры в Хорезмском оазисе. В работе анализируются русловые процессы, водные объекты, песчаные дюны, трансгрессивные и регрессивные процессы и их влияние на миграцию и расселение человека.

Ключевые слова: Хвалынская трансгрессия, Аральский бассейн, река Амударья, Хорезмский оазис, палеоэкология, первобытная культура, речные дельты, климат, миграция

Abstract. The article is devoted to the study of the paleoecology of Central Asia, particularly the Amu Darya River and the Aral Sea basin during the Khvalyn transgression, as well as the climatic conditions and the development of prehistoric culture in the Khorezm oasis. The study analyzes river processes, water bodies, sand dunes, transgressive and regressive processes, and their impact on human migration and settlement.

Keywords: Khvalyn transgression, Aral Sea basin, Amu Darya River, Khorezm oasis, paleoecology, prehistoric culture, river deltas, climate, migration

Введение. Историко-географический регион Центральной Азии, особенно бассейны Амударьи и Арала, создавал благоприятные условия для человеческой деятельности и культурного развития. В период Хвалынской трансгрессии Амударья текла на запад, впадая в Каспийское море через Узбой. Этот процесс определил климат, геоморфологию и водные ресурсы региона, а также миграционные маршруты древних людей.

Обзор литературы. Палеоэкологические и исторические исследования помогают понять природные условия и деятельность человека в регионе. А. Свиточ [1] анализировал исторические этапы Хвалынской трансгрессии и развития Каспийского моря, А.И. Гладышев [2] изучал появление Узбоя и направление водного потока, обращая внимание на историческое

развитие Аральского бассейна. Геологические исследования описывают формирование аллювиально-дельтовых равнин Амударьи и геоморфологические процессы [3]. П.В. Серебровский [4] и В.М. Синицын [5; 6] изучали миграцию фауны и палеоклиматические условия региона. Л.С. Берг [8] выявил следы древних трансгрессивных фаз Аральского моря, а А.П. Окладников [9] и Г.Е. Марков [10] анализировали первобытную культуру и мезолитические памятники Хорезмского оазиса.

Методология. Исследование основано на геологических, геоморфологических и археологических материалах. В качестве источников использованы русло Узбоя, дельты Амударьи и Сырдарьи, песчаные дюны, слои Хвалынской трансгрессии, а также памятники палеолита и мезолита. Анализ направлен на изучение взаимосвязи климата, водных ресурсов и человеческой деятельности.

Обсуждение. Верхнехвалынский период характеризовался западным течением Амударьи в Каспийское море через Узбой. Радиоуглеродное датирование показывает, что Хвалынская трансгрессия (подъем уровня моря) достигла пика 15–12 тыс. лет назад в конце позднего плейстоцена и завершилась 9–7 тыс. лет назад в начале голоцена [1, 20-24]. В это время большая часть древнего Хвалынского моря высохла и постепенно отступала на запад [2, 42-50]. Узбой возник по линии отступления моря, а последующие потоки продолжали двигаться в сторону Каспия.

История Маничского пролива особенно важна, так как он оказал влияние на формирование историко-экологических условий Хорезма. Маничский пролив соединял Каспийское и Черное моря, со временем превращаясь в канал. В плейстоцене происходили несколько повышений уровня моря: Баку (400 тыс. лет назад), ранний и поздний Хазар (200 и 100 тыс. лет назад), а также значительный отток каспийских вод в Черное море во время Хвалынского периода. В период Хазарского моря через Маничский пролив происходил свободный обмен фауной между Каспием и Черным морем [3, 335]. Этот процесс способствовал миграции морских видов из Черного и Средиземного морей в Центральную Азию.

Во время рисс-вюрмского ледникового интервала произошла Хазарская трансгрессия, снова связав Каспий и Черное моря через Маничский пролив, что способствовало дальнейшей миграции фауны [4, 50]. Ледниковые периоды в Центральной Азии имели «плювиальный» характер с повышением осадков и увеличением стока. Во время максимальной ледниковой фазы, совпавшей с Хазарской трансгрессией, наблюдалась необычная эрозия в Устюртских понижениях в условиях пустыни, обусловленная повышенной влажностью и интенсивным поверхностным стоком [5, 207-208]. Фазы пливии также вызывали повышение уровня воды в временных водоемах и засушливых регионах [6, 203].

Несколько волн миграции воды и фауны происходили через Маничский пролив в период развития Каспия. Ученые отмечают, что этот обмен прекратился к позднему Хвалынскому периоду [3, 335]. Важнейшее событие позднего четвертичного периода Центральной Азии – северное отклонение палео-Амударьи в бассейн Арала. Палео-Мургаб и палео-Таджан больше не были притоками Амударьи. В некоторых старых руслах сохранились небольшие изолированные озерные бассейны. На предгорьях и плато формировались пролювиальные песчано-гравийные отложения, а в низинах Каракума и Кызылкума откладывались эоловые пески. Палео-Сырдарья текла через суженный Ферганский пояс, откладывая гравийные слои [7, 135].

Берг подчеркивал относительно молодую фауну Аральского моря. Он выявил следы древней трансгрессивной фазы, включая *Cardium edule*, мигрировавшую из Каспия через Черное море во время второй половины четвертичного периода (фаза Эвксин). Нахождение этих моллюсков в Арале указывает на миграционные пути водной фауны [3, 336].

После ледникового периода засушливость климата привела к частичной эрозии аллювиальных отложений ветром, особенно на недавно поднятых равнинах с понижением уровня подземных вод. В пустынях Каракума и Кызылкума сформировались крупные песчаные массивы [5, 208]. С середины палеолита жизнь появляется вдоль Узбоя и в Джабальском регионе к востоку от Каспия, а с мезолита активность увеличивается [9, 11-219]. Памятники верхнего палеолита обнаружены в Дам-Дам чашме [10, 104-125].

Климатические особенности включают проникновение холодных сибирских воздушных масс в Хорезм зимой, а южная часть Каспия переносила теплые воздушные массы вдоль побережья. Это создало экстремальные климатические условия в Хорезмском оазисе с холодной зимой и очень жарким летом [11, 159-160].

Результаты. Хвалынская трансгрессия определила гидрологические и геоморфологические особенности Амударьи и Узоя. Миграции воды и фауны через Маничский пролив увеличили биологическое и экологическое разнообразие. Постледниковые аллювиальные и эоловые процессы сформировали крупные песчаные массивы в пустынях Кызылкума и Каракума. Палео-Амударья и палео-Сырдарья поддерживали охоту, рыболовство и скотоводство. Теплые воздушные массы южного Каспия и холодные сибирские массы создавали экстремальные климатические условия в Хорезмском оазисе.

Выводы. Хвалынская трансгрессия и Аральский бассейн были ключевыми факторами формирования антропогенных ландшафтов и первобытной культуры. Русловые процессы, дельты, песчаные дюны и водные объекты определяли миграцию и расселение древних людей, способствуя историко-географическому развитию региона.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Свиточ А. А. Всемирный потоп и великая хвалынская трансгрессия Каспия // Природа. № 1. – М.: «Наука», 2006. – С. 20-24.
2. Гладышев А. И. Путешествие по уснувшей реке // Природа. № 9. – М.: «Наука», 2002. – С. 42-50.
3. Герасимов И.П., Марков К.К. Четвертичная геология (палеогеография четвертичного периода). – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1939. – С. 335.
4. Серебровский П.В. История животного мира СССР. – Л.: «Коминтерн», 1935. – С. 50.
5. Синицын В.М. Палеогеография Азии. – М.: Издательство академии наук СССР, 1962. – С. 207-208.
6. Синицын В. М. Введение в палеоклиматологию. – Л.: «Недра», 1980. – С.203.
7. Палеогеография СССР. Т IV. – М.: «Недра», 1975. – С. 135.
8. Берг Л.С. Аральское море: Опыт физико-географической монографии. – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1908. – 580 с.
9. Окладников А.П. Пещера Джебел памятник древней культуры прикаспийских племен Туркмении // Тр.ЮТАКЭ. Т. VII. Ашхабад: Издательство Академии наук Туркменской ССР, 1956. – С. 11-219.
10. Марков Г.Е. Грот Дам-Дам чешме 2 в Восточном Прикаспии // СА. № 2. – М.: «Наука», 1966. – С. 104-125.
11. Iqlimshunoslik: [oliy o'quv yurtlarining talabalari uchun darslik] / Yu. V. Petrov [va boshq.]; O'zR oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi. – T.: "Noshir", 2010. – B. 159-160.

УЎҚ 908

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ДАСТЛАБКИ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ХАЛҚАРО АЛОҚАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ХУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ (1992-1997ҲҲ)

М.М.Каримов, доц., Қарши давлат университети, Қарши

Аннотация. Мазкур тадқиқот 1992–1997 йилларда Ўзбекистонда олий таълим тизимида халқаро алоқаларни ривожлантиришнинг ҳуқуқий асосларини комплекс тарзда таҳлил этишига бағишланган. Унда мустақилликнинг дастлабки босқичида олий таълим соҳасини ислоҳ қилиш, хорижий давлатлар ва халқаро таъкилотлар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш, академик алмашинув дастурларини жорий этиш ҳамда норматив-ҳуқуқий базани шакллантириш жараёнлари ёритилган. Шунингдек, таълим тизимининг халқаро майдонга интеграциялашуви, кадрлар тайёрлаш сифатини оширишга қаратилган чора-тадбирлар ҳамда уларнинг амалий натижалари тарихий-ҳуқуқий нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Тадқиқот якунида соҳани янада такомиллаштиришга доир илмий хулосалар ва таклифлар берилган.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, xalqaro aloqalar, huquqiy asoslar, islohotlar, hamkorlik, integratsiya

Аннотация. Данное исследование посвящено комплексному анализу правовых основ развития международного сотрудничества в системе высшего образования Узбекистана в 1992–1997 гг. В работе рассматриваются реформы высшего образования в первые годы независимости, установление связей с зарубежными странами и международными организациями, внедрение программ академического обмена и формирование нормативно-правовой базы. Также анализируется интеграция национальной системы образования в мировое образовательное пространство, меры по повышению качества подготовки кадров и их практические результаты с историко-правовой точки зрения. В заключении представлены научно обоснованные выводы и рекомендации по дальнейшему развитию данной сферы.

Ключевые слова: высшее образование, международное сотрудничество, правовая база, реформы, партнерство, интеграция

Abstract. This study is devoted to a comprehensive analysis of the legal foundations for the development of international cooperation in the higher education system of Uzbekistan during 1992–1997. It examines the early reforms in higher education after independence, the establishment of

cooperation with foreign countries and international organizations, the introduction of academic exchange programs, and the formation of a regulatory and legal framework. The research also analyzes the integration of the national education system into the global academic space, measures aimed at improving the quality of training specialists, and their practical outcomes from a historical and legal perspective. The study concludes with scientifically grounded findings and recommendations for further improvement of the sector.

Keywords: higher education, international cooperation, legal framework, reforms, partnership, integration

Жаҳонда рўй бераётган глобаллашув жараёнлари мамлакатлар ҳаётининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий жабҳаларига таъсир кўрсатиб, турли соҳаларда рақобатни вужудга келтирди. Рақобатга асосланган таълимда эса, ўз навбатида, тараққиёт келиб чиқади ва бу барча соҳаларнинг ривожланиш ҳолатига таъсир этмай қолмайди. Ушбу жараёнлар мактабгача таълим, халқ таълими ва олий таълим муассасалари фаолиятида ҳам кўзга ташланди. Соҳадаги ислохотлар ўз ўрнида таълим соҳаси бўйича хорижий давлатлар билан ҳамкорликни янада ривожлантиришни тақозо этди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб олий таълим соҳасида халқаро алоқаларни йўлга қўйишда тизимнинг ҳукукий асосларини яратишга алоҳида эътибор қаратилди. Зеро олий таълим муассасасида халқаро алоқаларни йўлга қўйиш стратегияси пост-индустриалашган жамият шароитида олий таълимни модернизация қилиш ва халқаро алоқаларни ривожлантириш бўйича фундаментал ҳужжатларни ишлаб чиқишда Халқаро ҳукукий нормативлар, Ўзбекистон Республикасининг ҳукукий нормативлари ва ОТМларнинг ички низомларига алоҳида аҳамият қаратилди.

Олий таълим тизимида халқаро ҳамкорликни меъёрий-ҳукукий асосларини яратишда авваламбор Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “ҳар кимнинг таълим олиш ҳуқуқини кафолатлайди”ган 41-моддасига таянилади.

Дастлабки олий таълим тизимидаги халқаро алоқаларга доир ислохотлар 1992 йил 2 июлдаги “Таълим тўғрисида”ги қабул қилинган Қонунда ўз аксини топди. Ушбу Қонуннинг 7-боби халқаро ҳамкорлик алоқаларига бағишланган бўлиб, ҳужжатнинг 44-моддасида “...таълим муассасалари ва таълим тизимидаги корхоналар қонунларда белгиланган тартибда таълимга доир муаммолар юзасидан халқаро ҳамкорликда иштирок этадилар, хорижий мамлакатларнинг ўқув юртлари ва илмий муассасалари билан бевосита алоқалар ўрнатиш, улар билан биргаликдаги ўқув юртлари очиш ҳуқуқига эгалар” деб таъкидланган. Шунингдек, олий таълим тизимининг муассасалари ва ташкилотлари қонунларда назарда тутилган доирада ташқи иқтисодий фаолиятда иштирок этади.

1993 йил 7 майда “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги 884-ХП-сонли Норматив-ҳукукий ҳужжат қабул қилинди. Ушбу қонун асосида Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан “Олий таълим ислоҳоти” дастури ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилди. 1992–1993 ўқув йилидан бошлаб олий таълим икки поғонали ўқиш тизимида ўтказилди. “Таълим тўғрисида”ги Қонун 6 йил давомида Олий таълим тизимини янада ривожланишига ва ўтиш даврида олий таълим соҳасини йўлга қўйиш ва ривожлантиришга хизмат қилди.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалар соҳасини тартибга солувчи илк норматив-ҳукукий ҳужжат 1995 йил 22 декабрда 172-И-сон “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида”ги қонуни қабул қилинди (2019-йил 6-февраль, ЎРҚ-518-сон янги таҳрир). Ушбу қонуннинг 6-моддаси халқаро шартнома объекти деб номланган бўлиб, “Давлатнинг сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий, ҳукукий ва бошқа соҳалардаги фаолияти Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномасининг объекти бўлиши мумкин.” деб таъкидланган.

1992-1997 йилларда таълим тизимидаги ислохотларнинг биринчи босқичида соҳадаги муаммолар, хато ва камчиликлар туфайли режалаштирилган ишлар амалга ошмади. Тизим ягона концепция билан боғланмаганлиги сабабли жараёни тўла қамраб ололмади. Таълим соҳаси жамиятдаги ўзгаришлардан орқада қолди. Шу боис, “Таълим тўғрисида” Қонунни янгидан қабул қилиш бўйича тайёргарлик ишлари бошлаб юборилди.

Республика ҳукумати томонидан қабул қилинган қонун, қарор ва фармонлар, шунингдек, илм-фан соҳасини ривожлантириш учун давлат ва халқаро ташкилотларнинг ёрдами натижасида илмий-тадқиқот ишлари анчайин ривожланди. 1997 йилда республикада

4000 нафар аспирант илмий-тадқиқот олиб борган бўлиб, уларнинг 69% олий ўқув юртлари ҳисобига тўғри келди, 1994-1998 йилларда фан номзодлари эса 9% га ошиб 15500 нафарга етди, фан докторлари 8% га кўпайиб, 2500 нафарни ташкил этди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан таълимда изчиллик ва узвийликни таъминлаш, таълим тизими ривожланган мамлакатларнинг илғор жиҳатларини ўрганган ҳолда янги таҳрирдаги “Таълим тўғрисида” Қонуннинг қабул қилинишини ва ушбу тизимни давлат сиёсатининг устувор йўналишига айлантиришни талаб қилди. 1997 йил март ойида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг фармойишига мувофиқ махсус ҳукумат ишчи гуруҳи тузилиб, ушбу ишчи гуруҳга тегишли вазирлик ва идоралар, мутахассис ва олимлар киритилди. Ташкил этилган ишчи гуруҳ фаолияти натижасида 1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикасининг Янги таҳрирдаги “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ҳамда “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” қабул қилинди. Бу олий таълим тизимида халқаро ҳамкорлик алоқаларига ўз таъсирини кўрсатди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.:O'zbekiston, 2019.-16-bet.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992-й., –№9 ;
3. “Таълим тўғрисида”ги Қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 й., 9-сон, 44-модда;
4. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси 1993 й., 6-сон, 268-модда
5. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995-й., 12-сон,
6. Абдуллаев У.Ш. Ўзбекистонда педагогик кадрлар тайёрлаш тизимидаги ютуқ ва муаммолар (1991-2018 йй.): Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс....– Қарши, 2021.– Б.10-12.
7. Абдуллаев У.Ш. Ўзбекистонда педагогик кадрлар тайёрлаш тизимидаги ютуқ ва муаммолар (1991-2018 йй.): Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс... автореф.– Қарши, 2021.– Б.10-14.

УЎК 910.3+910.4

А.П. ФЕДЧЕНКОНИНГ ПОМИР ВА ПОМИРОЛДИ МИНТАҚАЛАРИДА ОЛИБ БОРГАН ТАДҚИҚОТЛАРИ

*Н.С.Кенжаева, доц., Чирчиқ давлат педагогика университети тузилмасидаги Қатагон
қурбонлари хотираси музейи, Чирчиқ*

Аннотация. Мазкур мақолада А.П. Федченконинг Помир ва унга туташ минтақаларда олиб борган илмий экспедициялари ва натижалари таҳлил қилинади. 1868–1871 йилларда Ўрта Осиё бўйлаб амалга оширилган саёҳатлар давомида олим минтақа флораси, фаунаси, географияси ва этнографиясига оид қимматли материалларни тўплаганлиги ёритиб берилади. Экспедициялар якунлари шу қадар салмоқли бўлдики, улар кенг илмий ва жамоатчилик доираларининг диққат-эътиборини ўзига қаратганлиги очиб берилган.

Калит сўзлар: А.П. Федченко, Ўрта Осиё, Помир, илмий экспедиция, комплекс тадқиқотлар, география, флора, фауна.

Аннотация. В данной статье анализируются научные экспедиции А.П. Федченко в Памирский и прилегающие к нему регионы, а также их результаты. Освещается процесс сбора ученым в ходе путешествий по Средней Азии в 1868–1871 годах ценных материалов по флоре, фауне, географии и этнографии края. Подчеркивается, что итоги этих экспедиций оказались настолько значимыми, что привлекли пристальное внимание широких научных и общественных кругов.

Ключевые слова: А.П. Федченко, Средняя азия, Памир, научная экспедиция, комплексные исследования, география, флора, фауна.

Abstract. This article analyzes A.P. Fedchenko's scientific expeditions to the Pamir and its adjacent regions, as well as their outcomes. It highlights the scientist's collection of valuable materials on the region's flora, fauna, geography, and ethnography during his travels through Central Asia between 1868 and 1871. The results of these expeditions proved to be so significant that they garnered close attention from broad scientific and public circles.

Key words: A.P. Fedchenko, Central Asia, Pamir, scientific expedition, comprehensive research, geography, flora, fauna.

Марказий Осиё ҳудуди азалдан рус илм-фанининг диққат марказида бўлиб келган. Осиё китъасини географик жиҳатдан тадқиқ этишда рус олимлари бошқа мамлакат вакиллариغا караганда салмоқлироқ изланишлар олиб боришган. Айниқса, Туркистон ўлкасининг илк тадқиқотчилари ҳисобланган П.П. Семёнов-Тян-Шанский, Н.А. Северцов, А.П. Федченко ва И.В. Мушкетовлар одам оёғи етиб бориши қийин бўлган ҳудудларга бориб, минтақанинг

табиати, ҳўжалиги ва аҳолисига оид жуда муҳим маълумотларни тўплашган. Ушбу изланишлар илм-фан учун кам ўрганилган ҳудудлар ҳақида қимматли манба бўлиб хизмат қилиш билан бирга, Туркистоннинг Россия империяси томонидан истило қилиниши учун стратегик аҳамиятга эга бўлган географик ва ижтимоий маълумотларни тақдим этган [2, С.5].

1867 йилда босиб олинган ҳудудларда маркази Тошкент шаҳри бўлган Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилди. 1869 йил бошида рус қўшинлари Самарқандни эгаллагач, Зарафшон округи ҳам мазкур маъмурий бирлик таркибига киритилди. Ушбу ҳудудларнинг табиий-тарихий ва географик хусусиятлари етарлича ўрганилмаганлиги Россия империясининг янги мустамлака ўлкаларини иқтисодий жиҳатдан ўзлаштириш жараёнини сезиларли даражада секинлаштирди. Мазкур ҳолат император ҳукуматини Россиянинг йирик илмий жамиятлари ҳамда алоҳида тадқиқотчилар кўмагига таянган ҳолда, Туркистон табиатини тизимли ўрганиш чораларини кўришга ундади. [1, С.3-6]

Москва университети қошида ташкил этилган Табиатшунослик, антропология ва этнография ҳаваскорлари жамияти ҳам Марказий Осиё билан боғлиқ тадқиқот ишларида ўзининг катта ҳиссасини қўшди. 1865 йилда Тошкент рус қўшинлари томонидан босиб олинганидан сўнг ушбу жамият Туркистон ўлкасига ўзининг экспедициясига тайёргарлик кўра бошлади.

1868 йил 25 январда жамият раиси Г.Е. Шуровскийнинг таклифига билан Туркистон ўлкасига экспедицияга раҳбарлик қила оладиган шахсни сайлаш учун махсус йиғилиш ўтказилди. Жамиятнинг антропология бўлими котиби, ёш олим, асосчи-аъзоларидан бири Алексей Павлович Федченко экспедиция раҳбари этиб тайинланди [8, 5-6 в].

Жамият ёш олим табиатшунослик соҳасида ўзининг жиддий изланишлари ва тадқиқотлари билан аллақачон илмий жамоатчилик ҳурматига сазовор бўлган А.П. Федченкони экспедицияни муваффақиятли амалга оширишига ишонч билдирди ва ўз аъзоси билан фахрланиши ва қадрлашини эътироф этди [6, 28].

1868 йил сентябрь ойида А.П. Федченкони Туркистон ўлкасига хизматга ўтказиш тўғрисида буйруқ чиқарилди. 1868 йил 20 октябрда тайёргарликни тугатиб, экспедиция учун зарур жиҳозлар олтимиш пуд юк ортилган экипаж, эр-хотин Федченколари Москвадан Туркистонга жўнаб кетишди. Эллик уч кунлик машаққатли, аммо қизиқарли ва таассуротларга бой саёҳатдан сўнг 1868 йил 14 декабрда Тошкентга етиб келишди. Туркистон ўлкасини ўрганишнинг дастлабки йилларининг натижаси Зарафшон тоғ тизмасидаги катта ҳудудларни ўрганиш билан бирга ўлка ҳақида турли маълумотларни тўплаш, маҳаллий уй ҳайвонларининг табиий тарихи учун коллекциялар тузиш ва маҳаллий аҳоли азият чеккан ришта (*Dracunculus medinensis*) паразитини ўрганиш билан шуғулланди. [7, 6].

1871 йил май ойида А.П. Федченко Қўқон хонлигига экспедицияга тайёргарлик кўришни бошлади. Ушбу сафарга жўнаш олдида қуйидаги вазифаларни ўз олдига қўйди:

1. Шарқий йўналишда Ўрта Осиё ясси тоғликларини тадқиқ этиш.

2. Сирдарё ҳавзасини ўрганиш орқали Ўрта Осиё дарёлари ҳақидаги маълумотларни сезиларли даражада тўлдириш.

3. Ғарбий Тянь-Шанда олиб борилган ишларни Ўрта Тянь-Шанда бошқа тадқиқотчилар томонидан олиб борилган фаолият билан боғлаш.

4. Ўшдан жанубга томон қараб ҳаракатланиб, хариталаримизда меридионал тизма шаклида ёки меридионал баланд плато шаклида намоён бўладиган¹, Тянь-Шанни Ҳимолой ва Ҳиндукуш тоғлари билан боғлайдиган тоғларни ўрганиш¹.

Керакли хужжатларни расмийлаштирган экспедиция 1871 йил 2 июнда Тошкентдан Хўжанд томонга йўналди, сўнгра Махрам орқали Қўқонга йўл олди.

А.П. Федченко ҳеч бир европалик ташриф буюрмаган ҳудудларни тадқиқ этиши лозим эди. Экспедиция Фарғона водийсининг жанубида жойлашган ва сирли Помирга тўғридан-тўғри туташган тоғларга кириб бориб, Алексей Павловичнинг тадқиқот мақсади орзу ва истакларига айнан мос эди.

Бу бутун минтақа гляциология нуктаи назаридан энг қизиқарли жойлардан бири сифатида Алексей Павловичнинг диққат марказида бўлди. У ўша пайтда Зарафшон, Сўх ва Исфара дарёларининг манбаи музликлардан бошланишини билар эди. “Биз барча ҳудудни тадқиқ этиш имконияти пайдо бўлишини кутамиз; Эҳтимол, музликларнинг пайдо бўлиши

¹ А.П. Федченко гипотетик меридионал қўтарилиш ҳисобланган Болорни назарда тутди. Ушбу тизма Ўрта Осиё тоғларини Ҳималай тоғлари билан боғлаши керак эди. А.П. Федченко, Н.А. Северцов ва И.В. Мушкетовларнинг тадқиқотларини ва А. Гумбольдтнинг ушбу нотўғри фаразини инкор этади.

борасидаги жуда кўп масалаларни ечиш имконини беради. Ҳозирда Тянь-Шанда мавжуд бўлган музликларни ўрганиш худди шу ҳудудда илгари мавжуд бўлганлар ҳақида мулоҳазаларни юритиш учун зарурдир. Европада олинган хулосаларни тўлиқ бу ҳудудга тадбиқ этиш мумкин эмас. Альп тоғларида ҳам, Тянь-Шанда ҳам асосий хусусиятлар бир хил бўлиши эҳтимол, лекин маҳаллий фарқларда тафовутлар бўлиши керак” [7, 292].

Экскурсия муваффақиятли амалга оширилди ва кутилган натижаларни берди. Саёҳатчилар босиб ўтган йўлларини барчасини съёмка қилди, Исфара дарёси бутун водийсини то унинг бошланғич манбаигача харитага туширишди. Бир қанча музликлар кашф этилди, уларни ўрганиш Туркистон тоғларидаги музликларнинг морфологияси ва генезиси бўйича бир қатор дастлабки умумий хулосаларни чиқариш имконини берди.

А.П. Федченконинг Олой орти тизмасидаги қор тизимида олиб борган кузатишлари катта қизиқиш уйғотади. Изланишлари асосида доимий қор қоплами бу тизмада тикка қиялик ва тик жарлик йўқ деган хулосага келади. Олой орти тоғ тизмаси ўзининг нисбатан бир хил ва заиф паст-баланд чўққилари билан ажралиб туради ва унинг жойлашуви уни ташкил этувчи тоғ жинсларнинг кенгайиши билан мос келади.

Алексей Павлович Олой водийси ва унга туташ тоғларнинг гидрографияга оид аниқ тавсифини берди. У нафақат Қизилсув дарёси ва унинг ирмоқлари ҳақида ишончли маълумотларни берди, оғзаки суриштирув орқали бутун Амударё ҳавзасининг умумий хусусиятини аниқлади.

Федченко оғзаки сўров маълумотларига асосланиб, Олой орти тоғлари орқасида бирор яқин жойда машҳур Помир жойлашганлигини аниқлади. Помир ҳам Олой каби тоғ чўққилари ва кенг ясси тоғликдан иборат эканлиги шубҳасиздир. Маҳаллий аҳоли уни Помил деб аташади; Улар Помил-калян (катта) ва Памил-хурд (кичик) ўртасида фарқ қилади ва бу ўлка текис, кенг, ниҳоятда баланд, шунинг учун Олой қирғизлари ҳавонинг сийраклиги туфайли у ерда яшай олмаслигини айтадилар. Аммо қаерда, қайси дарёнинг юқори оқимида (шубҳасиз, Помир ясси тоғ Олой билан бир хил тузилишга эга), Помир-калян қайси ҳудудда жойлашганлиги ҳақида ҳозирча ҳеч ким менга аниқ бир нарса айтолмади. Помир тўғрисида аниқ маълумот олиш мен учун қийин, чунки маҳаллий аҳолининг Шугнон билан алоқаси йўқ, чунки у ерда шиа мазҳабига эътиқод қилувчилар ва алпаразилар (кофирлар) истиқомат қилади, улар вақти-вақти билан уларни қул қилиб олиб кетади.

Айни пайтда, Помир-калян жойлашган бўлиши мумкин бўлган номаълум ҳудуд нисбатан унча катта эмас: мен борган Қизилсув ва Вуд² бўлган Сарикқўл (Виктория кўли) ўртасида 240 верстан ошмайди, яъни Тошкент ва Самарқанд ўртасидаги масофа сингари” [9, 28-33 в].

1871 йил 27 августда Қўқон хонлиги бўйлаб саёҳатини якунлаб, Тошкентга етиб келди.

Юқорида қайд этилган экспедициянинг илмий натижалари билан бир қаторда, А.П. Федченко томонидан “Қўқон хонлиги ва Амударёнинг юқори оқимларининг харитаси”[10.]нинг тузилиши ва унга берилган изоҳли иловалари ушбу саёҳатнинг асосий илмий натижаларидан бўлди.

А.П. Федченко ушбу харитани тузишда бутун саёҳат йўналиши бўйича кўз билан чамалаб тахминий планга олиш ва ярим асбобли съёмка маълумотларидан ва асосий йўналишдан четда бўлган ёки ташриф буюришнинг имкони йўқ ҳудудлар ҳақидаги оғзаки сўров натижаларидан фойдаланди. Бу маълумотларни Заравшон водийсига уюштирган экспедицияси вақтида тўплаган бўлса-да, Қўқон хонлигига қилган ташрифи унга ҳудуд бўйича янги маълумотларни берди.

“Шундай қилиб, А.П. Федченко, орография ва гидрографияга оид тўпланган маълумотларга таянган ҳолда, тадбиқ қилинаётган харитада берилган Қўқон хонлигининг жанубидаги ҳудудларни тасвирлашга ҳаракат қилади” [7, С. 385].

Айнан А.П. Федченко Помир ерларининг сиёсий ва маъмурий бўлиниши масалаларини ўрганишга киришган биринчи рус тадқиқотчиси эди. Шу тариқа, у «Шугнон ўлкасининг шимолий чегараси Олойга яқинлашиб қолишини аниқлашга муваффақ бўлди. Шугнон ерларини Олойдан Муғ-сув дарёси водийси ажратиб туради. Афсуски, мен билан ҳамсуҳбат бўлган қўқон қирғизлари Муғ-сув водийси хусусида унинг ирмоқлари ва аҳолиси ҳақида ҳеч нарса билишмайди. Улар водийнинг пастки ярмини Қоратегинга қарам бўлган қирғизлар томонидан ўрнашиб олганлигини, юқори оқимида эса Чуок қирғизлари ёзда кўчиб юришини айтишди, аммо бу ўлкалар кимга бўйсундишларини ҳақида маълумот беришолмади. Қирғиз

² Ж. Вуд — XIX асрнинг 30-йилларида Помирга кириб борган инглиз разведкачиси.

бийларидан бири Кудара дараси бўйлаб Терс-оқар ва Тахтакурум довонларини босиб ўтиб, Тошқўрғоннинг Шуғнон қишлоғига келганликларини айтиб берди, холос” [4, С.394].

Экспедиция Алексей Павлович томонидан кашф этилган Олой тизмасининг геологик ва геоморфологик тузилиши бўйича қизиқарли маълумотлар тўплади. Олим тизмани турли хил кум-гилли бўр ва учинчи давр жинсларидан таркиб топганини, фақат айрим жойларда ер юзига чиқиб қолган кристалл тоғ жинслар ва метаморфик сланецларнинг учрашини аниқлади.

А.П. Федченконинг ажойиб саёҳати натижалари умумий қизиқишни уйғотди ва ўша даврнинг йирик олимлари томонидан юқори баҳоланди.

И.В. Мушкетов шундай ёзади: “Бу саёҳатнинг илмий аҳамиятини баҳолаш учун, биринчидан, 1871 йилда Қўқон хонлигининг аҳволини, иккинчидан, 1871 йилгача Олой ҳақидаги билимларимизнинг ҳолатини билишимиз даркор. Биринчисига келсак, Қўқон хонлигида бўлиб турадиган доимий исён ва ғалаёнлар бир томондан, иккинчи томондан эса, Худоёрхон ва унинг барча сафдошларининг шубҳа-гумонлари саёҳатчини қийин ва хавфли вазиятга қўйган. Иккинчисига келсак, Федченкога сафарига қадар Олой мутлақо *terra incognita* эди...³. Федченко Олой ва унинг улкан тизмаларини кашф этиш шарафига муяссар бўлди... Шу тариқа, бир томондан Федченко томонидан олиб борилган тадқиқотлар, иккинчи томондан эса экспедиция қатнашчиларининг шубҳасиз истеъдоди ва мислсиз меҳнатсеварлиги натижасида қўлга киритилган натижалар ўз даврининг олимларида катта қизиқишига сабаб бўлди” [3, С.328-329].

А.П. Федченко, жумладан, Олой орти тизмасининг музликларини ўрганиш ва Помирга етиб бориш учун янги экспедицияни уюштиришни режалаштирган эди. Шунингдек, ушбу тадқиқотларга тайёргарлик кўриш ва экспедиция ишларини наشر эттириш учун эр-хотин Федченколари 1872 йилда Европага йўл олишди.

Эр-хотин Федченколари 1873 йилнинг ёзини Гейдельбергда ва Люцернда ўтказдилар, у ерда Алексей Павлович экспедиция давомида қўлга киритилган материалларини қайта ишлашда давом этди. А.П. Федченко Люцерн шаҳридан геоморфологик тадқиқотлар олиб бориш учун тоғларга экскурсиялар уюштирди. У Туркистон музликлари билан солиштириш учун Европа Альпларидаги бир нечта музликларни кўришга қарор қилди.

Август ойининг охирида Федченколари Швейцариядаги Гринденвальд музлигини кўздан кечиришди, бир ҳафтадан сўнг, 1873 йил 2 сентябрда А.П. Федченко икки йўлбошловчи билан Франциянинг Шамуни қишлоғидан Монблан музликларидан бирига кўтарилди.

Чарчаган ва совуқдан дийдираб қолган саёҳатчилар тунда музликка етиб келишди. Алексей Павлович ўзини ёмон ҳис қилди ва юришни давом эттира олмади. Йўлбошловчилар инсонийлик қонуниятларига эътиборсизлик қилиб, музлаётган саёҳатчини ташлаб кетишди. Унга ёрдам етиб келганида, келганларнинг хулосасига кўра, у аллақачон вафот этган эди. Берлиндан келган Ольга Александровна 6 сентябрь куни Алексей Павловични ўша Шамуни қишлоғида дафн этди.

Табиатшунослик ҳаваскорлари жамияти А.П. Федченкога вафотидан сўнг катта олтин медални топширди, унинг қабри устига ўрнатилган ёдгорликка ўрнатишди.

Саёҳатчининг қутилмаган фожиали ўлими Марказий Осиёга уюштирилган экспедициялар пайтида тўпланган улкан материалларни умумлаштириш ва қайта ишлаш борасидаги ишларни тўхтатиб қўйди. Аммо унинг олдиндан чиқарган хулосалари ўзининг самарасини берди ва рус олимларининг кейинги тадқиқотларида ўз исботини топди.

Алексей Павлович Федченко томонидан олиб борилган батафсил ва кўп қиррали кузатишлар Ўрта Осиё географияси ва табиий тарихи бўйича дастлабки, аммо муҳим назарий хулосаларни шакллантиришга имкон берди ва бу қарашлари бугунги кунгача ўзининг долзарблигини йўқотмаган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Азатьян А. А. Выдающийся исследователь природы Средней Азии. -Ташкент, 1960. -С. 172.
2. Азатьян А. А., А. П. Федченко как исследователь Средней Азии ред. к кн. Федченко. А. П. Сборник документов, -Госиздат. Уз. ССР. 1956. -С.5
3. Мушкетов И. В. Туркестан, т. I, изд. 2, П., 1915, стр. 328—329
4. Федченко А.П. Объяснительная записка к карте Кокандского ханства и прилежащих стран // Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1950. С. 394.
5. Федченко А. П. Топографический очерк Зеравшанской долины и заметки о северных бекствах и памятниках Самарканда. Путешествие в Туркестан. - Стр.126.

³ “Terra incognita” лотинча ибора бўлиб, “номаълум ер” деб таржима қилинади. Ўрганилмаган ҳудудларга нисбатан қўлланилади.

6. Федченко А. П. Сборник документов. -Ташкент. -Госиздат. Уз.ССР. -1956. - С.231.
7. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. 1950. М., С. 468
8. ЎзМА., 1-фонд, 15-руйхат, 41-йиғма жилд, 5-6 варақлар
9. ЎзМА., 1- фонд, 32-руйхат, 450-йиғма жилд, 28-33 варақлар.
10. Карта Коканского ханства и верховьев Аму-Дарьи на основании существующих сведений, собственных маршрутов и расспросов составил А.П. Федченко. Дополнено и печатано в картогр. заведений Глав. Штаба. [Санкт-Петербург], 1872.

УДК 393

ПОМИНАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ УЗБЕКОВ КАРАКАЛПАКСТАНА

(на примере южных районов Каракалпакстана)

З.И.Курбанова, д.и.н., проф., Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук ККОАНРУз., Нукус

Аннотация. Мақолада Қорақалпоғистоннинг жанубий туманларидаги ўзбекларнинг марҳумни хотирлаш маросими кўриб чиқилган бўлиб, у вафот этган пайтдан то бир йиллик хотирлаш муддати тугагунга қадар қатъий белгиланган ҳаракатлар цикли сифатида тақдим этилган. Тадқиқот Тўрткўл, Эллиққалъа, Беруний ва Амударё туманларида тўпланган кенг кўламли дала материалларига асосланган бўлиб, бу ҳам ўзига хос маҳаллий хусусиятларни, ҳам умумўзбек маданий константаларини қайд этиш имконини беради.

Калим сўзлар: Қорақалпоғистоннинг жанубий туманлари ўзбеклари, хотира саналари, хотира маросими, элти, халфа.

Аннотация. В статье рассматривается поминальная обрядность узбеков южных районов Каракалпакстана, представленная как строго регламентированный цикл действий от момента смерти до завершения годового срока поминовения. Исследование базируется на обширном полевом материале, собранном в Турткульском, Элликкалинском, Берунийском и Амударьинском районах, что позволяет зафиксировать как уникальные локальные особенности, так и общеузбекские культурные константы.

Ключевые слова: узбеки южных районов Каракалпакстана, поминальные даты, поминальная обрядность, элти, халфа

Abstract. The article examines the memorial rites of Uzbeks in the southern regions of Karakalpakstan, presented as a strictly regulated cycle of actions from the moment of death until the completion of the annual period of commemoration. The study is based on extensive field material collected in the Turtkul, Ellikkala, Beruniy, and Amudarya districts, allowing for the recording of both unique local characteristics and general Uzbek cultural constants.

Key words: Uzbeks of the southern districts of Karakalpakstan, commemorative dates, commemorative rituals, elti, khalfa.

Введение. Поминальная обрядность узбеков южных районов Каракалпакстана представляет собой строго регламентированный цикл действий, который начинается с момента смерти и продолжается в форме различных поминовений. Этот порядок отражает устойчивые представления о том, как сохраняется связь между умершим и его родными, а также о важности соблюдения традиции в каждый временной этап. Каждое поминовение имеет свое значение, поэтому пропуск или нарушение очередности воспринимается как отклонение от норм, принятых в семье и общине.

В статье рассматриваются основные даты поминовения садака - *учи* поминки третьего дня, *еттиси* поминки седьмого дня, *қирқи* сороковины, *эллик иккиси* поминки пятьдесят второго дня, юзи стодневные поминки и *йили* годовщина, на основе полевых материалов, собранных в южных районах Каракалпакстана: Турткульском, Элликкалинском, Берунийском и Амударьинском.

После завершения похорон в течение года в семье умершего проводятся обряды поминовения, направленные на поддержание памяти об усопшем и соблюдение принятых в общине религиозно-культурных норм. В результате полевых наблюдений было выявлено, что в изученных южных районах структура поминальных дат во многом сохраняет сходство. Помимо участия родственников, соседей и муллы соответствующей общины, в обрядах обязательно присутствуют лица, наделенные организаторскими и церемониальными функциями.

Основная часть. Важная роль в организации и соблюдении очередности обрядов и ритуалов, принадлежит *элти* - женщине, обеспечивающей организацию и проведение

поминального ритуала. На нее возлагаются обязанности по координации действий участников, контролю порядка проведения обряда, а также распределению конкретных задач между присутствующими. У мужской части общины аналогичную организационную функцию выполняет домком, который занимается согласованием организационных вопросов среди мужской части общины.

Отдельное место в поминальной обрядности занимает *халфа* (или *отынай*). Как правило, это женщина, специализирующаяся на религиозной стороне церемоний: ее основная роль связана с чтением отрывков из Корана во время поминального действа.

О.В. Горшунов характеризуя их отмечает их как «женщин-мусульманок, профессионально занимающихся религиозно-просветительской и обрядовой деятельностью (отынча, бибиотун)». Причем как отмечает исследователь, «более важное и значительное место в ее практике занимает обрядность» [3, с. 135].

Первыми в череде поминальных дат узбеков Каракалпакстана являются учи - поминки третьего дня. Во всех обследованных районах дата, как правило, проводится в день похорон. Это объясняется, по крайней мере, двумя обстоятельствами. Во-первых, перенос учи на день похорон позволяет сократить расходы семьи. Во-вторых, похороны в традиционной практике осуществляются на второй день со дня смерти, а в отдельных случаях, на третий день, вследствие чего фактически уже наступает срок первой поминальной даты. Вызвано это тем, что в современности происходят определенные изменения, связанные с социально-экономическими условиями. Наиболее существенным фактором становится миграция: значительная часть семей имеет родственников, проживающих или работающих за пределами республики. Ожидая их приезда, родные вынуждены переносить похороны на один или два дня.

К возвращению участников погребения с кладбища родственники и присутствующие готовят в доме покойного поминки учи. Обычно готовят шурпу из мяса овцы, забитой на *жаноза*.

Следует отметить, что трехдневные поминки являются широко распространенной практикой и встречаются у различных народов. Например, у таджиков они обозначаются термином «себегах», что интерпретируется как «третьевечерье», либо обозначается словом «худой» [12, с. 156]. У каракалпачков поминки третьего дня *уши*, также проводятся в день похорон [9, с. 82]. У туркмен также существует поминовение на третий день [5, с. 339].

В культуре узбеков число три обладает особым статусом и трактуется как значимое сакральное число. Об этом свидетельствуют, практики троекратного обхода могил, традиционные представления о лечебно-обрядовом воздействии, когда действия *табиба* осуществляются в троекратной форме, частое присутствие числа «три» в фольклоре - сказках, детском фольклоре, пословицах и поговорках демонстрирует его укорененность в символической системе традиционной культуры [6, с.53].

До семидневных поминок у узбеков Каракалпакстана принято проводить обряд *кир ювиш*. В рамках обряда родственники умершего по женской линии собираются в доме покойного и осуществляют полную перестирку его белья, не оставляя ни одной вещи. После высыхания белье распределяют между близкими родственниками в качестве *табарик* (священный, благодатный) [14].

В целом у узбеков проведение данного обряда приурочивается либо к третьему, либо к седьмому дню после смерти родственника. [17, с. 15; 11, с. 392].

В Турткульском и Элликкалинском районах в этот же день предусмотрено облачение членов семьи в траурные одежды. Как правило, траурные платья носят преимущественно женщины. Шьют их из тканей спокойной, неброской расцветки, чаще серого или белого цветов; иногда допускаются небольшие цветочные элементы. Это правило распространяется на всей территории Узбекистана.

Траурная одежда у узбечек имела прямой покрой: подол обычно не подшивали. Вместе с тем выбор цветового решения мог варьировать в зависимости от локальной традиции. Так, в Кашкадарьинской области траурное платье женщин шили из ткани небесно-синего цвета, а головные платки носили белыми. В Сохе (Ферганская область) траурные одеяния изготавливали из белого карбоса [1, с. 122]. В Аввале (Фергана) существовало дифференцирование траурных цветов: синий связывался с трауром по матери, тогда как черный - по отцу [8, с. 148]. В начале XX века в среде женщин ташкентской махалли к траурным относили черный, синий, лиловый и темно-зеленый цвета, при этом наиболее «глубоким» считался именно черный [2, с.140]. Аналогично, у узбеков-карлуков траурным

признавался синий цвет наряду с зеленым, черным и ярко-голубым [18, с. 106]. Для каракалпаков синий цвет также являлся устойчивым цветовым маркером траура [10, с. 76].

Одним из устойчивых элементов траурного комплекса у узбеков в целом является ношение пояса *белбог*. В день похорон *белбог* завязывали поверх одежды. Данный элемент был обязателен для близких родственников умершего, прежде всего для мужчин.

Как отмечает Г.Ш. Зунунова, пояс *белбог* имеет апотропейный характер: помимо обережных функций, направленный на ритуальное оформление статуса, и на психологическую и символическую поддержку родственников в ходе похоронно поминального обряда. Так, в традиции ташкентских узбеков в период траура по усопшему халат подпоясывают *белбогом*. Кроме того, в рамках подготовки к обряду кир ювиш, женщины предварительно оборачивают поясицу платком. В целом пояс рассматривается как элемент защиты от негативно воспринимаемых событий, а также как символическая опора, придающая человеку внутреннюю устойчивость в траурный период [7].

На седьмой день после смерти организуют поминки *еттиси*. Эти поминки проходят скромно, приходят родственники и ближайшие соседи. При этом до наступления данного срока в доме покойного, не осуществляется приготовление пищи. В этот период соседи, поддерживая общинную солидарность, обеспечивают едой членов семьи покойного [14]. Запрета на готовку пищи в доме умершего респонденты затрудняются объяснить, что указывает на сохранение практики как традиционно закрепленной нормы. Аналогичные ограничения фиксировались Н.И. Гродековым у казахов. Он отмечает, что в Аулиеате (совр. г. Тараз в Казахстане – З.К.) в юрте, где находится покойник, пищу не варят в течение первых трех дней. Основанием для такого запрета выступает религиозно-мифологическое объяснение «в ней ангел Азраил душил покойного, отчего юрта бывает запятнана кровью и осквернена макрух» [4, с. 257]. Запрет на приготовление еды в доме умершего может рассматриваться как элемент сакральной регуляции пространства и времени, направленный на предотвращение символического «осквернения» и на соблюдение представлений о ритуальной чистоте в переходный период.

На *садақа* готовят плов из мяса животного, забитого в связи с похоронами, либо же скот режут специально к этому дню. Например, в Берунийском районе к седьмому дню режут барана. Обязательным ритуальным блюдом, присутствующим на всех поминальных угощениях, включая семидневные трапезы, являются ритуальные лепешки *поссиқ*.

При проведении *еттиси* приглашают *элти*, которая осуществляет чтение дуо в женской части дома. Родственники и соседи, присутствующие на ритуале, в качестве вознаграждения передают *элти* определенную сумму [15].

Следующие по счету поминки организуют на сороковой день после смерти *қирқи*. Готовят *хайр оши*, обычно плов или шавля. Данные поминки проводятся с участием родственников и соседей.

В южных районах Каракалпакстана, а также в ряде других регионов Узбекистана сороковины проводят не строго на сороковой день со дня смерти, а несколько раньше. М. Пайзиева отмечает, что *қирқи* могли приходиться на 37-й или 39-й день со дня смерти. В рамках обряда осуществлялось ритуальное оплакивание, сопровождавшееся коллективным причитанием (радениями). После завершения этого этапа *азадорлар*, то есть женщины, находившиеся в трауре, получали возможность вернуться к повседневным делам и семейной жизни [11, с. 393, 394].

По традиции у узбеков принято в день похорон, а также в поминальные дни готовить ритуальное блюдо *холвайтар*, представляющее собой состав из муки, обжаренной в масле с добавлением воды. Это блюдо готовится при всех значимых семейных обрядах. В похоронной-поминальной обрядности оно соотносится с представлением о «савоби ўлиққа тегади», то есть содействию покойному в освобождении от грехов. По интерпретации Б. Х. Кармышевой, *холвайтар* выступает в символическом плане как средство, близкое по функции к бальзаму для ран покойника: тем самым связывают и образное назначение блюда, и ожидание облегчения посмертных страданий (*холвайтар ёрилган жойларига малхам бўлар экан*). Отмечается, что к сороковому дню тело, по народным представлениям, может распухать, а кожа трескаться, что делает актуальной символическую «поддержку» посредством особого кушанья [8, с. 154].

При этом у узбеков Каракалпакстана фиксируется отсутствие аналогичной практики приготовления *холвайтара*.

На сороковые поминки завершается обряд ношения строго траура. Г.Ш. Зунунова связывает ношения траура до сорокового дня с религиозно-обрядовой практикой ўлик чилла и объясняет ношение траура до сороковин распространением представлений о посмертном пребывании души. В частности, в традициях узбеков Ташкента считалось, что душа умершего в течение сорока дней находится рядом с домом, и покидает свое жилище лишь по истечении этого срока [7].

В южных районах Каракалпакстана после проведения сороковин семья покойного снимает траурные одежды и возвращаются к повседневному костюму. Меняют также головной платок. Данная традиция, согласно народным представлениям исходит из того, что длительное ношение траура может навлечь еще смерть [13]. Необходимость снятия траурных одежд именно на сороковой день закрепляется устойчивой формулой: «қирқдан кейін қирқилиб қолсин» (букв. «после сорока будет отрезано») [16].

После сороковин поминки проводят на 52-й день *элли иккиси* и на 100-й день *юзи*. По своему содержанию и ритуалам эти даты продолжают традицию предыдущих поминальных периодов. Они не предполагают существенных отличий по сравнению с предыдущими обрядами.

Завершающим этапом поминального цикла является годовщина смерти. В большинстве случаев поминки по этому поводу проводятся заранее, примерно за один-два месяца до наступления точной даты. Годовые поминки проводятся с расширением круга участников, участвуют родственники, друзья, соседи. В этот день обязательно закалывается животное для приготовления поминального *оши*.

После проведения годовых поминов завершается период семейного траура. Семья покойного переходит к повседневному образу жизни.

Выводы. Проведенный анализ поминальных практик узбеков Каракалпакстана позволяет сделать вывод о высокой степени их нормативной закреплённости. Обрядовая жизнь семьи начинается с момента смерти и продолжается последовательным чередованием поминальных дат, каждая из которых выполняет собственную функцию в системе сохранения памяти об умершем.

Наблюдаемая в исследовании совокупность практик отражает устойчивую традицию, в которой временные этапы поминовения, символические действия и формы коллективной поддержки формируют цельную обрядовую систему

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. 276 б.
2. Бикжанова М.А. Одежда узбеков Ташкента XIX – нач. XX в. // Костюм народов Средней Азии. М.: Наука. 1979. С. 133-151.
3. Горшунова О.В. Отынча // Этнографическое обозрение, 2001, № 3. С. 135-137.
4. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области / Том 1. Юридический быт. Ташкент: Типо-литография С.И. Лахтина, 1889. 298 с.
5. Джикиев А., Ягшымырадов Г., Ниязклычев К. Траурные обычаи и погребальные обряды туркмен // Туркмены. Народы и культуры. Москва: Наука. С. 329-342.
6. Жўраев М., Расулова З. Миф, маросим ва эртақ. Тошкент: Mumtoz so'z, 2014. 308 б.
7. Зунунова Г.Ш. Особенности невербальной семиотики узбеков Ташкента: защитные функции тканых изделий // Проблемы Науки. 2020. №9 (154). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-neverbalnoy-semiotiki-uzbekov-tashkenta-zaschitnye-funksii-tkanyh-izdeliy> (дата обращения: 25.04.2026).
8. Кармышева Б.Х. Архаическая символика в погребально-поминальной обрядности узбеков Ферганы // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Москва: Наука, 1986. С. 139-181.
9. Курбанова З.И. Циклы поминовения в семейных обрядах каракалпаков и их центральноазиатские параллели // Утмишга назар. Том. 8. Номер 7. <https://tadqiqot.uz/index.php/history/article/view/12101> (дата обращения: 25.04.2026)
10. Курбанова З.И. Каракалпакский костюм: традиции и новации. Нукус: Илим, 2021. 238 с.
11. Пайзиева М.Х. Похоронно-поминальная обрядность // Узбеки. Народы и культуры. Москва: Наука, 2011. С. 388-395.
12. Писарчик А.К. Смерть. Похороны // Таджики Каратегина и Дарваза. Вып.3. Душанбе: Дониш, 1976. С. 118-164.
13. ПМА 2026, № 16. Турткуль. ССГ Шорохон, ул. Джоскин, 67. Кулумова Фируза, 1982 г.р.
14. ПМА 2026, № 17. Турткуль, ул. Мустакиллик, 8. Юсупова Мунаввара, 1958 г.р.
15. ПМА 2026, № 18. Турткульский район. ССГ Яшнобад, ул. Торткол, № 27/15. Нуриева Насиба, 1976 г.р.
16. ПМА 2026, № 22. Берунийский район, ССГ Шаббаз, ул. Багдат, 3. Юлдашева Халима, 1954.
17. Садыкова Н.С. Ўзбек миллий қийимлари XIX – XX асрлар. Тошкент, 2006. 160 б.
18. Шаниязов К. Узбеки-карлуки (историко-этнографический очерк). Ташкент: ФАН, 1964. 193 с.

ИБН ХИББОН ЯШАГАН ДАВР (IX-X АСР)ДА ХУРОСОН ВА МОВАРОУННАХРДА ИЛМИЙ МУҲИТ

Қ.А.Маҳмудов, мустақил тадқиқотчи, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Самарқанд

Аннотация. Ушбу мақолада буюк муҳаддис Ибн Хиббон яшаган Иккинчи Аббосийлар халифалик даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларида шаклланган илмий муҳит ҳақида сўз боради. Шунингдек, Сомонийларнинг минтақада илм-маърифатни ривожлантиришидаги саъй-ҳаракатлари ёритилади.

Калим сўзлар: Иккинчи Аббосийлар, илмий сафар, оқимлар, сунний, суффа.

Аннотация. В этой статье рассматривается научная среда, сформировавшаяся в Мавераннахре и Хорасане во время правления Второго Аббасидского халифата, в котором жил великий мухаддис Ибн Хиббан. Также освещаются усилия Саманидов по развитию науки в регионе.

Ключевые слова: Второй Аббасиды, научное путешествие, идеологические группы, сунниты, суффа.

Abstract. This article examines the scholarly environment that developed in Mawarannahr and Khurasan during the period of the Second Abbasid Caliphate, in which the great muhaddith Ibn Hibban lived. It also highlights the efforts of the Samanids to promote the development of learning and scholarship in the region.

Key words: The second Abbasids, the scientific journey, ideological groups, Sunnis, Sufis.

Кириш. Инсон рухий-маънавий камолотининг илмий манбаи бўлган ҳадисшунослик фанига кизиқиш тобора ортмоқда. Исломизмнинг олтин даврида яшаб ижод қилган алломалар меросини ўрганишга кенг йўл очилгани шундан далolat беради. Ана шундай юксак илм соҳиблари орасида IX асрда туғилиб, Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаб ижод этган етук муҳаддислардан бири Имом Абу Хотим Муҳаммад ибн Хиббон (ваф. 354/965 й.) алоҳида ўрин тутadi.

Имом Муҳаммад ибн Хиббон Иккинчи Аббосийлар даврида – Доктор Ҳасан Аҳмад Маҳмуд ва доктор Аҳмад Иброҳим Шариф “Ал-Оламул исломий фил асрил Аббосий” асарида Аббосийлар даврини икки қисмга ажратган. Биринчиси 132-232/749-847 йиллар, иккинчиси 232-656/847-1258 йиллар [14] – ҳадис илми ривояти соҳасида катта аҳамиятга эга бўлган, кўзга кўринган сиймолардан бири бўлгани сабабли, ушбу даврнинг илмий муҳитига эътибор қаратдик.

Мавзунинг долзарблиги ва ҳозирги ҳолати. IX–X асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросон ислом цивилизациясининг йирик илмий марказларидан бирига айланган давр ҳисобланади. Бу даврда ҳадис, фикҳ, калом ва бошқа илмлар жадал ривожланган, буюк алломалар етишиб чиққан. Ибн Хиббон ана шу илмий муҳитда, муҳаддис сифатида нафақат минтақа, балки бутун ислом олами илмий меросида муҳим ўрин тутadi. Шу боис, унинг яшаган давридаги илмий шароитни тадқиқ этиш орқали минтақа илмий мактабларининг шаклланиши ва Сомонийлар даврида илм-фан тараққиётининг хусусиятларини чуқурроқ англаш имкони беради.

Бундан ташқари, ушбу мавзу Марказий Осиёнинг илмий меросини баҳолаш, миллий ва диний қадриятларнинг тарихий илдишларини очиқ бериш нуктаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Таҳлил ва натижалар. Имом Муҳаммад ибн Хиббон Саффорийлар ва Сомонийлар давлатлари соясида улғайиб, вояга етган. Айниқса, илм-фан ва адабиётни лозим тутган, турли билим ва соҳаларда буюк китоблар изидан борган Сомонийлар даврида ижод қилган [14: 470]. Улар ҳукмронлик қилган даврда цивилизация юксалган. Бухоро ва Самарқанд Бағдод билан бир қаторда ислом маданиятининг муҳим марказларига айланган. Бу эса одамларнинг илм олишига ва илм-фанда юксакликка эришишига катта ёрдам берган.

Давлатнинг биринчи вазифаларидан бири илмни ёйиш, олимларни рағбатлантириш, ҳомийлик қилиш ва толиби илмларга ёрдам беришдир. Чунки жамиятда илмни юксалтириш қонунларнинг бузилишини камайтириш демакдир. Бу эса давлатга ўз вазифаларини бажаришда ёрдам беради ва унинг юкини камайтиради. Исломининг илк асрларида мумулмон ҳукмдорлари илм-маърифат йўлини тутган. Илм ва унинг кадр-қимматини билганларни рағбатлантирган.

Тарихга назар солсак, қайси минтақада илм кўп бўлиб, жоҳиллик камайганда, жамият ривожланиб борган.

Аббосийлар халифалигининг сиёсий-ижтимоий ҳолатига қарамай, бу вақт илм ва ислом маданиятининг тарқалиш даври ҳисобланган. Маданиятнинг тараққий этиши, адабиётларнинг хорижий, хусусан юнон, форс ва ҳинд тилидан кенг кўламда таржима ишлари ривожланган. Халифа ва амирларнинг илмга рағбатлантириши ва эътибор қаратгани ҳамда илм талабида машрику мағрибга илмий сафарларнинг кўпайгани туфайли халифалик илм майдонига айланган.

Бундан ташқари, илм-фанни диний ва сиёсий мақсадларига эришиш учун восита сифатида ишлатган мўътазила, хавориж, исмоилия ва бошқа кўплаб оқимлар пайдо бўлган. Бир томондан бу гуруҳлар орасида, яна бир томондан улар ва сунний уламолар орасида мунозара ва баҳс бўлиб ўтган. Бу умуман иккинчи Аббосийлар даврига хос бўлган парчаланиш, емирилиш, инқилоб, заифлашиш ва кучсизлашишга қарамай, илмий уюғонишга таъсир кўрсатган. Мустақил давлатларнинг ташкил этилиши дунёнинг турли бурчакларидаги илм-фан ва адабиёт арбобларини ўзига жалб этиб, илмий-маданий марказларнинг вужудга келишига ёрдам берган [15: 339]. Натижада Хуросон ва Мовароуннаҳр минтақанинг иқтисодий, ижтимоий, маданий-маърифий жиҳатдан тараққий этган марказига айланганди. Марв, Балх, Термиз, Кеш, Бухоро, Самарқанд, Шош каби шаҳарларда ҳадис, фикҳ, калом ва бошқа мадрасаларга асос солиниб, илм-фаннинг турли соҳалари ривожланди. Бу ўз навбатида бир қанча алломаларнинг етишиб чиқишига туртки бўлди.

Сомонийлар X аср давомида Хуросон ва Мовароуннаҳр, хусусан Найсабур ва Бухоро гувоҳи бўлган маданий, илмий-маърифий юксалиш учун мустаҳкам пойдевор яратишга саъй-ҳаракат қилган. Илм ва дин пешволарини мажлисларига яқинлаштириб, икром-иззат кўрсатган. Шунинг учун Хуросон ва Мовароуннаҳрдан изланувчанликда сабр ва тоқатли сон-саноксиз алломалар етишиб чиққан бўлса, ажабмас. Дарҳақиқат, алломаларнинг баъзилари Сомоний ҳукмдорлари орасида юксак мавқега етишиб, вазирлик даражасига етган. Жумладан, Боз Абяз лақабли муҳаддис Абдуллоҳ Абу Муҳаммад Миззий Ҳаравий (ваф. 356/966 й.). Боз Абяз ҳақида буюк муҳаддис Ҳоким Найсабурий: “Вазирлардан юқори бўлган. Улар унинг фикрига эргашарди” [13: 18; 17: 182], деган.

Амир Исмоил ибн Аҳмад Сомоний уламоларни улуғлаб, кўкка кўтарган бўлса, Сомоний амирларининг баъзилари олим ва адиб бўлган. Бунга Наср ибн Аҳмад Сомонийни мисол келтириш мумкин. У фазилатли адиб бўлган [5: 331]. Шунингдек, самарқандлик муфассир Абдурахмон ибн Муҳаммад Идрисий (ваф. 405/1014 й.) “Тарихи Самарқанд” асарида Сомоний амири Музаффар ибн Аҳмад ибн Наср ибн Аҳмад ибн Сомон (ваф. 320/932 й. атрофида) Самарқандда илм аҳли, хусусан ҳадис талабалари учун бир суффа қурдирганини айтган [11: 251]. Бундан амирнинг илм аҳлига бўлган эътибори нақадар юксак бўлганини билиш мумкин. Ибн Ҳиббон бу суффада ҳадис ва фикҳдан дарс берган.

Бундан ташқари тарихчи олим Ибн Надим, адабиётшунос, шоир ва тилшунос Ёкут Ҳамавий, форс тарихчиси Гардизий ва адиб, мутафаккир, тарихшунос Аҳмад Аминнинг таъкидлашича, нафақат Сомоний амирлар, балки вазирлари ҳам улар билан бирлашиб, илф-фанга ҳисса қўшган. Вазирларининг баъзилари олим бўлган. Масалан Амир Насрнинг вазири Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад Жайҳоний (ваф. 942 й.) [12: 198; 16: 11-12; 8: 202; 4: 33; 6: 270]. Унинг “Ал-Масолик вал мамолик” (“Маслаклар ва давлатлар”), “Ал-Уҳуд лил хулафои вал умаро” (“Халифа ва амирлар учун аҳдлар”) каби асарлари машҳурдир.

Амир ва вазирлар ҳам илм-фан ва маданиятни ривожланишига ҳисса қўшаётган уламоларга ҳадялар бериб турган. Шу билан бирга баъзи қози ва зодагонлар ҳам ўз маблағларидан таълим-тарбияга ажратган. Муҳаддис ва савдогар Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Форис (ваф. 924 й.) шахсий мулкнинг катта қисмини илмга сарфлаган [1: 533]. Муҳаддис ва грамматик олим Абу Абдурахмон Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Ҳоний Найсабурий (ваф. 850 й.) ҳам худди шундай йўл тутган ва “ҳар бир илм билан шуғилланаман, деб келганларга бир уй тайёрлаб қўйган эди. Уларни шу уйга жойлаштиришни буюрарди. Адабиёт ва қоғоз билан боғлиқ муаммоларини бартараф этиб, нафақа ажратарди” [3: 24; 10: 127]. Аллома ҳақида имом, ҳофиз, муфассир, муаррих, факих ва араб-мусулмон адабиётининг энг сермахсул муаллифларидан бири Жалолиддин Суютий “Буғатул вуоти фи табақотил луғавийина ван нуҳоти” [9: 61-62] асарида ҳам зикр қилиб ўтган.

Баъзи алломалар уларини Найсабур шаҳридан ташқаридан келган толиби илмлари учун мактаб ва турар жойга айлантириб, уларга нафақа ажратган. Ибн Ҳиббоннинг шогирди, буюк муҳаддис, “Ал-Мустадрок алас саҳиҳайн” асари билан машҳур Абу Абдуллоҳ Ҳоким

Найсабурий (933-1014)нинг таъкидлашича, муҳаддис Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Ҳиббон Бустий ҳам Найсабурга келганда, китобларга тўлган кутубхонасини бойу камбағаллар фойдалана оладиган оммавий кутубхонага айлантирган [7: 418].

Бухоро толиби илмларнинг қибласига айланган. Толиби илмлар олимларнинг илм чашмаси ва маърифатидан баҳра олиш учун ҳар томондан келарди. Адабиётшунос, тилшунос ва тарихчи олим Абу Мансур Саолабий Бухорони таърифлаб бундай деган: “Сомонийлар давлатида Бухоро шон-шухрат маскани, мол-мулкнинг каъбаси, замонасининг буюклари йиғиладиган жойи, бутун дунё адибларининг юлдузлари чиқадиган ва замон фозиллари белгиладиган шаҳар бўлган” [2: 115]. Бу ўша даврда Мовароуннахрнинг энг ривожланган илм маскани бўлганидан далолат беради.

Сомоний амирларининг илм-фанга қизиқиш сиёсати, шижоати сабабли олимлар, адиблар ва шоирлар уларнинг ҳимояси остида фаолият олиб борган.

Куддуслик географ Шамсиддин Мақдисий “Аҳсанут тақосим фи маърифатил ақолим” асарида Сомонийлар даврида Хуросон ва Мовароуннахр ҳудудларига саёҳат қилиб, бу ердаги аҳолининг эзгуликка бўлган муҳаббати ва ҳақиқатга содиқлигини мадҳ этган. Шаҳарларнинг ривожлангани, бозорларнинг тўкин-сочинлиги, уламоларга ҳукмдордек ҳурмат кўрсатилишини таърифлаган. Сомоний ҳукмдорларга бошқарувдаги чиройли ҳулқ-атвори, халқига адолати ва илм аҳлига ҳурмати учун миннатдорчилик билдирганини ёзади [16: 209-247].

Хулоса. Имом Муҳаммад ибн Ҳиббон турли фанлар бўйича алломаларнинг пайдо бўлишига олиб келган ушбу кенг кўламли илмий ва фикрий уйғониш, шунингдек, ҳар хил билимга оид манбалар ортида ҳаёт кечирди. Шу уйғониш даврига ўзининг самарали ва ёрқин ҳиссасини қўшди. Ҳадисларни китобат қилишдек, масъулиятли ҳаракатларда иштирок этди. Шу билан бирга бошқа илмлар соҳиби ҳам эди. У буюк фақиҳ бўлиб, одамлар орасида ҳукм чиқарувчи ва улардаги келишмовчиликларни ҳал қилувчи қозилик даражасига етди. Шунингдек, араб тилида моҳир-билимдон, тиббиёт ва фалакиёт илмига калом илмини қўшиб камолатга эришди.

Ибн Ҳиббон камолатга етган Сомонийлар давлати илмий уйғониш ва адабий юксалиш даври бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдулкарим Самъоний. Ал-Ансоб. Ж. 2. Абдуллоҳ Умар Борудий таҳқиқи. – Байрут. Дорул фикр, 1998. – 533 б.
2. Абу Мансур Абдулмалик Саолабий Найсабурий. Муфид Муҳаммад Қумайҳа тадқиқи. Ятиматуд даҳр фи маҳосини аҳлил аср. Ж.4. – Байрут. Дорул кутубил илмия, 1982. – 536 б.
3. Абу Мансур Азҳарий. Таҳзибул луға. Ж.1. Абдусалом Муҳаммад Ҳорун ва Муҳаммад Али Наҷжор тадқиқи. – Қоҳира. Ал-Муассасатул Мисриятул омма. Дорул қавмиятил арабия, 1964. – 505 б.
4. Абу Саид Кардизий (Гардизий). Зайнул ахбор. Араб тилига Афиф Сайид Зийдон таржимаси. – Қоҳира. Ал-Мажлисул аъло, 2006. – 541 б.
5. Абул Фараж Ибн Жавзий. Ал-Мунтазим фи тарихил мулк вал умам Ж. 12. Муҳаммад Абдулқодир Ато ва Мустафо Абдулқодир Ато тадқиқи. – Байрут. Дорул кутубил илмия, 1992. – 428 б.
6. Аҳмад Амин. Зоҳрул ислом. Ж. 1. – Байрут. Дорул китобил арабий. (Нашр йили кўрсатилмаган). – 350 б.
7. Ёқут Ҳамавий. Муъжамул булдон. Ж. 1. – Байрут. Дорул содр, 1977. – 540 б.
8. Ёқут Ҳамавий. Муъжамул булдон. Ж. 2. – Байрут. Дорул содр, 1977. – 549 б.
9. Жалолиддин Сулғий. Буғятул вуоти фи табақотил луғавийина ван нуҳоти. Ж.2. Муҳаммад Абу Фазл Иброҳим тадқиқи. – Байрут. Ал-Макбабатул асрия, 1965. – 601 б.
10. Жамалиддин Қифтий. Инбоҳур рувати. Ж.2. Муҳаммад Абу Фазл Иброҳим тадқиқи. – Қоҳира. Дорул фикрил арабий. – Байрут. Муассасатул кутубис сафафия, 1986. – 416 б.
11. Ибн Асокир. Тарихи мадинати Дамашқ. Ж.52. Умар ибн Фарома Амравий тадқиқи. – Байрут. Дорул фикр, 1997. – 456 б.
12. Ибн Надим. Ал-Фихрист. – Байрут. Дорул маърифа. (Нашр йили кўрсатилмаган). – 545 б.
13. Тожиддин Субкий. Табақотуш шофеиятил кубро. Ж. 3. Маҳмуд Муҳаммад Таноҳий ва Абдулфаттоҳ Муҳаммад Хулв тадқиқи. – Қоҳира. Ҳижр, 1992. – 500 б.
14. Ҳасан Аҳмад Маҳмуд. Аҳмад Иброҳим Шариф. Ал-Оламул исломий фил асрил Аббосий. – Қоҳира. Дорул фикрил арабий (Нашр йили кўрсатилмаган) – 639 б.
15. Ҳасан Иброҳим Ҳасан. Тарихул исломийис сиёсий вад диний вас сақафий вал ижтимоий. Ж. 3. – Байрут. Дорул жийл, – Қоҳира. Мактабатун нахзатил Мисрия, 1996. – 543 б.
16. Шамсиддин Мақдисий. Аҳсанут тақосим фи маърифатил ақолим. Муҳаммад Амин Занновий тадқиқи. – Байрут. Дорул кутубил илмия, 2002. – 358 б.
17. Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад Заҳабий. Сияр аълумин нубало. Шуайб Арнаут тадқиқи ва таҳрижи. Ж. 16. Шу жузни Акрам Буший тадқиқ қилган – Байрут: Муассасатур рисола, 1996. – 621 б.

РОЛЬ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ОСВЕЩЕНИИ ИСТОРИИ ДРЕВНЕГО ТУРАНА

С.Расулова, докторант, Термезский государственный университет, Термез

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarix fanida transformatsion jarayonlar atamasi haqida atroflicha to'xtalib, ushbu terminning tarix fanidan tashqari boshqa fanlarga ham qo'llanilishi keng muhokama etilgan. Maqolada shuningdek, qadimgi Turon diyorining bronza davrida ro'y bergan ijtimoiy, iqtisodiy hamda siyosiy jarayonlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turan, Oks sivilizatsiyasi, Sopolli madaniyati, Dashli mandaniyati, Namazgah madaniyati

Аннотация. В данной статье подробно рассматривается термин трансформационные процессы в исторических исследованиях и широко анализируется его применение не только в истории, но и в других научных дисциплинах. В статье также освещаются социальные, экономические и политические процессы, происходившие на территории древнего Турана в эпоху бронзы.

Ключевые слова: Туран, цивилизация Окс, культура Сополли, культура Даши, культура Намазга

Abstract. This article provides a detailed discussion of the term transformational processes in historical studies and extensively examines its application not only in history but also in other academic disciplines. The article also highlights the social, economic, and political processes that took place in the ancient land of Turan during the Bronze Age.

Key words: Turan, Oxus civilization, Sopolli culture, Dashli culture, Namazga culture, local transformation processes, outer transformation processes.

Введение. В древних обществах Турана можно наблюдать миграции древнейших людей в разные периоды первобытного времени, то есть они перемещались из одного региона в другой. Конечно, эти миграции могут быть вызваны различными факторами, в частности, природными явлениями, социальными и экономическими факторами. В результате этих миграций между народами и народами происходят резкие изменения в их материальной и нематериальной жизни, то есть наблюдаются трансформационные процессы. Прежде всего, при определении слова трансформация в этой статье, слово трансформация в словаре английского языка означает изменение формы (внешнего вида). Фактически в естественных науках трансформация (лат. Transformatio — изменение или регенерация) — это изменение ее генетических характеристик в результате внедрения в клетку чужеродной ДНК. Впервые пневмококки обнаружил английский ученый Ф. Гриффит в 1928 г. [12:634].

Конечно, в социально-гуманитарных науках, то есть в истории, под этим термином понимают влияние одной культуры на другую или противоположное влияние. [6:55-59]. Потому что народы мира не развивались и не жили без какого-либо периода времени. Народы бронзового века не являются исключением. Цивилизация Окс [1:39-45], вошедшая в науку как пятая цивилизация, также является составной частью древневосточной цивилизации [7:57], и ее тесная связь с ее материальной культурой уже доказана наукой. Ярво выраженная форма трансформационных процессов в освещении древней истории Турана восходит к эпохе бронзы, т. е. к III-II тысячелетиям до нашей эры. По мере становления цивилизации и прохождения эволюционных процессов вплоть до периодов развития и кризиса масштаб этих событий не может происходить без трансформационных процессов. Многолетняя история тому свидетель. Потому что цивилизация Окс — это «аватары восточной культуры» Месопотамии и Элама, первичных цивилизаций древнего мира [4:67], оно относится к измененной форме или точно такой же форме не одной, а нескольких культур. Впервые процессы трансформации изучал археолог В. Массон на примере города Алтиндепе. В результате создания в этом городе сложного социального расслоения общества, образования в нем классов и первого антагонистического класса он впервые в истории наблюдает изменение первобытнообщинных отношений в центре земледельческой и животноводческой культуры. Средняя Азия. [10:129, 11:38-43]. Рис 1.

Анализ литературы по теме. Анализ литературы по теме освещения трансформационных процессов в становлении и развитии цивилизации Окса разделен на 3 группы следующим образом:

Первая группа литературы: большая часть литературы, относящейся к этой группе, представляет собой письменные источники, написанные на русском языке, и они в основном охватывают хронологический период с 60-х по 90-е годы прошлого века.

Вторая группа литературы: эта литература также представляет собой письменные источники, написанные в советский период и в первые 20 лет независимости. По хронологической хронологии он включает период с 90-х годов прошлого века до начала XXI века. Такие письменные источники в основном состоят из письменных отчетов об археологических экспедициях археологов на памятники культуры Окс цивилизации.

Методика исследования. В статье использованы общепринятые методы исторической науки, хронологическая последовательность, историческая беспристрастность, проблемно-критический, сопоставительный методы анализа.

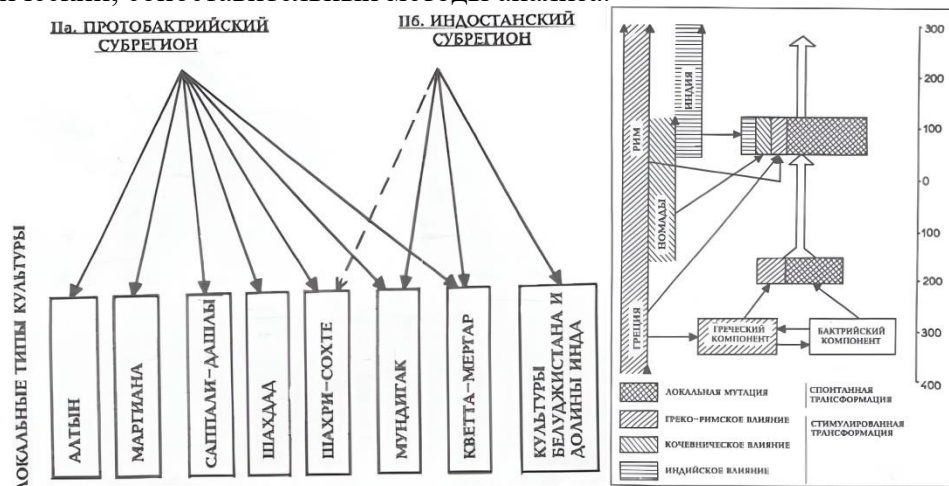

Рис 1. Типы культуры Средней Азии и соседних регионов в эпоху древнего мира. (по «В. М. Массону»).

Анализ и результаты. К третьей группе литературы относятся, Он состоит из зарубежной литературы, написанной о цивилизации Окса и ее политических, социальных, культурных, религиозных и идеологических взглядах. Хронологическая хронология охватывает период с 60-х годов XX века до наших дней. Для людей бронзового века потребность в металле и поиск источников металлического сырья стали жизненной необходимостью. Если мы обратимся к научным выводам археологов, проводивших исследования по металлургии западной цивилизации, мы станем свидетелями локальных трансформационных процессов. В частности, ко II-I тысячелетиям до нашей эры производство металла и состав его сплавов претерпели резкие изменения. Ферганско-Ташкентско-Наматгоская VI культура, то есть процесс изготовления олова, свинца и бронзы, изменился, и доля свинца уменьшилась с 3% до 1%. [12:192-203]. Возможно, это связано с внешними (внешними) трансформационными процессами, то есть учитывается миграция кочевого степняка. По результатам проведенного в общей сложности около 300 химических анализов в Пскент-Чоткало-Кураминском горно-металлургическом районе, Металлы, обрабатываемые сообществом металлургов Туранской земли и Древней ближневосточной культуры, развивали и продолжали культурные связи между двумя регионами со второй половины III тысячелетия до нашей эры до начала I тысячелетия до нашей эры. [13:16-27].

По результатам последних новых технологических экспедиций, в частности, рентгенофлуоресцентного анализа, проведенного в Гонурдепе, главные города цивилизации Окс играли роль одного из крупнейших для своего времени центров производства металла. Оксанцы в основном производили «престижную» продукцию, изготавливая экспортную продукцию из высококачественной жести. [9:74-77]. Разумеется, зарубежные исследователи признавали и то, что обширные районы Туранской области эпохи бронзы, в частности, горные районы северного Афганистана (Бадахшан) и южного Узбекистана, были богаты драгоценными камнями (ляпис-лазуритом) и медью, несколько торговых путей служили для вывоза основных товаров из этого региона с востока на запад. [3:539-551]. Эта дорога использовалась до кризиса могущественной династии Ура III. Второй маршрут проходил через южные пустыни Ирана, вероятно, через памятник Шахдаду. Третья — ветвь возможного Великого Шелкового пути, которая доходила до северного Ирана, побережья Каспийского моря и гор Загрос. В первой половине II тысячелетия до нашей эры эта дорога служила единственным торговым путем древнего Ассирийского царства с Анатолией. [8:89]. В результате трансформационных процессов на Древнем Востоке к эпохе бронзы возникли

страны, которые активно участвовали в культурных связях между одной или несколькими цивилизациями, взяли на себя лидерство в экономической жизни, воспользовались благоприятными ситуациями в политической жизни, один из них — «Мархаши», расположенный на востоке государства Элам, вышедший на поле истории как крупная политическая держава в III тысячелетии до нашей эры. Этот регион связан с Месопотамией на западе, долиной Инда на востоке и поселениями Шортокай в Восточной Бактрии, которые расположены на перекрестке цивилизаций Окса, и археологические данные свидетельствуют об их взаимных культурных связях. Зарубежные исследователи ищут сочетание таких источников археологического материала во «Внешнем Иране» или «Транселама». [2:224].

Следующие четыре фактора выступают в качестве основной движущей силы формирования и развития трансформационных процессов. Это:

Миграционные процессы. (под этим процессом в древности понималось, что народы перемещались из одной области в другую под несколькими влияниями);

Интеграционные процессы. (к этому этапу можно отнести процесс миграции племен и народов, мигрировавших преимущественно в древности и вступивших в тесный культурный контакт с местным населением);

Процессы ассимиляции. (в результате двух вышеуказанных этапов, т.е. в результате миграционных и интеграционных процессов, имеется в виду процесс смешения двух и более народов, образующих единую этническую единицу);

Возникновение новой цивилизации. (последний этап в основном используется для возникновения новой культуры, преимущественно новой цивилизации на определенной территории после миграционно-интеграционно-ассимиляционных процессов).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Bakiyev A.A., Yuldasheva Z. The fifth civilization of the ancient East. 2020. - P. 39-45.
2. Frankfort H.P., Tremblay X. Marha Si et la civilisation de L'Oxus // Iranica Antiqua. - Vol. XLV. 2010. - P. 224.
3. Kattaeva G.Ch. The Lapis lazuli beads in Sapalli culture and Ancient Near East. The American Journal of Social Science and Education Innovations. 2021. - P. 539-551.
4. Luneau É. La fin de la civilisation de l'Oxus: transformations et recompositions des sociétés de l'âge du Bronze final en Asie centrale méridionale: 1800-1500/1400 avant n. è. Memories des Missions archeologiques Francaises en Asie Centrale et en Asie Moyenne. Paris: De Boccard, 2014. - T. XVI. - P. 67.
5. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 2001. - C. 634.
6. Potts D.T. The archaeology of Elam. Formation and transformation of an ancient Iranian state. Cambridge university press, 2004. - P. 89.
7. Shaydullayeva G. Sh. Rasulova S. Ch. Oks va Xarappa sivilizatsiyalari madaniy aloqalarni o'rganishda oltin buyumlarni o'rni. "Markaziy Osiyo xalqlari moddiy ma'naviy madaniyati: zamonaviy tadqiqotlar, muammo va o'rganish usullari" amaliy anjumani. O'zbekiston. Jizzax. 2023. - C. 55-59.
8. Xamidov O.A., Shaydullayev Sh.B. "Avesta" varasi xususida yangi mulohazalar. O'zbekiston moddiy madaniyati tarixi. 40-nashri. Samarqand. 2018(19) - C. 57
9. Дубова Н.А., Тишкин А.А. Рентгенофлюоресцентный анализ сплавов двух статусных предметов с Гонур-депе (Туркменистан). Древние и средневековые культуры центральной азии (становление, развитие и взаимодействие урбанизированных и скотоводческих обществ) // Материалы Международной научной конф. - Санкт-Петербург, 2020. - С. 74-77.
10. Массон В.М. Алтын-Депе // Труды ЮТАКЭ. - Л., 1981. - Т. XVIII. - С. 129.
11. Массон В.М. Исторические реконструкции в археологии. 1996. - С. 38-43.
12. Рузанов В. Рудная база металлургии Фергано – Ташкентского региона в эпоху энеолита и бронзы // O'zbekiston arxeologiyasi. – Samarqand, 2023. - № 1(28). - С. 16-27.
13. Рузанов В.Д. Древние сплавы Средней Азии // ИМКУ. – Ташкент: Изд-во Фан, 1987. - Вып. 21. - С. 192-203.

УЎК 316.334.3

СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАРНИНГ ЖАМОАТЧИЛИК БИЛАН АЛОҚАЛАРИДА ХАЛҚАРО ТАЖРИБА ВА ИННОВАЦИОН УСУЛЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

*Д.Сайдуллаева, мустақил тадқиқотчи, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари
университети, Тошкент*

Аннотация. Мазкур мақолада сиёсий партияларнинг жамоатчилик билан алоқаларини таъкидлашда халқаро тажриба ва инновацион ёндашувлар атрофлича таҳлил қилинган. Хусусан, Европа, АҚШ ва Осиё мамлакатларида қўлланилаётган PR технологиялари, рақамли коммуникация воситалари, ижтимоий тармоқлар орқали сиёсий имижни шакллантириш усуллари ўрганилган.

Калит сўзлар: Сиёсий партия, жамоатчилик билан алоқалар, PR технологиялари, сиёсий коммуникация, инновацион усуллар, рақамли PR, ижтимоий тармоқлар, электорат, халқаро тажриба, сиёсий имиж.

Аннотация. В данной статье всесторонне анализируются международный опыт и инновационные подходы к организации связей политических партий с общественностью. В частности, изучаются PR-технологии, цифровые коммуникационные средства и методы формирования политического имиджа через социальные сети, применяемые в странах Европы, США и Азии.

Ключевые слова: политическая партия, связи с общественностью, PR-технологии, политическая коммуникация, инновационные методы, цифровой PR, социальные сети, электорат, международный опыт, политический имидж.

Abstract. This article comprehensively analyzes international experience and innovative approaches in organizing public relations activities of political parties. In particular, the study examines PR technologies, digital communication tools, and methods of shaping political image through social networks used in European, American, and Asian countries.

Keywords: political party, public relations, PR technologies, political communication, innovative methods, digital PR, social networks, electorate, international experience, political image.

Кириш. Замонамизга келиб, сиёсий партияларнинг жамоатчилик билан алоқалари жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этмоқда. Демократик тамойиллар устувор бўлган жамиятда сиёсий партиялар фақат сайлов пайтида фаол бўлиб қолган пайт жим ўтирадиган сиёсий ташкилот сифатида эмас, балки аҳоли фикрини ўрганувчи, фуқаролар манфаатини ифода этувчи ва жамоатчилик билан доимий мулоқот олиб боровчи институт сифатида ҳам ривожланиши. Шу боис партияларнинг PR фаолияти, яъни жамоатчилик билан алоқаларни тўғри ташкил этиши сиёсий жараёнлар самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Глобаллашув ва рақамли технологияларнинг шиддат билан ривожланиши бораётгани, барча соҳалар қатори сиёсий партиялар фаолиятига ҳам сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Ижтимоий тармоқлар, онлайн платформалар ва замонавий ахборот технологиялари орқали аҳоли билан тезкор мулоқот қилиш имконияти кенгайди. Бу эса сиёсий партияларнинг жамоатчилик билан муносабатларида янги ва самарали усулларни қўллашга замин яратмоқда.

Тараққий этган мамлакатларнинг сиёсий партиялари жамоатчилик билан муносабатларни ташкил этишда замонавий технологиялардан кенг фойдаланиб келмоқда. Уларнинг айримларига тўхталиб ўтамиз. Мисол учун АҚШ сиёсий тизимида PR технологиялари сайлов жараёнларининг ажралмас қисмига айланган, десак муболаға бўлмайди. Масалан, сайловолди кампанияларида электорат кайфиятини ўрганиш учун социологик тадқиқотлар, онлайн сўровлар ва Big Data таҳлилларидан фойдаланилади. Бу усул партияларга аҳоли манфаатларини аниқлаш ва аниқ аудиторияга мос сиёсий стратегия ишлаб чиқиш имконини беради.

АҚШдаги сиёсий партиялар ижтимоий тармоқлардан кенг фойдаланади. Facebook, X (Twitter), Instagram ва YouTube платформалари орқали сайловчилар билан бевосита мулоқот йўлга қўйилади. Бу жараёнда видео мурожаатлар, онлайн дебатлар ва жонли эфирлар муҳим аҳамият касб этади. Натижада партиялар аҳоли ишончини ошириш ва тезкор ахборот тарқатиш имкониятига эга бўлади.

Масалан, 2008 йилги АҚШ президентлик сайловида Барак Обама жамоаси ижтимоий тармоқлардан самарали фойдаланган илк сиёсий кампаниялардан бири сифатида эътироф этилади. Обама кампанияси Facebook ва YouTube орқали миллионлаб ёш сайловчиларни жалб қилди. Айниқса, интернет орқали хайрия маблағларини йиғиш ва кўнгиллилар фаолиятини мувофиқлаштириш юқори натижа берган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, рақамли коммуникация воситалари Обама кампаниясининг оммалашувида муҳим роль ўйнаган.

2016 йилги Дональд Трамп сайлов кампаниясида эса Twitter платформаси асосий сиёсий коммуникация воситасига айланди. Трамп ўз сиёсий позицияси ва муносабатларини тўғридан-тўғри сайловчиларга етказиш учун Twitter саҳифасидан доимий равишда фойдаланган. Бу усул анъанавий оммавий ахборот воситаларини четлаб ўтиб, жамоатчилик билан тезкор алоқа ўрнатиш имконини берди. Шу билан бирга, қисқа ва таъсирчан хабарлар орқали электорат эътиборини жалб қилишга эришилди.

2020 йилги президентлик сайловларида Жо Байден кампанияси пандемия шароити сабабли асосан онлайн PR технологияларига таянди. Zoom платформасида виртуал

учрашувлар, YouTube орқали жонли эфирлар ва Instagram саҳифаларида интерактив мулоқотлар ташкил этилди. Бу эса рақамли сиёсий PRнинг янги шакллари кенг қўлланила бошлаганини кўрсатди.

АҚШ тажрибасида ижтимоий тармоқлар нафақат тарғибот воситаси, балки жамоатчилик фикрини ўрганиш механизми сифатида ҳам хизмат қилади. Сиёсий партиялар лайклар, изоҳлар, репостлар ва онлайн сўровлар орқали аҳоли кайфиятини таҳлил қилади. Бу эса сайловчилар талаб ва қизиқишларига мос PR стратегияларини ишлаб чиқиш имконини яратади.

Шунингдек, АҚШ сиёсий амалиётида Big Data технологияларидан кенг фойдаланилади. Табиийки бу ўз самарасини беради. Хусусан, сайловчиларнинг ёши, яшаш ҳудуди, қизиқишлари ва сиёсий қарашлари ҳақидаги маълумотлар таҳлил қилиниб, мақсадли сиёсий реклама тайёрланади. Натижада ҳар бир аудиторияга мос ахборот етказиш имконияти пайдо бўлади. Бу усул замонавий сиёсий PR технологияларининг энг самарали йўналишларидан бири сифатида баҳоланмоқда.

Европа давлатларида эса сиёсий PR кўпроқ ижтимоий масъулият ва очиқлик тамойилларига асосланади. Германия ва Франция партиялари жамоатчилик фикрини мунтазам мониторинг қилиб боради ҳамда аҳоли билан очиқ мулоқот платформаларини ташкил этади. Бу мамлакатларда партиялар фуқароларнинг таклиф ва мурожаатларини онлайн қабул қилиш тизимларини жорий қилган.

Осиё давлатларида, хусусан, Жанубий Корея ва Японияда рақамли PR технологиялари юқори даражада ривожланган. Бу ерда сунъий интеллект ва автоматлаштирилган таҳлил тизимлари орқали аҳоли кайфияти ўрганилади. Айрим партиялар чат-ботлар орқали фуқаролар саволларига жавоб бериш амалиётини йўлга қўйган.

Халқаро тажриба шуни кўрсатадики, сиёсий партиялар фаолиятида жамоатчилик билан алоқаларнинг самарадорлиги очиқлик, тезкорлик ва инновацион ёндашувларга боғлиқ. Ривожланган давлатларда PR технологиялари стратегик режалаштириш асосида ташкил этилади ва илмий таҳлилларга таянади.

Айрим ривожланаётган мамлакатларда эса сиёсий PR ҳали ҳам анъанавий тарғибот шакллари асосланмоқда. Бу эса аҳоли билан самарали мулоқот қилиш имкониятларини чеклаб қўяди. Шу нуқтаи назардан, халқаро тажрибани миллий сиёсий тизимга мослаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда ҳам кейинги йилларда сиёсий партияларнинг жамоатчилик билан муносабатларида янги ёндашувлар кузатилмоқда. Ижтимоий тармоқларда расмий саҳифалар фаоллашиб, онлайн мулоқот шакллари кенгаймоқда. Бироқ халқаро тажриба асосида рақамли PR технологияларини янада такомиллаштириш зарурати сақланиб қолмоқда.

Сўнгги йилларда мамлакатда сиёсий партияларнинг ахборот сиёсатида очиқлик ва тезкорликка эътибор кучайди. Хусусан, партияларнинг Telegram, Facebook, Instagram ва YouTube платформаларидаги расмий саҳифалари орқали қонун лойиҳалари, депутатлик фаолияти ва ижтимоий ташаббуслар ҳақида мунтазам маълумот бериб борилмоқда. Бу эса аҳолининг сиёсий жараёнларга қизиқишини ошириш ва фуқаролар билан бевосита мулоқот қилиш имкониятини кенгайтirmoқда.

Умуман олганда, Ўзбекистонда сиёсий партияларнинг жамоатчилик билан муносабатлари босқичма-босқич замонавийлашиб бормoқда. Бироқ халқаро тажриба асосида рақамли PR технологияларини кенг жорий этиш, очиқ мулоқот муҳитини кучайтириш ва инновацион коммуникация усулларида самарали фойдаланиш сиёсий партиялар фаолияти самарадорлигини янада оширишга хизмат қилади.

Хулоса. Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, замонавий сиёсий жараёнларда жамоатчилик билан самарали алоқа ўрнатиш сиёсий партиялар фаолиятининг устувор йўналишларидан бирига айланмоқда. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, аҳоли билан очиқ, тезкор ва тизимли мулоқотни йўлга қўя олган сиёсий партиялар жамиятда юқори ишонч ва барқарор электорал қўллаб-қувватлашга эришмоқда. Шу маънода, публик рилейшнз технологиялари сиёсий партияларнинг фақат имижини шакллантириш воситаси эмас, балки фуқаролар манфаатларини англаш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ва ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлаш механизми сифатида намоён бўлмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Галумов Э.А. Связи с общественностью: теория и практика. – Москва, 2004.
2. Шишкина М.А. Публик рилейшнз в системе социального управления. – Санкт-Петербург, 2002.
3. Резепов И.Ш. Публик рилейшнз: теория и практика. – Москва, 2008.
4. Почепцов Г.Г. Публик рилейшнз для профессионалов. – Киев, 2005.

ЎЗБЕКИСТОНДА ГЕОГРАФИЯ СОҲАСИДАГИ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ТАРИХИ

Н.А.Толибов, ўқитувчи, Шаҳрисабз давлат педагогика институти, Шаҳрисабз

Аннотация. Мақолада 1925-1945 йилларида олиб борилган географик тадқиқотларнинг илмий ва амалий аҳамияти ҳамда географик изланишларнинг кенг қамровли эканлигидан келиб чиқиб, табиий география, гидрология, картография, шунингдек геология фанлари доирасида олиб борилган илмий изланишларнинг тарихидан баъзи мулоҳазалар келтирилган.

Калим сўзлар: Тошкент Давлат университети(САГУ), СССР Фанлар Академияси, СССР ФА СОПСи, Жануби-Шарқий Қизилқум, Мангишлоқ ярим ороли, Устюрт платоси.

Аннотация. В статье представлены некоторые соображения из истории научных исследований, проводимых в рамках дисциплин физической географии, гидрологии, картографии и геологии, основанные на научной и практической значимости географических исследований, проведенных в 1925-1945 годах, и широком охвате географических исследований.

Ключевые слова: Ташкентский государственный университет (ТГУ), Академия наук СССР, Юго-Восточный Кызылкум, полуостров Мангышлак, плато Устюрт.

Abstract. The article presents some considerations from the history of scientific research conducted within the disciplines of physical geography, hydrology, cartography, and geology, based on the scientific and practical significance of geographical research conducted in 1925-1945 and the broad scope of geographical research.

Key words: Tashkent State University (TSU), USSR Academy of Sciences, USSR Academy of Sciences, South-Eastern Kyzylkum, Mangyshlak Peninsula, Ustyurt Plateau.

Кириш. География соҳаси узок даврдан бери инсонларнинг табиий ресурслардан оқилона фойдаланиши ҳамда жамиятнинг табиатга муносабатини оптимallasштириш муаммоларини ҳал этишнинг назарий ва амалий масалалари билан шуғулланиб келди.

1925-1991 йиллар мобайнида Ўзбекистонда географияга эътибор анча катта эди. Географик фанлар бўйича Ўзбекистон фанлар академиясида география фанлари доктори, профессор В.А.Бугаев академик, география фанлари доктори, профессор Н.Л.Корженевский сингари кўплаб олимлар изланишлар олиб борди. Географик муаммолар билан фанлар академиясининг география бўлими ҳамда ишлаб чиқариш қувватларини ўрганиш кенгаши (СОПС) шуғулланар эди[1;125]. Бу даврга келиб географик тадқиқот ишларнинг амалий йўналиши янада аниқлашди. Айнан шу нуқтаи назардан ҳам шу йиллардаги географик тадқиқотлар тарихини ўрганиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Адабиётлар таҳлили. Фаннинг ўзи қанчалик муҳим бўлса, унинг тарихини билиш ҳам шунчалик муҳим ҳисобланади. Ўзининг қатор назарий асарлари билан география жамоатчилигига кенг танилган олим А.Г. Исаченко (1971) географик ғоялар тарихи билан махсус шуғулланиб, натижасини йирик монография билан якунлаган эди. Айтиш лозимки, А. Гумболдт, Ф. Ратсел, Д.Н. Анучин, В.И. Вернадский, С.И. Вавилов каби табиатшунос олимлар ҳам ўз ижодий фаолиятларида фан тарихига катта эътибор билан қараганлар. Таниқли географлардан Л.С. Берг, И.П. Герасимов, А.А. Григорев, С.В. Калесник, К.К. Марков, Ю.Г. Саушкин, Э.М. Мурзаев, Ҳ.Ҳ. Ҳасанов, Р.У. Раҳимбековлар ҳам фан тарихини билишнинг аҳамияти катта эканлигини чуқур ҳис этган эдилар. Улар ўз асарларида маълум даврлардаги географик изланишлар тарихини ёритиб беришга эришганлар [2;41]. Айрим вақтларда география тарихига оид монография ва ўқув қўлланмалар нашр этилгани ҳам маълум. Улардан Ю.Г. Саушкин (1976, 1980), Ҳ.Ҳ. Ҳасанов (1981), Н.К.Мукитанов (1985), М.А.Б.Дитмар (1989), М.М.Голубчик, С.П.Евдокимов (1998), В.Т.Богучарсков (2004) кабиларнинг асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда илмий билишнинг диалектик, тарихийлик, мантикийлик, анализ ва синтез, комплекс ёндашув каби усулларига таянилди.

Натижа ва муҳокама. XX асрнинг биринчи чорагида географик тадқиқотларнинг ривожлана бошлаганлиги ва махсус географик таълимни йўлга қўйилиши мавжуд назарий ишланмаларни материалистик диалектика нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш масалалари долзарб бўла бошлаганди. Бу ҳолатни тез пайқаган А.А. Григорев табиий географиянинг назарий масалалари билан шуғулланишга астойдил киришадиган бўлди. А.А. Григорев ўзининг бу борадаги фикрларини 1926 йилда “Природа” журналининг 5 ва 6 сонларида маълум қилди. Унинг “Задача комплексного исследования территорий” сарлавҳали ушбу

мақолаида асосан “географик комплекс” ва “географик муҳит” тушунчаларининг мазмуни ва табиатни комплекс тадқиқ қилиш масаласи ёритиб берилганди [3;243].

Табиий географик раёнлаштиришнинг назарий асослари ва методларини яратилишида В.Б. Сочава (1956), Ф.Н. Милков (1956), В.М. Четиркин (1960), А.Г. Исаченко (1961, 1965), В.И. Прокаев (1967, 1983), А.Е. Федина (1973), Н.Н. Павлова (1979), Н.А. Гвоздетский (1979), Н.И. Михайлов (1956 - 1985) асарларининг аҳамияти катта бўлди. Айниқса, Москва университетида қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун табиий раёнлаштириш масаласида ташкил этилган олий ўқув юртлараро илмий анжуман (1956 йил) дан сўнг регионал табиий географиядаги бу йўналиш жадал ривожланиб кетди. Ушбу анжуманда ўша пайтлардаги иттифокнинг катта-кичик ҳудудларини раёнлаштириш вазифаси бир қатор таниқли географлар зиммасига юкланди. Шу жумладан, Ўрта Осиёнинг Турон табиий географик провинцияси қисмини тошкентлик географлардан Л.Н. Бабушкин, Н.А. Когай раёнлаштирадиган бўлдилар [1;278]. Н.А. Когайнинг Ўрта Осиёни Турон провинцияси қисмини раёнлаштиришнинг айрим методик масалаларига бағишланган асарида В.М. Четиркин (1947) Ўрта Осиёнинг жануби-ғарбий қисмини, яъни Турон геофатсиясини фақат регионал бирлик деб хато ҳисоблаганлиги, аслида Турон провинцияси зонал-регионал бирлик эканлиги таъкидланганди (1969, 45 б.). В.Б. Сочава ҳам илгари (1956) тавсия этган табиий географик раёнлаштириш бирликлари тартибини анча ўзгартирганди (1978). Унинг кейинги схемасида типологик бирликлар алоҳида, регионал бирликлар (геохоралар) алоҳида устунларда кўрсатилган. Регионал бирликлардан энг каттаси деб табиий географик минтақа олинган [4;65].

Ўрта Осиё фанининг етук арбоблари: географлар - Н.Л. Корженевский, Г.Н. Чердансев, Н.Г. Маллитский, Р.И. Аболин, Ю.А. Скворцов ва С.Д. Муравейский, геологлар - А.С. Уклонений, В.Г. Мухин, О.К. Ланге, В.И. Попов, тупроқшунослар - Н.А. Димо, А.И. Розанов, М.Н. Воскресенский, М.А. Орлов, М.А. Панков, ботаниклар - А.В. Благовещенский, П.А. Баранов, е.П. Коровин, М.Г. Попов, М.В. Култиасов, В.П. Дробов, И.А. Райкова, М.М. Советкина, И.И. Гранитов, зоологлар - Д.Н. Кашкаров, Н.А. Бобринский, А.Л. Бродский, иқлимшунослар - Л.А. Молчанов, Р.Р. Симмерман, метеорологлар - А.А. Скворцов, В.А. Жоржио, В.А. Бугаев, агроиқлимшунос Л.Н. Бабушкин, гидролог В.Л. Шульс ва бошқалар бор. Университет олимларининг табиатни ўрганиш юзасидан олиб борган катта ишлари 20 - йиллардаёқ ўлка табиий географиясининг жадал ривожланишида ҳал қилувчи рол ўйнайди [5;149].

Ўрта Осиёнинг комплекс географик муаммоларини ўртага ташлаш ва муваффақиятли ҳал қилишда йирик совет географи В.М. Четиркиннинг хизмати жуда катта бўлди. У 1943 йил Ўрта Осиёни комплекс географик таърифлаш ва раёнлаштиришга бағишланган “Турон фатсияси” номли фундаментал асарини ёзиб тугатди. Унда олим ўлка табиатига оид тўпланган жуда катта экологик ва географик тарихий илмий меросни чуқур назарий таҳлил қилиш ва умумлаштириш асосида Ўрта Осиёнинг оригинал раёнлаштириш наъмунасини яратди [6;179].

Бутун Ўрта Осиёнинг табиий географик хусусиятлари таниқли олимлардан С.П. Суловнинг “СССР табиий географияси” (1954), И.С. Шчукиннинг “Ўрта Осиё табиий географияси очерклари” (1956), Э.М. Мурзаевнинг “Ўрта Осиё” (1957, 2- нашри), Ф.Н. Милков ва Н.А. Гвоздетскийларнинг “СССР табиий географияси” (1958) китобларида кенг тасвирлаб берилди. Бу жиҳатдан СССР ФА География институти 1958 йил нашр этган “Ўрта Осиё табиий географик таърифи” монографияси ўлка табиатини ўрганиш тарихида катта воқеа бўлди. Асар ҳажми (59 босма қоғоз), фактик материал тасвирининг муфассаллиги, қўйилган илмий муаммолар таҳлилининг мукамаллиги жиҳатидан алоҳида ажралиб туради. Бу тасодифий эмас: айрим бобларнинг муаллифи сифатида ўлка табиатининг машҳур мутахассислари С.Ю. Геллер (геоморфология), В.Н. Кунин (гидрогеология), Л.А. Чубуков (иқлимшунослик), Р.Д. Забиров (глясиология), А.Н. Розанов (тупроқшунослик), Е.П. Коровин, Л.Е. Родин, Н.И. Рубсов (геоботаника), А.Н. Формозов (зоогеография) ва Э.М. Мурзаев (табиий география) иштирок этганлар [7;63]. Натижада, мазкур монография ҳар бир табиат компонентининг ўрганилганлик даражаси ва асосий яқунларини ўзида яққол акс эттирди.

Хулоса. 1925-1991- йиллар Ўрта Осиё табиати барча компонентлар бўйича интенсив ўрганилди. Натижада айрим компонентлар географияси бўйича ҳақиқий илмий мактаб ва йўналишлар вужудга келди. Янги, прогрессив методлар (геофизик, геохимик, аеросурат, биотсенологик ва ҳ.к.) қўлланилиши натижасида табиий географик тадқиқотлар методикаси такомиллашди. Бунда мунтазам статсионар тадқиқотлар катта рол ўйнади. Тармоқ ва комплекс табиий географик раёнлаштиришда катта натижаларга эришилди. Ўрта Осиёнинг

йирик қисмлари ва айрим республикалар табиий географиясига бағишланган асарлар хилма-хил маълумотларни тизимлаштириш ва комплекс географик таҳлил қилишда катта рол ўйнади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Тошов Х.Р. Табиий география: тарихи ва баъзи назарий масалалари. Монография. – “Дурдона” нашриёти. 2021. – Б.186
2. Раҳимбеков Р.У, Донцова З.Н. Ўрта Осиё табиатини географик ўрганиш тарихи. -Тошкент. “Ўқитувчи” 1982.- Б.206
3. И-7-фонд – Туркистон ўлкасидаги Ер ишлари ва давлат мулки Бошқармаси.
4. Р-651-фонд – Туркистон Халқ университети қошидаги муҳандислик-мелиорация факультети.
5. Корженевский Н.Л. Истоки реки Танымас. Предварительное сообщение о поездке на Памир летом 1925 г. Ташкент, 1926.-Б.85.
6. Ҳасанов И.А, Ғуломов П.Н. Ўзбекистон табиий географияси. – Тошкент, 2006. – Б. 28.
7. V.1.12. Қурбонниёзов Р. География ўқитиш методикаси. – Урганч, 2001.– Б. 38.

УЎК 908

О.А.СУХАРЕВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ЭТНОГРАФИЯСИНИНГ ТАДҚИҚОТЧИСИ

Ф.П.Эгамбердиев, доц., Қариш давлат университети, Қариш
orcid.org/0009-0003-4915-1600

Аннотация. Ушбу мақолада Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек ва тожик халқлари этнографиясига ва музейшунослик фанига муносиб ҳисса қўшган рус элшунос ва шарқшунос олимаси О.А.Сухареванинг ҳаёт йўли, илмий фаолияти ҳамда яратган йирик асарларига тавсиф берилган.

Калим сўзлар: Ўрта Осиё, этнография, музейшунослик, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Қариш, Шахрисабз, Китоб, тожик тили, исломгача эътиқодлар, халқ безак санъати, кийим-кечаклар, безаклар, каишталар, сўзаналар.

Аннотация. В статье описывается жизнь, научная деятельность и основные труды О.А. Сухарева - русской этнографа и востоковеда, внес значительный вклад в этнографию народов Средней Азии, в том числе узбекского и таджикского народов, и в науку музееведения.

Ключевые слова: Средняя Азия, этнография, музееведения, Бухара, Самарканд, Урганч, Қариш, Шахрисабз, Китаб, таджикский язык, доисламские верования, народное искусство, одежда, украшения, вышивка, сюзани.

Abstract. This article describes the life, scientific activities, and major works of O.A. Sukhareva, a Russian ethnographer and orientalist who made a significant contribution to the ethnography of the peoples of Central Asia, including the Uzbek and Tajik peoples, and to the science of museology.

Key words: Central Asia, ethnography, museology, Bukhara, Samarkand, Urganch, Karshi, Shahrisabz, Kitab, Tajik language, pre-Islamic beliefs, folk art, clothes, decorations, embroidery, suzanas.

Маълумки, Ўрта Осиё, қолаверса ўзбек ва тожик халқлари этнографиясини ўрганишга сезиларли ҳисса қўшган олим - элшунослар самарали илмий маънавий фаолият кўрсатишган. Ана шундай таниқли сиймолардан бири таниқли рус элшунос олимаси Ольга Александровна Сухарева (1903-1983) ҳисобланади. Қуйида шу етук олима кенг қамровли меҳнат илмий фаолиятига ва илмий асарлари таҳлилига қисқача тўхталамиз. Чунки олима ўзбеклар ва тожиклар этномаданиятини ўрганишга сезиларли қўшган сиймолардан бири эди. Ўрта Осиё тарихи ва этнографияси бўйича йирик мутахассис, таниқли рус этнографи ва шарқшуноси, ўзбек ва тожиклар этнографиясига тамал тошини қўйганлардан бири О.А.Сухарева Ўрта Осиё халқлари этнографиясининг етакчи мутахассисларидан саналган. У 1903 йил 15-февралда Самарқанд шаҳрида туғилган. 1921 йилда у Туркистон Шарқшунослик институти (1924 йилдан Ўрта Осиё Давлат университети, САГУ, ҳозирги ЎзМУ) Шарқ факультетига ўқишга кириб, 1925 йилда тугатган.

1924-1926 йилларда Тошкентдаги Тожик Маориф институтида ўқитувчилик қилиб, тожик тилида икки қисмли қўлланма яратган. Ушбу даврда уни тожик тилини мукамал эгаллаган. Олиманинг устозлари А.А.Семенов, М.С.Андреев, А.Э.Шмидт каби машхур тарихчи ва этнографлар бўлиб, уларнинг раҳбарлиги остида ўзининг дастлабки этнографик илмий тадқиқотларини бошлаган (1930-1931).

1926 йилда Самарқандда хотин-қизлар техникумида, 1927 йилда Тошкентдаги Тожик Маориф институтида ўқитувчилик қилган. У 1930 йилда Самарқанд шаҳрида яшаб, Тожик

педагогика курсларида ўқитувчи (1930- 1933), Тожиқ Давлат нашриётида таржимон (1943-1944), ЎзДУ (ҳозирги СамДУ) да ўқитувчи сифатида фаолият кўрсатган.

О. А. Сухарева 1934-1946 йилларда Самарқандда Ўзбекистон ССР Давлат маданият ва санъат тарихи музейи Этнография бўлимида катта илмий ходим, бўлим бошлиғи бўлиб ишлаган. У асосан, этнографик илмий-тадқиқотлар билан шуғулланиб, олийгоҳларда ўқитувчилик фаолиятини ҳам давом эттирган.

Олима музейда ишлаган барча йиллар давомида О. А. Сухарева улкан этнографик маълумотларни йиғиш ишларини олиб борган ва ўз фондига қўплаб қимматбаҳо коллекцияларни, асосан кийим-кечак ва каштачиликни қўшган. Унинг тўпламлари туфайли Самарқанд музейида ўзбек ва тожиқ кашталарининг собиқ Иттифоқдаги энг яхши коллекцияси сақлаб, санаси аниқ ва илмий таснифланган. Олима каштачилик тарихини, унинг техникасининг барча жараёнларини ўрганиш билан бирга, маҳаллий каштачи аёлларни ўз тадқиқотига кенг жалб этган ҳолда, энг бой кашта нақшлари, унинг семантикаси, эътиқодлари, ғоялари, халқ безак санъатининг ушбу тури билан боғлиқ урф-одатларни ўрганган.

О.А. Сухарева 1946-1967 йилларда Тошкентда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тарих ва археология институти Этнография бўлимида катта илмий ходим, сўнгра мудир лавозимларида ишлаган. Унинг этнографик тадқиқотлари янги йўналиши Ўрта Осиёнинг феодал шаҳри хунармандчилигига бағишланган.

У М.С.Андреев бошчилигидаги САГУ (ҳозирги ЎЗМУ) экспедицияси Иккинчи жаҳон уруш даврида тўхтатилган. Кейинчалик Бухоро шаҳрини тарихий ва этнографик ўрганишни яна давом эттирган. Қадимий шаҳарда кўп йиллик меҳнат, унинг турли маҳаллалардаги аҳолисини ўрганиш, қариялар, хунармандлар ва бошқа табақа вакиллари билан суҳбатлар, этнографик маълумотларни шаҳар топографияси, тарихий асарлар (шу жумладан, Шарқ муаллифлари) билан таққослаш, шунингдек, хонликнинг бошқа шаҳарларига, саёхатларда тўпланган маълумотларга имкон берган. Тўпланган бой этнографик фонд тарихий аҳамиятига кўра ноёб ва оригинал маълумотлар ҳисобланади. Кейинчалик улар олимага Ўрта Осиё шаҳарлари тўғрисида бир катор салмоқли тарихий-этнографик монографиялар ёзишида асос бўлиб хизмат қилган, албатта.

Олима "Пережитки анимизма у равнинных таджиков" мавзусидаги номзодлик (1940), диссертациясини Москвада СССР Фанлар академиясининг Этнография институтида ҳимоя қилган. Докторлик диссертацияси (1963) "Бухара XIX - начала XX вв. Позднефеодальный город и его население" мавзусига бағишланган эди.

О. А. Сухарева Бухоро, Самарқанд, Урганч, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб каби шаҳарлар ҳудудларига этнографик экспедициялар уюштирган. 1950 йилда Ўзбек этнографик экспедицияси отрядига раҳбарлик қилган. "Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари", "Ўзбекистон ССР тарихи" ни яратишда қатнашган, 10 нафардан ортиқ шогирд тайёрлаган. Халқаро антрополог ва этнографлар VII Конгрессида ҳамда "В.В.Бартольд ўқишлари"да ва қўплаб илмий анжуманларда маърузалар қилган. Олима 8 та салмоқли монография ва 100 тадан зиёд илмий мақолалар ёзган.

Олиманинг "К истории городов Бухарского ханства (Т., 1958) монографиясида Бухоро шаҳри билан бирга Қарши, Шаҳрисабз, Китоб шаҳарлари аҳолисига тўлақонли илмий тарихий-этнографик тавсиф берилган. Ольга Александровна Сухарева 1967 йилда нафақага чиқиб, Москвада яшаган. СССР ФА Этнография институтида 1968 йил октябрдан жамоатчилик асосида каттга илмий ходим, 1969 йилдан эса каттга илмий ходим маслаҳатчи сифатида ишлаган. 1983 йил 22 январда Москва шаҳрида вафот этган.

Унинг фаолияти ва илмий меросини тарихнавислик нуқтаи назаридан таҳлил қилиб, уч босқичга бўлиш мумкин: биринчи босқич (1925-1946) - Самарқандда ишлаган йиллар: иккинчи босқич (1946-1967) - Тошкентда ва учинчи - (1968-1983) - Москвада.

Совет даври дастлабки этнографларидан бири О. А. Сухарева Самарқанд, Бухоро ва Ўзбекистоннинг бошқа вилоятлари ўзбек ва тожиқлари тарихи ва этномаданиятини тадқиқ қилувчи қалдирғоч олималардан бири бўлган. У ҳақли равишда этнограф ва тарихчи шарқшунос, филолог эроншунос, санъатшунос ва диншунос сифатида ҳам эътироф этилган камтар олима ҳисобланган.

О. А. Сухарева ўзининг кўпчилик асарларида ўзбек ва тожиқларнинг этнографияси, тарихи, маданияти ва маънавий ҳаётига оид масалаларга, жумладан, қуйидаги асосий йўналишларга тўхталганлигини кўрсатган: никоҳ, тўй маросимлари, оналик, ўзбек, тожиқлар орасида бола тарбияси, Самарқанд декоратив каштачилиги, ўзбек, тожиқларнинг миллий либослари, ва бош кийимлари; тожиқларнинг хунармандчилиги, кийим нақшлари ва санъати;

тожикларнинг дини, авлиёлар култи, демонология, шомонийлик ва исломгача бўлган эътиқодлар қолдиқлари; тожикларнинг шаҳарлардаги маҳаллалари ва жамоалари (Бухоро ва Самарқанд).

Хуллас, тарих фанлари доктори Ольга Александровна Сухаревани ўз даврида ўзбек ва тожик этнографиясининг илк жонкуяр тадқиқотчиси эди. Олиманинг укаси Иван Александрович Сухарев (1909-1942) қобилятли археологи ва манбашуноси бўлиб, Самарқанд, Термиз шаҳарларида археологик изланишлар олиб борган. 10 тадан зиёд асарлар ёзган. 1942 йил 2 жаҳон уруши жанглигида (Воронеж) ҳалок бўлган. (Памяти И.А.Сухарева. СА,-М., 1959. №9.с.297.)

ОЛИМАНИНГ ЭНГ АСОСИЙ ИЛМИЙ АСАРЛАРИ:

1. Некоторые вопросы брака и свадебные обряды у таджиков кишлака Шахристан. // Сб. научного кружка при Востфаке САГУ. - Ташкент, 1928. - Вып. с. 73-89.

2. Сухарева О.А. Руководство 1 для изучения таджикского языка // Ч 1. - Ташкент: Таджгиз, 1929. - 140 с.

3. Мать и ребенок у таджиков: Обряды и представления, связанные с материнством и младенчеством у таджиков Самарканда и кишлаков Кусохо, Канибадама и Шахристана // Иран. -Л.: Изд-во АН СССР, 1929. — Вып. III. С.107-154.

4. Руководство 2 для изучения таджикского языка // Ч.2: Хрестоматия. - Ташкент: Таджгиз, 1930. — 176 с.

5. Свадебные обряды таджиков г. Самарканда и некоторых других народов Средней Азии // СЭ. 1940. - №3, - С. 172-176.

6. Пережитки анимизма у равнинных таджиков: Дисс... канд. ист. наук: 07.00.07 // -Л., 1940. - 140 с.

7. Пережитки анимизма у равнинных таджиков. - Т., 1940.

8. Прошлое и настоящее селения Айкыран (соавтор М.А.Бикжановой) - Т., 1955.-238 с.

9. Народное декоративное искусство Советского Узбекистана (Альбом Вводные тексты к разделам Б.Н. Засыпкина, В.Г. Мошковой, О.А.Сухаревой). - М.: ИЗОГИЗ, 1955, - 155 с.

10. К истории городов Бухарского ханства (историко - этнографическое очерки). - Т., 1958. -145 с.

11. Ислам в Узбекистане. - Т., 1960.- 86 с.

12. Позднефеодальный город Бухара конца XIX - начала XX в. Ремесленная промышленность. - Т., 1962. - 194 с.

13. О терминологии, с исторические топографией города Средней Азии (Ку, махалла, гузар) - Народы Азии и Африки, - 1965. №6. - С.103-104.

14. Бухара XIX - начала XX в. Позднефеодальный город и его население - М., 1966. - 326 с.

15. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи с историей кварталов). - М.: Наука, 1976. - 365 с.

16. История среднеазиатского костюма. Самарканд (вторая половина XIX - начало XX в.). - М.: Наука, 1982. - 142 с.

17. Орнамент декоративных вышивок Самарканда и его связь с народными представлениями и верованиям (вторая половина XIX -начало XX в.) 7. - Советская этнография. 1983. - №6. - С. 67-79.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Садыкова Н.С., Музейное дело в Узбекистане. -Т.: “Фан”, 1975. с.107, 110-120, 161, 168, 182.

2. Сайнаков С.П., Ходжаева Н.Дж., Мирзоев М.Н. О.А.Сухаревой - пионер таджикской этнографии. - Муаррих, историк, historian. с. 108-118.

3. Мурадов О. Пережитки ранних верований таджиков долины Зеравшана: Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.07-М., 1975.- 24 с.

4. Библиографические очерки о деятелях общественных науки В Узбекистана. Сост. Б. В. Лунин, т.2. - Т.: Фан, 1977. - с.157-160.

5. Костюм народов Седней Азии. Историко-этнографические очерки. Отв. ред. О.А. Сухарева. -М.: Наука, 1979. -240 с.

6. Жданко Т.А., Кармышева Б.Х. Ольга Александровна Сухарева. Некролог. - Советская этнография. 1983, №6. С.158-161.

7. Кармышева Б.Х. К истории этнографического изучения Средней Азии в 1930-1960-е годы. Выпускники Туркестанского Восточного института / Б.Х. Кармышева / Этнографическое обозрение. -2001. -№4. - С.103-110.

8. Наумова О.Б., О.А.Сухарева (К 100 летию со дня рождения). Советская этнография, 2003. №6. С. 94-97.

9. Наумова О.Б., Ольга Александрова Сухарева (К 100 летию со дня рождения). / Этнографическое обозрение. 2003. -№6 с. 94-114.

10. Наумова О.Б. Жизнь, отданная науке: страницы О.А.Сухаревой. Выдающихся отечественные этнологии и археологии XX века. - М.: Наука, 2004., с. 517-543. - 715с.

UO'K 378.016:811.111(07)

**BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARIDA SOTSIOLINGVISTIK
KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI***Abdug'ulomova D.K., magistrant, Termiz Iqtisodiyot va Servis universiteti, Termiz**Jabborova Sh.B., o'qituvchi, PhD, Termiz davlat universiteti, Termiz*

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida sotsiolingvistik kompetentlikni shakllantirish masalalari nazariy asoslari, amaliy ifodalanishi, muammolari va yechimlari yoritiladi. Tadqiqot lingvistik, pragmatik, sotsiokultural va didaktik nuqtai nazardan olib borilgan tahlillarni jamlaydi. Maqola o'quv dasturlari, metodik yondashuvlar va amaliy mashg'ulotlar darajasida sotsiolingvistik komponentlarni integratsiyalash bo'yicha aniq tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistika, pragmatika, madaniyatlararo kompetensiya, o'qituvchi tayyorgarligi, autentik materiallar, CLT, TBLT, CLIL, nonverbal kommunikatsiya.

Аннотация. В данной статье освещаются теоретические основы, практическая реализация, проблемы и пути их решения, связанные с формированием социолингвистической компетентности у будущих учителей английского языка. Исследование объединяет анализы с лингвистической, прагматической, социокультурной и дидактической точек зрения. В статье представлены конкретные рекомендации по интеграции социолингвистических компонентов в учебные программы, методические подходы и практические занятия.

Ключевые слова: Социолингвистика; Прагматика; Межкультурная компетенция; Подготовка учителей; Аутентичные материалы; Коммуникативное обучение языку (CLT); Обучение на основе выполнения задач (TBLT); Предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL); Невербальная коммуникация.

Abstract. This article examines the theoretical foundations, practical implementation, challenges, and solutions related to developing sociolinguistic competence in prospective English language teachers. The study integrates analyses from linguistic, pragmatic, sociocultural, and didactic perspectives. The article provides concrete recommendations for integrating sociolinguistic components into curricula, methodological approaches, and practical training activities.

Key words: Sociolinguistics; Pragmatics; Intercultural competence; Teacher training; Authentic materials; Communicative Language Teaching (CLT); Task-Based Language Teaching (TBLT); Content and Language Integrated Learning (CLIL); Nonverbal communication.

Til — nafaqat grammatik tizim, balki ijtimoiy va madaniy kontekst bilan uzviy bog'langan kommunikativ vositadir. XX asr lingvistika va didaktikada yuz bergan burilishlar natijasida tilni o'qitish tushunchasi faqat grammatik bilimni o'rgatishdan kengroq ma'noga ega bo'ldi. Ayniqsa, Dell Hymes tomonidan ilgari surilgan kommunikativ kompetensiya mohiyati, Canale va Swain modellari, Labovning sotsiolingvistik tadqiqotlari hamda Byramning madaniyatlararo yondashuvi sotsiolingvistik kompetensiyaning til o'qitishdagi markaziy o'rni haqida mustahkam nazariy zamin yaratdi.

O'zbekiston sharoitida chet tili — xususan, ingliz tili o'qituvchilari tayyorgarligi mamlakatning xalqaro integratsiyasida muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga qaramay, amaliy kuzatishlar va o'tkazilgan tahlillar ko'rsatadiki, yuqori malakali lingvistik bilimga ega mutaxassislar ham ko'pincha sotsiolingvistik jihatdan yetarlicha tayyor emaslar. Bu esa o'qituvchining real muloqot vaziyatlarida samarali dars tashkil etishiga, talabalarni madaniyatlararo muloqotga tayyorlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababdan sotsiolingvistik kompetentlikni sistematik shakllantirish bugungi kunda ta'lim jadvalida o'z o'rnini talab qiladi.

Maqolaning maqsadi — bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida sotsiolingvistik kompetentlikni nazariy jihatdan asoslab, amaliy metodik vositalar va tizimli yondashuvlarni taklif etishdir. Maqolada nazariy tahlil, didaktik modellar, pedagogik texnologiyalar va baholash mezonlari ko'rib chiqiladi hamda O'zbekiston ta'lim muhitiga mos tavsiyalar beriladi.

Dell Hymes til kompetensiyasini faqat grammatikadan iborat deb hisoblashni rad etib, tilni ijtimoiy kontekst bilan bog'liq kompetensiya sifatida ko'radi. Uning modeli grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik komponentlardan iborat bo'lib, bu yondashuv chet tilini o'qitishda kommunikativ maqsadlarni qo'yishga asos bo'ldi.

Canale va Swain kommunikativ kompetensiyani til o'qitishda nazariy poydevor sifatida keltirishadi: ular grammatik, sotsiolingvistik va strategik komponentlarning muvozanatli rivojlanishi mamlakatlarda samarali ta'limni ta'minlashini ta'kidlaydilar. Ushbu model CLT va amaliy kommunikativ yondashuvlar uchun asos sifatida xizmat qiladi.

William Labovning tadqiqotlari tilning ijtimoiy tabaqalanishi, dialektlar, aksentlar va variantlar til o'zgarishining ijtimoiy sabablarini ochiq ko'rsatdi. Bu o'qituvchilarga ingliz tilidagi variantlar (masalan, British vs American)ni tushuntirishda normativ nuqtai nazardan ko'ra, ijtimoiy kontekstga mos ravishda ko'rsatishni taqozo etadi.

Byram tilni madaniyatdan ajratib o'rgatish mantiqsizligini ta'kidlab, madaniyatlararo kompetensiyani beshta komponentga: bilim, talqin va munosabat ko'nikmalari, kashf qilish ko'nikmalari, munosabat va tanqidiy madaniy xabardorlikka bo'lib tushuntiradi. Bu yondashuv sotsiolingvistik tayyorgarlikni yanada kengroq kontekstda ko'rishga yordam beradi.

Leech, Brown va Levinson kabi tadqiqotchilar pragmatika, odob-axloq qoidalari va iltifot strategiyalarini o'rgandilar. Hall va boshqa antropologlar esa noverbal elementlar — proksemika, ko'z qarashi, mimika — ning madaniy farqlari til o'qitishdagi ahamiyatini ko'rsatdilar.

Ushbu maqola asosan nazariy tahlil, mavjud adabiyotlar sintezi va dissertatsiya materiallari asosida tayyorlandi. Amaliy qismdagi tavsiyalar esa so'nggi tadqiqotlar va pedagogik amaliyotga — CLT, TBLT, CLIL, autentik materiallar va digital pedagogika usullariga — asoslangan. Maqolada O'zbekiston oliy ta'lim muassasalaridagi hozirgi vaziyat tahlili ham e'tiborga olingan.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida sotsiolingvistik kompetentlik quyidagi yo'nalishlarda shakllanadi va rivojlanadi:

Tilning ijtimoiy-madaniy qatlamini o'zlashtirish darajasi: Bu komponent o'qituvchining madaniyatlararo muloqot, ijtimoiy vaziyatlarda til me'yorlarini bilishi, nutq registrlarini ajrata bilishi, sotsiolingvistik qoidalarni va pragmatik sezgirlikni egallashini anglatadi. Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, ushbu komponent o'qituvchining real muloqot vaziyatlarini yaratish va boshqarishda hal qiluvchi ro'l o'ynaydi.

Kommunikativ vaziyatlarda mos til birikmalarini tanlay olish qobiliyati

O'qituvchi rasmiy va norasmiy nutq uslublarini ajratish, pragmatik yumshatish strategiyalarini tushuntirish, vaziyatga mos murojaat shaklini tanlash hamda ohang va intonatsiyani moslashtirish orqali talabalar pragmatik sezgirlikni oshira oladi. Ingliz va o'zbek madaniylaridagi nutq mexanizmlarining farqlari bu jarayonda amaliy misollar bilan o'rganilishi muhim.

Sotsiolingvistik kompetensiyaning kasbiy kompetensiyalar bilan integratsiyasi

Sotsiolingvistik kompetensiya pedagogik, metodik va kommunikativ kompetensiyalar bilan sinergiyada bo'lganda eng samarali natijani beradi. Masalan, rolli o'yinlar va autentik dialoglar yordamida metodik kompetensiya sotsiolingvistik elementlar bilan boyitiladi.

Munozara — muhim masalalar va tahliliy xulosalar

Tadqiqotdan kelib chiqqan asosiy xulosa: sotsiolingvistik komponent ta'lim dasturlarida markaziy o'rinni egallashi kerak. O'qituvchi nafaqat grammatika va leksikani, balki tilni qachon va qanday sozlash kerakligini ham aniq tushunishi lozim. Aks holda, talabalar grammatik jihatdan to'g'ri, lekin ijtimoiy jihatdan nomuvofiq nutq ishlab chiqarishi mumkin.

Pragmatik xatolar ko'pincha o'qituvchining sotsiolingvistik tayyorgarlik salmog'ining pastligi, grammatik markazli o'qitish yondashuvi va autentik materiallarning cheklanganligidan kelib chiqadi. Bu xatolar talabaning o'ziga bo'lgan ishonchini pasaytiradi hamda global kommunikatsiyada salbiy taassurot qoldiradi.

Byram modeli ko'rsatadiki, tilni madaniyatdan ajratib o'rgatish talabaga faqat lingvistik ko'nikmalarni bermaydi — ularning madaniyatlararo muvofiqligi ham shakllanmaydi. Shu sababli o'qituvchining o'quv jarayonida madaniyatga oid tafsilotlarni, stereotiplarni va tafovutlarni tanqidiy ravishda o'rgatishi muhim.

Noverbal elementlar — proksemika, ko'z qarashi, mimika va paralingvistik xususiyatlar — keng tarqalgan madaniy farqlarni hosil qiladi. O'qituvchi sinfda bu elementlarni to'g'ri namoyish eta olmasa, muloqot uzilishi va noqulay vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin.

Oliy ta'lim tizimidagi bo'shliqlar:

Tahlillar shuni ko'rsatadi: ko'plab oliy ta'lim muassasalarida sotsiolingvistika mustaqil modul sifatida kam o'tiladi, pragmatik ko'nikmalar yetarli darajada baholanmaydi va autentik amaliy mashg'ulotlar etishmaydi. Bu holat o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida sezilarli bo'shliq yaratadi.

Taklif etilayotgan nazariy-model (4 komponentli)

Tadqiqot natijalari va dissertatsiya tahlillari asosida quyidagi 4 komponentli sotsiolingvistik kompetentlik modeli taklif etiladi

Lingvopragmatik tayyorgarlik - tilning pragmatik funksiyalari, soʻz aktlari, yumshatish strategiyalari, iltimos, rad etish, uzr bildirish kabi vaziyatlarni oʻrgatishni oʻz ichiga oladi. Maqsad — pragmatik xatolarni oldini olish va talabani vaziyatga mos kommunikatsiyaga tayyorlash.

Sotsiokultural bilimlar - Ingliz tilining geografik variantlari, madaniy qadriyatlar, bayramlar, ijtimoiy institutsiyalar va madaniy stereotiplarni oʻrganish. Bu komponent oʻqituvchiga madaniyatlararo muhit yaratish imkonini beradi.

Uslubiy moslashuv (Stylistic adaptability) - rasmiy, norasmiy va neytral nutq registrlarini bilish, akademik va biznes tilda soʻzlashish, auditoriyaga qarab uslubni moslashtirish koʻnikmalarini shakllantirish.

Noverbal va paralingvistik koʻnikmalar - tana masofasi, koʻz bilan aloqa, mimika, qoʻl harakatlari, nutq tezligi va pauza kabi elementlarni tanib, vaziyatga mos qoʻllash.

Innovatsion metodlar va oʻquv texnologiyalari: Sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirish uchun quyidagi metodlar samarali deb topildi:

Kommunikativ yondashuv (CLT)

Real vaziyatlarga asoslangan suhbatlar, juftlik va guruh ishlari, rol oʻyinlari orqali tilni kontekstda oʻrganish.

Task-Based Learning (TBLT)

Til real hayotiy topshiriqlar orqali oʻrgatiladi — mehmonxona bron qilish, rasmiy xat yozish, taqdimot berish kabi vazifalar talabaga pragmatik mahoratni beradi.

CLIL (Content and Language Integrated Learning)

Til va mavzuni birga oʻrgatish orqali terminologiya va kontekstual soʻzlashuvni rivojlantirish.

Autentik materiallar

Filmlar, intervyular, podkastlar, ijtimoiy tarmoq nutqlari va real audio-video manbalar sotsiopragmatik vaziyatlarni namoyish etadi.

Raqamli pedagogika va AI yordamida mashqlar - Online chat platformalar, virtual role-playing, AI asosidagi pragmatic feedback tizimlari talabaning adaptivligini oshirishda foydali vositadir.

Interkultural loyihalar va madaniy kechalar - talabalarni turli madaniyat vakillari bilan muloqotga jalb etish, madaniy almashinuvlar va taqdimotlar orqali ularni real muloqotga tayyorlash.

Sotsiolingvistik kompetensiyani baholash uchun anʼanaviy grammatika yoki leksika testlaridan tashqari, quyidagi baholash vositalari joriy etilishi kerak:

Pragmatik vazifalar (role-play) bahosi — talabani turli vaziyatlarda nutq strategiyasini qoʻllashini baholash.

Autentik matnlar asosida testlar — kontekstual tahlil, register va uslubni aniqlash.

Portfelyo — talabaning multimediyada ishlari, intervyu va suhbatlar toʻplami.

Sotsiopragmatik rubrikalar — noverbal elementlar, iltifot va yumshatish strategiyalarini baholovchi aniq mezonlar.

Reflektiv yozuvlar — talabadan turli madaniy vaziyatlar haqida tanqidiy tahlil talab qilish.

Xulosa: Ushbu maqolada boʻlajak ingliz tili oʻqituvchilarida sotsiolingvistik kompetentlikni shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlarini batafsil tahlil qilindi. Tadqiqot va tahlillar shuni koʻrsatadiki, sotsiolingvistik kompetensiya ingliz tili oʻqituvchisi tayyorgarligining markaziy elementi boʻlib, u pedagogik, metodik va lingvokulturologik kompetensiyalar bilan chambarchas bogʻliq. Zamonaviy metodlar — CLT, TBLT, CLIL, autentik materiallar va digital pedagogika — bu kompetensiyani samarali rivojlantirishga yordam beradi. Oʻzbekiston taʼlim muassasalari uchun muhim tavsiya: sotsiolingvistik komponentlarni oʻquv dasturlariga tizimli kiritish, amaliy mashgʻulotlar va baholash tizimini kuchaytirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). PQ-4851-son qarori: Xorijiy tillarni oʻqitishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida. Toshkent.
2. Bennett, M. J. (1993). Towards ethnorelativism: A developmental model of intercultural sensitivity. *International Journal of Intercultural Relations*.
3. Brown, P., & Levinson, S. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
4. Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Multilingual Matters.
5. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.
6. Celce-Murcia, M. (Ed.). (2001). *Teaching English as a second or foreign language*. Heinle & Heinle.
7. Council of Europe. (2018). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment*. Council of Europe Publishing.

8. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford University Press.
9. Gudykunst, W. B. (2004). *Bridging differences: Effective intergroup communication*. Sage Publications.
10. Hall, E. T. (1966). *The hidden dimension*. Anchor Books.
11. Harmer, J. (2007). *The practice of English language teaching*. Pearson Longman.
12. Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics*. Penguin Books.
13. Kramsch, C. (1998). *Language and culture*. Oxford University Press.
14. Labov, W. (1972). *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press.
15. Larsen-Freeman, D. (2008). *Techniques and principles in language teaching*. Oxford University Press.
16. Leech, G. (1983). *Principles of pragmatics*. Longman.
17. Littlewood, W. (1981). *Communicative language teaching*. Cambridge University Press.
18. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and methods in language teaching*. Cambridge University Press.
19. Shodiyev, N. (2020). Development of professional competence of future engineers through innovative educational technologies. *Journal of Critical Reviews*, 7(5), 1237–1242.
20. Shodiyev, N. (2021). Use of pedagogical technologies in preparing engineering students for project-construction activity. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 1399–1406. <https://doi.org/10.5958/2249-7137.2021.01453.3>

UO'K 378.016:811(07)

CHET TILI O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLARNING ROLI: KOMMUNIKATIV, KONSTRUKTIV VA SOTSIOKULTURAL QARASHLAR

D.K.Abdug'ulomova, magistrant, Termiz Iqtisodiyot va Serves universiteti, Termiz
Sh.B.Jabborova, o'qituvchi, PhD, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada chet tili, xususan ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlarning – kommunikativ, konstruktiv va sotsiokultural paradigmalarining o'rni chuqur tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim mazmunida kompetensiyaviy yondashuv tobora ustuvor bo'lib borayotgan sharoitda ingliz tili o'qituvchisi nafaqat lingvistik bilimga ega bo'lishi, balki muloqotga yo'naltirilgan metodlarni qo'llay olishi, madaniyatlararo kommunikatsiyani ta'minlashi va talaba bilan hamkorlikda bilim yaratish jarayonini boshqara olishi zarur. Maqolada kommunikativ yondashuvning nazariy asoslari, konstruktiv yondashuvning didaktik imkoniyatlari hamda sotsiokultural yondashuvning madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirishdagi ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, CLT, TBLT, CLIL, autentik materiallar va raqamli pedagogikaning ingliz tili o'qituvchilari tayyorgarligida tutgan o'rni yoritiladi. Tadqiqot natijalari O'zbekiston ta'lim muassasalarida metodik modernizatsiya zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kommunikativ yondashuv, konstruktiv pedagogika, sotsiokultural nazariya, CLT, TBLT, CLIL, autentik materiallar, madaniyatlararo kompetensiya, o'qituvchi tayyorgarligi.

Аннотация. В данной статье проводится глубокий анализ роли современных педагогических подходов — коммуникативной, конструктивистской и социокультурной парадигм — в процессе подготовки учителей иностранного языка, в частности английского языка. В условиях возрастания значимости компетентностного подхода в современном образовании преподаватель английского языка должен не только владеть лингвистическими знаниями, но и уметь применять методы, ориентированные на коммуникацию, обеспечивать межкультурное взаимодействие и управлять процессом совместного конструирования знаний с обучающимися. В статье раскрываются теоретические основы коммуникативного подхода, дидактические возможности конструктивистского подхода, а также значение социокультурного подхода в формировании межкультурной компетенции. Кроме того, рассматривается роль CLT, TBLT, CLIL, аутентичных материалов и цифровой педагогики в подготовке преподавателей английского языка. Результаты исследования показывают необходимость методической модернизации образовательных учреждений Узбекистана.

Ключевые слова: Коммуникативный подход, Конструктивистская педагогика, Социокультурная теория, Коммуникативное обучение языку (CLT), Обучение на основе выполнения задач (TBLT), Предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL), Аутентичные материалы, Межкультурная компетенция, Подготовка учителей.

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the role of modern pedagogical approaches—namely communicative, constructivist, and sociocultural paradigms—in the training of foreign language teachers, particularly English language teachers. In the context of the increasing dominance of the competence-based approach in contemporary education, an English language teacher must not only possess linguistic knowledge but also be able to apply communication-oriented

methods, facilitate intercultural communication, and manage the process of co-constructing knowledge with learners. The article reveals the theoretical foundations of the communicative approach, the didactic potential of the constructivist approach, and the importance of the sociocultural approach in shaping intercultural competence. Additionally, it examines the role of CLT, TBLT, CLIL, authentic materials, and digital pedagogy in preparing English language teachers. The findings of the study highlight the necessity for methodological modernization within educational institutions in Uzbekistan.

Keywords: *Communicative approach, Constructivist pedagogy, Sociocultural theory, Communicative Language Teaching (CLT), Task-Based Language Teaching (TBLT), Content and Language Integrated Learning (CLIL), Authentic materials, Intercultural competence, Teacher training.*

Chet tilini o'qitish paradigmasi so'nggi o'n yilliklarda tubdan o'zgardi: lingvistik markazdan muloqot markaziga, bilim berishdan bilimni yaratish jarayoniga, taqlidga asoslangan o'qitishdan kompetensiyaviy yondashuvga o'tish kuzatilmoqda. Ingliz tili o'qituvchisi endi shunchaki grammatik tizimni biluvchi mutaxassis emas, balki kommunikativ jarayonni boshqaruvchi, talaba bilan hamkorlikda bilim quruvchi, madaniyatlararo muloqot vositachisi, ijodiy va raqamli ko'nikmalarga ega bo'lgan pedagog bo'lishi talab etiladi. Bu esa o'qituvchi tayyorlash tizimiga zamonaviy yondashuvlarni chuqur integratsiyalashni zarur qiladi.

Kommunikativ yondashuv (CLT) tilni grammatik strukturalar yig'indisi sifatida emas, balki ijtimoiy vosita sifatida talqin qiladi. Dell Hymes tomonidan ilgari surilgan kommunikativ kompetensiya nazariyasi tilning to'rt asosiy komponentini — grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik kompetensiyalarni — o'z ichiga oladi. Canale va Swain ushbu nazariyani yanada tizimlashtirib, kommunikativ yondashuvning didaktik poydevorini yaratdilar. CLT asosida qurilgan ta'lim jarayonida o'qituvchi fasilitator sifatida talabaning muloqot jarayoniga jalb qilinishini ta'minlaydi, real vaziyatlarga o'xshash topshiriqlar, dialoglar, juftlik va guruh ishlari orqali talabada kommunikativ tashabbusni shakllantiradi. CLT grammatikani inkor etmaydi, balki uni kommunikativ ehtiyojdan kelib chiqqan holda, kontekstda o'rgatadi.

Konstruktiv yondashuv ta'limni talabaning faol intellektual jarayoni sifatida ko'radi. Piaget, Vygotskiy va Bruner ta'limning konstruktiv modelini ishlab chiqib, bilimni o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi ijtimoiy hamkorlikda vujudga keladigan fenomen sifatida talqin qildilar. Bu yondashuvga ko'ra, o'quvchi tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki bilimni "quruvchi" subyektdir. Chet tili o'qituvchilari uchun konstruktiv yondashuv ayniqsa muhim bo'lib, u talabaning mustaqil o'rganish, muammoli vaziyatlar yechimini topish, tadqiqotchanlik va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Loyiha ishlarida, debatlaridan, muammoli topshiriqlardan foydalanish talabaning tilni faol kognitiv jarayon orqali o'zlashtirishiga yordam beradi. Bunday o'qitish modeli talaba nutqining mazmuniy sifatini, argumentatsiya va dalillash ko'nikmalarini oshiradi.

Sotsiokultural yondashuv Vygotskiyning madaniyat vositachiligiga asoslangan nazariyasiga tayanadi. Bu yondashuvga ko'ra, til – nafaqat lingvistik tizim, balki jamiyat tarixi, qadriyatlari va ijtimoiy rollarning aks etishidir. Shuning uchun ingliz tilini o'qitishda madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirish, madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni tahlil qilish, stereotiplarni tanqidiy qayta ko'rib chiqish, tilning noverbal va pragmatik jihatlarini o'rgatish zarur. Byram tomonidan ishlab chiqilgan madaniyatlararo kompetensiya modeli ushbu jarayonning asosiy ilmiy manbalaridan biri bo'lib, unda kompetensiya besh tarkibiy qismga ajratiladi: bilim, talqin qilish ko'nikmasi, munosabatni shakllantirish, madaniy fenomenlarni kashf qilish qobiliyati va tanqidiy madaniy tafakkur. Ingliz tili o'qituvchisi ushbu komponentlarni shakllantira olmasa, o'quvchilar real kommunikatsiya jarayonida ijtimoiy noqulayliklarga duch kelishi, pragmatik xatolar qilishi mumkin.

Zamonaviy o'qitish metodlarida CLT, TBLT (Task-Based Learning), CLIL (Content and Language Integrated Learning) kabi yondashuvlar keng qo'llanilmoqda. TBLT talabalarga tilni real muloqotga yaqin amaliy topshiriqlar orqali o'rganishga yordam beradi. Masalan, mehmonxona bron qilish, intervyu o'tkazish, savdo muzokaralarini olib borish kabi topshiriqlar sotsiolingvistik va pragmatik sezgirlikni kuchaytiradi. CLIL esa fanni va tilni integratsiyalangan holda o'rgatib, talabaning akademik va kasbiy til ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ushbu yondashuv texnik, iqtisodiy, tibbiy yo'nalishlarda o'qiyotgan talabalar uchun ayniqsa samarali bo'lib, ingliz tilini professional muloqot vositasiga aylantiradi.

Autentik materiallardan foydalanish zamonaviy yondashuvlarning ajralmas qismi hisoblanadi. Podkastlar, intervyular, film dialoglari, bloglar, ijtimoiy tarmoq diskursi, real hayotga oid videolar talabaga tilning tabiiy ko'rinishini taqdim etadi. Bu materiallar yordamida rasmiy va norasmiy nutq

farqlari, iltifot strategiyalari, metafora va hazilning madaniy konteksti, tana tilining o'rni, pragmatik yumshatish vositalari o'rgatiladi. Shuningdek, raqamli pedagogika — virtual muloqot platformalari, sun'iy intellekt asosidagi mashqlar, adaptiv testlar — kommunikativ faoliyatni sezilarli darajada kuchaytiradi.

O'zbekiston ta'lim muassasalarida o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ko'plab o'qituvchilar zamonaviy metodlarni nazariy jihatdan bilsalar ham, ularning amaliy qo'llanilishi yetarli emas. Bu jarayonning asosiy sabablari: o'quv dasturlarining eskirganligi, autentik materiallar resurslarining cheklanganligi, baholash tizimining grammatikaga haddan ortiq yo'naltirilganligi, sotsiolingvistik kompetensiya uchun maxsus mashg'ulotlarning kamligi, va o'qituvchilarning malaka oshirish jarayonlarida kommunikativ va madaniyatlararo komponentlarga yetarli e'tibor berilmasligidir. Shu bois, zamonaviy yondashuvlarni o'qituvchi tayyorlash tizimiga to'liq integratsiya qilish bugungi kun talabidir.

Sotsiolingvistik jihatdan tayyor o'qituvchi kommunikativ vaziyatni tez baholay oladi, talabani pragmatik ehtiyojini aniqlaydi, rasmiy-norasmiy registrnlarni to'g'ri qo'llaydi, madaniy moslashuvni ta'minlaydi va noverbal elementlarning ahamiyatini anglaydi. CLT, konstruktiv va sotsiokultural yondashuvlarning birgalikdagi qo'llanishi o'qituvchini ko'p funksiyali pedagogga aylantiradi. Bu o'z navbatida talabani global kommunikatsiyaga tayyorlaydi.

Shu tarzda, zamonaviy yondashuvlarning uyg'unlashtirilgan modeli quyidagi natijalarga olib keladi: kommunikativ kompetensiya rivojlanadi, talabani mustaqil fikrlashi kuchayadi, madaniyatlararo kompetensiya shakllanadi, pragmatik xatolar kamayadi va o'qituvchining metodik salohiyati ortadi. Bu yondashuvlar O'zbekiston oliy ta'lim tizimida chet tili o'qituvchilarini tayyorlash sifati oshirilishi uchun asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa: Ushbu maqolada chet tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida zamonaviy yondashuvlarning tutgan o'rni nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. Kommunikativ yondashuv tilni real hayotiy muloqot vositasi sifatida o'rgatishni taqozo etsa, konstruktiv yondashuv talabani bilimni faol qurish jarayoniga asoslanadi, sotsiokultural yondashuv esa tilning madaniy va ijtimoiy mohiyatini o'rgatishga xizmat qiladi. CLT, TBLT, CLIL, autentik materiallar va raqamli texnologiyalar o'qituvchining zamonaviy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston oliy ta'lim tizimi uchun ushbu yondashuvlarni o'quv dasturlari, o'qituvchilar malakasini oshirish kurslari va baholash tizimiga integratsiya qilish zarur. Bu esa o'z navbatida xalqaro maydonda raqobatbardosh, metodik jihatdan savodli, sotsiolingvistik jihatdan sezgir ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). PQ-4851-son qarori: Xorijiy tillarni o'qitishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. Toshkent.
2. Bennett, M. J. (1993). Towards ethno-relativism: A developmental model of intercultural sensitivity. *International Journal of Intercultural Relations*.
3. Brown, P., & Levinson, S. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
4. Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Multilingual Matters.
5. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.
6. Celce-Murcia, M. (Ed.). (2001). *Teaching English as a second or foreign language*. Heinle & Heinle.
7. Council of Europe. (2018). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment*. Council of Europe Publishing.
8. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford University Press.
9. Gudykunst, W. B. (2004). *Bridging differences: Effective intergroup communication*. Sage Publications.
10. Hall, E. T. (1966). *The hidden dimension*. Anchor Books.
11. Harmer, J. (2007). *The practice of English language teaching*. Pearson Longman.
12. Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics*. Penguin Books.
13. Kramsch, C. (1998). *Language and culture*. Oxford University Press.
14. Labov, W. (1972). *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press.
15. Larsen-Freeman, D. (2008). *Techniques and principles in language teaching*. Oxford University Press.
16. Leech, G. (1983). *Principles of pragmatics*. Longman.
17. Littlewood, W. (1981). *Communicative language teaching*. Cambridge University Press.
18. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and methods in language teaching*. Cambridge University Press.
19. Shodiyev, N. (2020). Development of professional competence of future engineers through innovative educational technologies. *Journal of Critical Reviews*, 7(5), 1237–1242.
20. Shodiyev, N. (2021). Use of pedagogical technologies in preparing engineering students for project-construction activity. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 1399–1406. <https://doi.org/10.5958/2249-7137.2021.01453.3>

ZOOM PLATFORMASIDA OG'ZAKI SHAKLDAGI NAZORATLARNI O'TKAZISH BO'YICHA BAHOLASH MEZONLARINI ISHLAB CHIQISH

A.A.Axmedova, katta o'qituvchi, Toshkent kimyo-texnologiya instituti, Toshkent
M.R.Tadjibayeva, katta o'qituvchi, Toshkent kimyo-texnologiya instituti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Zoom platformasi orqali og'zaki shakldagi nazorat ishlarini tashkil etish va baholash mezonlarini ishlab chiqish masalasi yoritiladi. Masofaviy ta'lim sharoitida talabalar bilimini baholashda og'zaki nazorat muhim o'rin tutadi, chunki u talabaning mavzuni tushunishi, fikrini mustaqil ifodalashi, savollarga tezkor javob berishi va kommunikativ kompetensiyasini aniqlash imkonini beradi. Maqolada Zoom orqali og'zaki nazorat o'tkazishning afzalliklari, muammolari, baholash mezonlari va ularni amaliyotga tatbiq etish yo'llari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Zoom, og'zaki nazorat, masofaviy ta'lim, baholash mezonlari, kommunikativ kompetensiya, onlayn ta'lim, nazorat shakllari.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос организации устных форм контроля и разработки критериев оценивания через платформу Zoom. В условиях дистанционного обучения устный контроль занимает важное место в оценивании знаний студентов, поскольку он позволяет определить уровень понимания студентом темы, умение самостоятельно выражать свои мысли, оперативно отвечать на вопросы, а также выявить его коммуникативную компетенцию. В статье анализируются преимущества, проблемы, критерии оценивания устного контроля через Zoom и пути их практического применения.

Ключевые слова: Zoom, устный контроль, дистанционное обучение, критерии оценивания, коммуникативная компетенция, онлайн-обучение, формы контроля.

Abstract. This article discusses the organization of oral forms of assessment and the development of assessment criteria through the Zoom platform. In the context of distance learning, oral assessment plays an important role in evaluating students' knowledge, as it makes it possible to determine a student's understanding of the topic, ability to express ideas independently, respond quickly to questions, and demonstrate communicative competence. The article analyzes the advantages, challenges, assessment criteria, and practical ways of implementing oral assessment through Zoom.

Keywords: Zoom, oral assessment, distance learning, assessment criteria, communicative competence, online learning, forms of assessment.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish kengaydi. Ayniqsa, masofaviy va aralash ta'lim shakllarining rivojlanishi natijasida Zoom, Google Meet, Microsoft Teams kabi platformalar o'quv jarayonining ajralmas qismiga aylandi. Bu platformalar nafaqat dars o'tish, balki talabalar bilimini nazorat qilish va baholash imkonini ham beradi.

Og'zaki nazorat an'anaviy ta'limda ham muhim baholash shakllaridan biri hisoblanadi. Chunki yozma ishda talaba fikrini oldindan tayyorlab ifodalashi mumkin, og'zaki javobda esa uning bilim darajasi, nutq madaniyati, mantiqiy fikrlashi va mavzuni real tushunganlik darajasi yaqqol namoyon bo'ladi. Zoom platformasida og'zaki nazorat o'tkazish esa bu jarayonga yangi imkoniyatlar bilan birga ayrim muammolarni ham olib kiradi. Masalan, internet sifati, texnik nosozliklar, talabaning mustaqil javob berayotganini aniqlash, baholashning adolatliligini ta'minlash kabi masalalar alohida e'tibor talab qiladi.

Shu sababli Zoom platformasida og'zaki nazoratni samarali tashkil etish uchun aniq, shaffof va oldindan belgilangan baholash mezonlarini ishlab chiqish zarur. Aks holda baholash subyektiv bo'lib qoladi, ya'ni kim chiroyli gapirsa, o'sha yuqori baho oladi. Bu esa ta'limda adolat degan qadriyatni derazadan uloqtirish bilan barobar.

Zoom platformasida og'zaki nazorat o'tkazish masalasi bugungi ta'lim jarayonida dolzarb hisoblanadi. Chunki ko'plab oliy ta'lim muassasalarida masofaviy va gibrid ta'lim shakllari qo'llanilmoqda. Bunday sharoitda talabaning bilimini faqat test yoki yozma topshiriq orqali baholash yetarli emas. Og'zaki nazorat talabaning mavzuni qanday tushunganini, o'z fikrini asoslay olishini va amaliy vaziyatlarda bilimdan foydalana olishini ko'rsatadi.

Zoom orqali og'zaki nazoratni tashkil etishda baholash mezonlari aniq bo'lmasa, o'qituvchi talabaning javobini umumiy taassurot asosida baholashi mumkin. Bu esa baholashda noaniqlik, norozilik va adolatsizlikka olib keladi. Shu bois og'zaki nazorat uchun maxsus mezonlar ishlab chiqish ta'lim sifati va baholash obyektivligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Zoom platformasi orqali og'zaki nazorat o'tkazish o'qituvchi va talaba o'rtasida bevosita muloqot qilish imkonini beradi. Talaba savolga real vaqt rejimida javob beradi, o'qituvchi esa qo'shimcha savollar berib, uning bilim darajasini aniqlashi mumkin.

Zoom platformasining og'zaki nazoratdagi asosiy imkoniyatlari quyidagilardan iborat:

- ✓ videoaloqa orqali talabaning nutqi va o'zini tutishini kuzatish;
- ✓ ekran ulashish orqali taqdimot, jadval yoki matn asosida javob berish;
- ✓ yozib olish funksiyasi orqali nazorat jarayonini qayta ko'rib chiqish;
- ✓ kichik guruhlarda suhbat yoki munozara tashkil etish;
- ✓ real vaqt rejimida savol-javob o'tkazish.

Biroq bu jarayonda ayrim muammolar ham mavjud. Masalan, internet uzilishi, mikrofon yoki kamera bilan bog'liq texnik muammolar, tashqi yordamdan foydalanish ehtimoli, talabalar orasida baholash shartlarining bir xil bo'lmasligi kabi holatlar nazorat sifatiga ta'sir qilishi mumkin.

Zoom platformasida og'zaki nazorat o'tkazishda faqat talabaning javobni eslab aytib berishi emas, balki uning mavzuni tushunishi va fikrni ifodalash qobiliyati ham baholanishi kerak. Shuning uchun baholash mezonlari bir nechta tarkibiy qismdan iborat bo'lishi lozim.

Asosiy baholash jihatlari quyidagilar bo'lishi mumkin:

1. Mavzuni tushunish darajasi. Talaba berilgan savol yoki mavzuning mazmunini to'g'ri tushunishi kerak. U asosiy tushunchalar, nazariy qarashlar va mavzuga oid muhim jihatlarni izohlab bera olishi lozim.

2. Javobning mantiqiyliqi. Og'zaki javob tartibli, izchil va mantiqan bog'langan bo'lishi kerak. Talaba fikrini bosqichma-bosqich bayon qilishi, asosiy va ikkinchi darajali fikrlarni ajrata olishi zarur.

3. Mustaqil fikrlash. Talaba faqat yodlangan ma'lumotlarni takrorlamasdan, mavzu yuzasidan o'z munosabatini bildirib olishi kerak. Mustaqil fikr, tahlil va xulosa chiqarish og'zaki nazoratda muhim mezon hisoblanadi.

4. Nutq madaniyati. Talabaning nutqi ravon, tushunarli va adabiy til me'yorlariga mos bo'lishi kerak. Bu yerda talaffuz, so'z boyligi, gap tuzish, fikrni aniq yetkazish kabi jihatlari e'tiborga olinadi.

5. Savollarga javob berish qobiliyati. O'qituvchi tomonidan berilgan qo'shimcha savollarga talabaning tezkor va asosli javob bera olishi uning mavzuni qanchalik chuqur o'zlashtirganini ko'rsatadi.

6. Raqamli madaniyat va texnik tayyorgarlik. Zoom orqali nazoratda talabaning platformadan to'g'ri foydalanishi, kamerani yoqishi, mikrofonni boshqarishi, dars etikasi va onlayn muloqot qoidalariga rioya qilishi ham hisobga olinishi mumkin. Ha, mikrofonni yoqishni bilish ham XXI asrda alohida kompetensiyaga aylangan, tabriklaymiz.

Quyida Zoom platformasida og'zaki nazorat o'tkazish uchun tavsiya etiladigan baholash mezonlari keltiriladi.

Mezon	Tavsif	Ball
Mavzuni tushunish	Talaba mavzuning asosiy mazmunini to'g'ri tushuntira oladi	20
Nazariy bilim	Asosiy tushunchalar, atamalar va nazariy ma'lumotlardan to'g'ri foydalanadi	15
Mantiqiy bayon	Fikrlar izchil, tartibli va bog'langan holda ifodalanadi	15
Mustaqil fikrlash	Talaba mavzuga oid shaxsiy tahlil va xulosa bera oladi	15
Amaliy misollar	Javobni misollar, dalillar yoki real vaziyatlar bilan asoslaydi	10
Nutq madaniyati	Nutq ravon, aniq, tushunarli va adabiy me'yorlarga mos	10
Savollarga javob	Qo'shimcha savollarga to'g'ri va asosli javob beradi	10
Zoom etikasi va texnik tayyorgarlik	Kamera, mikrofon, vaqt va onlayn muloqot qoidalariga rioya qiladi	5
Jami		100

Ushbu mezonlar 100 ballik tizim asosida ishlab chiqilgan. Agar ta'lim muassasasida 5 ballik yoki reyting tizimi qo'llanilsa, mazkur mezonlarni moslashtirish mumkin.

Baholash darajalari. Baholash natijasini yanada aniqroq ko'rsatish uchun quyidagi darajaviy yondashuvdan foydalanish mumkin.

86-100 ball: A'lo. Talaba mavzuni to'liq tushungan, fikrini mustaqil, ravon va mantiqiy bayon qiladi. Qo'shimcha savollarga ishonchli javob beradi, misollar keltiradi va xulosa chiqara oladi.

71-85 ball: Yaxshi. Talaba mavzuni yaxshi tushungan, asosiy tushunchalarni biladi. Javobida ayrim kichik kamchiliklar bo'lishi mumkin, lekin umumiy mazmun to'g'ri yoritiladi.

56-70 ball: Qoniqarli. Talaba mavzu haqida umumiy tasavvurga ega, lekin javobda yetarli tahlil, izchillik yoki misollar yetishmaydi. Qo'shimcha savollarga javob berishda qiynaladi.

0-55 ball: Qoniqarsiz. Talaba mavzuni yetarli darajada tushunmagan, javob noaniq, yuzaki yoki mavzudan chetga chiqqan. Mustaqil fikr va asosli izohlar mavjud emas.

Zoom platformasida og'zaki nazorat o'tkazishda quyidagi muammolar uchrashi mumkin:

Birinchidan, texnik muammolar nazorat sifatiga ta'sir qiladi. Internet uzilishi yoki ovoznining yomon eshutilishi talabani javobini to'liq baholashga xalaqit beradi.

Ikkinchidan, akademik halollik muammosi mavjud. Talaba javob vaqtida tashqi manbadan yoki boshqa shaxs yordamidan foydalanishi mumkin. Buning oldini olish uchun kamera yoqilgan bo'lishi, savollar individual va tahliliy xarakterda tuzilishi kerak.

Uchinchidan, og'zaki javobni baholashda subyektivlik xavfi yuqori. Shu sababli baholash mezonlari aniq va o'lchab bo'ladigan shaklda tuzilishi lozim.

Xulosa. Zoom platformasida og'zaki shakldagi nazoratlarni o'tkazish zamonaviy ta'lim jarayonining muhim qismiga aylanmoqda. Bunday nazorat shakli talabalar bilimini chuqurroq aniqlash, ularning mustaqil fikrlashi, nutq madaniyati va kommunikativ ko'nikmalarini baholash imkonini beradi. Biroq onlayn muhitda og'zaki nazoratni samarali tashkil etish uchun aniq baholash mezonlari zarur.

Ishlab chiqilgan mezonlar talabani mavzuni tushunishi, nazariy bilimlari, mantiqiy fikrlashi, mustaqil tahlili, amaliy misollardan foydalanishi, nutq madaniyati, savollarga javob berishi va Zoom etikasi kabi jihatlarni qamrab oladi. Ushbu mezonlardan foydalanish baholash jarayonining adolatli, shaffof va samarali bo'lishiga xizmat qiladi.

Demak, Zoom platformasida og'zaki nazoratni muvaffaqiyatli tashkil etish faqat texnik imkoniyatlarga emas, balki puxta ishlab chiqilgan pedagogik yondashuv va baholash mezonlariga ham bog'liq. Texnologiya o'zi mo'jiza qilmaydi, afsuski. Uni to'g'ri ishlatish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Oliy ta'lim tashkilotlarida masofaviy ta'lim shaklini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida ORVM qarori. URL. <https://lex.uz/docs/>.
2. Brown, H. D. Language Assessment: Principles and Classroom Practices. New York: Pearson Education, 2004.
3. Zoom Video Communications. An Educator's Guide to Using Zoom in the Classroom. Zoom Education Resources. Available at: <https://www.zoom.com/ru/industry/education/resources/educator-guide/?utm> accessed May 15, 2026.

UO'K 37.02:37.091.25

ZAMONAVIY AMALIY MASHG'ULOTLARNI TASHKIL ETISHNING INNOVATSION METODIKASI

(Rus tilini sohada qo'llanishi fani doirasida)

Sh.T.Azamatova, katta o'qituvchi, O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus tilini chet tili (RKI) sifatida o'qitishda amaliy mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish yo'llari ko'rib chiqiladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan, gamifikatsiya, keys-stadi va raqamli vositalarning dars jarayoniga tatbiq etilishi tahlil qilinadi. Maqolada talabalarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda kommunikativ yondashuvning ustuvorligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: rus tili, amaliy mashg'ulot, interaktiv metodlar, AKT, kommunikativ kompetensiya, gamifikatsiya, "ag'darilgan sinf", keys-stadi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути повышения эффективности практических занятий при обучении русскому языку как иностранному (РКИ). Анализируется внедрение в учебный процесс современных педагогических технологий, в частности геймификации, кейс-стади и цифровых инструментов. В статье обоснован приоритет коммуникативного подхода в развитии речевой компетенции студентов.

Ключевые слова: русский язык, практическое занятие, интерактивные методы, ИКТ, коммуникативная компетенция, геймификация, «перевернутый класс», кейс-стади.

Abstract. This article examines ways to increase the effectiveness of practical classes in teaching Russian as a Foreign Language (RFL). The implementation of modern pedagogical technologies, specifically gamification, case studies, and digital tools, into the educational process is analyzed. The article substantiates the priority of the communicative approach in developing students' speech competence.

Keywords: Russian language, practical session, interactive methods, ICT, communicative competence, gamification, "flipped classroom", case-study.

Bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri – talabalarda faqat nazariy bilimlarni shakllantirish bilan cheklanib qolmasdan, ularni real hayotiy vaziyatlarda qo'llay olishga xizmat qiladigan amaliy ko'nikmalarni ham rivojlantirishdan iboratdir. Zamonaviy ta'lim

konsepsiyasi o'quvchini passiv tinglovchi emas, balki mustaqil fikrlovchi, tahlil qiluvchi va muammoga yechim topa oladigan faol subyekt sifatida ko'rishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, rus tili darslarida tashkil etiladigan amaliy mashg'ulotlar til o'rganuvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish, erkin muloqotga kirishish, fikrni ravon ifodalash hamda turli kommunikativ vaziyatlarda til vositalaridan to'g'ri foydalanish amaliy mashg'ulotlar orqali samarali amalga oshiriladi.

Rus tilini sohada qo'llanishi darslarida amaliy mashg'ulotlar talabani nazariy bilimlarini mustahkamlash bilan birga, ularni kundalik hayot va kasbiy faoliyatda qo'llash imkonini ham yaratadi. Masalan, dialog va munozaralar tashkil etish, rol o'yinlardan foydalanish, muammoli vaziyatlarni modellashtirish, matnlar bilan ishlash, audiovizual materiallar asosida suhbat olib borish kabi metodlar talabani tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi hamda uning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Bunday mashg'ulotlarda talabalar faqat grammatik qoidalarini yodlab qolmay, balki ularni amaliy nutqda qo'llashni o'rganadilar.

An'anaviy "o'qituvchi – darslik – talaba" modeli uzoq yillar davomida ta'lim jarayonining asosiy shakli sifatida qo'llanib kelgan bo'lsa-da, bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari rivojlangan davrda bu yondashuv o'zining yetarli darajadagi samaradorligini yo'qotib bormoqda. Endilikda ta'lim tizimida "o'quvchi – muammo – yechim" modeliga asoslangan interaktiv metodlar keng qo'llanilmoqda. Ushbu yondashuvning asosiy maqsadi talabani mustaqil izlanishga, tahlil qilishga va muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishga o'rgatishdir. Interaktiv metodlar jarayonida talaba darsning markaziy ishtirokchisiga aylanadi, o'qituvchi esa yo'naltiruvchi va maslahat beruvchi vazifasini bajaradi.

Rus tilini sohada qo'llanishi amaliy mashg'ulotlarida interaktiv metodlardan foydalanish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Jumladan, "Aqliy hujum", "Klaster", "Bumerang", "Case-study", "Debat", "Insert", "FSMU" kabi metodlar talabalarning erkin fikrlashini, jamoada ishlash ko'nikmalarini va muloqot madaniyatini rivojlantiradi. Shu bilan birga, bunday usullar talabalarning psixologik faolligini oshirib, ularda dars jarayoniga nisbatan motivatsiyani kuchaytiradi. Natijada til o'rganish jarayoni qiziqarli, samarali va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan faoliyatga aylanadi.

Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va raqamli platformalardan foydalanish ham rus tili darslarining sifatini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Multimedia vositalari, onlayn platformalar, virtual suhbatlar, elektron lug'atlar va mobil ilovalar yordamida talabalar mustaqil ravishda bilim olish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Bu esa ularning tinglab tushunish, talaffuz, yozish va o'qish ko'nikmalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.

Rus tilini sohada qo'llanishi darslarida amaliy mashg'ulotlarni interaktiv metodlar asosida tashkil etish zamonaviy ta'limning muhim talabalaridan biri hisoblanadi. Bunday yondashuv talabalarning til kompetensiyasini, kommunikativ salohiyatini hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada, o'quvchilar nafaqat rus tilining nazariy asoslarini egallaydilar, balki uni real hayotiy vaziyatlarda erkin va samarali qo'llash imkoniyatiga ham ega bo'ladilar.

Zamonaviy xorijiy til o'qitish metodikasida kommunikativ yondashuv eng samarali pedagogik texnologiyalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ushbu yondashuvning asosiy maqsadi – talabani til qoidalarini shunchaki yodlovchi emas, balki tildan real muloqot vositasi sifatida foydalana oladigan shaxs sifatida shakllantirishdir. Ayniqsa, rus tili amaliy mashg'ulotlarida kommunikativ yondashuv talabalarning nutqiy faolligini oshirish, ularni erkin fikr bildirishga o'rgatish hamda nutqiy to'siqlarni bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ko'plab talabalar grammatik qoidalarini yaxshi bilgan holda ham og'zaki muloqot jarayonida o'z fikrini erkin ifoda eta olmaydi. Buning asosiy sabablari orasida psixologik tortinchoqlik, xato qilishdan qo'rqish, so'z boyligining yetarli emasligi va jonli muloqot tajribasining kamligi mavjud. Kommunikativ yondashuv aynan shu muammolarni bartaraf etishga qaratilgan bo'lib, dars jarayonida talabani faol suhbatga jalb qilishni nazarda tutadi. Bu metodda til – o'rganiladigan obyekt emas, balki muloqot vositasi sifatida qaratiladi.

Amaliy mashg'ulotlarning asosiy vazifasi talabani "gapirtirish", ya'ni uni nutqiy faoliyatga jalb etishdan iboratdir. Zamonaviy metodika grammatikani tilning asosi deb biladi, biroq uni muloqotdan ajratgan holda emas, balki kommunikativ vaziyatlar orqali o'rgatishni tavsiya qiladi. Shu sababli rus tili darslarida grammatik qoidalar sun'iy mashqlar asosida emas, balki real nutqiy vaziyatlarda qo'llash orqali mustahkamlanadi. Bu esa talabada tilni tabiiy qabul qilish va undan amaliy foydalanish ko'nikmasini shakllantiradi.

Kommunikativ yondashuvning eng samarali shakllaridan biri – vaziyatli muloqot yoki “Role-play” metodidir. Ushbu usulda talabalarga kundalik hayot yoki kasbiy faoliyat bilan bog‘liq real vaziyatlar taqdim etiladi. Masalan, ishga joylashish jarayoni, bojxona nazoratidan o‘tish, mehmonxonada suhbat olib borish, ilmiy konferensiyada ma’ruza qilish, intervyu berish yoki xizmat ko‘rsatish sohasidagi muloqotlar modellashtiriladi. Talabalar ma’lum rollarni ijro etish orqali tabiiy nutqiy muhitga kiradilar va rus tilida erkin fikr almashishga harakat qiladilar.

Bu metodning muhim jihati shundaki, unda asosiy urg‘u grammatik mukammallikka emas, balki fikrni tushunarli va mantiqiy tarzda yetkazib bera olishga qaratiladi. Talaba xato qilishdan qo‘rqmay gapirishni o‘rganadi, chunki asosiy maqsad – kommunikatsiyani amalga oshirishdir. Natijada talabada o‘ziga bo‘lgan ishonch ortadi, nutqiy faollik kuchayadi va til muhiti tabiiy ravishda shakllanadi.

Role-play metodining yana bir afzalligi shundaki, u talabalarni mustaqil fikrlashga va tezkor qaror qabul qilishga o‘rgatadi. Sun‘iy emas, balki hayotiy vaziyatlarda til qo‘llanilgani sababli talabalar yangi so‘z va iboralarni tezroq eslab qoladilar hamda ularni real muloqotda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Kommunikativ yondashuvning yana bir muhim elementi – diskussiya va debat metodlaridir. Ushbu metodlar talabalarni erkin fikr bildirishga, dalillar asosida gapirishga va suhbatdosh fikrini hurmat qilishga o‘rgatadi. Ayniqsa, bahsli va zamonaviy mavzular yuzasidan olib boriladigan munozaralar rus tilidagi nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda katta ahamiyatga ega.

Masalan, “Sun‘iy intellekt: foydali yoki zararli?”, “Ijtimoiy tarmoqlar yoshlar tarbiyasiga qanday ta’sir qiladi?”, “Onlayn ta’lim an’anaviy ta’lim o‘rnini bosa oladimi?” kabi mavzular talabalarda qiziqish uyg‘otadi va ularni faol fikr almashishga undaydi. Debat davomida talabalar o‘z nuqtai nazarini rus tilida asoslashga, argument va misollar keltirishga, qarshi fikrlarni tahlil qilishga hamda savollarga javob qaytarishga harakat qiladilar.

Bunday mashg‘ulotlar nafaqat til ko‘nikmalarini, balki mantiqiy fikrlash, tahlil qilish, notiqlik san’ati va jamoa bilan ishlash malakalarini ham rivojlantiradi. Eng muhimi, talabalar tilni sun‘iy mashqlar orqali emas, balki real kommunikativ ehtiyoj asosida o‘rganadilar. Shu sababli diskussiya va debat metodlari rus tili amaliy mashg‘ulotlarining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Kommunikativ yondashuv talabalarni tilni hayotiy ehtiyoj sifatida qabul qilishga o‘rgatadi. Ushbu metod orqali talaba grammatik qoidalarni faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy nutqda qo‘llashni ham o‘rganadi. Natijada tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi.

Bundan tashqari, kommunikativ yondashuv dars jarayonida ijobiy psixologik muhit yaratadi. Talabalar o‘z fikrini erkin aytishga odatlanadi, xato qilishdan qo‘rqmaydi va muloqotga faol kirishadi. Bu esa ularning motivatsiyasini oshirib, rus tilini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi.

Kommunikativ yondashuv rus tili amaliy mashg‘ulotlarida nutqiy to‘siqlarni yengishning eng samarali vositalaridan biridir. Ushbu yondashuv yordamida talabalar real kommunikativ vaziyatlarda rus tilidan erkin foydalanish, mustaqil fikr bildirish va samarali muloqot olib borish ko‘nikmalarini egallaydilar. Natijada ta’lim jarayoni nazariy bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanmay, amaliy va hayotiy ahamiyatga ega bo‘lgan faoliyatga aylanadi.

Bugungi kunda ta’lim jarayonini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) va interaktiv vositalarsiz tasavvur qilish qiyin. Raqamli texnologiyalar ta’limning sifati, samaradorligi va qiziqarli tashkil etilishida muhim omilga aylanib bormoqda. Ayniqsa, rus tili amaliy mashg‘ulotlarida AKT vositalaridan foydalanish darslarning mazmunini boyitadi, talabalarning til o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi hamda ularni faol ishtirok etishga undaydi. Zamonaviy talabalar raqamli muhitda yashayotganligi sababli, an’anaviy usullarga nisbatan multimedia va interaktiv platformalar asosidagi mashg‘ulotlar ularda kuchli motivatsiya uyg‘otadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.
3. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М.: Высшая школа, 2010. – 349 с.
4. Полат Е. С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2013. – 368 с.

THE ROLE OF SHORT VIDEOS IN BUILDING VOCABULARY KNOWLEDGE AND IMPROVING SPOKEN COMMUNICATION SKILLS

M.A.Azizova, senior teacher, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers Institute National Research University, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqola qisqa videolarning so'z boyligini oshirish va og'zaki muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishdagi rolini o'rganadi. TikTok, Instagram Reels va YouTube Shorts kabi platformalarning ommaviylashishi bilan qisqa videokontent kuchli norasmiy o'quv vositasiga aylandi. Qisqa videolar multimodal (vizual, eshitish, matnli) ma'lumot va real til qo'llanishini taqdim etib, chuqur kognitiv ishlov berishni qo'llab-quvvatlaydi va o'rganuvchilarni gapirishga undaydi. Xulosa qilib aytganda, qisqa videolarni til o'qitish jarayoniga qo'shish so'z boyligi va og'zaki muloqot ko'nikmalarini samarali rivojlantirishi mumkin.

Kalit so'zlar: qisqa videolar, so'z boyligini o'zlashtirish, gapirish ko'nikmalari, ingliz tilini o'rganuvchilar, multimedia orqali o'rganish.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль коротких видео в расширении словарного запаса и развитии навыков устного общения. С ростом популярности таких платформ, как TikTok, Instagram Reels и YouTube Shorts, короткий видеоконтент стал мощным неформальным обучающим инструментом. Короткие видео обеспечивают мультимодальный (визуальный, аудиальный, текстовый) ввод и аутентичное использование языка, что способствует более глубокой когнитивной обработке и мотивирует учащихся говорить. В заключении делается вывод, что включение коротких видео в языковое обучение может эффективно улучшить словарный запас и навыки устного общения.

Ключевые слова: короткие видео, усвоение лексики, разговорные навыки, изучающие английский язык, мультимедийное обучение.

Abstract. This article explores the role of short videos in enhancing vocabulary acquisition and spoken communication skills. With the growing popularity of platforms such as TikTok, Instagram Reels, and YouTube Shorts, short-form video content has become a powerful informal learning tool. Short videos provide multimodal input (visual, auditory, textual) and authentic language use, which supports deeper cognitive processing and motivates learners to speak. The article concludes that incorporating short videos into language instruction can effectively boost vocabulary knowledge and spoken communication skills.

Keywords: short videos, vocabulary acquisition, speaking skills, EFL learners, multimedia learning.

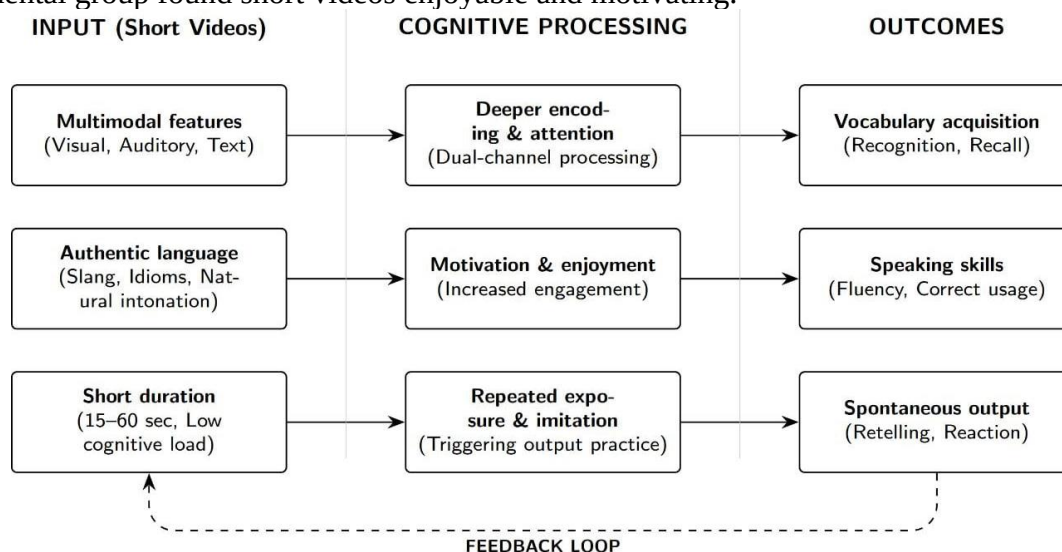
Introduction. The rapid proliferation of short-form video content on social media platforms has transformed the way people consume information. Short videos, typically lasting from 15 to 60 seconds, are characterised by high visual appeal, fast pacing, and condensed content. While initially designed for entertainment, these videos have increasingly been used for educational purposes, particularly in language learning. Vocabulary knowledge and speaking skills are two fundamental components of second language acquisition that often pose challenges for learners due to limited exposure to authentic input and production opportunities.

Literature Review. Previous research has established that multimedia input facilitates vocabulary acquisition. Mayer's (2009) Cognitive Theory of Multimedia Learning posits that learners construct deeper understanding when information is presented through both visual and auditory channels. Short videos naturally align with this principle by combining moving images, sound, and often on-screen text or captions. Studies by Wang (2021) and Chen & Hsu (2020) found that learners exposed to short video clips demonstrated higher word recall rates than those using flashcards or word lists. Additionally, the authentic language found in short videos – including slang, idiomatic expressions, and natural intonation – exposes learners to real-world communication, which is crucial for developing speaking skills. A study by Kholis & Shofi (2022) reported that EFL learners who regularly watched Instagram Reels showed marked improvement in their ability to use target vocabulary in spontaneous speech. However, limited research has directly compared short video intervention with traditional methods in a controlled setting, which this article addresses.

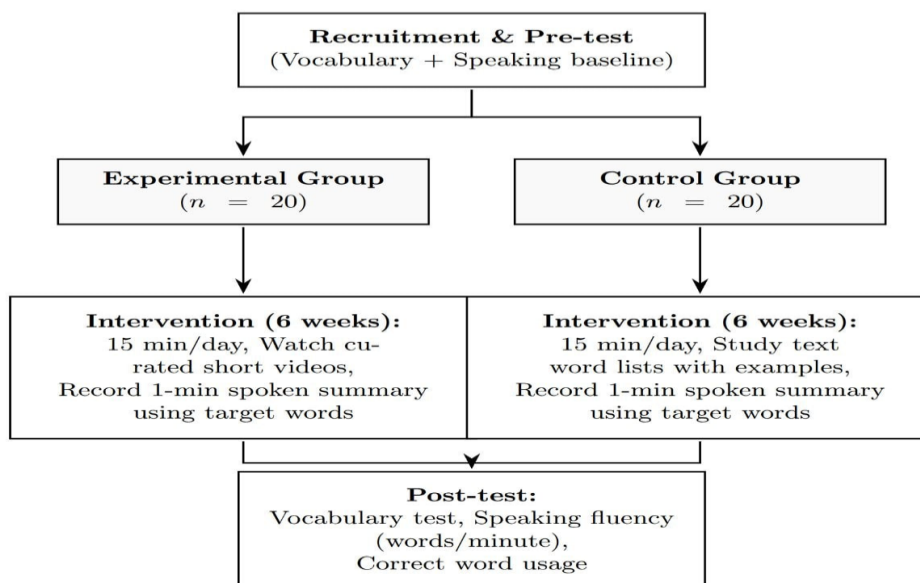
Methods and Discussion. Forty intermediate EFL learners (ages 18–25, equal proficiency based on a pretest) were recruited from a language centre. They were randomly assigned to an experimental group (n=20) and a control group (n=20). The experimental group watched a set of 30 curated short videos (each 30–60 seconds) from educational and general interest channels (e.g., BBC

Learning English, TED-Ed, and native speaker vlogs) for 15 minutes daily over six weeks. Each video contained 5–7 target words or phrases. After watching, they had to record a 1-minute spoken summary or reaction using at least three target words. The control group studied the same target words via text-based lists with example sentences for the same duration daily, and also recorded a 1-minute spoken summary using the words. Pre- and post-tests included: (a) a 30-item vocabulary recognition and recall test, and (b) a speaking task where participants described a picture or answered a question, with fluency measured by words per minute and correct usage of target words. Two independent raters scored the speaking samples.

The experimental group's mean vocabulary post-test score (26.4/30, SD=2.1) was significantly higher than that of the control group (21.7/30, SD=2.8) ($t(38)=5.79$, $p<.001$). In the speaking task, the experimental group produced on average 14.2 target words correctly per minute (vs 8.5 in the control group), and overall speech fluency increased from 82 to 112 words per minute (vs 85 to 94 in controls). Qualitative observations indicated that experimental participants used more natural intonation and contextualised expressions. A post-study questionnaire revealed that 95% of the experimental group found short videos enjoyable and motivating.

Discussion. The findings support the hypothesis that short videos are more effective than text-based methods for vocabulary building and speaking improvement. The multimodal nature of videos likely led to deeper encoding. Additionally, the authentic contexts helped learners grasp not only word meanings but also grammatical patterns and pronunciation. The speaking improvement can be attributed to the video-induced desire to imitate or react spontaneously. These results align with prior studies but extend them by demonstrating a direct comparative advantage over traditional vocabulary drills. However, limitations include the short duration (six weeks) and the use of curated content; effects of learner-selected videos remain unknown.

Conclusion. This study confirms that short videos play a significant role in building vocabulary knowledge and improving spoken communication skills. The combination of visual, auditory, and textual input, along with authentic language use, engages learners and enhances retention. Moreover, the motivational aspect of short videos encourages regular practice and spoken output. Language educators should consider integrating short videos into their curricula, not merely as supplementary material but as a core pedagogical tool. Future research should explore long-term retention and the impact of different video genres (e.g., comedy, news, instructional) on speaking performance.

REFERENCES:

1. Chen, H., & Hsu, H. (2020). The effect of short video clips on EFL learners' vocabulary acquisition. *Journal of Educational Technology & Society*, 23(3), 45–58.
2. Kholis, A., & Shofi, A. (2022). Using Instagram Reels to improve speaking skills and vocabulary mastery. *Journal of English Language Teaching*, 11(2), 112–125.
3. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia learning* (2nd ed.). Cambridge University Press.
4. Swain, M. (1985). Communicative competence: Some roles of comprehensible input and comprehensible output in its development. In S. Gass & C. Madden (Eds.), *Input in second language acquisition* (pp. 235–253). Newbury House.
5. Wang, Y. (2021). Short video applications and their impact on English vocabulary learning. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 16(8), 119–132.

UO'K 37.015.3:37.091.25(581)

O'ZBEKISTONDA TURLI MUTAXASSISLIKLARDAN XORIJIY TILNI SOHADA ISHLATILISHI BO'YICHA BILIMLARNI BAHOLASH TEST TIZIMINI YARATILISH ZARURIYATLARI

Sh.Q.Baxtiyorova, o'qituvchi, O'zbekiston Respublikasi harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda turli soha mutaxassislarning xorijiy tillarni (ayniqsa ingliz tilini) o'z kasbiy faoliyatida qo'llash ko'nikmalarini baholash uchun maxsus test tizimini yaratish zarurligi haqida fikr yuritilgan. Hozirgi kunda qo'llanilayotgan IELTS, TOEFL kabi umumiy testlar mutaxassislarning o'z sohasidagi til bilimini to'liq aks ettira olmaydi. Har bir soha (tibbiyot, huquq, muhandislik, IT, iqtisodiyot) o'ziga xos terminologiya va matn turlariga ega. Shu sababli, sohaga yo'naltirilgan test tizimini yaratish dolzarb masala hisoblanadi. Maqolada bunday test tizimining zaruriyati, uning asosiy tamoyillari va joriy etish bosqichlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: xorijiy til, kasbiy kompetensiya, test tizimi, baholash, sohaga oid til, terminologiya, xalqaro hamkorlik, O'zbekiston, kadrlar tayyorlash

Аннотация. В данной статье рассматривается необходимость создания специальной системы тестирования для оценки навыков использования иностранных языков (особенно английского) специалистами различных отраслей в Узбекистане в их профессиональной деятельности. Используемые в настоящее время общие тесты, такие как IELTS и TOEFL, не могут полностью отразить знание языка специалистами в своей области. Каждая сфера (медицина, юриспруденция, инженерия, IT, экономика) имеет свою специфическую терминологию и типы текстов.

Ключевые слова: иностранный язык, профессиональная компетенция, система тестирования, оценка, язык для специальных целей, терминология, международное сотрудничество, Узбекистан, подготовка кадров.

Abstract. This article discusses the need to create a special testing system to assess the skills of specialists in various fields in Uzbekistan in using foreign languages (especially English) in their professional activities. Currently used general tests such as IELTS and TOEFL cannot fully reflect the language knowledge of specialists in their field. Each field (medicine, law, engineering, IT, economics) has its own specific terminology and text types. Therefore, creating a field-oriented testing system is an urgent issue. The article discusses the necessity of such a testing system, its main principles, and stages of implementation.

Keywords: foreign language, professional competence, testing system, assessment, language for specific purposes, terminology, international cooperation, Uzbekistan, personnel training

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng jahon hamjamiyatiga qo'shilish, xalqaro aloqalarni rivojlantirish jarayoni jadal tus oldi. Hozirgi kunda xorijiy hamkorlar bilan ishlash, xalqaro loyihalarda qatnashish, chet el kompaniyalari bilan shartnomalar tuzish odatiy holga aylanib bormoqda. Bularning barchasi mutaxassislardan xorijiy tillarni, ayniqsa ingliz tilini yaxshi bilishni talab qiladi. O'zbekistonda so'nggi yillarda til o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda. Maktab va universitetlarda chet tillari darslari ko'paytirildi, ko'plab til kurslari ochildi, davlat miqyosida til

o'rganishni rag'batlantiruvchi qarorlar qabul qilindi. Biroq, bir muhim masala hal etilmagan: mutaxassislarining til bilim darajasini to'g'ri baholash tizimi mavjud emas. Hozirgi kunda asosan IELTS, TOEFL kabi xalqaro testlardan foydalaniladi. Bu testlar shubhasiz foydali va ishonchli. Ammo ular umumiy til bilimini tekshirishga mo'ljallangan. Ya'ni, bu testlarda sayohat, ta'lim, atrof-muhit, ijtimoiy hayot kabi umumiy mavzulardagi matnlar va topshiriqlar beriladi. Mutaxassis esa o'z ish joyida butunlay boshqa turdagi matnlar va vaziyatlar bilan duch keladi. Tasavvur qiling, bir shifokor IELTS dan yuqori ball olgan bo'lishi mumkin. Ammo unga yangi bir dori vositasining ingliz tilidagi qo'llanmasini tushunish kerak bo'lsa, unda tibbiy atamalar ko'pligi sababli qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Harbiylarni oladigan bo'lsak ularning kasbiy faoliyatida ishlatiladigan so'zlar bilan umumiy ingliz tili terminologiyasi bir biridan katta farq qiladi. Yoki bir huquqshunos xalqaro shartnomani o'qishi kerak, unda huquqiy terminlar va murakkab jumlar ko'p. Oddiy testda bunday matnlar bo'lmaydi. Yana bir misol: IT mutaxassisi dasturlash tillari, texnik hujjatlar bilan ishlaydi. Unda ishlatiladigan so'zlar va iboralar oddiy ingliz tilidan farq qiladi. Yoki iqtisodchi xalqaro moliya hisobotlarini tahlil qilishi kerak, unda maxsus iqtisodiy atamalar ishlatiladi. Shuning uchun har bir soha mutaxassisi uchun alohida, o'sha sohaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oladigan test tizimi kerak. Bu testda mutaxassisning o'z kasbiy faoliyatida tilni qanday qo'llashi tekshirilishi lozim. Masalan, tibbiyot ingliz tili testi, huquq ingliz tili testi, muhandislik ingliz tili testi, IT ingliz tili testi va hokazo. Bunday test tizimining zarurligi bir qancha omillar bilan izohlanadi: Birinchidan, mutaxassislarining haqiqiy til bilimini aniqlash zarur. Hozirgi kunda ko'p hollarda "ingliz tilini biladi" degan umumiy tushuncha bilan cheklaniladi. Aslida esa, tilni bilish darajasi turlicha bo'lishi mumkin. Kimdir umumiy muloqot qila oladi, lekin o'z sohasidagi murakkab matnlarni tushunmaydi. Kimdir esa aksincha, o'z sohasidagi matnlarni yaxshi tushunadi, lekin umumiy muloqotda qiynaladi. Buni aniqlash uchun maxsus test kerak. Ikkinchidan, ish beruvchilar xodimlarning til bilimini aniq bilishni xohlaydi. Xodimni ishga olayotganda uning haqiqatan ham kerakli darajada til bilishiga ishonch hosil qilish muhim. Ayniqsa, xorijiy hamkorlar bilan ishlaydigan tashkilotlar uchun bu juda muhim. Uchinchidan, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish uchun bu muhim. Agar mutaxassislarimiz o'z sohasidagi xalqaro yangiliklarni kuzatib borsa, xorijiy tajribalarni o'rgansa, chet ellik hamkasblari bilan samarali hamkorlik qilsa, bu butun mamlakat taraqqiyotiga xizmat qiladi. To'rtinchidan, ta'lim tizimini takomillashtirish uchun kerak. Test natijalari qaysi sohalarida til o'qitishni kuchaytirish kerakligini ko'rsatib beradi. Universitetlarda "sohaga oid til" darslari yanada maqsadli tashkil etiladi. Bu maqolada aynan shu muammo – O'zbekistonda turli soha mutaxassislari uchun xorijiy tilni kasbiy maqsadlarda qo'llash bilimini baholovchi test tizimini yaratish zaruriyati haqida so'z yuritiladi. Maqolada bunday test tizimi nima uchun kerak, qanday bo'lishi kerak va uni qanday yaratish mumkinligi haqidagi fikrlar bayon etilgan.

Xorijiy tillarni kasbiy maqsadlarda o'rgatish va baholash masalasi tilshunoslik va pedagogika fanida alohida yo'nalish sifatida o'rganiladi. Bu yo'nalish "Spesifik maqsadlar uchun til" (Language for Specific Purposes – LSP) yoki "Kasbiy yo'naltirilgan til o'qitish" deb ataladi. Bu yondashuvning asosiy g'oyasi shundan iboratki, til o'rganuvchilarning ehtiyojlari turlicha bo'ladi. Bir kishi sayohat qilish uchun til o'rgansa, boshqasi ish joyida foydalanish uchun o'rganadi. Uchinchisi esa ilmiy maqolalar o'qish uchun til kerak bo'ladi. Shuning uchun til o'rgatish va baholash ham shu ehtiyojlarga moslashtirilishi kerak. Kasbiy maqsadlarda til o'rganishning o'ziga xos xususiyatlari bor:

Terminologiya: Har bir sohaning o'ziga xos atamalar tizimi mavjud. Tibbiyotda bir xil atamalar, huquqda butunlay yoki harbiy terminologiyada boshqacha atamalar ishlatiladi. Bu atamalarni bilish kasbiy muloqot uchun juda muhim.

Matn turlari: Har bir sohada o'ziga xos matn turlari mavjud. Tibbiyotda kasallik tarixi, dori qo'llanmalari, ilmiy maqolalar bo'lsa, huquqda shartnomalar, da'volar, qonun hujjatlari bo'ladi. Har bir matn turining o'z tuzilishi va uslubi bor.

Kommunikativ vaziyatlar: Har bir sohada uchraydigan muloqot vaziyatlari turlicha. Shifokor bilan bemor o'rtasidagi suhbat, huquqshunos bilan mijoz o'rtasidagi maslahat, muhandislar o'rtasidagi texnik muzokara – bularning hammasi turlicha til vositalarini talab qiladi.

Jahon tajribasiga nazar tashlasak, ko'plab rivojlangan davlatlarda kasbiy til kompetensiyasini baholash tizimlari mavjudligini ko'ramiz. Fransiya tajribasi diqqatga sazovor. Bu mamlakatda turli sohalar uchun maxsus fransuz tili testlari (DFP – Diplômes de français professionnel) joriy etilgan. Tibbiyot, huquq, biznes, turizm, mehmonxona xo'jaligi kabi sohalar uchun alohida testlar mavjud. Bu testlar Fransiya Savdo-sanoat palatasi tomonidan ishlab chiqilgan va o'tkaziladi. Germaniyada Goethe-Instituti tomonidan sog'liqni saqlash, biznes va texnika sohalar uchun maxsus nemis tili imtihonlari o'tkaziladi. Bu imtihonlar real ish vaziyatlariga asoslangan bo'lib, nemis tilida ish joyida muloqot qilish ko'nikmalarini baholaydi. Yaponiyada BJT (Business Japanese Proficiency Test) deb

ataladigan maxsus test mavjud. Bu test biznes muhitida ishlatiladigan yapon tilini tekshirishga mo'ljallangan. Unda ish xatlari yozish, muzokaralar olib borish, hisobotlar tayyorlash kabi vazifalar beriladi. Angliyada Cambridge universiteti tomonidan turli sohalar uchun maxsus testlar ishlab chiqilgan. Masalan, ILEC (International Legal English Certificate) huquq sohasi uchun, ICFE (International Certificate in Financial English) moliya sohasi uchun mo'ljallangan. Bu misollar shuni ko'rsatadiki, kasbiy til kompetensiyasini baholash tizimlari dunyoning ko'plab mamlakatlarida mavjud va muvaffaqiyatli faoliyat yuritmoqda. O'zbekiston ham bu tajribalardan foydalanishi mumkin.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida xorijiy tillarni o'rganish va o'qitish tizimida katta o'zgarishlar yuz berdi. Ayniqsa, so'nggi yillarda bu sohaga davlat darajasida katta e'tibor qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 maydagi "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori bu borada muhim hujjat bo'ldi. Ushbu qaror bilan xorijiy tillarni o'rganish tizimini takomillashtirish, til o'qituvchilarining malakasini oshirish, til o'rganish materiallari bilan ta'minlash kabi vazifalar belgilandi. Hozirgi kunda O'zbekistonda xorijiy tillarni o'rganish va baholashning bir qancha shakllari mavjud: Ta'lim muassasalarida: Maktab, litsey, kollej va universitetlarda xorijiy tillar majburiy fan sifatida o'qitiladi. Bitiruvchilarning til bilim darajasi imtihonlar orqali baholanadi. Xalqaro test markazlari: O'zbekistonda IELTS, TOEFL, Cambridge imtihonlari kabi xalqaro testlarni o'tkazuvchi markazlar faoliyat yuritadi. Ko'plab talabalar va mutaxassislar chet elga o'qishga kirish yoki ishlash uchun bu testlardan o'tadi. Milliy sertifikatlashtirish tizimi: O'zbekistonda ham xorijiy tillarni bilish darajasini aniqlovchi milliy test tizimi (DTM tomonidan o'tkaziladigan testlar) mavjud. Bu testlar asosan davlat xizmatiga kirish yoki malaka oshirish uchun talab etiladi. Biroq, bu tizimlarning barchasi umumiy til bilimini tekshirishga qaratilgan. Kasbiy yo'naltirilgan til testlari deyarli mavjud emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 maydagi "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5117-son Qarori. – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 20.05.2021.
2. Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012. – 432 b.
3. Xalikova L.U. Kashiy yo'naltirilgan chet tilini o'qitishning zamonaviy tendensiyalari // Academic Research in Educational Sciences. – 2022. – 3(2). – B. 892-898.

UDC 37.01:371.316

THE CENTRAL ROLE OF MOTIVATION IN TECHNOLOGY-MEDIATED LEARNING

F.R.Begov, Associate professor, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers, National Research University, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu tezisdan texnologiyaga asoslangan ta'limda motivatsiyaning asosiy o'rni va ichki va tashqi omillar, moslashuvchan dizayn, fikr-mulohazalar va ijtimoiy mavjudlik raqamli muhitda faollik, qat'iylilik, ta'lim natijalari va bilimlarni uzatishga qanday ta'sir qilishi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: raqamli hamkorlik, ta'lim texnologiyalari, motivatsiya, o'z-o'zini belgilash nazariyasi.

Аннотация. В данной работе исследуется центральная роль мотивации в обучении, основанном на технологиях, и то, как внутренние и внешние факторы, адаптивный дизайн, обратная связь и социальное присутствие влияют на вовлеченность, настойчивость, результаты обучения и передачу знаний в цифровой среде.

Ключевые слова: цифровое сотрудничество, образовательные технологии, мотивация, теория самоопределения.

Abstract. This thesis investigates motivation's central role in technology-mediated learning, examining how intrinsic/extrinsic factors, adaptive design, feedback, and social presence influence engagement, persistence, learning outcomes, and transfer in digital environments.

Keywords: Digital collaboration, educational technology, motivation, self-determination theory.

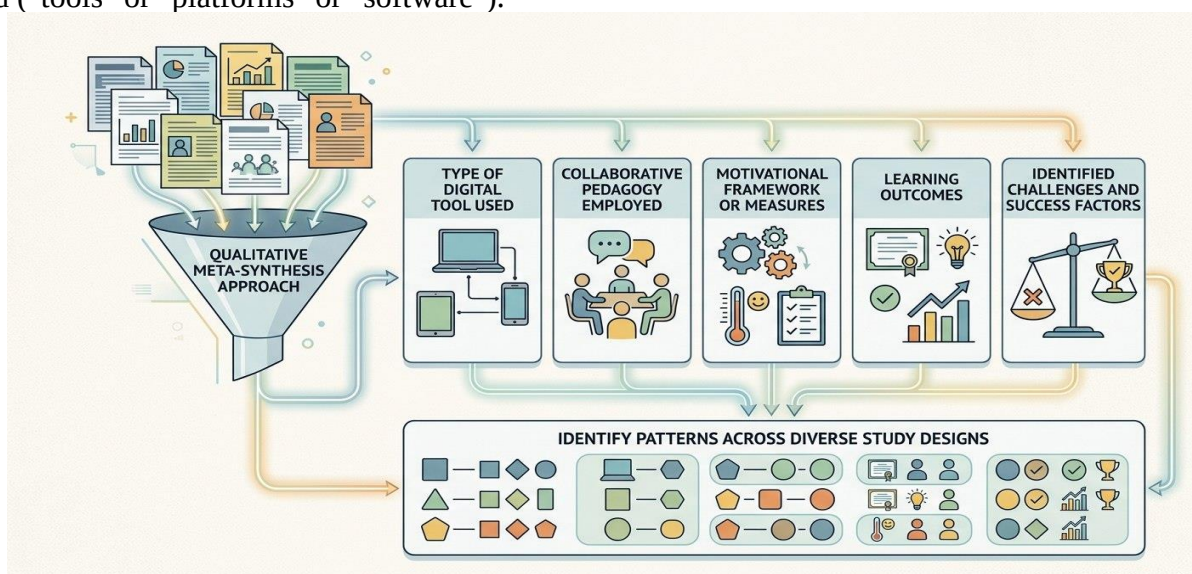
Introduction. The digital transformation of education has accelerated dramatically, with classrooms now equipped with an array of tools promising to enhance collaboration: shared documents, virtual whiteboards, discussion forums, and project management platforms. While these

tools technically enable collaboration, research consistently shows that technology alone cannot create the conditions for effective collaborative learning (Kreijns et al., 2003). Students often disengage in digital group work, contributing minimally or experiencing frustration with poorly coordinated efforts.

This paper posits that the success of digital collaboration hinges not on the sophistication of the technology, but on how well the tools are designed and implemented to support students' fundamental psychological needs for motivation.

We argue that digital collaboration represents a unique motivational ecosystem where technology features directly influence psychological needs, and where motivation, in turn, determines the quality of collaborative outcomes. This perspective moves beyond technical implementation guides to address the core human factors that determine whether digital collaboration succeeds or fails.

Methodology. This systematic review followed PRISMA guidelines for scoping reviews. Comprehensive searches were conducted across five databases: ERIC, IEEE Xplore, ACM Digital Library, Scopus, and Web of Science for publications from 2018-2023. Search terms included: ("digital collaboration" or "technology-mediated collaboration" or "online collaborative learning") and ("motivation" or "engagement" or "self-determination theory") and ("education" or "classroom") and ("tools" or "platforms" or "software").

Results and Discussion. Analysis revealed that digital collaboration tools impact motivation through specific affordances that align with Self-Determination Theory:

- **Autonomy Support through Choice and Agency:**
- **Tool Features:** Multiple communication channels (chat, video, forums), customizable workspaces, flexible contribution formats (text, audio, visual).
- **Motivational Impact:** When students can choose how, when, and where to contribute (e.g., using asynchronous tools for reflective input, synchronous for brainstorming), they experience greater ownership and volition. Studies show that platforms allowing personalized avatars or profile customization increase identification with the collaborative process (Deterding, 2012).
- **Risk:** Overly restrictive platforms with single pathways can create frustration and diminish perceived control.

Competence Development through Visibility and Feedback:

- **Tool Features:** Version history, contribution tracking, real-time feedback mechanisms, progress visualizations, and formative assessment integrations.
- **Motivational Impact:** Digital tools make the collaborative process and individual contributions visible. Features like Google Docs' edit history or GitHub's contribution graphs help students see their impact and understand group dynamics. Immediate feedback from peers or instructors within the platform (comments, reactions) builds a sense of efficacy. Research indicates that visualization of progress toward group goals significantly increases persistence (Kim et al., 2018).
- **Risk:** Public visibility of contributions can create anxiety for struggling students, potentially leading to disengagement if not managed supportively.
- **Relatedness Fostering through Social Presence and Interdependence:**

• Risk: Poorly designed interfaces or excessive complexity can create cognitive load that interferes with social connection, leading to transactional rather than relational interaction.

Motivational Need	Technology Solution Examples	Desired Learning Outcome
Competence & Mastery	Adaptive quizzes, micro-credentials, skill progress visualizations	Growth mindset, perseverance through challenges
Relatedness & Community	Peer review systems, virtual study groups, collaborative projects	Social learning, diverse perspective appreciation
Value & Relevance	Virtual internships, case study databases, expert interview videos	Practical application ability, career preparedness

Conclusion. Digital collaboration tools represent not just technological innovation but motivational interventions. Their success depends fundamentally on how well their design and implementation support students' psychological needs for autonomy, competence, and relatedness. When tools are selected and structured with these needs in mind, they can transform learning from isolated consumption to socially embedded knowledge creation.

This review yields three essential implications for practice:

1. Tool Selection Must Be Theory-Informed: Choose platforms based on their motivational affordances—how they support choice, make progress visible, and foster connection—not merely on technical features.

2. Implementation Requires Pedagogical Intentionality: Design collaborative activities with clear interdependence, scaffold both technical and social skills, and establish supportive digital norms.

3. Assessment Should Evaluate Motivational Processes: Alongside final products, assess the quality of collaboration using tools' analytics and reflective practices that make motivational experiences visible.

Future research should investigate longitudinal effects of sustained digital collaboration on motivational trajectories and employ more nuanced measures that capture the dynamic interplay between tool use, psychological need satisfaction, and collaborative outcomes across diverse learner populations. Ultimately, the most powerful digital tools are those that fade into the background, allowing motivated learners to focus on the joy of creating knowledge together.

REFERENCES:

1. Chen, B., & Jang, S. (2010). Motivation in online learning: Testing a model of self-determination theory. *Computers in Human Behavior*, 26(4), 741-752.
2. Chen, J., Wang, M., Kirschner, P. A., & Tsai, C. C. (2018). The role of collaboration, computer use, learning environments, and supporting strategies in CSCL: A meta-analysis. *Review of Educational Research*, 88(6), 799-843.
3. Deterding, S. (2012). Gamification: Designing for motivation. *Interactions*, 19(4), 14-17.
4. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2009). An educational psychology success story: Social interdependence theory and cooperative learning. *Educational Researcher*, 38(5), 365-379.
5. Kim, J., Lee, H., & Cho, Y. H. (2018). Learning design to support student-AI collaboration: Perspectives of leading teachers for AI in education. *Journal of Educational Technology & Society*, 21(2), 29-41.
6. Kreijns, K., Kirschner, P. A., & Jochems, W. (2003). Identifying the pitfalls for social interaction in computer-supported collaborative learning environments: A review of the research. *Computers in Human Behavior*, 19(3), 335-353.
7. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68-78.

UO'K 372.881.1

TALABALARNING YOZMA TARJIMA KOMPETENSIYASINI BAHOLASH USULLARI *Boqijonova S.T., o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent*

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarning yozma tarjima kompetensiyasini baholash masalasi zamonaviy tarjimashunoslik va lingvodidaktika nuqtai nazaridan yoritilgan. Tadqiqotda yozma tarjima kompetensiyasining tarkibiy qismlari aniqlanib, uni baholashning asosiy usullari tahlil qilinadi. Xususan, analitik va holistik baholash yondashuvlari, xatolar tahliliga asoslangan baholash hamda formatif va summativ baholash usullarining o'quv jarayonidagi o'rni ko'rib chiqiladi. Baholash jarayonida aniq mezon va rubrikalardan foydalanish talabalarning yozma tarjima ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab beriladi. Maqola natijalari yozma tarjimani o'qitish jarayonida samarali baholash tizimini shakllantirishga doir amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: yozma tarjima, tarjima kompetensiyasi, baholash usullari, analitik baholash, holistik baholash, formatif baholash, summativ baholash, tarjima xatolari, tarjimani o'qitish

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема оценки письменной переводческой компетенции студентов с точки зрения современной переводоведения и лингводидактики. В исследовании определяются основные компоненты письменной переводческой компетенции и анализируются ключевые методы её оценки. В частности, рассматриваются аналитический и холистический подходы к оцениванию, оценка на основе анализа ошибок, а также формативные и суммативные методы оценивания и их роль в учебном процессе. Обосновывается, что использование чётких критериев и оценочных рубрик способствует развитию навыков письменного перевода у студентов. Результаты исследования позволяют выработать практические рекомендации по формированию эффективной системы оценивания в процессе обучения письменному переводу.

Ключевые слова: письменный перевод, переводческая компетенция, методы оценивания, аналитическое оценивание, холистическое оценивание, формативное оценивание, суммативное оценивание, переводческие ошибки, обучение переводу

Abstract. This article examines the issue of assessing students' written translation competence from the perspective of modern translation studies and language pedagogy. The study identifies the main components of written translation competence and analyzes the key methods used for its assessment. In particular, analytical and holistic assessment approaches, error analysis-based assessment, as well as formative and summative assessment methods and their role in the educational process are discussed. It is argued that the use of clear criteria and assessment rubrics contributes to the development of students' written translation skills. The findings of the study provide practical recommendations for establishing an effective assessment system in the teaching of written translation.

Keywords: written translation, translation competence, assessment methods, analytical assessment, holistic assessment, formative assessment, summative assessment, translation errors, translation teaching

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida turli tillar va madaniyatlar o'rtasidagi samarali muloqotni ta'minlashda tarjimaning, xususan, yozma tarjimaning o'rni beqiyosdir. Yozma tarjima nafaqat til bilish darajasini, balki talabaning matnni tahlil qilish, mazmunni to'g'ri anglash, madaniy va stilistik moslikni saqlagan holda qayta ifodalash qobiliyatini ham namoyon etadi. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida tarjimonlarni tayyorlash jarayonida yozma tarjima kompetensiyasini shakllantirish va uni samarali baholash muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Yozma tarjimani o'qitish jarayonida baholash faqatgina yakuniy natijani aniqlash vositasi bo'lib qolmasdan, balki talabalarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi, ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga xizmat qiluvchi pedagogik mexanizm sifatida ham qaralishi lozim. Biroq amaliyotda yozma tarjima ishlarini baholashda subyektivlik, aniq mezonlarning yetishmasligi, baholash va o'qitish o'rtasidagi uzviy bog'liqlikning to'liq yo'lga qo'yilmaganligi kabi muammolar uchraydi. Bu holat yozma tarjima kompetensiyasini baholash usullarini ilmiy asosda qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Zamonaviy tarjimashunoslik va lingvodidaktikada "tarjima kompetensiyasi" tushunchasi ko'p tarkibli hodisa sifatida talqin qilinadi. U lingvistik bilimlar bilan bir qatorda strategik, madaniy, pragmatik va tahliliy ko'nikmalarni ham o'z ichiga oladi. Shunga muvofiq, yozma tarjimani baholash jarayoni ham faqat grammatik yoki leksik to'g'rilikni tekshirish bilangina cheklanmasdan, matnning mazmuniy aniqligi, terminologik mosligi, stilistik uyg'unligi va kommunikativ maqsadga muvofiqligini qamrab olishi zarur.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi talabalarning yozma tarjima kompetensiyasini baholashda qo'llaniladigan usullarni tahlil qilish, ularning afzallik va kamchiliklarini aniqlash hamda ta'lim jarayonida samarali baholashni tashkil etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot doirasida yozma tarjimani baholashning analitik va holistik usullari, xatolar tahliliga asoslangan yondashuv hamda formatif va summativ baholash turlari ko'rib chiqiladi.

Asosiy qism I. Yozma tarjima kompetensiyasi va uni baholashning nazariy asoslari Tarjima kompetensiyasi tushunchasi zamonaviy tarjimashunoslikda murakkab va ko'p komponentli hodisa sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotchilar tarjima kompetensiyasini faqat ikki tilni bilish darajasi bilan emas, balki tarjimonning strategik qaror qabul qilish, matnni tahlil qilish, madaniy omillarni hisobga olish hamda kommunikativ vaziyatga mos yechim topish qobiliyatlari bilan bog'laydilar¹. Shu nuqtai nazardan, yozma tarjima kompetensiyasi lingvistik, pragmatik, madaniy va kasbiy ko'nikmalar majmuasini o'z ichiga oladi.

Yozma tarjima kompetensiyasining muhim tarkibiy qismlaridan biri lingvistik kompetensiya bo'lib, u manba va maqsad tillaridagi leksik, grammatik va stilistik birliklardan to'g'ri foydalanishni nazarda tutadi². Biroq tarjima jarayonida faqat lingvistik bilimlarning o'zi yetarli emas. Talaba matnning funksional-uslubiy xususiyatlarini, terminologik aniqligini va kontekstual ma'nosini to'liq anglagan holda tarjima qilishi lozim.

Yozma tarjimani baholash jarayonida mazkur kompetensiyalarni to'liq qamrab oladigan yondashuv zarur. Baholash obyektiv, izchil va aniq mezonlarga asoslangan bo'lishi, shuningdek, talabaning tarjima jarayonidagi rivojlanishini aks ettirishi kerak³. Shu bois baholash faqat yakuniy natijani belgilovchi vosita emas, balki o'quv jarayonining ajralmas qismi sifatida qaraladi.

II. Talabalarning yozma tarjima kompetensiyasini baholash usullari

2.1. Analitik baholash usuli

Analitik baholash usuli yozma tarjimani alohida mezonlar asosida baholashni nazarda tutadi. Ushbu yondashuvda tarjima sifati mazmunning to'g'riligiga, terminologik aniqlikka, grammatik va stilistik moslikka hamda matnning umumiy tuzilishiga ko'ra baholanadi⁴. Har bir mezon alohida ball bilan baholanib, yakuniy natija umumlashtiriladi.

Analitik baholash usulining asosiy afzalligi shundaki, u baholash jarayonida subyektivlikni kamaytiradi va talabalarga aniq fikr-mulohaza (feedback) berish imkonini yaratadi. Talaba qaysi jihatlarida xatoga yo'l qo'yganini va qaysi kompetensiyalarini rivojlantirishi zarurligini aniq ko'ra oladi. Shu bilan birga, ushbu usul o'qituvchidan ko'proq vaqt va puxta rejalashtirilgan baholash mezonlarini talab etadi⁵.

2.2. Holistik baholash usuli

Holistik baholash usulida yozma tarjima umumiy sifat nuqtai nazaridan baholanadi. Bu yondashuvda tarjima matni yaxlit holda ko'rib chiqilib, uning kommunikativ samaradorligi va umumiy ta'siri asosida baho qo'yiladi⁶. Holistik baholash ko'pincha yakuniy nazorat ishlarida yoki qisqa vaqt ichida baholash talab etiladigan holatlarda qo'llaniladi.

Mazkur usulning afzalligi – tezkorlik va soddalikdir. Biroq holistik baholashda talabaning aniq qaysi kompetensiyasi yetarli darajada shakllanmagani ko'rinmay qolishi mumkin. Shu sababli bu usulni analitik baholash bilan uyg'un holda qo'llash maqsadga muvofiq hisoblanadi⁷.

2.3. Xatolar tahliliga asoslangan baholash

Xatolar tahliliga asoslangan baholash yozma tarjima jarayonida yo'l qo'yilgan xatolarni aniqlash va tasniflash orqali amalga oshiriladi. Tadqiqotchilar tarjima xatolarini leksik, grammatik, semantik va pragmatik turlarga ajratadilar⁸. Bunday yondashuv talabalarning tipik xatolarini aniqlash va ularni bartaraf etishga yo'naltirilgan mashqlarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Xatolar tahliliga asoslangan baholash formatif baholashning muhim elementi bo'lib, u talabalarning tarjima kompetensiyasini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu usulda baholash jarayoni o'rganish jarayonidan ajralmagan holda amalga oshiriladi⁹.

2.4. Formativ va summativ baholash

Yozma tarjimani o'qitishda formatif va summativ baholash usullaridan kompleks foydalanish samarali natija beradi. Formatif baholash talabaning o'rganish jarayonidagi rivojlanishini kuzatishga, summativ baholash esa yakuniy natijani aniqlashga qaratilgan¹⁰. Portfolio, mustaqil tarjima ishlari va muntazam tahlillar formatif baholash vositalari sifatida xizmat qilsa, yakuniy nazorat tarjimalari summativ baholashda qo'llaniladi.

Xulosa. Mazkur maqolada talabalarning yozma tarjima kompetensiyasini baholash masalasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. Yozma tarjima kompetensiyasi ko'p komponentli hodisa bo'lib, u lingvistik bilimlar bilan bir qatorda strategik, madaniy va pragmatik ko'nikmalarni ham o'z ichiga olishi asoslab berildi. Shu bois yozma tarjimani baholash jarayoni faqat grammatik yoki leksik to'g'rilikni aniqlash bilan cheklanmasdan, tarjima matnining mazmuniy aniqligi, terminologik mosligi va kommunikativ samaradorligini ham qamrab olishi zarurligi ta'kidlandi.

Tadqiqot davomida yozma tarjimani baholashning analitik, holistik va xatolar tahliliga asoslangan usullari hamda formatif va summativ baholash yondashuvlari ko'rib chiqildi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, analitik baholash usuli talabalarning aniq kompetensiyalarini aniqlash va ularga maqsadli fikr-mulohaza berishda samarali bo'lsa, holistik baholash usuli tarjimaning umumiy sifati va kommunikativ ta'sirini baholashda muhim ahamiyatga ega. Xatolar tahliliga asoslangan baholash esa talabalarning tipik muammolarini aniqlash va ularni bartaraf etishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, yozma tarjimani baholash jarayonida yagona usuldan foydalanish kutilgan natijani bermaydi. Baholashning turli usullarini uyg'unlashtirish, aniq mezon va rubrikalar asosida tashkil etish hamda formatif baholashga alohida e'tibor qaratish talabalarning yozma tarjima

kompetensiyasini izchil rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv tarjima ta'limi sifatini oshirish, talabalarni mustaqil va mas'uliyatli tarjimon sifatida shakllantirish uchun muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. PACTE Group. Translation Competence and Its Acquisition. — Barcelona, 2003.
2. Komissarov V. N. Tarjima nazariyasi asoslari. — Moskva, 2004.
3. Richards J., Rodgers T. Approaches and Methods in Language Teaching. — Cambridge, 2014.
4. Newmark P. A Textbook of Translation. — London, 1988.
5. Hurtado Albir A. Translation and Translation Teaching. — Manchester, 2015.
6. Bachman L. Language Assessment in Practice. — Oxford, 2010.
7. Brown H. D. Language Assessment: Principles and Classroom Practices. — New York, 2004.
8. Nord C. Text Analysis in Translation. — Amsterdam, 2005.
9. Ellis R. The Study of Second Language Acquisition. — Oxford, 2008.
10. Weir C. Language Testing and Validation. — London, 2005.

UDC 372.881:373.31:37.091.315

DEVELOPING WRITING COMPETENCE THROUGH CLIL IN PRIMARY EDUCATION

M.D.Boynazarova, student, Urgench state pedagogical institute, Urgench

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot Content and Language Integrated Learning (CLIL) usulining boshlang'ich sinf o'quvchilarining yozma malakasini rivojlantirishga qanday ta'sir qilishini o'rganadi. Bilingval ta'limning ahamiyati ortib borayotgan bir paytda, til o'rganishni fan mazmuni bilan birlashtirish nafaqat lingvistik, balki kognitiv ko'nikmalarni ham oshirishning o'ziga xos usulini taqdim etadi. Tadqiqot boshlang'ich sinf sharoitida o'tkazilgan bo'lib, unda o'quvchilar yozma ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan turli CLIL asosidagi faoliyatlarda, jumladan, guruhli yozish loyihalari, loyiha asosida bajariladigan topshiriqlar va hikoya qilish mashqlarida ishtirok etishgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, CLIL nafaqat yozma aniqlik va so'z boyligini oshiradi, balki ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va yozma ifoda bo'yicha o'ziga ishonchni ham rivojlantiradi. Tadqiqot CLILni yosh o'quvchilarni yozma ko'nikmalarini shakllantirish va shu bilan birga fan bilimlarini chuqurlashtirishda samarali pedagogik yondashuv sifatida qo'llash imkoniyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: CLIL, boshlang'ich ta'lim, yozma kompetensiya, bilingval ta'lim, til va mazmunni integratsiya qilish, o'quvchi markazli o'qitish.

Аннотация. Данное исследование изучает, как метод интегрированного обучения содержанию и языку (CLIL) влияет на развитие письменной грамотности у учеников начальной школы. По мере роста значимости билингвального образования сочетание изучения языка с предметным содержанием предоставляет уникальный способ улучшения как языковых, так и когнитивных навыков. Исследование проводилось в классе начальной школы, где дети участвовали в различных CLIL-ориентированных заданиях, направленных на развитие письма, включая групповые проекты, проектные задания и рассказывание историй. Результаты показывают, что CLIL способствует не только повышению точности письма и расширению словарного запаса, но и развитию креативности, критического мышления и уверенности в письменной речи. Исследование подчеркивает потенциал CLIL как эффективного педагогического метода, помогающего молодым учащимся развивать навыки письма и одновременно углублять знания по предмету.

Ключевые слова: CLIL, начальное образование, письменная компетенция, билингвальное обучение, интеграция языка и содержания, ученико-центрированное обучение.

Abstract. This study investigates how Content and Language Integrated Learning (CLIL) affects elementary school pupils' growth in writing proficiency. As the value of bilingual education grows, combining language acquisition with subject matter provides a special way to improve linguistic and cognitive abilities. The study was carried out in a primary school classroom where children participated in a range of CLIL-based writing-promotion activities, including group writing projects, project-based assignments, and storytelling. Results show that CLIL develops students' creativity, critical thinking, and self-assurance in written expression in addition to increasing their writing precision and vocabulary. The study emphasizes CLIL's potential as a successful teaching method to help young students develop their writing abilities while also improving their subject-matter expertise.

Keywords: CLIL, primary education, writing competence, bilingual learning, language integration, student-centered learning.

Introduction. In recent years, primary education has increasingly focused on approaches that connect subject learning with language development. One of the most widely discussed models in this area is Content and Language Integrated Learning (CLIL), which allows learners to study academic topics while simultaneously improving their foreign language skills. In such lessons, language is not taught separately but becomes a tool for understanding real subject content such as science, mathematics, history, or art.

Young learners often experience difficulties when learning to write in a foreign language. Their limited vocabulary, unstable grammar control, and developing imagination may prevent them from producing meaningful texts. Traditional language classes usually emphasize rules and isolated exercises, which do not always provide enough opportunity for purposeful communication. For this reason, integrating language with subject knowledge can create a more supportive environment for writing development.

The present study aims to explore how CLIL-based classroom activities influence the writing competence of primary school pupils. The research focuses on practical classroom implementation and attempts to determine whether combining subject learning with writing tasks can help learners express their ideas more confidently and accurately. It is expected that the integration of language and content will contribute not only to linguistic growth but also to deeper understanding of academic topics.

Literature Review. Content and Language Integrated Learning is considered an educational approach in which learners acquire knowledge and language at the same time. Unlike traditional instruction, where language and subject are taught separately, CLIL encourages students to use the target language as a means of communication while solving cognitive tasks. Researchers emphasize that such conditions make language learning more natural and meaningful.

Studies conducted in primary education show that early participation in CLIL lessons supports not only vocabulary growth but also the development of thinking skills. Learners are required to analyze, describe, compare, and explain information related to real topics, which promotes problem-solving and reasoning abilities. Writing competence especially benefits from this environment because it requires organization of ideas together with correct language use.

In conventional language teaching, writing activities are often limited to grammar practice or short artificial exercises. As a result, pupils may know rules but struggle to produce independent texts. CLIL changes this situation by introducing tasks such as projects, group writing, and storytelling connected with academic subjects. These activities increase motivation since students write to convey meaning rather than only to avoid mistakes.

Previous findings also indicate that learners involved in CLIL programs usually demonstrate higher confidence and richer vocabulary. Regular exposure to meaningful contexts helps them understand how language functions in real communication. Therefore, integrating subject content with language practice can be regarded as an effective way to develop overall writing competence in young learners.

Relevance of the topic and current situation. “CLIL refers to situations where subjects, or parts of subjects, are taught through a foreign language with dual-focused aims, namely the learning of content and the simultaneous learning of a foreign language.” [1]. One of the most difficult parts of studying a language in today's primary school is developing writing abilities in a foreign language. Written instructions are typically more difficult for young learners to comprehend than spoken instructions. Many children show passive language proficiency but find it difficult to generate meaningful texts on their own. Educational systems are simultaneously shifting more and more toward competence-based and communicative instruction, where students are expected to utilize language for genuine communication in addition to learning vocabulary. A significant pedagogical strategy in this regard is Content and Language Integrated Learning (CLIL). It makes language use more natural by enabling students to master language and subject matter at the same time. Students write on actual subjects from social studies, science, nature, or math rather than focusing on specific grammatical tasks. Writing has meaning because of this relationship between language and meaning, which also lessens the anxiety that comes with producing a foreign language. Though interest in CLIL is growing, more classroom-based research is still needed to determine its precise effects on primary school students' development of writing proficiency.

Experimental part. The experimental teaching was conducted with Grade 4 primary school pupils during one academic term. The lessons were integrated into the subject *Natural Science*, which focuses on basic knowledge about plants, animals, and environmental phenomena. The instruction followed CLIL principles, where both subject understanding and language development were treated

as equal objectives.

Throughout the term, special attention was given to developing students' writing competence. After learning each topic, learners were asked to produce short written descriptions related to the content of the lesson. For example, after studying a particular animal or plant, pupils wrote a brief descriptive paragraph about its appearance, habitat, and characteristics. These tasks were designed to connect new subject knowledge with language production. "Learners in content-based environments encounter language in more authentic and cognitively engaging ways than in traditional language classrooms." [2]

Various writing activities were used, including guided descriptive writing, vocabulary-supported mini paragraphs, and short home assignments. Students were provided with helpful word lists and simple sentence patterns, which gradually allowed them to write more independently. Instead of focusing only on grammatical accuracy, the teacher encouraged learners to express ideas clearly and meaningfully.

By the end of the term, the integration of content learning with writing practice created a noticeable improvement not only in subject comprehension but also in language skills. Students became more confident in producing short texts, used a wider range of vocabulary, and demonstrated better understanding of the studied topics.

Results Obtained. The implementation of CLIL-based lessons showed positive changes in both subject understanding and language performance. By the end of the term, pupils were able to write longer and more meaningful sentences compared to the beginning. They used more topic-related vocabulary and made fewer incomplete responses. "What children can do with the assistance of others today they will be able to do by themselves tomorrow." [3].

"CLIL students tend to produce more elaborated and content-rich written texts than learners in traditional foreign language classrooms." [4]. Students also demonstrated better comprehension of Natural Science topics because writing helped them remember and organize information. In addition, learners became more confident and willing to complete written tasks independently. Overall, the integration of content and language learning supported the development of both subject knowledge and writing skills.

Conclusion. The classroom experience demonstrated that using CLIL in Grade 4 Natural Science lessons creates favorable conditions for the development of writing skills. When learners described plants, animals, and environmental phenomena in written form, they practiced newly learned vocabulary in a meaningful context rather than memorizing isolated words. This helped students connect language with real knowledge and made writing tasks more understandable for them.

The pupils gradually became more active participants in the learning process. They were willing to complete written assignments, expressed ideas more freely, and relied less on teacher support over time. Writing also supported comprehension: students remembered information better because they organized it through sentences and short texts. "Language is best learned when it is used as a medium for learning other things." [5].

The findings indicate that combining subject learning with language practice increases motivation and encourages independent thinking. CLIL-based activities provide opportunities for communication, creativity, and reasoning, which are essential elements of primary education. Therefore, integrating content and language can be considered a practical strategy for improving writing competence while simultaneously strengthening subject understanding and making lessons more engaging for young learners. "CLIL learners typically achieve higher receptive skills and show a broader lexical range." [6].

REFERENCES:

1. (Marsh, D., 2002, p. 15, University of Jyväskylä, Finland)
2. (Dalton-Puffer, C., 2007, p. 29, John Benjamins Publishing, Amsterdam)
3. (Vygotsky, L. S., 1978, p. 87, Harvard University Press, Cambridge MA)
4. Llinares, A., Morton, T., & Whittaker, R. (2012). *The Roles of Language in CLIL*. Cambridge University Press. p. 78.
5. (Dalton-Puffer, C., 2011, Annual Review of Applied Linguistics, Vol. 31, p. 185, Cambridge University Press)
6. (Marsh, D., 2002, p. 72, University of Jyväskylä)

PEDAGOGIK DISKURSDA KONSEPTUAL METAFORALARNING KOGNITIV-DIDAKTIK FUNKSIYALARI VA ULARNING TA'LIM JARAYONIDAGI AHAMIYATI

K.R.Dadajonova, talaba, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

H.R.Yunusova, katta o'qituvchi, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogik diskursda qo'llaniladigan konseptual metaforalarning kognitiv va didaktik funksiyalari keng tahlil qilinadi. Metaforalarning bilimni shakllantirish, tushuntirish va o'zlashtirishdagi roli ilmiy asosda yoritilib, ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: konseptual metafora, pedagogik diskurs, kognitiv lingvistika, didaktika, metaforik model, ta'lim strategiyasi, bilim konstruksiyasi.

Аннотация. В статье анализируются когнитивные и дидактические функции концептуальных метафор в педагогическом дискурсе, а также их роль в процессе обучения.

Ключевые слова: концептуальная метафора, педагогический дискурс, когнитивная лингвистика, дидактика, метафорическая модель, образовательная стратегия, конструирование знаний.

Abstract. This article examines the cognitive and didactic functions of conceptual metaphors in pedagogical discourse. It highlights their role in knowledge construction, comprehension, and learning effectiveness.

Key words: conceptual metaphor, pedagogical discourse, cognitive linguistics, didactics, metaphorical model, educational strategy, knowledge construction.

Kirish. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida lingvistika sohasida yuz bergan kognitiv burilish tilni faqat kommunikativ vosita sifatida emas, balki tafakkur mexanizmi sifatida o'rganishga yo'naltirdi. Shu nuqtai nazardan, konseptual metafora nazariyasi inson tafakkurining asosiy strukturalarini tushuntiruvchi muhim ilmiy yondashuvlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, inson abstrakt tushunchalarni anglashda konkret tajribaga tayanadi. Bu jarayon til orqali ifodalanadi va metaforik birliklar orqali namoyon bo'ladi. Ayniqsa, pedagogik diskursda metaforalarning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ta'lim jarayoni murakkab bilimlarni sodda va tushunarli shaklda yetkazishni talab qiladi.

Pedagogik diskurs — bu o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi bilim almashinuvi jarayonida yuzaga keladigan kommunikativ muhit bo'lib, unda til vositalari, xususan metaforalar muhim rol o'ynaydi. O'qituvchi tomonidan qo'llaniladigan metaforalar o'quvchining mavzuni qanday tushunishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mazkur maqolaning maqsadi — pedagogik diskursda konseptual metaforalarning kognitiv va didaktik funksiyalarini aniqlash hamda ularning ta'lim samaradorligiga ta'sirini tahlil qilishdan iborat.

Asosiy qism. Konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, metafora faqat badiiy vosita emas, balki inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biridir. Inson yangi bilimni o'zlashtirish jarayonida uni mavjud bilimlar tizimi bilan bog'laydi. Aynan shu bog'lanish metaforik xarakterga ega bo'ladi. Masalan, “vaqt oqadi”, “fikr tug'iladi”, “bilim o'sadi” kabi ifodalar inson tafakkurining metaforik tuzilishini ko'rsatadi. Bu jarayon pedagogik diskursda yanada faolroq namoyon bo'ladi, chunki o'quvchilar yangi bilimni aynan mavjud tajribasi asosida anglaydi. Shu sababli o'qituvchi tomonidan tanlangan metaforalar o'quvchilarning kognitiv faoliyatiga bevosita ta'sir qiladi. To'g'ri tanlangan metafora murakkab tushunchani osonlashtirsa, noto'g'ri metafora chalkashlik keltirib chiqarishi mumkin. Konseptual metaforalar nafaqat tilni bezash vositasi, balki insonning dunyoni idrok etish usulini belgilovchi muhim kognitiv mexanizm hisoblanadi. konseptual metafora nazariyasi ga ko'ra, inson yangi bilimlarni avvalgi tajriba asosida tushunadi va metaforalar aynan shu jarayonni tashkil etadi. Shu bois ular ilmiy izlanishlarda, ayniqsa kognitiv lingvistika doirasida, tafakkur va til o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

TA'LIM – SAYOHAT modeli. Bu modelda ta'lim jarayoni harakat va rivojlanish sifatida talqin qilinadi. O'quvchi yo'lga chiqadi, bilimlar esa yo'ldagi bosqichlar sifatida tasvirlanadi. O'qituvchi esa yo'l boshchi vazifasini bajaradi. Ushbu metafora o'quvchilarda maqsadga yo'naltirilgan fikrlashni shakllantiradi. Bundan tashqari, u ta'lim jarayonini bosqichma-bosqich rivojlanadigan tizim sifatida tushunishga yordam beradi.

TA'LIM – QURILISH modeli. Bu modelda bilim qurilish jarayoniga o'xshatiladi. “Poydevor qo'yish”, “bilimni mustahkamlash”, “yangi bilim qo'shish” kabi iboralar aynan shu metaforaga

asoslanadi. Bu yondashuv konstruktivistik pedagogika bilan uyg'unlashadi va bilimni bosqichma-bosqich shakllanish jarayoni sifatida tushuntiradi.

TAFAKKUR – JARAYON modeli. Bu metaforada fikrlash dinamik jarayon sifatida talqin qilinadi. Masalan, “fikir rivojlanadi”, “g'oya shakllanadi”, “tushuncha kengayadi”. Bu model o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Pedagogik diskursda metaforalar quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

Birinchidan, ular tushuntirish funksiyasini bajaradi. Murakkab ilmiy tushunchalar metafora orqali soddalashtiriladi. Ikkinchidan, metaforalar strukturaviy funksiyaga ega. Ular bilimlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi. Uchinchidan, metaforalar motivatsion funksiyani bajaradi. Qiziqarli metaforalar o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi. To'rtinchidan, metaforalar kognitiv rivojlantiruvchi vosita hisoblanadi. Ular o'quvchilarning tasavvurini kengaytiradi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, metaforalardan foydalanish o'quvchilarning bilimni o'zlashtirish darajasini oshiradi. Ayniqsa, abstrakt fanlarda (masalan, tilshunoslik, falsafa) metaforalar muhim ahamiyatga ega. Metaforalar o'quvchilarga yangi bilimni mavjud bilimlar bilan bog'lash imkonini beradi. Bu esa uzoq muddatli xotirani shakllantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, metaforalar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi. Ular bilimni faqat qabul qilmaydi, balki uni tahlil qiladi va yangi kontekstlarda qo'llaydi.

Metaforalar har doim ham ijobiy natija bermaydi. Noto'g'ri tanlangan metafora noto'g'ri tushunchani shakllantirishi mumkin. Masalan, “ta'lim — kurash” metaforasi o'quvchilarda stressni oshirishi mumkin. Shu sababli o'qituvchi metaforalardan ongli ravishda foydalanishi zarur.

Xulosa. Konseptual metaforalar pedagogik diskursning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular bilimni tushuntirish, strukturaviy tashkil etish va o'zlashtirish jarayonida asosiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Yuqoridagi tahlillar konseptual metaforalarning pedagogik diskursdagi fundamental rolini tasdiqlaydi. Ular bilimni tushuntirish, strukturaviy tashkil etish va o'zlashtirish jarayonini sezilarli darajada samarali qiladi. Metaforalar orqali abstrakt tushunchalar konkret tajribaga bog'lanadi, bu esa ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi. Kelgusida ushbu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar pedagogik metodlarni takomillashtirishga xizmat qiladi. Metaforalar orqali abstrakt tushunchalar konkret shaklga keltiriladi, bu esa o'quvchilarning tushunish darajasini oshiradi.

Shunday qilib, pedagogik diskursda metaforalardan samarali foydalanish ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir.

Konseptual metaforalar inson tafakkuri va tilining muhim qismi bo'lib, ular murakkab va abstrakt tushunchalarni oddiy hamda tushunarli shaklda anglashga yordam beradi. kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan qaralganda, metaforalar faqat badiiy vosita emas, balki fikrlash mexanizmi sifatida xizmat qiladi. Ular orqali inson vaqt, bilim, sevgi kabi mavhum tushunchalarni konkret tajribalar asosida tushunadi, bu esa bilimni o'zlashtirishni osonlashtiradi. Ayniqsa, pedagogik diskurs da konseptual metaforalardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshiradi, o'quvchilarning fikrlashini faollashtiradi va murakkab g'oyalarni sodd shaklda yetkazishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*
2. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*
3. Cameron, L. (2003). *Metaphor in Educational Discourse*
4. Semino, E. (2008). *Metaphor in Discourse*

UO'K 372.881:004.8:81'33

XORIJIY TIL O'QITISHDA KONTEKSTNI TUSHUNISHNI RIVOJLANTIRISH: SUN'IY INTELLEKT VA KOMPYUTER LINGVISTIKASI NUQTAI NAZARIDAN

L.Ergasheva, asisstant o'qituvchi, TIQXMMI MTU, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqola xorijiy til o'qitishda (FLT) kontekstni tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishni sun'iy intellekt (AI) va kompyuter lingvistikasi nuqtai nazaridan kompleks tarzda tahlil qiladi. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), katta til modellari (LLM), transformerga asoslangan arxitekturalar, diqqat mexanizmlari (attention mechanisms) va prompt injeneriyasi kabi zamonaviy AI texnologiyalari til o'qitishda kontekstualizatsiyani qanday chuqurlashtirishi mumkinligi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: kontekst, NLP, LLM, transformer, attention mechanism, prompt engineering, ko'p tilli model, SLA.

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие навыков понимания контекста при изучении второго языка (SLA) через призму искусственного интеллекта и

компьютерной лингвистики. В нем исследуется, как современные технологии искусственного интеллекта, включая обработку естественного языка (NLP), большие языковые модели (LLM), архитектуры на основе преобразований, механизмы внимания и оперативную инженерию, могут углубить контекстуализацию в обучении языку.

Ключевые слова: контекст, НЛП, LLM, трансформатор, механизм внимания, оперативная инженерия, многоязычная модель, SLA.

Abstract. This paper examines the development of context understanding skills in second language acquisition (SLA) through the lens of Artificial Intelligence and Computational Linguistics. It explores how modern AI technologies including Natural Language Processing (NLP), Large Language Models (LLMs), transformer-based architectures, attention mechanisms, and prompt engineering can deepen contextualization in language teaching.

Keywords: context, NLP, LLM, transformer, attention mechanism, prompt engineering, multilingual model, SLA.

Kirish. Xorijiy til o'qitishi (FLT) murakkab, ammo samarali jarayon bo'lib, so'nggi o'n yilliklarda an'anaviy metodlar sun'iy intellekt (AI) va kompyuter lingvistikasi yutuqlari bilan tubdan boyitilmoqda. Bir vaqlar faqat grammatika qoidalar va lug'aviy yodlashga asoslangan til ta'limi bugungi kunda tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing NLP) texnologiyalari orqali yangi bosqichga ko'tarildi. NLP bu kompyuterlarni insoniy tilni tushunish, tahlil qilish va yaratishga o'rgatan sun'iy intellekt sohasi bo'lib, u kontekstual ma'no, pragmatik munosabat va diskurs tuzilishini modellashtirish imkonini beradi. Shu sababdan, til o'qituvchilari va metodistlari NLP tamoyillarini pedagogik amaliyotga tatbiq etishni tobora muhim deb hisoblashmoqda. [1 Jurafsky D., Martin J.H., 2023]

Taniqli olim Dell Hymes ta'kidlaganidek, tilni tushunishning kaliti tilning o'zida emas, balki u sodir bo'layotgan kontekstda yotadi (Collentine va Freed, 2004). Bugungi kunda bu g'oya LLM (Large Language Models) arxitekturasida o'z aksini topgan: GPT4, Claude, Gemini va boshqa zamonaviy modellar aynan kontekst oynasi (context window) orqali matnni tushunadi va javob beradi. Kontekst oynasi modellning bir vaqtda "ko'ra oladigan" token miqdori bo'lib, zamonaviy modellarda bu son 128 000 tokeniga yetadi. Bu lingvistik kontekstning ma'no shakllantirishdagi rolini sun'iy intellekt darajasida tasdiqlaydi. [Collentine J., Freed B.F., Brown T., Mann B. et al., 2020]

Ikkinchi til o'zlashtirilishi (Second Language Acquisition SLA) tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, kontekst doirasida o'rganilgan til birliklari yaxshiroq saqlanadi va foydalaniladi. Xuddi shunday, LLM modellar ham kontekstdan ajratilgan tokenlar emas, balki ularning atrofdagi kontekstdagi ma'nosi asosida ishlaydigan diqqat mexanizmlari (attention mechanisms) orqali til tuzilmalarini o'zlashtiradi. Bu parallel SLA metodikasiga yangicha ilmiy asos yaratadi.

Asosiy Qism . NLP va kontekstual til o'qitish

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) tilning turli qatlamlarini fonetik, morfologik, sintaktik, semantik va pragmatik kompyuter tomonidan tahlil qilishga imkon beradi. Xususan, Word2Vec, GloVe va FastText kabi so'z vektori modellari so'zlar o'rtasidagi semantik munosabatlarni matematik vektor fazosida ifodalab, kontekstga bog'liq ma'noni aniqlashtirishga xizmat qiladi. Masalan, "bank" so'zi moliyaviy kontekstda "bank muassasasi" ma'nosini, tabiat kontekstida esa "daryo qirg'og'i" ma'nosini anglatishini bu modellar avtomatik ravishda ajratib oladi. Til o'qituvchilari ushbu tamoyildan foydalanib, o'quvchilarga polisemiya (ko'p ma'nolilik) va kontekstual ma'no o'zgarishlarini yanada samarali tushuntirishi mumkin. [Mikolov T. et al., Pennington J., Socher R., Manning C. GloVe].

Til Modellar (LLM) va til ta'limidagi imkoniyatlar

GPT4, Claude 3, Gemini Ultra kabi katta til modellari (LLM) xorijiy til o'qitishida shaxsiylashtirilgan (personalized) til muhitini yaratishda inqilobiy o'zgarishlarni olib kelmoqda. LLM asosidagi chatbotlar o'quvchiga istalgan payt, istalgan mavzuda ona tili darajasida suhbatlashish imkonini beradi, bu esa tabiiy til kiritish (comprehensible input) nazariyasini Krashen (1982) tomonidan ilgari surilgan i+1 gipotezasini amalda ro'yobga chiqaradi. O'quvchi o'z darajasidan biroz yuqori bo'lgan, ammo tushunish chegarasidan oshmagan til ma'lumotiga duch kelganda til o'zlashtirilishi eng samarali kechadi. LLM tizimlar bu balansni avtomatik tarzda saqlab turishi mumkin [Krashen S. 1985].

Prompt injeneriyasi (prompt engineering) foydalanuvchining LLM bilan muloqotini optimallashtirish san'ati til o'qitishda alohida ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi LLM ga to'g'ri tuzilgan prompt orqali muayyan lingvistik vaziyatni modellashtirish, rol o'ynash (roleplay) ssenariysini yaratish yoki grammatik xatolarni kontekst asosida tuzatirishni buyurishi mumkin. Masalan: "Siz B2

darajali ingliz tili o'quvchisi bilan suhbatlashayotgan mehribon o'qituvchisiz. Suhbat mavzusi: mehmonxonada buyurtma berish.

Ko'p tilli modellar va madaniyatlararo kompetensiya

Zamonaviy ko'p tilli til modellari (multilingual LLMs), jumladan mBERT, XLMR va mT5, 100 dan ortiq tilni bir arxitektura doirasida qamrab oladi. Bu modellar tillar o'rtasidagi universal semantik tuzilmalarni so'z tartibi, zamon ifodasi, muloqot uslubi yagona vektor fazosida ifodalaydi. Til o'qitish nuqtai nazaridan bu juda muhim: o'rganuvchi ona tilidan maqsadli tilga o'tishda ikkala tildagi mushtarak tuzilmalardan (crosslingual transfer) foyda ko'rishi mumkin. Masalan, o'zbek va ingliz tillarida vaqt ifodasidagi umumiy va farqli tomonlarni ko'p tilli modellar yordamida taqqoslash o'quvchilarning interferensiya xatolarini kamaytiradi [Conneau A. et al., PérezVidal C. et al 2023].

Muhokama. AI va NLP texnologiyalarining xorijiy til o'qitishiga integratsiyasi bir qator ilmiy va amaliy muammolarni ham ko'tarib chiqadi. Birinchidan, LLM modellar ba'zan "gallyutsinatsiya" (hallucination) ya'ni mavjud bo'lmagan ma'lumotlarni ishonchli tarzda taqdim etish holatlariga ega. Bu holat til o'rganuvchilar uchun noto'g'ri lingvistik me'yorlarning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun AI vositalarini o'qituvchi nazorati ostida, tanlangan va verifikatsiya qilingan kontentlar bilan birgalikda qo'llash zarur. O'qituvchining roli AI davrida kamayib ketmaydi, aksincha, u yangi vakolatlar AI savodxonligi, tanqidiy baholash, pedagogik filtrlash bilan boyiydi. [Bender E.M. et al 2021].

Ikkinchidan, Alga asoslangan til o'qitishda raqamli tafovut (digital divide) muammosi alohida e'tiborni talab qiladi. Har bir o'quvchida zamonaviy AI vositalariga kirish imkoniyati bo'lavermaydi bu geogafik, iqtisodiy yoki texnik cheklovlar bilan bog'liq. Shuning uchun pedagog amaliyotida AI vositalarini qo'shimcha boyituvchi vosita (enrichment tool) sifatida ko'rish lozim, asosiy ta'lim metodini emas. Muvozanatli yondashuv an'anaviy kommunikativ metodikani AI bilan to'ldirish eng samarali natijani beradi. O'zbekiston ta'lim tizimida ham ushbu muvozanatni saqlagan holda raqamlashtirish jarayoni strategik yo'l sifatida ko'rilishi tavsiya etiladi [Warschauer M. CALL, 1999].

Xulosa. Xorijiy til o'qitishida kontekstni tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish bu nafaqat metodologik, balki bugungi kunda texnologik vazifa hamdir. Sun'iy intellekt, NLP va LLM texnologiyalari kontekstualizatsiyaga yangi ilmiy chuqurlik va amaliy kuch baxsh etmoqda. Transformer asoslangan modellar, diqqat mexanizmlari, ko'p tilli arxitekturalar va prompt injeneriyasi til o'qituvchisiga o'quvchining individual ehtiyojlari, madaniy xususiyatlari va kognitiv uslubiga moslab, boyitilgan kontekstual til muhitini yaratish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydi: Alga asoslangan kontekstual yondashuv an'anaviy o'qitish metodlarini almashtirib emas, balki boyitib, ikkinchi til o'zlashtirilishini (SLA) yanada samarali va tabiiy qiladi. Til o'qituvchisi va sun'iy intellekt hamkorligi bu kelajak ta'limining asosiy paradigmasi bo'lib, unda inson pedagogik hikmat va empatiyasi AI ning cheksiz til resurslari bilan uyg'unlashadi. Shu sababdan, O'zbekiston va Markaziy Osiyo ta'lim muassasalari A lingvistik kompetensiyalarni o'qituvchi tayyorlash dasturlarining ajralmas qismiga aylantirishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jurafsky D., Martin J.H. Speech and Language Processing. 3rd ed. Stanford University, 2023. 644 p.
2. Warschauer M. Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide. MIT Press, 2003. 260 p.
3. Collentine J., Freed B.F. Learning context and its effects on second language acquisition. Studies in Second Language Acquisition. Cambridge University Press, 2004. Vol. 23. DOI: 10.1017/S0272263104262015
4. Brown T., Mann B. et al. Language Models are FewShot Learners (GPT3). NeurIPS, 2020. arXiv:2005.14165
5. Krashen S. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press, 1982. 202 p.
6. Vaswani A. et al. Attention Is All You Need. NeurIPS, 2017. arXiv:1706.03762
7. Mikolov T. et al. Distributed Representations of Words and Phrases and their Compositionality. NeurIPS, 2013. arXiv:1310.4546
8. Pennington J., Socher R., Manning C. GloVe: Global Vectors for Word Representation. EMNLP, 2014. pp. 1532–1543.

UO'K 37.02

ZAMONAVIY TA'LIM VA YOSHLAR TAFAKKURINING FALSAFIY TALQINI

U.A.Ergashev, o'qituvchi, Farg'ona davlat texnika universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ta'lim tizimining yoshlar tafakkuri va dunyoqarashi shakllanishiga ko'rsatayotgan falsafiy ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda globallashtirish, raqamlashtirish va innovatsion pedagogik texnologiyalar sharoitida yoshlarning fikrlash uslubi, qadriyatlar hamda ijtimoiy ongidagi o'zgarishlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: zamonaviy ta'lim, yoshlar tafakkuri, falsafa, dunyoqarash, ma'naviyat, raqamlashtirish, innovatsion texnologiyalar, mustaqil fikrlash, globallashtirish, tarbiya.

Аннотация. В данной статье анализируется философское влияние современной системы образования на формирование мышления и мировоззрения молодежи. В исследовании освещаются изменения в стиле мышления, ценностях и общественном сознании молодежи в условиях глобализации, цифровизации и инновационных педагогических технологий.

Ключевые слова: современное образование, мышление молодежи, философия, мировоззрение, духовность, цифровизация, инновационные технологии, самостоятельное мышление, глобализация, воспитание.

Abstract. This article analyzes the philosophical influence of the modern education system on the formation of youth thinking and worldview. The study highlights the changes in young people's way of thinking, values, and social consciousness under the conditions of globalization, digitalization, and innovative pedagogical technologies.

Keywords: modern education, youth thinking, philosophy, worldview, spirituality, digitalization, innovative technologies, independent thinking, globalization, education.

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biriga aylandi. Zamonaviy ta'lim nafaqat bilim berish jarayoni, balki yoshlarning dunyoqarashi, tafakkuri va ma'naviy qadriyatlarini shakllantiruvchi ijtimoiy-falsafiy institut sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, raqamlashtirish, sun'iy intellekt, innovatsion pedagogik texnologiyalar va global kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi yoshlar tafakkurida yangi qarashlar, ehtiyojlar va fikrlash usullarining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda.

Yoshlar tafakkuri jamiyatning intellektual va ma'naviy salohiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu bois zamonaviy ta'lim tizimining yoshlar ongiga, mustaqil fikrlashiga hamda ijtimoiy faolligiga ko'rsatayotgan ta'sirini falsafiy jihatdan o'rganish dolzarb ilmiy masalalardan biridir. Falsafa inson tafakkuri, bilish jarayoni va qadriyatlar tizimini o'rganar ekan, ta'limning ham inson kamolotidagi o'rni va mohiyatini ilmiy asosda tahlil qiladi. Ta'lim orqali yosh avlodda erkin fikrlash, tanqidiy yondashuv, ma'naviy mas'uliyat va fuqarolik pozitsiyasi shakllanadi.

Hozirgi davrda ta'lim tizimining modernizatsiyalashuvi, interaktiv metodlar, masofaviy ta'lim va raqamli platformalarning keng joriy etilishi yoshlarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu bilan birga, axborot oqimining haddan tashqari kuchayishi, virtual madaniyat va ommaviy kommunikatsiyaning ta'siri ayrim hollarda yoshlar tafakkurida yuzaki qarashlarning paydo bo'lishiga ham sabab bo'lmoqda. Bu esa zamonaviy ta'limning nafaqat texnologik, balki ma'naviy-axloqiy jihatlariga ham alohida e'tibor qaratishni talab etadi.

Zamonaviy ta'lim va yoshlar tafakkuri masalasi falsafa, pedagogika, psixologiya hamda sotsiologiya fanlari kesishgan nuqtada o'rganiladigan dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur muammo yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda ta'limning inson ongini shakllantirishdagi o'rni, yoshlarning ijtimoiy faolligi va ma'naviy kamolotiga ta'siri turli nazariy yondashuvlar asosida tahlil qilingan.

Sharq mutafakkirlari, xususan, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino va Alisher Navoiy asarlarida inson kamoloti, ilm-ma'rifat va axloqiy tarbiyaning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni keng yoritilgan. Forobiy "Fozil odamlar shahri" asarida jamiyat taraqqiyoti uchun ilmiy va ma'rifatli yoshlarni tarbiyalash zarurligini ta'kidlagan bo'lsa, Ibn Sino ta'limning inson tafakkuri va ruhiy kamolotiga ta'sirini ilmiy asosda izohlab bergan. Navoiy esa komil inson g'oyasi orqali yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga alohida e'tibor qaratgan.

G'arb falsafasida ham ta'lim va tafakkur muammosi muhim o'rin tutadi. John Dewey ta'limni ijtimoiy tajriba va amaliy faoliyat bilan bog'liq jarayon sifatida talqin qilib, yoshlarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish zarurligini ilgari surgan. Paulo Freire esa tanqidiy pedagogika nazariyasi asosida ta'limning shaxs ongini erkinlashtirishdagi rolini yoritgan. Uning fikricha, zamonaviy ta'lim insonni passiv tinglovchi emas, balki faol va tanqidiy fikrlovchi subyekt sifatida shakllantirishi kerak.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda raqamlashtirish va globallashuvning yoshlar tafakkuriga ta'siri ham keng o'rganilgan. Manuel Castells axborot jamiyati nazariyasida internet va raqamli kommunikatsiya vositalari inson tafakkuri hamda ijtimoiy munosabatlarni tubdan o'zgartirayotganini qayd etadi. Shuningdek, Zygmunt Bauman "suyuqlashgan modernlik" konsepsiyasi orqali zamonaviy jamiyatdagi tezkor o'zgarishlar yoshlarning qadriyatlari va dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatayotganini asoslaydi.

O'zbekiston olimlari tomonidan ham yoshlar tafakkuri, ma'naviy tarbiya va ta'lim tizimining modernizatsiyasi masalalari keng tadqiq etilgan. Mahalliy tadqiqotlarda milliy qadriyatlar,

ma'naviyat va innovatsion ta'lim texnologiyalarining uyg'unligi yoshlar ongini shakllantirishning muhim omili sifatida baholanadi. Ayniqsa, ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarni qo'llash yoshlarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirishi bilan birga, ularda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi.

Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy ta'lim yoshlar tafakkurining shakllanishida muhim falsafiy va ijtimoiy omil hisoblanadi. Biroq globallashuv va raqamli muhit sharoitida yoshlar ongida yuz berayotgan o'zgarishlarni chuqurroq o'rganish, ta'limning ma'naviy va axloqiy jihatlarini yanada takomillashtirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Zamonaviy ta'lim tizimi yoshlar tafakkuri va dunyoqarashining shakllanishida muhim ijtimoiy-falsafiy omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, globallashuv, raqamlashtirish va innovatsion pedagogik texnologiyalar yoshlarning fikrlash uslubi, qadriyatlari hamda ijtimoiy ongida sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Ta'lim jarayonining modernizatsiyalashuvi yoshlarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirib, ularda mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, zamonaviy ta'lim nafaqat intellektual salohiyatni oshirish, balki yoshlarning ma'naviy-axloqiy kamolotini ta'minlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida ma'lum bo'ldiki, ta'lim tizimida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi yoshlarning ijtimoiy mas'uliyati, fuqarolik pozitsiyasi hamda ma'naviy immunitetini mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, axborot oqimining kuchayishi va virtual madaniyatning keng tarqalishi ayrim hollarda yoshlar tafakkurida yuzaki qarashlar va ma'naviy bo'shliqning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Tahlillar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, zamonaviy ta'lim tizimi texnologik yangilanish bilan bir qatorda ma'naviy-tarbiyaviy yo'nalishni ham ustuvor vazifa sifatida rivojlantirishi lozim. Yoshlarning falsafiy tafakkurini rivojlantirish, ularda mustaqil qarash va tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish jamiyatning barqaror taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot natijalari ta'lim falsafasi, yoshlar siyosati va ma'naviy tarbiya sohalaridagi ilmiy qarashlarni boyitishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. John Dewey. *Democracy and Education*. — New York: Macmillan, 1916.
2. Paulo Freire. *Pedagogy of the Oppressed*. — New York: Continuum, 1970.
3. Manuel Castells. *The Rise of the Network Society*. — Oxford: Blackwell Publishing, 1996.
4. Abu Nasr Forobiy. *Fozil odamlar shahri*. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.

UO'K 370.2

VIRTUAL MADANIYATNING YOSHLAR IDENTIKLIGIGA TA'SIRI

U.A.Ergashev, o'qituvchi, Farg'ona davlat texnika universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada virtual madaniyatning yoshlar identikligi shakllanishiga ko'rsatayotgan ijtimoiy-falsafiy ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli kommunikatsiya vositalarining yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlari hamda o'zini anglash jarayonidagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: virtual madaniyat, yoshlar identikligi, raqamli makon, ijtimoiy tarmoqlar, globallashuv, milliy o'zlik, kommunikatsiya, internet madaniyati, media ta'siri, ijtimoiy ong.

Аннотация. В данной статье анализируется социально-философское влияние виртуальной культуры на формирование идентичности молодежи. В исследовании рассматривается роль интернета, социальных сетей и цифровых коммуникационных средств в формировании мировоззрения, ценностей и самосознания молодежи.

Ключевые слова: виртуальная культура, идентичность молодежи, цифровое пространство, социальные сети, глобализация, национальная идентичность, коммуникация, интернет-культура, влияние медиа, общественное сознание.

Abstract. This article analyzes the socio-philosophical impact of virtual culture on the formation of youth identity. The study examines the role of the internet, social networks, and digital communication tools in shaping young people's worldview, values, and self-awareness.

Keywords: virtual culture, youth identity, digital space, social networks, globalization, national identity, communication, internet culture, media influence, social consciousness.

XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida virtual madaniyat zamonaviy jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylandi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, virtual platformalar va raqamli kommunikatsiya vositalari insonlarning kundalik turmushi, tafakkuri

va ijtimoiy munosabatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, yoshlar virtual makonning eng faol foydalanuvchilari sifatida yangi madaniy qadriyatlar, kommunikativ usullar va ijtimoiy identiklik shakllanishi jarayonida muhim subyektga aylanmoqda. Shu bois virtual madaniyatning yoshlar identikligiga ta'sirini o'rganish bugungi kunning dolzarb ijtimoiy-falsafiy muammolaridan biri hisoblanadi.

Identiklik insonning o'zini muayyan ijtimoiy, madaniy va milliy guruhga mansub deb anglashi bilan bog'liq murakkab ijtimoiy-psixologik hodisadir. Zamonaviy raqamli muhit esa yoshlarning o'zini anglash jarayoniga yangi omillarni olib kirmoqda. Virtual makonda yaratilayotgan obrazlar, internet madaniyati, global axborot oqimi hamda ommaviy media vositalari yoshlarning qadriyatlari, dunyoqarashi va ijtimoiy xulq-atvoriga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada yoshlar identikligi an'anaviy shakllardan virtual va global identiklik tomon transformatsiyalanmoqda.

Shu bilan birga, virtual madaniyat yoshlar uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Internet orqali bilim olish, global muloqotga kirishish, o'z fikrini erkin ifodalash va ijodiy salohiyatni rivojlantirish imkoniyatlari yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirmoqda. Biroq virtual muhitning salbiy jihatlari — axborot manipulyatsiyasi, ommaviy madaniyat ta'siri, ma'naviy qadriyatlarning zaiflashuvi hamda virtual qaramlik kabi holatlar yoshlarning milliy va madaniy identikligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Virtual madaniyat zamonaviy axborotlashgan jamiyatning muhim tarkibiy qismiga aylangan bo'lib, u yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlari va identikligini shakllantirishda sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalar yoshlarning kommunikativ faoliyatini kengaytirib, ularga global madaniyat bilan bevosita tanishish imkonini yaratmoqda. Natijada yoshlar an'anaviy madaniy muhit bilan bir qatorda virtual makonda shakllanayotgan yangi qadriyatlar tizimi ta'siriga ham duch kelmoqda.

Manuel Castells axborot jamiyati nazariyasida zamonaviy kommunikatsiya tarmoqlari inson identikligini shakllantirishda asosiy omillardan biriga aylanganini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, internet va media makoni shaxsning o'zini namoyon qilish imkoniyatlarini kengaytiradi hamda "tarmoq jamiyati"ni yuzaga keltiradi. Yoshlar aynan shu tarmoq jamiyatining faol ishtirokchilari sifatida virtual makonda o'z identikligini yaratishga intiladi. Ijtimoiy tarmoqlarda yaratilayotgan shaxsiy profililar, vizual obrazlar va kommunikativ usullar yoshlarning o'zini anglash jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, Zygmunt Bauman zamonaviy jamiyatni "suyuqlashgan modernlik" tushunchasi orqali izohlar ekan, globallashuv va virtual kommunikatsiya inson identikligini beqaror va o'zgaruvchan holatga olib kelishini qayd etadi. Yoshlar virtual makonda turli madaniy oqimlar va ideologik qarashlar bilan to'qnashar ekan, ularning qadriyatlar tizimi ham dinamik ravishda o'zgarib boradi. Bu esa bir tomondan yoshlarning dunyoqarashini kengaytirs, ikkinchi tomondan milliy va madaniy identiklikning zaiflashishiga sabab bo'lishi mumkin.

Virtual madaniyatning yoshlar identikligiga ijobiy ta'siri ham mavjud. Raqamli platformalar orqali yoshlar ta'lim olish, ilmiy axborotlarga ega bo'lish, xorijiy tillarni o'rganish va global tajribalarni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Ayniqsa, ijodiy faoliyat, bloggerlik, media loyihalar va onlayn ta'lim tizimlari yoshlarning o'z qobiliyatlarini namoyon qilishiga xizmat qilmoqda. Bu esa ularning ijtimoiy faoligi va intellektual salohiyatini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Biroq virtual madaniyatning salbiy jihatlari ham mavjud. Internet orqali tarqalayotgan ommaviy madaniyat, iste'molchilik g'oyalari va axborot manipulyatsiyasi yoshlarning ma'naviy qarashlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ayniqsa, virtual qaramlik, kiberbulling, noto'g'ri axborotlar hamda vaqtning samarasiz sarflanishi yoshlarning ruhiy holati va ijtimoiy munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli yoshlarda media savodxonlik, tanqidiy fikrlash va axborotni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ham yoshlarning virtual madaniyatga munosabatini shakllantirish, milliy qadriyatlarni raqamli makonda targ'ib qilish hamda internet madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish bilan bir qatorda, yoshlarni ma'naviy va axloqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash masalalariga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu esa virtual madaniyatning ijobiy imkoniyatlaridan samarali foydalanish va uning salbiy ta'sirlarini kamaytirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Virtual madaniyat zamonaviy yoshlar identikligining shakllanishida muhim ijtimoiy-madaniy omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, internet va raqamli kommunikatsiya vositalari yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlari hamda o'zini anglash jarayoniga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Virtual makon yoshlar uchun keng axborot olish, global muloqotga

kirishish va ijodiy imkoniyatlarni rivojlantirish manbai bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, u yoshlarning kommunikativ faolligi va ijtimoiy integratsiyasini kuchaytiruvchi muhim vositaga aylangan.

Tahlillar asosida ma'lum bo'ldiki, virtual madaniyatning ijobiy jihatlari bilan bir qatorda, uning salbiy ta'sirlari ham mavjud. Ommaviy madaniyatning kuchayishi, axborot manipulyatsiyasi, virtual qaramlik va milliy qadriyatlarining zaiflashuvi yoshlar identikligida ma'naviy bo'shliq paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin. Ayniqsa, globallashuv sharoitida yoshlarning milliy va madaniy o'zligini saqlab qolish muhim masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Shu sababli yoshlar orasida media savodxonlikni oshirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda virtual makondan maqsadli foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish zarur. Ta'lim va tarbiya tizimida milliy qadriyatlar bilan zamonaviy raqamli madaniyat uyg'unligini ta'minlash yoshlarning barqaror identikligini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari virtual madaniyat va yoshlar identikligi muammosini ijtimoiy-falsafiy jihatdan o'rganishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Manuel Castells. *The Rise of the Network Society*. — Oxford: Blackwell Publishing, 1996.
2. Zygmunt Bauman. *Liquid Modernity*. — Cambridge: Polity Press, 2000.
3. Marshall McLuhan. *Understanding Media: The Extensions of Man*. — New York: McGraw-Hill, 1964.
4. John Dewey. *Democracy and Education*. — New York: Macmillan, 1916.

UO'K 37.02:94(574)

TARIX MASHG'ULOTLARIDA MUSTAQIL ISHLASH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHGA DOIR O'QUV TOPSHIRIQLARIDAN FOYDALANISHNING MAVJUD HOLATI

S.T.Ganiyev, mustaqil izlanuvchi, Nukus

Annotatsiya. Bu maqolada tarix mashg'ulotlarida mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantirishga doir o'quv topshiriqlaridan foydalanishning mavjud holati haqqida sóz etilgan.

Kalit sózlar: mashg'ulotlar, o'quv topshiriqlari, muammolar, ta'lim tizimi, ilmiy tadqiqotlar.

Аннотация. В данной статье рассматривается современное состояние использования учебных заданий для развития навыков самостоятельной работы на уроках истории.

Ключевые слова: упражнения, учебные задания, проблемы, система образования, научные исследования

Abstract. This article discusses the current state of the use of learning tasks to develop independent work skills in history classes.

Key words: exercises, learning tasks, problems, education system, scientific research.

Zamonaviy taraqqiyotning asosiy maqsadlaridan biri — har tomonlama yetuk, raqobatbardosh, qo'yilgan muammolarni mustaqil hal qila oladigan, tanqidiy va ijodiy tafakkurga ega bo'lgan mutaxassislar tayyorlashdan iborat. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda mehnat bozorida muvaffaqiyat qozonish uchun nafaqat an'anaviy bilimlar, balki doimiy o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyati ham muhim ahamiyat kasb etadi [1]. Mahalliy olimlarimiz ham ta'lim jarayonida mustaqil ta'lim shakllarini rivojlantirish zaruratini alohida ta'kidlaydilar. Jumladan, O'zbekistonlik olim Sh.S. G'aniyev ta'kidlaganidek, zamonaviy ta'lim jarayoni talabalarni mustaqil fikrlashga, muammolarni hal qilishga va ijodiy yondashishga o'rgatishi kerak. Olimning fikriga ko'ra, bunda innovatsion pedagogik texnologiyalar va interfaol usullardan foydalanish muhim ahamiyatga ega [2]. J.T.Allambergenov o'z tadqiqotlarida bugungi kunda mustaqil ta'lim orqali mutaxassislarning "kasbiy kompetensiyasini oshirish masalasiga e'tibor qaratadi. Uning fikricha, global axborot oqimining ortib borishi sharoitida talabalarni faqat dars mashg'ulotlari bilan cheklab bo'lmaydi. Ularni yangi bilimlarni mustaqil o'zlashtirishga o'rgatish hozirgi zamon ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismidir" [3].

Bunday kadrlarni tayyorlashda mustaqil ishlarni tashkil etish muhim o'rin tutadi, chunki axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida barcha zarur bilimlarni faqat dars mashg'ulotlari doirasida yetkazish imkoni yo'q. Shu sababli zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri — mustaqil ta'lim shakllarini rivojlantirish va ularning samaradorligini oshirishga qaratilgan usullarni joriy etishdir.

Shu o'rinda, O'zbekiston ta'lim tizimining rivojlanishiga oid ilmiy tadqiqotlar mustaqil ta'limni tashkil qilishda innovatsion texnologiyalarni joriy etish muhimligini qayd etadi. A.To'raqulovning fikricha, mustaqil ishlashga asoslangan ta'lim yondashuvi talabalarni nafaqat kasbiy jihatdan, balki

shaxsiy rivojlanish nuqtayi nazaridan ham yetuk mutaxassis sifatida shakllantirishga xizmat qiladi [4].

Talabalar mustaqil ishining asosiy usullari quyidagilarni o'z ichiga oladi: darsliklar, ma'lumotnomalar va ilmiy-metodik manbalar bilan ishlash; laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar bajarish; texnik va texnologik muammolarni hal qilish; kuzatishlar va mashqlarni amalga oshirish. Umuman olganda, talabalar mustaqil ishining tuzilishi quyidagi bosqichlardan iborat:

Berilgan vazifani qabul qilish va uning mazmunini tahlil qilish;

Bo'lajak faoliyatning maqsadini anglash, zarur bilim, ko'nikma va amaliy tajribalarni safarbar qilish;

Kelgusi tadbirlarni rejalashtirish;

Topshiriqni bajarish jarayonida rejani amalga oshirish hamda o'z-o'zini nazorat qilish;

Olingan natijalarni tahlil qilish va reflektiv baholash.

Mustaqil ishning samaradorligi uni pedagogik jarayonda universitet talabalari ta'limining barcha bosqichlarini qamrab oluvchi ajralmas tizim sifatida tashkil etish va amalga oshirish bilan bog'liq. Mazkur tizimni yaratish borasidagi izlanishlar o'qituvchilarning didaktik talablarini shakllantirish zaruratini keltirib chiqardi:

- O'qituvchi mustaqil ishning xususiy-didaktik maqsadlarini aniq belgilashi va ularga erishish yo'llarini bilishi lozim;

- Bilimlarni o'zlashtirish jarayonida mustaqil ishlarni o'z vaqtida va izchil kiritish talab etiladi;

- Tashkiliy, metodik va ilmiy-uslubiy ta'minot kabi tizimning tashqi parametrlariga e'tibor qaratish tavsiya etiladi.

K.K. Gomoyunov ham talabalar tomonidan o'qituvchining metodik rahbarligi asosida, biroq uning bevosita ishtirokisiz amalga oshiriladigan rejalashtirilgan faoliyatni mustaqil ish deb ta'riflaydi [5].

Bugun oliy ta'limda talabalarga O'zbekiston va xorijiy davlatlarda oliy ta'limda tarix fanini o'qitishda mustaqil ishlash ko'nikmasini oshirish holatini taqqoslovchi jadval keltirilgan:

Mezonlar	O'zbekiston	Xorijiy davlatlar (AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Janubiy Koreya)
Mustaqil ishlashga ajratilgan vaqt	O'rtacha 30-40% (nazariy va amaliy mashg'ulotlarga nisbatan)	50-70% (o'quv jarayonining katta qismi mustaqil ishlashga yo'naltirilgan)
Mustaqil ish turlari	Referatlar, prezentatsiyalar, esse yozish, test topshiriqlari	Ilmiy maqolalar tayyorlash, loyihaviy ishlar, tadqiqot olib borish, muhokamalar
Axborot manbalariga kirish	Asosiy manbalar kutubxona va elektron resurslar orqali	Ochiq ilmiy bazalar, universitet portallari, xalqaro jurnal va arxivlardan foydalanish imkoniyati
O'qitish metodikasi	Ma'ruzalar, seminar mashg'ulotlari, topshiriqlar	Interaktiv darslar, tadqiqotga asoslangan o'qitish, guruh loyihalari
Talabalar mustaqil fikrlashiga qo'yiladigan talablar	Asosan nazariy bilimlarni o'zlashtirishga qaratilgan	Tanqidiy fikrlash, tahlil qilish, tarixiy jarayonlarni o'z nuqtai nazaridan yoritish
Ilmiy-tadqiqotga jalb etish	Magistratura va doktorantura bosqichida asosiy e'tibor qaratiladi	Bakalavriat bosqichidanoq tadqiqot ishlari keng yo'lga qo'yilgan
Texnologiyalardan foydalanish	Elektron darsliklar, Moodle platformasi, Zoom orqali darslar	Sun'iy intellekt, VR/AR texnologiyalari, raqamli tarixiy laboratoriyalar

Bu jadvaldan ko'rinib turibdiki, xorijiy davlatlarda tarix fanini o'qitishda talabalar mustaqil ishlashga ko'proq jalb etiladi, bunda ilmiy-tadqiqot ishlari va zamonaviy texnologiyalar keng qo'llaniladi. O'zbekistonda esa mustaqil ishlar ko'proq nazariy bilimlarni chuqurlashtirishga yo'naltirilgan. OTM talabalariga qaysi tarixiy ma'lumotni taqdim qilish kerak, qaysilari mustaqil o'zlashtirish uchun qoladi – bu masala ham juddiy tahlil qilingani yo'q.

Quyida " O'zbekistonning eng yangi tarixi" fanini o'rganish orqali talabalarining mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantirish bosqichlari jadval shaklida keltirilgan:

Bosqich	Mazmuni	Amaliyotda qo'llash shakllari
1-bosqich: Asosiy bilimlarni shakllantirish	"O'zbekistonning eng yangi tarixi" fanining asosiy konsepsiyalari, davrlar, muhim voqealar va shaxslar haqida bilim berish	Ma'ruzalar, tavsiya etilgan adabiyotlarni o'qish, xronologik jadval tuzish
2-bosqich: Mustaqil izlanish ko'nikmasini shakllantirish	Talabalarni tarixiy manbalarni mustaqil o'rganishga, turli nuqtai nazarlarni taqqoslashga o'rgatish	Tarixiy hujjatlar, arxiv materiallari, mustaqil esse va referatlar yozish
3-bosqich: Tahliliy fikrlashni rivojlantirish	Tarixiy jarayonlarni chuqur tahlil qilish, sabab-oqibat bog'liqliklarini o'rganish	Tanqidiy esse, tarixiy muammolar bo'yicha bahs-munozaralar, keystadi usuli

4-bosqich: Tadqiqot va ijodiy ishlash ko'nikmasini rivojlantirish	Talabalarni kichik ilmiy tadqiqotlarga jalb qilish, tarixiy mavzularda prezentatsiyalar tayyorlash	Mustaqil loyihalar, ilmiy maqolalar yozish, tarixiy voqealarni sahnalashtirish
5-bosqich: Ilmiy-nazariy va amaliy qo'llash	Olingan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash, mustaqil xulosa chiqarish va kelajak uchun tavsiyalar ishlab chiqish	Tarixiy ekskursiyalar, interaktiv xaritalar yaratish, konferensiyalarda ishtirok etish

Vazifalarni bajarish bosqichlari

1. Dars mavzusini aniqlash: taqvim va tematik rejalashtirish orqali pedagogik amaliyot yoki fan dasturiga muvofiq holda aniqlash.
2. Ta'lim maqsadlarini belgilash: talabalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish maqsadlarini aniq belgilash.
3. Mashg'ulot vazifalarini rejalashtirish: dars jarayonining asosiy bosqichlarini aniqlash.
4. Optimal o'quv materialini tanlash: dars mavzusiga mos keluvchi o'quv materiallarini saralash.
5. Ta'lim mazmuniga didaktik ishlov berish: o'quv materialining hajmi va taqdim etish shakllarini aniqlash [5].
6. Ichki va tashqi bog'liqliklarni aniqlash: mavzular orasidagi mantiqiy bog'liqliklarni ishlab chiqish.
7. Didaktik vositalarni tanlash: diagrammalar, jadvallar, kartochkalar, chizmalar, audiovizual materiallardan foydalanish.
8. Dars tuzilishini belgilash: darsning didaktik maqsadini va uning turiga qarab shakllantirish.
9. Har bir bosqichning didaktik vazifasini aniqlash.
10. Bajarish shartlari va ko'rsatkichlarini aniqlashtirish.
11. Darsning texnologik xaritasini ishlab chiqish.
12. Dars rejasi – referat tuzish.

Mustaqil ishlash ko'nikmasi bugungi oliy ta'lim tizimining asosiy talablaridan biridir. Kredit-modul tizimi sharoitida talabalarning mustaqil izlanishlari va ta'lim olish jarayoni nazariy hamda amaliy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi kerak. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston eng yangi tarixi fanini interfaol metodlar orqali o'qitish talabalarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga, axborotni mustaqil tahlil qilish va o'zlashtirishga yordam beradi. Mustaqil ishni samarali tashkil etish uchun didaktik materiallar ishlab chiqish, baholash tizimini takomillashtirish va talabalarga yo'naltirilgan ta'lim usullarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, innovatsion pedagogik texnologiyalarning tatbiq etilishi talabalarning izlanish faoliyatini rivojlantirib, ularning nazariy bilimlarini amaliyotga tatbiq etish imkonini kengaytiradi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda quyidagicha xulosalarga keldik:

O'zbekiston eng yangi tarixi fanini o'qitishda mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish istiqbollari talabalarni ilmiy izlanishlarga jalb qilish, ularning tarixiy tafakkurini shakllantirish hamda mustaqil ta'lim olish madaniyatini rivojlantirish imkonini beradi. Shu bois, mustaqil ish topshiriqlarini yanada takomillashtirish, baholash tizimini rivojlantirish va innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hamdamov R., Begimkulov U., Tayloqov N. Ta'limda axborot texnologiyalari. Oliy ta'lim muassasalari uchun / O'zME davlat ilmiy nashriyoti. - T.: 2010, - 120 b.
2. Jo'rayev N., Zamonov A. O'zbekiston tarixi (Mustaqillik davri) O'rta ta'lim muassasalarining 11-guruh o'quvchilari uchun darslik 1-nashri O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tasdiqlagan. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent – 2018. 50-b.
3. Rahmatullayev M.A. «Masofaviy ta'limning yetti jihati. - Toshkent, 2009; Ta'limda axborot texnologiyalari. Oliy ta'lim muassasalari uchun / R.Hamdov, U.Begimkulov, N.Tayloqov. O'zME davlat ilmiy nashriyoti. - T.: 2010, - 120 b.
4. Rahmatullayevning «Masofaviy ta'limning yetti jihati. - Toshkent, 2009. 45-b.
5. Царькова В.Б. Речевые упражнения на немецком языке. – М.: Просвещение, 1980. – 144 с.

UO'K 37.016:82(575)

O'QUVCHILARDA BADIY ASAR NAMUNALARI ORQALI MILLIY VA UMUMMADANIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH METOD VA USULLARI

D.E.Haydarova, doktorant, Qo'qon davlat universiteti, Qo'qon

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida zamonaviy yondashuvlar asosida o'quvchilarga milliy va umummadaniy kompetensiyalarni singdirish, badiiy asarlar orqali milliy qadriyatlar hamda milliy tafakkurni shakllantirish metod va usullari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Adabiy tafakkur, ta'lim, zamonaviy metodlar, milliy immunitet, xalq og'zaki ijodi, kompetensiya, milliy qadriyat, konstruktivizm.

Аннотация. В данной статье рассматриваются методы и приемы привития учащимся национальных и общекультурных компетенций на основе современных подходов к образовательному процессу, а также формирования национальных ценностей и национального мышления посредством произведений искусства.

Ключевые слова: Литературная мысль, образование, современные методы, национальный иммунитет, народное устное творчество, компетентность, национальная ценность, конструктивизм.

Abstract. This article discusses the methods and techniques for instilling national and general cultural competencies in students based on modern approaches in the educational process, and for forming national values and national thinking through works of art.

Keywords: Literary thought, education, modern methods, national immunity, folk oral creativity, competence, national value, constructivism.

Kirish. Hozirgi davrda ta'lim sohasida eng muhim vazifalar eskirgan tamoyillar va bir qolipdagi o'qitish metodlaridan voz kechib, zamon talablariga javob beradigan yangi yondashuvlarni izlashni taqozo etmoqda. O'qitishning eng samarali yo'li – mashg'ulotlarda o'quvchilarning haqiqatni bilishga, fikrlashga, erkin muloqotga, hamkorlikka intilishidir. Darslarda bu ruh bo'lmasa, bunday mashg'ulotlar jonsiz, zerikarli va samarasiz bo'ladi. Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko'nikma hamda malakalar darajasini baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchi yoshi va shaxsiga mos metodlarni qo'llay olmasa, o'quvchi shaxsiy menligini o'zgartirish uchun darsda sharoit yaratilmasa, uning tarbiyasida chekinish yuz beradi. Ta'lim jarayonida amalga oshirilayotgan o'zgarishlar o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash, ularga ta'lim berish jarayonini sifat jihatidan takomillashtirishni talab qilmoqda. Ilmiy-texnik taraqqiyot jadallik bilan rivojlanayotgan hozirgi davrda mehnat bozorida raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan kadrlar tayyorlash uchun o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini o'stirish muhim ahamiyatga ega va rivojlangan mamlakatlar tajribasida isbotlangan. Bugun adabiy ta'limga yangicha yondashuvlar, talablar o'quvchilarda ham adabiyot darsiga bo'lgan munosabatni o'zgartirdi.

Z. Mirzayeva va K. Jalilovlarning “Adabiyot o'qitish metodikasi. An'anaviylikdan zamonaviylikka” nomli uslubiy qo'llanmasida konstruktivizm [6] nazariyasiga alohida e'tibor qaratiladi. Mualliflar rivojlangan davlatlar maktab adabiy ta'limida konstruktivizm asosiy va samarali yondashuv sifatida muvaffaqiyatli qo'llanilayotganini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, konstruktivizmga ko'ra o'quvchilar bilimni tayyor holda, passiv tarzda qabul qilmasligi, balki ta'lim jarayonida berilgan vazifa va topshiriqlarni bajarish jarayonida bilimni o'zlari “yaratishi”, “kashf qilishi” lozim. Bu jarayonda o'quvchilarning o'zaro muloqoti va hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Badiiy asar matni ustida ishlash jarayonida konstruktivizm nazariyasining amaliy tatbiqini amalga oshirgan metodist olim N. Qodirova adabiyot darslarida ushbu nazariya kichik guruhlar bilan ishlashda yanada samarali natija berishini ilmiy jihatdan asoslaydi. Uning fikricha, ijtimoiy konstruktivizm tamoyiliga muvofiq kichik guruhlarda o'zaro hamkorlikda muammoga yechim izlash interfaol metodlar vositasida tashkil etilishi va bu jarayon o'qituvchi tomonidan oldindan puxta rejalashtirilishi zarur. Bunda jamoadoshlarning bir-birini tinglashi, do'stona muhit yaratishi, muammoni hal etish strategiyasini to'g'ri ishlab chiqishi hamda “bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun” tamoyili asosida ish olib borishi kutilgan natijaga erishishga xizmat qiladi. Qolaversa, bunday yondashuv ta'lim oluvchilarda tashkilotchilik, tashabbuskorlik, o'ziga ishonch kabi muhim shaxsiy sifatlarni rivojlantiradi. Xususan, badiiy asar tahlilida o'quvchilar o'z o'rganish maqsadlarini birgalikda belgilab, jarayon davomida “Nima?”, “Nega?”, “Nima uchun?”, “Qanday?” kabi savollarga individual va jamoaviy yondashadilar.

Mazkur ilmiy qarashlarga tayangan holda, 5-sinf adabiyot darsligida keltirilgan “Boychechak” hikoyasi asosida o'quvchilarda milliy kompetensiyani rivojlantirishda konstruktivizm yondashuvi muhim ahamiyat kasb etadi, degan xulosaga kelish mumkin. “Boychechak” hikoyasida milliy qadriyatlarimiz, an'analarimizdan bo'lgan Navro'z bayrami arafasida o'tkaziladigan an'ana va

udumlar tasvirlangan. Umumta'lim maktab o'quv dasturining adabiyot fani o'quv yuklamasida ushbu asarning o'rganilishi uchun 3 soat ajratilgan. Asarning ifodali, tushunarli qilib o'qilishi uchun kamida 20 daqiqa kerak bo'ladi. Tashkiliy ishlar va o'tilgan mavzuni mustahkamlash bosqichlariga 10-15 daqiqa ketsa, qolgan daqiqalar o'quvchining asarni tahlil qilishi uchun yetarli emasligini ko'rsatadi. Shunday ekan o'quvchilarni xalqaro tadqiqot metodlariga tayyorlashdan oldin o'quv dasturlari va mavzularga ajratilgan soatlarni bir tahlil qilsak, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Asar o'quvchilarga o'qib eshittirilishidan oldin, ulardan hikoyani diqqat bilan tinglash talab qilinadi. Har bir voqeaga, har bir detalga va har bir obrazga e'tibor berish kerakligi ta'kidlanadi. Hikoya o'qituvchi tomonidan o'qib beriladi yoki audio matni eshittiriladi. Asar o'qib bo'lingach, o'qituvchi sinfdagi o'quvchilarni 3 kichik guruhga taqsimlaydi va guruhlariga asarni turli usullar bilan tahlil qilishlarini eslatib o'tadi. Bunda o'quvchilarga 10 ta savoldan iborat A4 hajmdagi oq qog'oz tarqatiladi. O'qituvchi berilgan savollarga o'quvchilar jamoa bo'lib javob berishlarini talab qiladi. Bu usul o'quvchilarning mustaqil fikrlash doirasini kengaytiradi, so'z boyligini oshiradi, kashfiyotchilik ko'nikmasini rivojlantiradi, zehning o'tkir bo'lishi va har bir narsaga diqqat bilan qarashga, befarq bo'lmaslikka, tengdoshlari bilan muloqot qilishga odatlantiradi. Milliy qadriyat, an'ana, urf-odatlarimizga oid so'z va iboralarni bilib olish va ularni yodda saqlab qolish orqali milliy kompetensiya haqidagi tushunchalarni anglash imkoni yaratiladi.

Asar matni ustida ishlashning 2-usuli "Nima uchun...?" deb nomlanadi. Bu usul shartiga ko'ra, kichik guruhlar topshiriq yuzasidan "Nega?", "Nima uchun?" savollariga javob bo'luvchi ma'lumotlarni aytadilar. Bu usul o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tinglab tushunish, yodda saqlab qolish, xotirasida saqlangan ma'lumotlarni o'z nutqi orqali so'zlab berish-kommunikativlik ko'nikmasini rivojlantiradi.

3-usul "Nuqtayi nazarining bo'lsin" [5] interfaol usulida olib boriladi. Bu usul o'quvchilar o'rtasida munozara yuzaga kelishi va shu jarayonda o'z fikrlarini o'z sinfdoshlariga ularning nuqtayi nazarini o'zgartirishga ishonitiradigan g'oyalarni eshitib, o'rtoqlari avvalgi fikrlarini o'zgartirishi yoki o'z fikrida qolishi mumkinligini asoslash uchun qo'llaniladi. Bu topshiriqni bajarishlari uchun o'quvchilarga vaqt ajratiladi. Bu usul o'quvchilarni o'z-o'zini taftish qilishga, bir-birini qo'llab-quvvatlashga, ular o'rtasida o'zaro mehr-oqibatni mustahkamlashga qaratilgani bilan ahamiyatli hisoblanadi. Dars so'ngida "Boychechak-mehr-muruvvat, tinchlik elchisi" mavzusida matn yozish uyg'a vazifa sifatida beriladi.

Muhokama va natijalar. Bugungi murakkab globalashuv sharoitida ma'naviyatimizni izdan chiqarish maqsadida xorijdan o'zanini yo'qotgan, selday oqib kelayotgan zararli g'oyalarga qarshi faqat milliy badiiy adabiyotgina milliy immunitet hosil qila olishi mumkin. Chunki adabiyot ko'ngildan paydo bo'lib, ko'ngillarga singadi [1]. Barchaga ma'lumki, inson tafakkuri, dunyoqarashi, olamni bilish darajasi uning so'zlayotgan nutqidan ma'lum bo'ladi. Og'zaki nutq shakllangan bashariyat ahli keng tafakkurga, keng dunyoqarashga, yetuk salohiyatga ega bo'ladi. Bu o'rinda inson nutqi avval maktabgacha ta'lim muassasasida, undan so'ng umumiy o'rta ta'lim muassasalarida rivojlantiriladi. "Fikrlash jarayoni,-deb yozadi L. Vigotskiy,-bolaning ota-onasi bilan muloqotidan boshlanadi. Mustaqil fikrlash esa bu suhbatlarni bola "yutib", o'zicha "hazm qila" boshlaganidan so'ng shakllanadi" [2]. Bu qarashga tayanib, shunday xulosa chiqarish mumkinki, fikrlash bevosita o'z yo'naltiruvchi kuchi, maqsadi, usullariga ega bo'lgandagina mustaqil faoliyatga aylanadi. 5-7-sinf o'quvchilarida yoshga doir xarakter va xususiyat rivojlanishi bilan birga ularda kommunikativlik ham rivojlanib boradi. O'quvchilarda atrofdagilar: ota-onasi, do'stlari, ustozlari bilan munosabatga kirishish ehtiyoji ortib boradi. Shu bilan birga, ularda nutqiy ko'nikma rivojlanadi.

5-7-sinf o'quvchilarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish borasida adabiyot darsliklaridagi mavjud mavzu doirasida suhbat olib borish, mavzuga doir berilgan savol va topshiriqlar ustida ishlash milliy va umummadaniy kompetensiyani rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan:

- 1.Asarning bosh qahramonlari kim?
- 2.Asardagi qaysi qahramonlar sizga yoqadi?
- 3.Asardagi qaysi bir qahramon siz uchun ibrat bo'la oladi?

4. Asar syujetini o'z so'zlaringiz bilan aytib bering kabi savollar o'quvchilarni o'ylashga va tasavvuridagi o'y-fikrlarni nutqqa chiqarishga undaydi. 5-7-sinf o'quvchilari nafaqat asar haqida o'z bilganlarini, asar haqida o'z dunyoqarashini namoyon qillishga o'rgatib boriladi. O'qituvchi o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlikni tashkil qilishidan avval 5-7-sinf o'quvchilariga adabiyot darslarida beriladigan milliy va umummadaniy kompetensiyalarni yaxshi bilib olishi shart.

Ular quyidagilar:

-o'zgalarga nisbatan mehr-muruvvat, saxiylik, o'zgalarning dunyoqarashi, diniy e'tiqodini hurmat qilish;

-milliy mafkuraning milliy, umuminsoniy tamoyillarini va vazifalarini bilish;
 -milliy va umuminsoniy qadriyatlarini ajrata bilishdir.
 -xalqning tarixiy, ma'naviy merosini avaylab asrash, an'ana va marosimlarini hurmat qilish;
 -milliy, umuminsoniy tamoyillarini va vazifalarini bilish;
 -umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan urf-odatlar, marosimlar, milliy-madaniy an'analarni bilish va unga hurmat bilan munosabatda bo'lishdir. Yangi pedagogik texnologiyalar xilma-xil bo'lib, qaysi metodni tanlash o'qituvchining o'tayotgan mavzusi, darsning maqsadi va vazifalariga bog'liq [4].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Husanboyeva Q. O'quvchi ma'naviyati va adabiyot darslarida mustaqil fikrlash.- Toshkent: 2008.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. -Москва: «Просвещение».1991;
3. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot o'qitish metodikasi. An'anaviylikdan zamonaviylikka. Uslubiy qo'llanma. - Toshkent: Fan ziyo,2020.
4. Fozilova M. Adabiyot darslarida adabiy-nutqiy kompetensiyalarni farqlab shakllantirish metodikasi (nasriy asarlar misolida) pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)...dss-Chirchiq,2022.
5. Ro'ziyeva D. va boshq. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi.-T.: Nizomiy nomidagi TDPU.2013.
6. <https://uz.wikipedia.org>

UO'K 37.02

GLOBALIZATSIYA JARAYONIDA MILLIY AXLOQIY QADRIYATLARNING SAQLANISHI MUAMMOSI

S.M.Inomxo'jaeva, tadqiqotchi, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Maqolada globallashuv jarayonining ijtimoiy-madaniy oqibatlari va uning milliy axloqiy qadriyatlar tizimiga ko'rsatgan ta'siri ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, milliy axloqiy qadriyatlar, madaniy identitet, transformatsiya, universallashuv, ijtimoiy ong, ma'naviy meros, sotsiologik tahlil, falsafiy muammo.

Аннотация. В статье научно-теоретически анализируются социально-культурные последствия процессов глобализации и их влияние на систему национальных нравственных ценностей.

Ключевые слова: Глобализация, национальные нравственные ценности, культурная идентичность, трансформация, универсализация, социальное сознание, духовное наследие, социологический анализ, философская проблема.

Abstract. The article provides a scholarly-theoretical analysis of the socio-cultural consequences of globalization and its impact on the system of national moral values.

Keywords: Globalization, national moral values, cultural identity, transformation, universalization, social consciousness, spiritual heritage, sociological analysis, philosophical issue.

Kirish: Globallashuv zamonaviy davrning eng murakkab, ko'p qirrali va ko'p ma'noli jarayonlaridan biri sifatida insoniyat hayotining deyarli barcha jabhalariga chuqur ta'sir o'tkazmoqda. U nafaqat iqtisodiy, siyosiy va texnologik integratsiya jarayonlari bilan chegaralanib qolmay, balki ma'naviy-madaniy sohalarni, jumladan, axloqiy qadriyatlar tizimini ham o'z ta'sir doirasiga tortmoqda. Shu boisdan globallashuv va milliy axloqiy qadriyatlarning saqlanishi masalasi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb falsafiy muammo sifatida maydonga chiqmoqda. Zero, jamiyatning ma'naviy ustuni bo'lmish axloqiy qadriyatlar insonlarning ijtimoiy xulq-atvorini, o'zaro munosabatlarini va hayotiy yo'nalishini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi. Shu sababli globallashuv jarayonida ularning transformatsiyaga uchrashi yoki yo'qolib borishi jamiyatning ma'naviy barqarorligi uchun katta tahdid tug'diradi. Milliy axloqiy qadriyatlar – bu avloddan-avlodga o'tib kelayotgan, xalqning tarixiy xotirasi, diniy-ma'naviy dunyoqarashi va madaniy merosida o'z aksini topgan me'yorlar majmuasidir. Ular shaxs va jamiyatning axloqiy yo'nalishini belgilash bilan bir qatorda, milliy identitetni shakllantirish va mustahkamlashda ham muhim o'rin tutadi. Har qanday millatning barqaror taraqqiyoti, avvalo, uning axloqiy asoslariga tayangan holda amalga oshadi. Ammo globallashuv sharoitida mazkur qadriyatlar ko'p hollarda boshqa madaniyatlarning ta'siri ostida o'zgarib, ba'zan esa erkin iste'molchilik yoki texnokratik g'oyalar ta'sirida ikkinchi darajaga surilib qolmoqda[1]. Bu jarayon esa milliy ma'naviyatning uzviyligini buzish xavfini yuzaga keltirmoqda. Globallashuvning asosiy xususiyatlaridan biri – bu umumiy madaniy standartlarning shakllanishi va ular orqali milliy madaniyatlarning o'zaro aralashuvi, hattoki, ayrim hollarda ularning yo'qolib ketishidir. Shu bilan birga, milliy axloqiy qadriyatlarni asrab-avaylash masalasi ko'plab ijtimoiy fanlar – falsafa, sotsiologiya, madaniyatshunoslik, siyosatshunoslik va psixologiya

tadqiqotlarining markaziy masalalaridan biriga aylanmoqda. Chunki axloqiy qadriyatlarining transformatsiyasi nafaqat alohida shaxs, balki butun jamiyat taqdirini belgilovchi muhim jarayondir. Masalan, oila qadriyatlarining buzilishi yoki diniy-axloqiy an'analarning susayishi natijasida jamiyatda axloqiy inqiroz holatlari yuzaga kelishi mumkin[2]. Bu esa yosh avlod tarbiyasi, shaxslararo munosabatlar va milliy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Globallashuv jarayonida milliy axloqiy qadriyatlarining saqlanishi masalasini chuqur o'rganish bugungi kunda uch asosiy sabab bilan izohlanadi. Birinchidan, milliy qadriyatlar millatning madaniy-genetik kodini ifodalaydi va uni yo'qotish millatning tarixiy xotirasini boy berish bilan barobardir. Ikkinchidan, global madaniy bosimlar ostida o'zligini saqlab qolgan jamiyatlar, odatda, ichki barqarorlikni saqlashga qodir bo'ladi. Uchinchidan, milliy axloqiy qadriyatlar global miqyosda ham insoniyatning ma'naviy taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shadi. Falsafiy nuqtayi nazardan olganda, milliy qadriyatlar bilan global qadriyatlar o'rtasidagi dialektik munosabat murakkab jarayonni anglatadi. Dialektika bu yerda qarama-qarshilik va uyg'unlikni o'zida jamlaydi: bir tomondan, milliy qadriyatlar global axloqiy paradigmalarga qarshi turishga harakat qiladi, ikkinchi tomondan esa, ular bilan muvofiqlashishga intiladi. Natijada yangi shakldagi "sintez qadriyatlar" yuzaga keladi. Masalan, milliy mehmondo'stlik qadriyati global turizm sanoatida yangi mazmun kasb etishi yoki milliy diniy qadriyatlar global inson huquqlari paradigmasi bilan muvofiqlashishi mumkin[3].

Adabiyotlar tahlili: Globallashuv jarayonida milliy axloqiy qadriyatlarining saqlanishi masalasi xalqaro miqyosda ko'plab tadqiqotlarga mavzu bo'lib kelmoqda. Bu borada, avvalo, amerikalik sotsiolog va kommunikatsiya nazariyotchisi **Manuel Castells**ning asarlari alohida e'tiborga molikdir. Uning "The Information Age: Economy, Society, and Culture" trilogiyasida globallashuvning axborotlashgan jamiyatdagi axloqiy va madaniy oqibatlari chuqur tahlil qilingan. Shu jihatdan olim globallashuv sharoitida axloqiy qadriyatlarining milliy o'ziga xosligini asrab qolish masalasi "madaniy identitetni saqlashning global strategiyasi" sifatida qaralishi lozimligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, ingliz faylasufi va siyosiy nazariyotchi **Anthony Giddens**ning globallashuv haqidagi ishlari ham mazkur mavzuni tahlil qilishda muhim manba hisoblanadi. Giddens o'zining "Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives" asarida globallashuvni "zamonaviylikning radikalizatsiyasi" deb atab, uning jamiyatdagi an'anaviy axloqiy va ijtimoiy institutlarga ko'rsatgan ta'sirini ochib beradi. Giddens nazariyasida milliy axloqiy qadriyatlarining saqlanishi masalasi jamiyatning o'zini qayta anglash jarayoni bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bunda milliy identitet global bosimlarga qarshi "barqarorlik markazi" sifatida namoyon bo'ladi. Demak, Castells va Giddensning qarashlari bir-birini to'ldiruvchi holda globallashuv va milliy axloqiy qadriyatlar o'rtasidagi murakkab dialektik jarayonni yoritadi: bir tomondan, globallashuv madaniy va axloqiy me'yorlarni umumlashtiruvchi kuch sifatida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan, milliy qadriyatlar global bosimlarga qaramay, jamiyatni ichki barqarorlik va o'ziga xoslik sari yetaklovchi omil bo'lib qoladi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, globallashuv jarayonida milliy axloqiy qadriyatlarining saqlanishi bir tomondan, ijtimoiy-madaniy integratsiya, axborot oqimlari va global kommunikatsiya tizimlarining keskin ta'siri ostida murakkablashayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, milliy identitet va madaniy merosning ichki mustahkamligi sababli ular barqarorlikni saqlab qolish qobiliyatini ham namoyon qilmoqda; natijada, milliy axloqiy qadriyatlarining transformatsiyasi mutlaq yo'qolish yoki rad etish shaklida emas, balki moslashuv, qayta talqin va sintez jarayonida kechib, an'anaviy qadriyatlar zamonaviy axloqiy paradigmalarga uyg'unlashgan holda yangicha mazmun kasb etayotgani ilmiy jihatdan aniqlanib, bu jarayon jamiyatda ijtimoiy uyg'unlik, madaniy o'zlikni saqlash va global jarayonlarga integratsiyalashuvning muvozanatli shaklini yuzaga keltirayotganini ko'rsatadi.

Xulosa: Globallashuv jarayonida milliy axloqiy qadriyatlarining saqlanishi masalasi nafaqat madaniy o'ziga xoslikni, balki ijtimoiy barqarorlik va ma'naviy mustaqillikni ta'minlashda ham beqiyos ahamiyat kasb etadi. Olib borilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, global axborot oqimlari, transmilliy iqtisodiy aloqalar va madaniy almashinuv sharoitida milliy qadriyatlar ko'p hollarda o'zining an'anaviy shaklida emas, balki transformatsiyalashgan ko'rinishda mavjud bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ismatov A. Axborotlashgan jamiyat: ijtimoiy ong va taraqqiyot nuqtai nazaridan falsafiy qarashlar // *Наука и технология в современном мире*. – 2025. – Т. 4. – №. 12. – С. 64-67.
2. Ергашбаев Ш. О'zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish // *Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами*. – 2025. – Т. 1. – №. 1. – С. 314-316.
3. Qiyom o'g'li O. A. et al. Axborotlashgan jamiyat va uning istiqbollari // *Образование наука и инновационные идеи в мире*. – 2025. – Т. 70. – №. 5. – С. 426-429.

THE INFLUENCE OF PRIOR LANGUAGE LEARNING EXPERIENCE ON ANXIETY LEVELS OF TECHNICAL STUDENTS

U.Islomov, teacher, Kokand State University, Kokand

Annotatsiya. Ushbu maqola ESP darslarida 50 nafar birinchi kurs muhandislik talabalarining avvalgi ingliz tili o'rganish tajribasi chet tili xavotiriga ta'sirini o'rganadi. FLCAS, so'rovnom va intervyular muntazam hamda ijobiy tajriba xavotirni kamaytirishini, baholanishdan qo'rqish, tez nutq, texnik terminlar va tengdoshlar bilan taqqoslanish esa uni kuchaytirishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: chet tili xavotiri, avvalgi til tajribasi, ESP, texnik talabalar, muhandislik ta'limi.

Аннотация. В статье рассматривается влияние предыдущего опыта изучения английского языка на иноязычную тревожность 50 студентов первого курса инженерных направлений в ESP-классах. Данные FLCAS, анкеты и интервью показывают, что регулярный и положительный опыт снижает тревожность, а страх оценки, быстрая речь, технические термины и сравнение с однокурсниками усиливают ее.

Ключевые слова: иноязычная тревожность, предыдущий языковой опыт, ESP, технические студенты, инженерное образование

Abstract. This article examines the influence of prior English learning experience on foreign language anxiety among 50 first-year engineering students in ESP classes. Data from FLCAS, a questionnaire and interviews show that regular and positive previous exposure reduces anxiety, while fear of evaluation, rapid speech, technical terms and peer comparison increase it.

Key words: foreign language anxiety, prior language learning experience, ESP, technical students, engineering education.

Introduction. English has become an essential language in science, engineering and technology, as many manuals, research articles, software resources and professional materials are produced in English. Technical students are therefore expected to read subject-related texts, understand lectures, present projects and take part in classroom communication. However, students enter university with unequal language backgrounds. Some have studied English for many years, attended private courses or used online materials, while others have mainly experienced grammar-based school instruction with little speaking or listening practice. This difference can strongly influence how students respond to ESP tasks.

Foreign language anxiety is commonly described as tension connected with language learning and language use. It includes communication apprehension, fear of negative evaluation and test anxiety (Horwitz, Horwitz, & Cope, 1986). In technical higher education, anxiety may be stronger because students process both language and disciplinary content at the same time. A learner may understand an engineering idea in the native language but hesitate to explain it in English because of limited vocabulary or fear of mistakes. Previous research shows that anxiety can reduce comprehension, performance and willingness to communicate (MacIntyre & Gardner, 1991; Young, 1991). At the same time, positive learning experience and self-efficacy can help learners manage difficult tasks (Bandura, 1997; Liu & Jackson, 2008). This article focuses on the relationship between prior English learning experience and anxiety levels among technical students, with special attention to classroom triggers and practical implications for ESP instruction.

Materials. The study was conducted in first-year ESP classes at Kokand State University. The participants were 50 engineering students, including 28 male and 22 female students. Their prior English learning experience ranged from less than three years to more than six years. For analysis, they were divided into three groups: limited prior experience, moderate prior experience and extensive prior experience. This grouping considered years of study, regularity of instruction, additional courses, independent practice and students' own perception of readiness for university ESP tasks.

The main research materials were a 20-item version of the Foreign Language Classroom Anxiety Scale adapted from Horwitz et al. (1986), a Prior Language Learning Experience Questionnaire and a semi-structured interview guide. The anxiety scale used a five-point Likert format. The questionnaire collected information about years of English study, type of instruction, online exposure, self-study habits and perceived competence in listening, speaking, reading and vocabulary. The interview guide helped students explain how their previous learning affected confidence and which classroom situations made them anxious.

Methods. A mixed-methods design was used because the study required both numerical comparison and qualitative explanation. Quantitative data from the anxiety scale and experience questionnaire were analyzed through descriptive statistics, group mean comparison and Pearson correlation. This made it possible to see whether students with longer prior exposure reported lower anxiety. Qualitative data were collected from 12 interview participants and supported by classroom observations during a six-week period. The interview responses were analyzed thematically following the general stages proposed by Braun and Clarke (2006): reading, coding, grouping similar ideas and interpreting themes. Participation was voluntary, and the results were reported without identifying individual students.

Results. The overall mean anxiety score was 3.43, which indicates a moderate to moderately high level of foreign language anxiety among the technical students. The comparison of groups showed a clear pattern: students with limited prior experience had the highest anxiety, while students with extensive experience had the lowest anxiety. This suggests that longer and more active exposure to English may prepare students better for ESP classroom tasks.

Prior language learning experience	N	Mean FLA score	SD
Limited experience (less than 3 years)	18	3.72	0.59
Moderate experience (3-6 years)	20	3.45	0.61
Extensive experience (more than 6 years)	12	3.15	0.57

The correlation between prior learning experience and anxiety was negative and moderate ($r = -0.42$, $p < 0.01$). Interview data explained this pattern. Students with extensive experience said they were not afraid of every mistake because they had already practiced speaking, listened to English materials or used English outside school. Students with limited experience often depended on translation, waited for others to answer and avoided voluntary participation. Four major anxiety triggers appeared repeatedly: fear of negative evaluation, rapid speech comprehension, unfamiliar technical terminology and comparison with stronger classmates. These triggers were strongest in mixed-experience groups, where weaker students often saw others' fluency as evidence of their own failure.

Discussion. The findings show that prior language learning experience is an important factor in technical students' anxiety. Students with more experience were not completely free from anxiety, but they managed it more successfully. **This finding is also supported by Islomov (2026), who found that speaking anxiety in ESP classrooms is closely connected with technical university students' confidence, participation, and fear of making mistakes.** This supports the view that self-efficacy grows through repeated practice and successful learning experiences (Bandura, 1997). When learners have already communicated in English, listened to different materials or completed language tasks before university, they are more likely to treat ESP difficulty as a challenge rather than a threat.

The study also shows that quality of previous learning is as important as the number of years. Some students had studied English for several years but still felt anxious because their earlier instruction focused mainly on grammar rules, translation and written exercises. They had little experience with listening, speaking or spontaneous interaction. Therefore, technical terminology and fast speech increased anxiety because students had to understand language form, professional content and classroom expectations at the same time. This is consistent with cognitive load theory, which explains how excessive processing demands can reduce performance (Sweller, 2011).

For ESP teachers, the results mean that students should not be treated as one uniform group. At the beginning of the course, teachers can collect information about students' learning histories and use it for planning. Low-stakes speaking activities, vocabulary pre-teaching, repeated listening, pair work, model answers and gradual movement from simple to complex tasks can reduce anxiety. Assessment should include formative feedback instead of relying only on high-pressure oral or listening tests. Such practices are especially useful for students with limited prior exposure, but they also create a safer classroom environment for all learners.

Conclusion. This study examined the influence of prior language learning experience on foreign language anxiety among technical students in ESP classes. The results showed that extensive and positive previous exposure to English was associated with lower anxiety, while limited or inconsistent experience increased fear of negative evaluation, rapid speech comprehension problems, difficulty with terminology and peer comparison. Prior experience functions as a protective factor because it builds confidence, familiarity and coping strategies.

The article concludes that ESP instruction should be planned with students' learning histories in mind. Scaffolded tasks, supportive feedback and anxiety-sensitive classroom practices can help technical students move from avoidance to participation. Future research should include larger

samples, several institutions and longitudinal data to examine how anxiety changes during the academic year and which interventions are most effective for engineering learners.

REFERENCES:

1. Al-Hoorie, A. H. (2017). The dynamics of foreign language anxiety: Insights from theory, research, and practice. *Multilingual Matters*.
2. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. W.H. Freeman.
3. Basturkmen, H. (2010). Developing courses in English for specific purposes. Palgrave Macmillan.
4. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
5. Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal*, 70(2), 125-132.
6. Islomov, U. (2026). Speaking anxiety in ESP classrooms: Evidence from technical university students. *Advances in Science and Education*, 2(04), 58–66. <https://doi.org/10.70728/edu.v02.i04.013>
7. Liu, M., & Jackson, J. (2008). An exploration of Chinese EFL learners' unwillingness to communicate. *System*, 36(1), 71-86.
8. MacIntyre, P. D., & Gardner, R. C. (1991). Language anxiety and second language learning. *Language Learning*, 41(1), 85-117.
9. Sweller, J. (2011). Cognitive load theory. *Psychology of Learning and Motivation*, 55, 37-76.
10. Young, D. J. (1991). Creating a low-anxiety classroom environment. *The Modern Language Journal*, 75(4), 426-439.

UDC 378:81'243:37.02

USING A COMMUNICATIVE COGNITIVE METHOD TO DEVELOP LISTENING ABILITIES IN STUDENTS OF NON-LINGUISTIC FIELDS

B.B.Isroilova, Head of the English department, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers, National Research University, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada nolingvistik (muhandislik, iqtisodiyot, tabiiy fanlar) yo'nalish talabalarida tinglab tushunish qobiliyatlarini rivojlantirish uchun kommunikativ-kognitiv usuldan foydalanish samaradorligi nazariy asoslanadi va eksperimental tekshiriladi. An'anaviy tinglab tushunish o'qitishdan farqli o'laroq, taklif etilgan usul kognitiv strategiyalarni (bashorat qilish, ma'noni chiqarish, selektiv diqqat) kommunikativ topshiriqlar bilan (muammolarni yechish, rolli o'yinlar, mazmunni qayta qurish) birlashtiradi.

Kalit so'zlar: kommunikativ-kognitiv usul, tinglab tushunish qobiliyatlari, nolingvistik talabalar, kasbiy tinglash.

Аннотация. В данной статье теоретически обосновывается и экспериментально проверяется эффективность коммуникативно-когнитивного метода для развития способностей к аудированию у студентов неязыковых специальностей (инженерия, экономика, естественные науки). В отличие от традиционного обучения аудированию, ориентированного на расшифровку по принципу "снизу вверх", предлагаемый метод объединяет когнитивные стратегии (прогнозирование, логический вывод, избирательное внимание) с коммуникативными задачами (решение проблем, ролевые игры, реконструкция содержания).

Ключевые слова: коммуникативно-когнитивный метод, умения аудирования, неязыковые студенты, профессиональное аудирование.

Abstract. This article theoretically substantiates and experimentally verifies the effectiveness of a communicative cognitive method for developing listening abilities in students from non-linguistic fields (engineering, economics, natural sciences). Unlike traditional listening instruction focused on bottom-up decoding, the proposed method integrates cognitive strategies (prediction, inference, selective attention) with communicative tasks (problem-solving, role-playing, content reconstruction).

Keywords: communicative cognitive method, listening abilities, non-linguistic students, professional listening.

Introduction. Listening is the most frequently used language skill in professional and academic settings (Rost, 2017), yet it remains the least systematically taught, especially for students of non-linguistic fields. In engineering, economics, and natural sciences, students must comprehend lectures, technical instructions, and conference presentations in a foreign language (English). Traditional listening instruction in non-linguistic universities emphasizes phonetic recognition and gap-filling exercises, neglecting the cognitive and communicative dimensions of real-world listening.

The problem is that students can decode words but fail to infer meaning, predict content, or respond in a communicative way. Therefore, a shift from a purely audio-lingual to a communicative cognitive method is required. This method combines cognitive strategy instruction (planning, monitoring, problem-solving) with communicative tasks (negotiating meaning, collaborative listening).

Literature Review. Listening comprehension has been conceptualized through two main models: bottom-up (phoneme → word → sentence) and top-down (schema → prediction → confirmation). Field (2019) argues that effective listening requires both. However, non-linguistic students often lack linguistic confidence, leading to over-reliance on bottom-up processing, which fails in real speech with elision, accent, and redundancy.

Cognitive approaches (O'Malley & Chamot, 1996) identify three strategy types: metacognitive (planning/evaluating), cognitive (inferring/elaborating), and socio-affective (cooperation/questioning). Vandergrift (2015) showed that explicit cognitive strategy instruction improves listening in L2 learners.

Methods. A quasi-experimental pre-test/post-test control group design was employed. The independent variable: instruction method (communicative cognitive vs. traditional). Dependent variable: listening comprehension score.

Participants. 68 second-year students at Tashkent State Technical University (non-linguistic: mechanical engineering, 32; applied economics, 36). Age: 19–21. Randomly assigned to:

- Experimental Group (EG, n=34) – communicative cognitive method
- Control Group (CG, n=34) – traditional listening instruction

English proficiency: Pre-intermediate (CEFR A2/B1). No significant difference in pre-test scores ($t=0.43$, $p>0.05$).

EG: Each 90-min session followed the cycle:

1. Pre-listening (20 min): Activation of schemata, prediction of content using keywords, setting listening goals (cognitive strategies).

2. While-listening (30 min): 2–3 listenings with selective attention tasks (fill a professional diagram, note numbers/names); inferencing unknown terms from context.

3. Post-listening (40 min): Communicative task – e.g., "You are a project manager. Listen to the equipment failure report and write a short email to the supplier" or role-play a safety briefing.

Audio texts: 60% professional (e.g., lectures on renewable energy systems, economic forecasts, lab safety protocols), 40% semi-professional (interviews, podcasts).

CG: Traditional method: listen → answer multiple-choice/true-false questions → check answers → listen again. No strategy instruction, no communicative output.

Results. Listening Comprehension Scores

Table 1 shows descriptive statistics.

Table 1.

Pre-test and Post-test Listening Scores (max 20 points)

Group	Pre-test (M±SD)	Post-test (M±SD)	Mean Gain	t (paired)	p
EG (n=34)	11.2 ± 2.1	17.8 ± 1.9	6.6	12.4	<0.01
CG (n=34)	11.4 ± 2.0	13.5 ± 2.2	2.1	3.8	<0.05

The experimental group significantly outperformed the control group in the post-test ($t=7.2$, $p<0.01$, Cohen's $d=1.96$ – large effect).

Comparison of Scores: Experimental vs Control Group

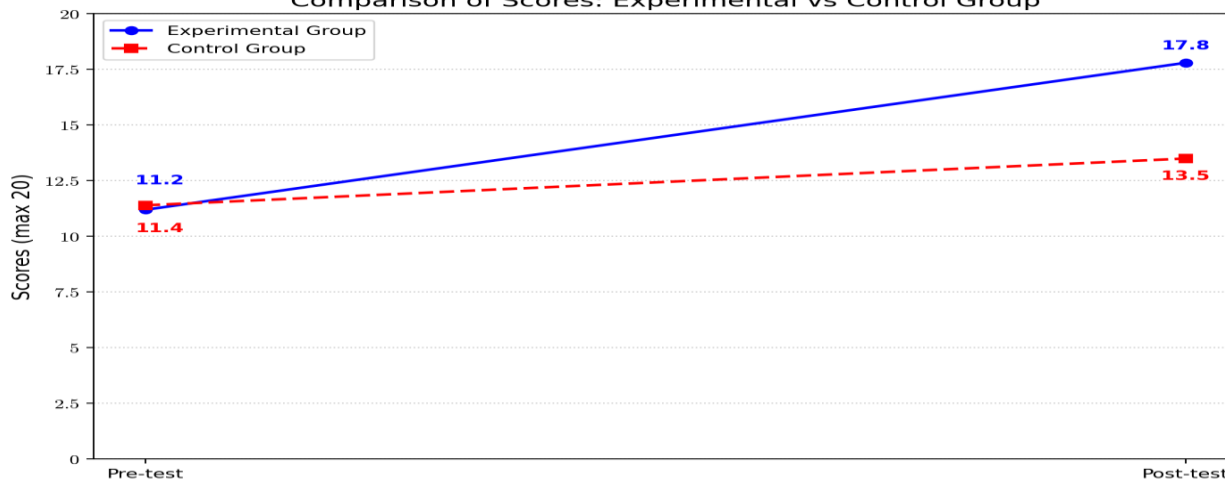

Diagram 1. Comparative Listening Comprehension Scores (EG vs. CG)

The diagram below represents the pre- and post-test mean scores for both groups.

Conclusion. This study demonstrates that the communicative cognitive method significantly enhances listening abilities in non-linguistic students compared to traditional instruction. The 6.6-point gain (33.7% improvement) in the experimental group confirms the hypothesis. Key findings:

1. Cognitive strategies (prediction, selective attention, inferencing) must be explicitly taught, not assumed.

2. Communicative post-listening tasks transform listening from passive reception into active professional action, increasing motivation.

3. Professionally relevant audio materials are essential for non-linguistic fields.

REFERENCES:

1. Field, J. (2019). *Listening in the Language Classroom*. Cambridge University Press.
2. Goh, C. (2018). Metacognitive instruction for second language listening development. *RELC Journal*, 39(2), 188–213.
3. O'Malley, J. M., & Chamot, A. U. (1996). *Learning Strategies in Second Language Acquisition*. Cambridge University Press.
4. Rost, M. (2017). *Teaching and Researching Listening* (3rd ed.). Routledge.
5. Vandergrift, L. (2015). The nature of listening comprehension and pedagogy. In E. Hinkel (Ed.), *Handbook of research in second language teaching and learning* (pp. 348–363). Routledge.

UDC 372.881.111.1:371.322

DESIGNING AND EVALUATING A FLIPPED CLASSROOM–BASED ENGLISH CURRICULUM FOR INTERMEDIATE EFL LEARNERS

A.Jienbaeva, Assistant teacher, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers Institute National Research University, Tashkent

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot oraliq darajadagi ingliz tilini chet tili sifatida o'rganuvchilar uchun teskari sinf modeliga asoslangan ingliz tili o'quv dasturini ishlab chiqish va baholashni o'rganadi. Teskari sinf modeli an'anaviy ta'limni o'zgartirib, mashg'ulotdan tashqari vaqtda (masalan, videoma'ruzalar, o'qish materiallari) bilim berish va sinf vaqtini interaktiv, o'quvchi markazli faoliyatlar uchun ishlatadi.*

Kalit so'zlar: *teskari sinf, EFL o'quv dasturi, oraliq darajadagi o'quvchilar, o'quv dasturini loyihalash, o'quvchilarning faolligi.*

Аннотация. *В данном исследовании рассматривается разработка и оценка учебной программы по английскому языку на основе модели перевернутого класса для изучающих английский как иностранный на среднем уровне. Модель перевернутого класса меняет традиционное обучение: материал предоставляется вне занятий (например, видеолекции, чтение), а время в классе используется для интерактивной деятельности, ориентированной на учащихся.*

Ключевые слова: *перевернутый класс, учебная программа EFL, учащиеся среднего уровня, разработка учебной программы, вовлеченность учащихся.*

Abstract. *This study explores the design and evaluation of a flipped classroom–based English curriculum for intermediate EFL learners. The flipped classroom model reverses traditional instruction by delivering content outside class (e.g., video lectures, readings) and using class time for interactive, learner-centered activities.*

Keywords: *flipped classroom, EFL curriculum, intermediate learners, curriculum design, learner engagement.*

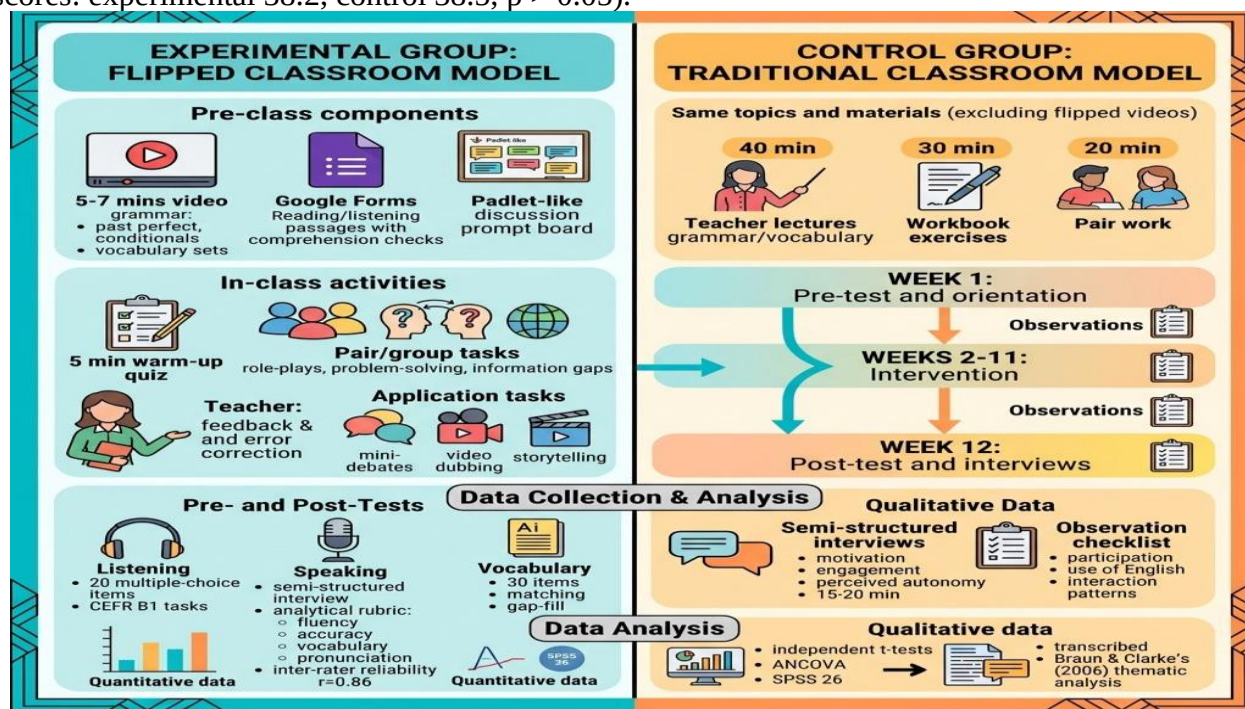
Introduction. The integration of technology into language education has prompted a re-examination of traditional classroom models. Among the most promising innovations is the flipped classroom, where direct instruction moves from group learning space to individual learning space, freeing class time for active, collaborative tasks (Bergmann & Sams, 2012). For intermediate EFL learners – who possess basic communicative competence but struggle with fluency, autonomy, and complex language use – the flipped model offers unique advantages. It allows learners to control the pace of content delivery (e.g., grammar explanations, vocabulary input) and maximizes in-class opportunities for meaningful language production. However, despite growing interest, empirical research on designing and evaluating a complete flipped curriculum for intermediate EFL learners remains limited. Most studies focus on isolated skills or short interventions, lacking a systematic curriculum framework. This study addresses that gap by presenting a 12-week flipped English curriculum specifically tailored for intermediate learners and evaluating its effectiveness through a mixed-methods approach.

Literature Review. The flipped classroom reverses the typical lecture-and-homework cycle. Students access instructional content (e.g., videos, podcasts, reading materials) before class, then apply knowledge through discussions, problem-solving, and projects during class (Strayer, 2012). In EFL settings, this model is particularly beneficial because it increases exposure to target language input outside class and provides more in-class time for output-focused activities (Hung, 2015). Studies have reported positive effects on speaking fluency (Ahmad, 2016), listening comprehension (Roach, 2014), and learner autonomy (Zengin, 2017).

Intermediate learners (CEFR B1 level) typically understand main points of clear input, can handle travel situations, and produce simple connected text. However, they often need scaffolding to develop strategic competence and overcome fossilized errors. A flipped curriculum for this level should balance receptive and productive skills, integrate explicit instruction (pre-class) with communicative tasks (in-class), and incorporate formative assessment. Design principles include: (a) pre-class materials must be accessible (5–10 minute videos), (b) in-class activities should promote negotiation of meaning, and (c) assessment should track both knowledge acquisition and application (Kim et al., 2014).

Methods. A sequential mixed-methods design was adopted. Quantitative data came from pre- and post-tests (listening, speaking, vocabulary). Qualitative data were collected through semi-structured interviews (n=12, six from each group) and weekly classroom observations.

Sixty intermediate EFL learners (aged 18–25, 38 female, 22 male) from a language institute in Tashkent, Uzbekistan, participated. They were randomly assigned to experimental (flipped curriculum, n=30) and control (traditional instruction, n=30) groups. Both groups had equivalent English proficiency based on a standardized placement test (Oxford Quick Placement Test, mean scores: experimental 38.2, control 38.5, $p > 0.05$).

The 12-week curriculum (24 sessions, 90 minutes each) targeted B1-level skills.

Discussion. Post-test results showed significant differences between groups. Experimental group means: listening (16.7/20, SD=2.1), speaking (18.2/25, SD=2.8), vocabulary (24.5/30, SD=2.3). Control group: listening (13.4/20, SD=2.5), speaking (14.3/25, SD=3.1), vocabulary (19.1/30, SD=3.0). ANCOVA (controlling for pre-test scores) revealed significant main effects for all three skills: listening $F(1,57)=12.34$, $p<0.001$; speaking $F(1,57)=15.67$, $p<0.001$; vocabulary $F(1,57)=18.22$, $p<0.001$. Effect sizes (partial η^2) were medium to large (0.32, 0.41, 0.46 respectively).

These findings align with earlier research (Hung, 2015; Ahmad, 2016) showing that flipped instruction enhances L2 outcomes. The largest gain in vocabulary suggests that repeated exposure to pre-class videos and in-class use fosters deeper encoding. Speaking improvement likely stems from increased in-class interaction time – experimental groups spent ~50 min per session on production versus ~20 min in control.

Conclusion. This study demonstrates that a systematically designed flipped classroom curriculum can significantly improve speaking, listening, and vocabulary among intermediate EFL

learners compared to traditional instruction. The mixed-methods evaluation revealed not only better test scores but also heightened motivation, engagement, and self-directed learning skills. The practical curriculum framework – with short pre-class videos, accountable checks, and interactive in-class tasks – offers a replicable model for EFL practitioners. However, successful implementation requires addressing learner readiness and providing technical support. Educators are encouraged to adopt phased introduction of flipped elements and to invest in teacher training for video design. Future work should explore adaptation for lower proficiency levels and integration with adaptive learning technologies.

REFERENCES:

1. Ahmad, S. (2016). The flipped classroom model in EFL speaking instruction. *Journal of Language Teaching and Research*, 7(5), 932–939.
2. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). *Flip your classroom: Reach every student in every class every day*. ISTE.
3. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
4. He, W., Holton, A., Farkas, G., & Warschauer, M. (2016). The effects of flipped instruction on out-of-class study time, exam performance, and student perceptions. *Learning and Instruction*, 45, 61–71.

UO'K 378:612.84(045)

TALABALARDA KO'RISH O'TKIRLIGINING FUNKSIONAL O'ZGARISHLARI VA UNING TAHLILI

M.X.Karimova, PhD, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

F.Omonova, talaba, Turon universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda ko'rish o'tkirligining funksional o'zgarishlari hamda unga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Zamonaviy axborot texnologiyalaridan uzoq muddat foydalanish, vizual yuklamaning ortishi, noto'g'ri yoritish va kamharakat turmush tarzi ko'rish tizimi faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi yoritilgan. Tadqiqotda ko'rish o'tkirligining pasayishi o'quv jarayoni samaradorligiga ta'sir etuvchi muhim omillardan biri ekani qayd etilib, miopiya va akkomodatsiya buzilishlarining rivojlanish xavfi tahlil qilingan. Shuningdek, ko'rish funksiyasidagi o'zgarishlarni erta aniqlash, profilaktik choralarni ishlab chiqish va gigiyenik sharoitlarni takomillashtirishning ahamiyati asoslab berilgan. Olingan natijalar yoshlar salomatligini muhofaza qilish hamda ko'rish buzilishlarining oldini olishda ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Ko'rish o'tkirligi, talabalar, vizual tizim, funksional o'zgarishlar, kompyuter, smartfon, ko'z salomatligi.

Аннотация. В этой статье проанализированы функциональные изменения видимости и факторы, влияющие на нее. Отмечалось, что длительное использование современных информационных технологий, увеличение визуальной нагрузки, неправильное освещение и малоподвижный образ жизни оказывают негативное влияние на деятельность системы. В исследовании отмечалось, что снижение остроты зрения является одним из важных факторов, влияющих на эффективность учебного процесса. Также обосновывается важность раннего выявления изменений зрительной функции, разработки профилактических мер и совершенствования гигиенических условий. Полученные результаты имеют научно-практическое значение в охране здоровья молодежи и предотвращении нарушений зрения.

Ключевые слова: Зрение, студенты, визуальная система, функциональные изменения, компьютер, смартфон, здоровье глаз.

Abstract. This article analyzes functional changes in visibility and factors affecting it. It was noted that the long-term use of modern information technologies, an increase in visual load, incorrect lighting and a sedentary lifestyle have a negative impact on the system. The study noted that decreased visual acuity is one of the important factors affecting the effectiveness of the educational process. The importance of early detection of changes in visual function, the development of preventive measures and the improvement of hygienic conditions is also justified. The findings have scientific and practical implications in protecting youth health and preventing visual impairment.

Key words: Vision, students, visual system, functional changes, computer, smartphone, eye health.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi inson faoliyatining deyarli barcha sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, yoshlar va talabalar orasida kompyuter, smartfon va boshqa raqamli qurilmalardan keng foydalanish ko'rish tizimiga tushadigan yuklamani keskin oshirmoqda. Bu esa ko'rish analizatorining funksional holatida turli

o'zgarishlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Ko'rish o'tkirligi insonning tashqi muhitni idrok etishida muhim fiziologik ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. U ko'zning optik tizimi, to'r parda va markaziy asab tizimi faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning pasayishi o'quv jarayonining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan, ko'rish o'tkirligining funksional o'zgarishlarini o'rganish oftalmologiya va fiziologiya fanlarining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar talabalarda ko'rish o'tkirligining pasayish tendensiyasi ortib borayotganini ko'rsatmoqda. Bu holat ko'pincha uzoq muddatli vizual yuklama, noto'g'ri yoritish sharoitlari, dam olish rejimining buzilishi hamda kamharakat turmush tarzi bilan bog'liq. Bunday omillar ta'sirida akkomodatsiya jarayonining buzilishi, ko'z mushaklarining zo'riqishi va miopiya kabi kasalliklarning rivojlanish xavfi ortadi. Butunjahon Sog'liqni Saqlash Tashkilotining ma'lum qilishicha, dunyo miqyosida 800 mln.dan ziyod kishida yaqindan ko'rish kasalligi kuzatiladi [4.,8].

Talabalarda ko'rish o'tkirligining funksional o'zgarishlarini erta aniqlash va ularni tahlil qilish profilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ushbu muammoni chuqur o'rganish, zamonaviy diagnostika usullaridan foydalangan holda ko'rish funksiyasini baholash hamda unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash zarur [4.,6].

Ushbu tadqiqot natijalari yoshlar salomatligini muhofaza qilish, ko'rish buzilishlarining oldini olish va ta'lim jarayonida gigiyenik sharoitlarni takomillashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lishi kutilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda talabalarda ko'rish o'tkirligining pasayishi global muammo sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, uzoq muddatli yaqin masofaga qarab ishlash, raqamli qurilmalardan intensiv foydalanish va noto'g'ri yoritish sharoitlari ko'rish tizimiga ya'ni ko'rish o'tkirligining pasayishi sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalar orasida miopiya (yaqin ko'rish nuqsoni) keng tarqalgan. Masalan, Brian A. Holden boshchiligidagi tadqiqotlarda 2050-yilga borib dunyo aholisining yarmi miopiyadan aziyat chekishi prognoz qilingan. Bu esa ayniqsa yoshlar, jumladan talabalar orasida ko'rish o'tkirligining pasayishi dolzarb ekanini ko'rsatadi.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bilan bog'liq holda kompyuter ko'rish sindromi (CVS) tushunchasi ham keng o'rganilgan. American Optometric Association ma'lumotlariga ko'ra, uzoq vaqt kompyuter va smartfonlardan foydalanish ko'zning charchashi, quruqligi va ko'rish o'tkirligining vaqtinchalik pasayishiga olib keladi.

Shuningdek, David A. Goss va boshqa olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlarda o'qish va yozish jarayonida uzoq vaqt davomida yaqin masofaga qarash akkomodatsiya tizimiga yuklama berishi va funksional o'zgarishlarga sabab bo'lishi aniqlangan.

Aprelev A.E., Setko N.P., Iserkepova A.M., Pashinina R.V. va boshqalar turli yo'nalishlarda ta'lim olayotgan talabalarda ko'rish o'tkirligi va ko'rish faoliyati bilan bo'g'liq kasalliklar, jumladan, miopiyaning tarqalishi, ko'lami, sabablarini o'rganishgan [3.4].

Ba'zi tadqiqotlar esa tashqi muhit omillariga e'tibor qaratadi. Tabiiy yorug'lik yetishmasligi, noto'g'ri o'tirish holati va ko'z gigiyenasiga rioya qilmaslik ham ko'rish o'tkirligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, pandemiya davrida masofaviy ta'limning kengayishi bu muammoni yanada kuchaytirgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot talabalarda ko'rish o'tkirligining funksional o'zgarishlarini aniqlash, ularning kelib chiqish omillarini o'rganish hamda ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, kompleks va tizimli yondashuv asosida olib borildi. Tadqiqot jarayonida ko'rish o'tkirligini aniqlash uchun vizometriya usuli qo'llanildi. Ushbu usul yordamida talabalarining ko'rish darajasi maxsus jadvallar orqali baholanib, ko'rish analizatorining funksional holati aniqlashtirildi. Bundan tashqari, ko'zning turli masofalarga moslashish qobiliyati, ya'ni akkomodatsiya funksiyasi ham o'rganildi.

Tadqiqot obyekti sifatida oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan 18–25 yoshdagi talabalar tanlab olindi. Ishtirokchilarni tanlashda ularning umumiy sog'lig'i qoniqarli bo'lishi, tadqiqotda ixtiyoriy ishtirok etishga rozilik bildirishi kabi mezonlarga e'tibor qaratildi. Shu bilan birga, og'ir ko'z kasalliklari, oldingi jarrohlik amaliyotlari yoki surunkali kasalliklarga ega bo'lgan shaxslar tadqiqotdan chiqarib tashlandi. Talabalarining kundalik turmush tarzi va vizual yuklamasini aniqlash maqsadida anketa-so'rovnoma usulidan foydalanildi. So'rovnomada gadgetlardan foydalanish davomiyligi, o'qish va dam olish rejimi, yoritish sharoitlari hamda jismoniy faollik darajasi kabi omillar o'rganildi. Ushbu ma'lumotlar ko'rish o'tkirligidagi o'zgarishlarga ta'sir etuvchi asosiy sabablarni aniqlash imkonini berdi.

Olingan natijalar matematik-statistik usullar yordamida qayta ishlanib, o'rtacha arifmetik

qiymatlar, standart og'ish va ishonchlilik darajalari aniqlandi. Statistik tahlil natijalarning haqqoniyligini ta'minlash va turli omillar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga xizmat qildi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot davomida olingan natijalar, talabalarda ko'rish o'tkirligining funksional holati sezilarli darajada turmush tarzi va vizual yuklama bilan bog'liqligini ko'rsatdi.

Ko'rish o'tkirligi klassik usulda Golovin jadvali yordamida olib borib aniqlandi. Ya'ni, tekshiriluvchi talaba Golovin jadvalidan 5 metr masofa uzoqlikda turib, har bir ko'zning o'tkirligi alohida tekshirildi.

Golovin jadvali bo'yicha olingan natijalarda kata farq bo'lmasligi uchun talabalarda ko'rish o'tkirligiga ko'ra ikki guruhga ajratildi. Ko'rish o'tkirligi me'yor darajasiga yaqin hamda ko'rish o'tkirli keskin pasaygan talabalar. Jadvalda har ikkala guruh talabalarining ko'rish o'tkirligini o'rganish natijalari keltirilgan.

Talabalarda ko'rish o'tkirligining natijalari.

№	Tekshiriluvchi guruhlar	Meyor	Ko'rish o'tkirligi natijalari	
			O'ng ko'z o'tkirligi	Chap ko'z o'tkirligi
1.	Ko'rish o'tkirligi meyor darajasiga yaqin bo'lgan talabalar guruhi, n=86	1,0	0,96	0,99
2.	Ko'rish o'tkirligi meyor darajasidan past bo'lgan talabalar guruhi, n=16	1,0	0,33	0,18

Golovin jadvali yordamida o'tkazilgan natijalardan ko'rinib turibdiki, jami 102 nafardan iborat tekshiriluvchi talabalarining 86 nafarida ko'rish o'tkirligi meyoridan aytarli farq qilmaydi, ya'ni tekshiriluvchi talabalarda o'ng ko'zning ko'rish o'tkirligi o'rtacha 0,96, chap ko'zniki esa 0,99 ga teng, me'yor esa 1,0 deb qabul qilingan. Tekshiriluvchilar ya'ni, respondentlarning 16 nafarida esa ko'rish o'tkirligi keskin pasayganligini kuzatish mumkin. Ya'ni bu guruhda o'ng ko'zning ko'rish o'tkirligi 0,33 ga, chap ko'zniki esa, 0,18 ga teng. Birinchi guruh bilan solishtirganda juda yomon natija hisoblanadi.

Ko'rish o'tkirligi 0,9 darajaga pasayishi jiddiy o'zgarish hisoblanmaydi chunki, me'yoriy holatda 1,0 hisoblanadi. Odatda uzoq vaqt davomida aqliy faoliyat bilan shug'ullanish yoki boshqa shunga o'xshash kundalik mashg'ulotlar natijasida ko'rish o'tkirligi 0,9 gacha pasayishi, biroz dam olgandan so'ng esa yana normal darajaga qaytishi mumkin. Talabalar ma'lum vaqt davomida aqliy mehnat bilan shug'ullangach, ko'rish o'tkirligi 0,9 gacha pasayishi mumkin. Ayniqsa, uy vazifalari hajmi ortib, aqliy yuklama kuchaygan va ruhiy zo'riqish yuzaga kelgan holatlarda bu ko'rsatkich yanada kamayadi. Biroq bu holat patologik emas. Chunki qisqa muddatli damdan so'ng ko'rish o'tkirligi yana avvalgi me'yoriy darajasiga qaytadi. Shu sababli ko'rish o'tkirligining 0,9 gacha pasayishini barqaror o'zgarish sifatida baholash to'g'ri emas.

Biroq ikkinchi guruhda qayd etilgan keskin o'zgarishlar jiddiy tashvish uyg'otadi. Jumladan, 16 nafar tekshiriluvchida ko'rish o'tkirligi o'ng ko'zda 0,33, chap ko'zda esa 0,18 gacha pasaygani og'ir buzilishlardan dalolat beradi. Bunday darajadagi kamayish albatta jiddiy xavotirga sabab bo'ladi.

Ma'lumki, ko'rish o'tkirligi 0,7 va undan past bo'lgan hollarda ko'zoynak taqish zarur hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, 0,33 va 0,18 ko'rsatkichlar ko'rish qobiliyatining nihoyatda past darajada ekanini bildiradi va ularni xavfli chegara sifatida baholash mumkin.

Yuqorida ko'rish o'tkirligi darajalari o'rtasidagi sezilarli farq asosida talabalar shartli ravishda ikki guruhga — ko'rish o'tkirligi me'yoriy ko'rsatkichga yaqin bo'lganlar hamda ko'rish o'tkirligi ancha pasaygan talabalar guruhlariga ajratilgani qayd etildi. Har ikki guruh natijalari umumlashtirilib, barcha tekshiruv ishtirokchilari bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich chiqarilganda, tekshirilganlarda o'ng ko'zning ko'rish o'tkirligi 0,64, chap ko'zning ko'rish o'tkirligi esa 0,58 ni tashkil etgani aniqlandi. Natijalardan ko'rinadiki, umumlashtirilgan ko'rsatkichlar ham me'yoriy darajadan sezilarli darajada past ekanligi kuzatiladi.

Ko'rish o'tkirligi sezilarli darajada pasaygan talabalar umumiy tekshiriluvchilarning 15,7 foizini tashkil qilishi aniqlandi. Bu esa mazkur guruh vakillari ko'zoynak taqishga ehtiyoj sezishini ko'rsatadi. Shuningdek, ushbu talabalar o'qish, yozish, ta'lim jarayonida ishtirok etish va umuman intellektual faoliyat bilan bog'liq vazifalarni bajarishda ko'proq zo'riqishga duch kelishi, natijada turli darajadagi stress holatlari yuzaga kelishi ehtimoli yuqori hisoblanadi.

Xulosa. Shunday qilib, tadqiqot natijalari talabalarda ko'rish o'tkirligining funksional o'zgarishlari ko'p omilli xarakterga ega ekanligini va ularni kompleks yondashuv asosida o'rganish zarurligini ko'rsatdi. Olingan ma'lumotlar asosida ishlab chiqilgan tavsiyalar esa yoshlar orasida ko'rish buzilishlarining oldini olishga xizmat qiladi. Talabalarda ko'rish o'tkirligining funksional

o'zgarishlari asosan noto'g'ri o'qish va ish sharoitlari natijasida yuzaga keladi. Vaqtida profilaktika va gigiyenik talablarni bajarish orqali bu muammolarni oldini olish yoki kamaytirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Avetisov S.E. Oftalmologiya asoslari. – M.: GEOTAR-Media, 2018. – 752 b.
2. Алявия О.Т. Кодиров Ш.Қ., Нишанова А.А. Физиология (даслик) Т., 2018 й. 695 б.
3. Апрельев А.Е., Пашина Р.В., Караулова Е.С. Оценка распространенности миопия и качества жизни больных с миопией. Медицинский вестник Башкортостан Том. 10. №2 2015.-С 169-171.
4. Апрельев А.Е. и др. Анализ общесоматического статуса у студентов. Оренбургской медицинской академии с миопией. // Медицинский вестник Башкортостан 2014-Т.9. №2-с 169-171.
5. Бабанов С.А. Профессиональные поражения орган зрения: оптимизация диагностических и лечебных мероприятий. // Р.М.Ж. Клиническая офтальмология. 2017. Том 2-стр.21-24.
6. Mirsaidov M.M. Talabalarda ko'rish gigiyenasi. – Toshkent: Tibbiyot, 2021. – 180 b.
7. Morgan I.G., Ohno-Matsui K., Saw S.M. Myopia // Lancet. – 2018. – Vol. 379. – P. 1739–1748.
8. Kasparov A.A. Ko'z kasalliklari. – Toshkent: Fan, 2019. – 256 b.
9. Somov E.E. Klinicheskaya oftalmologiya. – M.: Meditsina, 2017. – 384 b.
10. Rosenfield M. Computer vision syndrome: a review // Ophthalmic Physiol Opt. – 2016. – Vol. 36(5). – P. 502–515.
11. Shelepin Yu.E. Fiziologiya zreniya. – Sankt-Peterburg: Nauka, 2016. – 320 b.
12. World Health Organization. World report on vision. – Geneva, 2019.
13. World Health Organization. World report on vision. – Geneva, 2019.
14. American Academy of Ophthalmology. Basic and Clinical Science Course. – San Francisco, 2020.

UDC 37.015.3:004.896

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Sh.Sh.Kaxxarova, teacher, Bukhara State University, Bukhara

Annotatsiya. *Sun'iy intellekt (SI) ta'lim sohasida o'zgartiruvchi kuch sifatida namoyon bo'lib, xorijiy tillarni o'qitish va o'rganish usullarini tubdan o'zgartirmoqda. Ushbu maqolada SI texnologiyalarining — jumladan tabiiy tilni qayta ishlash, mashinaviy o'qitish va adaptiv ta'lim tizimlari — xorijiy tillarni o'qitish kontekstidagi ko'p qirrali roli ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *Sun'iy intellekt, xorijiy tillarni o'qitish, tabiiy tilni qayta ishlash, adaptiv ta'lim, ta'lim texnologiyalari*

Аннотация. *Искусственный интеллект (ИИ) становится преобразующей силой в образовании, кардинально меняя подходы к преподаванию и изучению иностранных языков. В данной статье рассматривается многогранная роль технологий ИИ — включая обработку естественного языка, машинное обучение и системы адаптивного обучения — в контексте обучения иностранным языкам.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, обучение иностранным языкам, обработка естественного языка, адаптивное обучение, образовательные технологии*

Abstract. *Artificial intelligence (AI) has emerged as a transformative force in education, fundamentally reshaping how foreign languages are taught and learned. This article examines the multifaceted role of AI technologies — including natural language processing, machine learning, and adaptive learning systems — in the context of foreign language instruction. By analyzing current applications such as AI-powered tutoring systems, automated speech recognition, intelligent feedback mechanisms, and personalized learning platforms, this study explores how these technologies enhance pedagogical outcomes, increase learner motivation, and democratize access to quality language education.*

Keywords: *Artificial Intelligence, Foreign Language Teaching, Natural Language Processing, Adaptive Learning, EdTech*

The rapid advancement of artificial intelligence (AI) has triggered a paradigm shift across virtually every sector of human activity, and education is no exception. Within the domain of language learning and foreign language education, AI technologies are revolutionizing traditional pedagogical approaches, offering unprecedented opportunities for personalization, accessibility, and efficiency. From AI-driven chatbots that simulate real-time conversation practice to sophisticated natural language processing (NLP) systems that provide instant grammatical feedback, the integration of AI into language classrooms represents one of the most significant developments in applied linguistics of the 21st century.

Foreign language acquisition has long been recognized as a complex cognitive and social process that demands sustained effort, meaningful interaction, and repeated exposure to authentic language use. Traditional classroom settings, while invaluable, often face structural limitations such

as large class sizes, limited contact hours, and the inability to provide individualized instruction at scale. These constraints have historically disadvantaged many learners, particularly those in underserved communities or geographically isolated regions where qualified language teachers are scarce. AI-powered educational tools are increasingly filling these gaps, offering scalable, affordable, and highly adaptive learning experiences.

This article aims to provide a comprehensive overview of how AI is currently being applied in foreign language teaching, critically evaluating both the benefits and the challenges of such integration. The discussion encompasses a range of AI applications — from intelligent tutoring systems and automated speech recognition to machine translation and AI-generated content — and situates these within broader pedagogical and ethical frameworks. By drawing on recent empirical research and theoretical perspectives from both applied linguistics and educational technology, this article seeks to contribute to the growing scholarly discourse on the future of AI-assisted language education.

To understand the pedagogical implications of AI in language teaching, it is essential to ground the discussion in established theories of second language acquisition (SLA). Krashen's Input Hypothesis posits that language acquisition occurs when learners are exposed to comprehensible input that is slightly beyond their current level of competence — what he termed 'i+1.' AI systems, through their capacity to dynamically assess learner proficiency and adjust content difficulty accordingly, operationalize this principle at an individual level with remarkable precision.

Similarly, Vygotsky's concept of the Zone of Proximal Development (ZPD) — the space between what a learner can accomplish independently and what they can achieve with guidance — finds a technological expression in AI tutoring systems. These systems function as sophisticated scaffolding tools, providing targeted support that adapts in real time to the learner's evolving needs. Rather than offering a one-size-fits-all curriculum, AI enables a form of differentiated instruction that was previously achievable only through intensive one-on-one tutoring.

The sociocultural theory of language learning also informs our understanding of AI's role. While traditional interpretations of sociocultural theory emphasize human-to-human interaction as the primary driver of language development, contemporary researchers are increasingly acknowledging the potential of human-computer interaction as a meaningful form of communicative engagement. AI-powered conversational agents, when designed with linguistic authenticity and contextual sensitivity, can simulate the kind of interactional scaffolding that promotes language acquisition.

Intelligent Tutoring Systems (ITS) represent one of the most sophisticated applications of AI in education. These systems utilize machine learning algorithms to model individual learner behavior, track progress over time, and deliver personalized instructional content. In the context of language learning, platforms such as Duolingo, Babbel, and Carnegie Learning's MATHia (adapted for linguistic contexts) exemplify how ITS can provide tailored practice in vocabulary, grammar, reading, and listening comprehension.

Adaptive learning platforms go beyond simple repetition-based drills; they employ spaced repetition algorithms — informed by cognitive science research on memory consolidation — to schedule review sessions at optimal intervals, thereby maximizing long-term retention. Some platforms further incorporate emotion recognition technology, using facial expression analysis or biometric data to gauge learner engagement and adjust the learning experience accordingly.

Natural Language Processing (NLP) lies at the heart of many AI language learning tools. NLP enables computers to understand, generate, and respond to human language in ways that were previously impossible. In foreign language education, NLP is employed in automated writing evaluation systems that provide detailed, instantaneous feedback on grammatical accuracy, syntactic complexity, vocabulary range, and discourse coherence.

Systems such as Grammarly, Turnitin's feedback tools, and purpose-built language learning platforms use NLP to analyze learner-produced text at multiple linguistic levels. Unlike traditional red-pen correction, these AI-generated feedback mechanisms can explain errors in context, suggest alternative formulations, and track improvement over time. This form of immediate, detailed feedback has been shown in numerous studies to significantly accelerate the development of writing proficiency in second and foreign language learners.

One of the most challenging aspects of foreign language learning is the development of accurate pronunciation and natural oral fluency. AI-powered Automated Speech Recognition (ASR) technology has transformed pronunciation training by enabling learners to receive real-time, objective feedback on their spoken output. Applications such as ELSA Speak and Google's pronunciation tools

use advanced ASR models trained on vast corpora of native speaker data to identify phonemic errors and provide targeted corrective feedback.

The implications of this technology are particularly significant for learners who lack access to native-speaking teachers or who experience anxiety about making pronunciation errors in face-to-face settings. ASR-based tools provide a low-stakes, private environment for oral practice, which research consistently links to increased speaking frequency and reduced language anxiety — both critical factors in oral language development.

The development of sophisticated conversational AI systems — exemplified by large language models (LLMs) such as GPT-4 and Claude — has opened new frontiers in foreign language practice. These systems can engage learners in extended, contextually appropriate conversations across a virtually unlimited range of topics and communicative situations. Unlike scripted dialogue systems of earlier generations, modern AI chatbots demonstrate remarkable flexibility in responding to unexpected learner input, correcting errors gracefully, and adjusting their linguistic register to match the learner's proficiency level.

Several language learning platforms have begun integrating LLM-based chatbots as conversational practice partners, enabling learners to engage in authentic communicative tasks such as role-playing job interviews, negotiating business transactions, or discussing current events — all in the target language. The pedagogical value of such interactions lies not only in linguistic practice but also in the development of communicative competence and cultural pragmatic awareness.

The integration of AI in language education inevitably raises important questions about the evolving role of human teachers. It is crucial, however, to resist simplistic narratives that frame AI as a wholesale replacement for human instruction. Rather, the evidence suggests that AI is most effective when deployed as a complementary resource that frees teachers from routine, administrative tasks — such as grading standardized exercises or tracking attendance — thereby allowing them to devote greater attention to higher-order pedagogical activities.

These higher-order activities include facilitating complex communicative tasks, providing socioemotional support, fostering critical thinking, and cultivating cultural awareness — dimensions of language education that remain deeply human and that AI systems, despite their impressive capabilities, are far from replicating with full authenticity. Indeed, the most effective implementations of AI in language classrooms are those that position the technology as a tool in the teacher's repertoire rather than as an autonomous instructor.

Professional development therefore becomes a critical issue. Language teachers must be equipped with the knowledge and skills to select, evaluate, and effectively integrate AI tools into their instructional practice. Teacher education programs and ongoing professional development initiatives need to address AI literacy as a core competency for 21st-century educators, ensuring that teachers are not merely passive users of AI tools but active, critically informed practitioners.

REFERENCES:

1. Beatty, K. (2013). Teaching and Researching Computer-Assisted Language Learning (2nd ed.). Routledge.
2. Godwin-Jones, R. (2022). Riding the digital wave: AI-powered language learning. *Language Learning & Technology*, 26(2), 1–19.
3. Krashen, S. D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon.

UDC 37.015.3:81.23

MULTILINGUAL COMMUNICATION AS A NEW APPROACH TO LANGUAGE ACQUISITION

L.Kholmuradova, PhD, Associate Professor, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. Zamonaviy ilmiy qo'llanishda kommunikatsiya ma'no aylanishi jarayoni sifatida tushuniladi; u nafaqat xabarni shakllantirish va uzatishni, balki uni adresat tomonidan talqin etish uchun zarur sharoitlarni yaratishni ham o'z ichiga oladi. Shu tariqa kommunikatsiya axborotni uzatishning oddiy texnik akti emas, balki aktorlar o'rtasida o'zaro anglashuvga erishishga qaratilgan ijtimoiy o'zaro ta'sir sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa ma'nolarni muvofiqlashtirishni ta'minlaydigan umumiy kognitiv makon, kommunikativ me'yorlar va kutishlarning mavjudligini nazarda tutadi. Ijtimoiy rollar majmui turli madaniyatlarda va turli xalqlarda bir xil bo'lishi mumkin emas. Insonning muloqot doirasi qanchalik keng bo'lsa, u foydalanadigan ijtimoiy rollar majmui, boshqacha aytganda, rol diapazoni shunchalik boy bo'ladi. Shaxsning madaniy va intellektual rivojlanishi ham katta ahamiyatga ega. Til yashayotgan va kelajak avlodlarni o'zaro bog'laydi, ko'plab tarixiy jarayonlarni tushunish va anglashga xizmat qiladi. Kommunikatsiyaning asosiy

vositasi sifatida til o'z tabiatiga ko'ra ijtimoiy va milliydir. Insonning jamiyatdagi xulq-atvor me'yorlari ham til orqali uzatiladi.

Kalit so'zlar: madaniyat, madaniyatlararo muloqot, til, mentalitet.

Аннотация. В современном научном употреблении коммуникация понимается как процесс циркуляции смысла, включающий в себя не только формирование и передачу сообщения, но и создание условий для его интерпретации адресатом. Тем самым коммуникация предстает не просто техническим актом передачи информации, а социальным взаимодействием, направленным на достижение взаимопонимания между акторами. Это предполагает наличие общего когнитивного пространства, коммуникативных норм и ожиданий, обеспечивающих согласование смыслов. Набор социальных ролей не может быть одинаковым в разных культурах и у разных народов. Чем шире круг общения у человека, тем богаче будет и используемый им набор социальных ролей, или, иначе, ролевой диапазон. Большое значение имеет и культурное, интеллектуальное развитие личности. Язык связывает живущие и будущие поколения, способствует пониманию и осмыслению многих исторических процессов. Как основное средство коммуникации, язык является социальным и национальным по своей природе. Нормы поведения человека в обществе также передаются через язык.

Ключевые слова: культура, межкультурная коммуникация, язык, менталитет.

Abstract. In contemporary scholarly usage, communication is understood as a process of the circulation of meaning, encompassing not only the formation and transmission of a message, but also the creation of conditions necessary for its interpretation by the addressee. Thus, communication appears not merely as a technical act of information transfer, but as a form of social interaction aimed at achieving mutual understanding between actors. This presupposes the existence of a shared cognitive space, as well as communicative norms and expectations that ensure the coordination of meanings. The set of social roles cannot be identical across different cultures and peoples. The broader a person's circle of communication, the richer the range of social roles they employ, or, in other words, their role repertoire. The cultural and intellectual development of the individual is also of great significance. Language connects present and future generations and contributes to the understanding and interpretation of many historical processes. As the primary means of communication, language is social and national in its nature. Norms of human behavior in society are likewise transmitted through language.

Key words: culture, multilingual communication, language, mentality.

Introduction. Multilingual communication highlights the need for a new approach to language acquisition. As globalization and migration have led to more diverse communities, traditional ideas about language, which focus on monolingualism and fixed grammar rules, no longer fully apply. Instead, multilingual communication involves flexibility, adaptation, and the creative use of different language resources to navigate diverse contexts.

The term “multilingual communication” was revealed by the authors as an ideal goal to which a person should strive in his desire to adapt as effectively as possible to the surrounding world. “Multilingual communication” presupposes a situation in which participants of this process, representing different cultures, recognize what does not belong to their culture as a phenomenon of “alien.” Obviously, for full and effective contact between the two sides it is necessary to take into account the entire body of knowledge and ideas about the “alien” culture, its historical identity, religious experience and traditions, value orientations and cultural codes.

Material and methods. A positive solution to this problem requires the knowledge of the basic aspects of the theory of cultural studies. Cultural theory is understood as a system of interrelated concepts, principles, judgments that reveal the essence, structure, genesis of culture as a whole or of any cultural phenomenon. In this regard, a bachelor who performs academic research in the profile “Theory and Practice of Intercultural Communication” must be oriented in basic cultural concepts.

The term culture (from the Latin cultura - tillage, care, cultivation) appeared in the era of antiquity. Its original meaning was associated with soil cultivation. In the modern understanding, “culture” is a historically determined level of development of society, creative powers and abilities of a person, expressed in the types and forms of organization of his life activity; This is a world created by man, his artificial habitat, different from the natural environment, a set of material and spiritual values, life ideas, patterns of behavior, norms, methods and techniques of human life.

Culture performs numerous functions in society. The most important one is humanistic. It is designed to help a person best adapt to the environment and defines other functions as particular ways

of solving this general problem. The cognitive, epistemological function is associated with the ability of culture to reflect the social experience of many generations of people. Informative function closely intertwined with the function of historical continuity, transmission of social experience. The regulatory (normative) function establishes norms and regulates people's behavior. The value (axiological) function forms values and orientations. The function of socialization performs the task of a person's entry into society. Adaptive- helps him adapt to the environment. Creative – develops a person's creative potential. The communicative-integrative function acts as a means of communication and unification of people.

Results. For a correct understanding of the categories “native” - “strange” in intercultural communication, it is important to know what type a particular culture belongs to. Using various classification criteria, cultural scientists distinguish different types of culture. The most general approach is to divide culture into material and spiritual. The field of material culture includes the results of human activity that have a material embodiment (buildings, tools, household items, etc.). Spiritual culture reflects the results of his activities aimed at the formation of spiritual and artistic values (ethical, aesthetic norms, legal, political, religious, scientific knowledge).

Everyday culture presupposes a person's mastery of the customs of everyday life in their living environment. The process of mastering this culture is called socialization and enculturation of the individual. A specialized culture presupposes special, usually professional training related to a person's professional status.

Ethnic, national, regional, social, religious and other criteria may be used in the classification of culture. For intercultural communication, deep penetration into the national culture of a particular people is of particular importance. It develops under the influence of numerous factors (natural and climatic, geographical, historical, sociocultural) and is manifested in the characteristics of the material, spiritual life and mentality of each people. The most striking manifestation of national identity is language, literature, art, folklore, religion, way of life, and methods of farming.

Values underlie human behavior and intercultural communication. The category of moral values, for example, can include such concepts as dignity and freedom. The category of aesthetic values includes the beautiful, the sublime, the tragic and the comic. The category of religious values includes the concepts of faith and divine grace.

Conclusion. In the process of multilingual communication, it is important to be aware of the customs and traditions characteristic of a representative of a particular culture. Customs are the historically established order of social life, expressing patterns of behavior in education, communication, work and everyday life. They perform both permissive and prohibitive functions, blocking the manifestations of individual words, actions and deeds. Customs include a set of traditions (from the Latin tradition - gratitude). Customs and traditions also largely determine the norms and rules of human behavior.

In multilingual communication, ethnic culture plays a special role (for example, in the study of folklore). It lies at the origins of national culture and preserves its most archaic, local features. It is characterized by a relationship with the natural environment and the centuries-old experience of folk life, the traditions of the ethnic group. Cultural awareness people act in multilingual communication in an appropriate way and never have any problems with their interlocutors.

Multilingual communication between individuals from different cultural backgrounds involves various factors that can affect both the linguistic and social aspects of interaction. One key factor is the language proficiency of the participants. Individuals may have different levels of fluency in the shared language, which can impact the clarity and complexity of the conversation. Language proficiency plays a crucial role in multilingual communication, especially when people from different cultural backgrounds come together to communicate.

REFERENCES:

1. Vorobyov V.V. Linguoculturology: theory and methods. - M., 1997
2. Maslova V. A. Linguoculturology: a textbook. M.: Publishing Center "Academy", 2001.
3. Karasik V.I. On the categories of linguoculturology. Linguistic personality: problems of communicative activity. Volgograd: Change, 2001
4. Vorkachev S.G. Linguoculturology, linguistic personality, concept: the formation of an anthropocentric paradigm in linguistics // Philological Sciences. - 2001. - No. 1.
5. Karaulov Yu. N. Russian language and linguistic personality, M.: "Nauka", 1987 Stepanov Yu. S. Constants: Dictionary of Russian culture. M.: Academic Project, 2001
6. Vorkachev S. G. Linguoculturology, linguistic personality, concept: the formation of the anthropocentric paradigm in linguistics // Philological Sciences. - 2001. - No. 1. - S. 64-72.

7. Kholmuradova L.E. (2021). National and Cultural Originality of English and French Phraseology and its Influence on the Development of the Mentality of the People. Annals of the Romanian Society for Cell Biology, 4778-4784

8. Холмурадова Л.Э. Линвокультурология как важная часть нового филологического предмета. Ташкент 2018, стр. 52-57 —<https://journal.fledu.uz/ru/lingvokulturologiya-kak-vazhnaya-chast-novogo-filologicheskogo-predmeta/>

UO'K 37.02

BOLALAR NEYROXIRURGIYASI FANINI O'QITISHDA SIMULYATSION TA'LIMNING IMKONIYATLARI

M.A.Mamadaminova, assistent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolalar neyroxirurgiyasi fanini o'qitishda simulyatsion ta'lim texnologiyalarining o'rni, ahamiyati va amaliy imkoniyatlari yoritilgan. Maqolada neyroxirurgik manipulyatsiyalarni xavfsiz va samarali o'rgatishda simulyatorlar, virtual texnologiyalar va interaktiv treninglarning afzalliklari tahlil qilingan. Shuningdek, simulyatsion ta'limning bolalar neyroxirurgiyasi fanini o'qitish sifati va talabalar kompetensiyasini oshirishdagi roli ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: bolalar neyroxirurgiyasi, simulyatsion ta'lim, klinik fikrlash, amaliy ko'nikma, virtual simulyator, interaktiv trening, tibbiy ta'lim, innovatsion texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье освещаются роль, значение и возможности симуляционного обучения в преподавании детской нейрохирургии. В статье проанализированы преимущества использования симуляторов, виртуальных технологий и интерактивных тренингов при безопасном и эффективном обучении нейрохирургическим манипуляциям. Также показано влияние симуляционного обучения на повышение качества преподавания детской нейрохирургии и профессиональной компетентности обучающихся.

Ключевые слова: детская нейрохирургия, симуляционное обучение, клиническое мышление, практические навыки, виртуальный симулятор, интерактивный тренинг, медицинское образование, инновационные технологии.

Abstract. This article discusses the role, significance, and opportunities of simulation-based education in teaching pediatric neurosurgery. The article analyzes the advantages of simulators, virtual technologies, and interactive training methods in the safe and effective teaching of neurosurgical procedures. In addition, the study highlights the impact of simulation-based education on improving the quality of pediatric neurosurgery teaching and enhancing students' professional competencies.

Keywords: pediatric neurosurgery, simulation-based education, clinical thinking, practical skills, virtual simulator, interactive training, medical education, innovative technologies.

Kirish. Zamonaviy tibbiyotning jadal rivojlanishi, yuqori texnologik diagnostika va davolash usullarining amaliyotga keng joriy etilishi tibbiy ta'lim tizimiga ham yangi talablarni qo'yimoqda. Ayniqsa, murakkab va yuqori mas'uliyat talab etadigan yo'nalishlardan biri bo'lgan bolalar neyroxirurgiyasi fanini o'qitishda nazariy bilim bilan bir qatorda amaliy ko'nikmalarni mukammal shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bolalar organizmining anatomik-fiziologik xususiyatlari, markaziy asab tizimining nozik tuzilishi hamda operativ muolajalarning yuqori xavf darajasi mutaxassisdan chuqur bilim, aniq amaliy tayyorgarlik va tezkor klinik fikrlashni talab qiladi. An'anaviy ta'lim usullari ko'pincha talabalarni murakkab neyroxirurgik holatlarga to'liq tayyorlash imkonini bermaydi. Real klinik vaziyatlarda esa bemor xavfsizligi birinchi o'rinda turadi va yosh mutaxassislarining xatoga yo'l qo'yish ehtimoli jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shu sababli so'nggi yillarda tibbiy ta'lim tizimida simulyatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish dolzarb masalalardan biriga aylandi.

Simulyatsion ta'lim — bu maxsus simulyatorlar, virtual dasturlar, interaktiv modellar va klinik stsenariylar yordamida talabalarda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalashga xizmat qiluvchi innovatsion pedagogik yondashuvdir. Ushbu usul talabalarga xavfsiz sharoitda ko'p marotaba mashq qilish, klinik vaziyatlarni tahlil etish, operativ manipulyatsiyalarni bajarish hamda mustaqil qaror qabul qilish imkonini beradi. Ayniqsa, bolalar neyroxirurgiyasi kabi murakkab yo'nalishlarda simulyatsion ta'lim amaliy ko'nikmalarni shakllantirishning samarali vositasi hisoblanadi.

Muhokama. Tibbiy ta'lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalarning joriy etilishi ta'lim sifatini oshirish, nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish hamda bo'lajak

mutaxassislarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, bolalar neyroxirurgiyasi kabi murakkab va yuqori aniqlik talab qiluvchi yo'nalishda simulyatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy tibbiy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, simulyatsion ta'lim an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan bir qator ustunliklarga ega. Avvalo, talabalarda nazariy bilimlarni mustahkamlash bilan birga amaliy ko'nikmalarni xavfsiz sharoitda shakllantirish imkonini beradi. Real klinik amaliyotda bolalar neyroxirurgik operatsiyalari yuqori xavf darajasi bilan tavsiflanadi va kichik xatolik ham jiddiy asoratlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli simulyatorlar yordamida ko'p marotaba mashq qilish talabalar uchun muhim tajriba maktabi vazifasini bajaradi.

Simulyatsion treninglar davomida talabalar turli klinik vaziyatlarni modellashtirish orqali tezkor qaror qabul qilish, jamoaviy ishlash, klinik tafakkur yuritish va stressli vaziyatlarda to'g'ri harakat qilish ko'nikmalarini egallaydi. Ayniqsa, intrakranial gematoma, gidrotsefaliya, tug'ma nerv tizimi nuqsonlari yoki bosh miya jarohatlari kabi holatlarni virtual stsenariylar asosida o'rganish o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi. Bu esa kelgusida real bemorlar bilan ishlash jarayonida diagnostik va terapevtik xatolar sonining kamayishiga xizmat qiladi. Shuningdek, virtual reallik (VR), kengaytirilgan reallik (AR) va 3D-modellashtirish texnologiyalarining rivojlanishi bolalar neyroxirurgiyasi fanini o'qitishda yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida bosh miya anatomiyasini uch o'lchamli formatda ko'rish, murakkab operatsion bosqichlarni modellashtirish va individual klinik holatlarni tahlil qilish imkoniyati yuzaga kelmoqda. Natijada talabalar operativ manipulyatsiyalarni chuqurroq tushunadi va amaliy tayyorgarlik darajasi ortadi. Biroq simulyatsion ta'limni joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, yuqori texnologik simulyatorlarning qimmatligi, maxsus jihozlangan simulyatsion markazlarning yetishmasligi hamda malakali trener-pedagoglarga bo'lgan ehtiyoj ushbu yo'nalishning keng rivojlanishiga ma'lum darajada to'sqinlik qilmoqda. Shu bilan birga, ayrim hollarda simulyatsion treninglar real klinik muhitning barcha jihatlarini to'liq aks ettira olmaydi. Shunga qaramasdan, ko'plab ilmiy tadqiqotlar simulyatsion ta'limning klinik kompetensiyalarni shakllantirishdagi samaradorligini tasdiqlamoqda.

Bolalar neyroxirurgiyasi fanida simulyatsion ta'limdan foydalanish nafaqat talabalar bilim va ko'nikmalarini oshiradi, balki bemor xavfsizligini ta'minlash, tibbiy xatolarni kamaytirish hamda zamonaviy tibbiy ta'lim standartlarini takomillashtirishga ham xizmat qiladi. Shu bois tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida simulyatsion texnologiyalarni keng joriy etish, maxsus trening markazlarini tashkil etish va innovatsion pedagogik yondashuvlarni rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Xulosa. Bolalar neyroxirurgiyasi fanini o'qitishda simulyatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy tibbiy ta'limning muhim va samarali yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Simulyatsion treninglar talabalar va yosh mutaxassislarda nazariy bilimlarni mustahkamlash, amaliy ko'nikmalarni shakllantirish, klinik fikrlashni rivojlantirish hamda tezkor va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, bolalar neyroxirurgiyasi kabi murakkab va yuqori aniqlik talab qiluvchi yo'nalishda simulyatsion texnologiyalar bemor xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Virtual reallik, 3D-modellashtirish va interaktiv simulyatorlardan foydalanish o'quv jarayonining samaradorligini oshirib, talabalarning operativ manipulyatsiyalarni chuqurroq o'zlashtirishiga yordam beradi. Simulyatsion ta'lim orqali murakkab klinik holatlarni xavfsiz sharoitda takroriy mashq qilish imkoniyati yaratiladi, bu esa real amaliyotdagi tibbiy xatolar xavfini kamaytiradi.

Tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida innovatsion pedagogik texnologiyalarni rivojlantirish va simulyatsion treninglarni o'quv jarayoniga keng tatbiq etish kelajakdagi raqobatbardosh, yuqori malakali neyroxirurg mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Avdeev A.V., Kuznetsov Yu.S. Simulyatsion texnologiyalar tibbiy ta'limda. – Moskva: GEOTAR-Media, 2020. – 256 b.
2. Ziyodullayev Sh.Sh., Karimov B.A. Zamonaviy tibbiy ta'limda innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 198 b.
3. Rosen K.R. The history of medical simulation. Journal of Critical Care. 2008;23(2):157–166.
4. G'ofurov A.A., Xasanov I.I. Tibbiyot oliy ta'limida simulyatsion o'qitish metodikasi. – Samarqand, 2022. – 145 b.
5. Yaqubov U.X. Neyroxirurgiyada innovatsion texnologiyalar va amaliy tayyorgarlik asoslari. – Toshkent: Tib-kitob, 2023. – 224 b.

LINGUISTIC REPRESENTATION OF CULTURAL VALUES IN UZBEK AND ENGLISH DISCOURSE

N.D.Maxsudbekova, teacher, “Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers” National Research University, Tashkent

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va ingliz diskursida madaniy qadriyatlarning lingvistik ifodalanishi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi kollektivism, kattalarga hurmat, mehmondo'stlik, individualizm va xushmuomalalik kabi madaniy qadriyatlar ifodalanadigan asosiy lingvistik vositalarni aniqlash va solishtirishdir. Tadqiqot qadriyatlarga asoslangan diskursiv strategiyalardagi o'xshashlik va farqlarni ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: madaniy qadriyatlar, diskurs, o'zbek tili, ingliz tili, lingvistik ifodalash, pragmatika.

Аннотация. В статье рассматривается лингвистическая репрезентация культурных ценностей в узбекском и английском дискурсе. Цель исследования — выявить и сравнить ключевые языковые средства, с помощью которых выражаются такие культурные ценности, как коллективизм, уважение к старшим, гостеприимство, индивидуализм и вежливость. Исследование подчёркивает сходства и различия в ценностно-ориентированных дискурсивных стратегиях.

Ключевые слова: культурные ценности, дискурс, узбекский язык, английский язык, лингвистическая репрезентация, прагматика.

Abstract. The article examines the linguistic representation of cultural values in Uzbek and English discourse. The aim of the study is to identify and compare the key linguistic means through which cultural values such as collectivism, respect for elders, hospitality, individualism, and politeness are expressed in both languages. The research highlights similarities and differences in value-oriented discourse strategies.

Keywords: cultural values, discourse, Uzbek language, English language, linguistic representation, pragmatics.

Introduction. The relevance of this study is determined by the growing need to understand how cultural values are encoded in language, particularly in the context of cross-cultural communication and language teaching. As globalization deepens interactions between representatives of different linguistic communities, understanding culturally specific discourse strategies becomes essential for effective and respectful communication. Uzbek and English belong to different language families (Turkic and Germanic) and are rooted in distinct cultural traditions — collectivist and individualist, respectively. The aim of this article is to identify and compare linguistic means of representing core cultural values in Uzbek and English discourse.

The objectives are:

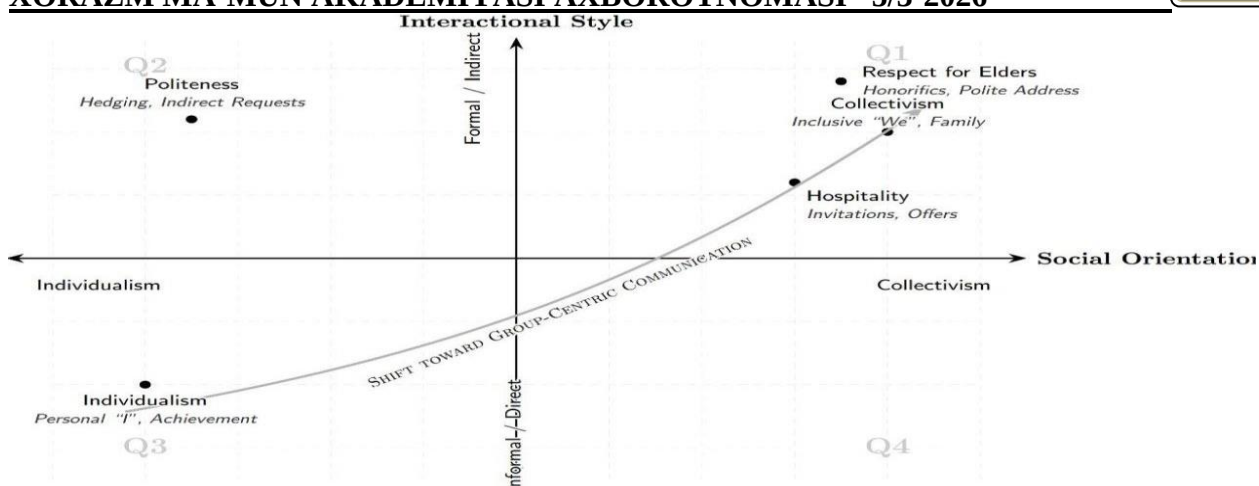
- 1) to describe key cultural values reflected in both languages;
- 2) to analyze linguistic markers of these values in authentic discourse samples;
- 3) to identify similarities and differences in value representation.

Literature Review. Research on linguistic representation of cultural values draws on the work of E. Sapir and B. Whorf on linguistic relativity, as well as G. Hofstede's cultural dimensions (individualism vs. collectivism, power distance). In discourse analysis, A. Wierzbicka (1997) demonstrated how cultural scripts are embedded in language. Studies on Uzbek discourse (M. Rakhimova, 2018; Sh. Sattorova, 2020) highlight the prevalence of honorifics, blessing formulas, and collectivist pronouns. English discourse research (P. Brown & S. Levinson, 1987; H. Spencer-Oatey, 2008) emphasizes face-saving strategies, indirectness, and positive politeness. However, systematic comparative studies between Uzbek and English remain scarce. This work addresses this gap by empirically comparing both languages.

Methods and Discussion. The study was conducted over 10 weeks (September–November 2025) at the Department of English, TIAME National Research University. Forty participants (20 native Uzbek speakers, 20 native English speakers) aged 21–45 took part. All had higher education. Data sources included:

- 40 written discourse samples (essays and personal letters)
- 40 recorded spoken interactions (family conversations and workplace dialogues)

Each sample was analyzed for the presence and frequency of linguistically encoded cultural values based on a predefined coding scheme:

For quantitative analysis, frequencies per 1,000 words were calculated. For qualitative analysis, discourse acts were examined pragmatically.

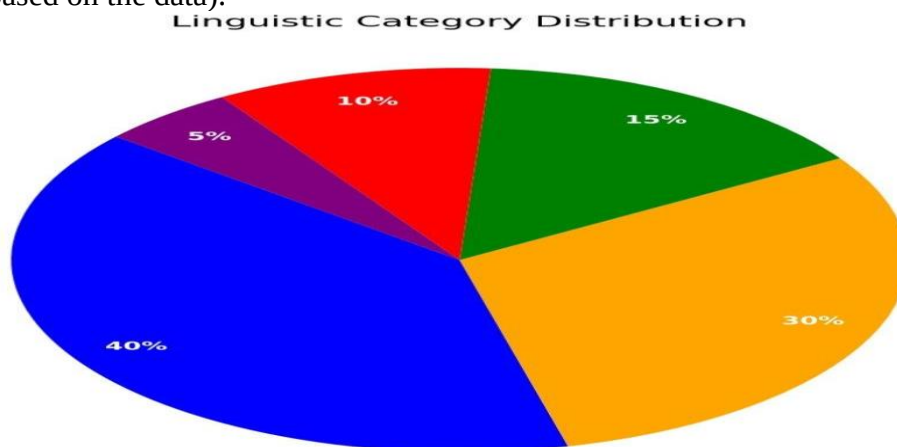
Discussion of Results. Quantitative results showed significant differences:

Cultural value	Uzbek discourse (per 1,000 words)	English discourse (per 1,000 words)
Collectivism	12.4	3.2
Respect for elders	8.7	1.5
Hospitality	7.9	2.4
Individualism	2.1	11.6
Politeness (indirectness)	5.3	9.8

Statistically significant differences were found (t-test, $p < 0.01$) for all categories. Uzbek discourse frequently used kinship terms (aka, opa), diminutive suffixes, and blessing formulas (barakalla, omad bo'lsin). English discourse showed preference for modal verbs (could, would), hedging (kind of, a bit), and impersonal constructions (it seems).

Qualitative analysis revealed that in requests, Uzbek speakers often invoked family or community wellbeing ("Oilamiz uchun qilaylik" — "Let's do it for our family"), while English speakers emphasized personal choice ("I'd prefer to do it this way"). Apology strategies differed: Uzbek speakers used self-humbling expressions (mening aybim — "my fault"), while English speakers used more neutral apologies (sorry about that).

A pie chart summarizing the main linguistic markers of value representation in Uzbek discourse would show (based on the data):

Dominant Linguistic Markers of Cultural Values in Uzbek Discourse

- Kinship and family references — 40%
 - Honorifics and polite address — 30%
 - Blessings and religious formulas — 15%
 - Inclusive pronouns — 10%
 - Diminutives — 5%
- In English discourse:
- Modal hedging — 35%
 - First-person singular pronouns — 30%

- Impersonal constructions — 20%
- Softening tags (you know, I think) — 15%

Thus, Uzbek discourse prioritizes relational and hierarchical values, while English discourse focuses on autonomy and face-sensitive indirectness.

Conclusion. The study confirms that linguistic representation of cultural values in Uzbek and English discourse differs significantly in both frequency and form. Uzbek discourse emphasizes collectivism, respect for elders, and hospitality through kinship terms, honorifics, and blessings. English discourse prioritizes individualism and indirect politeness through modal hedging and impersonal constructions. These findings are valuable for cross-cultural communication training and for teaching Uzbek or English as foreign languages. Limitations include moderate sample size and focus on educated speakers. Future research should explore digital discourse and generational shifts in value expression.

REFERENCES:

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
2. Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations*. Sage.
3. Rakhimova, M. (2018). *Discourse markers in Uzbek everyday communication*. Tashkent State University Press.
4. Sattorova, Sh. (2020). Cultural values and speech etiquette in Uzbek language. *Journal of Uzbek Linguistics*, 4(2), 45–53.
5. Spencer-Oatey, H. (2008). *Culturally speaking: Culture, communication and politeness theory*. Continuum.
6. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words*. Oxford University Press.

UO'K: 378.147:57.086

OLIIY TA'LIM TIZIMIDA GENETIKA FANINI O'QITISH JARAYONIDA KAZUS-METODNING PEDAGOGIK SAMARADORLIGI

Mirzoyeva M.A., o'qituvchi, Abu Ali Ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti, Buxoro
<https://orcid.org/0009-0006-9474-6146>

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada oliy ta'lim muassasalarida genetika fanini o'qitish jarayonida kazu-metodni qo'llashning kasbiy kompetentlikni shakllantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Kazus-metod orqali talabalarning tahliliy fikrlash, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish hamda nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash ko'nikmalari rivojlanishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Tajriba-sinov natijalari kazu-metodga asoslangan ta'lim jarayoni talabalarning kasbiy tayyorgarligi samaradorligini oshirishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: genetika, kazu-metod, kasbiy kompetentlik, innovatsion ta'lim, muammoli o'qitish.

Аннотация. В данной научной статье проанализировано значение применения кazu-метода в процессе преподавания генетики в высших образовательных учреждениях как фактора формирования профессиональной компетентности. Научно обосновано, что использование кazu-метода способствует развитию у студентов аналитического мышления, навыков принятия решений в проблемных ситуациях, а также умений интеграции теоретических знаний с практикой. Результаты опытно-экспериментальной работы показали, что образовательный процесс, основанный на кazu-методе, повышает эффективность профессиональной подготовки студентов.

Ключевые слова: генетика, кazu-метод, профессиональная компетентность, инновационное обучение, проблемное обучение.

Abstract. This scientific article analyzes the significance of applying the case-study method in teaching Genetics in higher education institutions as a factor in developing professional competence. It is scientifically substantiated that the case-study method enhances students' analytical thinking, decision-making skills in problem-based situations, and their ability to integrate theoretical knowledge with practical application. The results of the experimental study demonstrate that a case-based instructional approach increases the effectiveness of students' professional training.

Keywords: Genetics, case-study method, professional competence, innovative education, problem-based learning.

Kirish. Jahon ta'lim tizimida oliy ta'lim mazmunini kompetentlikka yo'naltirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilanmoqda. Ayniqsa, tabiiy fanlar, xususan genetika fanini o'qitish jarayonida talabalarda faqat nazariy bilimlarni emas, balki ularni amaliyotda qo'llay olish, muammoli

vaziyatlarni tahlil qilish va ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Genetika fani murakkab tushunchalar, abstrakt modellar va hisob-kitoblarga asoslangan bo'lib, an'anaviy ma'ruza va reproduktiv o'qitish usullari orqali uni to'liq o'zlashtirish talabalar uchun muayyan qiyinchiliklar tug'diradi. Shu sababli ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni, jumladan kazu-metodni joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda.

Kazu-metod talabalarni real yoki realga yaqin muammoli vaziyatlar asosida o'qitishga qaratilgan bo'lib, ularda tahliliy fikrlash, ijodiy yondashuv va kasbiy kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur metodni genetika fanini o'qitishda qo'llash orqali talabalarning fanga bo'lgan qiziqishini oshirish, mustaqil ta'lim faolligini kuchaytirish va kasbiy tayyorgarlik sifatini yaxshilash mumkin.

Asosiy qism. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri raqobatbardosh, mustaqil fikrlay oladigan va kasbiy kompetensiyalarga ega mutaxassislarni tayyorlashdan iborat. Bu jarayonda genetika fanini o'qitish muhim o'rin tutadi, chunki mazkur fan talabalarda irsiy jarayonlarni tushunish, tahlil qilish va amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini shakllantiradi.

An'anaviy o'qitish usullari genetika fanining murakkab tushunchalarini chuqur o'zlashtirishda har doim ham samarali emas. Shu sababli ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalar, jumladan kazu-metodni joriy etish dolzarb hisoblanadi. Kazu-metod real yoki realga yaqin muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilib, talabalarni faol ta'lim sub'ektiga aylantiradi.

Genetika fanini o'qitishda kazu-metoddan foydalanish talabalarda kasbiy kompetentlikning quyidagi tarkibiy qismlarini rivojlantiradi:

- muammoni aniqlash va tahlil qilish kompetensiyasi;
- ilmiy asoslangan qaror qabul qilish ko'nikmasi;
- genetik ma'lumotlarni talqin qilish va xulosa chiqarish malakalari;
- jamoada ishlash va muloqot kompetensiyasi.

Olib borilgan tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko'rsatdiki, kazu-metod qo'llangan guruhlarda talabalarning fanga bo'lgan qiziqishi, mustaqil ta'lim faolligi va kasbiy tayyorgarlik darajasi an'anaviy usullarda o'qitilgan guruhlariga nisbatan yuqori bo'lgan.

Materiallar va tadqiqot metodlari. Ushbu tadqiqot oliy ta'lim muassasasida "Genetika" fanini o'qitish jarayonida kazu-metodni qo'llash orqali talabalarning kasbiy kompetentligini shakllantirish samaradorligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot pedagogik tajriba-sinov shaklida tashkil etildi va nazorat hamda tajriba guruhlarini qamrab oldi. Nazorat guruhida ta'lim jarayoni an'anaviy usullar asosida, tajriba guruhida esa kazu-metoddan foydalanilgan holda olib borildi.

Qo'llanilgan metodlar:

Pedagogik kuzatish — talabalarning dars jarayonidagi faolligi, muloqot darajasi va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini aniqlash uchun;

Suhbat va so'rovnoma — talabalarning fanga bo'lgan qiziqishi va o'qitish usullariga munosabatini baholash maqsadida;

Test sinovlari — nazariy bilimlar darajasini aniqlash uchun;

Amaliy topshiriqlar va kazu tahlili — talabalarning muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish va genetik ma'lumotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini baholash uchun;

Statistik tahlil — olingan natijalarni foiz ko'rsatkichlari orqali qiyosiy tahlil qilish maqsadida.

Baholash mezonlari

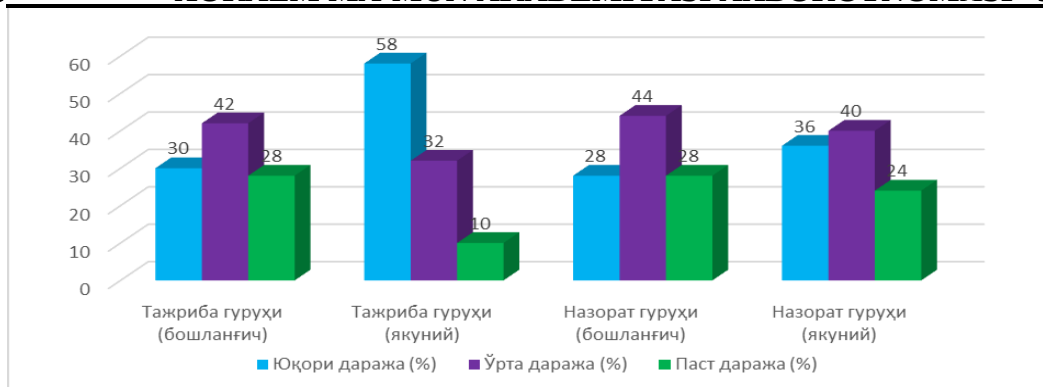
Talabalarning kasbiy kompetentlik darajasi quyidagi ko'rsatkichlar asosida baholandi:

- ✓ bilimlarning o'zlashtirish darajasi (yuqori, o'rta, past);
- ✓ amaliy ko'nikmalar shakllanishi;
- ✓ tahliliy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati;
- ✓ jamoada ishlash va muloqot madaniyati.

Natijalar. Tadqiqot jarayonida genetika fanini o'qitishda kazu-metoddan foydalanish talabalarning bilim darajasi va kasbiy kompetentlik shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlash maqsad qilindi. Pedagogik tajriba-sinov ishlari tajriba va nazorat guruhlarida olib borildi.

Talabalarning nazariy bilim darajasi natijalari;

Tajriba boshida har ikki guruh talabalarining bilim darajasi deyarli bir xil bo'lib, yuqori ko'rsatkichli talabalar ulushi past darajada ekanligi aniqlandi. Tajriba yakunida tajriba guruhida yuqori bilim darajasiga ega talabalar soni sezilarli darajada oshgani kuzatildi.

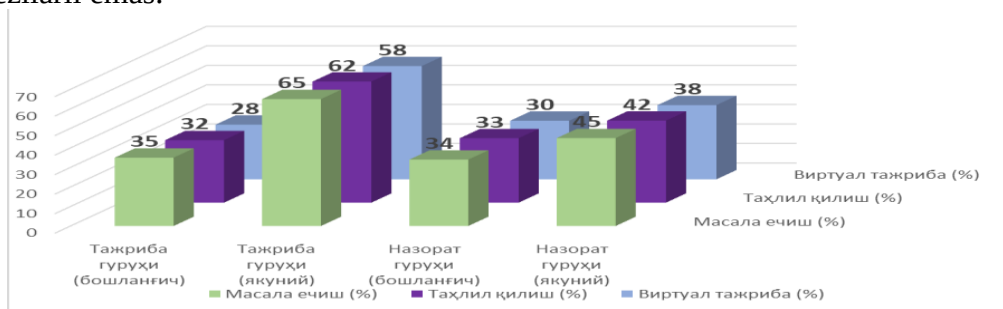
1-rasm. Tajriba va nazorat guruhlarida talabalarning nazariy bilim darajasi

Ko'rinib turibdiki (1-rasm), kazu-metod qo'llangan tajriba guruhida yuqori bilim darajasiga ega talabalar ulushi sezilarli darajada oshgan.

Tajriba guruhida:

- yuqori bilim darajasiga ega talabalar ulushi 28–32 % dan 55–60 % gacha oshdi;
- o'rta darajadagi ko'rsatkichlar barqaror saqlandi;
- past darajadagi talabalar ulushi keskin kamaydi.

Nazorat guruhida esa bilim darajasida muayyan o'sish qayd etilgan bo'lsa-da, u statistik jihatdan sezilarli emas.

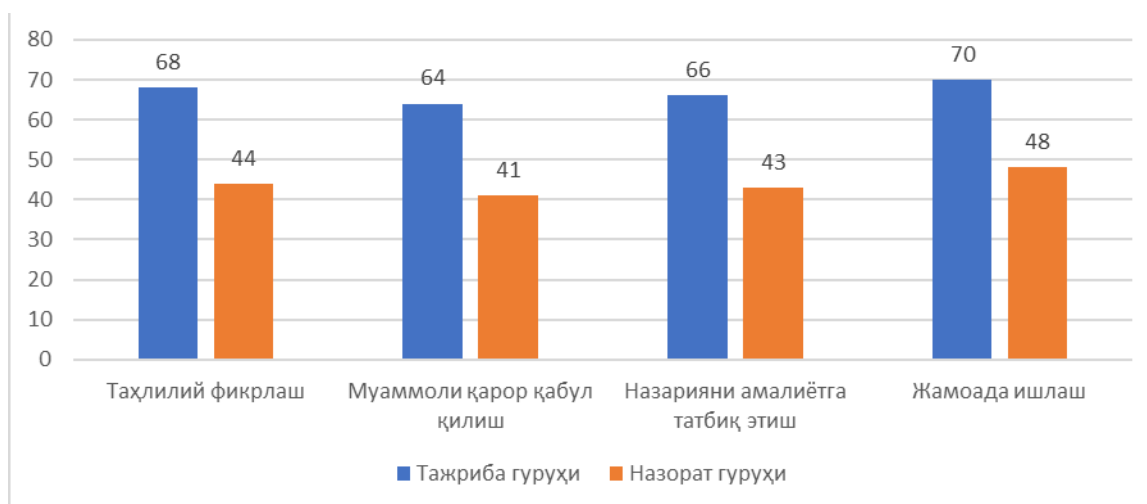
2-rasm. Amaliy ko'nikmalar shakllanish darajasi

Izoh: Kazus-metod asosida tashkil etilgan darslar talabalarining amaliy faolligini va virtual tajribalarni bajarish ko'nikmalarini rivojlantirgan.

Amaliy ko'nikmalarni baholashda talabalarining:

- genetik masalalarni yechish;
- ma'lumotlarni tahlil qilish;
- virtual tajribalarni bajarish qobiliyatlari hisobga olindi.

Kazu-metod asosida o'qitilgan tajriba guruhida talabalarining amaliy faolligi yuqori darajada bo'lib, ular muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish va ilmiy xulosalar chiqarishda faol ishtirok etdilar. Nazorat guruhida esa amaliy ko'nikmalar asosan reproduktiv xarakterda qolib ketdi.

3-rasm. Kasbiy kompetentlik shakllanish darajasi bo'yicha qiyosiy natijalar (%)

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kazu-metod qo'llangan guruhlarda kasbiy kompetentlik quyidagi yo'nalishlar bo'yicha yuqori shakllandi:

- tahliliy fikrlash;
- muammoni ilmiy asosda hal qilish;
- jamoada ishlash va muloqot;
- nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash.

Olingan natijalar jadval va diagrammalar orqali tahlil qilinib, kazu-metodning ta'lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyati isbotlandi.

Xulosa qilib aytganda, genetika fanini o'qitishda kazu-metodni qo'llash kasbiy kompetentlikni shakllantirishning samarali omili hisoblanadi. Ushbu metod talabalarda nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va ilmiy yechim topish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Kazu-metodni ta'lim jarayoniga keng joriy etish genetika fanini o'qitish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Азизов, А. (2022). Педагогические технологии и инновации. Ташкент: Издательство педагогики Узбекистана.
2. Каримова, Д., & Тухтаев, Б. (2021). Современные подходы к преподаванию генетики. Инновации в высшем образовании, 5(3), 45–52.
3. Имомова, Д. А., Мирзаева, М. А., & Алимкулов, С. О. У. (2016). Навыки педагога в использовании инновационных технологий в системе современного образования. International scientific review, (9 (19)), 78-79.
4. G'afurov A.T. Fayzullayev S.S., Saidov J. "Genetika osmonidagi zulmatli tunlar" «Ta'lim muammolari» nashriyoti. Toshkent–2015,. 180 b.
5. Мирзоева, М. А. (2021). Современные требования к профессионалу. Журнал естественных наук, 1(1).
6. Mirzoeva, M. (2022). Improving the professional competence of future biology teachers as a pedagogical problem. Science and innovation, 1(4), 293-296.
7. Mirzoeva, M. (2022). Повышение профессиональной компетентности будущих учителей биологии как педагогическая проблема. Science and innovation, 1(B4), 293-297.
8. Mirzoeva, M. A. (2023). Methods for the Systematic Formation of Biology Teachers as Specialists. Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal, 2(2), 131-134.
9. Akhtamovna, M. M. (2023). Digitalization–Development. Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal, 2(2), 128-130.
10. Mirzoeva, M. A. (2023). Oliy Ta'lim Tizimida Genetikani O'qitishning Tizimli Tahlili. Amaliy va tibbiyot fanlari ilmiy jurnali, 2(11), 302-307.
11. Mirzoeva, M. A. (2023). Teaching Genetics: Past, Present and Future. Best Journal of Innovation in Science, Research and Development, 2(10), 246-251.
12. Мирзоева, М. А. (2023). Систематический анализ преподавания генетики в высших учебных заведениях. Amaliy va tibbiyot fanlari ilmiy jurnali, 2(12), 587-592.
13. Mirzoeva, M. (2025). To provide students with a set of theoretical and practical competencies in the field of genetics. Journal of Applied Science and Social Science, 1(1), 423-428.

UDC 371.3:57

INNOVATIVE METHODS OF TEACHING BIOLOGY

R.N.Muminova, teacher, Kokand State University, Kokand

Annotatsiya. Ushbu maqolada biologiyani o'qitish metodikasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, ularni darslarga tatbiq etish va dars jarayonini yanada qiziqarli tashkil etish uchun axborot texnologiyalari bilan hamkorlikda ishlash masalalari ko'rib chiqiladi. Samarali viktorinalar o'tkazish kabi qo'shimchalar darslarda yangi onlayn platformalar yordamida namoyish etilishi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: biologiya, axborot texnologiyalari, o'qitish, viktorina, onlayn platformalar, Internet, usullar. Animatsiya, didaktika, usul, viktorina, didaktik materiallar, interaktiv, didaktik mashqlar.

Аннотация. в данной статье рассматривается использование информационно-коммуникационных технологий в методике преподавания биологии, их внедрение на уроках и совместная работа с информационными технологиями для более интересной организации процесса урока. Такие дополнения, как проведение продуктивных викторин, демонстрируются на уроках с помощью новых онлайн-платформ.

Ключевые слова: биология, информационные технологии, преподавание, викторина, онлайн-платформы, Интернет, методы. Анимация, дидактика, метод, викторина, дидактические материалы, интерактив, дидактические упражнения.

Abstract. This article will consider the use of Information Communication Technologies in the methodology of teaching biology, their implementation in the classroom and work together with information technology for a more interesting organization of the lesson process. Supplements such as conducting productive quizzes are shown in classes through new online platforms.

Key words: *biology, information technology, teaching, quiz, online platforms, internet, methods. Animation, didactic, method, quiz, didactic materials, interactive, didactic exercises.*

Trainer exercises used in biology lessons, inter-class it allows you to obtain modern biological knowledge, while showing a connection, time savings, a high level of ICT utility. Of great importance is the use of interactive methods to increase the effectiveness of education and the development of cognitive potential of students. The effectiveness of the teaching process in most cases is due to the fact that the teacher depends on his knowledge, the skills of the correct Organization of the lesson and one or another form of the lesson, skillfully selected when passing the lesson. The use of multimedia tools, virtual laboratories, educational films, didactic trainers in the traditional "class-lesson" system – provides a very large opportunity for the teacher in increasing the effectiveness of the lesson. It is known that a person receives most of the information through the organs of vision and hearing.

Multimedia technologies help these important sensory organs work at the same time. By presenting a dynamic visual sequence (slide, animation, video) in a sound way, it makes the student's attention more involved, making it easier to accept the learning material being studied, helps to understand and remember, to form a vivid imagination, increases the student's activity in acquiring knowledge and provides a clear competence, the formation of knowledge, skills and abilities about the G.K. Selevko believes that in the process of training, modern information technology can be used in 3 options:

1) when teaching separate topics from computer and multimedia technologies as "inbound" technology, as well as didactic materials;

2) as the main pedagogical technology In the process of explaining a new topic, the teacher will be able to copy the necessary materials into the students' notebooks, as long as the multimedia presentation on the big screen is displayed in sequence. As a result, the teacher's time is saved and has time to convey the subject to the student in a deeper way. To do this, one computer and a video projector connected to it are enough for the teacher.

3) management of the educational process as a monotechnology, formation of monitoring of students in each section of disciplines, keeping an electronic diary of students, reducing current grades to an electronic journal, determining quarterly grades based on reality, determining the level of students' knowledge at the end of the quarter. If the student is unable to master the topic covered for some reason or has left the lesson due to his illness, he can master the lesson after the lesson with the help of processing the lesson left by entering the computer room.

At the moment, even remotely from the computer at home via the internet there is an opportunity to master the lesson left. A talented student has mastered the topic faster than others (such a student is present in every class). It takes a creative side to master the next topic without waiting for other readers. In this way, the individual approach of each student leads to positive results. Determining the level of knowledge of the student in the subject, Department and the entire course on the basis of thematic exercises and assignments in the form of picture tests through interactive whiteboards will increase the effectiveness of the educational process and the creative activity of students. In this case, the mistakes made by the students are determined by the computer and work is carried out on the rish, which filled the gaps. In interactive didactic exercises, which are given to each student individually, the correct answers are automatically checked by the computer after the reader has determined the correct descriptive answers among the options. In such a method, the level of knowledge of the student is quickly determined in a truthful way. This program, along with his interest in science, develops his interest in programming. The activities of the teacher are the organization and management of their educational and cognitive activities in accordance with the content of education in order to harmoniously develop the mental, moral, mental, physical abilities of the younger generation. It consists of: selection of educational material, systematization, design in a logical sequence; Teaching tools, techniques and forms that allow students to receive, understand and consciously assimilate educational material; Organization of educational and cognitive activities in accordance with the educational goals of each of the students in a holistic manner of the pedagogical process, achieving their acquisition of a system of knowledge and methods of mastering knowledge; Planning the activities of oneself and students in the course of training; Determination of methods of organization and stimulation of conscious and active activities of students aimed at mastering the methods of mastering knowledge and skills; Determination of ways to improve the quality of execution of educational assignments by students; Making appropriate changes to the organization and management of this process in accordance with the result of the training process;

The task of the teacher to manage the educational process provides for the formation of moral qualities, spiritual elevation in the personality of educators, who are subjects of this process, and not limited to making only appropriate changes to the teaching process. To manage such activities, it is necessary that the teacher first projects the types of activities, the external and internal factors that influence it, the goals in perspective, and the objectives, hypothesizes the results. In conclusion, it should be noted that the role of a teacher and a student in improving the effectiveness of education in teaching biology is one-sided. Traditional education, which currently maintains its dominance in the educational and educational process, is the gross teaching of the learner and the cognitive activity of my learner presupposes the organization as a passive listener.

Teaching work in the Organization refers to a middle-level student, the independence of students, education activities are managed by the teacher. The word "information" is derived from the Latin word *informatio*, which means explanation, statement of something or information about something or event. The world in which a person lives is made up of various material and name simple objects, as well as interactions and interactions between them, that is, processes. The evidence of the outside world, which is recorded using sensory organs, various instruments, etc., is called data. Information becomes information when it is found necessary and useful in solving a specific task. So, information can be viewed as signs or recorded observations that are not used for one reason or another or are being processed, stored, transmitted in technical means. If there is an opportunity to use this information to bring the abstract about something to a lesser extent, then the information becomes informational.

This means that only those data that are found useful in practice, that is, those that increase the user's knowledge, can be called information. For example, if you write down phone numbers on a piece of paper in a certain order and show them to someone, he will perceive it as information that does not provide any information. However, when the name of a particular enterprise or organization, the type of its activity is written in front of each phone number, the previous information becomes informational. As a result of solving a specific task, new information appears - knowledge, that is, systematized truthful or tested messages.

They are generalized as laws, theories as well as other majors of imagination and looklaming. Later, this knowledge is included in the composition of the information necessary to solve another task or clarify the previous one. A person in his life constantly sees work with information from his birthday (so to speak, even from the day when he first appeared in the mother's womb). It receives them through its senses. Information processing technologies have covered all spheres of our life today. The main resource of Informatics is information. From time immemorial, information is understood as information about environmental objects and phenomena, their dimensions, characteristics and circumstances. In a broad sense, information is a nationwide concept that expresses the exchange of information between people, the exchange of signals between people and artificial devices. As you know, as society develops, the existing information about various issues of Economics, Science, Technology, Technology, Culture, Art, Medicine, the organization of the use of information reserves have an increasingly significant impact on intellectual and economic life. So it turns out that informational processes are a multifaceted process. There are also aspects related to the methodology of teaching biology in Information Communication Technologies. Since biology is among the Natural Sciences, great advances can also be made in this science through the use of technologies. However, at present, the use of mobile phones for students is prohibited in our schools.

REFERENCES:

1. Zarubin, V.G. Modern school / V.G. Zarubin, Yu.V. Novikov. -M: Astrel, 2008. –p. 262.
2. Zakhlebny, A.N. Ecological education: A guide for the teacher / A.N. Zakhlebny, I.T. Suravegin. -M: Enlightenment, 2019. –p. 156.3.K.I. Akulov [and others]; ed. K.I. Akulova. Hygieneatschool / -M.: Medicine, 1996. –p. 118.
3. Mirsaydaliev, Y.I. Scientific and methodological bases of ecological education of schoolchildren // International journal of social science & interdisciplinary research ISSN: 2277-3630– 2022. – T. 11. – №. 06. – C. 102-106.

UO'K 378.147:58(575)

O'SIMLIKSHUNOSLIK FANIDAN "KUNGABOQAR O'SIMLIGI" MAVZUSINI O'RGANISHDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

*Sh.Sh.Nafetdinov, b.f.n., dots., Buxoro davlat universiteti, Buxoro
G.N.Muxammadova, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro*

Annotatsiya. *Murakkabguldoshlar oilasiga mansub kungaboqar o'simligi (Helianthus annuus L) hozirgi kunda dunyoda eng muhim axamiyatli moyli ekinlardan biri xisoblanadi. Kungaboqar*

oziq-ovqat moyi sifati jixatidan tanlangan o'simlik moylari orasida birinchi o'rinni egallamoqda. Shu sababli, dunyoda ko'plab davlatlarda ekin maydoni va undan olinadigoan hosil miqdoriga qarab iqtisodiy samaradorlik darajasi ortib borishi kuzatilmoqda. So'ngi besh yillikda kungaboqar yer yuzidagi 72 ta mamlakatda o'rtacha 25-26 mln.gektardan ortiq maydonda yetishtirilib, o'rtacha 40,5-42,0 mln. tonna hosil yetishtirilgan.

Kalit so'zlar: Moyli ekinlar, kungaboqar o'simligi, vitaminlar, fosfatidlar, furfurool, fitin moddalar, margarin, mayonez.

Аннотация. Подсолнечник (*Helianthus annuus L*), относящийся к семейству сложноцветных, в настоящее время считается одной из важнейших масличных культур в мире. По качеству подсолнечное пищевое масло занимает первое место среди отобранных растительных масел. По этой причине во многих странах мира наблюдается повышение уровня экономической эффективности в зависимости от посевных площадей и количества получаемого с них урожая. За последние пять лет подсолнечник выращивался в среднем на площади более 25-26 млн. гектаров в 72 странах мира, и в среднем было собрано 40,5-42,0 млн. тонна.

Ключевые слова: Масличные культуры, подсолнечник, витамины, фосфатиды, фурфурол, фитин маргарин, майонез.

Abstract. Sunflower (*Helianthus annuus L*), belonging to the Asteraceae family, is currently considered one of the most important oilseeds in the world. Sunflower edible oil ranks first among selected vegetable oils in terms of quality. For this reason, in many countries of the world, an increase in the level of economic efficiency is observed depending on the sown area and the amount of yield obtained from it. Over the past five years, sunflowers have been grown on an average of more than 25-26 million hectares in 72 countries around the world, with an average yield of 40.5-42.0 million tons.

Keywords: Oilseed crops, sunflower plant, vitamins, phosphatides, furfural, phytin substances, margarine, mayonnaise.

“KUNGABOQAR O'SIMLIGI” mavzusini o'rganishda qo'llaniladigan klaster texnologiyasi

KUNGABOQARNING XALQ XO'JALIGIDAGI AHAMIYATI

Kungaboqar o'simligi insoniyatga qadim zamonlardan ma'lum o'simlik bo'lib, yer yuzining ko'pgina mamlakatlarida ekib o'stirilgan. Kungaboqar o'simligi oziq-ovqat sanoatida, chorvachilikda keng qo'llanilgan.

Kungaboqar moyi oziq-ovqatdan tashqari tibbiyotda, kosmetologiyada, parfumeriyada va qurilish soxalarida qo'llaniladi. U oqish sariq rangli, tiniq, urug' tarkibida 29-56% moy va 15% oqsil bo'ladi. Kungaboqar moyi tarkibida 62% gacha biologik faol menol kislotasi, vitaminlardan A,D,E,K va fosfatidlar mavjud.

Kungaboqar moyi margarin, mayonez, baliq va sabzavot konservalari, qandolat maxsulotlari ishlab chiqarishda, sanoatda lak-bo'yoq, sovun tayyorlashda ishlatiladi.

Urug'idan moy olingandan keyin qoladigan chiqindilari-shrot va kunjara chorva mollariga yuqori sifatli oziqadir. Kunjarasi tarkibida 5-7% shrotida esa 1% moy, 33-35% oqsil bo'ladi. Urug'

mag'zidan moy ajratib olingandan keyin shaker qo'shib holva tayyorlanadi. Kungaboqarning savati chorva mollariga xam yaxshi ozuqadir. Poyasidan potash va furfurool ishlab chiqariladi.

O'simlik to'liq gulga kirganda poyasi, barglari va hosil savatlaridan silos tayyorlanadi. 100 kg silosning tarkibida 11 kg oqsil, 12,3 ozuqa birligi mavjud. Baland bo'yli, serbargli navlaridan ko'k ozuqa va silos tayyorlanadi.

Tabobatda gullari, barglari va urug'lari qo'llaniladi. Urug'I tarkibida moy, oqsil, uglevodlar, karotinoidlar, fitin moddalar mavjud. Barglarida karotin, elim moddalar, kauchuk, flavonoidlar, organik kislotalar aniqlangan. Gullarida bo'yoqli moddalar, spirtlar mavjud.

Kungaboqarning inson hayotidagi ahamiyati

Quyida kungaboqar urug'ini xar kuni tanovul qilsangiz, sog'lik uchun foydali xususiyatlari keltirilgan:

1. Kungaboqar urug'lari tarkibida ko'p miqdorda E vitamini mavjud bo'lib, u turli yurak kasalliklari xavfini kamaytirishga yordam beradi.
2. Kungaboqar urug'lari tarkibida antioksidant miqdori yuqori, bu esa saratonning ko'p turlarini oldini olishga yordam beradi.
3. Kungaboqar urug'lari qalqonsimon bez faoliyatini kuchaytirishda xam foydali.
4. Kungaboqar urug'lari suyak kasalliklarini oldini olishda ham yordam beradi.
5. Kungaboqar urug'lari terini sog'lomlashtirishda ham foydalidir. kungaboqar urug'lari asosan o'simlik moyini tayyorlash uchun ishlatiladi
6. Kungaboqar urug'lari asosan o'simlik moyini tayyorlash uchun ishlatiladi.
7. Qon bosimi xavfini kamaytirishda ham kungaboqar urug'lari foydalidir.
8. U qandli diabetning oldini olishda ham malum darajada foydali.

KELIB CHIQISHI TARIXI VA TARQALISHI

Olimlar kungaboqarning vatani Meksika va Peru deb xisoblashgan, ammo xujjatlar asosida Shimoliy Amerika va Kanada deb topilgan. Shimoliy Amerikaning g'arbiy hududlarida yovvoyi holda o'sib turgan bir yillik kungaboqarni ko'rish mumkin.

Kungaboqar XVI asrda Amerikadan Yevropaga keltirilgan va qisqa muddatda Yevropa davlatlari bo'yicha tez tarqalgan. Kungaboqar tavsifi ilk bor Lobel tomonidan yozilgan va uni "quyosh guli" deb nomlagan.

Yevropada kungaboqar ilk bor manzarali ekin sifatida tarqalgan. Rossiya xududida kungaboqar XVIII asrda Pyotr I farmoyishi bilan ekila boshlangan. Rossiyada uzoq vaqt manzarali ekin sifatida tarqalgan. Rossyaning Boronej guberniyasi Akekseevka qishlog'ida oddiy dehqon Bakarev tomonidan 1829 yili kungaboqardan moy olingan. Uzoq yillar davomida bu texnologiya takomillashtirilgan va moy ishlab chiqarish texnologiyasi yaratilib, ishlab chiqilgan moy eksport qilina boshlangan.

1865 yili Boronej guberniyasida birinchi moy ishlab chiqarish zavodi qurilgan. Kungaboqarning ekin maydoni xam kengaya boshlagan. Ammo ayrim yillarda kungaboqarning hosili mol va zarazixa kasalliklari tufayli keskin qisqarib ketgan

1913 yili kuyaga va zarazixaga chidamli nav yaratilgan va kungaboqarning ekin maydoni yana kengaytirilgan. Moyli kungaboqarning birinchi navlari 1912-1913 yillarda yaratilgan.

Rossiyadan tashqari moyli ekin sifatida kungaboqar yevropa davlatlarida ham ekiladi. Shuningdek, kungaboqar moyining istemol qilinishi bo'yicha AQSh yetakchi davlatlardan biri hisoblanadi.

Eng ko'p kungaboqar yetishtiruvchi davlatlar

Davlatlar		2025 yil
1	Rossiya	18300
2	Ukraina	14500
3	Ruminiya	9400
4	Argentina	4700
5	Xitoy	3400
6	Turkiya	1800
7	Bolgariya	1900
8	Vengriya	9400
9	Qozog'iston	1700
10	AQSH	900
11	Ispaniya	860

O'zbekistonda kungaboqar yetishtirish holati bo'yicha ma'lumot.

Mamlakatimizda asosiy va takroriy ekin sifatida moyli kungaboqar navlarini yetishtirish ko'payib bormoqda.

№	Hududlar nomi	Jami ekilgan maydon, ming ga	Shundan asosiy maydonlarda, ga	Hosildorlik, s/ga	Shundan takroriy maydonlarda, ga	Hosildorlik, s/ga
1	Qoraqalpog'iston Respublikasi	0,8	0,8	15,5		
2	Andijon	8,8	1,0	17,1	7,8	11,0
3	Buxoro	2,3			2,3	13,5
4	Jizzax	1,1	0,9	20,0	0,2	3,9
5	Qashqadaryo					
6	Navoiy	0,5			0,5	3,2
7	Namangan	1,6	1,6	15,9		
8	Samarqand	0,3	0,3	8,5		
9	Surxondaryo	0,4	0,4	6,2		
10	Sirdaryo	1,5	1,5	14,5		
11	Toshkent	0,3	0,3	19,4		
12	Farg'ona	1,4	1,4	9,9		
13	Xorazm	0,2	0,2	2,3		
	Jami	19,2	8,4	129,3	10,8	31,6

Kungaboqarning kenja turlari

Kungaboqar – Asteraceae oilasiga, *Helianthus annuus* L. turiga mansub, bir yillik, issiqsevar o'simlik.

Madaniy turi ekma va manzarali kenja turlarga bo'linadi. Kungaboqar navlari urug'ning kattaligiga, moyning miqdoriga va mag'izning chiqishiga ko'ra quyidagi 3 ta kenja turlarga bo'linadi:

Chaqiladigan kungaboqar- poyasi yo'g'on balandligi 4m.gacha, bargi va savati yirik, diametric 45 sm.gacha. Pistasi uzun (11-23mm), eni (7,5-12mm). Mag'izi pistasining yarimini egallaydi. 1000 tasining vazni 100-170 g. bo'ladi.

Moyli kungaboqar- Poyasi balandligi 1,5-2,5 m., shoxalanadi, savatlar soni ko'p bo'ladi. Savatning diametric 14-20 sm. Pista uzunligi 7-13 mm, eni 4-7 mm. mag'izi pistani butunlay egallaydi. Po;chog'I 40-43% bo'ladi. 1000 tasining vazni 35-80 g.

Oraliq kungaboqar- Bu yuqorida bayon etilgan kenja turlarning o'rtasida oraliq o'rinni agallaydi. Ba'zi belgilar bilan chaqiladigan turiga yaqinlashadi. Bu turi ishlab chiqarishda ekilmaydi.

Kungaboqar morfologiyasi

Ildizi- murtak ildizidan rivojlangan o'q ildizdir, tuproqqa 3-4 m kirib boradi va yon tomonga 120 sm gacha tarqalgan. Ildizi bir necha tartibda shoxlangan.

Kungaboqar urug'pallasini yer betiga chiqaradi, keyin chin barg rivojlanadi va poya o'sadi.

Bargi- oddiy, bandli, poyada spiral shaklida joylashadi. Poyaning pastki qismidagi burglar qarama-qarshi joylashadi. Eng yirik burglar poyaning o'rta qismida bo'ladi. Shakli yuraksimon. Barglari yuqoriga qarab maydalashadi va eng yuqoridagi burglar gulto'plamining asosini tashkil qiladi. Burglar soni navlariga qarab 14-50 ta bo'ladi. Barglari tukli bo'ladi.

Poyasi- baquvvat, tik o'sadi, pastki qismi yog'ochlangan ichi parenxima to'qimalari bilan to'lgan. Asosiy poya va yon shoxlari qalin tuklar bilan qoplangan.

To'pguli savati- bir nechta bargchadan iborat o'ramaga o'ralgan bo'lib ikki xil gullarga ega-tilsimon va naychasimon. Tilsimon gullar savatning chetida bir yoki bir nechta qator bo'lib joylashadi. Bu gullar sariq rangli, jinsiz. Naysimon gullar ikki jinsli, uchi o'tkirlashgan 2-4 ta pardasimon kosacha bargdan, och sariq rangli, qo'shilib o'sgan 5 ta gulto'ji bargdan, 5ta changdondan va qo'sh patsimon tumshuqchali tugunchadan iborat. Naychasimon gullar zich joylashgan, savatning kattaligiga qarab 600-1200 ta gul boladi. Gullari chetdan changlanadi. Savatning diametric 8-10 sm dan 50 gacha bo'ladi.

Mevasi- to'rt qirrali pista, cho'zinchoq, uchi o'tkirlashgan, mag'iz va pishiq po'stidan iborat. Mag'izi yupqa urug' po'sti bilan qoplangan. Oistaning rangi oq, kulrang, qora rang, yo'l-yo'l va yo'lsiz bo'lishi mumkin. Pistaning po'sti o'z vazning 26-43% ni tashkil etadi. 100 tasining bazni 40-170 g.

Xulosa. Kungaboqar o'simligi hozirgi paytda dunyoning 70 dan ortiq mamlakatlarida 25 mln gektardan ortiq maydonlarda yetishtirilib 42 mln tonna xosil olinib, oziq ovqat uchun zarur bo'lgan o'simlik moyi olish uchun yo'naltirilgan. Oziq-ovqatda, tibbiyotda, kosmetikada va chorvachilikda extiyoji kun sayin ortib borayotgan bu moyli o'simlikning asosiy va oraliq ekin sifatida ekilish maydoni ortib bormoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Atabayeva X.H., Xudoyqulov J.B. "O'simlikshunoslik", "Fan va texnologiyalar" nashriyoti, Toshkent-2018 yil. 407 bet.

2. Azizov T., Anorboyev I., To'xtayeva S. Takroriy kungaboqar yetishtirish bo'yicha tavsiyalar. <https://agro.uz/uz/services/recommendations/4613>.
3. Kenjayev Y, Nosirov B., Tursunqulov A. Begona o'tlar biologiyasi, zarari va ularga qarshi kurash choralari. Ilmiy-ommabop qo'llanma. Toshkent-2018. 5-10 bt 212 bet
4. Turkiya Respublikasi oziq-ovqat qishloq xo'jaligi vazirligi hamda "Denizbank" hamkorligida tayyorlangan "100 ta kitobdan" iborat to'plami.
5. O'zbekiston q/x ekinlari Davlat Reectri. 2018-2021 yy
6. Nafitdinov Sh.Sh., "Qishloq xo'jaligi yo'nalishidagi fanlarni o'qitish uslubiyoti" nomli o'quv qo'llanma. Durdona nashriyoti. Buxoro (2024).
7. Nafitdinov SH.SH. Istamova M.M., O'simlikshunoslik fanidan "Pomidor o'simligi" mavzusini o'rganishda "Klaster" metodidan foydalanish." Agrokimyo va O'simliklar karantini" jurnali. Toshkent, 2024, N1 55-56bet.

UO'K 37.018.4:004

TALABA-YOSHLARGA TA'LIM-TARBIYA BERISHDA AXBOROT KOMMUNIKATSION TEXNOLOGIYALARNING O'RNI

Nazarova F.I., assistant, Buxoro davlat tibbiyot instituti, Buxoro

Annotatsiya. Maqola "Talaba-yoshlarga ta'lim-tarbiya berishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'rni" mavzusiga bag'ishlangan. Unda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) va kompyuter tarmoqlarining ta'lim jarayonlarida samarali qo'llanilishi, o'zbek tilining milliy korpusini yaratish va undan pedagogik jarayonda foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqolada elektron lug'atlar, tezauruslar va korpus lingvistikasi vositalari yordamida ta'lim jarayonlarini optimallashtirish, so'z kontekstlarini chuqur tahlil qilish va talaba-yoshlarning lingvistik tafakkurini rivojlantirish metodikasi muhokama qilinadi. Shuningdek, milliy korpus asosida tashkil etilgan ta'lim-tarbiya jarayoni yoshlarning ilmiy fikrlash ko'nikmalari va ongida sog'lom mafkuraviy immunitetni shakllantirishga xizmat qilishi ko'rsatib o'tiladi. Tadqiqot natijalari tilning global axborot makonida rivojlanishi va milliy til boyliklarini kelajak avlodga yetkazish jarayonida muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), Korpus, lingvistika, Milliy til korpusi, Elektron lug'at, Tezaurus, Ta'lim va tarbiya, Lingvistik tahlil, So'z konteksti.

Аннотация. Статья посвящена теме «Роль информационно-коммуникационных технологий в обучении и воспитании студентов». В ней анализируется эффективное использование современных информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) и компьютерных сетей в образовательном процессе, а также создание национального корпуса узбекского языка и возможности его применения в педагогической практике. В статье рассматриваются методы оптимизации образовательного процесса с использованием электронных словарей, тезаурусов и инструментов корпусной лингвистики, глубокого анализа контекстов слов и развития лингвистического мышления студентов. Также подчеркивается, что образовательный процесс, основанный на национальном корпусе, способствует формированию у студентов научного мышления и здорового идеологического иммунитета. Результаты исследования показывают важность таких технологий для развития языка в глобальном информационном пространстве и передачи национального языкового наследия будущим поколениям.

Ключевые слова Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), Корпус, Лингвистика, Национальный корпус языка, Электронный словарь, Тезаурус, Образование и воспитание, Лингвистический анализ, Контекст слова.

Abstract. The article is devoted to the topic "Role of Information and Communication Technologies in the Education and Training of Students." It analyzes the effective use of modern information and communication technologies (ICT) and computer networks in the educational process, as well as the creation of the national corpus of the Uzbek language and its potential application in pedagogical practice. The article discusses methods for optimizing the educational process using electronic dictionaries, thesauri, and corpus linguistics tools, performing in-depth analysis of word contexts, and developing students' linguistic thinking. It is also emphasized that an educational process based on the national corpus contributes to the formation of students' scientific thinking and a healthy ideological mindset. The results of the study highlight the importance of such

technologies for the development of the language in the global information space and for transmitting national linguistic heritage to future generations.

Keywords: *Information and Communication Technologies (ICT), Corpus, Linguistics, National Language Corpus, Electronic Dictionary, Thesaurus, Education and Training, Linguistic Analysis, Word Context*

Zamonaviy axborot texnologiyalari tilning funksional imkoniyatlaridan samarali foydalanish uchun keng sharoit yaratdi. Kompyuter tarmoqlari hamda ularga muqobil axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ta'lim tizimi uchun, eng avvalo, Yer sharining istalgan nuqtasidan turib tezkor ravishda zarur ma'lumotlarni olish imkoniyatini taqdim etdi. Xususan, Internet global kompyuter tarmog'i orqali jahon axborot resurslariga qisqa fursatda kirish imkoniyatining mavjudligi buning yaqqol dalilidir.

Taraqqiyot mahsuli bo'lgan zamonaviy texnologiyalar insoniyat hayotini yengillashtirish, masofalarni qisqartirish hamda mehnat samaradorligini oshirish maqsadida yaratilgan. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi turli sohalar taraqqiyotiga sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shubhasiz, bugungi kun vakilining zamonaviy texnologiyalardan foydalana olmasligi yoki ularni o'z hayoti, kasbiy faoliyati hamda amaliy ko'nikmalariga tatbiq etmasligi muayyan kamchilik sifatida baholanadi.

Ta'kidlash joizki, umumta'lim maktablarida faoliyat yuritayotgan o'qituvchi-pedagoglarning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlaridan turli jarayonlarda samarali va maqsadli foydalanishi ularning yuqori kasbiy mahoratga ega mutaxassis ekanligini ko'rsatadi.

Davlat umummilliy dasturida asosiy yo'nalishlardan biri sifatida umumta'lim maktablarini axborotlashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mazkur dastur doirasida ta'lim muassasalari zamonaviy kompyuter texnikasi bilan ta'minlandi. Shuningdek, umumta'lim maktablari va boshqa o'quv yurtlari to'liq Internet hamda ZiyaNET tarmog'iga ulandi.

Zamonaviy shaxs juda katta hajmdagi axborot oqimi bilan ishlashiga to'g'ri keladi, shu bois mazkur axborotlarni yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz qayta ishlash va ulardan samarali foydalanish deyarli imkonsizdir. Yildan-yilga jamiyat hayotiga kompyuter texnologiyalari, shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal sur'atlarda kirib kelmoqda.

Hozirgi ta'lim siyosatining ustuvor maqsadi - ta'lim oluvchi shaxs, jamiyat va davlat ehtiyojlarini qondira oladigan, istiqboldagi rivojlanish uchun zarur bo'lgan yuqori samaradorlikka ega zamonaviy ta'lim tizimini shakllantirishdan iborat. Maktab va oliy ta'lim muassasalari pedagoglari hamda rahbar xodimlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish maqsadida ularni kasbiy faoliyatining dastlabki bosqichidanoq qo'shimcha pedagogik ta'lim jarayonlariga tizimli ravishda jalb etish maqsadga muvofiqdir.

Kompyuter tarjimai, matnni tahrirlash va tahlil qilish dasturlari, elektron lug'atlar hamda tezauruslar (til xazinas) fikrimizning amaliy dalilidir. Ayniqsa, zamonaviy elektron lug'atlar yaratish va ulardan foydalanish madaniyatini shakllantirish til imkoniyatlarini egallashning samarali yo'llaridan biri hisoblanadi. Xususan, tilning funksional imkoniyatlarini namoyon etish va tizimli o'zlashtirish jarayonida jahon miqyosida jadal sur'atlarda yaratilayotgan milliy til korpuslarining o'rni beqiyosdir.

Mazkur yo'nalishda davlatimiz rahbari tomonidan "...ilmiy va ijodiy izlanishlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ular uchun zarur shart-sharoitlar yaratish vazifa" sifatida belgilab qo'yilgani, shuningdek, ushbu maqsadlarni amalga oshirish yuzasidan hukumat tomonidan aniq chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi va izchil tatbiq etilishi har bir fan sohasida, jumladan, tilshunoslikda ham chuqur va tizimli ilmiy tadqiqotlar olib borish zarurligini ko'rsatadi.

Chunonchi, "O'zbek tilining milliy korpusi"ni yaratish loyihasi ma'lum darajada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 13 maydagi "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi PF-4997-son Farmoni, 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, 2017 yil 17 fevraldagi PQ-2789-son "Fanlar akademiyasi faoliyatini, ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori hamda mazkur yo'nalishga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Axborot-kommunikatsiya tizimining jadal rivojlanishi fan sohalarida yangi yo'nalishlarning shakllanishiga olib keldi. Ana shunday zamonaviy yo'nalishlardan biri-korpus lingvistikasidir.

Ona tilimizda yaratilgan bebaho asarlardan yaxlit va tizimli ravishda bahramand bo'lish, til boyliklarini kelajak avlodga ilmiy asosda meros sifatida qoldirish, shuningdek, milliy tilimizning

jahon global axborot makonida munosib o'rin egallashini ta'minlash korpus tuzish tamoyillarini chuqur tadqiq etishning dolzarbligini belgilaydi.

Shu bois korpus lingvistikasi doirasida amalga oshiriladigan ilmiy izlanishlar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo'lib, tilning zamonaviy axborot-kommunikatsiya muhitidagi funksional imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Ushbu loyihada korpus, uning o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy, leksikologik, ta'limiy va boshqa sohalaridagi ahamiyati, korpus lingvistikasi tarixi hamda korpus turlari, shuningdek, o'zbek tili korpusini yaratishning lingvistik asoslarini ishlab chiqish asosiy maqsad etib belgilangan.

Korpus - millionlab so'z qo'llanishlariga (kontekstlariga) havola qiluvchi, maxsus qidiruv tizimi asosida ishlaydigan elektron matnlar majmuasidir. Elektron kutubxonada qidiruv birligi, odatda, yaxlit asar matni hisoblanadi va undan muayyan asarni topish maqsadida foydalaniladi. Korpusda esa qidiruv birligi so'zshakl yoki qo'shimcha lingvistik izohlar (annotatsiyalar) bilan boyitilgan matn ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Bunday matnlardan nafaqat o'qish uchun, balki ularga biriktirilgan turli grammatik va semantik izohlar asosida lingvistik tahlil amallarini bajarish uchun ham foydalanish imkoniyati mavjud. Korpusning tezaurusdan farqi shundaki, tezaurusda asosan tushuncha va ma'no munosabatlari tizimi aks ettiriladi, korpusda esa muayyan so'zshakl va uning real qo'llanish konteksti qidiruv obyekti sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, talaba-yoshlarga ta'lim-tarbiya berish jarayonida milliy korpusning ahamiyati beqiyosdir. Zero, milliy til korpusi asosida tashkil etilgan ta'limiy jarayon yoshlarning lingvistik tafakkurini rivojlantirish, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish hamda ilmiy dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, u yoshlar ongida sog'lom mafkuraviy immunitetni shakllantirishda muhim manba va metodik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2016. – 56 b.

2. Fan, texnika va ta'limda infokommunikatsion va hisoblash texnologiyalari: monografiya xalqaro konferensiya ma'ruzalari va tezislari. (M-vo vuyssh. i sred. spes. obr. RUz).

3. Fan va ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari: respublika ilmiy-amaliy konferensiya ma'ruzalar to'plami. - T. : TATU.

UO'K: 796.01

SPORT SCIENCE TIZIMIDA SPORT FIZIOLOGIYASINING O'RNI VA AHAMIYATI

S.U.Nazarov, PhD, dots., Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, Toshkent

Sh.E.Xaydarova, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada sport science tizimida sport fiziologiyasining o'rni va ahamiyati tahlil qilingan. Organizmning jismoniy yuklamalarga fiziologik javoblari, energiya ta'minoti tizimlari, laktat metabolizmi va tiklanish jarayonlari ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Tadqiqot natijalari sport fiziologiyasi mashg'ulot jarayonini individuallashtirish va sport natijadorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: sport fiziologiyasi, energy systems, laktat, adaptatsiya, tiklanish, yuklama, sport science.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль и значение спортивной физиологии в системе sport science. Проанализированы физиологические реакции организма на тренировочные нагрузки, особенности энергетического обеспечения мышечной деятельности, механизмы лактатного обмена и процессы восстановления. Показано, что спортивная физиология является ключевым фактором оптимизации тренировочного процесса и повышения спортивных результатов.

Ключевые слова: спортивная физиология, энергетические системы, лактат, адаптация, восстановление, тренировочная нагрузка, sport science.

Abstract. This article examines the role and significance of sports physiology within the sport science system. It analyzes physiological responses to training loads, energy supply systems, lactate metabolism, and recovery processes. The study shows that sports physiology is a key factor in optimizing training and improving athletic performance.

Keywords: sports physiology, energy systems, lactate, adaptation, recovery, training load, sport science.

Kirish. Zamonaviy sport tizimida yuqori natijalarga erishish ilmiy asoslangan yondashuvni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, sport science tizimi sport faoliyatini kompleks tahlil qilishga qaratilgan muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Ushbu tizimning markaziy tarkibiy qismi sifatida sport fiziologiyasi organizmning jismoniy yuklamalarga moslashuv mexanizmlarini o'rganishga xizmat qiladi [1].

Material va tadqiqot usullari. Mazkur tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Asosan sport fiziologiyasi, sport tibbiyoti va mashg'ulot nazariyasiga oid zamonaviy ilmiy manbalar o'rganildi.

Natijalar va ularning muhokamasi.

Sport fiziologiyasining nazariy asoslari

Sport fiziologiyasi inson organizmining funksional tizimlari — yurak-qon tomir, nafas olish va mushak tizimlarining mashg'ulot jarayonidagi o'zgarishlarini o'rganadi. Yuklama ta'sirida organizmda yurak urish tezligi, kislorod iste'moli (VO_2 max) va energiya sarfi oshadi [2].

Energiya ta'minoti tizimlari

Sport faoliyatida energiya ta'minoti uch asosiy tizim orqali amalga oshiriladi:

fosfagen (ATF-KF) tizimi;

anaerob-glikolitik tizim;

aerob tizim.

Ularning samarali ishlashi sport natijadorligini belgilaydi [3].

Laktat metabolizmi

Zamonaviy sport fiziologiyasida laktat faqat charchash omili emas, balki muhim energiya manbai sifatida qaraladi. Yuqori intensivlikda glikoliz jarayoni tezlashib, glyukoza laktatga aylanadi va energiya (ATF) hosil bo'ladi [4].

Ushbu jarayonda:

glyukoza $\rightarrow$ piruvat $\rightarrow$ laktatga aylanadi;

NAD^+ qayta tiklanadi va glikoliz davom etadi;

energiya ishlab chiqarish uzluksiz ta'minlanadi.

Laktat organizmda "lactate shuttle" mexanizmi orqali qayta ishlanadi:

mushak $\rightarrow$ qon $\rightarrow$ yurak (energiya manbai);

mushak $\rightarrow$ jigar $\rightarrow$ glyukoza (Kori sikli) [4].

1-jadval

Laktat zonalari va fiziologik xususiyatlari

T/r	Zona nomi	Laktat (mmol/l)	Yuklama xususiyati	Fiziologik ta'siri
1	Aerob zona (tiklanish)	0.5 – 2.0	Past intensivlik	Yog' almashuvi, tiklanish
2	Aerob rivojlantiruvchi	2.0 – 4.0	O'rta intensivlik	Chidamlilik, VO_2 max oshishi
3	Anaerob porog zonasi	≈ 4.0	O'rta-yuqori intensivlik	Laktat to'planishi boshlanadi
4	Anaerob zona	4.0 – 10.0	Yuqori intensivlik	Glikoliz ustun, charchash ortishi
5	Maksimal zona	>10.0	Maksimal yuklama	Qisqa vaqtli ish, tez charchash

Izoh:

≈ 4 mmol/l — anaerob zona.

Laktat zona sportchining chidamlilik darajasini belgilaydi.

Yuklama zonalari individual ravishda aniqlanadi.

Laktat metabolizmi mashg'ulot jarayonini boshqarishda muhim fiziologik mexanizm bo'lib, uning monitoringi orqali yuklamani optimallashtirish va sport natijadorligini oshirish mumkin.

Adaptatsiya va tiklanish jarayonlari. Mashg'ulot jarayonida organizmda superkompensatsiya effekti yuzaga keladi. Tiklanish jarayonlari (uyqu, ovqatlanish, gidratatsiya) sport natijasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi [5].

Jismoniy mashg'ulotlar ta'sirida inson organizmda adaptatsiya (moslashuv) jarayoni yuzaga keladi. Bu jarayon organizmning funksional imkoniyatlarini oshirishga qaratilgan bo'lib, u biokimyoviy, fiziologik va morfologik o'zgarishlar orqali namoyon bo'ladi. Mashg'ulot yuklamasi organizmda stress holatini yuzaga keltiradi va bu holatga javob sifatida adaptatsion mexanizmlar ishga tushadi [5].

Natija = boshlang'ich daraja – charchash + moslashuv

Superkompensatsiya — bu mashg'ulotdan keyin organizm tiklanibgina qolmay, **avvalgi holatdan yuqoriroq funksional darajaga chiqishi** jarayonidir. Bu sport fiziologiyasida natija oshirishning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Bu bosqichda organizm avvalgi holatga nisbatan yuqoriroq funksional darajaga erishadi. Agar keyingi mashg'ulot aynan shu bosqichda beriladigan bo'lsa, sport natijalari izchil ravishda o'sib boradi [6].

Superkompensatsiyaning mohiyati. Mashg'ulot paytida organizm resurslari (glikogen, ATF, fermentlar faolligi) kamayadi. Tiklanish jarayonida esa organizm:

yo'qotilgan resurslarni tiklaydi;
qo'shimcha "zaxira" hosil qiladi;
keyingi yuklamaga tayyor holatga keladi.

Superkompensatsiya fazalari. Superkompensatsiya sikli odatda quyidagi bosqichlarda kechadi:

Yuklama bosqichi – energiya sarfi, charchash

Charchash bosqichi – funksional pasayish

Tiklanish bosqichi – resurslar qayta tiklanadi

Superkompensatsiya bosqichi – funksional imkoniyatlar yuqoriga ko'tariladi.

Amaliyotda qo'llanilishi

Trenerlar uchun eng muhim jihat:

mashg'ulotlar orasida optimal interval saqlash

har bir sportchi uchun individual yuklama rejasi

yuklama–tiklanish–yuklama siklini to'g'ri tashkil etish

Misol:

kuch mashqlari → 48–72 soat tiklanish

chidamlilik mashqlari → 24–48 soat

Ilmiy ahamiyati

Superkompensatsiyaning hisobga olgan mashg'ulot:

natijani tez oshiradi

peretrenirovkadan saqlaydi

barqaror o'sishni ta'minlaydi

Shunday ekan superkompensatsiya — bu sportda rivojlanishning "oltin nuqtasi". Mashg'ulotni aynan shu bosqichda berish yuqori sport natijalarini ta'minlaydi.

Tiklanish jarayonlarining fiziologik asoslari

Tiklanish — bu mashg'ulotdan keyin organizmning funksional holatini tiklash va uning ish qobiliyatini oshirish jarayonidir. U quyidagi asosiy omillar orqali ta'minlanadi:

uyqu — gormonal regulyatsiya (ayniqsa, o'sish gormoni sekresiyasi) va markaziy asab tizimi tiklanishi;

ovqatlanish — glikogen zaxiralarini to'ldirish va oqsil sintezi;

gidratatsiya — suv-tuz muvozanatini tiklash;

aktiv tiklanish — qon aylanishini yaxshilash va metabolitlarni chiqarish.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki:

tiklanish jarayoni yetarli bo'lmasa, peretrenirovka sindromi yuzaga keladi;

HRV (yurak ritmi variabelligi) tiklanish darajasini baholashda muhim ko'rsatkich hisoblanadi;

superkompensatsiyaning hisobga olgan holda rejalashtirilgan mashg'ulotlar yuqori natija beradi

[1].

Zamonaviy monitoring usullari

Sport science tizimida yurak urish tezligi, VO₂ max, HRV va laktat darajasi kabi ko'rsatkichlar monitoring qilinadi. Bu esa mashg'ulotlarni individuallashtirish imkonini beradi [6].

Amaliy ahamiyati

Tadqiqot natijalari:

trenerlar uchun mashg'ulotlarni rejalashtirishda;

sportchilar yuklamasini nazorat qilishda;

tiklanish jarayonlarini tashkil etishda amaliy qo'llanilishi mumkin.

Xulosa. Sport fiziologiyasi sport science tizimining asosiy poydevori hisoblanadi. U mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda tashkil etish va yuqori natijalarga erishishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. McArdle W.D., Katch F.I., Katch V.L. Exercise Physiology: Nutrition, Energy, and Human Performance. – Philadelphia: Wolters Kluwer, 2015. – 1068 p.
2. Guyton A.C., Hall J.E. Textbook of Medical Physiology. – Philadelphia: Elsevier, 2021. – 1120 p.
3. Gastin P.B. Energy system interaction and relative contribution during maximal exercise // Sports Medicine. – 2001. – Vol. 31(10). – P. 725–741.
4. Brooks G.A. The science and translation of lactate shuttle theory // Cell Metabolism. – 2020. – Vol. 31(4). – P. 757–785.
5. Kellmann M. et al. Recovery and performance in sport // International Journal of Sports Physiology and Performance. – 2018. – Vol. 13(2). – P. 240–245.

UO'K 370.2

O'ZBEKISTONDA MILLATLARARO TOTUVLIK VA BAG'RIKENGLIKNING HUQUQIY ASOSLARI

D.Q.Paxriddinova, magistrant, Osiyo Xalqaro Univeristeti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda O'zbekiston Respublikasida millatlararo totuvlik va bag'rikenglikni ta'minlashning huquqiy, institutsional va siyosiy asoslari tahlil qilinadi. Mustaqillik yillarida shakllangan davlat siyosati, Konstitutsiyaviy normalar, Prezident farmon va qarorlari hamda milliy strategiyalar doirasida interetnik uyg'unlikni mustahkamlash masalalari yoritiladi. Xususan, 2023 yilda qabul qilingan Konstitutsiyaning yangi tahriri orqali inson huquqlari, tenglik va ijtimoiy adolat tamoyillarining kengaytirilishi ko'p millatli jamiyatda barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, milliy madaniy markazlar va do'stlik jamiyatlarining faoliyati, globallashuv sharoitida yuzaga kelayotgan yangi chaqiriqlar va ularni bartaraf etish mexanizmlari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: millatlararo totuvlik, bag'rikenglik, huquqiy davlat, Konstitutsiya, etnik xilma-xillik, davlat siyosati

Аннотация. В статье рассматриваются правовые, институциональные и политические основы обеспечения межнационального согласия и толерантности в Республике Узбекистан. Анализируются приоритеты государственной политики в сфере межэтнических отношений, конституционные нормы, указы и постановления Президента, а также стратегические документы, направленные на укрепление общественной стабильности. Особое внимание уделяется новой редакции Конституции 2023 года, в которой расширены гарантии прав человека, равенства и социальной справедливости как правовой основы межнационального согласия. Также раскрывается роль национальных культурных центров и обществ дружбы, а также актуальные вызовы межэтнической стабильности в условиях глобализации.

Ключевые слова: межнациональное согласие, толерантность, правовое государство, Конституция, этническое многообразие, государственная политика

Abstract. This study analyzes the legal, institutional, and political foundations for ensuring interethnic harmony and tolerance in the Republic of Uzbekistan. It examines state policies, constitutional provisions, presidential decrees, and national development strategies aimed at strengthening social stability in a multiethnic society. Particular attention is paid to the 2023 revised Constitution, which expanded guarantees of human rights, equality, and social justice as a legal basis for interethnic cohesion. The article also highlights the role of national cultural centers and friendship societies, as well as emerging challenges to interethnic stability in the context of globalization.

Keywords: interethnic harmony, tolerance, rule of law, Constitution, ethnic diversity, state policy.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan davrida ko'p millatli va turli diniy, madaniy qatlamlarga ega mamlakat sifatida, millatlararo totuvlik va bag'rikenglikni mustahkamlash davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Bu boradagi huquqiy asoslar nafaqat ichki qonunchilik, balki xalqaro huquqiy normalar bilan ham mustahkamlangan.

Konstitutsiya O'zbekiston fuqarolarining millati va diniy e'tiqodidan qat'i nazar teng huquq va imkoniyatlarga ega ekanligini belgilaydi, shuningdek, turli millat va elatlar madaniyati, tili va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, Konstitutsiya doirasida millatlararo totuvlikni saqlash va rivojlantirish davlat organlarining vazifalari sifatida ham belgilangan.

Huquqiy bazani mustahkamlash maqsadida bir qator normativ hujjatlar qabul qilingan. Jumladan, PF-4947-sonli "Harakatlar strategiyasi 2017–2021" millatlararo totuvlikni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilaydi. PF-6200-sonli qaror esa millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini mustahkamlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlarni nazarda tutadi. Shuningdek, PQ-4851-sonli qaror Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasining faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan. Millatlararo totuvlik va bag'rikenglikni rivojlantirish bo'yicha huquqiy mexanizmlarning samaradorligi jamiyatda interetnik uyg'unlikni mustahkamlashga, potentsial ixtiloflarni oldini

olishga va yosh avlodni vatanparvarlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Shuningdek, mazkur huquqiy asoslar davlatning xalqaro maydondagi obro'sini oshirish va xorijiy mamlakatlar bilan madaniy-ma'rifiy hamkorlikni mustahkamlash imkonini beradi.

Umuman olganda, O'zbekistonda millatlararo totuvlik va bag'rikenglikning huquqiy asoslari nafaqat qonunchilik va normativ-huquqiy bazaga, balki ilmiy tadqiqotlar orqali shakllangan nazariy-metodologik asoslarga ham tayangan. Bu esa jamiyatda barqarorlikni ta'minlash, interetnik uyg'unlikni rivojlantirish va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash imkonini beradi.

O'zbekistonda demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishga qaratilgan keng qamrovli islohotlar izchil amalga oshirilmoqda. Bu jarayonda millatlararo munosabatlar sohasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan bo'lib, uning rivoji ijtimoiy barqarorlik va umumjamiyat uyg'unligining muhim omili sifatida qaraladi. Millatlararo munosabatlarning samarali yo'nalishda shakllanishi hozirgi demokratik islohotlarning mazmuniga bevosita bog'liqdir.

O'zbekiston mustaqillikka erishgan dastlabki yillardan boshlab bag'rikenglik, insonparvarlik, millatlararo hamjihatlikni rivojlantirish, fuqarolarning millati va e'tiqodidan qat'i nazar teng huquqliligini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda. Yosh avlodni vatanparvarlik, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, millatlararo muomala madaniyatiga sadoqat ruhida tarbiyalashga qaratilgan tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Bugungi kunda respublikada faoliyat yuritayotgan **Respublika Baynalmilal madaniyat markazi**, 138 ta **milliy madaniy markaz**, 34 ta **do'stlik jamiyati** va boshqa tashkilotlar xalq diplomatiyasi tamoyillari asosida turli millat va elatlar madaniyati, an'analari va urf-odatlarini saqlash hamda rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Ushbu faoliyat millatlararo totuvlikni mustahkamlash va O'zbekistonning xalqaro maydondagi obro'-e'tiborini oshirishga muhim hissa qo'shmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi mamlakatda yashayotgan barcha millatlarning tili, madaniyati, an'analari va urf-odatlariga hurmatni kafolatlab, ular uchun teng huquq va imkoniyatlarni belgilaydi. Konstitutsiyaviy normalarni amaliyotga tatbiq etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida **Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi** tashkil etilgan bo'lib, u millatlararo totuvlikni ta'minlash bo'yicha davlat siyosatini izchil amalga oshirib kelmoqda.

2023-yil 30-aprel referendumida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yangi tahriri mamlakatda demokratik, huquqiy va ijtimoiy davlat qurish konsepsiyasini yanada mustahkamladi.

Yangi Konstitutsiyada fuqarolarning qonun oldida tengligi va huquq hamda erkinliklarning millat, til, din, ijtimoiy kelib chiqish, qarashlar va boshqa belgilar bo'yicha diskriminatsiyasiz kafolatlangani aniq ko'rsatilgan.

Shaxs sha'ni, qadr-qimmati, shaxsiy va mulk huquqlari, uy-joy daxlsizligi, shaxsiy ma'lumotlar maxfiyligi va oilaviy sirni himoya qilish kabi huquqlar davlat tomonidan kafolatlanadi. Bu huquqlar — millatlararo barqarorlik va bag'rikenglik muhitining huquqiy asosi sifatida ham muhimdir.

Yangi Konstitutsiyada davlatning ijtimoiy majburiyatlari kengaytirildi: davlat ijtimoiy adolat, barqarorlik va umumiy farovonlikni ta'minlashga yo'naltirilgan. Bu hol etnik, milliy va madaniy xilma-xillikka ega jamiyatda barqarorlik, totuvlik va birlashuv tamoyillarini huquqiy asosda mustahkamlashga keng imkoniyatlar yaratadi. Muqaddimada davlat va jamiyat qurilishining asosiy tamoyillari sifatida "inson huquq va erkinliklari", "milliy va umuminsoniy qadriyatlar", "ijtimoiy adolat va birdamlik", "demokratiya, erkinlik va tenglik" g'oyalari belgilangan. Bu tamoyillar konstitutsiya me'yorlariga mos ravishda, turli millat va etnik guruhlar vakillari o'rtasida hurmat-ehtirom, bag'rikenglik va totuvlik tamoyillari asosida o'zaro munosabat qurishga sharoit yaratadi.

2023-yilgi Konstitutsiya inson huquqlari, qonun ustuvorligi, huquqiy davlat va ijtimoiy adolat tamoyillarini keng qamrovda mustahkamlab, O'zbekistonning ko'p millatli va ko'p madaniyatli jamiyatida millatlararo totuvlik va bag'rikenglikni ta'minlash uchun mustahkam huquqiy poydevor yaratdi. Konstitutsiyada bevosita "etnik", "millatlararo", "bag'rikenglik" kabi atamalarga urg'u berilmagan bo'lsa-da - universal inson huquqlari va tenglik printsiplari orqali barcha fuqarolarga birdek kafolatlar berilgan. Bu esa, nazariy va amaliy jihatdan, interetnik totuvlik, madaniy xilma-xillik va integratsiyani qo'llab-quvvatlaydigan huquqiy zamin hisoblanadi.

Bugungi kunda 130 dan ortiq millat va elat vakillari respublikaning iqtisodiy, ilmiy, madaniy va ijtimoiy hayotida faol ishtirok etib, Vatan taraqqiyotiga munosib hissa qo'shmoqda. Biroq globallashuv, axborot makonidagi raqobat, dunyodagi etnik va diniy ziddiyatlarning kuchayishi

sharoitida millatlararo barqarorlikni ta'minlash yanada dolzarb vazifaga aylangan. Bu borada joylarda millatlararo vaziyatni monitoring qilish, fuqarolik jamiyati institutlari bilan hamkorlikni kuchaytirish, mojaroli vaziyatlarni erta aniqlash va profilaktika qilish mexanizmlarini takomillashtirish zarurati mavjud.

2022-2026-yillarga mo'ljallangan **Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasining** 74-maqsadida jamiyatda millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglikni kuchaytirish, milliy madaniy markazlarni qo'llab-quvvatlash, turli millat vakillaridan iborat yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ular o'rtasida vatanparvarlik va bag'rikenglik ruhini mustahkamlash kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini kengaytirish va do'stlik jamiyatlari faoliyatini takomillashtirish ham mazkur strategiyaning muhim yo'nalishlaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - Toshkent, 1992.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-sonli qarori. "Harakatlar strategiyasi 2017-2021". - Toshkent, 2017.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6200-sonli qarori. - Toshkent, 2021.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4851-sonli qarori. - Toshkent, 2020.
5. Respublika Baynalmilal madaniyat markazi va milliy madaniy markazlar faoliyatiga oid ma'lumotlar.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 8-modda, 18-modda, 46-modda.
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va do'stlik aloqalari qo'mitasi nizomi.
8. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - Toshkent, 2023. - URL: <https://constitution.uz>
9. "Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi (2022–2026)", 74-maqsad.

UO'K 378.016:598.2(07)

ZOOLOGIYA DARSLARIDA QUSHLAR SINFI MAVZUSINI O'QITISH JARAYONIDA BO'LAJAK PEDAGOGLARNING KREATIV QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

A.A.Rustamov, talaba, Buxoro davlat pedagogika instituti, Buxoro

S.N.Izomova, talaba, Buxoro davlat pedagogika instituti, Buxoro

Annotatsiya. Zoologiya darslarida qushlar sinfi mavzusini o'qitishda ijodiy topshiriqlarni o'quvchilarning kreativ qobiliyatlari, kognitiv qiziqishlari va mantiqiy fikrlashlarini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati to'g'risida fikr yuritiladi. Biologik ta'limda kreativ qobiliyatni rivojlantirish imkoniyatlari mavjud bo'lib, u o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni tarkibiy tizimini rivojlantirishga asos bo'ladi. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak pedagoglarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda ta'lim jarayonining sifati, samaradorligini yanada yaxshilash, metodik ko'nikma va malakalarini oshirish, faoliyat sohalari bo'yicha mukammal bilim berishi tadbiq qilinmoqda.

Kalit so'zlar: mantiqiy fikrlash, kreativlik, kreativ kompetentlik, pedagogik kompetentlik, kreativ muammo, interaktiv vositalar, pedagogik ijodkorlik.

Аннотация. В данной работе рассматриваются роль и значение творческих заданий при изучении темы класса Птицы на уроках зоологии, в частности, их влияние на развитие креативных способностей, познавательных интересов и логического мышления учащихся. В биологическом образовании существуют широкие возможности для развития креативности, которая служит основой формирования системы знаний, умений и навыков у обучающихся. В высших учебных заведениях ведётся работа по развитию самостоятельного мышления будущих педагогов, повышению качества и эффективности образовательного процесса с использованием информационно-коммуникационных технологий, а также совершенствованию их методических умений и навыков. В результате обеспечивается формирование глубоких и всесторонних знаний в соответствующих сферах профессиональной деятельности.

Ключевые слова: логическое мышление, креативность, креативная компетентность, педагогическая компетентность, креативная проблема, интерактивные средства, педагогическое творчество.

Abstract. This article discusses the role and significance of creative tasks in teaching the topic of the class Birds in zoology lessons, particularly in developing students' creative abilities, cognitive interests, and logical thinking skills. There are ample opportunities within biological education to foster creativity, which serves as a foundation for the development of a structured system of knowledge, skills, and competencies in students. In higher education institutions, efforts are being made to enhance the independent thinking abilities of future teachers, improve the quality and effectiveness of the educational process through the use of information and communication

technologies, and develop their methodological skills and competencies. As a result, comprehensive knowledge in their respective fields of professional activity is being provided.

Keywords: *logical thinking, creativity, creative competence, pedagogical competence, creative problem, interactive tools, pedagogical creativity.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida pedagog kadrlarni tayyorlash jarayoni nafaqat nazariy bilimlarni egallash, balki ularning ijodiy va innovatsion fikrlash salohiyatini rivojlantirishni ham taqozo etmoqda. Globallashuv, raqamli transformatsiya va ta'limning kompetensiyaviy modelga o'tishi sharoitida biologiya fanini o'qitish mazmuni va metodikasini yangicha yondashuvlar asosida tashkil etish zarurati ortib bormoqda. Ayniqsa, bo'lajak pedagoglarda kreativ qobiliyatlarni shakllantirish ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash uchun muhim omil hisoblanadi. Biologiya fani tabiiy jarayonlarni kuzatish, tahlil qilish va izohlashga asoslangan bo'lib, talabalarning ijodiy fikrlashi va muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Shu nuqtai nazardan interaktiv metodlar, loyiha asosida o'qitish, virtual laboratoriyalar, multimedia vositalari hamda mediatexnologiyalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish bo'lajak pedagoglarning kreativ faoliyatini rag'batlantiruvchi muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari bo'lajak pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, kasbiy fanlardan mustaqil, individual, differensial ta'lim olish tizimini takomillashtirishga doir ilmiy-nazariy ishlanmalar samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda bo'lajak pedagoglarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etib kelmoqda. O'zbekistonlik pedagog olimlar tomonidan ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish, kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llashning nazariy-metodik asoslari keng yoritilgan. Jumladan, Sh. Sharipov, N. Muslimov, B. Xodjayev, R. Ishmuhammedov kabi olimlarning ishlarida pedagogik kompetensiyalarni shakllantirish, interaktiv metodlarni qo'llash hamda ta'lim samaradorligini oshirish masalalari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Biologiya ta'limi metodikasi yo'nalishida olib borilgan tadqiqotlarda fan mazmunini integrativ yondashuv asosida o'qitish, o'quv jarayonida muammoli ta'lim elementlarini qo'llash hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan. Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan biologiya fanini o'qitishda innovatsion metodlardan foydalanish talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va ilmiy dunyoqarashini rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlangan.

Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy yondashuv, konstruktivistik ta'lim nazariyasi hamda tizimli-pedagogik tahlil printsiplari tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, ilmiy adabiyotlarni qiyosiy o'rganish, kuzatish, pedagogik tajriba elementlari hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar biologiya fanini o'qitish jarayonida kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash va ularning samaradorligini baholash imkonini beradi.

Biologiya mutaxassislari uchun kasbiy fanlarni mustaqil ta'limini tashkil etishning tashkiliy-metodik asoslarini takomillashtirishda muammoli ta'lim texnologiyalari, axborot-ta'lim muhitlari hamda virtual ta'lim platformalarini joriy etish orqali, kreativ va tizimli fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash shuningdek, ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Biologiya mutaxassislari tomonidan darslarni nazariya va amaliyotni uzviy bog'lagan holda tashkil etish, fanni kreativ metodlar va yangicha innovatsion texnologiyalar orqali tushuntirish mavzu mohiyatini yanada chuqurroq anglashga zamin yaratishda o'z aksini topgan. Bo'lajak biologiya o'qituvchilar tafakkurida kreativlikni mustaqil omil sifatida rivojlantirib yangi axborot texnologiyalari va yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlash, farazni tekshirish hamda o'zgartirish, muammoni aniqlash, yechimini topishda bilim va amaliy harakatlarning o'zaro bog'liqligini ifodalash kabi mulohazalar bayon etilgan. Biologiya fanini samarali o'qitish o'quvchilarning ilmiy tafakkurini shakllantirish, ularni atrof-muhitdagi biologik jarayonlar haqida chuqurroq tushunchaga ega bo'lishga undashda katta rol o'ynaydi. Shu bilan birga, biologiya fanini o'qitishda o'qituvchining kreativ faoliyati ta'lim jarayonining sifatini yuksaltirishda kalit omil hisoblanadi.

Kreativlik – kreativlik bu “yaratuvchanlik”, “ijodkorlik” degan ma'nolarni anglatadi. Kreativlik insonning ijodiy salohiyati, yangi g'oyalar, haqiqiy yechimlar va noodatiy yondashuvlarni ishlab chiqish qobiliyatidir. Bu shaxsning turli vaziyatlarda o'ziga xos yechimlar taklif qila olish, muammolarni ijodiy yondashuv orqali hal qila olish qobiliyatini ifodalaydi. Kreativlik o'qituvchining

innovatsion o'zgarishlar oqimiga moslashib olishiga yordam beradi. Ayniqsa, kreativligini o'zida mujassamlagan va bu qobiliyatni o'zida yaxshi shakllantirgan pedagoglar dars jarayonida talabalarni kuchli qiziqтира oladi. Biologiya fanini o'qitishda kreativ metodlar va grafik organayzerlar qo'llash, o'quvchilarning fan bo'yicha tushunchalarini yanada chuqurroq o'zlashtirishlariga va ilmiy jarayonlarni amaliy tajribada ko'rishlariga imkon beradi. Bu metodlar, o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyot bilan bog'lashga yordam beradi va o'rganish jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi.

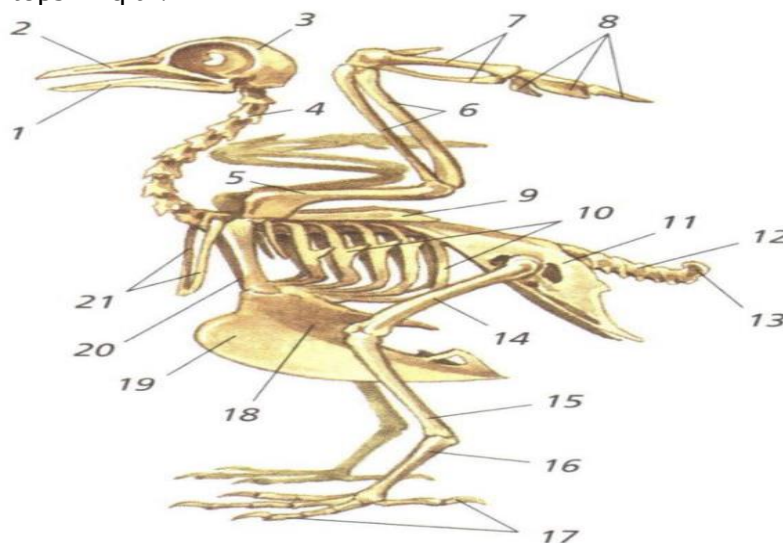
“Atamalar zanjiri” dan yangi mavzuni mustahkamlash qismida foydalanilganda talabalarning kichik guruh a'zolaridan og'zaki holda atamalarni ketma-ket avvalgilarni takrorlagan holda mazmuni va mohiyatiga ko'ra o'zaro bog'liq holda yangi atama qo'shishi talab etiladi.

1-topshiriq.

Atamalar raqamini ularning ta'rifi bilan juftlang.

1	Teriologiya	A	Qushlarni
2	Ornitologiya	E	Sutemizuvchilarni o'rganadi
3	Paleozoologiya	D	Qadimgi geologik davrda yashab, hozir qirilib ketgan hayvonlarni o'rganadi.
4	Ixtiologiya	G	Baliqlarni
5	Gerpetofauna	S	Hayvonlarning tashqi muhit bilan o'zaro munosabatlarini o'rganadi.
6	Ekologiya	F	Sudralib yuruvchilar
7	Etiologiya	H	Hayvonlarning quruqlik va suvda tarqalishi bilan bog'liq bo'lgan omillarni tekshiradi
8	Zoogeografiya	J	Hayvonlarning xulq-atvorini solishtirib o'rganadi.

Kreativlik asosida o'tilgan darslar talabalarda juda yaxshi ko'nikma hosil bo'lishiga sabab bo'ladi. Kreativ yondashuvlar o'qituvchilarga murakkab biologiya tushuncha va nazariyalarni o'quvchilarga yanada tushunarli va qiziqarli tarzda yetkazish imkonini beradi. Bu esa o'quvchilarning biologiya fani bo'yicha bilimlarini mustahkamlaydi va ularning mavzuni chuqurroq o'rganishlariga turtki beradi. Guruhning birinchi ishtirokchisi bitta atama bilan boshlagan o'yin yakunida guruh a'zolari soniga teng atamalar zanjiri vujudga keladi. Ikkinchi bosqichda mazkur atamalarga ta'rif berish va ularni izohlash talab etiladi. Yangi mavzu yuzasidan o'quvchilar bilimni nazorat qilish va baholash uchun topshiriqlar.

Quyidagi nomlarni 1- rasmdagi kerakli raqamlar bilan izohlang.

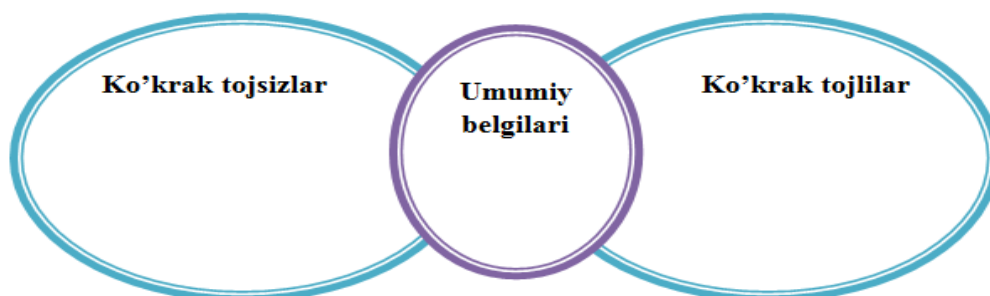
Qushlar skeletini tuzilishi	Raqamlar
Pastki jag'	
Yuqorigi jag'	
Miya qutisi	
Bo'yin umurtqalari	
O'mrov suyagi	
Korakoid	
Kurak suyagi	
Yelka suyagi	
Bilak suyagi	
Kaft suyagi	
Barmoqlari	
Qovurg'alari	
Ko'krak toj suyagi	
Yonbosh (murakkab dumg'aza) suyagi	
Dum umurtqalari	

Dum suyagi	
Son suyagi	
Boldir suyagi	
Ilik suyagi	
Barmoqlari	

Biologiya fanidan tuzgan reproduktiv, produktiv, qisman-izlanishli va ijodiy darajadagi nostandart test topshiriqlarini tahlil qilib talabalarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini baholash jarayonidagi o'rnini aniqlang.

Strategiya o'quvchi (talaba) larda mavzuga nisbatan tahliliy yondashuv, ayrim qismlar negizida mavzuning umumiy mohiyatini o'zlashtirish (sintezlash) ko'nikmalarini hosil qilishga yo'naltiriladi. Strategiya o'quvchi (talaba) lar tomonidan o'zlashtirilgan o'zaro yaqin nazariy bilim, ma'lumot yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi. Undan muayyan bo'lim yoki boblar bo'yicha yakuniy darslarni tashkil etishda foydalanish yanada samaralidir.

2-topshiriq: Ko'krak tojsizlar va ko'krak tojli qushlarning o'ziga xos xususiyati, o'xshashlik farqlarini Venn diagrammasi yordamida taqqoslab o'rganish.

Ko'krak tojsizlar va ko'krak tojli qushlarning o'ziga xos xususiyati, o'xshashlik farqlarini tahlil qilib, taqqoslab venn diagrammasi orqali o'rganish o'quvchilar o'rtasidagi fikr almashish va hamkorlik ruhini mustahkamlashga erishildi. O'zgaruvchan vaziyatida insondan maksimal darajada moslashuvchanlik, tanqidiylik, bag'rikenglik va paydo bo'ladigan muammolarga nostandart yechimlarni ko'rish qobiliyatini namoyish etish talab etiladi. Sanab o'tilgan fazilatlar ijodiy shaxslarga ko'proq xos bo'lib, ularga nafaqat tez moslashish balki, har qanday hayotiy vaziyatlarda samarali harakat qilish, turli ijtimoiy jamoalar va iqtisodiy tizimlarda muvaffaqiyat qozonish imkonini beradi.

O'quvchilar o'zaro raqobatlashib, bilimlarini kengaytiradi qushlar haqidagi tushunchalarini mustahkamlaydi. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, o'qitishda nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash, yangi axborot texnologiyalarini joriy qilish, faoliyat sohalari bo'yicha talabalarga innovatsion bilim berish, metodik ko'nikma va malakalarni doimiy takomillashtirib borish muhim vazifa qilib belgilangan. Yuqorida keltirilgan zamonaviy metodlar, platformalar hamda internet saytlaridan faol tarzda foydalanish bo'lajak pedagoglarda kreativlik qobiliyatlarini bevosita shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa: Zoologiya darslarida qushlar sinfi mavzusini o'qitish jarayonida bo'lajak pedagoglarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, biologik bilimlarni o'zlashtirish jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish, interaktiv metodlar, loyiha asosida o'qitish hamda mediatexnologiyalarni qo'llash talabalarning mustaqil fikrlash, yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish va pedagogik innovatsiyalarni tatbiq etish kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Kreativ qobiliyatlarning shakllanishi bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirib, ularning ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarda ilmiy tafakkurni rivojlantirish hamda fanlararo integratsiyani amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Zoologiya darslarida qushlar sinfi mavzusini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tizimli qo'llash, ijodiy faoliyatga yo'naltirilgan topshiriqlarni ishlab chiqish va innovatsion o'qitish muhitini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ahadov M.Sh. —Kimyoni o'qitishda zamonaviy texnologiyalarl darslik. —Navoiyl nashriyoti.40-100 bet.
2. M. Sh. Ahadov, B.B.Sodiqov. TA'LIM TIZIMI VA INNOVATSIYA INTEGRATSIYASI. *Новости образования: исследование в XXI веке*, 1(5), 2022. 599-603
3. S. Dadaev, Q.Saparov. Umurtqalilar zoologiyasi darslik – T: Turon-iqbol, 2019.
4. A.R. Rayimov, R.R. Raxmonov, S.F. Salimova Umurtqasizlar zoologiyasidan laboratoriya mashg'ulotlari O'quv qo'llanma –Durdon nashriyoti., B: 172 bet. 2024.
5. A.R. Rayimov, M.M To'rayev, Umurtqasizlar zoologiyasidan amaliy mashg'ulotlari, O'quv qo'llanma – Durдона. 2024 B: 182 bet.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND PERSONALIZED LEARNING IN ESP EDUCATION

N.K.Sabirova, senior lecturer, Tashkent University of Architecture and Construction, Tashkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada ESP (Kasbiy maqsadlar uchun ingliz tili) ta'limida shaxsiylashtirilgan o'qitishda sun'iy intellektning o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda AI asosidagi ta'lim vositalari, adaptiv o'qitish texnologiyalari hamda ularning talabalarning kasbiy til kompetensiyasini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, individual ta'lim, raqamli o'quv muhiti va sun'iy intellekt yordamidagi baholash tizimlarining ESP ta'lim jarayonidagi samaradorligi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, shaxsiylashtirilgan ta'lim, ESP ta'limi, adaptiv o'qitish, raqamli texnologiyalar, til kompetensiyasi, AI vositalari, kasbiy kommunikatsiya, onlayn ta'lim, ta'lim innovatsiyasi.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль искусственного интеллекта в персонализированном обучении в системе ESP (английский язык для специальных целей). В исследовании анализируются образовательные инструменты на основе ИИ, адаптивные технологии обучения и их влияние на развитие профессиональной языковой компетенции обучающихся. Кроме того, раскрывается эффективность индивидуализированного обучения, цифровой образовательной среды и систем обратной связи с использованием искусственного интеллекта в процессе преподавания ESP.

Ключевые слова: искусственный интеллект, персонализированное обучение, ESP-образование, адаптивное обучение, цифровые технологии, языковая компетенция, AI-инструменты, профессиональная коммуникация, онлайн-обучение, образовательные инновации.

Abstract. This article examines the role of artificial intelligence in personalized learning within ESP (English for Specific Purposes) education. The study analyzes AI-based educational tools, adaptive learning technologies, and their impact on developing learners' professional language competence. In addition, the research highlights the effectiveness of individualized instruction, digital learning environments, and AI-assisted feedback systems in improving ESP teaching and learning processes.

Keywords: artificial intelligence, personalized learning, ESP education, adaptive learning, digital technologies, language competence, AI-based tools, professional communication, online learning, educational innovation.

The rapid development of digital technologies and artificial intelligence has significantly transformed modern education systems, creating new opportunities for personalized and adaptive learning. In recent years, Artificial Intelligence (AI) has become one of the most influential technological innovations in language education, particularly in ESP (English for Specific Purposes) instruction. AI-powered educational tools provide learners with individualized learning experiences, adaptive feedback, and professional language support tailored to their academic and occupational needs. As a result, personalized learning has become an essential component of contemporary ESP education.

ESP education differs from general language teaching because it focuses on developing language skills required for specific professional and academic contexts. Students studying ESP need specialized vocabulary, professional communication competence, and practical language skills relevant to their future careers. Traditional teaching methods often fail to address the diverse linguistic needs, learning styles, and proficiency levels of learners. In this regard, artificial intelligence technologies offer innovative solutions that enable more flexible, learner-centered, and efficient educational processes.

AI-based systems such as intelligent tutoring platforms, adaptive learning applications, virtual assistants, and automated assessment tools can analyze learners' progress and provide personalized educational content. According to OpenAI technologies and modern AI-driven educational platforms, artificial intelligence can support real-time feedback, error correction, vocabulary development, and communicative skill enhancement. These technologies allow learners to study independently while receiving individualized guidance based on their performance and learning pace.

The concept of personalized learning is closely related to adaptive education, where instructional materials and teaching strategies are adjusted according to learners' cognitive abilities, professional interests, and educational goals. Benjamin Bloom emphasized the importance of

individualized instruction in achieving higher learning outcomes. Modern AI technologies make it possible to implement Bloom's educational principles more effectively through data-driven learning environments and intelligent educational systems.

Furthermore, artificial intelligence contributes to the development of communicative competence in ESP classrooms by integrating interactive learning methods, speech recognition systems, and virtual communication environments. AI-powered tools such as chatbots and language models enable students to practice professional communication in realistic contexts. This is especially important in fields such as medicine, engineering, business, and information technology, where precise and context-specific language skills are required.

Despite the numerous advantages of AI in ESP education, there are also several challenges related to technological accessibility, ethical concerns, data privacy, and the potential overreliance on automated systems. Therefore, it is important to analyze both the opportunities and limitations of artificial intelligence in personalized ESP learning environments.

Artificial Intelligence (AI) has become one of the most transformative technologies in modern education, particularly in the field of ESP (English for Specific Purposes) instruction. The integration of AI into personalized learning environments has significantly changed traditional teaching methodologies by providing adaptive, learner-centered, and data-driven educational solutions. In ESP education, where students require profession-oriented language competence, AI technologies create opportunities for individualized instruction that addresses learners' specific academic and occupational needs.

One of the primary advantages of artificial intelligence in ESP education is its ability to support adaptive learning. Adaptive learning systems analyze students' learning behavior, performance, strengths, and weaknesses in order to provide customized educational content. According to Benjamin Bloom, individualized instruction can significantly improve learners' academic achievement by adapting teaching methods to individual cognitive needs. AI technologies make this principle more practical and effective by automating content selection, assessment, and feedback processes. As a result, learners can study at their own pace and focus on specific professional language skills that require improvement.

Modern AI-powered educational tools such as intelligent tutoring systems, virtual assistants, and language-learning applications are increasingly used in ESP classrooms. These systems provide real-time feedback, pronunciation correction, vocabulary support, and interactive communication exercises. For example, AI chatbots and virtual speaking assistants allow students to practice professional dialogues in realistic situations related to medicine, engineering, business, tourism, and information technology. Such tools improve communicative competence and increase learners' motivation by creating interactive and engaging learning environments.

OpenAI language models and conversational AI technologies have also influenced ESP teaching methodologies. AI-based platforms can generate professional texts, simulate workplace communication, and assist learners in writing reports, emails, presentations, and technical documents. In ESP education, this is especially important because students need to master specialized vocabulary and professional discourse patterns relevant to their future careers. AI systems help learners acquire terminology more efficiently by providing contextual examples, automated translation, and semantic explanations.

Another important aspect of personalized learning in ESP education is automated assessment and feedback. Traditional assessment methods often require significant teacher involvement and may not fully address learners' individual difficulties. AI-driven assessment systems can evaluate grammar, vocabulary usage, pronunciation, and writing accuracy instantly. According to Lev Vygotsky, effective learning occurs when students receive timely support within their "zone of proximal development." AI technologies contribute to this process by offering immediate corrective feedback and adaptive recommendations based on learners' performance. Consequently, students become more autonomous and actively engaged in the learning process.

Artificial intelligence also enhances ESP education through data analytics and learning management systems. Educational platforms can collect and analyze data related to students' progress, participation, and learning preferences. This enables teachers to identify problematic areas and design more effective instructional strategies. From a pedagogical perspective, AI facilitates differentiated instruction, where educational materials are adapted according to learners' proficiency levels, professional goals, and cognitive abilities.

Furthermore, AI contributes to the development of all four language skills — listening, speaking, reading, and writing — in ESP instruction. Speech recognition technologies improve

pronunciation and listening comprehension, while natural language processing systems support academic and professional writing. Reading platforms powered by AI can simplify complex professional texts and provide terminology explanations. These innovations create more efficient and accessible learning environments for ESP learners.

Despite its advantages, the integration of artificial intelligence into ESP education also presents several challenges. One of the major concerns is the overreliance on technology, which may reduce direct human interaction between teachers and students. Critics argue that excessive dependence on automated systems could negatively affect critical thinking, creativity, and interpersonal communication skills. In addition, ethical issues related to data privacy, digital inequality, and algorithmic bias remain significant challenges in AI-based education. Students from regions with limited technological infrastructure may not have equal access to advanced AI learning tools, which can create disparities in educational opportunities.

Another challenge involves the accuracy and reliability of AI-generated content. Although AI systems provide fast and efficient support, they may occasionally produce inaccurate or contextually inappropriate information. Therefore, teachers continue to play an essential role in monitoring educational quality, guiding learners, and integrating AI technologies effectively into classroom instruction. Artificial intelligence should be viewed not as a replacement for educators, but as an innovative tool that enhances the teaching and learning process.

From a linguistic perspective, AI-based personalized learning contributes to the development of learner autonomy and communicative competence in ESP education. Students gain opportunities to interact with authentic professional materials, receive individualized recommendations, and practice language skills in simulated workplace contexts. This approach aligns with modern communicative and learner-centered pedagogical models, which emphasize practical language use and active student participation.

In conclusion, artificial intelligence has become a powerful instrument for personalized learning in ESP education. Adaptive technologies, automated feedback systems, virtual communication platforms, and intelligent tutoring tools significantly improve the effectiveness of professional language instruction. At the same time, successful implementation of AI in ESP education requires balanced integration of technological innovation, pedagogical guidance, and ethical responsibility. The ongoing development of AI technologies will continue to influence the future of ESP learning by creating more flexible, interactive, and personalized educational environments.

REFERENCES:

1. Benjamin Bloom. *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. — New York: Longmans, Green and Co., 1956.
2. Lev Vygotsky. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. — Cambridge: Harvard University Press, 1978.
3. OpenAI. *Artificial Intelligence and Language Learning Technologies*. — San Francisco: OpenAI Publications, 2023.

UDC 378.147:37.091.3:81'255.4

PEDAGOGICAL CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN DELIVERING REMOTE AND HYBRID SIMULTANEOUS INTERPRETING COURSES

Saidova M.A., master student, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'limda masofaviy va gibrid shaklda sinxron tarjimonlikni o'qitishdagi asosiy pedagogik muammolar va imkoniyatlar tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar o'quv jarayoniga yangi imkoniyatlar yaratgan bo'lsa-da, internet sifati, texnik jihozlar va interaktivlik bilan bog'liq muammolar onlayn tarjimonlik ta'limining samaradorligiga ta'sir qilmoqda. Tadqiqot zamonaviy masofaviy tarjimonlik ta'limining afzalliklari va cheklovlarini ko'rsatadi hamda kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini muhokama qiladi.

Kalit so'zlar: masofaviy tarjimonlik, gibrid o'qitish, sinxron tarjimonlik, tarjimonlik ta'limi, raqamli ta'lim, oliy ta'lim

Аннотация. В статье рассматриваются основные педагогические вызовы и возможности обучения синхронному переводу в дистанционном и гибридном форматах в высшем образовании. Хотя цифровые технологии открывают новые возможности для обучения, проблемы, связанные с качеством интернета, техническим оборудованием и взаимодействием, продолжают влиять на эффективность онлайн-обучения переводчиков. Исследование подчёркивает как преимущества, так и ограничения современного

дистанционного обучения синхронному переводу и обсуждает направления его дальнейшего развития.

Ключевые слова: дистанционный перевод, гибридное обучение, синхронный перевод, подготовка переводчиков, цифровое образование, высшее образование

Abstract. This article examines the main pedagogical challenges and opportunities of teaching simultaneous interpreting in remote and hybrid formats in higher education. While digital technologies have created new learning possibilities, issues related to internet quality, technical equipment, and interaction continue to affect the effectiveness of online interpreter training. The study highlights both the advantages and limitations of contemporary remote interpreting education and discusses directions for future development.

Keywords: remote interpreting, hybrid learning, simultaneous interpreting, interpreter training, digital education, higher education.

Introduction. The rapid digital transformation of higher education, especially during the COVID-19 pandemic, has shifted interpreter training from face-to-face to remote and hybrid formats. This change has created significant pedagogical challenges for simultaneous interpreting, which requires high cognitive effort, real-time processing, and advanced technical skills. Online environments limit non-verbal interaction, immediate feedback, and shared professional experience, yet digital tools such as virtual platforms and AI applications also offer new learning opportunities. However, unequal access to technology and internet, as well as differences in digital skills, affect students' performance. Therefore, further research is needed to better understand both the challenges and benefits of remote and hybrid interpreting education.

Materials and Methods. This study adopts a qualitative and descriptive research design to examine pedagogical practices in remote and hybrid simultaneous interpreting courses. The data were collected from three higher education institutions that offer interpreter training programs in blended and fully online formats. A total of 45 interpreting students at undergraduate and postgraduate levels participated in the study. In addition, eight experienced interpreting instructors were interviewed to provide professional insights into online teaching practices. The primary data collection tools included semi-structured interviews, classroom observations, and analysis of course materials. Interviews with students focused on their learning experiences, technological challenges, and perceived effectiveness of remote training. Interviews with instructors explored teaching strategies, assessment methods, and adaptation to digital platforms. Observations were conducted during live online interpreting sessions using platforms such as Zoom and specialized interpreting software. Course syllabi, assignment guidelines, and assessment rubrics were also analyzed to understand institutional approaches to remote training. The collected data were thematically analyzed to identify recurring patterns related to challenges and opportunities in online interpreter education. Ethical considerations were strictly followed, and all participants provided informed consent before taking part in the study. The findings were then compared with existing literature on interpreter pedagogy and digital learning environments. This methodological approach allows for a comprehensive understanding of both practical and theoretical aspects of remote simultaneous interpreting instruction.

Results. The analysis revealed that students in remote and hybrid settings experienced significantly higher cognitive load compared to traditional face-to-face interpreting training. Many participants reported difficulties in maintaining concentration due to technical interruptions, background noise, and screen fatigue, which aligns with findings by Seeber (2017) on cognitive strain in interpreting[4]. Instructors observed that real-time error correction was more challenging in virtual environments because of delayed audio and limited visual cues.

However, students demonstrated improved technological competence over time, particularly in using professional platforms such as Zoom Interpretation and Interprefy. Consistent with Moser-Mercer et al. (2000), the study found that remote settings encouraged greater learner autonomy and self-regulated practice. Several students indicated that hybrid formats (combining in-person workshops with online practice) provided the most effective learning experience. Instructors emphasized that structured scaffolding, rehearsal sessions, and reflective debriefings were crucial for successful online training[1]. The findings also showed that access to authentic multilingual materials increased, allowing students to work with real conference recordings and simulations[5]. Nevertheless, unequal internet quality created disparities in performance, particularly for students in rural areas, a challenge also noted in Uzbek studies on digital education [7]. Institutional support, including technical training and specialized software, significantly improved learning outcomes and

reduced student anxiety. Overall, the results suggest that while remote and hybrid simultaneous interpreting courses present clear challenges, they also offer meaningful pedagogical opportunities when properly designed. These findings contribute to a growing body of research on technology-enhanced interpreter education in both international and Uzbek contexts [3][8].

Discussion. The findings of this study indicate that remote and hybrid simultaneous interpreting courses represent both a disruption and an evolution in interpreter pedagogy. In line with Gile's (2009) effort models, the increased cognitive load observed among students suggests that online environments add an additional "technical effort" layer to interpreting tasks. This supports previous research by Seeber (2017), who argues that technological mediation can intensify mental processing demands in real-time interpreting. However, rather than viewing this solely as a limitation, the study suggests that such challenges can foster higher levels of metacognitive awareness and self-regulation among learners. Consistent with Moser-Mercer et al. (2000), the results demonstrate that remote settings encourage greater learner independence and reflective practice[2]. At the same time, the difficulties instructors faced in providing immediate feedback highlight the need for redesigned assessment strategies in digital environments. Traditional formative feedback methods must be adapted to include structured post-session debriefings, peer review, and recorded performance analysis. The positive outcomes associated with hybrid models align with Setton and Dawrant's (2016) argument that experiential learning is most effective when combined with guided professional practice. The study also confirms concerns raised by Safarov (2018) regarding digital inequality, particularly in relation to internet stability and access to professional equipment in Uzbekistan. This suggests that institutions must invest not only in software but also in infrastructure and technical training for both students and instructors. Furthermore, the integration of authentic conference materials supports Pöchhacker's (2015) claim that realism in training is essential for professional readiness. The use of platforms such as Zoom Interpretation and Interprefy can simulate real conference conditions, bridging the gap between classroom and workplace. Nevertheless, the lack of physical co-presence reduces opportunities for spontaneous collaboration, non-verbal communication, and peer learning. This limitation reinforces Mouzourakis's (2006) observation that remote interpreting cannot fully replace in-person interaction in interpreter education[6]. Therefore, the most effective pedagogical model appears to be a carefully balanced hybrid approach rather than a fully online one. Such a model should combine face-to-face workshops, online simulation sessions, and independent digital practice. In this regard, Rakhimova's (2022) hybrid training framework for Uzbek institutions is particularly relevant and applicable. Overall, the discussion suggests that technology should not be viewed as a replacement for pedagogy but as a tool that requires thoughtful instructional design. Future curricula must integrate technical competence, cognitive training, and professional ethics into a coherent learning framework[10]. Ultimately, remote and hybrid simultaneous interpreting courses have the potential to democratize access to interpreter training while maintaining academic rigor if implemented strategically.

Conclusion. This study examined the challenges and opportunities of remote and hybrid simultaneous interpreting courses. It shows that online learning can create technical and cognitive difficulties, but also provides access to authentic materials and international collaboration. The hybrid model was found to be the most effective because it combines classroom interaction with online practice. The study highlights the need for better institutional support and updated assessment methods. It suggests that remote and hybrid interpreting education should be considered a permanent part of modern training.

REFERENCES:

1. Gile D. Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training. – Amsterdam: John Benjamins, 2009. – 283 p.
2. Moser-Mercer B., Kunzli C., Korac M. Remote interpreting: A new era in interpreting? // Interpreting. – 2000. – Vol. 5, №2. – P. 183–205.
3. Pöchhacker F. The Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies. – London: Routledge, 2015. – 600 p.
4. Seeber K. Cognitive load in simultaneous interpreting: Measures and implications // Interpreting and Translation Studies. – 2017. – Vol. 9, №1. – P. 36–58.
5. Setton R., Dawrant A. Conference Interpreting: A Trainer's Guide.–Amsterdam: John Benjamins, 2016.–350 p.
6. Mouzourakis P. Remote interpreting: Technical and pedagogical issues // Meta. – 2006. – Vol. 51, №2. – P. 409–425.
7. Сафаров Ш. Рақамли муҳитда таржимон тайёрлаш муаммолари // ЎзДЖТУ Илмий ахборотномаси. – 2018. – №3(12). – Б. 45–53.
8. Rakhimova M. Hybrid training models for simultaneous interpreters at UzSWLU // Uzbek Journal of Translation Studies. – 2022. – Vol. 2, №1. – P. 77–89.
9. Braun S. Remote interpreting in legal settings: Issues of quality and access // Translation and Interpreting Studies. – 2015. – Vol. 10, №3. – P. 345–368.

UDC 372.881.111.1

ENHANCING SPEAKING FLUENCY THROUGH INTEGRATED READING, LISTENING, AND RETELLING ACTIVITIES IN EFL SECONDARY CLASSROOMS: A CLASSROOM-BASED STUDY**D.U.Salimov, researcher, Osh State University, Osh, Kyrgyzstan****S.A.Yusupova, DSc, Associate professor, Fergana State University, Fergana, Uzbekistan**

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ingliz tilini xorijiy til sifatida o'rganuvchilar (EFL) orasida o'qish, tinglab tushunish, lug'at boyligi va qayta hikoya qilish faoliyatlari integratsiyalashuvining og'zaki nutqni rivojlanishiga ta'sirini o'rganadi. Tadqiqot 30 nafar o'quvchi bilan olti oy davomida olib borildi. Ma'lumotlar sinf kuzatuv va og'zaki topshiriqlar orqali yig'ildi. Natijalar o'quvchilarning nutq ravonligi va ishonchi takomillashganini ko'rsatdi. Tadqiqot integratsiyalashgan yondashuv gapirish ko'nikmasi rivojiga yordam berishini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: integratsiyalashgan ko'nikmalar, speaking ravonligi, ingliz tilini xorijiy til sifatida o'rganuvchilar (EFL), qayta hikoya qilish, sinf ta'limi

Аннотация. Данное исследование рассматривает влияние интегрированного чтения, аудирования, словарной работы и пересказа на развитие беглости устной речи у изучающих английский язык как иностранный (EFL). Исследование проводилось с участием 30 учеников в течение шести месяцев. Данные были собраны с помощью наблюдения и устных заданий. Результаты показали улучшение беглости речи и уверенности учащихся. Исследование подчеркивает эффективность интегрированного подхода в развитии устной речи.

Ключевые слова: интегрированное обучение, беглость речи, изучающие английский язык как иностранный (EFL), пересказ, обучение в классе

Abstract. This study investigates the effect of integrated reading, listening, vocabulary, and retelling activities on speaking fluency among English-as-a-foreign-language (EFL) learners. The research involved 30 secondary school students in a private learning centre over six months. Data were collected through classroom observation and speaking tasks. The results showed improvement in learners' speaking fluency, confidence, and oral communication skills. The study suggests that integrated skills instruction is effective in developing speaking fluency in EFL classrooms.

Key words: integrated skills, speaking fluency, English as a foreign language (EFL), retelling, classroom learning.

Introduction. Speaking is one of the most important skills in learning English as a foreign language (EFL), as it helps learners communicate their thoughts and ideas in real-life situations. However, many EFL learners still struggle to speak fluently due to limited practice and a lack of interactive classroom activities.

In recent years, language teaching has shifted towards more communicative and learner-centred approaches. One such approach is integrated skills instruction, which combines reading, listening, vocabulary, and speaking into a single learning process. This approach helps learners use language more naturally and meaningfully.

Among different classroom techniques, retelling activities have been widely used to support speaking development. By retelling texts, learners practice understanding information and expressing it in their own words, which can improve both fluency and confidence.

Despite the importance of speaking skills, many classrooms still focus on separate language skills. Therefore, this study aims to explore the effectiveness of integrated reading, listening, vocabulary, and retelling activities in improving speaking fluency among EFL secondary school learners in a classroom-based context.

Methodology. This study was conducted as a classroom-based research project in a private learning centre. The participants were 30 EFL secondary school learners divided into two groups based on their levels. The study is still ongoing; however, the current analysis is based on six months of observation and instructional practice.

Throughout the research period, integrated skills-based instruction was implemented in regular classroom lessons. Various activities were used in rotation, including reading combined with speaking and text retelling, listening combined with speaking, and vocabulary-focused speaking

activities. These instructional strategies were applied consistently to support learners' development of oral communication.

During the classroom activities, students worked individually, in pairs, and in small groups depending on the lesson objectives. Different texts, dialogues, and vocabulary exercises were selected according to learners' proficiency levels. In retelling tasks, students were encouraged to summarize the main ideas of texts using simple and understandable language rather than memorizing sentences. This helped learners participate more actively and reduced their fear of making mistakes during speaking activities.

The main focus of the study was to observe changes in learners' speaking fluency over time. Data were collected through classroom observation, oral performance tasks, and informal speaking assessments during lessons. Special attention was given to learners' ability to express ideas in English, respond to questions, and participate in classroom discussions.

Over six months of continuous observation, noticeable improvements were observed in learners' speaking fluency, confidence, and ability to communicate ideas in English. In addition, progress was also observed in their listening, reading, and vocabulary development, which contributed to overall language improvement. The collected data were analysed descriptively to identify patterns of development in learners' language performance.

Results and Discussion. The results of this study, based on six months of classroom observation and speaking performance tasks, show a noticeable improvement in learners' speaking fluency. At the beginning of the study, most students demonstrated hesitation, limited vocabulary use, and frequent pauses during speaking activities. However, after consistent exposure to integrated skills instruction, their oral performance gradually improved.

One of the most significant changes was observed in learners' ability to express their ideas more fluently in English. Students became more confident when responding to classroom questions and participating in speaking tasks and discussions. In addition, their speech became more organised, and they used relevant vocabulary more effectively in communication.

The use of reading and retelling activities played an important role in improving fluency. Learners were able to understand texts better and reproduce the main ideas in their own words, which helped them develop both comprehension and speaking skills. Similarly, listening-based speaking tasks contributed to better pronunciation and faster response time during oral communication.

Vocabulary-focused speaking activities also helped learners expand their lexical knowledge and use new words in real communication. This integration of different language skills created a more interactive learning environment and encouraged students to practice English more frequently and meaningfully.

Overall, the findings suggest that integrated skills instruction positively affects EFL learners' speaking fluency. The improvement was not limited to speaking ability; it also extended to listening, reading, and vocabulary development, which together contributed to more effective language learning in the classroom.

Conclusion. This study showed that using integrated reading, listening, vocabulary, and retelling activities positively affected learners' speaking fluency. During the six-month classroom practice, students gradually became more active in speaking and showed better ability to express their ideas in English.

We also observed that learners spoke with more confidence and made fewer pauses than at the beginning of the study. Activities that combined different language skills helped them use English more naturally in classroom situations.

Another important observation during the study was learners' increased participation in classroom interaction. Compared to the beginning of the research period, students became more willing to answer questions, share opinions, and communicate in English during lessons. This shows that regular integrated speaking practice may also help reduce speaking anxiety and create a more positive classroom atmosphere for EFL learners.

Overall, the study concludes that integrating language skills in classroom practice is an effective approach for improving speaking fluency in EFL contexts. We recommend that language teachers incorporate more integrated and communicative activities to support learners' oral language development.

REFERENCES:

1. Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching*. Pearson Education Limited.
2. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
3. Nation, I. S. P. (2013). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press.

4. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.
5. Thornbury, S. (2005). *How to Teach Speaking*. Pearson Longman.
6. Bygate, M. (1987). *Speaking*. Oxford University Press.
7. Nunan, D. (2003). *Practical English Language Teaching*. McGraw-Hill.

UO'K 378.6:575.194(07)

TIBBIYOT YO'NALISHI TALABALARIGA "TIBBIY BIOLOGIYA" FANIDAN "IRSIY KASALLIKLAR" MAVZUSINI O'TISHDA FOYDALANILADIGAN YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Sayfullayeva S.H., assistent, Abu Ali Ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada tibbiyot yo'nalishi talabalari uchun "Tibbiy biologiya" fanining "Irsiy kasalliklar" mavzusini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Tadqiqotda fenotipik identifikatsiya va vizual-morfologik moslashtirish metodi asosida interfaol, muammoli va integrativ ta'lim yondashuvlari ishlab chiqilgan. Ushbu metod talabalarni genotip-fenotip bog'liqligini chuqur tahlil qilish, sindromologik fikrlashni shakllantirish va differensial diagnostik tafakkurni rivojlantirishga yo'naltiradi.

Kalit so'zlar: Tibbiy biologiya, irsiy kasalliklar, fenotipik identifikatsiya, vizual-morfologik moslashtirish, genotip-fenotip bog'liqligi, sindromologik tahlil, differensial diagnostika, interfaol ta'lim, pedagogik texnologiya, klinik tafakkur, kompetensiyaviy yondashuv.

Аннотация. В данной статье освещены теоретические и практические основы применения современных педагогических технологий при преподавании темы «Наследственные заболевания» дисциплины «Медицинская биология» студентам медицинских направлений. В исследовании разработаны интерактивные, проблемно-ориентированные и интегративные образовательные подходы на основе метода фенотипической идентификации и визуально-морфологического сопоставления. Данный метод направлен на формирование у студентов глубокого анализа взаимосвязи генотип-фенотип, развитие синдромологического мышления и дифференциально-диагностического клинического мышления.

Ключевые слова: медицинская биология, наследственные заболевания, фенотипическая идентификация, визуально-морфологическое сопоставление, взаимосвязь генотип-фенотип, синдромологический анализ, дифференциальная диагностика, интерактивное обучение, педагогическая технология, клиническое мышление, компетентностный подход.

Abstract. This article highlights the theoretical and practical foundations of applying modern pedagogical technologies in teaching the topic "Hereditary Diseases" within the discipline of "Medical Biology" to medical students. The study develops interactive, problem-based, and integrative educational approaches based on the method of phenotypic identification and visual-morphological matching. This method is aimed at enabling students to deeply analyze genotype-phenotype correlations, develop syndromic thinking, and enhance differential diagnostic clinical reasoning.

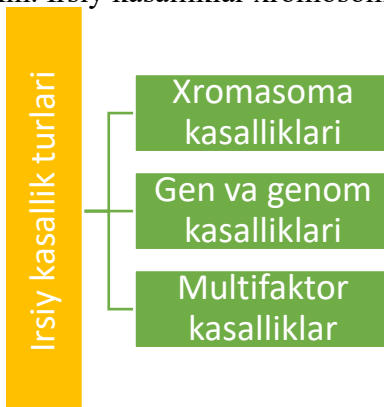
Keywords: Medical biology, hereditary diseases, phenotypic identification, visual-morphological matching, genotype-phenotype correlation, syndromic analysis, differential diagnosis, interactive learning, pedagogical technology, clinical reasoning, competency-based approach.

Kirish: Irsiy kasalliklar. Genotipning o'zgarishi bilan yuzaga chiqadigan kasalliklarga irsiy kasalliklar deyiladi. Irsiy kasalliklarning barchasi ham nasldan-naslga o'tavermaydi, chunki irsiy kasalligi bo'lgan individ juda erta halok bo'ladi yoki nasl qoldirish qobiliyatiga ega bo'lmaydi.

Irsiy kasalliklar tashqi muhitning mutagen ta'sirida sodir bo'ladi. Lekin bu jarayonda organizmning ichki muhiti, ya'ni genotipi ham katta rol o'ynaydi, agar kasallik yuzaga chiqishida ham atrof-muhit omillarining, ham genotip ahamiyatli bo'lsa, bunday kasalliklarni multiomilli (multipikator) irsiy kasalliklar deyiladi (oshqozon va o'n ikki barmoqli ichakda bo'ladigan jarohat, jigar, o'pka kasalliklari, ateroskleroz, gipertoniya, yomon sifatli o'sma kasalliklarining ayrimlari va hokazo).

Irsiy kasalliklar soni yildan-yilga ko'paymoqda. Bunga sabab birinchidan irsiy kasalliklarni aniqlovchi usullarning takomillashishi bo'lsa, ikkinchidan atrof-muhitning mutagen omillari bilan ifloslanishidir. Ma'lumotlarga qaraganda 5 % bola irsiy kasallik bilan dunyoga keladi va har bir odamda kelajakda mutatsiyaga uchrashi mumkin bo'lgan 5–10 ta genlar bo'ladi. Hozirgi kunda 6000

(2017-y.) dan ortiq irsiy kasalliklar aniqlangan. Irsiy kasalliklarning boshqa kasalliklardan farqi shundaki, ularning sodir bo'lishi uzoq davom etadi. Irsiy kasalliklar morfologik belgilarning (quyon lab, bo'ri tanglay, kalta barmoqlilik, olti barmoqlilik), fiziologik jarayonlarning (qonning ivimasligi, ranglarni ajrata olmaslik), biokimyoviy jarayonlarning (ma'lum bir fermentning bo'lmasligi) buzilishi bilan sodir bo'lishi mumkin. Irsiy kasalliklar xromosoma va gen kasalliklariga bo'linadi.

Asosiy qism: Irsiy kasalliklar mavzusida “Kasallik belgilariga qarab kasallik rasmiga joylashtirish” metodikasi

Metod nomi: Fenotipik identifikatsiya va vizual-morfologik moslashtirish metodi

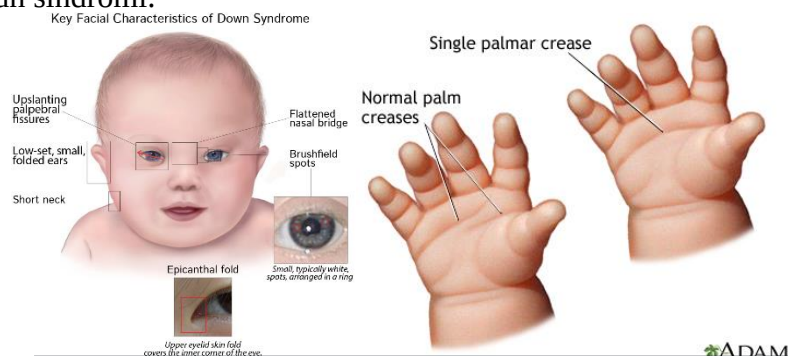
Metodning mazmuni Ushbu metodda talabalarga turli irsiy kasalliklarning klinik belgilar ro'yxati beriladi va ular shu belgilarni mos kasallikning vizual tasviri (rasm, sxema, fenotipik portret) bilan bog'laydilar.

Metod talabalarda:

genotip–fenotip bog'liqligini tushunish; differensial diagnostik fikrlash sindromologik tahlil ko'nikmasini; klinik tafakkurni rivojlantiradi

Quyida metodni qo'llash uchun misollar keltiriladi.

Namuna: Daun sindromi:

Klinik belgilar:

Epikantal burma

Yassi burun ko'prigi

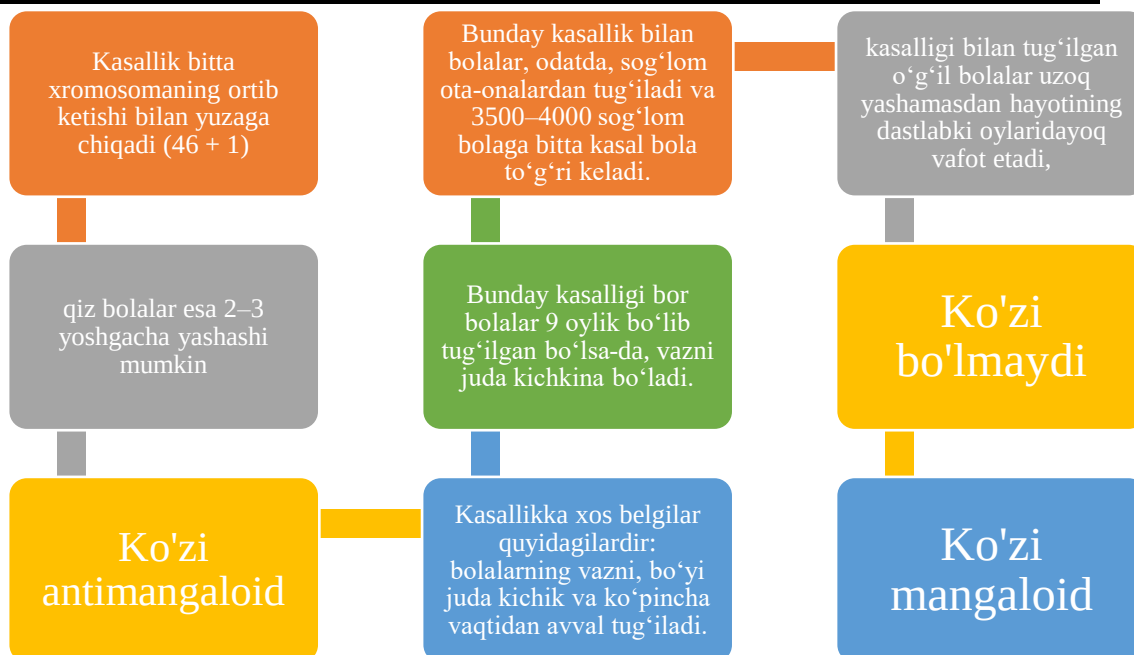
Bitta kaft chizig'i (simian crease)

Mushak gipotoniyasi

Aqliy rivojlanishning sustligi

Ilmiy asos:

21-xromosoma trisomiyasi natijasida gen dozasi oshishi → morfologik va nevrologik o'zgarishlar.

Yuqorida daun kasalligi belgilari va rasmlari birlashtirilgan. Endilikda qolgan kasalliklar va belgilarni birlashtirish kerak bo'ladi. Kasalliklar belgilari:

Edwards Syndrome (Trisomy 18)

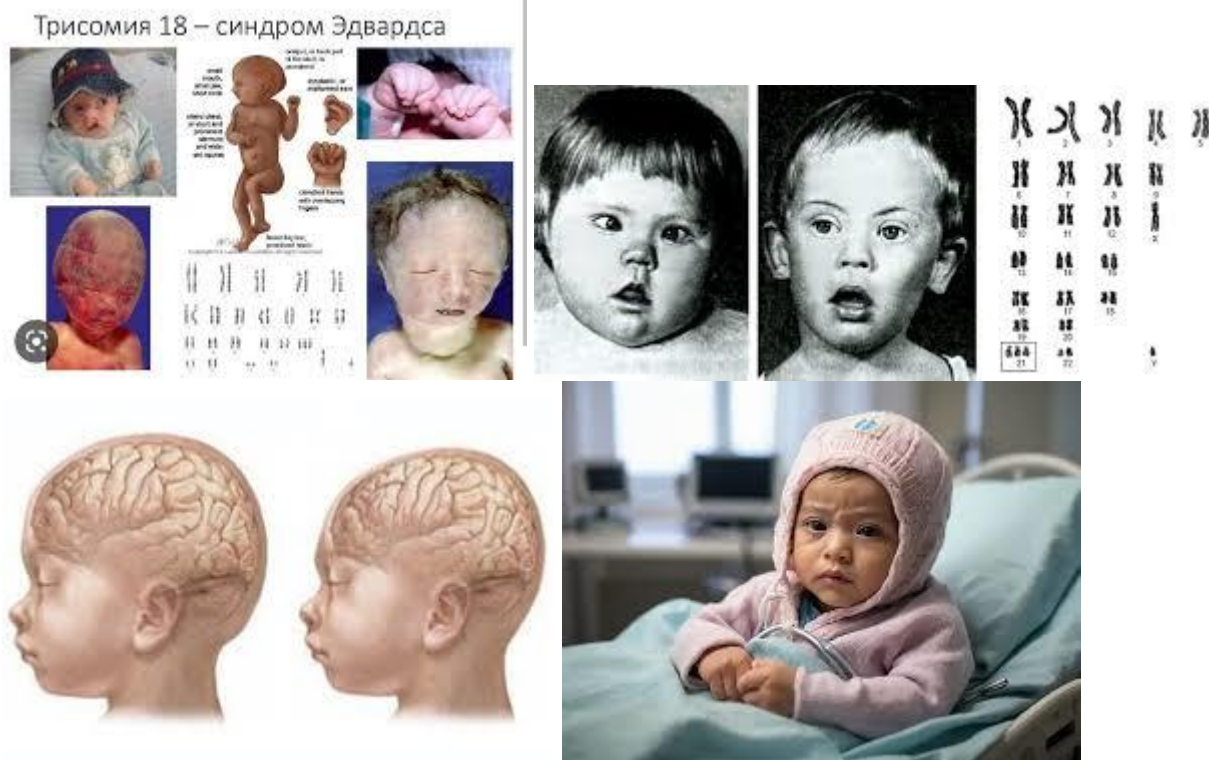
Kasallikni birinchi bo'lib K. Patau 1961-yilda o'rgangan.

Kaftda ko'ndalang ketgan burma bo'lib, deyarli barcha barmoqlar uchida yoysimon chiziqlar kuzatiladi.

D guruhga mansub xromosomalardan birining oshishiga bog'lab tushuntiriladi.

ensa bo'rtib chiqqan, bosh uzunchoq, jag'lar va og'iz bo'shlig'i kichik

Bu ortiqcha xromosoma 13–15-juft xromosomalardan biri bo'lib, qaysi bir juftga kirishini aniq aytish qiyin

Rasmlarga moslab kasallik belgilarini 1-bo'lib birlashtirgan guruh g'olib sanaladi.

Xulosa: “Tibbiy biologiya” fanining “Irsiy kasalliklar” mavzusini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash tibbiyot yo'nalishi talabalari bilimni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadi. Fenotipik identifikatsiya, vizual-morfologik moslashtirish, keys-stadi va muammoli ta'lim elementlariga asoslangan yondashuvlar genotip–fenotip bog'liqligini chuqur anglash, sindromologik tahlil qilish va differensial diagnostik tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur metodlar talabalarining nazariy bilimlarini klinik vaziyatlar bilan integratsiyalash, mustaqil qaror qabul qilish hamda genetik xavfni baholash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Natijada ta'lim jarayoni reproduktiv o'zlashtirish darajasidan analitik va klinik fikrlash darajasiga ko'tarilib, kompetensiyaviy yondashuv samaradorligi ta'minlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Biologiya fani b o 'yicha O 'zbekiston respublikasi uzluksiz ta 'lim milliy o 'quv dasturlari. TaTimni nazorat qilish ta'lim inspeksiyasi. Toshkent. 2021
2. G'ofurov A.T va boshqalar. Biologiyani o 'qitishning umumiy metodikasi. (darslik). TDPU., T.: - 2012
3. Tolipova J.O. Biologiyani o 'qitishda pedagogik texnologiyalar. Pedagogika oliy o 'quvyurti talabalari uchun darslik. “ChoMpon” T.: 2011 - 128 bet

UDC 37.02:378.147:81'243

THE IMPACT OF STUDENT-CENTERED TEACHING STRATEGIES ON LANGUAGE LEARNING OUTCOMES

O.H.Sobirova, Trainee teacher, TIAME, NRU, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot oliy ta'limda talabalar faolligiga asoslangan o'qitish strategiyalarining til o'rganish natijalariga ta'sirini o'rganadi. Talabalar faolligiga asoslangan strategiyalar – masalan, topshiriqlarga asoslangan o'qitish, hamkorlikdagi loyihalar va o'z-o'zini baholash – o'rganuvchilarning mustaqilligi, motivatsiyasi va kommunikativ kompetensiyasini oshirgan. Topilmalar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi markazli yondashuvdan o'rganuvchiga yo'naltirilgan yondashuvga o'tish chuqurroq faollik va samaraliroq til o'zlashtirishga olib keladi. O'quv dasturlarini loyihalash va pedagogik amaliyot uchun tavsiyalar muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: talabalar faolligiga asoslangan o'qitish, til o'rganish natijalari, o'rganuvchi mustaqilligi, kommunikativ kompetensiya, oliy ta'lim

Аннотация. В данном исследовании изучается влияние стратегий обучения, ориентированных на студента, на результаты изучения языка в высшем образовании. Стратегии, ориентированные на студента – такие как обучение на основе задач, совместные проекты и самооценка – повысили автономию учащихся, мотивацию и

коммуникативную компетенцию. Полученные данные свидетельствуют о том, что переход от доминирования преподавателя к подходу, ориентированному на учащегося, способствует более глубокой вовлеченности и более эффективному овладению языком. Обсуждаются последствия для разработки учебных программ и педагогической практики.

Ключевые слова: обучение, ориентированное на студента, результаты изучения языка, автономия учащегося, коммуникативная компетенция, высшее образование

Abstract. This study examines the impact of student-centered learning strategies on language learning outcomes in higher education. Student-centered strategies such as task-based learning, collaborative projects, and self-assessment have increased student autonomy, motivation, and communicative competence. The findings suggest that the shift from teacher dominance to a student-centered approach promotes deeper engagement and more effective language acquisition. The implications for curriculum development and pedagogical practice are discussed.

Keywords: student-centered teaching, language learning outcomes, learner autonomy, communicative competence, higher education

Introduction. The global demand for communicative competence in additional languages has prompted a re-evaluation of pedagogical approaches in language education. Traditional teacher-centered instruction, characterized by rote memorization, grammar-translation methods, and passive learner roles, has been criticized for producing students who can analyze language rules but fail to use language spontaneously and effectively (Richards & Rodgers, 2014). In response, student-centered teaching strategies—rooted in constructivist and socio-cultural theories—have gained prominence. These strategies reposition learners as active participants who construct knowledge through interaction, problem-solving, and reflection (Brown, 2007).

Literature Review

Student-centered teaching draws primarily from constructivism (Piaget, 1973; Vygotsky, 1978), which posits that learners actively construct meaning through experiences and social interaction. Vygotsky's Zone of Proximal Development (ZPD) emphasizes that learning occurs when tasks are slightly above a learner's current ability, with scaffolding provided by peers or instructors. In language education, this translates into collaborative learning, peer tutoring, and task-based instruction (Ellis, 2017).

Methods. A mixed-methods quasi-experimental design was employed. The independent variable was instructional approach (student-centered vs. teacher-centered), and the dependent variables were language learning outcomes measured by pre- and post-test scores across four skills.

Participants were 120 second-year undergraduate students (age $M = 20.4$ years, $SD = 1.2$) enrolled in an English as a Foreign Language (EFL) program at a Uzbek university. They were assigned to two intact classes: an experimental group ($n = 60$) receiving student-centered instruction, and a control group ($n = 60$) receiving teacher-centered instruction. Both groups had similar baseline proficiency as confirmed by pre-test scores ($t(118) = 0.43$, $p = 0.67$). All participants provided informed consent.

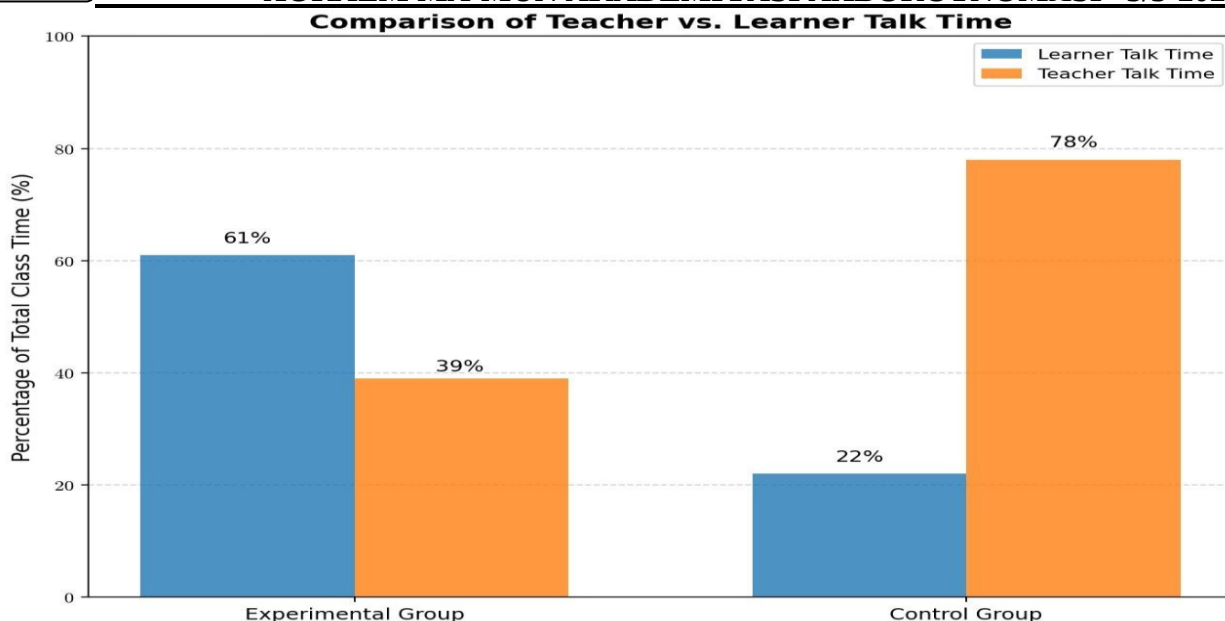
The intervention lasted 14 weeks (one semester). Both groups used the same textbook (Oxford English for Academic Purposes) and covered identical content units. Differences lay in delivery:

- Experimental group (student-centered): Instruction included TBLT (e.g., designing a campus survey, presenting solutions to local issues), collaborative projects (group podcasts, peer-editing workshops), self-assessment checklists, and flipped classroom elements (watching grammar videos at home, in-class application activities). The instructor acted as a facilitator.

- Control group (teacher-centered): Instruction followed a traditional format: teacher explanation of grammar rules, individual worksheet practice, reading comprehension questions answered silently, and teacher-led pronunciation drills. Interaction was primarily teacher-to-student.

To ensure fidelity, two research assistants observed 20% of sessions in each group using a structured observation protocol.

Discussion. The results clearly demonstrate that student-centered teaching strategies produced significantly greater improvements across all four language skills compared to teacher-centered instruction. The largest effect sizes were observed for speaking ($d = 0.89$) and writing ($d = 0.76$), while listening ($d = 0.58$) and reading ($d = 0.51$) showed moderate to large effects. These findings align with previous research highlighting the benefits of interactive, output-oriented activities for productive skills (Ellis, 2017; Norris & Ortega, 2006).

Final Summary of Talk Time Distribution

The experimental group achieved a 39% increase in learner participation compared to the control group, correlating with higher reported levels of autonomy and motivation.

Conclusion. This study provides robust evidence that student-centered teaching strategies significantly enhance language learning outcomes, particularly in speaking and writing. By shifting from a transmission model to a participatory, learner-driven paradigm, educators can foster greater autonomy, motivation, and communicative competence. The findings have practical implications for curriculum designers, teacher trainers, and policymakers: invest in professional development for student-centered pedagogies, redesign assessment to value process alongside product, and create classroom layouts that facilitate interaction.

Future research should explore longitudinal effects, the role of digital tools in supporting student-centered learning, and adaptations for different proficiency levels and cultural contexts. Replication studies in secondary schools and distance education settings would also strengthen the evidence base. Ultimately, the shift toward student-centeredness is not merely a pedagogical trend but a necessary evolution for preparing learners to use language effectively in the real world.

REFERENCES:

1. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). Flip your classroom: Reach every student in every class every day. International Society for Technology in Education.
2. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
3. Brown, H. D. (2007). *Principles of language learning and teaching* (5th ed.). Pearson Education.
4. Carless, D. (2012). TBLT in Asia: Opportunities and challenges. *Asian EFL Journal*, 14(4), 6–22.

UO'K 37.018.5:159.922.7:502.1

EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA OILANING VA BOLALAR PSIXOLOGIYASINING ROLI

M.O'.Sulaymonova, magistrant, Buxoro davlat texnika universitet, Buxoro
B.B.Qobulova, dots., Buxoro davlat texnika universitet, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarda ekologik ongning shakllantirishda o'yin, dizayn va interaktiv texnologiyalarni birlashtirgan vositalardan foydalanish samaradorligi tahlil qilinadi. "Aqlli chiqindi qutisi" loyihasi misolida bolalarda chiqindi tashlash madaniyati, ekologik mas'uliyat va tabiatga mehrni rivojlantirish imkoniyatlari ko'rsatib beriladi. Loyiha o'zbek tilidagi ovozli rag'batlantirish tizimi orqali milliy qadriyatlar va ekologik tarbiyani uyg'unlashtiradi. Maqolada bola psixologiyasi, til va texnologiya uyg'unligi asosida ekologik ta'limni takomillashtirish yo'llari ilmiy asosda yoritilgan. Natijada, bu loyiha kelajak avlod ekologik madaniyatini shakllantirishda muhim innovatsion vosita sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: ekologik tarbiya, aqlli chiqindi qutisi, bola psixologiyasi, interaktiv texnologiyalar, milliy qadriyatlar, o'zbek tili, ekologik madaniyat, innovatsion yondashuv.

Аннотация. В данной статье анализируется эффективность использования средств, объединяющих игру, дизайн и интерактивные технологии, в формировании экологического

сознания у детей дошкольного и школьного возраста. На примере проекта «Умная мусорная корзина» показаны возможности развития у детей культуры выбрасывания отходов, экологической ответственности и бережного отношения к природе. Проект посредством системы голосового поощрения на узбекском языке гармонично сочетает национальные ценности и экологическое воспитание. В статье на научной основе освещаются пути совершенствования экологического образования с учётом детской психологии, языка и технологий. В результате данный проект оценивается как важный инновационный инструмент в формировании экологической культуры будущего поколения.

Ключевые слова: экологическое воспитание, умная мусорная корзина, детская психология, интерактивные технологии, национальные ценности, узбекский язык, экологическая культура, инновационный подход.

Abstract. This article analyzes the effectiveness of using tools that combine play, design, and interactive technologies in shaping environmental awareness among preschool and school-age children. Using the example of the “Smart Waste Bin” project, it demonstrates the possibilities of developing in children a culture of waste disposal, ecological responsibility, and love for nature. The project integrates national values and environmental education through a voice encouragement system in the Uzbek language. The article scientifically substantiates ways to improve environmental education based on the synthesis of child psychology, language, and technology. As a result, this project is evaluated as an important innovative tool for fostering the environmental culture of future generations.

Keywords: environmental education, smart waste bin, child psychology, interactive technologies, national values, Uzbek language, environmental culture, innovative approach.

Bugungi kunda yosh avlodda ekologik ong va mas'uliyatli xulq-atvorni shakllantirish ta'lim tizimining muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bolalarda atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatni erta yoshdan boshlab rivojlantirishda innovatsion pedagogik yondashuvlar, jumladan, interaktiv texnologiyalar va psixologik rag'batlantirish mexanizmlaridan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, ovozli rag'batlantirish vositalari, xususan sof o'zbek tilidagi ijobiy va motivatsion ifodalar orqali bolalarning ekologik xulqini mustahkamlash ularning psixologik holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, milliy qadriyatlar bilan uyg'un holda tarbiyalash imkonini beradi.

Mazkur yondashuv O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”^{gi1} qonunida (2020) belgilangan ta'lim va tarbiyaning uzviyligi, shaxsda ongli va mas'uliyatli xulq-atvorni shakllantirishga qaratilgan asosiy tamoyillar bilan to'liq mos keladi. Shuningdek, ekologik mazmundagi bunday innovatsion loyihalar “Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida”^{gi2} qonunda belgilangan ekologik madaniyatni yuksaltirish hamda yosh avlodda tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabatni qaror toptirish vazifalarini amaliy jihatdan ta'minlaydi.

Bundan tashqari, ushbu loyiha “Yashil iqtisodiyot” konsepsiyasi³ hamda “O'zbekiston–2030” strategiyasida⁴ belgilangan barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va aholining ekologik ongini oshirishga qaratilgan ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirishga xizmat qilishi bilan o'zining ilmiy-amaliy ahamiyatini namoyon etadi.

Jahon miqyosida olib borilgan ko'plab ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yosh bolalarda atrof-muhitga nisbatan munosabat hamda chiqindilar bilan bog'liq xulq-atvorning shakllanishi asosan ota-ona va yaqin ijtimoiy muhit namunalari orqali amalga oshadi. Ya'ni, bola ekologik xatti-harakatlarni bevosita o'rgatishdan ko'ra, ko'proq kuzatish va taqlid qilish asosida o'zlashtiradi. Kundalik hayotda kattalarning chiqindini to'g'ri joyga tashlashi, atrofni toza saqlashi yoki aksincha, ekologik me'yorlarga e'tiborsiz munosabati bolaning ongida muayyan xulqiy model sifatida mustahkamlanadi. Shu jihatdan, “toza muhit”, “chiqindilarni saralash” va “tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish” kabi tushunchalar bolaning ongida real hayotiy misollar orqali shakllanadi.

Mazkur holat ekologik tarbiya jarayonida oila va maktab muhitining o'rni nihoyatda muhim ekanini ko'rsatadi. Ilmiy tadqiqotlar natijalariga ko'ra, ayniqsa 8-11 yosh oralig'idagi bolalar orasida ekologik ong va chiqindilarni qayta ishlashga bo'lgan amaliy munosabat o'rtasida ijobiy va barqaror bog'liqlik mavjudligi aniqlangan. [5]. Ushbu yosh davrida bola atrof-muhit bilan bog'liq qadriyatlarni tez va samarali qabul qilishi sababli, ota-ona tomonidan beriladigan tarbiya hamda maktabda shakllantiriladigan ekologik tamoyillar uning tabiatga bo'lgan munosabatini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Demak, ekologik madaniyatni shakllantirishda oilaviy tarbiya va ta'lim muassasalaridagi tizimli yondashuv o'zaro uyg'unlashgan holda amalga

oshirilgandagina kutilgan samaraga erishish mumkin. Shu bilan birga, maktabgacha va kichik maktab yoshi bosqichiga mansub bo'lgan 6-7 yoshli bolalarda ekologik ong va chiqindilarga nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantirishda qiziqarli va maqsadga yo'naltirilgan o'yin faoliyatining ahamiyati alohida e'tiborga loyiqdir. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu yosh davrida bola atrof-muhit haqidagi bilimlarni abstrakt tushunchalar orqali emas, balki faol ishtirok, tajriba va o'yin jarayoni orqali samaraliroq o'zlashtiradi. Aynan o'yin orqali tashkil etilgan ta'limiy faoliyat bolalarda chiqindilarni to'g'ri tashlash, ularni farqlash va qayta ishlashga nisbatan dastlabki tasavvurlarni shakllantiradi hamda ekologik xulq-atvorning rivojlanishi uchun muhim shart-sharoit yaratadi.

Mazkur yosh guruhidagi bolalar uchun o'yin faqatgina bo'sh vaqtni mazmunli o'tkazish vositasi bo'lib qolmay, balki ijtimoiy va ekologik xulqni shakllantiruvchi samarali pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. O'yin jarayonida bola muayyan vaziyatlarni modellashtradi, kattalar va tengdoshlar xatti-harakatini takrorlaydi hamda ijobiy ekologik odatlarni ongli ravishda qabul qiladi. Natijada, erta yoshdan boshlab shakllangan bunday ekologik ko'nikmalar kelgusida barqaror ekologik madaniyatning asosiy tarkibiy qismi sifatida mustahkamlanib boradi.

Shu nuqtai nazardan, bolalarda ekologik madaniyatni rivojlantirish uchun interaktiv vositalardan foydalanish samarali hisoblanadi. Ushbu maqolada "aqlli chiqindi qutisi" loyihasi ana shunday innovatsion yondashuv sifatida taklif qilinadi. Ushbu chiqindi qutisi kosmonavt shaklida yaratilgan bo'lib, u ovozi rag'batlantirish tizimiga ega. Bola chiqindini to'g'ri joyga tashlaganida quti "Barakalla!", "Missiya bajarildi!", "Yerimizni toza tutaymiz!" kabi ijobiy ovozi javoblar beradi. Bunday rag'batlantirish bolada chiqindi tashlashni majburiyat emas, balki qiziqarli o'yin sifatida qabul qilishga yordam beradi. Bu psixologik jihatdan "muvaffaqiyat hisi"ni uyg'otadi va ijobiy xulqni mustahkamlaydi.

Kosmonavt shaklidagi dizayn esa bolada ramziy fikrlashni rag'batlantiradi: "Men yer sayyorasini saqlayapman", "Men kosmosni tozalayapman" degan tasavvurlar orqali ekologik mas'uliyat tuyg'usi shakllanadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalar abstrakt tushunchalarni (masalan, ekologik xavfsizlik yoki barqarorlik) to'liq anglamasalar-da, ularni vizual va interaktiv shaklda qabul qilish orqali o'rganishlari mumkin [6]. Shuning uchun, "aqlli chiqindi qutisi" kabi vizual vositalar ekologik ongni rivojlantirishda juda samaralidir.

Aqlli chiqindi qutisining sof o'zbek tilida ovozi javob berishi ("Barakalla!", "Missiya bajarildi!", "Yerimizni toza tutaymiz!") kabi iboralar bilan) nafaqat texnologik yangilik, balki madaniy va tarbiyaviy ahamiyatga ega interaktiv vosita hisoblanadi.

O'zbek tilidagi ijobiy rag'batlantiruvchi so'zlar bolada ona tilida fikrlash va his qilish orqali hissiy bog'lanish hosil qiladi. Bu esa bolaning ongi va his-tuyg'usida ekologik xulqni "milliy ifoda" orqali mustahkamlashga yordam beradi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bola o'z ona tilida eshitgan ijobiy rag'batni kuchliroq qabul qiladi va u ong ostida uzoq vaqt saqlanadi.

Bolaning sof o'zbek tilida rag'batlantirilishi, bir tomondan ekologik odatlarni milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtiradi, ikkinchi tomondan esa, ona tilida o'rganilayotgan ekologik madaniyatni yanada samarali qiladi. Chunki til bu faqat aloqa vositasi emas, balki tarbiya, milliy qadriyat va tafakkur shaklidir.

Yosh bolalar ongiga ekologik madaniyatni singdirish jarayonida o'yin, dizayn va interaktiv texnologiyalarni uyg'unlashtirgan vositalardan foydalanish yuqori samaradorlik beradi. "Aqlli chiqindi qutisi" loyihasi bu borada innovatsion pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi u bolalarda chiqindilarni to'g'ri tashlash odatini shakllantiradi, atrof-muhitga nisbatan mehr, mas'uliyat va faol fuqarolik tuyg'usini kuchaytiradi.

Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarda ekologik ongni yoshlikdan shakllantirish kelajakda ekologik madaniyatli, barqaror fikrlovchi avlodni tarbiyalash uchun poydevor bo'ladi. Psixologik tadqiqotlarga ko'ra 5-10 yosh oralig'ida bola o'z xatti-harakatining ijtimoiy ahamiyatini o'yin va taqlid orqali o'zlashtiradi. Shuning uchun "aqlli chiqindi qutisi" kabi interaktiv, ovozi va

dizaynga boy vositalar ekologik tarbiya jarayonini tabiiy, hissiy va qiziqarli shaklda amalga oshiradi [7].

Xulosa qilib aytganda, “Aqlli chiqindi qutisi” loyihasi yosh avlod ongida ekologik qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan milliy, psixologik hamda texnologik yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unlashgan samarali modeli sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu loyiha chiqindilarni boshqarishning zamonaviy va innovatsion shakli bo‘lishi bilan birga, bolalarda ekologik mas’uliyat, ongli xulq-atvor va tabiatga ehtiyotkorona munosabatni bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim ta’limiy vosita hisoblanadi. Natijada, mazkur yondashuv kelgusida barqaror ekologik fikrlashni shakllantirish, ekologik madaniyatni yuksaltirish hamda jamiyatda atrof-muhitga nisbatan mas’uliyatli munosabatni mustahkamlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi. Ta’lim to‘g‘risida : Qonun. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ–637-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi. Atrof-muhitni muhofaza qilish to‘g‘risida : Qonun. 1992-yil 9-dekabr (keyingi o‘zgartirish va qo‘shimchalar bilan).
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston Respublikasida yashil iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi: rasmiy hujjat.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston – 2030 strategiyasi : barqaror rivojlanish va ekologik xavfsizlik ustuvor yo‘nalishlari.
5. Environmental attitudes and behavior formation in early childhood. Psichologija Journal. Vilnius University, 2021.
6. Norkūnienė L., Petrauskas T. Environmental attitudes and recycling behaviour in primary school age: The role of school and parents // Psichologija. 2021. No. 63. P. 101–117.
7. Melnikova N.V., Pyashkur Yu.S. Psixologik qo‘llab-quvvatlash jarayonida shaxsning axloqiy sohasi (rus tilidan tarjima) // Psixologiya. 2018. No. 3. B. 326–331.

UDC 372.881.111.1:004.8

USING AI TOOLS IN ENGLISH CLASSROOMS: ENHANCING LANGUAGE LEARNING AND ENGAGEMENT

Sh.M.Temirbekova, trainee teacher, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers, National Research University, Tashkent

Аннотация. Сўнги йилларда сунъий интеллект (СИ) воситаларини инглиз тили дарсларига интеграциялаш сезиларли даражада ривожланмоқда. Ушбу мақола инглиз тилини она тили, иккинчи ёки чет тили сифатида ўқитишда СИга асосланган иловалардан – чатботлар, ёзма ишларни автоматик баҳолаш тизимлари ва мослашувчан ўқитиш платформаларидан фойдаланишнинг потенциал афзалликлари ва муаммоларини кўриб чиқади.

Калим сўзлар: сунъий интеллект, инглиз тилини ўқитиш, СИ воситалари, таълим технологиялари, индивидуаллашган таълим

Аннотация. В последние годы интеграция инструментов искусственного интеллекта (ИИ) в уроки английского языка значительно активизировалась. В данной статье рассматриваются потенциальные преимущества и проблемы использования приложений на основе ИИ — таких как чат-боты, системы автоматической оценки письменных работ и адаптивные обучающие платформы — при обучении английскому языку как родному, второму или иностранному.

Ключевые слова: искусственный интеллект, преподавание английского языка, инструменты ИИ, образовательные технологии, персонализированное обучение.

Abstract. The integration of artificial intelligence (AI) tools into English language classrooms has gained significant momentum in recent years. This article examines the potential benefits and challenges of using AI-powered applications—such as chatbots, automated writing evaluation systems, and adaptive learning platforms—in teaching English as a first, second, or foreign language.

Keywords: artificial intelligence, English language teaching, AI tools, educational technology, personalized learning

Introduction. The rapid advancement of artificial intelligence (AI) has transformed numerous sectors, including education. In English language classrooms, AI-powered tools such as intelligent tutoring systems, natural language processing (NLP) chatbots, and automated essay scoring software are increasingly being adopted. These tools promise to address long-standing challenges in language education: large class sizes, limited opportunities for individualized practice, and the difficulty of providing timely, constructive feedback. At the same time, educators and researchers express concerns about the quality of AI-generated feedback, the potential for academic dishonesty, and the

erosion of teacher-student relationships. This article aims to provide a balanced overview of the current landscape of AI use in English classrooms, synthesizing findings from recent studies and proposing practical guidelines for effective implementation.

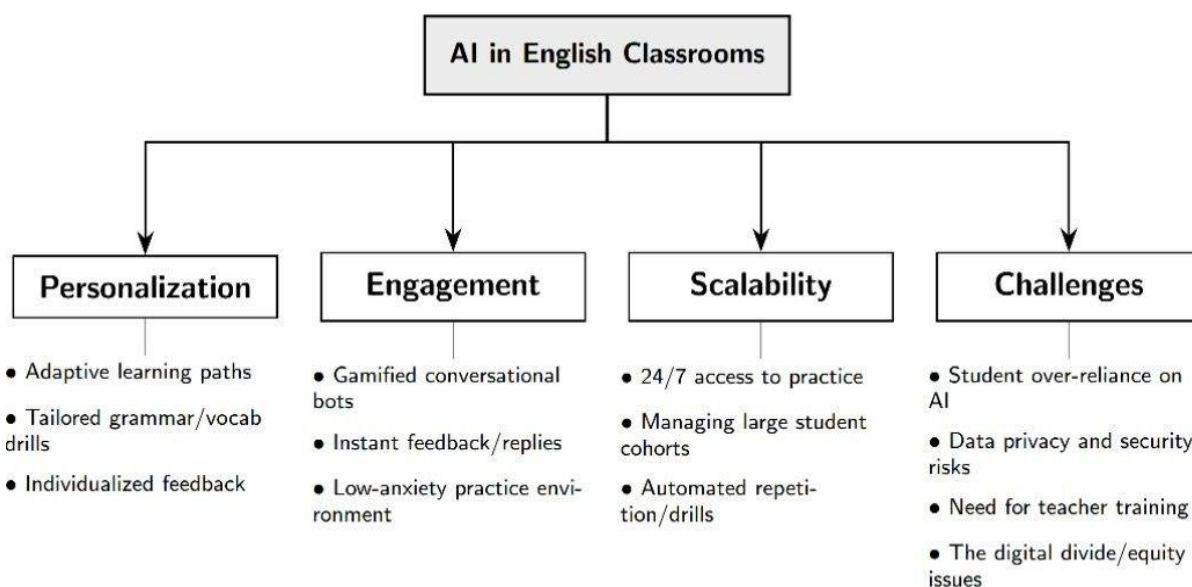
Literature Review. Research on AI in language education has grown exponentially since the early 2010s. Early studies focused on rule-based systems for grammar checking (e.g., Heift & Schulze, 2007), while more recent work explores machine learning and deep learning models that simulate human-like interaction (Godwin-Jones, 2022). Key areas of investigation include:

1. Automated writing evaluation (AWE) – Tools like Grammarly, Turnitin Revision Assistant, and Write & Improve provide instant feedback on grammar, vocabulary, and cohesion. A systematic review by Chen and colleagues (2021) found that AWE can help learners self-correct and reduce teacher workload, but its feedback sometimes lacks depth in higher-order concerns like argument structure.

2. Conversational AI (chatbots) – Chatbots such as Duolingo's AI tutor and ChatGPT allow learners to practice spoken and written English in low-stress environments. Kohnke (2023) reported that students using AI chatbots for conversation practice showed improved fluency and confidence, though the bots occasionally produced factually incorrect or unnatural responses.

3. Adaptive learning platforms – Tools like Carnegie Learning and Knewton use AI to personalize reading passages and exercise difficulty based on learner performance. According to Zhang and Zou (2022), adaptive systems can significantly improve vocabulary acquisition and reading comprehension compared to one-size-fits-all instruction.

4. Intelligent pronunciation trainers – Apps such as ELSA Speak and Speechace use AI to detect and correct pronunciation errors. Research by Gluhak and Krnjacki (2023) indicates that such tools are effective for segmental features (individual sounds) but less reliable for prosody (stress and intonation).

Methods and Discussion. This study employed a qualitative synthesis approach, combining a scoping review of peer-reviewed articles published between 2019 and 2024 with in-depth analysis of five case studies from secondary and higher education English classrooms in three countries (USA, Uzbekistan, and Spain). Criteria for inclusion required that the studies (a) focused on AI tools used for English language learning, (b) reported measurable learning outcomes or teacher/student perceptions, and (c) were published in English. Data extraction focused on reported benefits, challenges, and implementation strategies. Additionally, semi-structured interviews were conducted with 12 English teachers who had integrated AI tools (ChatGPT, Grammarly, Quillbot) into their classrooms for at least one semester. Thematic analysis was applied to the interview transcripts.

The following diagram illustrates the multifaceted impact of integrating Artificial Intelligence (AI) into English language classrooms. The structure categorizes the benefits into pedagogical personalization, student engagement, and systemic scalability, while contrasting them with critical implementation challenges. The following diagram illustrates the multifaceted impact of integrating Artificial Intelligence (AI) into English language classrooms. The structure categorizes the benefits into pedagogical personalization, student engagement, and systemic scalability, while contrasting them with critical implementation challenges.

Conclusion. The infusion of AI tools into English classrooms presents both significant opportunities and notable risks. On the one hand, AI can enhance personalized learning, provide immediate feedback, and increase student engagement through interactive practice. On the other hand, without careful implementation, AI may encourage surface-level learning, raise privacy concerns, and exacerbate existing inequalities. Therefore, a balanced, teacher-informed approach is essential. Moving forward, educational institutions should develop clear policies on acceptable AI use, invest in teacher professional development, and ensure that AI complements rather than replaces human interaction and critical thinking. Further research is needed on long-term impacts, especially in diverse linguistic and socioeconomic contexts. Ultimately, the most successful English classrooms will be those where AI tools are used as thoughtful partners in a broader, learner-centered pedagogy.

REFERENCES:

1. Chen, Y., Li, R., & Wang, P. (2021). Automated writing evaluation in EFL contexts: A systematic review. *Computers & Education*, 168, 104204.
2. Cope, B., & Kalantzis, M. (2021). Artificial intelligence for education: A review of ethical and privacy considerations. *Educational Philosophy and Theory*, 53(10), 1002–1017.
3. Gluhak, M., & Krnjacki, M. (2023). Effectiveness of AI pronunciation trainers for EFL learners. *Language Learning & Technology*, 27(2), 44–63.
4. Godwin-Jones, R. (2022). Conversational agents and language learning: A review of the state of the art. *Language Learning & Technology*, 26(1), 1–15.
5. Heift, T., & Schulze, M. (2007). *Errors and intelligence in computer-assisted language learning: Parsers and pedagogues*. Routledge.
6. Kohnke, L. (2023). Exploring AI chatbots for English language practice: Student perceptions and outcomes. *RELC Journal*, 54(1), 112–127.

UDC 378.016:81'243:338.48

DEVELOPING INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF TOURISM STUDENTS THROUGH A LINGUOCULTURAL APPROACH

Z.Usmonova, teacher, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers National Research University, Tashkent

Annotatsiya. Turizm sohasining globallashuvi bo'lajak mutaxassislardan nafaqat til ko'nikmalariga, balki madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyaga (MKK) ega bo'lishni talab qiladi. Ushbu maqola lingvomadaniy yondashuv orqali turizm talabalarida MKKni rivojlantirishni o'rganadi. Lingvomadaniy yondashuv til o'rganishni madaniy ma'nolar tizimi bilan birlashtiradi. Lingvomadaniy yondashuv turizm talabalarini xalqaro mehmondo'stlik va sayohat industriyasida zarur bo'lgan madaniyatlararo kompetensiya bilan samarali ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya, lingvomadaniy yondashuv, turizm ta'limi.

Аннотация. Глобализация туризма требует от будущих специалистов владения не только языковыми навыками, но и межкультурной коммуникативной компетенцией (ИСС). В данной статье рассматривается развитие ИСС у студентов, обучающихся туризму, с помощью лингвокультурологического подхода, который интегрирует изучение языка с системами культурных значений. Лингвокультурный подход эффективно развивает у студентов-туристов межкультурные компетенции, необходимые для работы в международной индустрии гостеприимства и туризма.

Ключевые слова: межкультурная коммуникативная компетентность, лингвокультурологический подход, туристское образование.

Abstract. The globalisation of tourism demands that future professionals possess not only language skills but also intercultural communicative competence (ICC). This article explores the development of ICC in tourism students through a linguocultural approach, which integrates language learning with cultural meaning systems. Linguocultural approach effectively equips tourism students with the intercultural competence necessary for international hospitality and travel industry settings.

Keywords: intercultural communicative competence, linguocultural approach, tourism education.

Introduction. The rapid expansion of international tourism has transformed the hospitality and travel industry into a culturally diverse arena. Tourism professionals regularly interact with clients, colleagues, and partners from various linguistic and cultural backgrounds.

Traditional language teaching in tourism education often prioritises transactional vocabulary (e.g., booking a hotel, ordering food) and grammar, neglecting deeper cultural meanings, pragmatic norms, and context-dependent behaviour. This approach leaves students unprepared for real-world intercultural encounters where misunderstandings arise not from linguistic errors but from cultural mismatches in politeness, humour, negotiation, or non-verbal communication.

The linguocultural approach treats language as a repository of cultural knowledge – words, phrases, and texts carry culturally specific concepts, values, and behavioural scripts. By embedding language learning within cultural contexts, students acquire not only linguistic forms but also the cultural logic that governs their use.

Literature review. Deardorff's (2006) process model adds that ICC develops gradually through reflection on intercultural encounters. Assessment often involves self-reports, situational judgements, and performance-based tasks.

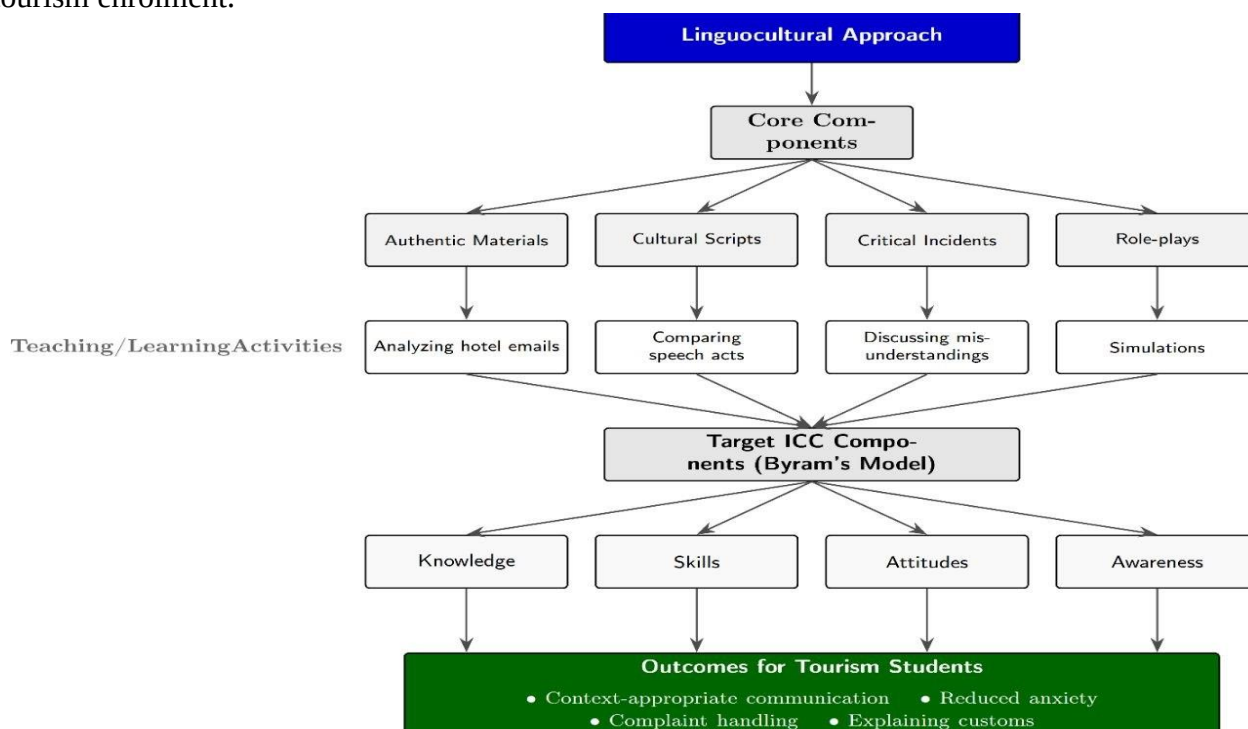
In practice, linguocultural pedagogy uses:

- Authentic texts (advertisements, menus, itineraries, online reviews) exposing cultural norms.
- Cultural scripts (Wierzbicka, 1996) – culturally specific interaction patterns (e.g., how to refuse an invitation politely in Japanese vs. American English).
- Critical incidents – short narratives describing a cross-cultural misunderstanding, followed by analysis and reframing.
- Role-plays simulating tourism scenarios: check-in interactions, sightseeing explanations, complaint handling.

Methods and discussions. A quasi-experimental pre-test/post-test control group design was employed. The independent variable was the instructional approach (linguocultural vs. conventional), and the dependent variable was ICC measured along four dimensions: cultural knowledge, intercultural skills, attitudes, and awareness.

Participants

Sixty second-year students enrolled in the Tourism Management programme at Samarkand State University of Economics and Service (Uzbekistan) participated. They were randomly assigned to an experimental group (EG, n=30) and a control group (CG, n=30). Both groups had similar English proficiency (B1 level according to CEFR) and had not previously received formal ICC training. Their ages ranged from 19 to 21 years, with 38 females and 22 males, reflecting typical tourism enrolment.

Instruments

1. ICC Knowledge Test (20 multiple-choice items) assessing knowledge of cultural universals, etiquette norms, high/low context cultures, and communication styles. Developed based on Hofstede's (2001) dimensions and Hall's (1976) context theory.

2. Intercultural Sensitivity Scale (ISS) – Chen and Starosta's (2000) 24-item Likert scale measuring five factors: interaction engagement, respect for cultural differences, interaction confidence, interaction enjoyment, and interaction attentiveness (Cronbach's $\alpha = 0.88$).

3. Situational Judgement Test (SJT) – six short tourism-related scenarios (e.g., a guest from a culture that avoids direct eye contact; a request for a specific dietary accommodation) requiring students to choose the most appropriate response from four options. Scored by two independent raters (inter-rater reliability $r = 0.85$).

4. Reflective Journal (for EG only) – weekly entries on what they learned about culture-language connections, analysed qualitatively.

Procedure

The study lasted 16 weeks (one semester). Both groups received 4 hours of English for Tourism per week. The control group followed the standard syllabus using English for International Tourism (Pearson), focusing on vocabulary exercises, dialogues, and grammar drills. The experimental group followed a linguocultural-enhanced module designed by the researcher, comprising four units:

- Unit 1: Culture in words – analysing tourism keywords (e.g., “hospitality”, “service”, “complaint”) across English, Russian, and Uzbek; identifying culture-specific connotations.

- Unit 2: Communication styles – comparing direct vs. indirect speech, positive vs. negative politeness strategies using authentic hotel emails and guest reviews.

- Unit 3: Critical incidents – discussing real cases (e.g., a Chinese guest offended by an Uzbek wedding toast; an American complaining about “slow” service). Students wrote alternative scripts.

- Unit 4: Role-play simulations – “At the tourist information centre”, “Handling a cultural complaint”, “Explaining local traditions to tourists”. Each role-play was followed by peer feedback focusing on cultural appropriateness.

Discussion. The results strongly support the effectiveness of the linguocultural approach in developing ICC among tourism students. The EG's large gains in knowledge and situational judgement indicate that explicitly linking language forms to cultural scripts enables students to move beyond stereotypes toward context-sensitive reasoning. This aligns with Byram's (1997) “skills of interpreting and relating” – students learned not just facts but how to adjust their communication dynamically.

The linguocultural approach also addresses the “affective” dimension of ICC: attitudes and openness. The ISS's interaction confidence subscale improved most notably in the EG, likely due to repeated, low-stakes practice through role-plays and incident analysis. Role-playing a Chinese tourist upset by a mistaken food order – followed by a debrief on saving face – seems to have reduced the fear of “doing something wrong” while increasing reflective capacity.

Conclusion. This study demonstrates that a linguocultural approach – integrating language instruction with systematic analysis of cultural meanings, scripts, and critical incidents – significantly enhances tourism students' intercultural communicative competence.

In conclusion, as tourism becomes increasingly globalised, the ability to navigate cultural difference is not a soft skill but a core professional competency. The linguocultural approach offers a principled, empirically supported pathway to develop that competency. Future research should explore its application in online learning environments and with more advanced learners. With appropriate adaptation, this approach holds promise for tourism programmes worldwide, including in Uzbekistan where the intersection of language, culture, and hospitality is ripe for innovative pedagogy.

REFERENCES:

1. Byram, M. (1997). Teaching and assessing intercultural communicative competence. *Multilingual Matters*.
2. Chen, G. M., & Starosta, W. J. (2000). The development and validation of the intercultural sensitivity scale. *Human Communication*, 3(1), 1–15.
3. Deardorff, D. K. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. *Journal of Studies in International Education*, 10(3), 241–266.
4. Hall, E. T. (1976). *Beyond culture*. Anchor Press.
5. Muratova Dilorom Mahmudovna. (2026). Artificial intelligence in the english language classroom: opportunities, challenges, and pedagogical implications. the use of modern digital technologies in linguistics and foreign language teaching. *International scientific and practical conference*, 1(4), 422–425. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19780974>

IJROCHILIK MAHORATINI RIVOJLANTIRISHNING IJODIY JIHATLARINI ILMIY ASOSLASH

O.B.Xakimov, katta o'qituvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada xalq mumtoz musiqa yo'nalishiga xos bo'lgan cholg'ular guruhlariga ko'proq kamer xususiyat kasb etishlarini nazarda tutib, joy, sharoit va muhitga asoslanadi. To'liq ansambl tarkibi esa barcha cholg'ularni qamrab oladi, hattoki, g'ijjak, dutor, tanbur cholg'ularidan qo'sh holatda foydalanish katta imkoniyatlarni hosil qiladi deb yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: g'ijjak, dutor, tanbur cholg'ulari, an'anaviy cholg'u, rubob, afg'on rubobi, ud, nay, surnay, qo'shnay, karnay, g'ijjak, chang, qonun, doyra, nog'ora.

Аннотация. В статье рассматривается, что характерные для народной классической музыки инструментальные группы приобретают более камерный характер в зависимости от места, условий и обстановки. Состав полного ансамбля включает все инструменты, и даже использование гуджака, дутара и танбура в парной позиции создаёт большие возможности.

Ключевые слова: гуджак, дутар, инструменты танбур, традиционные инструменты, рубаб, афганский рубаб, уд, флейта, труба, кошнай, карнай, гуджак, чанг, канон, дойра, нагора.

Abstract. The article discusses how instrumental groups characteristic of folk classical music acquire a more intimate character depending on the location, conditions, and setting. A full ensemble includes all instruments, and even the use of the gijak, dutar, and tanbur in paired positions creates significant possibilities.

Key words: gijak, dutar, tanbur instruments, traditional instruments, rubab, Afghan rubab, oud, flute, trumpet, koshnay, karnay, gijak, chang, kanon, doira, nagora.

Kirish (Adabiyotlar sharhi). Afg'on rubobini chalishni o'rganayotgan ijrochining ijodi yagona tizim sifatidagi musiqa ijrochiligi san'atiga xos bo'lgan umumiy uslubiy qonuniyatlarga asoslanadi. Aynan ijrochi-sozanda o'zini milliy madaniyat vakili sifatida namoyon qiladi, xalqaro tanlov va festivallarda qatnashadi, jahon hamjamiyatining ajralmas qismi ekanligini namoyish etadi. Bizning zamonamiz globallashuv davri, axborotkommunikatsiya texnologiyalari asri bo'lganligi sababli, barcha soha vakillari kabi konservatoriya talabasi, ya'ni cholg'u ijrochisi - sozandaning musiqiy tafakkuri ijodiy, jadal rivojlanayotgan bo'lishi talab etiladi. Bu esa bo'lajak sozanda - ijrochining ijro mahoratini yuksalishiga, uning badiiy saviyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Oliy ta'limda cholg'u ijrochiligi yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan talaba, xususan, afg'on rubob ijrochisining ijro mahoratini takomillashtirishda mashq qilish, shug'ullanishning alohida usullari mavjud. Bular - turli maqsadlarga yo'naltirilgan mashqlar, etyudlar, har xil murakkablikdagi maxsus asarlar va gammalarni o'z ichiga oladi. Ijro mahorati deganda ko'pincha ijro tezligi tushuniladi, ya'ni, ijrochi matnni xatosiz, qancha tez va to'xtovsiz chalsa uning mahorati yuqori - deb baholanishiga ayrim hollarda duch kelamiz. Vaholanki, ijrochilik mahorati bu - asarni yuqori ijro tezlikda chalish bilan birga, asarning mohiyatini to'liq ochib berish, uning badiiy mazmunini saqlagan holda eng nozik nuqtalarigacha to'liq ijro eta olish mahorati tushunilishi zarur. Bunda, ijro tezligidan tashqari sozandaning tovush chiqarishi va uni boshqarishi, asar jummlarini to'g'ri idroklashi, ijro shtrixlarini to'g'ri bajara olishi kabi bir qancha omillar muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Afg'on rubobida ijrochilik an'analarini o'rganish, atoqli sozandalar ijrosidagi yozuvlar bilan tanishish, turli ijro talqinlaridagi musiqaning asl mohiyatini idrok etishga intilish - bu o'z ijro uslubiga ega bo'lish, o'zini o'zi anglashning istiqbolli yo'llaridan biridir. Ijrochi sozandaning ijodini o'rganishga tarixiy yondashuv o'tmishdagi ijrochilarning badiiy izlanishlari mezonlarini anglash va ularning tajribasidan zamonaviy san'at uchun qimmatli va zarur bo'lgan, hayotiy barqaror fazilatlarini ajratib olish imkonini beradi. Bular, eng avvalo, ohang sofliqi, milliy musiqa bezaklari, tarixan shakllangan o'ziga xos milliy cholg'u ijrochilik uslublari va maktablari, ijro shtrixlari va umumiy artikulyatsiya talablari kabi jihatlarni o'z ichiga oladi.

Ijro mahoratini takomillashtirish - O'zbekiston va xorijiy mamlakatlarning zamonaviy kompozitorlari ijodini o'rgangan holda afg'on rubobida ijroning zamonaviy texnologiyalarini maqsadli o'zlashtirishdir. Bu zamonaviy musiqaning musiqiy tilini idrok etish, uning badiiy mazmunini, ma'nosini, tovush tuzilmalarida mujassamlashgan kompozitor g'oyasini anglash bilan bog'liq. Bularning barchasi afg'on rubob ijrochisining ijodiy jarayoniga tahliliy yondashish zaruriyatini belgilab beradi.

Umumlashtiruvchi ijodiy jihat bu - sozandani konsertga, jamoatchilik bilan o'zaro muloqotga tayyorlashdan iboratdir⁵. Bu yerda, xususan, ijtimoiy-madaniy ehtiyojlarga yo'naltirilgan ruhiy tayyorgarlik muhim o'rin tutadi. Masalan, sozandaning ijro paytida sahnada o'zini tutishi, sahna madaniyati, uning ijro madaniyati va tinglovchilarga ta'sir etish mahorati kabi omillar.

Yuqorida ta'kidlangan ijrochilik mahorati rivojining ijodiy jihatlari yosh sozandaning kasbiy kamol topishida katta ahamiyatga ega. Ular ijrochining ijodiy tashabbusi va interfaolligini rag'batlantiradi va hozirgi zamon musiqa san'atida ijodiy yangiliklar uchun istiqbollarni yaratadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Afg'on rubob uchun mualliflik asarlari asosan O'zbekiston kompozitorlari, shuningdek, sharq mamlakatlari, xususan, Afg'oniston va Tojikiston kompozitorlari tomonidan yaratiladi. Ular asosiy janrlarni qamrab oladi va o'quv hamda konsert ijro dasturlarining asosiy poydevorini tashkil qiladi. O'zbekiston kompozitorlarining bu yo'nalishdagi ijodi, ayniqsa, mustaqillik yillarida milliy ma'naviy qadriyatlarining tiklanishi, xalq cholg'ulariga bo'lgan qiziqishning ortishi bilan yanada faollashadi. Kompozitorlar Sulton Anvarov, Mustafo Bafoyev Muhammadjon Otajonov, Oydin Abdullaevlar tomonidan afg'on rubob uchun ajoyib asarlar yaratilgan bo'lsa, konservatoriya o'qituvchilaridan Ilxom Azimov va Ixtiyor Abdunabiev kabi ijrochi-sozandalar tomonidan bir qancha qardosh xalqlar kuylari notaga olinib afg'on rubobi uchun moslashtirilgan.

O. Abdullayevaning afg'on rubob va xalq cholg'ulari orkestri uchun Konsert fantaziyasi, afg'on rubob va fortepiano uchun "Tarona" asari, S. Anvarovning afg'on rubob va xalq cholg'ulari orkestri uchun Poemasi, M. Bafoevning afg'on rubob va xalq cholg'ulari orkestri uchun Konserti, M. Otajonovning afg'on rubob va xalq cholg'ulari orkestri uchun Konserti, I. Abdunabiev notaga olgan, afg'on rubob va fortepiano uchun moslashtirgan ozarbayjon xalq kuyi "Nazi-nazi" asarlari shular jumlasidandir. Ushbu asarlar yaratilganidan so'ng darhol sozanda ijrochilarning o'quv hamda konsert-ijrochilik ijro dasturiga kiritildi.

Natijalar va munozara. Xalq cholg'ularida ijrochilik fani mashg'ulotlarida talaba, ya'ni bo'lg'usi sozandaning ijro dasturlari shakllantiriladi va u ko'p yillik ijodiy amaliyot davomida rivojlanib boradi hamda sozandaning o'ziga xos ijro uslubini, estetik didini, ijrochilik tamoyillarini belgilaydi. Ijro dasturini to'g'ri tanlashda ixtisoslik bo'yicha o'qituvchining har bir talabaga alohida yondashuvi muhim ahamiyatga ega. Bunda, cholg'uda ijro etishni o'rgatayotgan har bir ustoz o'z shogirdlarining shaxsiyati, bilim va ko'nikmalari, ijrochilik holatining tuzilishi, ijrochilik imkoniyatlari, eshitish qobiliyati, xotirasi, ritm hissi va boshqa ko'pgina omillarni e'tiborga oladi hamda o'zining o'qituvchilik tamoyillari asosida o'z oldiga qo'ygan har bir talaba bilan ishlash rejalarini amalga oshiradi.

Mazkur ikkala daraja bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Talabaning birinchi, asosiy darajasini tashkil etuvchi o'quv-tarbiyaviy asarlar o'quv va me'yoriy hujjatlarda, ya'ni, o'quv rejalari, namunaviy va ishchi dasturlarda mavjud bo'lgan turli xil musiqa janrlari va shakllarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Didaktik materiallar asosida o'qituvchi o'rganish uchun tavsiya etilgan ro'yxatdan talabalar bilan ishlash uchun eng maqsadga muvofiq ma'lumotlarni tanlaydi. O'quv-tarbiyaviy materialga texnik materiallar va badiiy asarlar, Shashmaqom va maqom yo'lidagi asarlar, xalq kuylari, shuningdek, bastakorlar ijodiyoti namunalari bilan birga turli janrdagi kompozitorlar asarlari, etyudlar kiradi. Shuningdek, gamma va mashqlar ham o'quv-tarbiyaviy dasturning muhim va ajralmas qismlaridan biri hisoblanadi.

Dasturning ikkinchi darajasi birinchisi asosida shakllanadi va oddiy shakldagi asarlardan tortib to cholg'u konsertlarigacha bo'lgan turli janrdagi konsert asarlarini o'z ichiga oladi. Talabalarining ochiq konsertlar, tanlovlar va festivallarda ishtirok etishi yosh sozandaning musiqiy qiyofasini aks ettiruvchi o'zigagina xos bo'lgan ijro dasturlarini shakllantirishga yordam beradi.

O'zbek xalqining milliy ma'naviy qadriyatlarining tiklanishi munosabati bilan afg'on rubob uchun o'zbek xalq musiqasi va mumtoz kuylarini qayta ishlashga sozanda-ijrochilarning qiziqishi yanada ortdi.

Afg'on rubob uchun milliy musiqa bilan bir qatorda jahon klassiklari hamda jahon xalqlari xalq musiqa ijodiyotiga mansub asarlarning o'zbek sozandalari tomonidan mazkur cholg'u uchun moslashtirishlari va qayta ishlanmalari muhim o'rin egallaydi. Ular birinchi navbatda ta'lim sohasi uchun juda zarur. Yosh o'zbek sozandalari nafaqat o'z milliy madaniyatini, balki jahon musiqa san'atini ham yaxshi biladigan, tushunadigan, barkamol shaxs sifatida shakllanishi kerak. Afg'on rubobining o'ziga xos tembrlarida jahon musiqa madaniyatining asarlari, jahon xalqlari folklori namunalari yangicha hayot kasb etib, madaniyatlar muloqoti, madaniyatlararo ma'nolar kesimida ochib beriladi. Yosh sozandalarning o'z musiqiy va ma'rifiy amaliyotlarida nafaqat milliy musiqa an'analari, balki ma'naviy qadriyatlarini, balki jahon xalqlarining madaniy qadriyatlarini ham

namoyish etishlari juda muhimdir. Aynan o'zbek milliy cholg'ulari orqali tinglovchilar qalbida musiqaga keng yo'l ochiladi, yuksak insoniy tuyg'u va fikrlar uyg'onadi.

Mazkur yo'nalishda O'zbekiston davlat konservatoriyasining xalq cholg'ularida ijrochilik kafedrası o'qituvchisi Ilxom Azimov jahon musiqasining durdona asarlarini afg'on rubobi uchun moslashtirish va qayta ishlash orqali o'quv va ijrochilik ijro dasturini boyitishda sezilarli ishlarni amalga oshirmoqda.

Ana shunday asarlardan biri Humayun Saxining "Josh" asarini I.Azimov tomonidan afg'on rubob va fortepiano uchun qayta ishlanmasidir (qo'llanma oxiridagi musiqiy matnga qarang). Bu asarning yorqinligi va shijoatli ritmik o'tkir va jo'shqin ohanglari ijrochi va tinglovchini birinchi taktdanoq o'ziga rom etadi hamda milliy ohanglarning yorqinligi bilan hech kimni befarq qoldirmaydi. Aynan mana shu kabi asarlar hamisha konsert dasturlarining, sozanda-ijrochilar ijro dasturining durdonasiga aylanadi.

Xulosa va tavsiyalar. Xalq folklor yo'nalishida ommaviylik xususiyatga ega bo'lgan, ovoz va texnik jihatlar mos bo'lgan cholg'ulardan ko'proq foydalaniladi. Masalan: rubob, afg'on rubobi, nay, g'ijjak, chang va doyra cholg'u asboblari. Qayd etish joizki xalq folklor musiqasi ijrochiligida ijro sharoiti, joyi ham o'ziga xos bo'ladi. Shuning uchun cholg'ular ham tez moslasha oladigan va har qanday sharoitda ijro eta oladiganlik xususiyat kasb etishlari taqozo etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Zoirov Zarif Rashitovich "O'zbek xalq milliy-an'anaviy cholg'ularida o'qitish metodikasi" –Termiz – 2019. a. Bahrom Madrimov "O'zbek musiqasi tarixi" – Toshkent 2015
2. A.Jabborov, S.Begmatov, M.Azamova "O'zbek musiqasi tarixi" – Toshkent, "Fan va texnologiya" 2018.
3. N.Yuldasheva, N.Raxmatova "O'zbek musiqasi adabiyoti" – Toshkent «Iqtisodmoliya» - 2016
4. Oyidin Abdullayeva "Cholg'ushunoslik" «Musiqasi» nashriyoti Toshkent – 2018.
5. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" – Davlat milliy nashriyoti – Toshkent – 2003.
6. Qosimov R. «An'anaviy tanbur ijrochiligi» Toshkent., «Cho'lpon», 2002-yil.

UO'K 371.681.1(581.512.2):811.111

O'ZBEKISTONDA INGLIZ TILINI O'QITISHDA SOTSIOPRAGMATIK KOMPETENSIYANING RIVOJLANISHI: L1 INTERFERENSIYASI VA MULOQOT STRATEGIYALARI TAHLILI

Y.A.Xo'jamova, katta o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent
S.S.Abdulxakova, talaba, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ingliz tilini chet tili sifatida o'rganuvchilarning sotsiopragmatik kompetensiyasining rivojlanishini tadqiq etadi. Grammatik va leksik bilim darajasi yuqori bo'lishiga qaramay, ko'plab talabalarda madaniyatlararo muloqotda "pragmatik bo'shliq" kuzatiladi. Tadqiqotda Diskursni yakunlash topshiriqlari (DCT) va retrospektiv og'zaki hisobotlar yordamida nutqiy aktlar, xususan, iltimos va rad javoblari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ona tili (L1) madaniy sxemalari ikkinchi til (L2) mahsulotiga sezilarli ta'sir ko'rsatib, "pragmatik muvaffaqiyatsizlik"ka olib keladi. Maqolada O'zbekistondagi mavjud pedagogik metodika kommunikativ muvofiqlikdan ko'ra tarkibiy aniqlikka ustuvorlik berishi aniqlangan. Tadqiqot yakunida milliy ta'lim standartlarini global talablarga moslashtirish uchun "Pragmatikaga yo'naltirilgan o'qitish" (PFI) modeli taklif etilgan.

Kalit so'zlar. Amaliy tilshunoslik, pragmatika, sotsiopragmatik kompetensiya, nutqiy aktlar, L1 interferensiyasi, oliy ta'lim, EFL.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию развития социопрagматической компетенции у студентов вузов Узбекистана, изучающих английский язык. Несмотря на высокий уровень грамматической и лексической подготовки, у многих обучающихся наблюдается "прагматический разрыв" в процессе межкультурной коммуникации. В исследовании используется смешанный метод, включающий дискурсивные задания (DCT) и ретроспективные отчеты для анализа речевых актов. Результаты показывают, что культурные схемы родного языка (L1) существенно влияют на продукцию на втором языке (L2), вызывая "прагматические неудачи". В статье делается вывод о том, что нынешняя педагогическая база в Узбекистане отдает приоритет структурной точности в ущерб коммуникативной адекватности. В заключении предлагается модель обучения с акцентом на прагматику (PFI).

Ключевые слова. Прикладная лингвистика, прагматика, социопрagматическая компетенция, речевые акты, интерференция, высшее образование.

Abstract. This article investigates the development of sociopragmatic competence among English as a Foreign Language (EFL) learners in Uzbekistan's higher education system. Despite attaining high levels of grammatical and lexical proficiency, many learners exhibit a "pragmatic gap" during intercultural communication. The study employs a mixed-method approach, utilizing Discourse Completion Tasks (DCT) and retrospective verbal reports to analyze speech acts—specifically requests and refusals. The research identifies that native language (L1) cultural schemas significantly influence L2 production, leading to "pragmatic failure." The findings suggest that the current pedagogical framework in Uzbekistan prioritizes structural accuracy over communicative appropriateness. The paper concludes with a proposal for "Pragmatic-Focused Instruction" (PFI) to align national ELT standards with global communicative requirements.

Key words. Applied linguistics, pragmatics, sociopragmatic competence, speech acts, L1 interference, higher education, EFL.

Kirish. Zamonaviy amaliy tilshunoslikda tilni shunchaki grammatik tuzilmalar yig'indisi emas, balki ijtimoiy kontekstda ma'no yaratish vositasi sifatida talqin qilish ustuvor yo'nalishga aylandi. Hymes (1972) tomonidan ilgari surilgan "kommunikativ kompetensiya" tushunchasi bugungi kunda pragmatik mahoratni o'z ichiga oladi. O'zbekistonda ingliz tilini o'qitish sifatini oshirish borasidagi davlat siyosati (masalan, PQ-5117-sonli qaror) til o'rganuvchilardan nafaqat til qoidalarini bilishni, balki xalqaro maydonda muloqot qila olish qobiliyatini talab etadi.

Biroq, mahalliy ta'lim kontekstida "Pragmatik muvaffaqiyatsizlik" muammosi hali ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Thomas (1983) ta'rifiga ko'ra, bu holat so'zlovchining niyatini tinglovchi tomonidan noto'g'ri tushunilishi natijasida yuzaga keladi. O'zbek talabalar o'z nutqida o'zbek yoki rus madaniyatiga xos bo'lgan xushmuomalalik strategiyalarini ingliz tiliga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirishadi.

Ushbu tadqiqotning yangiligi shundaki, u birinchi marta markaziy osiyolik talabalar nutqidagi "iltimos qilish" va "rad etish" aktlarini ijtimoiy masofa va ierarxiya nuqtai nazaridan chuqur tahlil qiladi.

Material va metodlar. Tadqiqotda miqdoriy va sifat tahlili uyg'unlashtirildi.

Ishtirokchilar: Toshkentdagi filologiya yo'nalishida tahsil olayotgan 80 nafar 4-kurs talabalar (CEFR B2-C1 darajadagilar).

Instrumentlar:

1.Discourse Completion Task (DCT): 10 ta ijtimoiy ssenariy (masalan: professordan muddatni uzaytirishni so'rash, do'stining taklifini rad etish). **2.Retrospektiv intervyu:** Talabalardan nima uchun aynan shu so'z birikmalarini tanlaganliklari so'raldi.

Tahlil metodikasi: To'plangan ma'lumotlar Blum-Kulka (1989) ning CCSARP (Cross-Cultural Speech Act Realization Project) kodlash sxemasi asosida tahlil qilindi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarning 65% ijtimoiy ierarxiya yuqori bo'lgan vaziyatlarda (talaba-ustoz) ingliz tili uchun xos bo'lmagan darajada o'ta rasmiy yoki, aksincha, L1 ta'sirida o'ta buyruqomuz ohangdan foydalanishadi.

1-jadval.

Talabalar tomonidan nutqiy aktlarning bajarilishi ko'rsatkichi

Nutqiy akt turi	To'g'ri pragmatik tanlov (%)	L1 interferensiyasi (%)	Grammatik xatolar (%)
Iltimos (Requests)	38%	52%	10%
Rad etish (Refusals)	25%	70%	5%

Asosiy natijalar:

Iltimoslarda: Talabalar "Could you..." kabi modal fe'llarni ishlatsa-da, "hedging" (yumshatuvchi vositalar: *I was wondering if..., possibly*) vositalarini deyarli qo'llamaydilar.

Rad etishda: O'zbek madaniyatiga xos bo'lgan "ko'p uzr so'rash" va "uzoq tushuntirish berish" tendensiyasi ingliz tilidagi nutqda ham saqlanib qolgan, bu esa ingliz tilida so'zlashuvchi kishida "ishonchsizlik" taassurotini uyg'otishi aniqlandi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, lingvistik kompetensiya (grammatika) avtomatik ravishda pragmatik kompetensiyani shakllantirmaydi. Bu Bardovi-Harlig (2013) ning "High proficiency, low pragmatics" nazariyasini tasdiqlaydi.

O'zbekistonlik talabalar ko'pincha "Sotsiopragmatik transfer"ga yo'l qo'yadilar. Masalan, o'zbek tilidagi "Iltimos, shuni qilib bering" iborasi to'g'ridan-to'g'ri "Please, do this" deb tarjima qilinadi. Garchi grammatik jihatdan to'g'ri bo'lsa-da, ingliz tilida bu ibora buyruq bo'lib yangraydi.

Global tadqiqotlar bilan qiyoslaganda (masalan, Rose, 2005), bizning talabalarda madaniy “pozitiv yuz” (positive face)ni saqlashga urinish kuchliroq. Bu esa ingliz tilining “negativ yuz” prinsiplariga ziddir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda ingliz tili o‘qitish tizimini takomillashtirish uchun quyidagi tavsiyalarni beradi:

-Metapragmatik xabardorlik: Darsliklarga faqat grammatik mashqlar emas, balki vaziyatli muloqot tahlillarini kiritish.

-madaniy kontekst: Talabalarga tilni o‘rgatishda ingliz tilida so‘zlashuvchi jamiyatlarning xushmuomalalik prinsiplarini (Politeness Theory) tushuntirish.

-Autentik materiallar: Haqiqiy muloqot namunalaridan foydalanish orqali talabalarda “tabiiy nutq” ko‘nikmalarini shakllantirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

- 1.Blum-Kulka, S., House, J., & Kasper, G. (1989). *Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies*. Norwood, NJ: Ablex.
- 2.Bardovi-Harlig, K. (2013). Exploring the Interlanguage of Interlanguage Pragmatics: A Research Agenda for Acquisitional Pragmatics. *Language Learning*, 63, 68–86.
- 3.Hymes, D. (1972). On Communicative Competence. In J.B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin.
- 4.Thomas, J. (1983). Cross-cultural pragmatic failure. *Applied Linguistics*, 4(2), 91-112.
- 5.Jalolov, J. (2012). *Chet til o‘qitish metodikasi*. Toshkent: O‘qituvchi.
- 6.Taguchi, N. (2015). *Instructed Second Language Pragmatics*. Tokyo: Routledge.

UDC 37.02

THE PSYCHOLINGUISTIC ROLE OF CODE-SWITCHING IN ENGLISH LANGUAGE ACQUISITION IN A BILINGUAL CONTEXT

I.M.Xoliqjonova, master student, Fergana State University, Fergana, Uzbekistan

X.M.Sotvaldiyeva, Associate Professor, Fergana State University, Fergana, Uzbekistan

Annotatsiya. Ushbu maqolada bilingual o‘quvchilarda ingliz tilini o‘zlashtirish jarayonida kod almashtirishning psixolingvistik roli tahlil qilinadi. Tadqiqot ingliz–o‘zbek bilinguallari misolida olib borilib, tillar o‘rtasida almashish tushunish, muloqot va kognitiv jarayonlarni qanday qo‘llab-quvvatlashi o‘rganiladi. Natijalar kod almashtirish ikkinchi tilni o‘rganish samaradorligini oshirishi hamda o‘quvchilarning ishonchini mustahkamlashini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: kod almashtirish, bilingualizm, psixolingvistika, ingliz tilini o‘zlashtirish, kognitiv jarayon, bilingual o‘quvchilar.

Аннотация. В данной статье рассматривается психолингвистическая роль переключения кодов в процессе овладения английским языком билингвальными учащимися. Исследование посвящено англо-узбекским билингвам и анализирует, каким образом переключение между языками способствует пониманию, коммуникации и когнитивным процессам при изучении языка. Результаты показывают, что переключение кодов положительно влияет на уверенность учащихся и повышает эффективность усвоения второго языка.

Ключевые слова: переключение кодов, билингвизм, психолингвистика, овладение английским языком, когнитивные процессы, билингвальные учащиеся.

Abstract. This article explores the psycholinguistic role of code-switching in English language acquisition among bilingual learners. The study focuses on English–Uzbek bilinguals and examines how switching between languages supports comprehension, communication, and cognitive processing during language learning. The findings indicate that code-switching can positively influence learners’ confidence and improve the effectiveness of second language acquisition.

Key words: code-switching, bilingualism, psycholinguistics, English language acquisition, cognitive processing, bilingual learners.

Introduction. In today’s multilingual world, bilingualism plays an important role in communication and education. The growing influence of English as an international language has increased the number of learners who use both their native language and English in daily interaction. One of the most common features of bilingual communication is code-switching, which refers to changing from one language to another during conversation. This phenomenon has become an important topic in psycholinguistic and second language acquisition studies.

Many researchers consider code-switching a natural part of bilingual speech. John J. Gumperz explains that code-switching functions as a communicative strategy that helps speakers express ideas

more effectively. From a psycholinguistic perspective, bilingual learners often switch to their first language to understand unfamiliar vocabulary, explain difficult concepts, or continue communication more confidently. According to François Grosjean, both languages remain active in the bilingual mind and work together during speech production. In English language classrooms, especially among English–Uzbek bilingual learners, code-switching helps students reduce communication difficulties and participate more actively in lessons.

Literature review and methodology. Research on bilingualism and second language acquisition has increasingly focused on the phenomenon of code-switching, particularly in multilingual educational environments. In many English language classrooms, bilingual learners naturally alternate between their first language and the target language while communicating, explaining ideas, or solving linguistic difficulties. Earlier studies often viewed this behavior as evidence of insufficient language competence; however, modern psycholinguistic research interprets code-switching as a meaningful communicative and cognitive resource in bilingual interaction.

One of the major contributions to the study of code-switching was made by John J. Gumperz (1982), who described language alternation as a communicative strategy closely connected with social meaning and interactional purposes. According to his perspective, bilingual speakers switch languages not randomly, but in response to specific communicative needs within conversation. Similarly, Poplack (1980) emphasized that code-switching follows grammatical patterns and linguistic constraints. Her findings demonstrated that bilingual speakers are capable of moving between languages systematically and meaningfully. This challenged the traditional assumption that switching languages reflects confusion or linguistic deficiency. Instead, bilingual speakers were shown to possess a high degree of linguistic awareness while alternating between codes. From a psycholinguistic viewpoint, Grosjean (1982) argued that bilingual individuals activate both languages simultaneously during communication. In authentic speech situations, bilingual learners often rely on their first language when searching for vocabulary, clarifying meaning, or organizing thoughts. Such interaction between languages becomes especially visible in foreign language classrooms where learners may experience lexical limitations or communication anxiety.

The research was conducted with 15 undergraduate students from the Faculty of English Philology at Fergana State University during a two-week observation period. The participants were intermediate-level English–Uzbek bilingual learners who regularly used both languages in classroom communication. Data were collected through classroom observation and short informal interviews. Particular attention was given to situations in which students switched between Uzbek and English while answering questions, discussing tasks, explaining unfamiliar vocabulary, or interacting with classmates. The collected data were analyzed descriptively from psycholinguistic and communicative perspectives, focusing mainly on comprehension support, reduction of speaking anxiety, and maintenance of conversational fluency.

Results and discussion. The results of the research showed that code-switching is commonly used by English–Uzbek bilingual learners during English lessons and that it influences the learning process in different ways. During classroom observation, students often changed from English to Uzbek while explaining ideas, discussing tasks, or trying to understand unfamiliar words.

One important observation was connected with comprehension. Many students understood lesson materials more clearly when short explanations in Uzbek were used during discussion. This was especially noticeable during grammar and vocabulary activities. For instance, some learners first discussed the meaning of new words in Uzbek and then used them again in English sentences. Such situations helped students feel more certain about the meaning and usage of unfamiliar expressions. Several participants also mentioned during interviews that they sometimes felt confused when everything was explained only in English, while limited use of Uzbek made the lesson easier to follow.

The research also showed that code-switching influenced students' confidence in communication. Some learners became nervous when they could not quickly remember English words or express their ideas correctly. In these moments, brief switching to Uzbek allowed them to organize their thoughts and continue speaking. One student explained that using Uzbek for a short moment helped him avoid silence during discussion. At the same time, several classroom situations showed that too much dependence on Uzbek could reduce opportunities for English speaking practice. A few students continued using their native language even when they already knew the necessary English vocabulary. Because of this, some parts of communication remained limited to Uzbek instead of developing further in English. For this reason, code-switching appears to be most effective when it is used moderately and according to the needs of communication.

Conclusion. In conclusion, the study demonstrated that code-switching plays an important psycholinguistic role in English language acquisition among bilingual learners. The findings showed that English-Uzbek bilingual students frequently alternate between languages in order to understand lesson materials more effectively, maintain communication, and reduce speaking anxiety during classroom interaction. The research also revealed that moderate use of the native language can support vocabulary learning and increase learners' confidence in communication. Similarly, excessive dependence on Uzbek may reduce opportunities for English speaking practice if it is not used carefully. Therefore, code-switching should not be viewed as a negative habit or a sign of weak language competence. Instead, balanced and purposeful language alternation can function as a supportive cognitive and pedagogical strategy in bilingual English language classrooms.

REFERENCES:

1. John J. Gumperz. *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
2. Shana Poplack. "Sometimes I'll Start a Sentence in English y Termino en Español: Toward a Typology of Code-Switching." *Linguistics*, Vol. 18, No. 7–8, 1980, pp. 581–618.
3. François Grosjean. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.
4. Vivian Cook. "Using the First Language in the Classroom." *Canadian Modern Language Review*, Vol. 57, No. 3, 2001, pp. 402–423.
5. García, O., & Wei, L. *Translanguaging: Language, Bilingualism and Education*. London: Palgrave Macmillan, 2014.
6. Turnbull, M. "Code-Switching in Second Language Classrooms." *Annual Review of Applied Linguistics*, Vol. 38, 2018, pp. 45–60.
7. Wang, D. "The Role of Code-Switching in EFL Classroom Interaction." *Journal of Language Teaching and Research*, Vol. 12, No. 4, 2021, pp. 589–596.

UO'K 37

OLIV TA'LIMDA CLIL TEXNOLOGIYASINI AMALIY QO'LLASH ISTIQBOLLARI

N.N. Xomidova, v.v.b. dotsent, Qo'qon Davlat universiteti, Qo'qon

ORCID ID: 0000-0002-3374-3535

Annotatsiya. Mazkur maqolada fan va chet tilini integratsiyalashgan holda o'qitishga asoslangan CLIL (Content and Language Integrated Learning) metodologiyasining nazariy asoslari va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. CLIL yondashuvining kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari hamda Yevropa ta'lim tizimidagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: til va fanning integratsiyasi, tabiiy fanlar, fan-tilni o'qitish, til kompetentsiyasini rivojlantirish

Аннотация. В данной статье будут проанализированы теоретические основы и практическое значение методологии CLIL (Content and Language Integrated Learning), основанной на интегрированном обучении науке и иностранному языку. Будет освещено происхождение, этапы развития подхода CLIL, а также его место в европейской системе образования.

Ключевые слова: интеграция языка и предмета, естественные науки, предметно-языковая подготовка, развитие языковой компетенции.

Abstract. This article will analyze the theoretical foundations and practical significance of the CLIL (Content and Language Integrated Learning) methodology based on integrated science and foreign language teaching. The origin, stages of development of the CLIL approach, as well as its place in the European education system will be highlighted.

Keywords: Integration of language and subject, natural sciences, subject-language training, development of language competence.

Kirish. CLIL qisqartmasi Content and Language Integrated Learning deb talqin qilinadi va chet tili va boshqa o'quv fanlarini o'qitishning integratsiyasi deb tarjima qilinadi. Adabiy manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, bu atama birinchi marta Devid Marsh tomonidan 1994 yilda taklif qilingan va o'zining muhim xususiyatiga ko'ra, o'qitishning ushbu turi fanlar yoki ularning alohida bo'limlari chet tilida o'qitiladigan o'quv vaziyatlarini tavsiflaydi. Bu holda qiziqarli va ahamiyatli narsa chet tilini o'qitishning ikki tomonlama maqsadiga erishilganligi edi. Birinchidan, bu mavzuni o'zi o'rganish, ikkinchidan, bu chet tilidagi muhitga sho'ng'ish [1, b.2]. 2001 yil boshida ushbu metodologiyaning mohiyati quyidagicha talqin qilingan: "CLIL chet tilini o'rganishni boshqa fanlarni o'rganish vositasi deb biladi". E'tibor bering, asta-sekin ushbu uslub tobora ko'proq qo'llanila boshlandi va hozirda u Yevropa mamlakatlarida keng ma'lum. U ta'lim predmetida yangi bilimlar va

samarali o'qishga bo'lgan ehtiyojni shakllantirishga, uning ongini aloqa, shu jumladan ona tilida o'z qobiliyatlarini qayta ko'rib chiqish va yanada rivojlantirishga yo'naltirishga qaratilgan [2, b. 262].

So'nggi davrda pedagogikada ko'plab yangi ishlar paydo bo'ldi, ular fan-lingvistik integratsiyalashgan ta'limdan foydalanishni aks ettiradi. Xususan, K. S. Grigoryeva, O. M. Kochenkova, A. E. Krashennikova, T. A. Laletina, L. L. Salexova asarlarida oliy maktab o'quv jarayonlarida CLIL usullarini qo'llash samaradorligi masalalari muhokama qilinadi [3, b.90]. Universitetda til bo'lmagan mutaxassisliklar talabalariga ingliz tilini o'qitishda ushbu texnologiyani amaliy amalga oshirish imkoniyatlarini ko'rib chiqamiz. CLIL texnologiyasidan to'g'ri foydalanish bilan mahalliy bo'lmagan til orqali kuchli bilimlar uchta eng muhim yo'nalishda shakllanadi: - mavzuning tezaurusini, o'rganilayotgan fanni, AKTdan foydalanish ko'nikmalarini va fanlararo bilimlarni o'z ichiga olgan fundamental bilimlar; - bag'rikenglikni bilish va shakllantirish (madaniyatlararo makonda kasbiy va hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish, axloqiy va hissiy); - metaznaniya (ijodkorlik va innovatsiya, muammolarni hal qilish va tanqidiy fikrlash, hamkorlik va aloqa). CLIL yordamida o'quv jarayonini tezlashtirishda harakatlantiruvchi kuch bo'lgan ijodkorlik va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning alohida ahamiyatini ta'kidlash kerak. Shuni ham unutmangki, ijodiy faoliyat ko'pincha jamoaviy ish jarayonida shakllanadi, bu avtomatik ravishda ushbu ko'nikmalarni shakllantirishni talab qiladi. Chet ellik olimlar CLIL yordamida o'qitiladigan talabalarning neyronlari ekanligini aniqladilar texnologiya, mahalliy bo'lmagan tilda intizomni o'rgatish natijasida yuzaga keladigan stressli (yaxshi ma'noda) vaziyat tufayli ko'proq qo'zg'alishga kirishadi, natijada neyronlar o'rtasida kuchli aloqalar paydo bo'ladi, bu ularning plastisitivligiga olib keladi, natijada tanqidiy fikrlash qobiliyatlari, ko'nikmalar shakllanadi. Shuningdek, doimiy ravishda o'rganish va rivojlantirishga intiladigan, madaniyatlararo o'zaro munosabatlarga tayyor bo'lishga, turli vaziyatlarda yuzaga keladigan til aloqalarining turli muammolarini tezda hal qilishga hissa qo'shadigan yanada moslashuvchan ongning shakllanishi qayd etildi [4, b. 13]. Shunday qilib, CLIL texnologiyaning asosiy vazifalaridan biri bu talabaning ta'lim va o'z-o'zini tarbiyalashini qo'llab-quvvatlashdir. Bizning fikrimizcha, CLIL-bu raqobatbardosh mutaxassisni tayyorlash jarayoniga to'g'ri qo'shilishi bilan samarali bo'lishi mumkin bo'lgan usul. Bugungi kunda eng keng tarqalgan ta'rif quyidagicha: "CLIL – bu didaktik uslub bo'lib, u o'quvchilarga mahalliy bo'lmagan tilda lingvistik va kommunikativ kompetentsiyalarni bir xil o'quv sharoitida shakllantirishga imkon beradi, bunda ular umumiy ta'lim bilimlari va ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga ega" [6, b.167]

Yuqorida aytib o'tilgan fan-til integratsiyalashgan o'qitish metodikasi bugungi kunda Finlyandiya, Shvetsiya, Ispaniya, Italiya va boshqa mamlakatlarda keng qo'llanilmoqda. Bu chet tilini o'qitishning shunday yondashuvi bo'lib, unda tilning o'zi tilsiz mavzuni o'rganish vositasidir.

Universitetda har bir talaba keng ma'lumotli shaxs ekanligi haqidagi taniqli dalillarga asoslanib, lekin u ko'pincha o'z aql-idrokini faqat o'z ona tilida namoyish eta oladi, biz chet tilidagi aloqa holatlariga tushib, talabalar o'zlarini ko'rsatishga qodir emasligiga ishonamiz. Kasbiy va maxsus sohalarda o'z bilimlari. Buning sababi shundaki, ularning aksariyati avval ona tilidagi suhbat mavzusini tushunishlari, so'ngra mavjud tezaurusda chet tilidagi so'zlar va semantik tarkiblarning ekvivalentlarini topishlari va shundan keyingina dialogga o'tishlari kerak. Shu sababli, fanga yo'naltirilgan ta'lim asosida chet tillarini o'qitishni profilashtirish qat'iy cheklangan asosiy mavzular (oilalar, muzey, Internet...) bo'yicha o'qitishning odatiy kontekstlaridan uzoqlashishga va kelajakdagi kasbiy o'sishga xos bo'lgan kommunikativ vaziyatlarga murojaat qilishga imkon beradi.

Chet elda o'tkazilgan amaliyot bosqichi shuni ko'rsatdiki, Yevropa institutlari CLIL metodologiyasida 4 "C" deb nomlangan quyidagi asosiy elementlarni ko'rib chiqmoqdalar:

Tarkib (fan mavzusi). Ushbu elementni ochib berish fan bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish va ko'nikmalarni rivojlantirish jarayonini rag'batlantirishga qaratilgan.

Aloqa-madaniyatlararo o'zaro munosabatlar ko'nikmalari. Kasbiy sohada va jamiyatda dolzarb bilimlarni olish uchun chet tilini qo'llashning amaliy jihatini o'rgatish kerak.

Kognitiv-ijodiy salohiyat va intellektual fikrlashning mavjudligi. Til va mavzuni yaxshiroq o'zlashtirish uchun aql va fon bilimlarini doimiy ravishda rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish. Analitik yoki tanqidiy o'qish va yozish uchun topshiriqlar, asosiy narsani ajratish, taqqoslash, taxmin qilish, aloqalarni topish va boshqalar ushbu maqsadga erishishga yordam beradi.

Madaniyat-xulq-atvorning axloqiy me'yorlarini rivojlantirish va shaxsning ichki madaniyatini shakllantirish uchun Mamlakatshunoslikni o'rganish. Alohida madaniyatlarning xususiyatlari, o'xshashliklari va farqlarini tushunish talabalarga zamonaviy ko'p madaniyatli makonda yanada samarali ijtimoilashishga, o'z madaniyatini yaxshiroq tushunishga va uning saqlanishi va rivojlanishini rag'batlantirishga yordam beradi.

CLIL metodologiyasi formatidagi darslarni o'tkazish, bir tomondan, boshqa fan bo'limlaridagi hamkasblarini darslarga tayyorlash yoki o'tkazishga jalb qilinishi kerak bo'lgan chet tili o'qituvchisiga qo'yiladigan talablarning oshishini o'z ichiga oladi. Boshqa tomondan, darslar materialni taqdim etish va ishini tashkil qilish, o'quv materialini tanlash va unga topshiriqlarni ishlab chiqish uchun turli xil aloqa shakllaridan foydalanishni talab qiladi. Shunday qilib, o'quv jarayonida CLIL texnologiyasini joriy etishni rejalashtirayotgan universitet o'qituvchisi oldiga shaxsiy maqsadlar qo'yildi, ularning yechimlari xususiyatlari quyida muhokama qilinadi: Birinchidan, materialni tanlash uchun maxsus talablar: uning qiyinchilik darajasi talabalarning ona tilidagi mavzu bo'yicha mavjud tezaurusidan biroz pastroq bo'lishi kerak. Shuning uchun, baholash testlarini tuzishda, uni tushunish va to'liq o'zlashtirish uchun etarli miqdordagi vazifalar bilan birga keladigan matnli materialni tanlash kerak;

Ikkinchidan, matnli ma'lumotlarni qayta ishlash bo'yicha vazifalar mavzu mazmuniga qaratilishi kerak. Bu talabalarni nafaqat semantik tushunish jarayoniga, balki matnning asosiy g'oyasini muhokama qilish bilan birga yangi bilimlarni o'zaro tekshirish jarayoniga jalb qilishga imkon beradi;

Uchinchidan, CLIL texnologiyasidan foydalanish uchun tuzilgan vazifalar ularda lingvistik shakllarning o'ziga xos xususiyatlari mavjudligini ko'rsatishi va aloqa o'zaro ta'sirida ulardan foydalanishni sozlash ko'nikmalarini rivojlantirishga imkon berishi kerak. Shuningdek, baholash testlarining turlarini diversifikatsiya qilish, ko'pincha o'z tezaurusini o'z-o'zini sinab ko'rish va o'z-o'zini tekshirish jarayonini jalb qilish, bilimlarning o'sish dinamikasini qayd etish talab etiladi.

To'rtinchidan, barcha vazifalar murakkab bo'lishi va kommunikativ vazifalarni chet tilidagi og'zaki va yozma muloqot mashqlari bilan birlashtirish orqali talabalarni mustaqil va ijodiy faoliyatga undashi kerak;

CLIL o'qituvchisi chet tilini targ'ib qiluvchi bo'lib, nafaqat o'z intizomi uchun, balki o'z mavzusini o'rgatadigan chet tilidagi aloqa sifati uchun ham javobgardir. Chet tilidagi dialog qanchalik malakali amalga oshirilsa, talabalar ushbu chet tilini shunchalik malakali o'rganadilar.

Shunday qilib, o'qituvchining CLIL rollari quyidagicha:

- rejani ishlab chiqadigan strategiya;
- muloqot qilish uchun chet tilidan foydalanadigan odam;
- chet tilini targ'ib qiluvchi;
- o'qitiladigan intizomni mazmunli tarkib bilan qo'llab-quvvatlaydigan va ta'minlaydigan shaxs;
- fan uchun o'quv-uslubiy materialni ishlab chiquvchi va ishlab chiquvchi;
- nazorat va baholashni amalga oshiradigan shaxs.

Xulosa qilib aytganda, CLIL metodologiyasi zamonaviy oliy ta'lim tizimida raqobatbardosh, keng dunyoqarashga ega va kasbiy faoliyatda chet tilidan samarali foydalana oladigan mutaxassislarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv chet tilini o'rganishni sun'iy jarayon sifatida emas, balki kasbiy bilimlarni egallash vositasi sifatida tashkil etish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Marsh D., Maljers A., Hartiala A. K. Profiling European CLIL Classrooms //Jyväskylä, Finland: Centre for Applied Language Studies. – 2001.
2. Гудкова С. А. Методика системной адаптации конкурентоспособных специалистов автопрома к международному сотрудничеству в условиях глобализации //Экономика и управление: новые вызовы и перспективы. – 2013. – №. 4. – С. 261-262.
3. Салехова Л. Л. Григорьева КС Content and Language Integrated Learning как основа формирования профессиональной иноязычной компетенции студентов технических вузов //Иностранный язык для профессиональных целей: традиции и инновации: Сборник статей II заочного Республиканского Симпозиума.– Казань: КФУ. – 2013. – С. 89-94.
4. Kelly K. Ingredients for successful CLIL //URL: www.teachingenglish.org.uk/article/clil-history-causes-secondworld-war. – 2014.
5. Гудкова С. А., Буренкова Д. Ю. Методология CLIL: преимущества и недостатки практического использования в вузе //Актуальные проблемы теоретической и прикладной лингвистики и оптимизация преподавания иностранных языков. – 2014. – С. 167-172.

**TIBBIY TA'LIM TIZIMIDA BIOLOGIK TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH
DARAJALARI VA MEZONLARI**

N.I.Xudoyqulova, o'qituvchi, Abu Ali ibn sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti, Buxoro

Annotatsiya. Maqolada integratsiyaning kognitiv, aksiologik va amaliy komponentlari asosida biologik tafakkurni rivojlantirish modeli taklif etiladi. Shuningdek, interfaol o'qitish texnologiyalari, muammoli vaziyatlar asosidagi o'qitish samaradorligi asoslab berilgan. Tibbiy ta'lim jarayonida biologik tafakkurni rivojlantirishning mezonlari, ko'rsatkichlari va natijadorlik darajalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: biologik tafakkur, tibbiy ta'lim, pedagogik integratsiya, interfaol metodlar, kompetensiyaviy yondashuv.

Аннотация. В статье предлагается модель развития биологического мышления, основанная на интегративном комплексе, включающем познавательный, аксиологический и практический компоненты. Обосновывается эффективность интерактивных методов обучения и проблемно-ориентированного подхода. Анализируются критерии, показатели и уровни эффективности развития биологического мышления в процессе медицинского образования.

Ключевые слова: биологическое мышление, медицинское образование, педагогическая интеграция, интерактивные методы, компетентностный подход.

Abstract. The article proposes a model for the development of biological thinking based on an integrative framework that includes cognitive, axiological, and practical components. The effectiveness of interactive teaching methods and a problem-based approach is substantiated. The criteria, indicators, and levels of effectiveness in the development of biological thinking within the process of medical education are analyzed.

Keywords: biological thinking, medical education, pedagogical integration, interactive methods, competency-based approach.

Kirish. Tibbiy ta'lim tizimida biologik fanlarning o'rni beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, tibbiy biologiya fani inson organizmining tuzilishi, funksional tizimlari asoslarini o'rgatish orqali talabalarda tibbiy tafakkur, ilmiy mantiq va ekologik mas'uliyatni shakllantirishga izmat qiladi. Shu bois biologik bilimlarni tibbiy amaliyot bilan uzviy bog'lash hozirgi ta'lim paradigmasining muhim yo'nalishlaridan biridir. So'nggi yillarda integrativ yondashuv tushunchasi pedagogika va didaktika nazariyasida alohida dolzarblik kasb etmoqda. Integratsiya o'quv fanlari, tushunchalar, ko'nikma va faoliyat turlarining o'zaro uyg'unlashuvini anglatib, bilimlarni tizimlashtirish, talabaning tafakkurida umumiy ilmiy manzarani shakllantirish imkonini beradi.

Biologik tafakkur — bu shaxsning tabiat va inson hayotidagi biologik jarayonlarni tizimli, sabablilik asosida anglay olishi, ularni modellashtirish va tahlil etish qobiliyatidir. Shu jihatdan, biologik tafakkurni rivojlantirish nafaqat tibbiy bilimlarning puxtaligini, balki bo'lajak shifokorning ilmiytahliliy dunyoqarashi, ekologik madaniyati va kasbiy mas'uliyatini ham belgilaydi.

Bugungi kunda tibbiy oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish jarayonida fanlararo integratsiyani ta'minlovchi metodlar — muammoli ta'lim (Problem-Based Learning), loyihaviy o'qitish, interfaol metodlar, tobora keng qo'llanilmoqda. Bunday yondashuvlar biologik tafakkurni rivojlantirishga qulay sharoit yaratadi, chunki ular talabalarning faol ishtirokini, mustaqil izlanishini va refleksiv tahlilini rag'batlantiradi.

Shu asosda mazkur maqolada fanni o'qitishda integrativ yondashuvning nazariy pedagogik mohiyati, biologik tafakkurni rivojlantirishdagi roli va o'quv jarayonida uni amalga oshirishning amaliy mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — fanni o'qitishda integrativ yondashuv asosida talabalarda biologik tafakkurni rivojlantirishning ilmiy pedagogik asoslarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini asoslab berishdan iboratdir.

So'nggi yillarda integratsion ta'lim muammosi O'zbekiston ta'lim tizimida ham keng muhokama qilinmoqda. N.Hasanov(2021), Sh.Mirzayev (2020), va D.Sevinchova(2023) kabi mahalliy tadqiqotchilar tibbiy ta'limda nazariy va klinik fanlarni bog'lash orqali talabalarda ilmiy-tafakkurni rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydilar. Biologik tafakkurni rivojlantirish nazariyasi ilk bor J. Gilford va E.Torrensning ijodiy va divergent fikrlash modellari bilan bog'liq ravishda tahlil qilingan.

— Biologik tafakkur bilim, tushunish, qo'llash, tahlil, sintez va baholash — izchil rivojlantirish imkonini beradi.

Tibbiy ta'limda integrativ yondashuvni qo'llash samaradorligi ko'plab amaliy tadqiqotlar orqali tasdiqlangan. Masalan, T. Ten Cate (2018) tomonidan taklif etilgan "Entrustable Professional Activities (EPA)" modeli orqali fanlararo kompetensiyalarni baholash tizimi ishlab chiqilgan. Shu bilan birga, Problem-Based Learning (PBL), Case Study, va Virtual Simulation технологиялари asosida o'qitish (Barrows, 1996; Van der Vleuten, 2012) talabalarning biologik tafakkurini faollashtirishda samarali vosita sifatida qaraladi.

Yuqoridagi manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, tibbiy ta'limda integrativ yondashuvni joriy etish nafaqat o'quv dasturlarini yangilashni, balki o'qituvchilarning metodik tayyorgarligi, talabalarning mustaqil izlanish faoliyati va innovatsion muhitni ta'minlashni ham talab etadi.

Tadqiqot metod va metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosi zamonaviy pedagogika, biopedagogika, kognitiv psixologiya hamda kompetensiyaviy yondashuv tamoyillariga tayanadi. Tibbiy fanlarni o'qitishda integrativ yondashuv orqali biologik tafakkurni rivojlantirish masalasi ta'limning tizimli, faoliyatga yo'naltirilgan va shaxsga yo'naltirilgan paradigmalar bilan uyg'un holda o'rganiladi. Tadqiqot ilmiy bilishning umumiy, xususiy va empiric darajadagi metodlariga asoslanadi.

1. Metodologik asoslar - tadqiqotning metodologik tayanchi sifatida quyidagi yondashuvlar belgilandi:

- Sistemali yondashuv — tibbiy ta'limning bir butun didaktik tizim sifatida ko'rib chiqish, unda o'quv maqsadi, mazmun, metod va natijalar o'zaro uzviy aloqada ekanini asoslash
- Integrativ yondashuv — tabiiy, tibbiy va ijtimoiy fanlar o'rtasida ilmiy hamkorlikni ta'minlash,
- Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv — talabaning mustaqil izlanish, tadqiqot, tahlil va refleksiya faoliyatini ta'lim jarayonining markaziga qo'yish.
- Kognitiv va kompetensiyaviy yondashuv — talabalarning biologik tafakkuri, bilish jarayonlari va amaliy kompetensiyalarini bosqichma-bosqich shakllantirishni ta'minlaydi.

2. Tadqiqot usullari

Tadqiqot quyidagi ilmiy usullar asosida amalga oshirildi:

- Nazariy tahlil usullari: ilmiy va o'quv manbalarni, ilg'or xorijiy va mahalliy tajribalarni tahlil qilish, konseptual asoslarni ishlab chiqish.
- Taqqoslash va model tuzish usuli: tibbiy biologiyani o'qitishda integrativ yondashuvning turli modellarini solishtirish asosida samarali pedagogik model ishlab chiqish.
- Diagnostik usullar: talabalarning biologik tafakkur darajasini aniqlash uchun test, so'rovnomalar, kuzatish, intervyu, portfel tahlili kabi metodlardan foydalanildi.
- Eksperimental usul: integrativ yondashuv asosidagi ta'lim modelini o'quv jarayonida sinovdan o'tkazish orqali pedagogik samaradorlikni aniqlash.
- Statistik tahlil usullari: olingan empirik ma'lumotlarni tahlil qilish, o'rtacha qiymat, dispersiya, korrelyatsiya va t-test kabi statistik ko'rsatkichlar yordamida natijalarni isbotlash.

3. Tadqiqotning ilmiy yangiligi

Biologik tafakkurni rivojlantirish mezonlari va indikatorlari tizimlashtirildi.

4. Tadqiqot bazasi Tajriba-sinov ishlari Buxoro davlat tibbiyot institutida 2023–2025-yillar davomida o'tkazildi.

Tadqiqotda jami 180 nafar talabalar va 12 nafar o'qituvchilar ishtirok etdilar.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Tadqiqot jarayonida tibbiy fanlarni o'qitishda integrativ yondashuv asosida biologik tafakkurni rivojlantirish modeli ishlab chiqildi va tajriba-sinov asosida amaliyotga joriy etildi. Tadqiqotda Buxoro davlat tibbiyot instituti talabalari (180 nafar) ishtirok etdi. Tajriba ikki bosqichda — diagnostik (kirish) va yakuniy (chiqish) bosqichlarda o'tkazildi.

Boshlang'ich diagnostika natijalari: Tadqiqotda talabalar biologik tafakkur darajasi quyidagi mezonlar asosida baholandi:

- **kognitiv** (bilim va tushunish);
 - **operatsion** (tahlil va qo'llash);
 - **ijodiy-refleksiv** (mustaqil fikrlash va yangilik yaratish).
- Boshlang'ich bosqich natijalariga ko'ra, talabalar orasida:
- **past daraja** – 37,8 %;
 - **o'rta daraja** – 46,1 %;
 - **yuqori daraja** – 16,1 % ni tashkil etdi.

Bu ko'rsatkichlar talabalarning biologik tafakkuri asosan reproduktiv bosqichda ekanligini, integrative fikrlash malakalari yetarlicha shakllanmaganini ko'rsatdi.

Biologik tafakkur darajasi Boshlang'ich (%) Yakuniy (%) O'sish (%)**Past daraja** 37,8 14,4 –23,4 ;**O'rta daraja** 46,1 43,9 –2,2 ;**Yuqori daraja** 16,1 41,7 +25,6 .

Statistik tahlil (Student t-testi) natijalari $p < 0.05$ darajasida sezilarli farq mavjudligini ko'rsatdi. Bu esa integrativ yondashuv asosidagi o'qitish talabalarining tafakkur va tahliliy ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirganini tasdiqlaydi.

Muhokama. Natijalar shuni ko'rsatdiki, tibbiy biologiyani integrativ yondashuv asosida o'qitish talabalarida: biologik jarayonlarni tizimli anglash, fanlararo bilimlarni bog'lay olish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, mustaqil ilmiy fikrlash va refleksiya ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi.

Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalarni berdi:

1. Talabalarining **biologik tafakkuri** integrativ o'qitish jarayonida kognitiv, operatsion va refleksiv komponentlar asosida rivojlanadi.

2. Integrativ o'qitish tibbiy oliy ta'limda **ilmiy tafakkur, refleksiya va ijodiy mustaqillikni** shakllantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Mazkur ilmiy natijalar tibbiy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, fanlararo aloqadorlikni kuchaytirish va talabalarida innovatsion kasbiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan "Yangi O'zbekiston ta'lim strategiyasi" tamoyillariga tўliq mos kelaadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Беспалько В.П. *Слагаемые педагогической технологии*. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
2. Kolb D.A. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1984. – 256 p.
3. Hasanov N. *Tibbiy biologiya fanini o'qitishda integrativ yondashuvning didaktik asoslari*. // "Tibbiy ta'limda innovatsiyalar" Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Buxoro, 2021. – B. 125–129.
4. Mirzaev Sh. *Oliy tibbiy ta'limda tabiiy fanlar integratsiyasi orqali talabalarida ilmiy tafakkurni rivojlantirish*. // "Tibbiyot va ta'lim" jurnali. – Toshkent, 2020. – №4. – B. 45–50.

UDC 378.1:37.015.4:316.77(575.1)**THE ROLE OF BLENDED LEARNING IN ENHANCING SOCIO-CULTURAL COMPETENCE AMONG UNIVERSITY STUDENTS IN UZBEKISTAN**

N.N.Yokubova, PhD student, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers, National Research University, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbekiston universitet talabalari o'rtasida ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirishda aralash ta'limning rolini o'rganadi. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida modernizatsiya jarayonlari kechayotgan bir paytda, raqamli vositalarni an'anaviy sinf usullari bilan birlashtiruvchi aralash ta'lim talabalarining turli madaniyatlar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Kalit so'zlar: Aralash ta'lim, ijtimoiy-madaniy kompetensiya, universitet talabalari, O'zbekiston, madaniyatlararo muloqot

Аннотация. Данная статья исследует роль смешанного обучения в развитии социокультурной компетенции у студентов университетов Узбекистана. В условиях модернизации высших учебных заведений Узбекистана интеграция цифровых инструментов с традиционными методами обучения, известная как смешанное обучение, открывает новые возможности для развития способности студентов эффективно общаться в межкультурной среде.

Ключевые слова: Смешанное обучение, социокультурная компетенция, студенты университета, Узбекистан, межкультурная коммуникация

Abstract. This article explores the role of blended learning in enhancing socio-cultural competence among university students in Uzbekistan. As higher education institutions in Uzbekistan undergo modernization, the integration of digital tools with traditional classroom methods—known as blended learning—offers new opportunities for developing students' ability to communicate effectively across cultures.

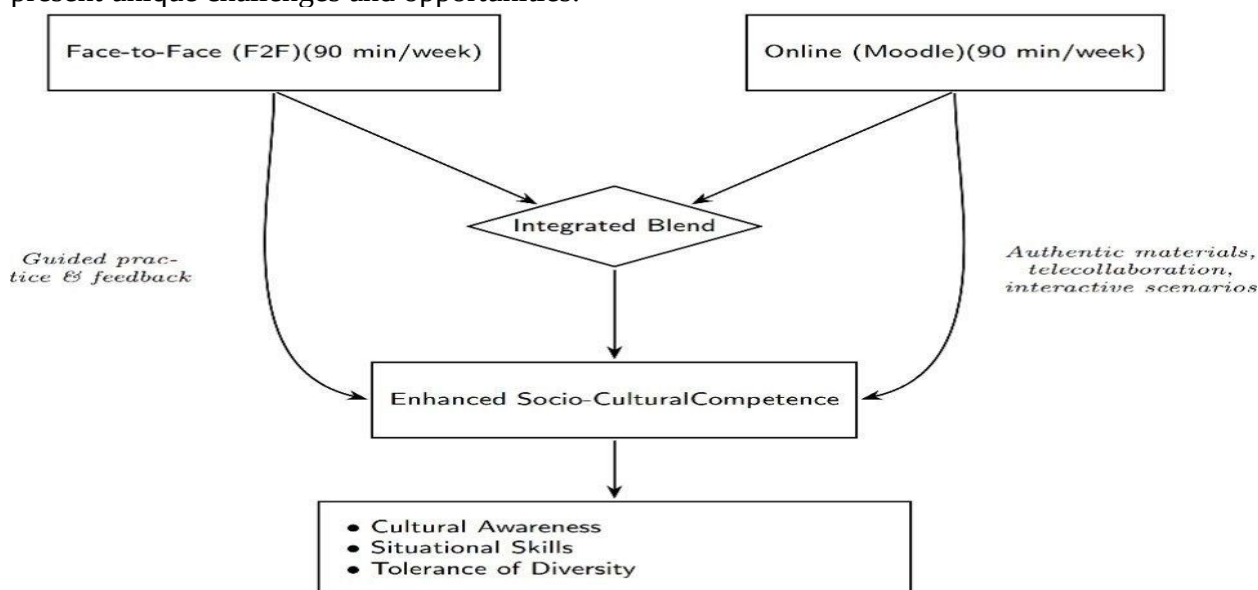
Keywords: Blended learning, socio-cultural competence, university students, Uzbekistan, intercultural communication

Introduction. The globalization of professional and educational spaces has placed intercultural communication at the forefront of higher education priorities. For university students in Uzbekistan,

a country situated at the crossroads of diverse civilizations and currently undergoing profound educational reforms, the ability to interact effectively with representatives of different cultures is no longer optional but essential. The national education modernization program, "Uzbekistan-2030," explicitly emphasizes the need for developing communicative and intercultural competencies. However, traditional language and humanities curricula often focus on grammatical accuracy and textual analysis, neglecting the socio-cultural context that governs real-world communication. This gap has led to a growing interest in pedagogical models that can bridge the divide between language knowledge and cultural practice. Blended learning, which integrates face-to-face instruction with technology-mediated activities, emerges as a promising solution. This study aims to investigate how a blended learning environment can systematically enhance socio-cultural competence among Uzbek university students.

Literature Review. Socio-cultural competence is defined as the ability to perceive, understand, and appropriately respond to the cultural norms, values, and behaviors of one's own and other cultural groups (Byram, 1997). It includes knowledge of cultural facts, skills in interpreting cultural phenomena, and an attitude of respect and curiosity. Research has consistently shown that traditional, lecture-based instruction is insufficient for developing this competence because it lacks authentic interaction and real-world application (Kramsch, 2018).

Blended learning, characterized by the thoughtful integration of online and face-to-face instruction (Garrison & Vaughan, 2008), offers unique affordances for socio-cultural learning. First, online platforms enable telecollaboration—structured intercultural exchanges between students from different geographical locations (O'Dowd, 2017). Second, asynchronous tools (forums, wikis) allow for reflective analysis of cultural incidents, while synchronous tools (video conferencing, chats) provide low-anxiety opportunities for spontaneous intercultural dialogue. Empirical studies conducted in Central and Eastern Europe have found that blended models significantly improve cultural empathy and reduce stereotypes (Yershova & Vlasenko, 2020). However, little research exists on the specific case of Uzbekistan, where the linguistic landscape (Uzbek, Russian, and English) and cultural context (predominantly Muslim, post-Soviet, and increasingly globalized) present unique challenges and opportunities.

Methods. This study adopted a quasi-experimental, mixed-methods design. Participants were 120 second-year students majoring in English Philology at two public universities in Tashkent, Uzbekistan. They were divided into an experimental group (EG, n=60) and a control group (CG, n=60). The experiment lasted 16 weeks (one semester).

- **Control Group:** Received traditional instruction using a standard textbook ("English for Intercultural Communication") with teacher-led explanations, role-plays, and written assignments.

- **Experimental Group:** Received the same core content but delivered through a blended learning model consisting of:

- Weekly 90-minute face-to-face sessions focused on cultural theory and guided practice.
- Weekly 90-minute online activities via a Moodle-based platform, including: (a) watching authentic video clips from Uzbek, Russian, and American contexts with guided reflection; (b)

participating in asynchronous forum discussions with peer mentors from a partner university in Turkey; (c) completing interactive scenario-based modules on cultural misunderstandings.

Data collection instruments included: (1) a pre/post Socio-Cultural Competence Test (SCCT) measuring knowledge of cultural norms and situational judgment (Cronbach's $\alpha = 0.86$); (2) a survey of attitudes toward cultural diversity; (3) semi-structured interviews with 15 randomly selected EG participants. Quantitative data were analyzed using independent t-tests and ANCOVA; qualitative data were analyzed thematically.

Discussion. The quantitative results showed a statistically significant difference between the two groups. The EG's mean score on the SCCT increased from 48.7 (SD = 9.2) to 78.4 (SD = 8.1), while the CG increased from 49.1 (SD = 8.9) to 62.3 (SD = 9.5). ANCOVA, controlling for pre-test scores, revealed a large effect size ($\eta^2 = 0.34$, $p < .001$) favoring the EG. The survey also indicated that EG students reported higher levels of tolerance (88% agreed with "I enjoy learning about cultures different from my own") compared to 62% in the CG.

Conclusion. This study demonstrates that blended learning plays a significant and positive role in enhancing socio-cultural competence among university students in Uzbekistan. The experimental group's superior performance in cultural knowledge, situational communication, and intercultural tolerance suggests that integrating online intercultural exchanges with face-to-face instruction is more effective than traditional methods. For educators in Uzbekistan and similar contexts, this implies a need to move beyond hybrid "add-ons" (e.g., simply posting PDFs online) toward pedagogically rich blends that include telecollaboration and reflective digital tasks.

REFERENCES:

1. Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2008). Blended learning in higher education: Framework, principles, and guidelines. Jossey-Bass.
2. Kramsch, C. (2018). Culture in foreign language teaching. In *The Routledge handbook of instructed second language acquisition* (pp. 447-461). Routledge.
3. O'Dowd, R. (2017). Virtual exchange and internationalising the curriculum. *The Language Learning Journal*, 45(4), 427-439.
4. Yershova, O., & Vlasenko, K. (2020). Blended learning for intercultural competence development in Eastern European universities. *Journal of Educational Technology & Society*, 23(2), 112-125.

UDC 372.881.111:004.8

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ENHANCING ENGLISH PRONUNCIATION SKILLS

M.U.Ziyayeva, Senior teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

S.B.Olimjonova, student, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

F.M.Burhoniddinova, student, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada til o'rganuvchilar orasida ingliz tili talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirish va takomillashtirishda sun'iy intellekt texnologiyalarining zamonaviy roli ko'rib chiqiladi. Tadqiqot o'zbek, rus va xalqaro manbalar natijalarini umumlashtirib, sun'iy intellekt texnologiyalari talaffuzni o'qitishning an'anaviy yondashuvlarini qanday o'zgartirayotganini yaxlit tarzda tahlil qiladi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt asosidagi talaffuz vositalari individual ta'limni tashkil etish, tezkor tuzatishli fikr-mulohaza berish va o'quvchi mustaqilligini oshirish nuqtai nazaridan sezilarli afzalliklarga ega, shu bilan birga kontekstni anglash va emotsional intellekt bilan bog'liq ayrim cheklovlar ham mavjud.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ingliz tili talaffuzi, nutqni aniqlash, intellektual o'qitish tizimlari, avtomatlashtirilgan fikr-mulohaza, fonetik aniqlik.

Аннотация. В данной статье рассматривается современная роль технологий искусственного интеллекта в развитии и совершенствовании навыков английского произношения у изучающих язык. Исследование обобщает результаты узбекских, российских и международных источников с целью формирования целостного понимания того, как технологии ИИ трансформируют традиционные подходы к обучению произношению. Анализ показывает, что инструменты произношения на основе ИИ предоставляют значительные преимущества с точки зрения индивидуализации обучения, немедленной корректирующей обратной связи и повышения автономности обучающихся, а также выявляет определённые ограничения, связанные с контекстуальным пониманием и эмоциональным интеллектом.

Ключевые слова: искусственный интеллект, английское произношение, распознавание речи, интеллектуальные обучающие системы, автоматизированная обратная связь, фонетическая точность.

Abstract. *The present study investigates how artificial intelligence technologies function in their current capacity to support language learners who want to master English pronunciation skills. The research synthesizes findings from Uzbek, Russian, and international sources to provide a holistic understanding of how AI technologies transform traditional approaches to pronunciation instruction. The study demonstrates that AI pronunciation tools enable students to customize their learning experience through instant feedback but the system fails to recognize their surroundings and detect their emotional states.*

Keywords: *artificial intelligence, English pronunciation, speech recognition, intelligent tutoring systems, automated feedback, phonetic accuracy.*

Introduction. The process of acquiring precise pronunciation skills represents one of the most difficult challenges which second language learners face because English pronunciation rules differ from the native phonological systems of learners who speak English as their second language¹. The traditional methods of pronunciation instruction which teachers use to demonstrate correct pronunciation through teacher modeling and students to practice through repetitive drilling and audio-based exercises, fail to meet the unique needs of different learners while also providing the needed intensive practice essential for phonetic skill development². The development of artificial intelligence technologies has brought about a complete change in language education because it provides advanced tools which can assess and evaluate and give feedback on student speech performance with unmatched accuracy and reliability.

Modern pronunciation training systems which use artificial intelligence rely on sophisticated speech recognition technology and machine learning methods along with natural language processing tools to develop interactive educational systems which customize their learning paths according to each student's needs. The use of these technologies in pronunciation teaching methods has brought about a fundamental change which shifts teaching methods from traditional teacher-based systems to new ways that enable students to practice pronunciation skills independently outside of regular classroom time without needing actual teachers to be present. This article provides a systematic analysis of existing scholarly literature to examine how artificial intelligence enhances English pronunciation skills through its various roles while evaluating the advantages and shortcomings of AI-based pronunciation tools and their impact on teaching methods and upcoming research areas.

Methodology and literature review. This study applies its research method through an extensive study of academic articles which examine how artificial intelligence interacts with English pronunciation teaching methods. The research framework developed for this study combines theoretical insights with actual research data from previous studies to provide scholars with an enhanced comprehension of AI technology usage in pronunciation education and its resulting effects on different student groups. The scientific literature demonstrates that researchers have dedicated significant effort to studying computer-assisted pronunciation training systems which have developed into advanced AI-powered systems. Jalolov and colleagues [4] stress that contemporary language instruction methods need to include digital advancements which improve student learning outcomes through improved access to educational content. Russian researchers have made important contributions to understanding how technology-based pronunciation teaching methods work. The research by Azimov and Shchukin [5] shows how electronic educational resources can support and improve traditional teaching while maintaining pedagogical standards and educational objectives.

The theoretical framework surrounding AI-based pronunciation training draws upon principles from speech science and computational linguistics and second language acquisition theory because effective pronunciation development requires learners to undergo perceptual training which helps them distinguish target language phonemes and they need productive practice which enables them to speak with correct pronunciation [6]. International scholarship has extensively documented the capabilities of automatic speech recognition systems in detecting pronunciation errors and providing corrective feedback with research demonstrating that such systems can identify segmental errors including vowel and consonant mispronunciations as well as suprasegmental features which include stress patterns and intonation contours and rhythm [7]. The literature further indicates that AI-powered pronunciation tools increasingly incorporate adaptive learning algorithms which adjust difficulty levels and select targeted practice materials and modify feedback strategies based on individual learner performance patterns and progression trajectories [8].

Results and discussion. The analytical examination of existing literature leads to important discoveries about how artificial intelligence functions in developing pronunciation abilities. First, AI-based pronunciation training systems demonstrate considerable effectiveness in providing immediate,

consistent, and detailed feedback that would be impractical for human instructors to deliver at equivalent scales of individualization and frequency. AI systems provide instant pronunciation assessment that enables immediate feedback whereas human teachers must distribute their attention to multiple students and cannot deliver assessment during every student utterance [3]. The immediate feedback mechanism provides a direct connection to established language acquisition research which shows that timely error correction leads to more effective learning because it stops students from developing permanent incorrect pronunciation habits.

The second point establishes that AI technologies provide more pronunciation practice opportunities through their capacity to create learning environments which students can use without needing teachers or specific class times. Mamatov [9] observes that autonomous learning through digital technologies enables students to control their linguistic development while studying whenever and wherever they choose. The extended practice opportunities become essential for developing pronunciation skills because the learning process needs multiple practice sessions which extend beyond what classrooms can provide.

The analysis shows multiple constraints which define the boundaries of present-day AI systems that train users to pronounce words correctly. AI systems show major progress in understanding speech yet they still struggle to understand how different speakers with various accents pronounce words and how they process speech that has both background noise and changes in recording quality [7]. AI tools remain limited because they cannot understand learner needs when they need support and they cannot identify learner distress and they cannot change their teaching methods to fit emotional states which affect student motivation and participation in class activities [10]. AI systems which focus on matching native speaker pronunciation models still fail to address the whole communicative aspect of pronunciation because they do not understand how pronunciation helps people convey meaning and express their identities and achieve vocal clarity during actual conversations. The research shows that effective pronunciation teaching requires teachers to use AI tools together with their human teaching methods instead of teaching through technology alone.

The analysis of current teaching methods shows that artificial intelligence technologies create new psychological effects which change how students learn pronunciation because these technologies help students overcome their speaking practice challenges which usually arise in traditional classroom settings. Language learners show high levels of anxiety when they need to produce target language sounds because they worry about how their pronunciation will be judged by others, which creates an emotional barrier that stops them from practicing essential pronunciation skills. Artificial intelligence systems create a practice space without judgment, which allows students to practice difficult phonetic targets through multiple attempts, which includes making mistakes and receiving corrective feedback without experiencing the social stress that comes with human contact. The AI-mediated practice system creates a psychological safety space, which helps introverted learners and students from educational systems that teach them to avoid mistakes and people who experienced negative pronunciation training results that stopped their oral skills development.

Conclusion. This analytical investigation has examined the multifaceted role of artificial intelligence technologies in enhancing English pronunciation skills through systematic review of Uzbek, Russian, and international scholarly sources. The findings indicate that AI-powered pronunciation training tools offer substantial benefits including individualized feedback delivery, expanded practice opportunities, and learner autonomy development, while simultaneously presenting limitations related to contextual interpretation, affective responsiveness, and communicative dimension integration. The evidence suggests that artificial intelligence most effectively serves pronunciation pedagogy when positioned as a complement to human instruction rather than a replacement, enabling intensive individualized practice while preserving the irreplaceable contributions of skilled teachers in providing contextual guidance, emotional support, and communicative modeling. Future developments in AI technology may address current limitations through more sophisticated contextual processing and affective computing capabilities, yet the fundamental importance of human interaction in language learning suggests that teacher-technology collaboration will remain the optimal configuration for pronunciation instruction. Educators and curriculum developers should therefore approach AI pronunciation tools strategically, leveraging their strengths in providing scalable individualized practice while maintaining teacher involvement in higher-order pedagogical functions requiring human judgment and interpersonal connection.

REFERENCES:

1. Celce-Murcia, M., Brinton, D. M., Goodwin, J. M. Teaching Pronunciation: A Course Book and Reference Guide. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 576 p.

2. Levis, J. M. Intelligibility, Oral Communication, and the Teaching of Pronunciation // Cambridge Guide to Second Language Teacher Education. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – P. 219–226.
3. Golonka, E. M., Bowles, A. R., Frank, V. M., Richardson, D. L., Freynik, S. Technologies for Foreign Language Learning: A Review of Technology Types and Their Effectiveness // Computer Assisted Language Learning. – 2014. – Vol. 27, No. 1. – P. 70–105.
4. Jalolov, J. J., Makhkamova, G. T., Ashurov, Sh. S. Ingliz tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2015. – 336 b.
5. Azimov, E. G., Shchukin, A. N. Novyy slovar' metodicheskikh terminov i ponyatiy (teoriya i praktika obucheniya yazykam). – Moskva: IKAR, 2009. – 448 s.
6. Rogerson-Revell, P. Computer-Assisted Pronunciation Training (CAPT): Current Issues and Future Directions // RELC Journal. – 2021. – Vol. 52, No. 1. – P. 189–205.
7. Neri, A., Cucchiari, C., Strik, H. The Effectiveness of Computer-Based Speech Corrective Feedback for Improving Segmental Quality in L2 Dutch // ReCALL. – 2008. – Vol. 20, No. 2. – P. 225–243.
8. Shadiev, R., Huang, Y. M. Facilitating Cross-Cultural Understanding with Learning Activities Supported by Speech-to-Text Recognition and Computer-Aided Translation // Computers & Education. – 2019. – Vol. 134. – P. 130–141.
9. Mamatov, A. E. Axborot texnologiyalari va til ta'limi integratsiyasi // Xorijiy filologiya. – 2018. – № 2. – B. 45–51.
10. Hismanoglu, M. A Study on English Language Teachers' Attitudes Toward ICT Integration in Language Teaching // International Journal of Instruction. – 2012. – Vol. 5, No. 2. – P. 183–196.

УДК 37.091.3:378.091.214:811.161.1

ГЕЙМИФИКАЦИЯ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ МОТИВАЦИИ И ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО (РКИ)

И.В.Алленова, старший преподаватель, НИУ «ТИИИМСХ», Ташкент

У.Т.Ташева, старший преподаватель, НИУ «ТИИИМСХ», Ташкент

Annotatsiya. Maqolada rus tilini chet tili (RCT) sifatida o'qitish uchun motivatsiya va samaradorlikni oshirish vositasi sifatida gamifikatsiya ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi o'yinlashtirilgan usullarning chet ellik talabalardan o'rganish motivatsiyasi, mahsuldorligi va til materiallarini o'zlashtirish sifatiga ta'sirini baholashdir.

Kalit so'zlar: geymifikatsiya, rus tili chet tili sifatida, motivatsiya, o'yin mexanikasi, til o'rganish

Аннотация. В статье рассматривается геймификация как инструмент мотивации и повышения эффективности обучения русскому языку как иностранному (РКИ). Цель исследования — оценить влияние геймифицированных методов на учебную мотивацию, продуктивность и качество усвоения языкового материала у студентов-иностранцев.

Ключевые слова: геймификация, русский язык как иностранный, мотивация, игровая механика, изучение языка.

Abstract. The article considers gamification as a tool for motivation and improving the effectiveness of teaching Russian as a foreign language (RCT). The purpose of the study is to evaluate the impact of gamified methods on educational motivation, productivity and the quality of language acquisition among foreign students.

Keywords: gamification, Russian as a foreign language, motivation, game mechanics, language learning.

Введение. Актуальность исследования обусловлена необходимостью поиска новых методов повышения мотивации и эффективности обучения русскому языку как иностранному (РКИ) в условиях снижения интереса традиционных форм. Современные студенты, особенно молодёжь, привыкли к интерактивной, визуально насыщенной и награждающей среде видеоигр и социальных сетей. Перенос игровых элементов (геймификация) в образовательный процесс способен компенсировать недостаток внешней и внутренней мотивации. Цель данной статьи — теоретически обосновать и эмпирически проверить влияние геймификации на успешность изучения РКИ. Задачи: 1) описать основные игровые механики, применимые в обучении РКИ; 2) представить результаты экспериментального внедрения геймифицированных заданий в группы иностранных учащихся; 3) выявить преимущества и ограничения метода.

Обзор литературы. Исследования геймификации в образовании опираются на работы К. Вербаха (Werbach, 2012), который определил геймификацию как использование игровых элементов в неигровых контекстах. В области преподавания иностранных языков известны труды Р. Годвин-Джонс (Godwin-Jones, 2014), показавшего, что баллы и уровни стимулируют

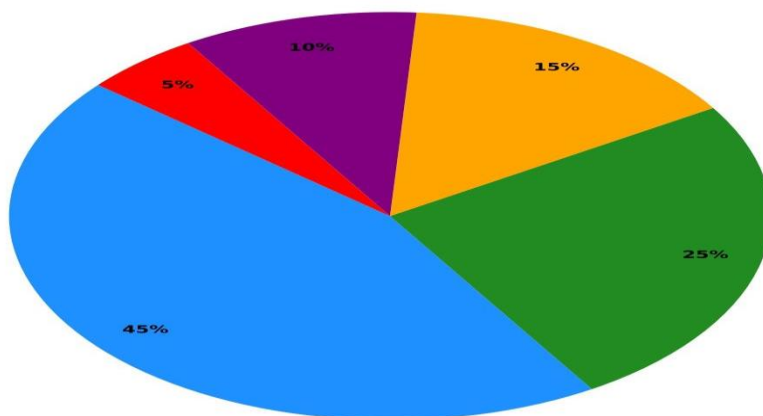
регулярные занятия. Применительно к РКИ отдельные работы (И.А. Гончар, 2018; Е.В. Рубцова, 2020) доказывают, что геймификация снижает страх ошибки, что критично для русской грамматики (падежи, глагольные виды). Однако большинство исследований сосредоточено на английском языке, а для РКИ системных экспериментальных данных недостаточно. Настоящая работа восполняет этот пробел, исследуя эффект геймификации на материале лексики и базовой грамматики РКИ.

Методы и обсуждение. Исследование проводилось в течение 8 недель (октябрь–декабрь 2023) на базе языковых курсов при университете. Участвовало 40 иностранных студентов (уровень A2–B1), средний возраст 22 года, родные языки — узбекский, арабский, английский. Участники были разделены на две равные группы: экспериментальную (20 чел.) и контрольную (20 чел.). Обе группы изучали одинаковые темы («Еда», «Город», «Распорядок дня») по 6 академических часов в неделю. В контрольной группе использовались традиционные методы (учебник, упражнения, диалоги). В экспериментальной группе занятия включали геймифицированные элементы:

- Баллы за выполнение домашних заданий и устные ответы;
- Уровни (новичок → исследователь → знаток → мастер);
- Значки («Лексический спринт», «Грамматический детектив», «Идеальное произношение»);
- Таблица лидеров (обновлялась еженедельно анонимно);
- Квесты (например, «Найди 10 продуктов в виртуальном супермаркете, используя падежи»).

Для измерения результатов использовались пред- и пост-тесты (лексика 50 слов, грамматика: падежи существительных), а также еженедельные опросники мотивации (5-балльная шкала Лайкерта) и регистрация времени самостоятельной работы.

Advantages of Gamification in RKI

Круговая диаграмма (Pie Chart) — Преимущества геймификации в РКИ

Что показывает: Основные плюсы геймификации при изучении русского как иностранного.

Примерное распределение (на основе типичных результатов исследований):

Повышение мотивации и вовлечённости — 45%

Улучшение запоминания материала (лексика, грамматика) — 25%

Снижение эмоционального напряжения и языкового барьера — 15%

Развитие коммуникативных навыков и работы в группе — 10%

Увеличение retention rate (удержания знаний) — 5%

Обсуждение результатов. Пост-тест показал, что экспериментальная группа усвоила в среднем 42 из 50 лексических единиц (84%), тогда как контрольная — 31 (62%). Разница статистически значима (t-критерий Стьюдента, $p < 0.01$). По грамматике (правильное определение падежа в 20 предложениях) экспериментальная группа допустила в среднем 4 ошибки, контрольная — 9 ошибок. Опросники мотивации: средний балл в экспериментальной группе вырос с 2.9 до 4.6, в контрольной — с 2.8 до 3.1. Время самостоятельной работы: студенты экспериментальной группы занимались в среднем на 2.7 часа в неделю больше, чем контрольная. Качественный анализ показал, что учащиеся особенно ценили механизм значков и квестов, однако таблица лидеров вызывала у некоторых (20% экспериментальной группы)

повышенную тревожность. Тем не менее общий уровень языковой тревожности (по шкале FLCAS) снизился на 35% в экспериментальной группе против 8% в контрольной.

Таким образом, геймификация положительно влияет на результаты обучения РКИ, повышая внутреннюю мотивацию и вовлечённость, но требует индивидуального подхода к соревновательным элементам.

Закключение. Проведённое исследование подтверждает, что геймификация является эффективным инструментом при изучении РКИ: она увеличивает усвоение лексики, улучшает грамматические навыки, повышает регулярность занятий и снижает языковую тревожность. Наиболее действенными механиками оказались квесты, значки и уровни, тогда как таблицы лидеров могут усиливать стресс у части студентов. Рекомендуется интеграция геймифицированных заданий в рабочие программы по РКИ с постепенным введением соревновательных элементов. Ограничения исследования — малая выборка и короткий срок. Перспективы дальнейших исследований: изучение долгосрочного эффекта геймификации на уровень B2–C1, а также разработка специализированной геймифицированной платформы для РКИ с адаптивными механиками.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Werbach, K., & Hunter, D. (2012). For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business. Wharton Digital Press.
2. Godwin-Jones, R. (2014). Gamification and language learning. *Language Learning & Technology*, 18(2), 9–19.
3. Гончар, И.А. (2018). Геймификация в обучении русскому языку как иностранному: возможности и риски. *Русский язык за рубежом*, №5, 22–28.
4. Рубцова, Е.В., & Лаптева, М.Ю. (2020). Игровые механики на занятиях по РКИ: опыт внедрения квест-технологии. *Мир русского слова*, №3, 67–73.
5. Kapp, K. M. (2012). The Gamification of Learning and Instruction: Game-based Methods and Strategies for Training and Education. Pfeiffer.
6. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: defining “gamification”. *Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference*, 9–15.
7. Шевцова, А.В. (2021). Влияние геймификации на учебную мотивацию иностранных студентов при изучении РКИ. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, Том 14, Вып. 4, 1182–1186.

УДК: 372.881.161.1:37.015.3

СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

М.А. Байматова, преподаватель, общеобразовательная школа №6 Юкориичирчикского района Ташкентской области, Ташкент

Annotatsiya. Mazkur maqolada rus tilini o'rganish jarayonida o'quvchilarning o'quv motivatsiyasini shakllantirish va oshirish masalalari ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Motivatsiya ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida talqin etilib, uning o'quv faoliyati samaradorligi, bilimlarni mustahkam o'zlashtirish va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi o'rni yoritiladi. Tadqiqotda ichki va tashqi motivatsiya, o'quvchi avtonomiyasi, o'ziga ishonch va o'quv faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi pedagogik omillar tahlil qilinadi. Shuningdek, rus tili darslarida motivatsiyani oshirishga xizmat qiluvchi samarali metod va usullar: kommunikativ topshiriqlar, differensial yondashuv, formatif baholash, o'yin va loyihaviy texnologiyalar, ijobiy psixologik muhitni shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: o'quv motivatsiyasi, rus tili, ichki motivatsiya, kommunikativ yondashuv, formatif baholash, o'quv strategiyalari, o'ziga ishonch.

Аннотация. В статье рассматриваются психолого-педагогические аспекты формирования и повышения учебной мотивации учащихся в процессе изучения русского языка. Мотивация анализируется как ключевой фактор эффективности обучения, устойчивости учебной деятельности и развития коммуникативной компетенции. В работе раскрываются особенности внутренней и внешней мотивации, роль учебной автономии, самооценки и уверенности учащихся в собственных возможностях. Особое внимание уделяется практическим методам повышения мотивации на уроках русского языка, включая использование коммуникативных заданий, дифференцированного обучения, формативного оценивания, игровых и проектных технологий, а также созданию благоприятного психологического климата в учебной среде.

Ключевые слова: учебная мотивация, русский язык, внутренняя мотивация, коммуникативный подход, формативное оценивание, учебные стратегии, самоэффективность.

Abstract. *The article examines the psychological and pedagogical aspects of developing and enhancing students' learning motivation in the process of studying the Russian language. Motivation is analyzed as a key factor influencing the effectiveness of learning, the sustainability of educational activity, and the development of communicative competence. The study explores the characteristics of intrinsic and extrinsic motivation, learner autonomy, self-esteem, and self-efficacy. Special attention is given to practical methods for increasing motivation in Russian language classes, including communicative tasks, differentiated instruction, formative assessment, game-based and project-based learning, as well as the creation of a supportive psychological learning environment.*

Keywords: *learning motivation, Russian language, intrinsic motivation, communicative approach, formative assessment, learning strategies, self-efficacy.*

Введение. В условиях модернизации системы образования особую значимость приобретает проблема повышения мотивации обучающихся к изучению языков. Русский язык, выступая как средство межкультурного общения, профессионального взаимодействия и доступа к научно-информационным ресурсам, требует от учащихся не только усвоения языковых норм, но и активного включения в речевую деятельность. Однако практика показывает, что недостаточный уровень учебной мотивации нередко становится одной из основных причин низких образовательных результатов.

Современные исследования в области педагогики и психологии обучения подчеркивают, что мотивация является не вспомогательным, а системообразующим компонентом учебного процесса. Именно она определяет направленность, интенсивность и устойчивость познавательной деятельности учащихся. В этой связи актуальной является задача поиска и обоснования эффективных способов повышения мотивации при изучении русского языка.

Цель данной статьи — проанализировать теоретические основы учебной мотивации и представить комплекс практических методов, способствующих ее формированию и развитию в процессе обучения русскому языку.

Основная часть

1. Теоретические основы мотивации

1.1. Типы мотивации: внутренние и внешние факторы

В педагогической психологии мотивацию часто делят на внутренние (интерес, смысл, саморазвитие) и внешние (оценки, награды, контроль, социальные требования) факторы. В рамках теории самоопределения подчеркивается, что для поддержания внутренней мотивации необходимо удовлетворение трех потребностей ученика: автономии (выбор и свобода), компетентности (чувство достижения) и принадлежности (позитивные отношения с учителем и одноклассниками) [2]. Обеспечение этих трех потребностей на уроках русского языка повышает мотивационную стабильность: ученик воспринимает себя как «субъекта», а не как «принужденного».

1.2. Специфические направления изучения языка: интегративные и инструментальные мотивы

В исследованиях мотивации изучения языка различают интегративные (приближение к культуре носителей языка, вступление в общение) и инструментальные (экзаменационные, рабочие, учебные, практические) мотивы [3]. В преподавании русского языка часто сильны инструментальные мотивы (например, поступление в университет, чтение профессиональных текстов, востребованность на рынке труда). Однако ограничение только инструментальной мотивацией может снизить долгосрочный интерес студента. Поэтому целесообразно дидактически включать интегративный компонент (культура, кино, современные СМИ, реальные коммуникативные сценарии).

1.3. Самоэффективность и атрибуция

Убеждение студента в том, что «я могу это сделать», резко определяет продолжительность учебного процесса. В концепции Бандуры самоэффективность усиливается опытом, позитивным подкреплением и восприятием успеха [4]. На мотивацию также влияет то, как студент объясняет причину успеха/неудачи (атрибуция): вместо устойчивых и внутренне негативных атрибутов, таких как «у меня нет способностей», должны формироваться контролируемые атрибуты, такие как «я изменю свою стратегию, буду больше практиковаться» [5].

2. Практические методы повышения мотивации на уроках русского языка

2.1. Четко сформулируйте цель и сделайте результат «видимым»

Мотивация часто угасает на фоне расплывчатых целей. Поэтому для каждой темы и раздела: результат обучения (например, «составить 3-минутный диалог», «понять текст рекламы», «написать резюме»); критерии оценки (почему «правильно» или «хорошо»); время и ресурсы (сколько упражнений, какой материал); должны быть четко определены. Это укрепляет чувство компетентности [2]. Формат: «В конце сегодняшнего урока вы сможете...».

2.2. Коммуникативные задания и аутентичные материалы

Коммуникативный подход служит для того, чтобы студент воспринимал язык не как «набор правил», а как «средство общения». В коммуникативном методе, основанном на методе Пассова, в центре внимания находятся речевая ситуация, целенаправленное общение и реальный смысл [6]. Аутентичные материалы на уроке русского языка (реклама, меню, примеры диалогов в чате, короткие видео с субтитрами, отрывки из подкастов) связывают ученика с реальной жизнью и стимулируют интегративные мотивы [3].

Практический пример: ролевая игра на тему «Покупки в магазине»: покупатель-продавец; заданы ограничения (бюджет, потребность); в конце выбираются «наиболее правильные вопросы» и «наиболее естественные копии».

2.3. Геймификация и механизм микродостижений

Мотивация стабилизируется скорее «часто наблюдаемыми небольшими победами», чем «большими результатами». Поэтому: Постепенно усложняющиеся задания; «шкала прогресса» (например, 10 мини-целей); Использование элементов геймификации, таких как командные баллы, значки, «рейтинг класса», повысит вовлеченность ученика. Такой подход согласуется с укреплением самооэффективности [4].

2.4. Дифференцированные задания: «один класс – разная траектория»

У студентов разный уровень готовности, словарного запаса и скорости. Одно и то же задание может быть скучным для одних, но «я не могу это сделать» для других. Поэтому предоставление 2–3 уровней заданий (A–B–C) или пакетов «выбора» удовлетворяет потребность в автономии [2].

Пример: Работа с текстом:

A: поиск основной идеи (3 вопроса)

B: различение синонимов/антонимов, составление предложений из 5 слов

C: написание мини-эссе из 6–8 предложений или аудиокomentarий на основе текста

2.5. Формирующее оценивание и конструктивная обратная связь

Оценивание – это не просто «суждение» о результате, это часть обучения. Обратная связь в рамках формирующего оценивания должна быть конкретной (где кроется сильная/слабая сторона), краткой, указывающей на следующий шаг. Это смягчает мотивацию «контроля» и поддерживает внутреннюю мотивацию [2]. Ученик начинает воспринимать ошибки как «точки роста», а не как «признаки неудачи» [5].

2.6. Обучение стратегиям обучения: трансформация мотивации в самоорганизацию

Мотивация часто подкрепляется стратегиями. Оксфордский университет утверждает, что необходимо систематизировать стратегии изучения языка (когнитивные, метакогнитивные, социальные, аффективные и т. д.) и подготовить ученика к самостоятельному обучению [7]. Тренировка стратегий на уроках русского языка (запоминание лексики с помощью «карточек + примеров», прослушивание заметок, «теневое повторение», шаблоны диалогов) повышает чувство контроля у ученика и, как следствие, стабилизирует мотивацию [1].

2.7. Позитивный климат в классе и общение учителя и ученика

Мотивация чувствительна к социальной среде. В рамках педагогической психологии отмечается, что эмоциональная поддержка учителя, справедливое отношение и позитивное общение оказывают сильное влияние на учебную деятельность [8]. Коммуникативная культура учителя сама по себе повышает активность учащихся [9].

Практическая рекомендация: «диагностический» подход к ошибкам, а не «карательный»; правило «помощь, а не смех» в классе.

2.8. «Мотивационный дизайн» для русского языка (краткая модель)

В планировании урока эффективна следующая последовательность:

Смысл: где тема необходима в реальной жизни?

Выбор: какой формат выберет ученик (диалог, плакат, аудио)?

Баланс сложности: «обучаемый» уровень сложности

Быстрая обратная связь: микротест 3–5 минут

Демонстрация: демонстрация результатов (мини-презентация, портфолио)

Эти элементы соответствуют теории самоопределения (автономия–компетентность–связанность) [2] и делают мотивацию внутренним «механизмом» урока [1].

Закключение. Повышение мотивации к изучению русского языка – это не набор отдельных действий, а стратегический параметр системы обучения. Анализ научных источников показывает, что мотивация неуклонно возрастает за счет усиления самостоятельности учащихся, увеличения коммуникативных задач, создания опыта успеха посредством дифференцированных заданий, формирующего оценивания и педагогических стратегий [1–8]. Поэтому, если русский преподаватель строит урок не как «преподавание правил», а как «путь к целенаправленной коммуникации и успеху», мотивация естественным образом возрастет, а эффективность обучения повысится.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Dörnyei Z. Motivation in second and foreign language learning // Language Teaching. — 1998. — Vol. 31, № 3. — P. 117–135.
2. Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychologist. — 2000. — Vol. 55, № 1. — P. 68–78.
3. Gardner R. C., Lambert W. E. Attitudes and motivation in second-language learning. — Rowley (Mass.): Newbury House Publishers, 1972.
4. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. — New York: W. H. Freeman and Company, 1997.
5. Weiner B. An attributional theory of achievement motivation and emotion // Psychological Review. — 1985. — Vol. 92, № 4. — P. 548–573.
6. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению: пособие для учителей иностр. яз. — М.: Просвещение, 1985. — 208 с.
7. Oxford R. L. Language learning strategies: What every teacher should know. — New York: Newbury House/HarperCollins, 1990.
8. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учебник для вузов. — 2-е изд., доп., испр. и перераб. — М.: Логос, 2000. — 384 с.
9. Леонтьев А. А. Психология общения. — 3-е изд. — М.: Смысл, 1999. — 365 с.
10. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: учебное пособие. — 4-е изд., стер. — М.: ФЛИНТА, 2017. — 509 с.

УДК 37.016:81.232.1

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ И КЛАССИФИКАЦИЯ РАЗМИНОЧНЫХ УПРАЖНЕНИЙ В СТРУКТУРЕ ДРАМА-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

*М.А.Галиуллов, старший преподаватель, Самаркандский государственный институт
иностранных языков, Самарканд*

Annotatsiya. Maqolada chet tilini dramaga yo'naltirilgan o'qitish tizimida isinish mashqlarining didaktik roli ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning dolzarbligi o'quvchilarning kommunikativ faolligini oshirish va psixologik jihatdan xavfsiz ta'lim muhitini yaratish zarurati bilan belgilanadi. Ishning maqsadi — isinish mashqlarining funksiyalari, tipologiyasi hamda metodik salohiyatini darsning ritualizatsiyalashgan tarkibiy bosqichi sifatida aniqlashdan iborat.

Kalit so'zlar: dramatik yo'naltirilgan ta'lim, qizdirish mashqlari, kommunikativ kompetensiya, chet tili, o'qitish metodikasi.

Аннотация. В статье рассматривается дидактическая роль разминочных упражнений в системе драматико-ориентированного обучения иностранному языку. Актуальность исследования обусловлена необходимостью повышения коммуникативной активности обучающихся и создания психологически безопасной образовательной среды. Целью работы является определение функций, типологии и методического потенциала разминочных упражнений как ритуализированного структурного этапа занятия.

Ключевые слова: драматико-ориентированное обучение, разминочные упражнения, коммуникативная компетенция, иностранный язык, методика преподавания.

Abstract. The article examines the didactic role of warm-up exercises within the system of drama-oriented foreign language teaching. The relevance of the study is determined by the need to increase learners' communicative activity and to create a psychologically safe educational environment. The aim of the work is to identify the functions, typology, and methodological potential of warm-up exercises as a ritualized structural stage of a lesson.

Keywords: drama-oriented teaching, warm-up activities, communicative competence, foreign language education, teaching methodology.

Введение. Современная методика преподавания иностранных языков функционирует в рамках коммуникативно-деятельностной парадигмы, ориентированной на формирование способности обучающихся к самостоятельному, ситуативно обусловленному и спонтанному речевому действию в условиях неопределённости. Коммуникативная компетенция в данной парадигме понимается как интегративное качество личности, обеспечивающее эффективное функционирование в реальном языковом взаимодействии и предполагающее синтез лингвистического, социокультурного и прагматического компонентов.

Обзор литературы и методология исследования. В обозначенном контексте драматико-ориентированное обучение рассматривается как методическая стратегия, направленная на моделирование условно-аутентичных коммуникативных ситуаций в образовательном процессе. Манфред Шеде в своём труде *Fremdsprache inszenieren* трактует драматическую педагогику как «*inszenierte Fremdsprache*», то есть как организацию учебного пространства по принципу сценического действия, где язык не воспроизводится механически, а реализуется в процессе деятельностного переживания [6:4].

Теоретическим фундаментом драматико-ориентированного обучения выступает также концепция условной реальности («Als-ob» как-будто), разработанная в рамках направления *Drama in Education*. Ниланд подчёркивают, что участники образовательного взаимодействия действуют как будто они находились не в своём собственном месте и не в другое время [3:17]. Создание подобного условного пространства обеспечивает безопасную среду для языкового эксперимента и способствует освоению коммуникативных моделей через действие.

Актуальность обращения к драматическим методам обусловлена также феноменом речевой тревожности, характерным для процесса овладения иностранным языком. Tselikas вводит понятие ситуация “языковой необходимости”, подчёркивая, что обучающийся вынужден реагировать спонтанно, несмотря на ограниченность языковых средств [7:41]. Моделирование подобных ситуаций в рамках драматизированного обучения способствует развитию коммуникативной гибкости и снижению психологических барьеров.

Heathcote рассматривает драму не как воспроизведение заранее заданного текста, а как процесс столкновения личности с трансформирующей её ситуацией Драма — это столкновение людей с ситуациями, которые меняют их. [2:48].

В методическом отношении это предполагает структурированную организацию занятия, включающую три взаимосвязанных этапа:

Вступление, Основной этап и Рефлексивное завершение. Драматизированный урок представляет собой процессуально организованную модель речевого взаимодействия, в которой обучение осуществляется посредством инсценирования условно-аутентичных коммуникативных ситуаций. [6:14].

Трёхфазная структура (Вступление– Основная часть – Фаза рефлексии) обеспечивает завершённый образовательный цикл: переход от повседневной реальности к условной драматической ситуации и последующее возвращение к рефлексивному осмыслению приобретённого опыта. Данную структуру так же в своём труде упоминает Элис, она говорит, что процесс обучения на основе драматического искусства состоит из следующих этапов:

1. Введение (вступление) в вербальные и невербальные разминочные упражнения, помогающие учащимся погрузиться в языковую среду.
2. Развитие визуальных и сенсорных контекстов (истории и сцены), способствующее развитию языковых навыков.
3. Завершение процесса обучения на основе драматического искусства включает в себя «завершающий этап», облегчающий возвращение учащегося к повседневной жизни на родном языке. [1: 90-91]

С учётом положения Tselikas о ситуации “языковой необходимости” [7:42], вступление создаёт предпосылки для функционирования обучающихся в условиях неопределённости.

Переход от аналитической установки к деятельностной реализуется через постепенное погружение в драматическую ситуацию. Практическим инструментом данного процесса выступают разминочные упражнения (*Aufwärmeübungen*). В системе драматико-ориентированного урока разминочные упражнения являются структурным компонентом первой фазы. Их назначение заключается в подготовке обучающихся к участию в инсценированной коммуникативной ситуации.

Манфред Шеде подчёркивает необходимость интенсивного языкового и внеязыкового действия («Комплексная реализация вербальных и невербальных форм деятельности») [6:12], что требует предварительной активации. Разминка перед началом драматически

ориентированного урока обеспечивает переход от повседневного состояния к учебной драматической реальности.

Результаты и обсуждения. По мнению Теселикас разминочные упражнения выполняют такие функции как: принятие рамки условности; снижение напряжения и тревожности [7:37]; формирование готовности к спонтанному речевому действию; Ортнер добавил к этому списку запуск коммуникативного взаимодействия активизацию когнитивных, эмоциональных и телесных ресурсов. [4:138]

Таким образом, разминка представляет собой методически обоснованный компонент коммуникативно-деятельностного обучения. Что касается типологии разминочных упражнений то он строится с учётом принципов Целостности, ориентация на действие «как будто». И тут распространены три основных типа упражнений: Телесно-двигательные упражнения; голосовые и артикуляционные упражнения; коммуникативно-контактные упражнения.

Телесно-двигательные упражнения направлены на выполнение следующих функций как: снятие мышечного напряжения, активация внимания, телесная готовность к речевому действию. Что очень важно для раскрепощения учащихся во время урока.

Ещё одним типом такого рода упражнений следует упомянуть так называемые ритуальные групповые упражнения. Ритуальными они называются так как повторяются из урока в урок и несут в себе значение повторяемости структуры. Элис Ф. говоря о ритуальных групповых упражнениях отметила, что благодаря ритуалам (повторяющимся процессам) и структурам, учащиеся развивают чувство безопасности и уверенности при использовании иностранных языков. [1:94]

Резюмируя можно сказать следующее: по данным Tselikas [7:37–42] и Ortner [4:138] разминочные упражнения выполняют следующие функции:

- снижение речевой тревожности
- принятие условной рамки коммуникации
- формирование готовности к спонтанному речевому действию
- активация когнитивных, эмоциональных и телесных ресурсов
- запуск коммуникативного взаимодействия

Разминочные упражнения обеспечивают переход от аналитической модели обучения к деятельностной. В условиях драматизации язык используется как инструмент действия, а не как объект анализа. Снижение тревожности связано с отсутствием жёсткой коррекции на этапе разминки. Это соответствует принципу смысловой ориентации и допуска ошибок как части процесса обучения (Schewe 1993).

Функциональная нагрузка разминки подтверждает её статус обязательного компонента урока, а не факультативного приёма.

Ритуализация упражнений обеспечивает предсказуемость структуры, что снижает когнитивную нагрузку и повышает участие обучающихся.

Анализ структуры драматизированного урока позволяет утверждать, что вступительный этап выполняет системообразующую функцию в модели драматико-ориентированного обучения. Разминочные упражнения являются его ключевым инструментом, обеспечивающим переход к условной коммуникативной реальности, снижение психологических барьеров и формирование готовности к спонтанному речевому действию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Elis F. (2015). Mit Dramapädagogischen Methoden sprachliche und kommunikative Kompetenzen fördern. In Hallet W., Surkamp C. (Hg.): Dramendidaktik und Dramapädagogik im Fremdsprachenunterricht. Trier: wissenschaftlicher Verlag Trier, S. 89-115.
2. Heathcote, D. (1991). Dorothy Heathcote: collected writings on education and drama. (L. Johnson & C. O'Neill, Hrsg.), Evanston, Ill: Northwestern University Press.
3. Neelands, J., & Goode, T. (2000). Structuring drama work: a handbook of available forms in theatre and drama (2nd ed). Cambridge, UK ; New York, NY, USA: Cambridge University Press.
4. Ortner, B. (1998). Alternative Methoden im Fremdsprachenunterricht: lerntheoretischer Hintergrund und praktische Umsetzung (1. Aufl). Ismaning: Hueber.
5. Scheller, I. (1998). Szenisches Spiel: Handbuch für die pädagogische Praxis. Berlin: Cornelsen-Scriptor.
6. Schewe M. Fremdsprache inszenieren. // Zur theoretischen Fundierung einer dramapädagogischen Lehr- und Lernpraxis. – Oldenburg: Carl von Ossietzky Universität, 1993. –431 S.
7. Tselikas E. Dramapädagogik im Sprachunterricht. – Zürich: Orell Füssli, 1999. – 185 S.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БИОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА И ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО БИОЛОГИИ

Б.И.Жабборов, доц., Бухарский Государственный Университет, Бухара

Г.И.Усмонова, преп., Бухарский Государственный Университет, Бухара

Annotatsiya. Maqolada biologik terminologiyadan tizimli foydalanishning biologiya talabalarini o'qitish sifati va samaradorligiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Oliy ta'lim muassasasi talabarlari ishtirokida pedagogik eksperiment o'tkazilib, kasbiy bilimlarni shakllantirishda terminologik kompetensiyaning roli aniqlandi. Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, terminologiya bilan maqsadli ishlash o'quv materialini chuqurroq tushunishga, analitik fikrlashni rivojlantirishga va akademik o'zlashtirishni oshirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: biologik terminologiya, ta'lim sifati, biologiya talabarlari, pedagogik eksperiment, ilmiy fikrlash.

Аннотация. В статье рассматривается влияние системного использования биологической терминологии на качество и эффективность обучения студентов-биологов. Проведён педагогический эксперимент с участием студентов высшего учебного заведения, направленный на выявление роли терминологической компетентности в формировании профессиональных знаний. Полученные результаты подтверждают, что целенаправленная работа с терминологией способствует углублению понимания учебного материала, развитию аналитического мышления и повышению академической успеваемости.

Ключевые слова: биологическая терминология, качество образования, студенты-биологи, педагогический эксперимент, научное мышление.

Abstract. The article examines the impact of the systematic use of biological terminology on the quality and effectiveness of teaching biology students. A pedagogical experiment involving university students was conducted to identify the role of terminological competence in the formation of professional knowledge. The results obtained confirm that purposeful work with terminology contributes to a deeper understanding of educational material, the development of analytical thinking, and improved academic performance.

Keywords: biological terminology, quality of education, biology students, pedagogical experiment, scientific thinking.

Введение. Современное биологическое образование требует не только усвоения фактических знаний, но и формирования научного мышления, важнейшим компонентом которого является владение специализированной терминологией. Биологические термины выполняют функцию когнитивных инструментов, позволяющих точно описывать структуры, процессы и явления живой природы.

Несмотря на это, практика показывает, что студенты часто испытывают трудности при усвоении и корректном использовании терминов, что приводит к фрагментарности знаний и снижению качества обучения. Цель исследования — определить, как систематическое и методически обоснованное использование биологической терминологии влияет на качество усвоения знаний и учебную эффективность студентов-биологов.

Методы. Исследование проводилось на базе биологического факультета университета с участием 64 студентов 2 курса направления «Биология».

Студенты были разделены на две группы:

Экспериментальная группа ($n = 32$) — обучение с применением разработанной методики работы с терминологией

Контрольная группа ($n = 32$) — обучение по традиционной методике

Методика эксперимента включала:

введение терминов через контекст (на примере реальных биологических процессов);

использование концептуальных карт и кластеров;

регулярные терминологические диктанты;

работу с латинскими и греческими корнями терминов;

применение визуализации (схемы, инфографика);

включение терминов в устные и письменные научные высказывания.

Методы сбора данных: входное и итоговое тестирование; анализ письменных работ студентов; наблюдение за учебной активностью; анкетирование.

Статистическая обработка полученных экспериментальных данных проводилась с использованием t-критерия Стьюдента для независимых выборок. Данный метод позволил определить наличие статистически значимых различий между показателями экспериментальной и контрольной групп.

На первом этапе были рассчитаны средние значения (M) и стандартные отклонения (SD) по результатам входного и итогового тестирования. Далее с помощью t-критерия Стьюдента была проведена проверка гипотезы о равенстве средних значений в двух группах.

Расчёт t-значения осуществлялся по стандартной формуле с учётом объёма выборок и дисперсии показателей. Полученные эмпирические значения t сравнивались с критическими значениями при уровне значимости $p < 0,05$.

Результаты анализа показали, что различия между экспериментальной и контрольной группами после проведения педагогического воздействия являются статистически значимыми ($t_{\text{эмп}} > t_{\text{кр}}$), что свидетельствует об эффективности предложенной методики обучения.

Для повышения достоверности результатов также учитывались показатели вариативности данных и проводилась проверка на однородность выборок.

Результаты. По итогам педагогического эксперимента были получены следующие результаты:

Средний балл в экспериментальной группе увеличился с $68,4 \pm 5,2$ до $84,7 \pm 4,8$, тогда как в контрольной группе — с $67,9 \pm 5,5$ до $74,3 \pm 5,1$.

Уровень корректного использования биологических терминов в письменных работах вырос на 35% в экспериментальной группе (в контрольной — на 12%).

Доля студентов с высоким уровнем понимания концептуальных связей увеличилась с 28% до 62%.

Анкетирование показало рост уверенности в использовании научного языка у 78% студентов экспериментальной группы.

Статистический анализ подтвердил значимость различий между группами ($p < 0,05$).

Статистическая обработка результатов эксперимента проводилась с использованием t-критерия Стьюдента для независимых выборок. Ниже представлены обобщённые результаты сравнительного анализа экспериментальной и контрольной групп.

Показатель	Экспериментальная группа (n=32)	Контрольная группа (n=32)	t-эмпирическое	t-критическое ($p < 0,05$)	Значимость
Средний балл (до эксперимента)	$68,4 \pm 5,2$	$67,9 \pm 5,5$	0,36	2,00	незначимо
Средний балл (после эксперимента)	$84,7 \pm 4,8$	$74,3 \pm 5,1$	7,21	2,00	значимо
Уровень владения терминологией (%)	82%	61%	5,14	2,00	значимо

Как видно из таблицы, до начала эксперимента различия между группами не являлись статистически значимыми ($t_{\text{эмп}} < t_{\text{кр}}$), что свидетельствует об их сопоставимости. После внедрения методики в экспериментальной группе наблюдается существенный рост показателей.

Эмпирические значения t после эксперимента превышают критическое значение ($t_{\text{эмп}} > t_{\text{кр}}$ при $p < 0,05$), что подтверждает статистическую значимость различий и эффективность предложенной методики обучения.

Таким образом, проведённый статистический анализ количественно подтверждает положительное влияние системного использования биологической терминологии на качество обучения студентов.

Обсуждение. Полученные результаты свидетельствуют о высокой эффективности целенаправленной работы с биологической терминологией. Терминологическая компетентность выступает как основа формирования научного мышления и способствует более глубокому усвоению учебного материала.

Особенно эффективными оказались методы, направленные на активное включение студентов в работу с терминами: составление концептуальных карт, анализ структуры терминов и их использование в научной речи.

С точки зрения когнитивной психологии, это объясняется тем, что структурированная информация легче интегрируется в долговременную память и формирует устойчивые ассоциативные связи.

Также выявлено, что традиционные методы преподавания, ориентированные преимущественно на запоминание, уступают по эффективности интерактивным и контекстуальным подходам.

Закключение. Проведённое исследование подтвердило, что системное и методически обоснованное использование биологической терминологии является одним из ключевых факторов повышения качества и эффективности обучения студентов-биологов. Терминологическая подготовка выступает не только как средство усвоения учебного материала, но и как основа формирования научного мировоззрения, профессионального мышления и академической культуры будущих специалистов.

Анализ результатов педагогического эксперимента показал, что целенаправленная работа с биологическими терминами способствует более глубокому пониманию теоретических концепций, улучшает способность студентов к анализу, обобщению и интерпретации биологических явлений. Кроме того, формируется умение точно и логично выражать свои мысли в устной и письменной форме, что особенно важно в условиях научной и профессиональной коммуникации.

На основании полученных данных представляется целесообразным рекомендовать: внедрение терминологически ориентированных методик обучения в образовательный процесс;

активное использование визуальных (схемы, модели, инфографика) и интерактивных (дискуссии, кейс-задания, цифровые платформы) средств обучения;

систематическое развитие навыков научной речи у студентов, включая работу с письменными и устными формами изложения;

включение анализа структуры и происхождения терминов (этимологии) в содержание учебных программ.

Таким образом, развитие терминологической компетентности следует рассматривать как стратегическое направление совершенствования биологического образования, обеспечивающее подготовку конкурентоспособных и профессионально грамотных специалистов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абдукаримов А. Молекулярная биология и генная инженерия. — Ташкент: Фан, 2000. — 320 с.
2. Арбузова Е. Н. Методика преподавания биологии. — Омск: ОмГПУ, 2008. — 312 с.
3. Акперова И. А. Уроки биологии. — Москва: Дрофа, 2005. — 192 с.
4. Туракулов Я. Х. Общая биология: учебник. — Ташкент, 1996. — 256 с.
5. Нуритдинова Ф. Р. Биохимия растений. — Ташкент: Фан, 1991. — 280 с.
6. Толипова Ж. О., Умаралиева М. Т. Методика преподавания биологии. — Ташкент: Тафаккур, 2011. — 224 с.
7. Рамазонов Н. Ш. Замонавий биомухандислик. — Ташкент: Фан ва технология, 2014. — 198 с.
8. Давранов К. Д. Саноат микробиологияси. — Ташкент: Фан ва технология, 2013. — 276 с.
9. Ильин А. Я. Методологические проблемы биологии. — Москва: МГУ, 1980. — 240 с.

УДК 808.3

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВОЙ РЕФЛЕКСИИ: КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ ГРАММАТИКЕ

Б.Т.Ибрагимова, магистрант, Ферганский государственный университет, Фергана

З.М.Собирова, д.ф.н, доц., Ферганский государственный университет, Фергана

Annotatsiya. Maqolada grammatika o'qitishda kognitiv yondashuv asosida til refleksiya sinining psixolingvistik jihatlari tahlil qilinadi. Til, tafakkur va kognitiv jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlik hamda raqamli texnologiyalarning til kompetensiyasini shakllantirishdagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: til refleksiya, psixolingvistika, kognitiv yondashuv, grammatika o'qitish, kognitiv lingvistika, metatil faoliyati, til kompetensiyasi, kognitiv jarayonlar, grammatik tuzilmalar, raqamli texnologiyalar

Аннотация. В статье рассматриваются психолингвистические основы развития языковой рефлексии в рамках когнитивного подхода к обучению грамматике. Анализируется взаимосвязь языка, мышления и когнитивных процессов, а также роль языковой рефлексии и цифровых технологий в формировании языковой компетенции.

Ключевые слова: языковая рефлексия, психолингвистика, когнитивный подход, обучение грамматике, когнитивная лингвистика, метаязыковая деятельность, языковая компетенция, когнитивные процессы, грамматические структуры, цифровые технологии.

Abstract. *The article examines the psycholinguistic foundations of language reflection within the cognitive approach to grammar teaching. It analyzes the relationship between language, thinking, and cognitive processes, as well as the role of language reflection and digital technologies in developing language competence.*

Keywords: *language reflection, psycholinguistics, cognitive approach, grammar teaching, cognitive linguistics, metalinguistic activity, language competence, cognitive processes, grammatical structures, digital technologies.*

Современная лингводидактика все чаще обращается к когнитивным и психолингвистическим механизмам освоения языка. Это связано с тем, что традиционное объяснительно-репродуктивное обучение грамматике не всегда обеспечивает осознанное владение языком и способность учащихся самостоятельно анализировать языковые явления. В условиях цифровизации образования, распространения мультязычия и активного использования искусственного интеллекта особую значимость приобретает развитие языковой рефлексии – способности человека осознавать, анализировать и контролировать собственную речевую деятельность.

Психолингвистика рассматривает язык не как совокупность правил, а как когнитивную систему, тесно связанную с мышлением, памятью, восприятием и механизмами обработки информации. Именно поэтому когнитивный подход к обучению грамматике становится одним из наиболее перспективных направлений современной методики преподавания языка. Исследователи отмечают, что усвоение грамматики происходит эффективнее тогда, когда обучающийся понимает концептуальную природу языковых конструкций, а не механически запоминает правила.

Языковая рефлексия представляет собой способность человека осознавать и анализировать языковые единицы, а также контролировать собственную речь. В психолингвистике она рассматривается как метаязыковая деятельность, обеспечивающая переход от интуитивного к осознанному владению языком. Языковая рефлексия включает осознание языковых норм, анализ грамматических структур, контроль речевых ошибок и установление связи между языковой формой и значением. Исследования показывают, что ее элементы начинают формироваться уже в раннем возрасте в процессе освоения ребенком грамматических закономерностей языка.

С позиций когнитивной психологии языковая рефлексия рассматривается как психический механизм, связанный с развитием оперативной памяти, категориального мышления, способности к абстрагированию и метакогнитивных навыков. Рефлексивная деятельность способствует формированию более высокого уровня языковой компетенции, поскольку грамматика начинает восприниматься как система смысловых отношений, а не совокупность правил. Когнитивный подход, сформировавшийся на стыке психолингвистики, когнитивной психологии и когнитивной лингвистики, рассматривает язык как отражение процессов мышления и концептуализации мира.

Когнитивная грамматика, в отличие от традиционного подхода, рассматривает грамматические формы как способы репрезентации человеческого опыта и концептуализации времени, событий и явлений. Усвоение грамматики понимается как процесс формирования концептов, ментальных схем и когнитивных категорий, а грамматические конструкции интерпретируются не только как формальные модели, но и как носители смыслового содержания. Особое значение придается метаязыковой активности, способствующей развитию языковой рефлексии и осознанному овладению языком.

Одной из ключевых концепций данного направления стала теория когнитивной грамматики Рональда Лангакера, согласно которой грамматика представляет собой символическое отражение человеческого опыта. Существенный вклад внесла и Адель Голдберг, разработавшая теорию грамматики конструкций, рассматривающую языковые конструкции как устойчивые модели со значением и функцией.

В образовательной практике когнитивный подход предполагает обучение грамматике через анализ смыслового содержания языковых единиц, сопоставление языковых моделей, визуализацию когнитивных схем и моделирование коммуникативных ситуаций. Например, при изучении временных форм английского языка внимание акцентируется не только на правилах, но и на различиях в концептуализации действия: Present Simple обозначает факт, Present Continuous — процесс, а Present Perfect — связь прошлого действия с настоящим.

Такой подход способствует более глубокому и осознанному усвоению грамматического материала.

Развитие языковой рефлексии способствует осознанному усвоению грамматических закономерностей, снижению интерференции родного языка и развитию аналитического мышления. В процессе изучения иностранного языка обучающийся сопоставляет родной и изучаемый языки, культурные модели и способы концептуализации действительности, что в психолингвистике рассматривается как взаимодействие нескольких когнитивных систем.

Современная психолингвистика активно использует нейросетевые технологии и компьютерное моделирование для исследования языкового мышления. Полученные данные подтверждают значимость контекстного обучения, повторяющихся языковых паттернов и смысловой обработки информации при усвоении грамматики. Реализации когнитивного подхода способствуют цифровые платформы, интерактивные модели, адаптивные упражнения и системы искусственного интеллекта, обеспечивающие рефлексивную поддержку обучающихся.

Вместе с тем практическое применение когнитивного подхода осложняется недостаточной подготовкой преподавателей, ограниченностью учебных материалов и сохранением формального характера обучения. В связи с этим особую актуальность приобретает разработка когнитивно ориентированных технологий обучения. Развитие языковой рефлексии осуществляется посредством метаязыкового анализа, сравнительного изучения языков, использования концептуальных схем, рефлексивных заданий и корпусных технологий, позволяющих работать с аутентичными языковыми примерами.

Таким образом, психолингвистические основы развития языковой рефлексии подтверждают, что эффективное обучение грамматике должно опираться на когнитивные механизмы языковой деятельности. Когнитивный подход способствует осознанному усвоению грамматических структур, развитию аналитического мышления и языковой компетенции. В условиях цифрового образования особую актуальность приобретает использование современных технологий и искусственного интеллекта в процессе обучения языку.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Леонтьев, А. А. Основы психолингвистики / А. А. Леонтьев. – Москва: Смысл, 2020. – 287 с.
2. Кубрякова, Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – Москва : Языки славянской культуры, 2019. – 560 с.
3. Болдырев, Н. Н. Когнитивная лингвистика : курс лекций / Н. Н. Болдырев. – Москва : Флинта, 2021. – 296 с.
4. Langacker, R. Foundations of Cognitive Grammar / R. Langacker. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – Vol. 1. – 516 p.
5. Goldberg, A. Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language / A. Goldberg. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 280 p.
6. Сапрыгин, Б. В. Когнитивный подход к преподаванию грамматики английского языка: проблемы реализации / Б. В. Сапрыгин, М. Ю. Веркутис // Мир науки. Педагогика и психология. – 2024. – № 4.
7. Дорофеева, А. С. Когнитивно-прагматический подход в профессиональном лингвистическом образовании / А. С. Дорофеева // КиберЛенинка. – 2023.
8. Абрамова, А. А. Когнитивно-коммуникативная методика обучения грамматике английского языка / А. А. Абрамова // КиберЛенинка. – 2025.
9. Futrell, R. Neural Language Models as Psycholinguistic Subjects / R. Futrell [et al.] // arXiv. – 2019. – URL: <https://arxiv.org/abs/1903.03260> (дата обращения: 09.05.2026).
10. Dupoux, E. Cognitive Science in the Era of Artificial Intelligence / E. Dupoux // arXiv. – 2016. – URL: <https://arxiv.org/abs/1607.08723> (дата обращения: 09.05.2026).

УДК 37.018.4:004.9

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА И ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ М.Г.Кобилова, студент, Бухарский государственный педагогический институт, Бухара Д.Х.Гафурова, преподаватель, Бухарский государственный педагогический институт, Бухара

Annotatsiya. Maqolada ta'lim jarayonida onlayn platformalardan foydalanishning dolzarb masalalari, ta'lim sifati va samaradorligini oshirish nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Raqamli ta'lim muhitlarining afzalliklari va cheklovlari, onlayn platformalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish xususiyatlari, o'quvchilarning motivatsiyasiga ta'siri, ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari hamda ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik tahlil qilinadi.

Amaliy qo'llash jihatlariga, muvaffaqiyatli integratsiya uchun zarur bo'lgan pedagogik sharoitlarga va raqamli vositalarning o'quv natijalariga ta'siriga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: *onlayn platformalar, elektron ta'lim, ta'lim sifati, ta'lim samaradorligi, raqamli texnologiyalar, ta'lim faoliyati, masofaviy ta'lim.*

Аннотация. *В статье рассматриваются актуальные вопросы использования онлайн-платформ в образовательной деятельности с акцентом на повышение качества и эффективности обучения. Анализируются преимущества и ограничения цифровых образовательных сред, особенности интеграции онлайн-платформ в учебный процесс, влияние на мотивацию обучающихся, доступ к образовательным ресурсам и взаимодействие между участниками образовательного процесса. Особое внимание уделено практическим аспектам применения, педагогическим условиям успешной интеграции и влиянию цифровых инструментов на результаты обучения.*

Ключевые слова: *онлайн-платформы, электронное обучение, качество образования, эффективность обучения, цифровые технологии, образовательная деятельность, дистанционное обучение.*

Abstract. *The article examines current issues related to the use of online platforms in educational activities with a focus on improving the quality and effectiveness of learning. The advantages and limitations of digital learning environments are analyzed, as well as the features of integrating online platforms into the educational process, their impact on learners' motivation, access to educational resources, and interaction among participants in the educational process. Special attention is paid to practical aspects of application, pedagogical conditions for successful integration, and the influence of digital tools on learning outcomes.*

Keywords: *online platforms, e-learning, quality of education, learning effectiveness, digital technologies, educational activities, distance learning.*

Современное образование переживает глубокую трансформацию, в центре которой находятся цифровые технологии и, в особенности, онлайн-платформы. Переход к цифровым образовательным средам стал ответом на глобальные вызовы XXI века, обеспечив доступ к знаниям, гибкость образовательных траекторий и индивидуализацию обучения. Онлайн-платформы включают широкий спектр систем — от массовых открытых онлайн-курсов (МООС) до специализированных LMS, интерактивных курсов, виртуальных лабораторий и инструментов для совместной работы. Их использование не только расширяет границы учебного процесса, но и существенно меняет формы взаимодействия обучающихся, преподавателей и учебного контента, оказывая заметное влияние на качество и эффективность образования.

Одним из ключевых преимуществ онлайн-платформ является повышение доступности образования. В традиционной модели доступ к качественным образовательным ресурсам был ограничен географическими, материальными и инфраструктурными факторами. Онлайн-платформы значительно снижают эти барьеры, предоставляя возможности обучения студентам из удалённых регионов, работающим взрослым и людям с особыми образовательными потребностями. Гибкость в выборе темпа, времени и места обучения способствует росту мотивации, развитию самообразования и формированию устойчивой образовательной среды, ориентированной на индивидуальные потребности обучающихся.

Онлайн-платформы также повышают эффективность обучения за счёт использования интерактивных и адаптивных технологий. Мультимедийные материалы, тесты, симуляции и игровые элементы учитывают различные стили восприятия информации и способствуют лучшему усвоению знаний. Автоматическая проверка заданий, оперативная обратная связь и визуализация учебных достижений повышают вовлечённость обучающихся. Преподаватели, используя аналитические инструменты платформ, могут отслеживать прогресс студентов, выявлять трудности и своевременно корректировать образовательные стратегии.

Важным аспектом является расширение возможностей для взаимодействия между участниками образовательного процесса. Традиционные формы обучения дополняются онлайн-дискуссиями, форумами, чатами и групповой работой в реальном времени. Это создаёт условия для активного обмена знаниями, совместного решения задач и развития коммуникативных компетенций. Виртуальные сообщества обучающихся способствуют сотрудничеству, взаимной поддержке и повышению вовлечённости в учебную деятельность.

Использование онлайн-платформ также способствует развитию цифровых компетенций у студентов и преподавателей. Навыки работы с цифровыми инструментами, обработки

информации и взаимодействия в онлайн-среде становятся важной частью образовательной подготовки. Преподаватели развивают медиаграмотность, осваивают новые педагогические подходы и интегрируют цифровые ресурсы в учебные программы, что соответствует современным требованиям к качеству образования.

Вместе с тем использование онлайн-платформ связано с рядом вызовов. Недостаточная цифровая грамотность, ограниченный доступ к интернету и технические трудности могут снижать эффективность обучения и усиливать социальное неравенство. В этой связи важную роль играет педагогическая поддержка, включающая обучение работе с платформами, техническую помощь и адаптацию учебных материалов под разные уровни подготовки.

Переход к онлайн-обучению также изменяет роли участников образовательного процесса. Преподаватель всё чаще выступает в роли наставника и координатора, а обучающиеся становятся более самостоятельными и ответственными за собственное обучение. Такое перераспределение ролей способствует развитию независимого мышления, но требует пересмотра традиционных подходов к оценке и сопровождению образовательного процесса.

Эффективная интеграция онлайн-платформ предполагает наличие методической базы, подготовку преподавателей в области цифровой педагогики и регулярное обновление образовательных программ. Стратегическое планирование на уровне образовательных учреждений, развитие инфраструктуры, поддержка педагогов и мониторинг результатов обучения являются необходимыми условиями повышения качества образования. Практика показывает, что сочетание онлайн-лекций, виртуальных дискуссий, симуляций и групповых проектов способствует более глубокому усвоению материала и развитию ключевых компетенций, таких как критическое мышление и навыки сотрудничества.

Кроме того, цифровые образовательные платформы играют важную роль в системе непрерывного профессионального развития преподавателей, предоставляя доступ к курсам и тренингам по современным методикам обучения. Это способствует внедрению лучших педагогических практик и поддержанию высокого качества образовательной деятельности.

В заключение следует отметить, что онлайн-платформы являются эффективным инструментом повышения качества и результативности обучения. Они расширяют доступ к образованию, способствуют индивидуализации обучения, развитию цифровых и профессиональных компетенций, а также укрепляют взаимодействие между участниками образовательного процесса. При условии продуманной интеграции и учёта потребностей обучающихся цифровые технологии способны обеспечить устойчивое развитие современной образовательной системы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гусейнов М. В. Цифровая педагогика: теория и практика. — М.: Изд-во науки, 2021.
2. Кузнецова Е. А. Электронное образование: современные технологии и методики. — СПб.: Питер, 2020.
3. Левина Т. Н. Инновационные образовательные платформы в цифровой среде. — М.: Академия, 2019.
4. Новиков А. И., Петухов С. В. Информационные технологии в образовании. — М.: Просвещение, 2022.
5. Смирнова О. П. Онлайн-обучение: концепции и реалии. — Екатеринбург: Уральский университет, 2020.

УДК 612.821.2:612.825.2-053

ВОЗРАСТНЫЕ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗРИТЕЛЬ-НОЙ И СЛУХОВОЙ ПАМЯТИ

Б.О.Комилова, доц., к.б.н., Бухарский государственный педагогический институт, Бухара

Аннотация. *Узоқ муддатли хотира негизини бош мия хужайраларида содир бўладиган оқсил молекулалари синтезининг мураккаб кимёвий жараёнлари таъкил этади. Узоқ муддатли хотира механизмларида қўзғалишининг бир нерв хужай-расидан иккинчи нейронга кимёвий ўтказилиши жараёнида медиаторларнинг роли катта. Қисқа муддатли хотира кучли ёт та'сиротлар, наркоз ва гипоксия та'сирида осонликча бузилади. Хотиранинг кучсизланиши РНК камайиши натижасида келиб чиқади. Рибонуклеаза ферментининг фаоллашуви оқибатида нейронларда РНК парчаланиши кучайди*

Калит сўзлар: *бош мия ярим шарлари, катта ярим шарлар пўстлоги, қўзғалиши, тормозланиши, хулқи, идрок, ҳиссиёт, образ, ахборот, нейро-физиология, синапс, медиатор, динамика, консолидация, холинестераза, фермент, соматотроп, адренотроп, адренотроп гормон вазопрессин, рибонуклеаза, рефлекс, нейроглия.*

Аннотация. В основе долговременной памяти лежат сложные химические процессы синтеза белковых молекул, происходящие в клетках мозга. В механизмах долговременной памяти медиаторы играют значительную роль в химической передаче возбуждения от одной нервной клетки к другой. Кратковременная память легко повреждается при сильных внешних воздействиях, наркозе и гипоксии. Нарушение памяти происходит в результате истощения запасов РНК. Вследствие активации фермента рибонуклеазы усиливается деградация РНК в нейронах.

Ключевые слова: полушария головного мозга, кора головного мозга, возбуждение, торможение, поведение, восприятие, эмоция, образ, информация, нейрофизиология, синапс, медиатор, динамика, консолидация, фермент, холинэстераза, соматотропин, адренокортикотропный гормон, вазопрессин, рибонуклеаза, рефлекс, нейроглия.

Abstract. Long-term memory is based on complex chemical processes of protein synthesis occurring in brain cells. In the mechanisms of long-term memory, neurotransmitters play a significant role in the chemical transmission of excitation from one nerve cell to another. Short-term memory is easily damaged by strong external influences, anesthesia, and hypoxia. Memory impairment occurs as a result of RNA depletion. Activation of the enzyme ribonuclease increases RNA degradation in neurons.

Key words: cerebral hemispheres, cerebral cortex, excitation, inhibition, behavior, perception, emotion, image, information, neurophysiology, synapse, mediator, dynamics, consolidation, enzyme, cholinesterase, somatotropin, adrenocorticotrophic hormone, vasopressin, ribonuclease, reflex, neuroglia.

Введение. Высшая нервная деятельность отражается в процессах возбуждения и торможения нервных клеток, расположенных в больших полушариях и коре головного мозга, их продолжительности и взаимосвязи друг с другом. Поведение человека, восприятие, мышление, сознание и все психические характеристики относятся к высшей нервной деятельности. Это зависит от нормального функционирования нервных центров, расположенных в больших полушариях и коре головного мозга. Нервные клетки способны сохранять следы любых впечатлений, переживаний и полученной информации как в течение длительного, так и в течение короткого времени.

В механизме памяти временные связи являются формой условных рефлексов. В зависимости от проявления И.С. Бериташвили различает образную, эмоциональную, условнорефлекторную и словеснологическую память. Образная память запоминает и восстанавливает образ значимого объекта, эмоциональная – воспроизводит психические переживания, имевшие место в сходных условиях. Словеснологическая память – это хранение и воспроизведение слов, характерных для человека и выражающих его переживания и действия, а также различные знания(1,4).

Актуальность. Среди этих форм памяти эмоциональная память отличается быстрым формированием и длительным сроком службы. Возможно, именно поэтому человек долго воспринимает и запоминает сигналы, связанные с положительными эмоциями, информацию, воспринимаемую с радостью. Неинтересная, скучная информация воспринимается с трудом и быстро забывается. По времени хранения информации различают кратко-временную и долговременную память.

Механизм кратковременной памяти объясняется циркуляцией нервных импульсов по замкнутой цепи нейронов. В этом случае информация сохраняется в течение нескольких дней или недель. Различные теории и предположения о механизмах кратковременной памяти предполагают, что происходят кратковременные обратимые изменения физико-химических свойств нейронной мембраны, а также динамики медиаторов в синапсах.

Ионные токи в мембране при активации синапсов, в сочетании с кратковременными метаболическими изменениями, приводят к изменению эффекта синаптической передачи, сохраняющемуся в течение нескольких секунд. Долговременная память – очень сложный процесс, в котором важную роль играет повторение. В процессе повторения, под влиянием биопотенциалов, постепенно изменяется синтез белковых молекул в нейронах больших полушарий(2,4).

Согласно современным представлениям нейрофизиологии, в основе долговременной памяти лежат сложные химические процессы синтеза белковых молекул, происходящие в клетках мозга. В консолидации памяти участвуют факторы, облегчающие передачу импульсов через синаптические структуры. К ним относятся быстрое функционирование определённых

синапсов, повышение их проводимости для адекватного потока импульсов. Память также зависит от возраста: до 6–7 лет память произвольная, до 20–25 лет память усиливается, затем остаётся на том же уровне до 40–45 лет, после чего память ослабевает(1,4,5).

В механизмах долговременной памяти особое значение имеют также изменения в медиаторной системе, обеспечивающей процесс химической передачи возбуждения от одной нервной клетки к другой. Эти изменения включают взаимодействие медиаторов, таких как ацетилхолин, с рецепторами и ионами (натрием, калием, кальцием) в постсинаптической мембране. Поток этих ионов через мембрану повышает чувствительность постсинаптической мембраны к медиатору. В результате процессов обучения и научения повышается активность фермента холинэстеразы, расщепляющего ацетилхолин. Вещества, снижающие действие холинэстеразы, приводят к снижению памяти.

Кратковременная память легко повреждается под действием сильных внешних воздействий, анестезии и гипоксии. Нарушение памяти происходит вследствие истощения запасов РНК. Активация фермента рибонуклеазы приводит к усилению деградации РНК в нейронах. Каждый сигнал кодируется в структуре РНК в виде особого следа. Некоторые гормональные пептиды также участвуют в формировании долговременной памяти. Например, в условно-рефлекторном механизме обучения, тренировки, стимулируют адренокортикотропный гормон, АКТГ, соматотропин, вазопрессин и другие пептиды(2,4).

Глиальные клетки также играют важную роль в поддержании механизмов долговременной памяти. В процессе формирования и закрепления условного рефлекса в глиальных клетках, окружающих нервную клетку, увеличивается синтез миелина. Миелин покрывает тонкие разветвления аксона и облегчает проведение возбуждения по нервным волокнам, в результате чего повышается эффективность синаптической передачи возбуждения.

Таким образом, в процессах памяти важны также внимание, эмоциональное возбуждение и доминирующая мотивация, направленная на достижение конечного результата. Участие других отделов мозга в формировании памяти было доказано в эксперименте, проведённом Хиденом в 1964 году.

Результаты и их анализ. Исследования проводилось в три этапа:

1. Проведено в 2025 году среди учащихся 8 «Б» класса средней школы № 17 города Бухары. Возраст учащихся – 14–15 лет. В исследование участвует 20 учащихся. Исследование проводилось в марте и апреле, два раза в неделю, всего было проведено 16 экспериментов. Эксперименты проводились преимущественно в 13:00–14:00.

2. Исследование проводилось в 2025 году среди студентов биологического факультета агрономии и биотехнологии Бухарского государственного университета. Возраст студентов – 22–23 года. В исследовании приняли участие 20 студентов. Исследования проводились с февраля до март два раза в неделю, всего было проведено 15 экспериментов. Эксперименты проводились преимущественно с 11:00 до 12:00.

3. Среди рабочих. Исследование проводилось в 2025 году среди рабочих в возрасте 60–75 лет, проживающих в Бухаре. В исследовании приняли участие 15 рабочих. Исследования проводились в январе–марте один раз в неделю, всего было проведено 12 экспериментов. Эксперименты проводились преимущественно с 17:00 до 18:00.

Количество человек в каждой группе – 33,3%. Целью разделения на группы является экспериментальное наблюдение за изменениями зрительной и слуховой памяти у людей разного возраста. Все полученные данные были подвергнуты статистической и математической обработке с выявлением ошибок.

Наши эксперименты состояли из двух этапов: 1) определить зрительная память; 2) определить слуховая память. Для этого мы разделили участников эксперимента на 3 группы по возрасту: 1-я группа – дети 14–15 лет; 2-я группа – студенты 22–23 лет; 3-я группа – пожилые люди 60–75 лет. В каждой группе было по 10 человек.

При анализе зрительной памяти по группам получены следующие результаты. В группе 1 у 6 юношей и девушек 14–15 лет показатель зрительной памяти составил 90–100%, а у остальных 4 юношей и девушек показатель зрительной памяти составил 80%. Полученные показатели находятся в пределах нормы, что свидетельствует о здоровой зрительной памяти школьников. У двух студентов показатель зрительной памяти составил 100%. На вопрос об их здоровье выяснилось, что они проходят курс ментальные арифметике. В ментальные арифметике развивает мышление, память и концентрацию внимания. Это означает, что практика ментальные арифметике укрепляет зрительную память.

У двух студентов показатель зрительной памяти составил 100%. На вопрос об их здоровье выяснилось, что они проходят курс ментальные арифметике. В ментальные арифметике развивает мышление, память и концентрацию внимания. Это означает, что практика устного счёта укрепляет зрительную память.

Группу 2 составили студенты педагогического вуза в возрасте 22–23 лет. У двоих студентов группы зрительная память составила 80%, у остальных восьми – 60–70%. В норме зрительная память у студентов этого возраста должна быть максимально высокой. Анализ результатов показал, что наши эксперименты совпали с периодом сессии. В период сессии наши студенты занимаются преимущественно умственной работой, поскольку поток информации очень большой, что приводит к утомлению организма и, как следствие, к ослаблению всех функций. В том числе и зрительной памяти, она также снизилась. Таким образом, умственная нагрузка снижает эффективность зрительной памяти.

Группа 3 – пожилые люди в возрасте 60–75 лет. Индекс зрительной памяти у матерей в этой группе составляет 50–60%, а у пожилых отцов – 60–70%. Эти данные свидетельствуют о том, что индекс зрительной памяти у пожилых отцов и матерей несколько ниже нормы. Низкая подвижность приводит к замедлению кровообращения в головном мозге, что негативно сказывается на активности центров памяти, в частности, гиппокампа и височной коры. Это говорит о том, что наши пожилые отцы и матери практически не занимаются умственным трудом и физически неактивны.

У одного из наших предков была очень высокая зрительная память (90%), и он рассказывал, что каждое утро и вечер обходил свой дом, а затем разгадывал кроссворды. Именно поэтому, несмотря на 65 лет, его память была отличной, а мысли – очень глубокими. Недаром говорят, что умственный и физический труд омолаживает человека.

При анализе слуховой памяти по группам установлено, что у школьников она составляет 60–70%. Этот показатель считается нормальным для детей этого возраста. У студентов слуховая память составляет 80–90%, а лёгкий стресс (например, перед экзаменами, соревнованиями) иногда может активировать слуховую память, повышая бдительность. У работников старшего возраста она составляет 50–60% (рисунок 1).

Слуховая память низкая, и этот показатель считается нормальным. С возрастом организм человека претерпевает различные физиологические изменения. Среди них наиболее значимыми являются изменения органов чувств – зрения и слуха. Кроме того, наши эксперименты по изучению зрительной и слуховой памяти показывают, что у людей с высокими показателями зрительной памяти слух ниже, и наоборот, у людей с низким уровнем зрительной памяти слуховая память выше. У 30–50% людей показатели зрительной и слуховой памяти совпадают.

Согласно литературным данным, 90% информации из внешней среды поступает через зрительные анализаторы, а 1% – через слуховые. Люди с высокими показателями зрительной памяти, отвечая на наш опрос, отмечали, что видят хранящуюся в памяти информацию своими глазами, чтобы глубже её усвоить. Люди с высокими показателями слуховой памяти отмечали, что лучше запоминают информацию, когда её кто-то им рассказывает. Люди третьей

категории отмечали, что для лучшего удержания в памяти им необходимо читать полученную информацию вслух.

Вывод: Сила памяти зависит от многократного повторения информации. В результате увеличивается количество глиальных клеток. Глиальные клетки участвуют в механизме памяти. Белки играют важную роль в поддержании памяти. Поэтому в рационе необходимо наличие полноценных белков. Глиальные клетки составляют 12–20% объёма мозга. Нейроглия важна для нервной деятельности.

Глиальные клетки играют роль в опоре, формировании миелиновой оболочки, защите, трофике, памяти, регенерации повреждённых участков мозга и предотвращении распространения токсических веществ из повреждённого участка в другие области мозга. В растущем организме глиальные клетки образуют миелиновую оболочку вокруг нервных волокон, обеспечивая их долговременное укрепление за счёт быстрой и многократной передачи нервных импульсов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Вочков И.В. Приключения в внутреннем Мире Сан-Петербург Питер 2008.
2. Захаров И.М., Исмагуллина В.И., Малых С.Б. Кратковременная зрительная память: феноменология и механизмы. Теоретическая и экспериментальная психология. 2014;7(4):79–89.
3. Немов Р.С. Психология: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в кн. – 4-е изд. – М.: изд. центр владос, 2003.
4. Нурова М.А., Мамедова Л.В. Классификация видов памяти, их характеристика. Вестник науки и образования. 2020;21(99):55–58.
5. Урунтаева Г.А. Дошкольная психология: учеб. для студ. пед. учеб. заведений. – 5-е изд. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 336

УДК 378.147:811.161.1

РУССКИЙ ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Н.Б.Раджапова, преподаватель, Каршинский государственный технический университет, Карши

Annotatsiya. Maqolada texnika oliy o'quv yurti sharoitida kasbiy kommunikatsiya vositasi sifatida rus tilining roli ko'rib chiqiladi. Ilmiy adabiyotlar tahlili asosida muhandislik mutaxassisliklari akademik va kasbiy muhitida rus tilining faoliyat ko'rsatish xususiyatlari aniqlangan. Texnika sohasida rus tilida samarali kasbiy muloqot uchun zarur bo'lgan asosiy kompetensiyalar belgilangan. Texnika oliy o'quv yurtlari talabalarining til va kasbiy tayyorgarligini integratsiyalash zarurati asoslangan.

Kalit so'zlar: kasbiy kommunikatsiya, rus tili, texnika oliy o'quv yurti, til kompetensiyasi, ilmiy-texnik diskurs.

Аннотация. В статье рассматривается роль русского языка как инструмента профессиональной коммуникации в условиях технического высшего учебного заведения. На основе анализа научной литературы выявлены особенности функционирования русского языка в академической и профессиональной среде инженерных специальностей. Определены ключевые компетенции, необходимые для эффективного профессионального общения на русском языке в технической сфере. Обоснована необходимость интеграции языковой и профессиональной подготовки студентов технических вузов.

Ключевые слова: профессиональная коммуникация, русский язык, технический вуз, языковая компетенция, научно-технический дискурс.

Abstract. The article examines the role of the Russian language as a tool of professional communication in a technical higher education institution. Based on the analysis of scientific literature, the features of the Russian language functioning in the academic and professional environment of engineering specialties have been identified. The key competencies necessary for effective professional communication in Russian in the technical field have been determined. The necessity of integrating language and professional training of technical university students has been substantiated.

Keywords: professional communication, Russian language, technical university, language competence, scientific and technical discourse.

Введение. Современное инженерное образование предъявляет высокие требования не только к техническим знаниям выпускников, но и к их коммуникативным компетенциям. В условиях глобализации и интеграции образовательных систем русский язык продолжает

выполнять важную функцию средства межнационального общения на постсоветском пространстве, сохраняя своё значение в сфере науки и техники. Профессиональная коммуникация в техническом вузе представляет собой сложный многоаспектный процесс, включающий владение терминологическим аппаратом, умение работать с научно-технической документацией, способность представлять результаты исследований в устной и письменной форме. Актуальность исследования обусловлена необходимостью совершенствования языковой подготовки студентов технических специальностей в контексте современных требований рынка труда и академического сообщества. Целью данной статьи является анализ роли русского языка как средства профессиональной коммуникации в техническом вузе на основе изучения научной литературы и теоретического осмысления проблемы.

Анализ литературы. Проблема профессиональной коммуникации в техническом образовании рассматривается в научной литературе с различных позиций. Исследователи отмечают, что научно-технический стиль русского языка характеризуется рядом специфических особенностей, включая терминологическую насыщенность, логичность изложения, объективность и точность формулировок. Данные характеристики определяют особенности обучения профессиональному общению в технических вузах. Согласно концепции профессионально ориентированного обучения языку, формирование коммуникативной компетенции должно осуществляться в контексте будущей профессиональной деятельности студентов. Это предполагает интеграцию языкового и предметного содержания обучения, использование аутентичных профессиональных текстов и ситуаций общения.

Зарубежные исследователи в области языка для специальных целей подчёркивают важность учёта дисциплинарной специфики при обучении академическому и профессиональному языку. Концепция английского языка для специальных целей может быть экстраполирована на преподавание русского языка в неязыковых вузах с учётом его функциональных особенностей. Особое значение в контексте технического образования приобретает понятие дискурсивной компетенции, предполагающей способность создавать и интерпретировать профессиональные тексты различных жанров. Для инженерных специальностей это включает умение работать с технической документацией, составлять отчёты, готовить презентации и участвовать в профессиональных дискуссиях.

Методология. Методологическую основу исследования составляют общенаучные методы анализа и синтеза, а также метод систематического обзора литературы. Были проанализированы научные публикации отечественных и зарубежных авторов, посвящённые проблемам профессиональной коммуникации, лингводидактики и методики преподавания русского языка в неязыковых вузах. Теоретическую базу исследования составили работы в области функциональной стилистики, теории дискурса и профессиональной лингводидактики.

Результаты и обсуждение. Анализ научной литературы позволяет выделить несколько ключевых аспектов функционирования русского языка как средства профессиональной коммуникации в техническом вузе. Первый аспект связан с терминологической системой технических наук. Русский язык обладает развитой системой научно-технической терминологии, сформировавшейся на протяжении нескольких столетий развития отечественной науки и техники. Владение терминологическим аппаратом является базовым условием профессиональной коммуникации, поскольку термины обеспечивают точность и однозначность передачи специальной информации. При этом следует отметить, что современная техническая терминология характеризуется активным заимствованием англоязычных терминов, что создаёт определённые трудности для студентов и требует специальной работы по формированию терминологической грамотности.

Второй аспект касается жанровой организации профессионального дискурса в технической сфере. Студенты технических вузов должны овладеть навыками создания текстов различных жанров, включая аннотации, рефераты, научные статьи, технические описания, инструкции и деловую корреспонденцию. Каждый из этих жанров имеет свои структурные и языковые особенности, знание которых необходимо для успешной профессиональной деятельности. Особую роль играет умение представлять техническую информацию в доступной форме, что требует развития навыков адаптации текста для различных адресатов.

Третий аспект связан с устной профессиональной коммуникацией, включающей участие в научных дискуссиях, защиту проектов, проведение презентаций и деловые переговоры. Исследователи указывают на недостаточное внимание к развитию устной научной речи в

технических вузах, что негативно сказывается на способности выпускников эффективно представлять результаты своей работы. Формирование риторической компетенции является важной задачей языковой подготовки будущих инженеров.

Анализ показывает, что эффективность профессиональной коммуникации на русском языке в техническом вузе определяется комплексом взаимосвязанных факторов. К ним относятся уровень общей языковой культуры студентов, степень владения профессиональной терминологией, сформированность навыков работы с научно-техническими текстами и развитость устно-речевых умений. Интеграция языковой и профессиональной подготовки позволяет повысить мотивацию студентов к изучению языка и обеспечить практическую направленность обучения.

Следует отметить, что профессиональная коммуникация в техническом вузе реализуется в различных формах учебной и научной деятельности. Лекционные и семинарские занятия, лабораторные работы, курсовое и дипломное проектирование предполагают активное использование русского языка как средства передачи и усвоения специальных знаний. При этом студенты выступают не только в роли реципиентов информации, но и в качестве активных участников профессионального дискурса, что требует от них владения соответствующими коммуникативными стратегиями и тактиками. Особую значимость приобретает способность аргументированно излагать свою позицию, обосновывать технические решения и критически оценивать информацию из различных источников.

Немаловажным аспектом является межкультурная составляющая профессиональной коммуникации на русском языке. В условиях многонационального состава студенческого контингента технических вузов русский язык выполняет функцию *lingua franca*, обеспечивая взаимопонимание между представителями различных этнолингвистических групп. Это обстоятельство накладывает дополнительные требования на качество языковой подготовки студентов, для которых русский язык не является родным. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции становится неотъемлемой частью профессионального образования, поскольку будущие специалисты должны быть готовы к работе в поликультурной профессиональной среде.

Анализ современных тенденций в области технического образования свидетельствует о возрастающей роли письменной коммуникации в профессиональной деятельности инженера. Подготовка технической документации, составление отчётов о научно-исследовательской работе, написание заявок на гранты и патенты требуют высокого уровня владения нормами научно-технического стиля русского языка. Вместе с тем наблюдается определённое противоречие между требованиями профессиональной среды и реальным уровнем языковой подготовки выпускников технических вузов, что актуализирует задачу совершенствования методики обучения профессиональному русскому языку.

Заключение. Проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что русский язык продолжает выполнять важную функцию средства профессиональной коммуникации в техническом образовании. Эффективное владение русским языком в профессиональных целях предполагает формирование комплекса компетенций, включающих терминологическую грамотность, жанровую компетенцию, навыки устного и письменного профессионального общения. Совершенствование языковой подготовки студентов технических вузов требует интеграции языкового и профессионального содержания обучения, использования современных методических подходов и учёта специфики инженерного дискурса. Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой методических моделей профессионально ориентированного обучения русскому языку в технических вузах с учётом современных требований к подготовке инженерных кадров.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Митрофанова О. Д. Научный стиль речи: проблемы обучения. — М.: Русский язык, 1985. — 232 с.
2. Кузнецова Л. В. Профессиональная коммуникация как объект лингводидактики // Вестник Московского университета. Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2018. — № 2. — С. 45–53.
3. Колесникова Н. И. От конспекта к диссертации. — М.: Флинта: Наука, 2015. — 288 с.
4. Образцов П. И., Иванова О. Ю. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов. — Орёл: ОГУ, 2005. — 114 с.
5. Dudley-Evans T., St John M. J. Developments in English for Specific Purposes. — Cambridge: Cambridge University Press, 1998. — 301 p.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ СТРОИТЕЛЬНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

*З.А. Утемуратова, доц., Ташкентский архитектурно-строительный университет,
Ташкент*

Annotatsiya. Mazkur maqolada qurilish yo'nalishi talabalari professional leksik kompetensiyasini raqamli ta'lim muhitida rivojlantirishning zamonaviy texnologiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda innovatsion o'qitish metodlari, raqamli platformalar, interaktiv resurslar va onlayn vositalarning kasbiy yo'naltirilgan til kompetensiyasini shakllantirishdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: professional leksik kompetensiya, qurilish mutaxassisligi, raqamli ta'lim muhiti, masofaviy ta'lim, rus tili, raqamli texnologiyalar, onlayn platformalar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные технологии развития профессиональной лексической компетенции студентов строительных специальностей в цифровой образовательной среде. Анализируются инновационные методы обучения, цифровые платформы, интерактивные ресурсы и онлайн-инструменты, способствующие формированию профессионально-ориентированной языковой компетенции.

Ключевые слова: профессиональная лексическая компетенция, строительные специальности, цифровая образовательная среда, дистанционное обучение, русский язык, цифровые технологии, онлайн-платформы.

Abstract. This article examines modern technologies for developing the professional lexical competence of construction specialty students in a digital educational environment. The study analyzes innovative teaching methods, digital platforms, interactive resources, and online tools that contribute to the formation of professionally oriented language competence.

Keywords: professional lexical competence, construction specialties, digital educational environment, distance learning, Russian language, digital technologies, online platforms.

В условиях стремительного развития цифровых технологий и модернизации системы образования особую актуальность приобретает проблема формирования профессиональной лексической компетенции студентов неязыковых специальностей. Особенно важным данный вопрос является для студентов строительных направлений, поскольку их будущая профессиональная деятельность непосредственно связана с использованием специализированной терминологии, профессиональной коммуникации и технической документации. В современной образовательной практике владение профессиональной лексикой рассматривается как один из ключевых компонентов профессиональной коммуникативной компетенции.

Развитие цифровой образовательной среды существенно изменило традиционные подходы к обучению иностранным и неродным языкам. Использование онлайн-платформ, интерактивных технологий, электронных ресурсов и дистанционных форм обучения способствует созданию более гибкой и адаптивной системы образования. В этих условиях преподавание русского языка студентам строительных специальностей требует внедрения инновационных методик, направленных на развитие профессионально ориентированной лексики и коммуникативных навыков.

Профессиональная лексическая компетенция включает знание специализированной терминологии, умение правильно использовать профессиональные языковые единицы в устной и письменной речи, а также способность эффективно осуществлять коммуникацию в профессиональной сфере. По мнению Выготский, процесс обучения становится наиболее эффективным в условиях активного взаимодействия и практического применения знаний. Современные цифровые технологии создают возможности для интерактивного обучения, позволяя студентам использовать профессиональную лексику в моделируемых коммуникативных ситуациях.

Важную роль в развитии профессиональной лексической компетенции играют цифровые образовательные платформы, мультимедийные ресурсы, виртуальные симуляции и системы дистанционного обучения. Эти технологии позволяют интегрировать текстовые, аудиовизуальные и интерактивные материалы в образовательный процесс, что способствует более эффективному усвоению терминологии строительной сферы. Кроме того, цифровая

среда обеспечивает индивидуализацию обучения, позволяя учитывать уровень языковой подготовки, профессиональные интересы и образовательные потребности студентов.

Современные исследователи отмечают, что цифровизация образования способствует развитию самостоятельности обучающихся, повышению мотивации и расширению возможностей профессиональной коммуникации. Вместе с тем использование цифровых технологий в преподавании русского языка требует разработки новых педагогических подходов и методических решений, направленных на формирование устойчивых профессионально-речевых навыков у студентов строительных специальностей.

Современная цифровая образовательная среда оказывает значительное влияние на процесс обучения русскому языку студентов строительных специальностей. Развитие информационно-коммуникационных технологий, дистанционного обучения и интерактивных образовательных платформ создает новые возможности для формирования профессиональной лексической компетенции. В условиях глобализации и цифровизации профессионального образования особую актуальность приобретает проблема эффективного освоения специализированной терминологии, необходимой для профессиональной коммуникации в строительной сфере.

Профессиональная лексическая компетенция представляет собой совокупность знаний, навыков и умений, связанных с использованием профессионально ориентированной лексики в процессе коммуникации. Для студентов строительных специальностей владение терминологией является важным компонентом профессиональной подготовки, поскольку их будущая деятельность связана с технической документацией, инженерными проектами, профессиональными дискуссиями и международным сотрудничеством. В этой связи преподавание русского языка должно быть направлено не только на развитие общих языковых навыков, но и на формирование профессионально-коммуникативной компетенции.

По мнению Выготский, обучение становится наиболее эффективным в процессе активного взаимодействия и практического применения знаний. Цифровая образовательная среда предоставляет широкие возможности для реализации данного принципа. Использование интерактивных платформ, электронных учебников, мультимедийных ресурсов и виртуальных симуляций способствует активизации познавательной деятельности студентов и повышению их мотивации к изучению профессиональной лексики.

Современные технологии позволяют интегрировать различные виды речевой деятельности — чтение, аудирование, говорение и письмо — в единый образовательный процесс. Например, онлайн-платформы дают возможность студентам работать с профессиональными текстами строительной тематики, анализировать терминологические единицы, выполнять интерактивные задания и участвовать в моделируемых профессиональных ситуациях. Это способствует более глубокому усвоению терминологии и развитию навыков профессионального общения.

Особую роль в формировании профессиональной лексической компетенции играют мультимедийные технологии. Видеоматериалы, виртуальные экскурсии по строительным объектам, анимации инженерных процессов и интерактивные презентации позволяют студентам воспринимать профессиональную информацию одновременно через визуальные и аудиальные каналы.

Цифровые технологии также обеспечивают индивидуализацию образовательного процесса. Современные образовательные платформы способны адаптировать учебные материалы в зависимости от уровня подготовки, профессиональных интересов и языковых потребностей студентов. Такой подход соответствует концепции персонализированного обучения, в рамках которой студент становится активным участником образовательного процесса. Использование адаптивных систем обучения позволяет студентам самостоятельно регулировать темп изучения материала и уделять больше внимания сложным терминологическим аспектам.

Важным направлением развития профессиональной лексической компетенции является использование технологий искусственного интеллекта и автоматизированных систем обучения. Интеллектуальные образовательные платформы способны анализировать ошибки студентов, предлагать индивидуальные рекомендации и обеспечивать оперативную обратную связь. OpenAI и другие современные AI-платформы создают новые возможности для автоматизированного обучения профессиональной терминологии, развития письменной и устной речи, а также моделирования профессиональной коммуникации.

Таким образом, современные технологии в цифровой образовательной среде существенно расширяют возможности развития профессиональной лексической компетенции студентов строительных специальностей. Интерактивные платформы, мультимедийные ресурсы, дистанционные формы обучения и технологии искусственного интеллекта способствуют формированию профессионально ориентированной языковой компетенции, повышению мотивации студентов и совершенствованию качества профессиональной подготовки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Lev Vygotsky. *Мышление и речь*. — Москва: Педагогика, 1982.
2. Edgar Dale. *Audio-Visual Methods in Teaching*. — New York: Holt, Rinehart and Winston, 1969.
3. Utemuratova Z. A. The use of motivational features of gaming technology in the study of the Russian language in non-linguistic universities // *ISJ Theoretical & Applied Science*. – 2020. – Т. 11. – №. 91. – С. 39-42.

УДК 372.881.161.1:81'246.2

ФОРМИРОВАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА В БИЛИНГВАЛЬНОЙ СРЕДЕ

Г.Ш.Фахриддинова, студент, Бухарский государственный педагогический институт, Бухара

Д.Х.Гафурова, преподаватель, Бухарский государственный педагогический институт, Бухара

Annotatsiya. Maqolada rus tilini ikki tilli muhitda o'rganish jarayonida grammatik kompetensiyani shakllantirishning o'ziga xos jihatlari ko'rib chiqiladi. Bunda ikkinchi til sifatida rus tili, ona tili sifatida esa o'zbek tili olinadi. Ona tilining grammatika o'zlashtirish jarayoniga ta'siri, tillararo interferensiya xususiyatlari, kelishiklar va moslashuv (sog'lashuv) bilan bog'liq muammolar, shuningdek rus tili grammatikasini muvaffaqiyatli egallashga yordam beruvchi metod va yondashuvlar tahlil qilinadi. Kommunikativ, kontekstual va amaliy o'qitish usullarini integratsiya qilishga, shuningdek tilni bilish darajasi turlicha bo'lgan o'quvchilarga differensial yondashuv va tizimli takrorlashga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: rus tili, o'zbek tili, ikki tilli muhit, grammatik kompetensiya, tillararo interferensiya, o'qitish metodikasi, ikkinchi tilni o'rganish.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования грамматической компетенции при изучении русского языка в билингвальной среде, где вторым языком является русский, а родным — узбекский. Анализируются влияние родного языка на усвоение грамматики, особенности межъязыкового переноса, проблемы согласования и падежей, а также методы и подходы, способствующие успешному овладению грамматикой русского языка. Особое внимание уделяется интеграции коммуникативных, контекстуальных и практических методов обучения, а также систематическому повторению и дифференцированному подходу к учащимся с разным уровнем владения языком.

Ключевые слова: русский язык, узбекский язык, билингвальная среда, грамматическая компетенция, межъязыковой перенос, методика преподавания, обучение второму языку.

Abstract. The article examines the specific features of forming grammatical competence in the process of learning the Russian language in a bilingual environment, where Russian functions as a second language and Uzbek as the native language. The influence of the native language on the acquisition of grammar, the characteristics of cross-linguistic transfer, difficulties related to agreement and case systems, as well as methods and approaches that facilitate successful mastery of Russian grammar are analyzed. Special attention is given to the integration of communicative, contextual, and practical teaching methods, as well as to systematic revision and a differentiated approach to learners with different levels of language proficiency.

Keywords: Russian language, Uzbek language, bilingual environment, grammatical competence, cross-linguistic transfer, teaching methodology, second language acquisition.

Современное изучение русского языка в билингвальной среде, где учащиеся одновременно владеют узбекским, требует особого подхода к формированию грамматической компетенции. Родной узбекский язык оказывает значительное влияние на процесс усвоения грамматики русского языка, поскольку структуры двух языков существенно различаются. Узбекский язык является агглютинативным, в нем отсутствует категория рода у существительных, а падежи выражаются с помощью постпозиций и аффиксов, в то время как русский язык имеет развитую систему падежей, согласования существительных с

прилагательными и сложную систему времен глагола. Эти различия создают специфические трудности для узбекских учащихся при изучении грамматики русского языка.

При освоении падежей у носителей узбекского языка часто возникают ошибки, связанные с перенесением структуры родного языка на русский. Аналогично, трудности возникают при согласовании прилагательных с существительными: узбекский язык не требует рода и числа в прилагательных, поэтому учащиеся могут сказать «красивый дом» верно, но испытывают сложности с фразами «красивая книга» или «красивые дома». Эти особенности показывают, что грамматическая компетенция формируется не автоматически, а требует целенаправленной работы с учетом межъязыкового влияния.

Эффективное формирование грамматической компетенции возможно через использование контекстуального и коммуникативного подхода. Изучение грамматических форм через реальные ситуации, рассказы о событиях, описание картин или обсуждение повседневных действий способствует усвоению правил без чрезмерного акцента на механическое запоминание. Например, объясняя образование прошедшего времени глаголов, преподаватель может предложить студентам рассказать о своих действиях на прошлой неделе, что активизирует применение грамматических форм в естественной речи. Такой подход позволяет снизить количество ошибок, связанных с переносом структуры узбекского языка.

Особое внимание уделяется повторению и систематизации знаний, поскольку закрепление грамматических форм требует многократного практического применения. Начальные этапы обучения включают изучение базовых правил: склонение существительных по падежам, согласование прилагательных с существительными, спряжение глаголов настоящего времени. Постепенно учащиеся переходят к более сложным структурам: использование времен прошедшего и будущего, возвратных и несовершенных глаголов, деепричастий и причастий. Каждый новый грамматический элемент закрепляется через письменные упражнения, устные рассказы, диалоги и интерактивные игры, что помогает студентам интегрировать новые знания в активную речь.

При обучении в билингвальной среде важен дифференцированный подход, учитывающий индивидуальные особенности учащихся. Студенты с более сильным знанием русского языка способны быстрее усваивать сложные грамматические конструкции, в то время как учащиеся со слабым уровнем владения нуждаются в постепенном увеличении сложности и постоянной коррекции ошибок. Для узбекских студентов это особенно актуально, поскольку перенос форм и структур родного языка проявляется системно. Учитель может использовать визуальные схемы, таблицы с падежами и окончаниями, карточки с примерами и аудио-визуальные материалы, чтобы поддержать процесс усвоения грамматики.

Большую роль играет индуктивный метод обучения, при котором студенты самостоятельно выявляют закономерности грамматических форм на основе предложенных примеров. Например, при изучении склонения существительных студенты анализируют группы слов, выявляют общие правила и затем применяют их на практике. Такой метод стимулирует аналитическое мышление, способствует осознанному освоению грамматических конструкций и снижает влияние родного языка. В то же время дедуктивный метод, при котором преподаватель объясняет правила, а студенты применяют их в упражнениях, эффективен для сложных структур, таких как употребление деепричастий или сложных синтаксических конструкций.

Значительное влияние на формирование грамматической компетенции оказывают коммуникативные и практические упражнения. Ролевые игры, диалоги, рассказы о себе и обсуждение картинок позволяют студентам применять грамматические структуры естественно и функционально. Например, для закрепления форм будущего времени преподаватель может предложить студентам рассказать о планах на неделю, используя правильные формы глаголов и согласование с существительными. Визуальные и интерактивные задания, такие как сопоставление падежей с предлогами или интерактивные упражнения на согласование прилагательных и существительных, повышают эффективность обучения, позволяя интегрировать аудиовизуальное восприятие с грамматическим анализом.

Особое внимание уделяется систематической работе над ошибками и межъязыковым переносом. Ученики, для которых узбекский язык является родным, склонны переносить собственные языковые привычки в русский, что проявляется в употреблении неправильных форм падежей, отсутствия согласования и нарушении порядка слов. Учитель должен выявлять типичные ошибки, анализировать их причины и организовывать упражнения, направленные

на коррекцию. Например, для отработки падежей можно предложить учащимся составлять рассказы о семье, друзьях и доме, тщательно проверяя правильность окончаний.

Формирование грамматической компетенции в билингвальной среде требует также учета культурного и языкового контекста. У студентов формируется не только знание правил, но и понимание того, как грамматические формы используются в реальной коммуникации. Например, правильное употребление форм вежливости, сложных предложений и согласования в профессиональном или бытовом контексте помогает узбекским студентам применять русский язык более уверенно и адекватно.

Таким образом, формирование грамматической компетенции при изучении русского языка в билингвальной среде, где родным языком является узбекский, является многогранным процессом, включающим работу с межъязыковыми переносами, систематическое повторение, использование контекстуальных и коммуникативных методов, дифференциацию обучения и интеграцию визуальных, аудиальных и практических упражнений. Только комплексный подход позволяет создавать у учащихся устойчивую грамматическую компетенцию, необходимую для правильного и уверенного использования русского языка как второго.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Волкова Н. И. Методика преподавания русского языка как иностранного. — М.: Просвещение, 2010.
2. Журова Л. В. Билингвизм и обучение русскому языку как иностранному. — СПб.: Речь, 2012.
3. Левина М. А. Формирование грамматической компетенции у учащихся иностранцев. — М.: Наука, 2015.
4. Кравцова С. В. Русский язык в билингвальной среде: проблемы и решения. — М.: ВЕК, 2018.
5. Ходжаева М. С. Особенности обучения русскому языку носителей узбекского языка. — Ташкент: Узбекский педагогический университет, 2017.

УДК 371.3:37.018.43

ИННОВАЦИОННАЯ ПЕДАГОГИКА В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ЭКОСИСТЕМЕ: НАПРАВЛЕНИЯ, ИНСТРУМЕНТЫ, ВЫЗОВЫ

С.Р. Шейхмамбетов, преподаватель, Джизакский государственный педагогический университет им. А.Кадыри, Джизак

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy texnologiyalar va innovatsion pedagogik yondashuvlar ta'sirida ta'lim amaliyotining o'zgarishi tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim muhitida rivojlanishning asosiy yo'nalishlari, jumladan, ta'limni shaxsiylashtirish, raqamli platformalardan foydalanish, sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish va fanlararo ta'lim modellarini ishlab chiqish ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: innovatsion pedagogika, ta'lim texnologiyalari, raqamli ta'lim, shaxsiy ta'lim, fanlararo ta'lim, sun'iy intellekt.

Аннотация. Статья посвящена анализу трансформации образовательных практик под влиянием современных технологий и инновационных педагогических подходов. Рассматриваются ключевые направления развития современной образовательной среды, включая персонализацию обучения, использование цифровых платформ, внедрение технологий искусственного интеллекта и развитие междисциплинарных образовательных моделей.

Ключевые слова: инновационная педагогика, образовательные технологии, цифровое образование, персонализированное обучение, междисциплинарное обучение, искусственный интеллект.

Abstract. This article analyzes the transformation of educational practices under the influence of modern technologies and innovative pedagogical approaches. Key areas of development in the modern educational environment are examined, including the personalization of learning, the use of digital platforms, the implementation of artificial intelligence technologies, and the development of interdisciplinary educational models.

Key words: innovative pedagogy, digital education, educational technologies, personalized learning, interdisciplinary learning, artificial intelligence.

Современная система образования находится в состоянии интенсивных изменений, вызванных ускоренным развитием технологий, глобальными социально-экономическими процессами и новыми требованиями к профессиональной подготовке специалистов. Образовательные институты постепенно переходят от традиционной модели передачи знаний к более гибким формам обучения, ориентированным на развитие универсальных компетенций. В этих условиях формируется новая образовательная парадигма, в которой центральное место занимают креативность, критическое мышление, способность к

междисциплинарному анализу и умение адаптироваться к быстро меняющимся условиям профессиональной деятельности. Подобные задачи невозможно решить без модернизации педагогических методов и внедрения инновационных образовательных технологий.

Персонализация обучения как новая образовательная модель. Одним из наиболее заметных направлений трансформации образования становится переход к персонализированным моделям обучения. В отличие от традиционных методов, ориентированных на массовое усвоение учебного материала, персонализированный подход предполагает учет индивидуальных особенностей обучающихся. Персонализация обучения предусматривает адаптацию содержания образовательных программ, темпа освоения материала и методов преподавания в соответствии с потребностями и интересами студентов. Развитие цифровых технологий значительно расширяет возможности реализации такого подхода. Интеллектуальные образовательные платформы способны анализировать уровень подготовки обучающихся и формировать рекомендации по изучению учебных материалов. Таким образом создаются индивидуальные образовательные траектории, позволяющие каждому студенту развивать собственный потенциал [1]. Технологические инструменты персонализированного образования. Практическая реализация персонализированного обучения осуществляется с помощью различных педагогических и технологических инструментов. Адаптивные образовательные системы. Современные цифровые платформы способны автоматически анализировать результаты учебной деятельности студентов и корректировать образовательный процесс. Такие системы подбирают задания, соответствующие уровню подготовки обучающихся, и предлагают дополнительные материалы для устранения пробелов в знаниях [10]. Дифференцированное обучение. Данный подход предполагает разработку различных вариантов учебных заданий, ориентированных на разные уровни подготовки студентов. Преподаватель может предлагать несколько вариантов выполнения заданий, позволяя обучающимся выбирать наиболее подходящий уровень сложности [7]. Индивидуальные образовательные траектории. В рамках данного подхода студенты получают возможность самостоятельно формировать структуру обучения, выбирая дисциплины, темы проектов и темпы выполнения заданий. Такой формат способствует развитию самостоятельности и ответственности за результаты обучения [8].

Проектно-ориентированное обучение. Работа над учебными проектами позволяет студентам применять полученные знания на практике. Проектная деятельность способствует развитию исследовательских навыков, креативности и способности к решению практических задач [5].

Роль цифровых технологий в инновационной педагогике. Цифровые технологии становятся важным элементом современной образовательной среды. Они обеспечивают доступ к образовательным ресурсам, создают возможности для дистанционного обучения и позволяют использовать интерактивные формы преподавания. Особое значение приобретают системы анализа образовательных данных, которые позволяют преподавателям отслеживать динамику обучения студентов и своевременно выявлять трудности в усвоении учебного материала. Мобильные приложения и онлайн-платформы обеспечивают доступ к образовательным материалам независимо от времени и места обучения. Это делает образовательный процесс более гибким и доступным. Дополнительные возможности предоставляет использование технологий виртуальной и дополненной реальности. Такие инструменты позволяют моделировать сложные процессы и создавать интерактивные образовательные среды [6]. Искусственный интеллект и цифровые образовательные платформы. Интеллектуальные технологии становятся важным компонентом инновационной педагогики. Алгоритмы искусственного интеллекта позволяют автоматизировать ряд образовательных процессов и повысить эффективность обучения. Например, интеллектуальные системы могут анализировать результаты тестирования студентов, выявлять типичные ошибки и формировать рекомендации для дальнейшего обучения. Кроме того, такие технологии позволяют создавать виртуальных помощников, которые помогают студентам находить необходимые учебные материалы [2].

Геймификация и мотивация обучающихся. Одним из способов повышения мотивации студентов является использование элементов игры в образовательном процессе. Геймификация предполагает применение игровых механизмов для решения учебных задач. Образовательные платформы, использующие игровые элементы, превращают обучение в интерактивный процесс. Это способствует развитию командной работы, формированию навыков принятия решений и повышению интереса к учебному материалу [9].

Междисциплинарный подход в современном образовании. Современные научные и технологические задачи часто требуют интеграции знаний из различных областей. В связи с этим междисциплинарное обучение становится одним из ключевых направлений развития образовательных систем. Интеграция различных дисциплин позволяет формировать у студентов системное мышление и способность анализировать сложные проблемы с разных точек зрения. Например, изучение экологических проблем требует объединения знаний из биологии, географии, экономики и социальных наук. Одним из примеров междисциплинарного обучения является STEAM-образование, объединяющее науку, технологии, инженерное дело, искусство и математику [3]. Проблемы внедрения инновационных технологий. Несмотря на очевидные преимущества инновационных методов обучения, их внедрение связано с рядом сложностей. Одной из наиболее значимых проблем является цифровое неравенство, которое проявляется в неравномерном доступе образовательных учреждений к современным технологиям. Кроме того, внедрение инновационных педагогических подходов требует повышения квалификации преподавателей. Учителя должны владеть современными цифровыми инструментами и уметь использовать их в образовательном процессе [4]. Современные образовательные системы переживают период глубоких изменений, связанных с развитием технологий и новыми требованиями к профессиональной подготовке специалистов. Инновационная педагогика становится важным инструментом модернизации образовательных процессов. Использование цифровых технологий, персонализированных образовательных моделей и междисциплинарных подходов позволяет создавать более эффективные образовательные среды, ориентированные на развитие личности обучающегося. Однако успешная реализация инновационных образовательных моделей требует комплексного подхода, включающего развитие цифровой инфраструктуры, повышение квалификации преподавателей и разработку новых педагогических методик. В перспективе интеграция инновационных технологий может стать основой для формирования образовательных систем нового поколения, способных готовить специалистов к работе в условиях быстро меняющегося мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1.Абдуллаева Н. М. Влияние инновационных технологий на развитие образовательного процесса в Узбекистане. - Журнал педагогических исследований Узбекистана 2022.
- 2.Болотов В. А. Современные педагогические технологии: Теория и практика. - Санкт-Петербург: Лань, 2018.
- 3.Гудкова Е. С. Информационные технологии в образовании: учебник для вузов. - Москва: Высшая школа, 2016.
- 4.Зимняя И. А. Теория и практика электронного обучения. - Москва: Просвещение 2014.
- 5.Мельников В. А. Информационно-коммуникационные технологии в образовательных учреждениях Узбекистана. - Педагогическое мастерство, 2020.
- 6.Петров В. И. Инновационные технологии в образовании. - Москва: Наука, 2015.
- 7.Тургенев С. В. Инновационные образовательные технологии и их роль в образовательной системе Узбекистана. - Образование и наука, 2020.
- 8.Смирнова Т. В. Электронное обучение: глобальные тенденции и перспективы для развивающихся стран. - Журнал цифрового образования, 2022.
- 9.Фридман, Т. Л. Свободный выбор: как технологии меняют образование. - Москва: Вильямс, 2017.
- 10.Шамидов А. К., Исламова, Р. А. Проблемы и перспективы цифровизации образования в Узбекистане. - Журнал педагогических исследований, 2021.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№5/3 (138)
2026 y., may

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi
Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 07.05.2026
Bosishga ruxsat etildi: 14.05.2026.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 23,0 b.t. Buyurtma: № 5-T

Xorazm Ma‘mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18